

SELÇUK TÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Yıl / Year: 27 Sayı / Issue: 51 Nisan / April 2021 e-ISSN 2458-9071

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SELÇUK TÜRKİYAT

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli,
yaygın süreli bir dergidir.

*International refereed and widespread periodical journal published three times in
one year (april-august-december).*

SAYI / ISSUE: 51-NİSAN / APRIL

KONYA 2021

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of
ESCI (Emerging Sources Citation Index), ULAKBİM TR DİZİN, MLA, SOBIAD,
ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases

e-ISSN 2458-9071

NİSAN / APRIL 2021 – SAYI / ISSUE: 51

SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi Enstitü Müdürü
Owner on behalf of the Institute of Turkish Studies
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ (Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

EDİTÖRLER / EDITORS

Yazı İşleri Müdürleri-Baş Editörler/ Editors-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ-*Selçuk Üniversitesi*

Alan Editörleri / Area Editors

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü / Turkish Language and Literature Editor

Arş. Gör. Sezai DEMİRTAŞ-*Selçuk Üniversitesi*

Tarih Editörleri / History Editors

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Hatice AKSOY-*Selçuk Üniversitesi*

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörü / Archeology and Art History Editor

Dr. Öğr. Üyesi Ayben KAYIN-*Selçuk Üniversitesi*

İngilizce Dil Editörleri / English Language Editors

Doç. Dr. Mehmet Fatih BERK-*Necmettin Erbakan Üniversitesi*

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Doğan Can AKTAN-*Selçuk Üniversitesi*

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Arş. Gör. Abdullah BURGU-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Elif YİĞİTER-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Havva YALDIZ-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Kerime Nur EFLATUN KILINÇ-*Selçuk Üniversitesi*

Sekreteryaya / Secretariat

Mustafa DENİZ

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- Selçuk Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Mustafa TOKER - Selçuk Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU - Ankara Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Kemal ÖZCAN – Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV- Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi /Azerbaycan

Doç. Dr. Murat KARADEMİR - Selçuk Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Raşid HATUYEV - Karachay İlim-İzlem İnstitut / Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ- Selçuk Üniversitesi / Türkiye

Doç. Dr. Şamil BATÇAYEV - Karaçay-Çerkes Devlet Arşivi / Rusya Federasyonu

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI - Selçuk Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEEV- Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi / Kırgızistan

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-Selçuk Üniversitesi / Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ- Selçuk Üniversitesi / Türkiye

İLETİŞİM / CONTACTS**Adres / Address:**

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47 web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION**Grafik-Tasarım / Grafik-Design:**

Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN-Selçuk Üniversitesi

Dizgi / Composition:

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-Selçuk Üniversitesi

Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

The author responsible for their article content academically.

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurreşit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BORAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Uzay PEKER	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Caner ARABACI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi KARESİOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Tung WU	Ulusal Chengchi Üniversitesi / Tayvan
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa BALCI	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nurgül KILINÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi

Prof. Dr. Osman ERAVŞAR	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN	Rutgers Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri
Prof. Dr. Refik TURAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Rifat KÜTÜK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan GÖNEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Talip DOĞAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Varis ÇAKAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat GÜRBÜZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal DEDEYEV	Bakü Mühendislik Üniversitesi / Azerbaycan
Doç. Dr. Çağatay BENHÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV	Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi / Azerbaycan
Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi / Litvanya
Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Murat KARADEMİR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Raşid HATUYEV	Karachay İlim-İzlem İnstitut / Rusya Federasyonu
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Şamil BATÇAYEV	Karaçay-Çerkes Devlet Arşivi / Rusya Federasyonu
Doç. Dr. Zehra ODABAŞI	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi

51. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 51

Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BAŞ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Alpay Doğan YILDIZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Celil ARSLAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Celil ARSLAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Funda TOPRAK	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hafize Melek HİDAYETOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin MUŞMAL	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖZKARTAL	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KACIROĞLU	Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa YILDIZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Nermin YAZICI	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan DURAK	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi DURAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin TOLKUN	Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncay BÜLBÜL	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞÇI	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet KARATAŞ	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Arzu Meryem DEMİRKIRAN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Bedia KOÇAKOĞLU	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Cemal ÇETİN	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Erkan HİRİK	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi,
Doç. Dr. Gökçe YÜKSELEN PELER	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Hacer TOKYÜREK	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin YILDIZ	Ordu Üniversitesi
Doç. Dr. Kemalettin DENİZ	Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Kerim SARIÇELİK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN	Fırat Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa YENİASIR	Yakın Doğu Üniversitesi
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Oktay BERBER	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Doç. Dr. Perihan ÖLKER	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Semih BÜYÜKKOL	Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Süleyman TEKİR	Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Turan AÇIK	Aksaray Üniversitesi
Doç. Dr. Zahide AY	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YEŞİL	Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Aslı GÜRER	İstanbul Bilgi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bilal KOÇ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Döndü ÇAVDAR	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erol KARCI	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hacer KARA	Necmettin Erbakan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Hanifi ASLAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mert ÖKSÜZ	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER	Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan ÜKTEN	Aksaray Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU	Mersin Üniversitesi
Dr. Abdullah MERT	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Ahmet KAVAKLIYAZI	Selçuk Üniversitesi
Dr. Muhsin UYGUN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Zebiniso KAMALOVA	İstanbul Ticaret Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIM İLKELERİ

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin (SUTAD) yayın odağında aşağıdaki hususlar bulunmaktadır:

- Türkolog'un uzmanlaşmasına yardım etmek,
- Türkolog akademisyenlere ve Türkoloji araştırmacılarına doğrudan katkıda bulunarak iki araştırma grubu arasında bir köprü görevi görmek,
- Türkoloji çalışmalarına bütünsel bir bakış açısı kazandırmak,
- Türkoloji'nin karşılaştığı eğitim ve araştırma sorunlarını hem kendi bağlamında hem de uluslararası karşılaştırmalarla değerlendirmek.

Ayrıca aşağıda belirtilen çalışmalar SUTAD'ın yayın kapsamındadır:

- Türk tarihi ve kültürü, Türk dili ve edebiyatı, Türk sanatındaki temel sorunları ve uygulamaları analiz eden çalışmalar,
- Aktif olarak Türkoloji öğretimi / öğrenme ve diğer uzmanların becerilerini ve stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olan çalışmalar,
- Daha nitelikli araştırmacı olarak Türkoloji'nin gelişimini amaçlayan çalışmalar,
- Türkoloji ile ilgili geniş araştırmalar veya örnekler içeren çalışmalar,

Kısıtlamalar ve Değerlendirmeye Kabul Edilmeyen Başvurular

Aşağıda belirtilen alanlardaki çalışmalar SUTAD yayın kapsamı dışında olup değerlendirmeye kabul edilememektedir:

- Lisans düzeyindeki üniversitesi öğrencilerinin çalışmaları yayına kabul edilmez. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin Türkoloji çalışmaları kabul edilebilir bulunmuştur.
- Türkoloji alanı dışındaki temaları içeren çalışmalar kabul edilmez.
- Küçük bir araştırma grubu veya küçük bir örnekleme oranı ile yapılan çalışmalar yayın için kabul edilmemektedir.
- Ayrıca, bu çalışmalar eğitim bilimleri, iktisadi ve idari bilimler gibi destekleyici alanlara yönlendirilir.
- Ders kitaplarını analiz etmek ve değerlendirmek, edebiyat derlemeleri ve kitap analizleri SUTAD yayın kapsamına girmemektedir.

Yayın Sıklığı

Uluslararası hakemli bir dergi olan SUTAD yılda üç kez yayımlanmaktadır. Bir yılda sadece iki özel sayı yayımlanabilir. Özel hususlara ilişkin duyurular yayımlanmadan en az bir yıl önce yapılır. Özel konularda ele alınacak konular *Yayın Kurulu* tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türkoloji'ye rehberlik edebilir.

Yayın Dili

SUTAD'ın ana yayın dilleri *Türkçe* ve *İngilizcedir*. Bunun dışında makaleler *Almanca*, *Rusça* veya *modern Türk lehçeleri* olarak da gönderilebilir. Gönderilen makale gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Makalenin kabulünden sonra, son kopya her iki dilde de sunulmalıdır. Sunulan son kopyalar SUTAD'ın dil editörleri (İngilizce, Rusça, Almanca, Türkçe ve modern Türk lehçeleri) tarafından

kontrol edilir. Dil editörleri, yetersizlik durumunda düzeltme yazımı talep edebilir. Belgenin tesliminden yazarlar sorumludur.

Derginin Bölümleri

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde sadece **özgün araştırma makaleleri** yayımlanır.

Açık Erişim Politikası

SUTAD açık erişim politikasını benimser. Bilgiye açık erişim, bilginin küresel değerini geliştirdiği için insanlığa fayda sağlar. SUTAD, Açık Erişim Girişimi'ni de desteklemektedir.

SUTAD, Selçuk Üniversitesi yayıncısı, hiçbir elektronik kütüphane erişimi için hiçbir kütüphane veya okuyucunun yayın ücreti ödemeyeceğini garanti etmektedir.

SUTAD, makale incelemesi veya basımı ve makalelere erişim için herhangi bir ücret talep etmediğinden, gelir kaynağı yoktur. Bu doğrultuda, SUTAD'a sunulan makalelerin aşağıdaki maddi yükümlülükleri yazarlara aittir:

- Türkoloji çalışmaları Türkçe, İngilizce, Rusça, Almanca ve modern Türk lehçelerinde tam metin olarak yayımlanmaktadır. Derginin bu amaçla herhangi bir çeviri hizmeti yoktur.
- İntihal tespiti, mizanpajı ve taslağı, referanslar, atıf ve atıf kontrolüyle ilgili tüm masraflar yazar(lar)a aittir.

Gizlilik Beyanı

SUTAD dergi yönetim sistemine girilen isim ve elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler, yalnızca bu derginin ve Selçuk Üniversitesi'nin bilimsel amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Bu bilgiler başka bir amaç veya bölüm için kullanılmayacak olup, üçüncü taraflarla paylaşılmayacaktır.

Arşivleme

SUTAD'da yayımlanan tüm makalelere ait üst veriler ve tam metinler XML ve pdf formatında 3. parti bulut bir sunucuda erişime kapalı bir şekilde saklanır. Ayrıca TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı aracılığıyla tüm makaleler pdf formatında ULAKBİM sunucularında saklanmakta ve sunulmaktadır.

Dizinler

ULAKBİM, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Veri Tabanı, MLA, SOBIAD, ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases, Clarivate Analytics (ESCI)

YAYINLAMA POLİTİKALARI

Telif Hakkı Devri

SUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen çalışmalar, daha önce herhangi bir şekilde yayımlanmamış veya herhangi bir yere yayımlanmak üzere gönderilmemiş özgün çalışma niteliği taşımalıdır.

Yazarlar çalışmalarının telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek değerlendirme için gönderimle birlikte çalışmalarının telif hakkını Selçuk Üniversitesi'ne devretmek zorundadır. SUTAD Yayın Kurulu makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır. Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır;

- Patent hakları,
- Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmemiş haklar,
- Çalışmayı satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,

- Yazarın kendi kitap ve diğer akademik çalışmalarında, kaynak göstermesi koşuluyla, çalışmanın tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı,
- Çalışma künyesini belirtmek koşuluyla kişisel web sitelerinde veya üniversitesinin açık arşivinde bulundurma hakkı.

SUTAD'a çalışma gönderecek yazarlar, "Telif Hakkı Devir Formu" belgesini doldurmalıdır. Yazar(lar) doldurdukları formu ıslak imza ile imzalamalıdır. İmzalanan form taranarak sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının 4.'sünde ek dosya yükleme seçeneği ile yüklenmelidir. Telif Hakkı Devir Formunu iletmeyen yazarların çalışmaları yayınlanmaz.

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntemdir. Bu yöntem, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir. Hakem görüşleri, SUTAD'ın yayın kalitesinde belirleyici bir yere sahiptir. SUTAD'a gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre körleme yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

SUTAD, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

SUTAD'a gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir. Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir. Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir. Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik bir alan editörüne gönderilir.

Ön Değerlendirme Süreci

Ön değerlendirme sürecinde alan editörleri çalışmaların, giriş ve alanyazın, yöntem, bulgular, sonuç, değerlendirme ve tartışma bölümlerini dergi yayın politikaları ve kapsamı ile özgünlük açısından ayrıntılı bir şekilde inceler. Bu inceleme sonucunda uygun bulunmayan çalışmalar en geç bir ay içerisinde alan editörü değerlendirme raporu ile birlikte iade edilir. Uygun bulunan çalışmalar ise hakemlendirme sürecine alınır.

Hakem Atama Süreci

Çalışmalar içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen alan editörü, SUTAD hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre en az iki hakem önerisinde bulunur veya çalışmanın alanına uygun yeni hakem önerebilir. Alan editöründen gelen hakem önerileri editörler tarafından değerlendirilir ve çalışmalar hakemlere iletilir. Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermektedir.

Hakem Raporları

Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır. Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. *Giriş ve alanyazın:* Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.

2. *Yöntem*: Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.
3. *Bulgular*: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.
4. *Değerlendirme ve tartışma*: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/larına ve hipoteze/lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.
5. *Sonuç ve öneriler*: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.
6. *Stil ve anlatım*: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.
7. *Genel değerlendirme*: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazınına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre **6 haftadır**. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

Değerlendirme Sonucu

Hakemlerden gelen görüşler, alan editörü tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda alan editörü çalışmaya ilişkin nihai kararını editörlere iletir.

Yayın Kurulu Kararı

Editörler, alan editörü ve hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu görüşlerini hazırlar. Hazırlanan görüşler editör tarafından alan editörü ve hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar)a iletir. Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir. Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

SUTAD'a gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 3 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir. Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar)dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 3 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

Çevrimiçi Çalışma Gönderme Rehberi

SUTAD'da değerlendirilmek üzere çalışma gönderecek yazar(lar) <http://www.selcuk.edu.tr/turkiyat/tr> adresinde yer alan dergi yönetim sistemine üye olarak gönderim gerçekleştirebilir.

Yazar(lar) üye olmak ve çalışma göndermek için "Çevrim İçi Çalışma Gönderme Rehberi"nde yer alan yönergeleri takip etmelidir.

Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi

SUTAD'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler, alan editörleri ve/veya hakemler tarafından bir defa veya daha fazla düzeltme ve iyileştirme talep edilebilir.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmeleri "Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi"nde belirtilen koşullara göre sisteme yüklemelidir.

Çalışma/Makale Geri Çekme

SUTAD araştırmacı ve kütüphaneciler için bütünsel ve eksiksiz yayıncılığı önemsemektedir. Bunu sağlamanın güvenilir özgün araştırma makalelerini yayınlamak olduğu bilincindedir. SUTAD yayın politikaları gereği, bir çalışma veya makalenin geri çekilmesi aşamasında yazar(lar)a ve yayın kuruluna düşen görev ve sorumluluklar aşağıda verilmiştir.

Yazarlar

Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, geri çekme işlemlerinde dergi editörüyle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

Değerlendirme aşamasındaki çalışmasını geri çekme talebinde bulunmak isteyen yazar(lar), "Geri Çekme Formu"nu doldurarak her bir yazarın ıslak imzası ile imzalanmış ve taratılmış hâlini selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresi üzerinden e-posta aracılığıyla yayın kuruluna iletmekle yükümlüdür. Yayın Kurulu geri çekme bildirimini inceleyerek en geç bir hafta içerisinde dönüş sağlar. Telif hakları SUTAD'a gönderim aşamasında devredilmiş çalışmaların geri çekme isteği yayın kurulu tarafından onaylanmadıkça yazarlar çalışmasını başka bir dergiye değerlendirme için gönderemezler.

Editörler

SUTAD yayın kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda, çalışmayla ilgili soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder.

Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Etik ihlali tespit edilen çalışmanın;

1. Elektronik gösterimdeki başlığının başına "**Geri Çekildi:**" ibaresi eklenir.
2. Elektronik gösterimdeki Öz ve Tam Metin içerikleri yerine çalışmanın geri çekilme gerekçeleri, detaylı kanıt kaynakları varsa yazar(lar)ın bağlı olduğu kurum ve kuruluşların konu hakkındaki bildirimleri ile birlikte yayınlanır.
3. Dergi web sitesinin ana sayfasından geri çekme bildirimini ilan edilir.
4. Geri çekme tarihinden itibaren ilk yayınlanacak sayının elektronik ve basılı kopyasının içindekiler listesine "**Geri Çekildi: Çalışma Başlığı**" şeklinde eklenir, birinci sayfasından başlamak koşuluyla geri çekme nedenleri ve buna kaynak gösterilen orijinal alıntılar kamuoyu ve araştırmacılarla paylaşılır.
5. Yazar(lar)ın bağlı olduğu kuruluş(lar)a yukarıdaki geri çekme bildirimleri iletilir.

6. Yukarıda sıralanan geri çekme bildirimleri Derginin dizinlendiği kurum ve kuruluşlar ile Milli Kütüphane Başkanlığı'na izin sistemleri ve kataloglara kaydedilmesi için iletilir.

Ayrıca SUTAD Yayın Kurulu etik ihlalde bulunan çalışma yazar(lar)ının daha önce yayınlanmış çalışmalarının yayın evlerine veya yayın kurullarına, yayınlanan çalışmaların geçerlik ve güvenilirliğini güvence altına almalarını veya geri çekmelerini önerebilir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

SUTAD'da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek (Çalışmanın alan editörü ve hakemlerine yapılan itirazlar hakkında görüş talep edilebilir.) yazar(lar)a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

ETİK SORUMLULUKLAR

Yayın Etiği

SUTAD'da uygulanan yayın süreçleri, bilginin tarafsız ve saygın bir şekilde gelişimine ve dağıtımına temel teşkil etmektedir. Bu doğrultuda uygulanan süreçler, yazarların ve yazarları destekleyen kurumların çalışmalarının kalitesine doğrudan yansımaktadır. Hakemli çalışmalar bilimsel yöntemi somutlaştıran ve destekleyen çalışmalardır. Bu noktada sürecin bütün paydaşlarının (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere yönelik standartlara uyması önem taşımaktadır. SUTAD yayın etiği kapsamında tüm paydaşların aşağıdaki etik sorumlulukları taşıması beklenmektedir.

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır. COPE'nin "Politikalar ve Uygulamalar" belgesi ile ilgili olarak bk. <https://publicationethics.org>.

Yazarların Etik Sorumlulukları

SUTAD'a çalışma gönderen yazar(lar)ın aşağıdaki etik sorumluluklara uyması beklenmektedir:

- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar olarak belirtilmemelidir.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların varsa çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.

- Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.
- Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.
- Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış çalışma SUTAD'a gönderilemez.
- Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (Yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.

Editörlerin Etik Görev ve Sorumlulukları

SUTAD editör ve alan editörleri, açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayımlanan "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors" rehberleri temelinde aşağıdaki etik görev ve sorumluluklara sahip olmalıdır:

Genel görev ve sorumluluklar

Editörler, SUTAD'da yayımlanan her yayından sorumludur. Bu sorumluluk bağlamında editörler, aşağıdaki rol ve yükümlülükleri taşımaktadır:

- Okuyucuların ve yazarların bilgi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çaba sarf etme,
- Sürekli olarak derginin gelişimini sağlama,
- Dergide yayınlanan çalışmaların kalitesini geliştirmeye yönelik süreçleri yürütme,
- Düşünce özgürlüğünü destekleme,
- Akademik açıdan bütünlüğü sağlanma,
- Fikrî mülkiyet hakları ve etik standartlardan taviz vermeden iş süreçlerini devam ettirme,
- Düzeltme, açıklama gerektiren konularda yayın açısından açıklık ve şeffaflık gösterme.

Okuyucu ile ilişkiler

Editörler tüm okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcıların ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve deneyim beklentilerini dikkate alarak karar vermelidir. Yayımlanan çalışmaların okuyucu, araştırmacı, uygulayıcı ve bilimsel alanyazına katkı sağlamasına ve özgün nitelikte olmasına dikkat etmelidir. Ayrıca editörler okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcılardan gelen geri bildirimleri dikkate almak, açıklayıcı ve bilgilendirici geri bildirim vermekle yükümlüdür.

Yazarlar ile ilişkiler

Editörlerin yazarlara karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Editörler, çalışmaların önemi, özgün değeri, geçerliliği, anlatımın açıklığı ve derginin amaç ve hedeflerine dayanarak olumlu ya da olumsuz karar vermelidir.
- Yayın kapsamına uygun olan çalışmaların ciddi problemi olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına almalıdır.
- Editörler, çalışma ile ilgili ciddi bir sorun olmadıkça, olumlu yöndeki hakem önerilerini göz ardı etmemelidir.
- Yeni editörler, çalışmalara yönelik olarak önceki editör(ler) tarafından verilen kararları ciddi bir sorun olmadıkça değiştirmemelidir.

- "Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci" mutlaka yayınlanmalı ve editörler tanımlanan süreçlerde yaşanabilecek sapmaların önüne geçmelidir.
- Editörler yazarlar tarafından kendilerinden beklenecek her konuyu ayrıntılı olarak içeren bir "Yazar Rehberi" yayınlamalıdır. Bu rehberler belirli zaman aralıklarında güncellenmelidir.
- Yazarlara açıklayıcı ve bilgilendirici şekilde bildirim ve dönüş sağlanmalıdır.

Hakemler ile ilişkiler

Editörlerin hakemlere karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Hakemleri çalışmanın konusuna uygun olarak belirlemelidir.
- Hakemlerin değerlendirme aşamasında ihtiyaç duyacakları bilgi ve rehberleri sağlamakla yükümlüdür.
- Yazarlar ve hakemler arasından çıkar çatışması olup olmadığını gözetmek durumundadır.
- Körleme hakemlik bağlamında hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutmalıdır.
- Hakemleri tarafsız, bilimsel ve nesnel bir dille çalışmayı değerlendirmeleri için teşvik etmelidir.
- Hakemleri zamanında dönüş ve performans gibi ölçütlerle değerlendirmelidir.
- Hakemlerin performansını artırıcı uygulama ve politikalar belirlemelidir.
- Hakem havuzunun dinamik şekilde güncellenmesi konusunda gerekli adımları atmalıdır.
- Nezaketsiz ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellemelidir.
- Hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması için adımlar atmalıdır.

Yayın kurulu ile ilişkiler

Editörler, tüm yayın kurulu üyelerinin süreçleri yayın politikaları ve yönergelere uygun ilerletmesini sağlamalıdır. Yayın kurulu üyelerini yayın politikaları hakkında bilgilendirmeli ve gelişmelerden haberdar etmelidir. Yeni yayın kurulu üyelerini yayın politikaları konusunda eğitmeli, ihtiyaç duydukları bilgileri sağlamalıdır.

Ayrıca editörler;

- Yayın kurulu üyelerinin çalışmaları tarafsız ve bağımsız olarak değerlendirmelerini sağlamalıdır.
- Yeni yayın kurulu üyelerini, katkı sağlayabilir ve uygun nitelikte belirlemelidir.
- Yayın kurulu üyelerinin uzmanlık alanına uygun çalışmaları değerlendirme için göndermelidir.
- Yayın kurulu ile düzenli olarak etkileşim içerisinde olmalıdır.
- Yayın kurulu ile belirli aralıklarla yayın politikalarının ve derginin gelişimi için toplantılar düzenlemelidir.

Dergi sahibi ve yayıncı ile ilişkiler

Editörler ve yayıncı arasındaki ilişki editöryal bağımsızlık ilkesine dayanmaktadır. Editörler ile yayıncı arasında yapılan yazılı sözleşme gereği, editörlerin alacağı tüm kararlar yayıncı ve dergi sahibinden bağımsızdır.

Editöryal ve kör hakemlik süreçleri

Editörler; dergi yayın politikalarında yer alan "Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci" politikalarını uygulamakla yükümlüdür. Bu bağlamda editörler her çalışmanın adil, tarafsız ve zamanında değerlendirme sürecinin tamamlanmasını sağlar.

Kalite güvencesi

Editörler; dergide yayınlanan her makalenin dergi yayın politikaları ve uluslararası standartlara uygun olarak yayınlanmasından sorumludur.

Kişisel verilerin korunması

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda yer alan deneklere veya görsellere ilişkin kişisel verilerin korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan bireylerin açık rızası belgeli olmadığı sürece çalışmayı reddetmekle görevlidir. Ayrıca editörler; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korumaktan sorumludur.

Etik kurul, insan ve hayvan hakları

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda insan ve hayvan haklarının korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan deneklere ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalara ilişkin izinlerin olmadığı durumlarda çalışmayı reddetmekle sorumludur.

Etik kurul izni ve onayı: Katılımcılardan anket, ölçek, görüşme, gözlem vb. yollarla veri toplamayı gerektiren araştırmalar için etik kurul izni alındığı aday makale içinde belirtilmelidir. Veri toplama sürecinde etik hususlara hassasiyet gösterildiğinin kanıtları (başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için izin alınması gibi) çalışma içinde sunulmalıdır.

Olası suistimal ve görevi kötüye kullanmaya karşı önlem

Editörler; olası suistimal ve görevi kötüye kullanma işlemlerine karşı önlem almakla yükümlüdür. Bu duruma yönelik şikâyetlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi konusunda titiz ve nesnel bir soruşturma yapmanın yanı sıra, konuyla ilgili bulguların paylaşılması editörün sorumlulukları arasında yer almaktadır.

Akademik yayın bütünlüğünü sağlamak

Editörler çalışmalarda yer alan hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirme içeren yargıların hızlı bir şekilde düzeltilmesini sağlamalıdır.

Fikri mülkiyet haklarının korunması

Editörler; yayınlanan tüm makalelerin fikri mülkiyet hakkını korumakla, olası ihlallerde derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunmakla yükümlüdür. Ayrıca editörler yayınlanan tüm makalelerdeki içeriklerin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi adına gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. bk. *İntihal Denetimi*

Yapıcılık ve tartışmaya açıklık

Editörler;

- Dergide yayınlanan eserlere ilişkin ikna edici eleştirileri dikkate almalı ve bu eleştirilere yönelik yapıcı bir tutum sergilemelidir.
- Eleştirilen çalışmaların yazar(lar)ına cevap hakkı tanınmalıdır.
- Olumsuz sonuçlar içeren çalışmaları göz ardı etmemeli ya da dışlamamalıdır.

Şikâyetler

Editörler; yazar, hakem veya okuyuculardan gelen şikâyetleri dikkatlice inceleyerek aydınlatıcı ve açıklayıcı bir şekilde yanıt vermekle yükümlüdür.

Politik ve Ticari kaygılar

Dergi sahibi, yayıncı ve diğer hiçbir politik ve ticari unsur, editörlerin bağımsız karar almalarını etkilemez.

Çıkar çatışmaları

Editörler; yazar(lar), hakemler ve diğer editörler arasındaki çıkar çatışmalarını göz önünde bulundurarak, çalışmaların yayın sürecinin bağımsız ve tarafsız bir şekilde tamamlanmasını garanti eder.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

Tüm çalışmaların "Körleme Hakemlik" ile değerlendirilmesi yayın kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu süreç yayının nesnel ve bağımsız değerlendirilmesi ile güven sağlar. SUTAD değerlendirme süreci çift taraflı kör hakemlik ilkesiyle yürütülür. Hakemler yazarlar ile doğrudan iletişime geçemez, değerlendirme ve yorumlar dergi yönetim sistemi aracılığıyla iletilir. Bu süreçte değerlendirme formları ve tam metinler üzerindeki hakem yorumları editör aracılığıyla yazar(lar)a iletilir. Bu bağlamda SUTAD için çalışma değerlendiren hakemlerin aşağıdaki etik sorumluluklara sahip olması beklenmektedir:

- Sadece uzmanlık alanı ile ilgili çalışma değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Tarafsızlık ve gizlilik içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Değerlendirme sürecinde çıkar çatışması ile karşı karşıya olduğunu düşünürse, çalışmayı incelemeyi reddederek, dergi editörünü bilgilendirmelidir.
- Gizlilik ilkesi gereği inceledikleri çalışmaları değerlendirme sürecinden sonra imha etmelidir. İnceledikleri çalışmaların sadece nihai versiyonlarını ancak yayımlandıktan sonra kullanabilir.
- Değerlendirmeyi nesnel bir şekilde sadece çalışmanın içeriği ile ilgili olarak yapmalıdır. Milliyet, cinsiyet, dini inançlar, siyasi inançlar ve ticari kaygıların değerlendirmeye etki etmesine izin vermemelidir.
- Değerlendirmeyi yapıcı ve nazik bir dille yapmalıdır. Düşmanlık, iftira ve hakaret içeren aşağılayıcı kişisel yorumlar yapmamalıdır.
- Değerlendirmeyi kabul ettikleri çalışmayı zamanında ve yukarıdaki etik sorumluluklarda gerçekleştirilmelidir.

Yayıncının Etik Sorumlulukları

SUTAD yayıncısı olan Selçuk Üniversitesi, kâr amacı gütmeyen kamu yararına çalışan bir sivil toplum kuruluşudur. Selçuk Üniversitesi kuruluş felsefesi gereği, SUTAD ilişkisini uluslararası standartlarda kamuya mal etmek amacıyla SUTAD'ı yayınlamaktadır. Bu bağlamda Selçuk Üniversitesi ve Yönetim Kurulu, SUTAD ile ilgili aşağıdaki etik sorumlulukların bilinciyle hareket etmektedir:

- Editörler, SUTAD'a gönderilen çalışmaların tüm süreçlerinden sorumludur. Bu çerçevede ekonomik ya da politik kazançlar göz önüne alınmaksızın karar verici kişiler editörlerdir.
- Bağımsız editör kararı oluşturulmasını taahhüt eder.
- SUTAD'da yayınlanmış her makalenin mülkiyet ve telif hakkını korur ve yayınlanmış her kopyanın kaydını saklama yükümlüğünü üstlenir.
- Editörlere ilişkin her türlü bilimsel suistimal, atıf çeteciliği ve intihalle ilgili önlemleri alma sorumluluğuna sahiptir.

Etik Olmayan Bir Durumla Karşılaşırsanız

SUTAD'da yukarıda bahsedilen etik sorumluluklar ve dışında etik olmayan bir davranış veya içerikle karşılaşırsanız lütfen selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

KABULDEN SONRA

SUTAD'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda yayınlanır.

SUTAD makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiçbir gelir kaynağı bulunmamaktadır. Ancak, değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların aşağıdaki bazı başlıklara ilişkin maddi yükümlülükleri yazar(lar)ın sorumluluğundadır.

İntihal Denetimi

SUTAD yayın etiği gereği "Kör Hakemlik Değerlendirme Süreci"nden geçmiş her çalışmanın bütünlüğünü korumak adına intihal denetiminden geçirilmesini zorunlu kılar. Bu kapsamda her çalışmanın Türkçe ve İngilizce nüshaları yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından intihal denetiminden geçirilir. Denetim kapsamında oluşan maddi sorumluluklar yazar(lar)a aittir.

İntihal denetimi iThenticate yazılımları aracılığıyla gerçekleştirilir. Her çalışmanın yazılımlar aracılığıyla ortaya çıkan eşleşmeleri derinlemesine incelenerek gönderme ve atıfı doğru olan eşleşmeler ayıklanır. Ayıklama sonucunda kalan eşleşmeler incelenerek hatalar tespit edilir ve yayın kurulu için rapor hâline getirilir. Yayın kurulu her çalışmanın intihal denetim raporu ışığında çalışma hakkında nihai kararını verir. **iThenticate raporunda benzerlik oranı %20'den daha yüksek çıkan çalışmalar doğrudan reddedilir.** Raporda yer alan hataların yazarlar tarafından düzeltilmesi istenebilir veya çalışma yazarlara iade edilebilir. iThenticate raporu, sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının **4.'sünde ek dosya** yükleme seçeneği ile yüklenmelidir.

Kaynakça, Gönderme ve Atıf Kontrolü

Bilimsel araştırmalar daha önce yapılmış olan çalışmaların üzerine geliştirilir. Yapılan çalışmalarda daha önce yapılmış çalışmalara belirli kurallar çerçevesinde gönderme ve atıf yapılarak kaynak gösterilir. Bilimsel çalışmalarda bilerek ya da bilmeyerek yapılan hatalar çalışmanın ve yayının güvenilirliğini zedelemektedir.

SUTAD yayın etiği kapsamında değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların gönderme ve atıflarının doğru ve eksiksiz verilmesini zorunluluk olarak görmektedir. Bu kapsamda her çalışma kabul edildikten sonra yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından kaynakça, gönderme ve atıf kontrolünden geçirilir. Gerçekleştirilen kontrolün maddi sorumluluğu yazar(lar)a aittir.

Kabul edilen çalışmaların kaynakça, gönderme ve atıf kontrolü Türkçe ve İngilizce tam metin için aşağıdaki adımlarda yapılmaktadır:

- Kaynakça APA Kaynak Gösterme Kuralları 6. sürümünde yer alan usul ve esaslara uygun olarak düzenlenir.
- Kaynakçada yer alan her bir atıfa ait metin içi göndermelerin usul ve esaslara göre verilip verilmediği kontrol edilir, hatalı olanlar düzeltilir.
- Metin içi göndermelerin atıfları kontrol edilir. Eksik olanlar yazarlardan talep edilir, hatalı olanlar düzeltilir.

Türkçe tam metin için Türkçe, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınır.

Mizanpaj ve Dizgi İşlemleri

SUTAD makalelerin şekilsel bütünlüğü, okunabilirliği ve standartlar gereği tek tip ve eksiksiz bir sayfa düzeni ile baskı biçimini zorunlu kılar. Bu bağlamda intihal denetimi ve kaynakça düzenlemesi tamamlanan çalışmaların sayfa düzeni ve dizgisi yayın kurulunun uygun bulunduğu bir firma tarafından gerçekleştirilir. Sayfa düzeni ve baskı kopyasının hazırlanmasına ilişkin maddi sorumluluk yazar(lar)a aittir.

DOI Numarasının Verilmesi

Digital Object Identifier (DOI) elektronik ortamda yayınlanan her çalışmanın tanımlanmasına ve erişilmesine olanak sağlayan benzersiz bir erişim numarasıdır. SUTAD'da yayınlanan veya erken görünümdeki her çalışma için DOI numarası verilmesi zorunludur.

Kabul aşamasından sonra intihal denetimi, kaynakça kontrolü ve baskı hali hazırlanan çalışmalara yayın kurulu tarafından DOI numarası verilir.

Erken Görünüm

SUTAD güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulunduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır ve erken görünümde kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

DİL DÜZENLEMESİ

SUTAD'a gönderilen çalışmalar tam metin dilinin (Türkçe ve İngilizce) dil bilgisi kurallarına ve bilimsel alanyazınına uygun, sade ve açık bir dil kalitesine sahip olmalıdır. Çalışmalar yabancı kelimelerden arındırılmış temiz ve akıcı bir dille yazılmalıdır. Bu kapsamda çalışmaların değerlendirme için gönderilmeden önce redakte edilmiş olması yayın süreçlerinin daha sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktadır.

YAZIM KURALLARI

Sayfa Düzeni: A4 Dikey, Kenar Boşlukları (Normal) (dört yandan [sağ-sol-üst-alt] 3 cm)

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde (SUTAD) yayınlanmak üzere gönderilecek makaleler en fazla 10.000 kelime olmalıdır.

Font ailesi: Palatino Linotype, Ana başlıklar 12, Metin 11 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı olmalıdır. Çalışmanın başlığı içeriği açıkça yansıtmalı ve kapsamlı olmalıdır.

- **Ana başlıklar:** Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır ve 15 kelimeyi geçmemelidir.
- **Ara başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.
- **Alt başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük, sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük yazılmalı ve başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.

Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i:

Yazarın adı makalenin başlığı altında olmalıdır. Yazarın soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvanı, kurumu, e-posta adresi ve ORCID numarası dipnotta belirtilmelidir.

Öz

Çalışmanın amacını, kapsamını, yöntemini, sonuçlarını, öne çıkan yanlarını ve özgün değerini açık ve kısa bir şekilde yansıtmalıdır. Kelime sayısı en az yüz 100 en fazla 200 olmalıdır. Özet tek paragraf hâlinde yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Çalışmanın bütünlüğünü yansıtan en az 3 en çok 8 anahtar kelime belirlenmelidir.

Giriş

Araştırma konusunun temeli, çalışmanın bölümlerine yönelik özet bilgi, bilimsel alanyazındaki karşılığı, araştırmanın önemi, araştırma problemi ve amaçları giriş kısmında detaylandırılmalıdır.

Yöntem

Araştırmanın türü, araştırma grubu, veri toplama araçları, geçerliği ve güvenilirliği, veri toplama teknikleri, verilerin analizi, sınırlılıkları, gerekli ise etik kurul onayı yöntem kısmında detaylandırılmalıdır.

Bulgular

Araştırmada elde edilen bulgular; çalışmanın amacı ve problemini destekler nitelikte ve bütünlüğü koruyacak biçimde ilgili tablo, şekil, grafik veya resimlerle açıklanmalıdır.

Tartışma *

Araştırmanın önemi ışığında, elde edilen bulgular alanyazın ve yazar yorumları ile tartışılmalıdır.

Sonuç *

Sonuç kısmında tartışmalar ışığında ortaya çıkan ana fikirler açıklanmalıdır.

Öneriler *

Çalışmanın tartışma ve sonucuna uygun önerilerde bulunulmalıdır. Ayrıca alanyazına katkı sağlayacak, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik önerileri de içermelidir.

Teşekkür **

Araştırmanın ortaya çıkarılması aşamasında küçük katkı sağlamış kişi veya kurumlara teşekkürler belirtilmelidir.

İngilizce Genişletilmiş Özet (Extended Abstract)

Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makale metninin kelime sayısı olarak yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (extended abstract) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, "öz"de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler "öz"e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde İngilizce genişletilmiş özet bulunmasına gerek yoktur. Genişletilmiş özet, makale için "yayımlanabilir" kararı verildikten sonra gönderilmelidir. İlk gönderimde bulunmasına gerek yoktur.

Kaynakça

Kaynakça APA 6 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Türkçe tam metin için Türkçe kaynak gösterme usul ve esasları, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınmalıdır.

Font ailesi Palatino Linotype ve satır aralığı 3 nk olacak şekilde verilmelidir. Girinti 1 cm olmalıdır.

Ekler **

Ek tablo, şekil, grafik ve resimler kaynakça sonrasında yeni bir sayfada verilmelidir. Her bir ek; Ek 1, Ek 2 şeklinde sınıflandırılmalı ve ayrı ayrı başlıklandırılmalıdır.

* *Tartışma, Sonuç ve Öneriler yazarlar tarafından tek başlık altında toplanabileceği gibi ayrı ayrı da verilebilir.*

** *Teşekkür ve Ek bilgileri yer alması durumunda bu başlıklar Giriş, Yöntem gibi ana başlık şeklinde verilmelidir.*

Tablo ve Şekiller

Tablo ve Şekil başlık ve metin özellikleri Şablon içerisindeki örneklerdeki yapı dikkate alınarak verilmelidir.

Tablo ve Şekillerden öncesine ve sonrasına 6 nk boşluk verilmelidir.

Tablo başlıkları ve metin 10 Punto

Tablo ve Numarası Koyu ör. **Tablo 1.** *Tablo Başlığı*

Şekil eğer grafik ve düzenlenebilir bir formatta ise başlık ve iç metinler 10 punto

Şekil ve Numarası Koyu ör. **Şekil 1.** *Şekil Başlığı*

Şekiller bir resim veya düzenlenemez bir görsel içeriyorsa 300 DPI çözünürlüğünde Word içerisine aktarılmalı ve Makale Gönderme basamaklarının 4. Basamağında Ek Bir Dosya Yükle seçeneği ile orijinal şekil yüklenmelidir.

Dipnotlar

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (Kaya, 2000, s. 15)

Alıntılar

Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. *Beş satırdan/kırk kelimedenden* az alıntılar cümle arasında italik olarak, *beş satırdan/kırk kelimedenden* uzun alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde *italik* olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntılarının sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakça yazımında **APA 6** sürümü esas alınmıştır.

A. Metin İçi Göndermeler (Atıflar)

- Atıflar ilgili kısımdan hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin/çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası sırasıyla, aralarda virgül “,” kullanılarak verilmelidir. Cümlelerin tamamlandığını gösteren nokta işareti parantezden sonra konulmalıdır.
- Dipnotlar metin içi göndermede (atıfta) bulunmak amacıyla değil, metinde verilen önemli bir bilgiye ek bir bilgi vermek veya bu bilgiyi genişletmek için kullanılmalıdır.

Metin içi göndermelerde yazar-tarih stili kullanılır; bir başka deyişle, metin içinde uygun noktada yazarın soyadı ve arkasından eserin yayım tarihi verilir.

A.1. Tek Yazar, Tek Çalışma

- Metin içinde göndermede bulunulacak ilgili kısımdan hemen sonra yazarın soyadı, çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası verilir. Sayfa numarası Türkçe makalelerde “s.”, İngilizce makalelerde “p.” kısaltması ile belirtilir.

Örnek: Emek süreci, çalışanın zihninde oluşan bu tasarı ve tasarımın somut bir çabaya dönüşmesinden ibarettir (Marx, 1999, s. 27).

- Yazarın adı ilgili cümle içinde geçiyorsa parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir.

Örnek: Altbach (2001, s. 11), dünyada birçok yükseköğretim sisteminin...

Örnek: Altbach, dünyada birçok yükseköğretim sisteminin ... ifade etmektedir (2001, s. 11).

- Cümle içinde yazar ve yayım yılı belirtiliyor ise ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Örnek: Konuyla ilgili olarak Üçok'un 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışma örnek gösterilebilir.

- Çalışmanın tamamına göndermede bulunulacaksa parantez içinde yazar soyadı ve yayım yılı yazılır.

Örnek: Aile bireyleri, komşular veya etnik gruplar gibi benzer durumlardaki insanlar arasındaki güçlü bağların oluşturduğu sosyal sermayedir (Harper, 2002).

- Bir paragrafta aynı çalışmaya ikinci defa göndermede bulunulacaksa ikincisinde yazar soyadını vermek yeterlidir, yayım yılını eklemeye gerek yoktur.

Örnek: Frederick W. Taylor (1997), bilimsel yönetimin temelinde, işçi ve yönetimin çıkarlarının bütünleştirilmesi olduğunu savunmaktadır... Taylor, işçilerin ellerinde tuttıkları işe ilişkin bilgiyi işveren ile paylaşmayarak bu bilgiyi işten 'kaytarmanın' bir aracı olarak kullanabildiklerini savunmaktadır.

- Atıfta bulunulan kaynak ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası, sayfa numarasından önce yazılır ve “C.” kısaltması ile belirtilir. İngilizce makalelerde cilt için “Vol.” kısaltması kullanılır.

Örnek: (Okay, 1990, C. 2, s. 30)

A.2. İki veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

- İki yazarlı bir çalışma için her göndermede iki yazarın soyadına da yer verilmelidir. Cümle içinde yazarların soyadları “ve” bağlacı ile bağlanırken parantez içinde ise “&” işareti kullanılır.

Örnek: Şafak ve Öz (2003, s. 15) bu konuda...

Örnek: (Şafak & Öz, 2003, s. 15)

- Üç, dört veya beş yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk göndermede tüm yazarların soyadları yazılır. Takip eden göndermeler için ilk yazarın soyadından sonra “vd.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Ercan, Bakırlı, Selçuk ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

- Paragraf içinde ikinci ve sonraki göndermeler: Ercan ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Örnek: Parantez içinde ilk gönderme: (Üçok, Vardar & Aksan, 2004, s. 20)

Parantez içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (Üçok vd., 2004, s. 20)

- Altı veya daha fazla yazarı olan çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.

Örnek: Cümle içinde: Şener ve diğerleri (2000, s. 50)

Parantez içinde: (Şencan vd., 2000, s. 50)

- Soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazara göndermede bulunurken yazarların ad ve soyadları kısaltılmadan yazılır.

Örnek: (Gözde Doğan, 1996), (Güleda Doğan, 2010)

A.3. Tüzel Kişi Yazarlı Çalışmalar

Eğer bir çalışma tüzel kişiye (devlet kurumları, kuruluşlar, dernekler, çalışma grupları vs.) aitse ad bilgisi göndermede açık ve anlaşılır biçimde yazılmalıdır. Tüzel kişi adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Tüzel kişi adı uzunsu ve herkesçe bilinen bir kısaltması varsa ilk göndermede hem tam isim hem de kısaltma kullanılır, sonraki göndermelerde sadece kısaltma kullanılır. Tüzel kişi adı kısaysa ve kısaltıldığında herkes tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikte değilse geçtiği her yerde kısaltılmadan yazılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK, 2015)...

Paragraf içinde sonraki göndermelerde: TÜBİTAK (2015)...

Örnek: Parantez içinde ilk göndermede: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2012, s. 38)

Parantez içinde sonraki göndermelerde: (TDK, 2012, s. 38).

A.4. Yazarı Belli Olmayan Çalışmalar

- Bir çalışmada yazar veya tüzel kişi adı bulunmuyorsa göndermede bulunurken yazar alanında geçen ilk birkaç kelime (genellikle başlıktan) ve yıl kullanılır. Göndermelerde makale başlığı, bölüm başlığı veya web sayfasının adı tırnak içinde; kitap, dergi, broşür veya rapor başlığı ise italik olarak yazılır.

Örnek: (“Osmanlı Döneminde Kahve”, 2000, s. 18)

(Yenilenebilir Enerji İmkânları, 2000)

A.5. Soyadları Aynı Olan Yazarların Çalışmaları

- Kaynakçada aynı soyada sahip birden fazla yazar varsa çalışma ister aynı yılda isterse de farklı yılda yapılmış olsun yazar soyadlarından önce adlarının ilk harfi kısaltılarak tüm göndermelerde kullanılır.

Örnek: (A. Demir, 2003, s. 46)... (H. Demir, 2003, s. 27)

A.6. Birden Fazla Çalışmaya Göndermede Bulunma

- Aynı parantez içinde birden fazla çalışmaya göndermede bulunulacaksa bunlar yazar soyadlarına göre alfabetik sırada olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Gökyay, 1982, s. 120; Okay, 1990, s. 28; Tuna, 2000, s. 40)

- Bir yazara ait farklı çalışmalara göndermede bulunulacaksa, yayım yılı en eski tarihli olandan yeni olana doğru bir sıra takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir defa yazılır.

Örnek: (Kılıç, 2000, 2002, 2004)

- Bir yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar, yıldan sonra a, b, c... harfleri eklenmek suretiyle ayırt edilir.

Örnek: (İlhan, 2003a, s. 25)... (İlhan, 2003b, s. 58)

A.7. Alıntılanan veya Aktaran Kaynaklar (İkincil Kaynaklar)

Çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmak esastır, ama bazı güçlükler nedeniyle ulaşılamamışsa, göndermede alıntılanan veya aktarılan kaynak belirtilir.

Örnek: Köprülü'nün çalışmasında (aktaran Çobanoğlu, 2004)...

A.8. Bir Kaynağın Belli Bir Kısımına Göndermede Bulunma

- Bir kaynağın belli bir kısmına göndermede bulunulurken söz konusu ögenin bölüm, sayfa, tablo ve şekil numarası belirtilir. Bu şekilde kaynak bildirirken *sayfa* ve *sayfalar* için "s.", *bölüm* için "Böl.", paragraf için "para." kısaltmaları kullanılır.

Örnek: (Öztürk, 2011, s. 45), (Öztürk, 2012, Böl. 3), (Öztürk, 2012, Tablo 2), (Öztürk, 2019, para. 2),

- Bir çalışmada birbirini izleyen sayfalara göndermede bulunulacaksa sayfa numaraları arasına kısa çizgi (-), farklı sayfalara atıf söz konusu ise virgül (,) konur. İngilizce makalelerde sayfa aralığını belirtmek için "pp." kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu sayede hem bireylerin hem de grupların verimliliği artmaktadır (Putnam, 2000, s. 16-19)

Örnek: Buna karşılık, salep ise çoğunlukla bir fakir içeceği idi ve ayrıca askerlerin beslenmesi için kullanıldı (Işın, 2014, s. 23, 24, 30).

A.9. Kişisel İletişimler

- E-postayla, telefonla, yüz yüze veya başka biçimlerde yapılan kişisel görüşmelere dayalı bilgiler, metin içinde gösterilir, ancak kaynakçaya yazılmazlar.

Örnek: (M. Doğan, kişisel iletişim, 1 Aralık 2001)

A.10. Ayet ve Hadisler

- Ayetler kaynak gösterilirken sırayla sure numarası ve ayet numaraları verilir.

Örnek: (Kur'an-ı Kerim 5: 3-4)

- Hadisler Concordance usulüne göre kaynak gösterilmelidir.

Örnek: (Buhari, *Es-Sahih*, İman 1)

A.11. Yasa ve Yönetmelikler

- Yasa veya yönetmeliğin adı ve kabul edildiği yıl parantez içinde verilir.

Örnek: (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961)

- Yasa veya yönetmeliğin ismi çok uzunsa kısaltma yapılabilir.

Örnek: Kanunun adı: İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

Cümle içinde gönderme: (İnternet Ortamında Yapılan, 2007)

A.12. Yazma Eserler

- El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif adından sonra yz. kısaltması konulmalı, katalog numarası ile varak/sayfa numarası belirtilmelidir. Tam künye ise kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (Ahmedî, yz. 1410, 7b)

- Yazma eserin müellifi bilinmiyorsa eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki katalog numarası yazılmalıdır.

Örnek: (*Mecmua-i Eş'ar*, yz. 13400, 5a)

A.13. Arşiv Belgeleri

- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir.

Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25)

A.14. Yayım Yılı Bulunmayan Basılı Kaynaklar

- Bir basılı kaynakta yayım tarihi bulunmuyorsa bunu belirtmek için "t.y." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde ise "n.d." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Akdoğan, t.y., s. 25)

A.15. Parantez İçindeki Açıklamalarda Gönderme Yapma

- Parantez içinde yapılacak bir açıklama esnasında gönderme yapılması gerekirse tarih için köşeli parantez değil, virgül kullanılmalıdır.

Örnek: (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, 2010)

B. Kaynakça

- Makalede kullanılan bütün kaynaklar "Kaynakça"ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir.
- Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Soyadı Kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınmalı, kısaltma yapılmamalıdır.
- Kaynaklar, mutlaka Latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

B.1. Kitaplar, Danışma Kaynakları ve Kitap Bölümleri

- Kitap adlarının yazımında başlık ve alt başlıkların sadece ilk kelimeleri ve var ise özel isimler büyük harfle yazılmalıdır. Kitap adları italik yazılır. Yayınevi adlarındaki "Yayımları" kelimesi "Yay." olarak kısaltılabilir.

B.1.1. Tek Yazarlı Kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Pala, İ. (2006). *Kırk güzeller çeşmesi*. İstanbul: Kapı Yay.

B.1.2. İki Yazarlı Kitaplar

- İki yazarlı kitaplarda yazar soyad ve adları arasında & işareti kullanılır.

Örnek: Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2011). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.3. Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

- Yazar sayısı yedi veya daha az ise tüm yazar adları künyede verilir.

Örnek: Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (2000). *Fuzulî divânı*. Ankara: Akçağ Yay.

- Yazar sayısı sekiz veya daha fazla ise ilk altı yazarın bilgisi verilerek üç nokta (...) konur, ardından son yazarın bilgisi verilerek bu kısım kapatılır.
- Yazar, A., Yazar, B., Yazar, C., Yazar, D., Yazar, E., Yazar, F., ... Yazar, H. (Yayım Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

B.1.4. Bir Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış Kitapları

- Bir yazarın aynı yıl yayımlanan eserlerini ayırt etmek için "a, b, c..." harfleri kullanılır.

Örnek: Süreyya, C. (1991a). *Şapkam dolu çiçekle*. İstanbul: Yön Yay.

- Süreyya, C. (1991b). *Üstü kalsın*. İstanbul: Broy Yay.

B.1.5. Tüzel Kişi Yazarlı Kitaplar

- Yazar kısmına tüzel kişi adı kısaltılmadan yazılır. Eğer yayıncı (yayınevi) ve yazar aynı ise yayıncı yerine Türkçe için "Yazar", İngilizce için "Author" yazılmalıdır.

Örnek: Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Yazar.

B.1.6. Editörlü Kitaplar

- Editörü olan bir kitabın künyesi kaynakçaya yazılırken editör adlarına yazar kısmında yer verilir ve son editörün adından sonra parantez içinde "Ed." kısaltması kullanılır. Editör bilgisi yerine yayıma hazırlayan kişi belirtilecekse yine parantez içinde "Haz." kısaltması kullanılabilir.

Örnek: Kaynar, M. K. (Ed.). (2015). *Türkiye'nin 1950'li yılları*. İstanbul: İletişim Yay.

- Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılmışsa bunu kaynakçada gösterirken editör adına yazar kısmında değil, ilgili bölümün başlığından sonra yer verilir. Bölüm başlığı italik yazılmaz.
- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). Bölümün başlığı. Editör A. Soyadı & Editör A. Soyadı (Ed.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Yücel, C. & Gülveren, H. (2006). Sınıfta öğrencilerin motivasyonu. M. Şişman & S. Turan (Ed.), *Sınıf yönetimi* içinde (s. 74-88). Ankara: Pegem Yay.

B.1.7. Çeviri Kitaplar

- Bir kitabın herhangi bir yabancı dilden Türkçeye çevirisi kaynak gösterilecekse kitap adından sonra çevirmenin adı belirtilir ve sonrasında "Çev." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde "Trans." kısaltması kullanılır.

Örnek: Payot, J. (2019). *İrade terbiyesi* (H. Alp, Çev.). İstanbul: Ediz Yayınevi.

B.1.8. Ansiklopedi Maddeleri

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım yılı). Maddenin başlığı. *Ansiklopedinin adı* (Cilt no, sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: İpekten, H. (1991). Azmî-zâde Mustafa Hâletî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

B.1.9 Yazar Adı Belirtilmeyen Kitaplar

- Kitabın adı italik olarak yazar kısmına yazılır.

Örnek: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.10. Kitapların Cilt ve Baskı Numaralarının Belirtilmesi

- Kitap ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası kitap adından sonra parantez içinde "C." kısaltması ile belirtilir. Kaçınıcı baskı olduğu belirtilecekse yayınevinden sonra "bs." kısaltması kullanılır.

Örnek: Kabaklı, A. (1992). *Türk edebiyatı* (C. 1-5). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay.

Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (19. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Not: Eğer yayıncı bir üniversite ise ve üniversite adında şehir adı geçiyorsa basım yerinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aybar, S. (2014). *Hareket ve reji sanatı: Bir yöntem - bir oyun*. Ankara Üniversitesi Yay.

Not: Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar bulunuyorsa yazar adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmelidir.

Örnek: Doğan, G. [Gözde]. (1996)... Doğan, G. [Güleda]. (2010)...

C. Süreli Yayınlar

- Düzenli olarak yayımlanan bilimsel dergi, popüler dergi ve gazeteleri içerir. Yazar sayısı ile ilgili hususlarda kitap kaynakçasının yazımındaki kurallar geçerlidir. Süreli yayımlara ilişkin genel kaynakça düzeni şu şekildedir:
- Yazarın Soyadı, A., Yazarın Soyadı, B. & Yazarın Soyadı, C. (Yayım yılı). Yazının başlığı. *Süreli Yayımın Adı, (Varsa) Cilt no (Sayı numarası), sayfa aralığı. (Varsa) DOI numarası.*

C.1. Dergi Makaleleri

- Dergi ciltler hâlinde yayımlanıyorsa;

Örnek: Yıldız, H. (2019). Eski Türkçe ile Yakutçanın karşılaştırmalı söz varlığı: Ünlüyle başlayan sözcükler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59(1), 233-254. doi: 10.26650/TUDED2019-0010.

- Cilt numarası yoksa;

Örnek: Çaksu, A. (2019). Bir siyasî içecek olarak Türk kahvesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 369-386. doi: 10.21497/sefad.586654.

- DOI numarası bulunmayan bir makaleye internet üzerinden erişim sağlandıysa bu çalışmanın bulunduğu web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Çelik, B. (2019). 16. Yüzyıl şairlerinden Fakîrî ve şiirleri. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 787-844. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/estad/issue/48330/593485>.

- Çevrimiçi sunulan içeriğin değişebileceği düşünülüyorsa ilgili makalenin alındığı URL adresinden sonra web sitesine erişim tarihi de belirtilmelidir.

Örnek: Tunca, A. & Durmuş, E. (2019). Büyükannelerin torun büyütme yaşantılarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 209-226. <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad/article/view/969>. Erişim tarihi: 18.12.2019.

- Popüler dergi makaleleri kaynak gösterilirken yayım yılından sonra ay bilgisine de yer verilir. Bu makalelere internet üzerinden erişim sağlandıysa erişim adresi de yazılmalıdır.

Örnek: Çelik Sezer, İ. (2020, Şubat). Avustralya'daki orman yangınlarında son durum. *Bilim ve Teknik*, 627, 16-17.

C.2. Gazete Yazıları

- Kaynakçada gazete yazılarının sayfa numaraları verilirken "s." kısaltması kullanılır. Gazete adları italik yazılır.

Örnek: Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). Unutma notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

- Gazete yazısına internet üzerinden erişim sağlandıysa ilgili web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Karaca, S. (2020, 12 Şubat). Kararlıyım ve yapacağım. *Yeni Meram*. Erişim adresi: <http://www.yenimeram.com.tr/12-subat-2020-yeni-meram-gazetesi-393458.htm/3>.

D. Tezler

D.1. Kurumsal Bir Veri Tabanında Yer Alan Tezler

- YÖK tez veritabanından erişim sağlanan tezler örnekteki gibi kaynak gösterilmelidir.

Örnek: Gökçe, U. (2019). *Orhan Veli şiirinde özne ve varoluş sorunsalı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

D.2. Yayımlanmamış Tezler

- Yazarın Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezi). Kurum adı, Yer bilgisi.

Örnek: Onat, E. (1987). *Çift serili korelasyon üzerinde bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

D.3. Kişisel Web Sayfalarından Erişilen Tezler

Örnek: Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley). Erişim adresi: <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/publicat.html>.

E. Sempozyum ve Kongre Bildirileri

E.1. Yayımlanmış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bildiri adı. Editör/Hazırlayan A. Soyadı (Ed./Haz.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Bilkan, A. F. (2007). Amasya'nın Osmanlı dönemi kültür hayatındaki yeri ve önemi. Y. Bayram (Haz.), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 611-620). Amasya: Hilal Yay.

E.2. Yayımlanmamış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Tarih). Bildiri adı. *Etkinliğin Adı*, Etkinliğin Yapıldığı Şehir.

Örnek: Köklü, N. (1996). Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler. *Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumu*, Ankara.

F. Elektronik Kaynaklar

F.1. E-kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı): *Eserin başlığı*. Erişim adresi.

Örnek: Ayçiçeği, B. (2018). *Behiştî Ahmed'in İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206269/behisti-ahmed-iskender-name.html>.

- Kitabın yayım yılı bilinmiyorsa "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî Dîvânı*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>. Erişim tarihi: 22.12.2015.

F.2. Web Sitelerinden Yapılan Alıntılar

- Web sitelerinden yapılan alıntılar kaynakçada belirtilirken yazar ve yayım tarihi biliniyorsa siteye erişim adresi yazılır, erişim tarihinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aydınoglu, İ. (2020, 10 Şubat). Evinizde sevgi ve içtenlik dolu bir yaşam oluşturunuz. Erişim adresi: <https://hthayat.haberturk.com/evinizde-sevgi-ve-ictenlik-dolu-bir-yasam-olusturunuz-1073174>.

- Yazar biliniyor, ancak tarih belli değilse “t.y.” kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Razon, N. (t.y.). Gencin meslek seçimini etkileyen faktörler. <https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/meslek-secimi/gencin-meslek-secimini-etkileyen-faktorler/>. Erişim tarihi: 13.03.2020.

- Yazar bilgisi yoksa yazının başlığı yazar kısmına yazılır ve yine siteye erişim tarihine yer verilir.

Örnek: Çocuk ve gençlerde madde bağımlılığı. (t.y.). <https://npistanbul.com/amatem/cocuk-ve-genclerde-madde-bagimlilik/>. Erişim tarihi: 13.02.2020.

G. Yasa ve Yönetmelikler

- Mevzuatın Adı. (Yıl, Gün ve Ay). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: ...). Erişim adresi.

Örnek: Nükleer İhracat Kontrolü Yönetmeliği. (2020, 13 Şubat). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200213-3.htm>.

H. Yazma ve Basma (Matbû) Eserler

- Müellifin adı. *Eserin adı*. Bulunduğu Kütüphane. Koleksiyon, Katalog numarası, Varak/sayfa aralığı.

Örnek: Âsım. *Zeyl-i zübdetü'l-eş'âr*. Millet Kütüphanesi. Ali Emirî Efendi Koleksiyonu, 132, 1b-45a.

- Basma (matbû) eserlerde yayınevi yerine eserin basıldığı matbaanın adı yazılır. Hicrî tarihler miladî tarihe çevrilmeden yazılır.

Örnek: Ebüzziya Tevfik (1306). *Lûgat-ı Ebüzziya*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

I. Arşiv Belgeleri

- Arşivin Adı. *Belgenin Adı* (Sayısı).

Örnek: BAO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Name-i Hümayun Defteri* (10).

Atıfta bulunma ve kaynakça yazımına dair bu rehberin hazırlanmasında Bilimsel Yayınlar Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları (Şencan & Doğan, 2017) adlı kitaptan ve Çukurova Üniversitesi SBE Tez Yazım Kılavuzu'ndan (2015) yararlanılmıştır. Bu rehberde bulunmayan veya belirtilmeyen hususlar için bu iki kaynağa müracaat edilmelidir.

SELÇUK TÜRKİYAT, NİSAN / APRIL 2021; 51

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Türk-Çin Savaşlarında Kimyasal Silah Kullanımı

Use of Chemical Weapons in Turk-China Wars

01-09

Saadettin Yağmur GÖMEÇ

Özbekistan İranilerinin Tarihine Kısa Bir Bakış

A Brief Overview of the History of Uzbekistan Iranians

11-27

Leyla DERVİŞ

Dünya ve Osmanlı Kamuoyunda 1911 Türkistan Depremi
1911 Turkestan Earthquake in World and Ottoman Public Opinion

29-50

Zafer ATAR & Hüseyin YILMAZ

Osmanlı'nın Son Zamanları Cumhuriyet'in İlk Çeyrek Asrında Sıtma Salgınına Karşı
Verilen Mücadelenin Mahiyeti

*The Nature of the Fight Against Malaria Epidemic During the Latter Stages of Ottoman Era
and First Quarter Century of the Republic*

51-82

Zekeriya IŞIK

II. Abdülhamid Döneminde Zirai Eğitim Hamlesi: Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat
Ameliyat Mektebi Ve Numune Çiftliği (1891-1909)

*Agricultural Education Move in the Abdulhamid II Period: Hudavendigâr Hamidiye
Agricultural Practice School and Sample Farm (1891-1909)*

83-114

Ahmet VURGUN

Devletin Farklı Yüzü Cezalandırma Usullerine Delhi Türk Sultanlığından Bakmak
(1206-1320)

The State to Penalty Different Faces Looking from Delhi Turkish Sultanate (1206-1320)

115-136

Bilal KOÇ

Babürlü Devleti'nde İktidara Yön Veren Şehirler: Başkentler
The Cities Leading the Power in the Baburid State: The Capitals

137-153

Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ

Kırgız Türkçesinde Tabanlaşmış Birleşik Fiiller
Based Compound Verbs in Kyrgyz Turkish

155-164

Cüneyt AKIN

Kitâb-ı Garîbî'nin Dil Özellikleri
Linguistic Characteristics of Kitâb-ı Garîbî

165-181

Fatih Erbay

Karaçay-Malkar Türkçesinde İşlek Olmayan İsim Soylu Kelime Yapım Ekleri
Infrequently Used Derivational Affixes Forming Nominals in Karachay-Balkar Turkish

183-201

Adilhan ADİLOĞLU

Erken Çağatayca Dönemine Ait Bir Fıkıh Kitabı
A Fiqh Book of the Early Chagatai Period

203-222

Mehdi REZAEI

Harezmi Türkçesinde Nadir Kullanılan Fiilden İsim Yapma Ekleri*
Nominalization Suffixes Used Rarely in Khwarezm Turkish

223-251

Menşüre AŞCI

Eski Uygur Borç Sözleşmelerine Ait Sekiz Fragman
Eight Fragments of the Old Uyghur Loan Contracts

253-272

Berker KESKİN

Şairin Zihinsel Retinasında Çiçekler: Karanfil, Gül Ve Krizantem-Tevfik Fikret, Ahmet
 Haşim, Mustafa Reşid Ve Ahmet Hamdi Tanpınar Örneği-

*Flowers in Poet's Mental Retina: Carnation, Rose and Chrysanthemum-Instances of Tevfik
 Fikret, Ahmet Haşim, Mustafa Reşid ve Ahmet Hamdi Tanpınar*

273-284

Seval ŞAHİN

Faruk Nafiz Çamlıbel'in Mermer Beşik Adlı Senaryosu Üzerine Bir İnceleme
An Examination on Faruk Nafiz Çamlıbel's Scenario Named Mermer Beşik
 285-297

Can ŞEN & Şeyma ŞAHİNKAYA

Selim İleri Romanlarında Abdülhak Hâmid Tarhan'a Yönelik Yaklaşımın Nitelikleri
The Qualities of the Approach Towards Abdülhak Hâmid Tarhan in Selim İleri's Novels
 299-320

Gökay DURMUŞ

6. ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurları
Elements of Intangible Cultural Heritage in Turkish Language Course Books of Grade
6 and Grade 8
 321-337

Dilek CERAN & Derya YILDIZ

Manzum Menzılname Türüne Bilinmeyen İki Örnek: Pîrîzâde Mehmed Sâhib ve
 Seyyid Mehmed Hâkim'in Menzılâmeleri
Two Unknown Samples of Verse Menzilname: Menzilnames of Pîrîzâde Mehmed Sâhib and
Seyyid Mehmed Hâkim
 339-361

Zahide EFE

Türk Resminde Göç Konulu Eserlerin Renk Yapısının İncelenmesi: Nuri İyem Örneği
Examining the Color Structure of Works on Migration in Turkish Painting: Nuri İyem
 363-382

Emine Nur YILMAZ ARIKAN

Türk Sanatında "Cennet" Damgası ve Türk Kültüründe Sekize "8" Yüklenen Anlamlar
The Tamga of "Paradise" in Turkish Art and the Meanings Attributed to Number Eight "8" in
Turkish Culture
 383-405

Yunus ASLAN & Remzi DURAN

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Millî Mücadeleyi Yargılamak

Ferudun Ata (2020). Millî Mücadeleyi Yargılamak. Konya: Palet Yayınları. ISBN: 978-625-
7057-93-6, 1. Baskı, 246 s.

407-409

Çağatay BENHÜR

On İki Hayvanlı Türk Takvimi

Edouard Chavannes (2020). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. Çev. Mustafa Daş. İstanbul:

Selenge Yayınları, 80 s. ISBN: 978-605-4944-51-4.

411-415

Sinan Yaman

Captives Of The Sultan: A Captive Camp In Istanbul (1715)

Cemal Çetin (2015). *Sultanın Esirleri: İstanbul'da Bir Esir Kampı (1715) (Captives of the Sultan: A Captive Camp in Istanbul 1715)*. Konya: Palet Press, 234 pp.

417-422

Turkana ALLAHVERDİYEVA

Atam Cönündö (Eskerüü)

RozaTörökulovna Aytmatova (2020). *Atam Cönündö (Eskerüü)*. Bişkek: Kırgızistan, 125 s., ISBN: 978-9967-480-50-6

423-428

Gökcan ÇELİK

TÜRK-ÇİN SAVAŞLARINDA KİMYASAL SİLAH KULLANIMI

USE OF CHEMICAL WEAPONS IN TURK-CHINA WARS

Saadettin Yağmur GÖMEÇ* Öz

İnsanlık tarihinin ilk zamanlarında ağaç, taş, kemik gibi alelade nesnelere silah olarak kullanılanlar, çağlar geçtikçe bunlara yeni biçimler vererek tesirlerini daha da artırmışlardır. Kesici aletler, ok ve yay ile mancınık türü araçların icadı hep bu üstünlük kurma fikriyle alâkalıdır. İnsan karşısındaki rakip aynı silahlarla savaşmaya başlayınca, yeni yollar ve usuller aramaktan da geri durmadı. Bazen toplulukların arasındaki düşmanlık ve nefret öyle bir hale geldi ki, insanlar kendilerinden görmedikleri canlıları külliye yok etmenin çaresine baktılar. Eski devirlerde bu işi ok ve yay ile yapamayacaklarını, yani karşısındaki on binleri teker teker öldüremeyeceklerini veya bunların sonunu getiremeyeceklerini anladıklarında başka kurnazlıklara yöneldi. Çünkü çoğu zaman kılıç ya da ok yarısı tedavi edilip, insanlar kurtulabiliyordu. İşte bu noktada düşmanını toptan imha gayesiyle insan, bir nev'i kimyasal silah diyebileceğimiz zehirleme yoluna gitti.

Anahtar Kelimeler

Hunlar, Kök Türkler, ÇinlilerTürk-Çin Savaşları, Kimyasal Silah

Keywords

Huns, Kok Turks, Chinese, Turk-China Wars, Chemical Weapon

Abstract

In the early days of mankind, those who used ordinary objects such as trees, stones, bones as weapons, increased their influence by giving them new forms as the ages passed. The invention of cutting tools, arrows and bows and catapult-type vehicles has always been about this supremacy. When people began to fight against the same weapons, they sought new ways and tactics. Sometimes the hostility and hatred of the communities led people to destroy the living things they did not see from them. When they understood that they could not do this with arrows and bows in the old ages, they turned to other cunning. Because most of the time the sword or arrow wound was treated, and people could recover. At this point, the human enemy went to the use of chemical weapons for the purpose of wholesale destruction.

*Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü
sgomec@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-4606-9006
Ankara / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 08/01/2021
Kabul Tarihi: 09/03/2021

GİRİŞ

İnsanoğlu yaratıldığı ilk günden beri sürekli kendisine bir düşman icat edip, onunla mücadele halinde olmuştur. Bu durum belki de insanı zinde tutan veya hayata bağlayan bir alışkanlıktır. Günümüzde zaman zaman savaşız bir dünya olabilir mi ya da bunun için ne yapmak gerek gibi suallerin sorulduğu ve buna binaen cevapların arandığına şahidiz. Ancak insanlık tarihine baktığımızda kavgasız ve dövüşsüz bir çağa rastlamak mümkün değildir. İlk insan Adem'in oğulları Habil ile Kabil bile geçinemeyip, Habil kardeşi tarafından öldürülmüşken, Asr-ı Saadet devri dediğimiz İslam'ın ilk zamanlarında dahi peygamberden sonra yerine kimin geçeceği gibi, iktidar için gizli faaliyetler ve birtakım nifak kaynakları olduğu bilinirken, herhalde bütün insanların kardeşçe yaşaması misali bir şey bundan sonra çok zor görünüyor.

Dolayısıyla karşısındakini ne olursa-olsun alt etmenin düşüncesindeki insanlar, bunu gerçekleştirmek için de çeşitli yollar geliştirmiştir. İnsanlık tarihinin ilk zamanlarında ağaç, taş, kemik gibi alelade nesnelere silah olarak kullananlar, çağlar geçtikçe bunlara yeni biçimler vererek tesirlerini daha da artırmışlardır. Kesici aletler, ok ve yay ile mancınık türü araçların icadı hep bu üstünlük kurma fikriyle alâkalıdır. İnsanoğlunun karşısındaki rakip aynı silahlarla savaşmaya başlayınca, yeni yollar ve usuller aramaktan da geri durmadı. Bazen toplulukların arasındaki düşmanlık ve nefret öyle bir hale geldi ki, insanlar kendilerinden görmedikleri canlıları külliyen yok etmenin çaresine baktılar. Eski devirlerde bu işi ok ve yay ile yapamayacaklarını, yani karşısındaki on binleri teker teker öldüremeyeceklerini veya bunların sonunu getiremeyeceklerini anladıklarında başka kurnazlıklara yöneldiler. Çünkü çoğu zaman kılıç ya da ok yarısı tedavi edilip, insanlar kurtulabiliyordu. İşte bu noktada düşmanını toptan imha gayesiyle insan, bir nev'i kimyasal silah diyebileceğimiz zehirleme yoluna gitti.

Türkler tarihte büyük fetihler yaptıkları çağlarda, komşu devletlerden her zaman ilim ve teknikte ileri olmuşlardır. Yani bu gözüp-pek insanlar harpleri sadece bilek gücü veya cesaretle kazanmadılar. Onlar bilim ve teknolojiye önem vererek, savaş usul ve araçlarını geliştirip, rakiplerini dize getirdiler. Ne vakit ilim ve fen bir kenara bırakılıp, din tüccarları ve sahtekâr toplum asalaklarının peşinden gidildi, her alanda zayıfladılar. Elbette ki ilmi, kültürel, siyasi ve ekonomik çöküş ile beraber harp teknolojilerinin yenilenememesi başarısızlıkların da sebebidir.

Bu durum bir yana Orta Asya'da yaşar iken Türkleri en çok meşgul eden ve kafasını ağrıtan kavim hiç şüphesiz Çinliler olmuştur. İşte onlar Türklere boyun eğdirmek gayesiyle akla, hayale gelmedik yollar denediler. Dolayısı ile Çinliler harplerle dize getiremedikleri Türkleri yıkmak için birtakım politikalar geliştirmişlerdir ki, bunların Çin yıllıklarının sayesinde tespiti de mümkündür. Bu siyasetin ilkeleri başlıca şunlardır: Bir kere onların akıllarını çecek kadın, mal ve yiyecekler esirgenmeden verilecek. Sonra onlar Çin'in yemeklerine alıştırılarak ağızlarının tadı bozulacak. Genç Çinli kızların eşliğindeki müziklerle kulak zevkleri ve diğer gelenekleri tahrip edilecek. Sosyal yapıyı çökertmek için başta Türk beylerine Çinli köleler ve Çin'de yerleşme imkânları sağlanacak. Çeşitli nedenlerle Türk yurdundan kaçanlara kucak açılıp, bunlar hediyelere boğulacak (Gömeç, 2018, s. 101).

Yukarıda saydıklarımız bile bir yere kadar masum görülebilir. Ama bu durum bir yana kurnaz Çinlilerin bazı dönemlerde Türklerle savaşırken, belki günümüzün kimyasal silahlarına benzer bir şekilde, bu usule başvurduklarına şahidiz ki, bu yazıda onlardan bahsetmeye çalışacağız.

Bu harplerden birisi M.S. 75 yılında vukua gelmiş ve bu sırada bilindiği üzere Hunlar kuzey ve güney diye ikiye ayrılmışlar idi. Güneydekiler neredeyse tam bir Çin kuklasıyken, kuzeydekiler her şeye rağmen bağımsızlıklarını sürdürme gayretindeydiler. Muhakkak ki, Çinliler de ezeli düşmanları Türklerin bir araya gelmemeleri için her türlü tedbiri alıyordu. Bu maksatla büyük bir ordu hazırlanıp, Türk topraklarına yürüyeceklerdi. Fakat yine imparatorun akıllı müşavirleri; güneydeki Hunların durumunun zaten Kun Kan (Korug Kan/Hu-han-yeh) dönemine benzediği, onlardan pek bir tehlike gelmeyeceği, ancak Türkistan taraflarına hâlâ tam manasıyla Çin nüfuzunun yerleşmediğini vurgulayarak, buralarda bir harekât yapılmasını dile getirdiler. Onlar, Türklerin dışındaki yabancı kavimlerle de anlaşarak, büyük Türk milletinin sağ kanadını kırdıktan sonra, herhalde Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesi civarlarında yaşayan Kun-yen (Kun-yeh) kabilesinin güçlü bir parçası olan Kumullulara (Yi-wu-lu/belki Yıvalı/Kümü'l/Hami) saldırıp, sol kolu da felce uğratarak, arkasından kuzeye, yani Orkun Vadisine kuvvetli bir askeri müfrezeyle yürümeyi önerdiler. Çünkü Çin imparatorluğu eğer batıya açılmak istiyorsa mutlaka bu Kumul bölgesini kontrol altına almak zorundaydı (Guignes, 1924, C.I, s. 338-339; Günaltay, 1339, C. II, s. 172; Eberhard, 1940, s. 352; Thorley, 1979, s. 72; Ögel, 1981, C. II, s. 268-273; Onat, 1972; s. 45-49; Yıldırım, 2013, s. 40). Bu planda mutabakat sağlandıktan sonra, 73 senesinde dört kol halinde kuzeydeki Türk topraklarına hücumlar başladı. Bu şimdiye kadar gerçekleştirilen en büyük harekâtlardan birisiydi.

Türk yurduna doğru akına geçen birinci ordunun içindeki Tibetliler ve güneydeki Hunların sol kanadından 11.000 kişi, Ordos'un (Ordus/Ortu) kuzey-batısındaki Kao-chüeh'ten yola çıktılar. Bu bölgeye yakın bulunan Hun kabilesi daha kuzeye çekildiğinden, Çinli komutanlar ilerlemekten vazgeçtiler. İkinci ordu dahilinde umumiyetle Türkistan'ın doğusundan toplanan askerler vardı ve sayıları 12.000 civarındaydı. Üçüncü kol, yine Kansu topraklarındaki Tibetli ve diğer halklardan müteşekkil başka bir kuvvetti. Dördüncü ordunun arasında ise Hsien-pi kavimleri de bulunuyordu ve onların mevcudu 11.000 kişiye ulaşıyordu. Bunlar da P'ing-ch'eng yoluyla saldırıya geçtiler.

İkinci ordu Tanrı Dağları bölgesinde Kun-yen reisine hücum etti. Kaçanlar Bar Köl'e kadar izlendi ve Kumullular (Yi-wu-lu/Kümü'l/Hami) yakalandı. Bu esnada 2000 kadar Türk öldü. Bangu Kagan karşı bir taarruz ile Çinliler ve onların müttefiklerini durdurmaya çalıştı (Bielenstein, 2008, s. 268; Orkun, 1938, s. 61-62; Ying-shih, 2008, s. 404; Yihong, 1992, s. 51). Esasında her iki tarafta birbirlerine pek fazla bir üstünlük sağlayamadılar. Çin'in Kumul (Hami) çevresine nüfuz etme çabasının ardındaki neden, buranın batı ve kuzey yönünde geçiş güzergâhı olmasıydı.

Bununla beraber Doğu Türkistan topraklarının Çin'in egemenliğine girmesi, onların daha ileriye doğru yürümelemlerinin yolunu açtı. Çin hükümeti buralardan bir şekilde Türk tesirinin tamamen kalkmasını istiyordu. Çok eski devirlerden beri

bölgenin mahsuldarlığı, ticaret yollarının kavşağında bulunması ve coğrafi yönden önemi sebebiyle Çin imparatorluğunun cazibe merkeziydi. Buna bağlı olarak da iki Çinli generalin emrindeki kuvvetler 74 senesinde, Turfan civarlarına bir akın yaptı. Fakat bu sırada Çinli komutanlar arasında fikir ayrılıkları baş gösterdi. Türkler her ne kadar Çin ordularına karşı yenilgilere uğrasalar da, bütün fırsatları değerlendirerek, 75 tarihinde Turfan civarlarındaki iki Çin garnizonuna yıpratıcı akınlarda da bulundular.

Türkistan için son derece önemli olan Turfan'ın merkezi Çinlilerin bütün direnişlerine rağmen ele geçirildi. Turfanlılar da Çinlilerle uzlaştıklarına pişman olmuşlardı. Onlar Türklerin işinin bittiğini sanıyorlardı, ama vaziyet hiç de düşündükleri gibi değildi. Bu kez de Türklere yanaştılar. Hakikatte Çin'in de bu esnada Türkistan ile ilgilenecek durumu yoktu. Çünkü Çin imparatoru henüz ölmüştü (Stein, 1925, s. 483; Guignes, 1924, C. I, s. 340; Günaltay, 1339, C.II, s. 173; Eberhard, 1940, s. 354-356; Samolin, 1964, s. 35; Ögel, 1981, C. II, s. 273-274); Onat, 1972; s. 49-54; Yıldırım, 2013, s. 33, 66).

Hunların sol kol orduları 75 senesinde 20.000 kişilik bir suvari alayıyla Çinlilerin üzerine yürüdü. İstedikleri gibi bir savunma yapamayan Çinli komutanlar çok şeytanca bir plana başvurdular. Çarpışmalarda kullandıkları okların uçlarını zehirliyorlardı. Bunlardan herhangi birisi Türk askerlerinin bir yanına değdiğinde büyük yaralar açıp, ıztıraplar veriyordu. Türkler ise bu durumu bilmediklerinden, bunu Tanrı'nın bir laneti sanıyorlardı. İşte bu vaziyeti günümüzle karşılaştıracak olursak, belki de söz konusu savaş tarihte ilk kimyasal silah kullanma hadiselerinden biridir. Bu harpler sırasında kuvvetli bir fırtınanın da kopması, Hunların geri çekilmelerine neden oldu¹.

Dolayısı ile kaynaklarda anlatılan ve Çinlilerin Türklere karşı ilk defa bir nev'i kimyasal silah denemesi diyebileceğimiz savaş, M.S. 70'li yılların ortalarında vukua gelmiştir. Muhtemelen onlar bundan önce de bu tür sahtekârlıklarda bulundular. Ama bu durum bir yana, bugün hâlâ menşeleri tartışılan Juan-juan² kabilelerinin de

¹ Türkler M.Ö. 209 ile M.S. 75 yılları arasında Çin'le 70 kadar savaş yaptılar. Hunların saldırıları ve harpleri, daha sonraki dönemler ile devletler karşılaştırıldığında en yoğun olanıdır

² İddialara göre bu Juan-juanların (Ju-ju/Ru-ru/belki Yürçe/Çürçe/Urur) tek bir etnik kökeni yok idi. 4. yüzyılın ilk yarısına doğru, Hsien-pi ordusunda hizmetkâr olan Yulgu isimli kişi isyan etmiş ve idama mahkum olunca dağlara kaçmıştı. Etrafında toplanan yüz kadar adamla yaşamaya başlayan bu şahıs, daha sonra Tabgaç hanlarıyla irtibat kurdu. Her sene onlara at, samur ve diğer derilerden oluşan vergiler ödedi. Onun ordusuna Juan-juan deniyordu. Juan-juanlarda yazı yoktu. Hesap yapmak için koyun tezeği veya ağaç parçalarından yararlanılıyordu. Yasalar savaş ve yağmacılığa göre idi. Çin kaynaklarının bazıları onları Tung-hulara bağlarken, bir kısmı da Hunlarla akraba göstermektedir. Bununla birlikte adlarının ne anlama geldiği bile kesin olmayan Juan-juanların, dili ve etnik yapısı da tam manasıyla açığa kavuşmamıştır. Bu nedenle zaman zaman Juan-juanların, Türk Avarlarla bir tutulmasının veya onları Türk soylu gibi göstermenin hiçbir ilmî delili olmadığını vurgulanması gerekir. Bakınız, Guignes, 1924, C. II, s. 212-216; Howorth, 1889, Vol. 1, s. 721; Günaltay, 1339, C. III, s. 168-169; Barthold, 2004, s. 25; Olbricht, 1954, s. 99, 99-100; Gumilev, 1967, s. 11-13; Gumilev, 2001, s. 196-197; Ögel, 1957, C. 21, s. 119; Woo, 1995, s. 13-28; Klyashorniy & T.İ.Sultanov, 2003, s. 79; Yıldırım, 2010, s. 136-154; Parker, 1896, s. 438; Samolin, 1957, Vol. 3, 1957, s. 3; Gömeç, 2014, C. I, s. 185-187). Türkler M.Ö. 209 ile M.S. 75 yılları arasında Çin'le 70 kadar savaş yaptılar. Hunların saldırıları ve harpleri, daha sonraki dönemler ile devletler karşılaştırıldığında en yoğun olanıdır

komşularıyla yaptıkları harplerde bu usule başvurduklarına değinilmektedir. Mesela Çince belgelerde; Juan-juanlarla alâkalı olduğu söylenen bir Su-shen halkından söz edilir ki, bunların kara taştan ok başı yapıp, ucunu zehire bandırdıkları ve bu okun değdiği kişinin hemencecik öldüğüne vurgu yapılırken; Kaşgarlı Mahmud'un Divanı'nda da "katutlug ok" denilen ve "temreni ağıya bulaştırılmış ok" (Kaşgarlı Mahmud, 1988, C.II, s. 284; Yıldırım, 2012, s. 181-182) diye açıklanan bir silahtan bahsedilmektedir.

Bununla beraber 6. asrın 80'li yıllarında Kök Türklerin zaaf içerisine düşmesi ile kaganlığın doğu ve batısı arasında ipler kopmuş ve bu yüzden İstemi Yabgu'nun çocukları tahtta hak iddia eder hale gelmişlerdi. Esasında bunda da haksız sayılmazlardı. Devletin merkezindeki idareciler ülke yönetiminde gerekli dirayeti gösteremiyorlardı. Bu durumda batıda Ogur-Tölös kabilelerinin yoğun bir şekilde yaşadığı Türkistan bölgesinin idarecilerine gün doğmuştu. İşte bunlardan birisi İstemi'nin vefatından sonra yabguluk makamına oturan oğlu Tardu idi. O bilhassa İran-Bizans rekabetinden de yararlanarak Sasanilerin iç işlerine karıştı. Kafkasya'daki Gürcü kralıyla anlaşıp, 589 tarihinde Herat'a girmişti. Türk askerleri o kadar süratli ilerliyordu ki, İranlı savaşçılar Türklerin önünden kaçmaktan başka bir şey yapamıyorlardı. İran'da iktidar kavgaları başladı ve komutanlar birbirine düştü (Chavannes, 1903, s. 133; Dunlop, 1954, s. 26; Kafesoğlu, 1983, s. 103; Artamonov, 2004, s. 189; Mesudi, 2004, s. 165-168; Şeşen, 1960, s. 12; Gömeç, 2016, s. 117-118).

Tardu Yabgu bu sırada (598) Bizans imparatoru Maurice (582-602) gönderdiği elçilik heyeti ve mektupta kendisini artık, "yedi soyun ve yedi iklimin büyük önderi" (Gömeç, 2014, C. I, s. 119) olarak gösteriyordu ve bundan kastı dünya hâkimiyeti idi.

İşte o, ülkenin batısında bu gibi önemli işlerle meşgulken, amca çocukları da birbirlerini yeyip, bitirmekle uğraşıyordu. Bu vakitlerde Kök Türk Kaganlığının başında bulunan Tonga Tolan'a (veya Turan/588-600) karşı, adeta Çin'in oyuncuğu haline gelen amca oğlu Tuglu (K'i-min/T'u-lu/Togru/Törü/Doğulu) Çin'den de aldığı destekle isyan bayrağını açtı (Guignes, 1924, C. II, s. 326-327; Liu, 1958, s. 57, 103-104, 392-393; Erkoç, 2015, s. 47-48). Zor durumda kalan Tonga Tolan (veya Turan) büyük amca zadesi Tardu Yabgu'dan yardım istediye de 600 senesinde öldürülmekten kurtulamadı (Gömeç, 2014, C. I, s. 121).

Çin imparatoru himayesindeki Tuglu'yu (K'i-min) hoş tutmak için ona devamlı hediyeler veriyordu. Bu amca çocuklarının mücadelesi sırasında iyice serbest kalan Tardu ise, 601'de Çin'e yürüdü. Fakat Kök Türklerle bir Çinli prenses getirerek, kısa süre onların arasında kalan ve Türklerle yönelik menfi projelerin mimarlarından olan, ayrıca çok güzel ok atan ve Türklerle pekçok kötülükte bulunduğunu gördüğümüz askeri elçi Chang-sun Sheng'in Türk ordusunun geçeceği yerlerdeki suları zehirlemesi³ üzerine, Tardu Yabgu birçok zaiyat vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Türkler kendilerine karşı bir kalleslik yapıldığının hâlâ farkında değillerdi. Onlar binlerce

³ Sekizinci asırdaki Hazar-Arap mücadeleleri esnasında, Arap komutan Mesleme'nin Derbent'i kuşatırken buradaki pınar ve sarnıçlara öldürdüğü hayvanların pislik ve sakatatlarını attığı, o yüzden suyun kokup, kurtlandığı, arkasından da Hazar Türklerinin bölgeyi terk ettiği söylenir. Bakınız, (Belazurî, 2013, s. 238).

hayvan ve insanın ölümünün Tanrı'dan geldiğine inanıyorlardı. Bir kez daha savaşta herşeyi mübah gören Çinliler, Türkleri kolay bir şekilde, yani mertliğe hiç de sığmayan bir kurnazlıkla dize getirdiler.

Bunun yanısıra Tonga Tolan (veya Turan) Kagan öldükten sonra kendisine gün doğan ve bütün Türklerin bilge kaganı olma imkânını yakalayan Tardu'nun Çin ve bunlarla işbirliği yapan Tuglu (K'i-min) üzerine birkaç defa daha yürüdüğü anlaşılıyor. Fakat karşıdaki rakipleri çok kalabalık ve güçlü olduklarından önemli neticeler alamadı. Çinli askerlerin ani baskınlarına uğradı. Daha sonra Tardu'ya karşı başta büyük Tölös kabileleri ayaklandı; o da 603 sıralarında Köke Nor taraflarındaki T'u-yü-hunlara kaçarak izini kaybettirdi (Grignaschi, 1972, C. I, s. 239; Guignes, 1924, C. II, s. 328-334; Chavannes, 1903, s. 15-16, 50; Ecsedy, 1968, s. 142-143; Grousset, 1980, s. 102; Rasonyi, 1988, s. 97; Liu, 1958, s. 58-61; 98-99, 104-108; Ecsedy, 1977, s. 9; Erkoç, 2015, s. 49). Büyük ihtimalle burada öldürüldü. Çünkü bir daha ondan haber alamıyoruz. Koskoca bir ömür, belki Türk milleti adına daha faydalı işler yapabilecekken, heba oldu.

SONUÇ

Netice itibarıyla tarihten iki örnek verdiğimiz Türk-Çin harplerinde, Çinlilerin Türklerle karşı nasıl acımasız yöntemler takip ettiklerini, herşeye rağmen Türklerin büyük bir saflıkla başlarına gelen felaketleri Tanrı'nın takdiri diye düşündüklerini gördük. Türk tarihinde bunlar gibi hadiselerden sonraları da, Türklerin bu tür veya başka şekilde yüzyüze kaldıkları alçaklıklar söz konusudur. Ama ne olursa-olsun onlar harp meydanlarında mertliği elden bırakmadılar. Bizatihi yine yabancı yazarlar asil Türk milleti için "daima sözünde duran, hile bilmeyen, aldatmayı sadece savaşta yapan, ancak bu duruma bile üzülen" (Cahiz, 1967, s. 77) bir halk demekten de geri durmamıştır ki, buradaki aldatma bile karşıdakini sadece şaşırtmaktan ibarettir.

EXTENDED ABSTRACT

Since the first day of its creation, mankind has been constantly inventing an enemy and fighting against it. When we look at the history of humanity, it is not possible to come across an age without fighting and quarreling.

In the early days of mankind, those who used ordinary objects such as trees, stones, bones as weapons, increased their influence by giving them new forms as the ages passed. The invention of cutting tools, arrows and bows and catapult-type vehicles has always been about this supremacy. When people began to fight against the same weapons, they sought new ways and tactics. Sometimes the hostility and hatred of the communities led people to destroy the living things they did not see from them. When they understood that they could not do this with arrows and bows in the old ages, they turned to other cunning. Because most of the time the sword or arrow wound was treated, and people could recover. At this point, the human enemy went to the use of chemical weapons for the purpose of wholesale destruction.

While living in Central Asia, the nation that most occupied the Turks and gave them a headache was undoubtedly the Chinese. They tried to do unimaginable things in order to subdue the Turks. Therefore, the Chinese have developed some policies to

destroy the Turks, whom they could not bring to their knees with wars, and it is possible to determine these policies thanks to the Chinese Annals. The main principles of this policy are as follows: First of all; women, goods and food that will tempt them will be given to them without sparing. Then they will be accustomed to Chinese food and their mouths will taste bad. Then they will be accustomed to Chinese food and their palate will be changed. Their ear pleasures and other traditions will be destroyed by music accompanied and played by young Chinese girls. In order to collapse their social structure, Turkish chieftains will be provided with Chinese slaves and opportunities to settle in China. Those who fled from the Turkish homeland for various reasons would be welcomed and drowned in gifts. Aside from this situation, we witness that the cunning Chinese used another method, perhaps similar to today's chemical weapons, while fighting the Turks in some periods, and we will try to talk about them in this article.

The Chinese commanders who fought the Hun Turks resorted to a devilish plan. They were poisoning the tips of the arrows they used in combat. When any of them touched a side of the Turkish soldiers, they would inflict great wounds and suffering. Turks, on the other hand, did not know this situation and thought it was a curse from God. If we compare this situation with today, perhaps this war was one of the first incidents of using chemical weapons in history. During these wars, a strong storm broke out, causing the Huns to withdraw. Therefore, the war, which is described in the sources and can be called a kind of chemical weapon test by the Chinese against the Turks for the first time, occurred approximately in the AD 70. Presumably, they committed such frauds in wars before that.

This situation that happened to the Hun Turks also happened to the Kok Turks. After Chang-sun Sheng, the Chinese military envoy and renowned archer, who spend some around the Kok Turks, after he brought a Chinese princess to them also architect of Chinese plans against Kok Turks, have poisoned the waters where the Kok Türk army would pass. Tardu Yabgu had to retreat, suffering many casualties. The Turks were still unaware that a betrayal was being made against them. They believed that the death of thousands of animals and humans came from God. Once again, the Chinese, who saw everything permissible in the war, brought the Turks to their knees easily, with a cunning that did not fit in chivalry at all.

KAYNAKÇA

- Artamonov, M.I. (2004). *Hazar tarihi*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Barthold, V.V. (2004). *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler*. (H. Dağ, Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî. (2013). *Fütûhu'l-Büldan*. (M. Fayda, Çev.). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Bielenstein, H. (2008). Wang Mang, *The Restoration of the Han Dynasty and Later Han*, The Cambridge History of China. Ed. D.Twitchett & J.K.Fairbank, (Ed), Vol. I: Cambridge: Cambridge University Press
- Chavannes, E. (1903) *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*. Petersburg.
- Çin kaynaklarında Türkistan şehirleri (2013). (K. Yıldırım, Yay. Haz.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- De Guignes, J.M. (1924) *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair tatarların tarih-i umumisi*. C. I, İstanbul: Tanin Matbaası.
- Dunlop, D.M. (1954). *The history of the Jewish Khazars*, Princeton: Princeton University Press.
- Eberhard, W. (1940). Muahhar Han devrinde (M.s. 25-M.s. 220) Hun tarihine kronolojik bir bakış, *Belleter*, 4/16: Ankara.
- Ecsedy, H. (1968). Trade and war relations between the Turks and China in the second half of the 6 th century. *Acta Orientalia*, Tom. 21: Budapest.
- Ecsedy, I., Tribe and empire, tribe and society in the Turk age, *Acta Orientalia*, 31/1: Budapest.
- El-Cahiz (1967). *Hilâfet ordusunun menkibeleri ve Türklerin faziletleri*. (R. Şeşen, Çev.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Erkoç, H.İ. (2015). *Doğu Göktürk kağanlığının çöküşü (628-630): General Li Jing'in askeri düşüncesine göre*, Doktora Tezi, Ankara.
- Gömeç, S.Y. (2014). *Türk tarihinden izler*. C. I, Ankara: Berikan Yay.
- Gömeç, S.Y. (2016). *Kök Türk tarihi*. 5. Baskı, Ankara: Berikan Yay.
- Gömeç, S.Y. (2018). *Türk-Hun tarihi*. 2. Baskı, Ankara: Berikan Yay.
- Grignaschi, M. (1972). Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler. VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır imparatorluğu* (R. Uzman, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gumilev, L.N. (1967). *Drevniye Tyurki*: Moskva.
- Gumilev, L.N. (2001). *Hazar çevresinde bin yıl*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Günaltay, Ş. (1339). *Mufasssal Türk tarihi*. C. II-III, İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Howorth, H.H. (1889). The Avars, *Journal of Royal Asiatic Studies*, Vol. 1: London.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk milli kültürü*. 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Kaşgarlı Mahmud. (1988). *Divanü Lûgat-it-Türk tercümesi*. C. I, (B. Atalay, Çev.). 2. Baskı: Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Klyashorniy, S.G & Sultanov, T.İ. (2003). *Türkün üçbin yılı*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Liu, M.T. (1958), *Die Chinesischen nachrichten zur geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*. I-II. Buch: Wiesbaden Otto Harrassowitz.
- Mesudi. (2004). *Murûc ez-Zehab*. (Çev: A. Batur) İstanbul: Selenge Yay.
- Olbricht, P. (1954). Uchida's Prolegomena zu einer geschichte der Jou-jan, *Ural-Altische Jahrbücher*, Band 26, Wiesbaden.
- Onat, A. (1972). *Güney Hunları*. Doktora Tezi, Ankara.
- Orkun, H.N. (1938). *Hunlar*. İstanbul: Bürhaneddin Basımevi.
- Ögel, B. (1957). Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar, *Belleter* C. 21: Ankara.
- Ögel, B. (1981). *Büyük Hun imparatorluğu tarihi*. C. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Parker, E.H. (1896). The origin of the Turks, *The English Historical Review*, 11/43: Oxford.

- Rasonyi, L. (1988). *Tarihte Türklük*. 2. Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Samolin, W. (1957). Some notes on the Apar problem, *Central Asiatic Journal* Vol. 3: Wiesbaden.
- Samolin, W. (1964). East Turkistan to the twelfth century, *Central Asiatic Journal* IX: The Hague.
- Stein, A. (1925). Its geography as a gactor in history (continued). *The Geographical Journal*, 65/6: Oxford.
- Şeşen, R. (1960). *Eski Araplara göre Türkler*, *Türkiyat Mecmuası* C. 5, İstanbul.
- Thorley, J. (1979). The Roman empire and the Kushans, *Greece and Roma*, 26/2: Cambridge.
- Woo, D.C. (1995). *Juan-Juan'lar*. Doktora Tezi, Ankara.
- Yıldırım, K. (2012), Tatar adının kökeni üzerine, *Türkiyat Mecmuası* C. 22: İstanbul 2012.
- Yıldırım, K. (2010). *Türk tarihi için Çince-Türkçe sözlük*. İstanbul: Otopsi Yay.
- Yihong, P. (1992). Early Chinese settlement towards the nomad, *Asia Major*, 5/2, London.
- Ying-shih, Y. (2008). *Han foreign relations*. The Cambridge History of China, Ed. D.Twitchett-J.K.Fairbank, Vol. I: Cambridge.

ÖZBEKİSTAN İRANİLERİNİN TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

A BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF UZBEKISTAN IRANIANS

Leyla DERVİŞ* Öz

Makalenin amacı Özbekistan'da yaşayan İranilerin tarihini genel bir bakış açısıyla ele alıp konuyla ilgili detaylı araştırma yapmak isteyenlere yardımcı olabilmektir. Araştırma kapsamı Özbekistan İranileri ve onların tarihiyle sınırlıdır. Konu araştırılırken, Rusça ağırlıklı olmak üzere Özbekistan İranileri hakkında tarihi kaynaklarda geçen bilgilerin tahlili yöntemi benimsenmiştir. Günümüz Özbekistan topraklarında yaşayan İranilerin tarihi orta çağlara kadar uzanmaktadır. Onların "İrani" adını almasında ve bölgedeki Fars kökenli halklardan farklı görülmesinde Şîa faktörü önemli rol oynamıştır. İranilerin bölgeye genelde esir, köle olarak getirildiği anlaşıyor. Zamanında İraniler Buhara Hanlığı'nda önemli görevler üstlenmişlerdir. Onların çoğu yerel halka karışarak Sünnileşmişken, bir kısmı belirli bölgelerde toplu halde yaşayarak ve Hanlıkta önem verilen kesim olarak inançlarını yaşayabilme ve canlandırma fırsatı yakalamışlardır. İranilerin ağırlıklı olarak Buhara ve Semerkant'ta yaşadıkları görülmektedir. Sayıları az olmakla birlikte Özbekistan'ın diğer bölge ve şehirlerinde de yaşayan İraniler vardır. Özbekistan İranileri gelinen nokta itibarıyla İranlı kardeşlerinden farklılaşmış ve pek çok yerel özellikleri benimsemişlerdir.

Anahtar Kelimeler

İrani, Forsi, Şiilik, gulam, Buhara, Semerkant

Keywords

Iranian, Persian, Shi'ism, Ghulam, Bukhara, Samarkand

Abstract

The purpose of this article is to investigate the history of Iranians living in Uzbekistan from a general perspective and assist those who want to do a detailed research on the subject. The scope of the research is limited to Uzbekistan Iranians and their history. Analysis method was applied in researching the information on Uzbekistan Iranians in historical sources, which are mainly in Russian. The history of Iranians living in today's Uzbekistan dates to the middle ages. The Shia factor played an important role in their adoption of the name "Iranian" and being different from peoples of Persian origin in the region. It is known that the Iranians were brought to the region mostly as captives and slaves. In former times, Iranians undertook important duties in the Bukhara Khanate. While most of them were assimilated and became Sunnis, some, living in certain regions collectively and being an important part of Khanate, had the opportunity to live and revive their beliefs. Although it is known that most Iranians reside in Bukhara and Samarkand, there are Iranians living in other regions and cities of Uzbekistan, but the numbers are few. Uzbekistan Iranians have currently reached the point when they differ from their Iranian ancestors and have adopted many local features.

*Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
leyladervis@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9396-9018
Antalya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 14/09/2020

Kabul Tarihi: 13/04/2021

Giriş

Türkistan'ı oluşturan topraklar, tarih boyunca İran ve Turan kavimlerinin kaynaştığı ve birlikte yaşadığı coğrafya olmuştur. İran dilli Soğdlular bu kaynaşmanın en bariz örneği olmuşlardır.¹ Günümüz Özbekistan toprakları İran-Turan sentezinin yoğun yaşandığı bir bölgedir (Ek.1). Bolşeviklerin iktidara gelmesinden önce sıklıkla kullanılan ve günümüzde sadece halk arasında varlığını sürdüren Sart tabiri de,² bu sentezin en açık delilidir.

İslamiyet'in İran ve Turan coğrafyasına yayılmasından sonra çeşitli dini fırkalar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında İran merkezli Şiilik, Safeviler devrinde devlet dini haline gelmiştir. İran'da Şiiliğin yaygınlaşması coğrafi olarak yanı başında bulunan Türkistan'a Şiilerin çeşitli sebeplerle gelmesi/getirilmesine sebep olmuştur. Bunların torunları halen bölgede yaşıyorlar. Bölge halkı tarafından İrani olarak bilinen bu kitlenin tarihi yeterince araştırılmış değildir.

Özbekistan'ın ağırlıklı olarak Buhara ve Semerkant şehirlerinde yaşayan Şiiler, kendilerini İrani olarak adlandırmaktadır. Bu İraniler dilsel özelliklerine göre Fars (Tacik) ve Türk (Oğuz) dilli olarak ikiye ayrılırlar. Fars dilli İraniler Buhara'da otururken, Türk dilli İraniler Semerkant'ta yaşıyorlar. Buhara'da yaşayan İranilere yerli halk Forsi demektedir. Araştırmacı Ol'ga Suhareva'nın çalışmasındaki bilgiye göre, bu isim 1910 yılında Buhara'da patlak veren Sünni-Şîa çatışmasından sonra Sünniler tarafından Şiileri aşağılamak için kullanılmaya başlanmıştır (Suhareva, 1958, s.82-83). Bunlar haricinde geldiği şehir veya bölgeye göre bölgedeki Şiilere Mervi, Horasani, Maşadi (Meşedi), Sabzbari, Persiyen vs. şekilde hitap edildiği de görülmektedir. Genelde daha sonraki dönemlerde gelenlere bu lakaplar takılmıştır. Özbekistan'da Bolşevik iktidarı güçlenip, merkezi yönetim tarafından "Sovyet insanı" politikası geliştirilene kadar İraniler kimlik olarak milletini değil öncelikle mezheplerini ifade ederek Şii olduklarını belirtiyorlardı. Bölgede Şîa anlamında Pançi tabiri de kullanılıyordu (Lyuşkeviç, 1971, s. 44). Bilindiği üzere "penç" Farsçada beş demektir ve Şîa inancında Ehl-i beyt'i (Hz. Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin) sembolize eder. (Öz, 1994, s. 499). Başka bir deyişle İraniler bazen kendilerini Pançi olarak adlandırıyorlardı. İraniler ufak gruplar halinde Buhara ve Semerkant (Ek.2) haricinde Özbekistan'ın pek çok bölgesinde de mevcuttur.

1. İranilerin Özbekistan Topraklarına Gelmeleri

Şîaların Türkistan'daki tarihi Karahanlı devrine kadar uzanıyor. Ortadoğu'da barınamayan bazı Şîa grupları Türkistan'a göç etmiş ama Dağlık Badahşan haricinde buralarda kendi öğretilerini yayamamışlardır. Bölge Müslümanları ve yöneticileri

¹ Soğdlular ve Soğdca için daha ayrıntılı bilgi için bk. (Eker, 2012, s. 77-92.)

² Sart tabirinin tarih boyunca çeşitli anlamları olagelmıştır. Eskiden konar-göçerler yerleşikleri veya dağdakiler ovada yaşayanları Sart derken, 20. yüzyılda bu tabir etnik farklılığı bildirmek için de kullanılır olmuştur. Örneğin, Kırgızlar Özbek ve Taciklere Sart demiştir. Özbekler Taciklere veya Farsça daha çok kullanan Özbeklere Sart demişlerdir. (Sartlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Ostroumov, 1908, s. 288; Ostroumov, 1906, s.171; Horoşhin, 1876, s. 97-142).

Sünni İslâm'ı tercih etmişlerdir. Bu arada Şîa temsilcileri arasında da birbirlerinin inancını kabul etmeyecek derecede farklılıklar boy göstermiştir.

İran topraklarındaki Şîa inancına sahip kimselerin belirgin şekilde Özbekistan'a geliş tarihleri 15. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Emir Timur Batı seferinde İran'dan yüzlerce sanatçı, zanaatçı ve ustayı Semerkant'a götürmüştür. Mesleklerinin erbabı olan bu İranlı ustalar Timur İmparatorluğu'nun Türkistan'daki şehirlerini imar etmişlerdir (Pander, 2002, s. 852-861).

Şiiliğin ortaya çıkmasıyla başlayan bölgedeki Sünni-Şii çekişmesi devletlerarasındaki ikili ilişkilere de olumsuz yansımıştır. Örneğin, Babür Şah (1483-1530), devletini bugünkü Özbekistan topraklarında kurmak ve tahta çıkmak için Şah İsmail'den yardım istemiştir. Kızılbaşlardan yardım istenmesi, yerli ahalinin Şiiliğe olan tahammülsüzlüğünden dolayı büyük tepkilere yol açmıştır. Bu tepkiler üzerine Türkistan'da tutunamayan Babür Şah Afganistan ve Hindistan'ın yolunu tutmuştur (Erdoğan, 2014, s. 32-37). İran'da Şiiliğin resmi din olması Şeybani Devleti için gazavat sebebi olmuş, Özbek hanları Safevilere karşı "cihat" ilan etmişlerdir. Şiileri "kâfir" ilan eden ilk fetva Buhara Hanı Abdullah Han (1557-1598) tarafından 1586 yılında yayımlanmıştır. 1611 yılında Herat³ ulemaları aynı şekilde Şiileri "kâfir" ilan eden fetva çıkarmıştır. Şiilere karşı verilen mücadele Sünni İslam dünyasında çok önemsendiği için İran'a sefer düzenleyen yöneticilere "Ebûl-gazi" lakabı takılmaktaydı (Tohtiyev, 2012, s. 124-125). Orta Asya ile İran arasında yapılan savaş ve askeri seferlerde Türkistanlılar tarafından tutsak edilen İranlılar günümüz Özbekistan topraklarında yaşayan İranilerin cetleridir.

Tarihi kaynaklarda Ubeydulla Han (1533-1539) devrinde yani 16. yüzyılın başlarında İranilerin toplu halde tutsak olarak Buhara'ya getirilmesi söz konusudur. Bu cereyan ilerleyen dönemlerde de devam etmiştir (Suhareva, 1966, s. 154).

Nadir Şah'ın 1740-1742 yıllarında Türkistan'a yaptığı seferlerde bazı İraniler Buhara çevresine yani şehir surları dışına yerleştirilmiştir. Bunların en bilineni Buhara'nın güneybatısında bulunan Afşar ve Kum Rabot mahalleleridir. Afşar Mahallesi Şeyh Celal Kapısı yakınlarındadır. Afşarlı İranilerin kimliklerini büyük ölçüde kaybettikleri söylenebilir. Zira 1970'lerde köye giden Fanya Lyuşkeviç'e köylüler köy isminin etimolojisini ab+şar yani sulu yer olarak açıklamıştır (Lyuşkeviç, 1971, s. 51). Oysa bunların Oğuzların Afşar boyundan olduğunu tahmin etmek zor değildir.

Yerlilerin, İranilerin çoğu kesimine gulam yani köle dedikleri tarihi kaynaklardan görülmektedir. Bilindiği üzere İran'da bu kelime Hz. Ali'nin kölesi anlamında algılanmaktadır. Bu sebeptendir ki şahıs adı olarak "Gulam Ali" İraniler arasında çok yaygın şekilde kullanılmaktadır. (Lyuşkeviç, 1971, s. 51). Fakat yerlilerin gözünde "köle" kelimesi düz anlamda kullanılmıştır. İranilerin ezici çoğunluğu bölgeye köle olarak getirilen kimseler veya onların torunlarından oluşuyordu. Hive'de ise bunlara Dogma deniliyordu (Horoşhin, 1876, s. 484). Armin Vambery, Hivelilerin Dogma

³ Herat, Afganistan'ın batısında Herat Vilayeti'nin merkezi olan kent.

çocuklarına “evde doğan anlamında” Hanezad dediklerini ve bu utanç vesilesi olan kölelik durumunun üç nesil sonra temizlendiğini yazmıştır (Vambery, 2003, s. 257). Özbekler yağma yolu ile ele geçirilen esirlere ise ölçe demişlerdir (Yılmaz Vurgun, 2014, s. 185).

18. yüzyılın sonlarında Şah Murad (1785-1800) devrinde Merv’de yaşayan Şiilerin bir kısmı Buhara civarına sürgün edilmiştir. Horoşhin, Şah Murad’ın Mervli 500 İraniyi köle olarak getirdiğini yazmıştır (Horoşhin, 1871, s. 40). Başka kaynaklarda bunların sayısı ile ilgili 5 bin aileden 30 bin aileye kadar çeşitli rakamlar zikredilmektedir (Suhareva, 1966, s. 156). Bundan dolayı Özbekistan’daki Şiilerin bir kısmına Mavri, Marvi/Morvi de denilmiştir. Merv bağlamında şu da belirtilmelidir ki, Türkistan’ın yerli halkı ve Ruslar, Merv’den Semerkant ve Buhara’ya yerleşen Özbeklere de Fors demişlerdir (Lyuşkeviç, 1971, s. 36). Bundan yola çıkarak Merv’in eskiden İranlılarla özdeşleştiği söylenebilir.

1863 yılında Hiveliler 40.000 Persiyayı rehin almıştır. Horoşhin bu rakamdan hareket ederek bunların 5 bininin kaçmış veya fidyesini ödeyerek kendisini satın almış, 5 bininin öldürülmüş, 5 bininin Buhara’ya satılmış, 5 bininin Türkmenler tarafından alıkonulmuş olsa bile,⁴ en az 10 bininin Hive’de köle olarak kalmış olabileceğini bildirmiştir (Horoşhin, 1876, s. 483-484).

Özetleyecek olursak, İrani veya Forsiler günümüz Özbekistan topraklarına İran coğrafyasından esir veya köle/gulam olarak getirilen kimseler ve onların torunlarıdır. Bu cereyan 16. yüzyıldan itibaren hız kazanmış ve 20. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür (Doğan & Erdoğan, 2016, s. 971-986).

2. İranilerin Hanlıktaki Konumlarının Pekişmesi

Çarlık Rusya’nın Türkistan’ı işgalinden önce günümüz Özbekistan topraklarında Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları mevcuttu. İraniler ağırlıklı olarak Buhara ve Hive hanlıklarında yaşıyorlardı. Buhara ve Semerkant şehirleri İranilerin ağırlıklı olarak yaşadığı yerlerdi.

Buhara Hanlığı’nda İraniler, Tacikler ve diğer alt tabakadaki gruplarla birlikte Şakird-Pişa sınıfına dâhil edilmişlerdir. Buna karşılık Uruğ-Dar olarak adlandırılan Özbekler Şakird-Pişalardan üstün konumdaydılar (Hanıkov, 1843, s. 182). Horoşhin sadece İranilerin Şakird-Pişa yani hizmetçi sınıfını oluşturduğunu değinmiştir (Horoşhin, 1871, s. 40). İraniler her ne kadar hizmetçi sınıfına dâhil edilseler de, hanlıkta çeşitli yüksek derecede hizmetçi görevleri bulunduğuandan onların bazıları zamanla önemli hizmetler ve görevler üstlenmişlerdir.

Mangıtların iktidara gelmesiyle Buhara’da İranlı köleler çeşitli ve önemli görevlere getirilmiştir. Örneğin, Daniyal Biy (1758-1785) döneminde Devlet Biy adında bir İranlı Kuşbeyi⁵ olmuştur. 1870’lerde Muhammed Şah Kuşbeyi görevindeydi. Ondan önce

⁴ Türkmenlerin İran’a esir avı için çapul hareketi yapmaları hakkında ayrıca bk. Yılmaz Vurgun, 2014, s. 181-184.

⁵ Kuşbeyi, 1756-1920 yıllarında Buhara Emirliği’nde Özbek Mangıt hanedanlığı döneminde devlet işlerini yöneten vezir unvanına karşılık gelen bir unvan.

Hâkim adında bir İranlı Kuşbeyi olmuştur (Horoşin, 1871, s. 40). Kuşbeyi Buhara Hanlığı'nda Atalıktan⁶ sonraki en önemli görevdi. Vezir yardımcısı yani Kuşbeyi olarak Nasrullah Han devrinde (1806-1860) Tebrizli biri, Ahad Han devrinde Can Mirza, daha sonra Abbas, sonra onun oğlu Ostonakul gibi İraniler görev yapmıştır (Suhareva, 1966, s. 164). Ostonakul Kuşbeyi Emir Abdullah (1885-1900) ve Seyyid Mir Alim Han (1900-1920) devirlerinde Buhara'yı fiilen yönetiyordu. (Alekseyev, 2013, s. 93). Han'ın özel korumaları İrani gulamlarından oluşturulmuştu (Lyuşkeviç, 1971, s. 40). İranilerin Mangıtlar döneminde önemli görevlere gelmesinde Mangıt ileri gelenlerinin çoğunun İranlı kadın cariyelerle evlenmiş olması da önemli rol oynamıştır. Saraydaki ve önemli konumlardaki Mangıtların erkek İrani kölelere güvenmesi, onlara sahip çıkması ve önemli görevlere getirmesinde İranlı hanımların rolü yadsınamaz (Yılmaz Vurgun, 2014, s. 189). Bütün coğrafyada yaygın olan akraba kayırma Buhara İranileri arasında da yaygındı ve bir bakıma 1910 yılındaki Sünni-Şii çatışmasının sebeplerinden biriydi.

Arminius Vambery, Emir Muzaffar ad-Din (1860-1885) döneminde İran'ın isterse Buhara Hanlığını rahatlıkla boyun eğdirebileceğine, çünkü askerbaşı Şahrüh Han ve Muhammed Hasan Han'ın, Topçubaşı Beynel Bey ile Mehdi Bey ve Leşker Bey'in İrani olduğunu yazmıştır (Vambery, 2003, s. 268-269). Rus araştırmacısı Konstantin Abaza da, Buhara Hanlığı'ndaki Topçu Taburunun tamamının İranlılardan oluştuğunu belirtmiştir (Abaza, 2008, s. 100). Buhara'nın Tophane Mahallesi aksakallarından Abdurahman Şer Aşurov'un aktardığı rivayete göre, Buhara Emiri konar-göçer Yomutların saldırılarından bıkmış ve İrani askerlere Yomutları yenmeleri karşılığında onlara önemli görevler vereceğini ve İranilerden vergilerin kaldırılacağını vaad etmiştir. 4 bin İrani askeri 10 bin Yomut askerine karşı savaşmış ve onların 6 binini öldürmüş, bir kısmını esir almıştır. Emir de verdiği sözünü yerine getirmiş, İrani askerleri Topçubaşı dâhil önemli görevlere tayin etmiştir (Lyuşkeviç, 1971, s. 50-51).

Aynı şekilde Şii İrani Oğuzlar, Mangıt Muhammed Rahim Bey'in iktidarda kalmasına yardımcı olmuştur (Tohtiyev, 2012, s. 125). Buhara'daki İranilerin ezici şekilde Fars dilli ve etnik olarak da Fars kökenli oldukları hesaba katılırsa Afşar isminin korunmuş olması dikkat çekmektedir. Büyük ihtimalle İran topraklarından gelen Oğuz yani Afşarlar azınlık oluşturdukları için zamanla diğer Fars kökenliler arasında erimiş olabilir.

İranilerin hanlıkta büyük başarılarla imza attıkları, şehirlerdeki bazı alanların kontrolünü ellerinde buldukları, bürokrasi ve askeriyede üst kademelere tırmandıkları görülmektedir. Bu yükseliş, Buharalıların dediğine göre, hanlıkta Atalık (Vezir) makamının kaldırılmasına kadar ulaşmıştır. İraniler köle kökenli olduğundan Atalık seçilemiyorlardı. Başka bir deyişle Nasrullah Han İranileri önemli görevlere getirerek Özbekleri dengelemekteydi (Suhareva, 1966, s. 164). Araştırmacıların

⁶ Atalık enstitüsü birçok halkın geleneğinde yaygındı (Kosven, 1961, s. 104-126). Atalık geleneği, bir ailenin çocuğunun bir başka aileye verilerek orada bir müddet büyütülmesi ve yetiştirilmesi geleneğini ifade eden ve baba anlamına gelen ata isminden türetilmiş bir terimdir. Buhara Emirliği geleneğinde ise bu terim, daha çok saray unvanını alarak vezir anlamında kullanılmıştır.

belirttiğine göre, Nasrullah Han İranlılardan sayıları 500-2000 arasında değişen özel askeri bir birlik oluşturmuştur. Bu askerlerin başında Abdus Samad adında birinin olduğu bilinmektedir (Tohtiyev, 2012, s. 126).

Ordu içindeki İranilerin ağırlığına zamanında Hanıkov (1843, s. 71), Vambery (2003, s. 270) de değinmiştir. Bu askerler haricinde köle olarak bölgeye getirilen Şiiilerin sayısı da 19. yüzyılda artmıştır. Aleksandr Borns'ın bildirdiğine göre, 19. yüzyılda Buhara'nın dörtte üçü Şii kölelerden oluşmaktaydı (Borns, 1848, s. 393). Bu durumu başka kaynaklar da teyit etmektedir.

Genelde Yomut Türkmenleri "kâfir" olarak gördükleri Şiiileri Horasan bölgesinden tutsak alarak Buhara ve Semerkant'ta köle olarak satıyorlardı. Buhara Hanlığında Karakul, Karşi, Ciharşuy ve Buhara'da köle pazarları mevcuttu. Buhara şehri bölgedeki en büyük köle pazarı konumundaydı. Borns, köle pazarlarının Cumartesi sabahında kurulduğunu söylemektedir (Borns, 1848, s. 401). Bölgedeki Hive, Köhne Ürgenç, Kongrad, Çimba, Hocaeli, Hanka şehirlerinde mevcut İrani köle pazarlarının varlığı söz konusudur (Horoşhin, 1876, s. 484). Köleler sadece pazarlarda satılmıyordu. İrani köleler satışı yapılan kervan saraylar ve tüccar evleri de mevcuttu (Lyuşkeviç, 1971, s. 42).

19. yüzyılda Buhara'da binden fazla kölenin pazara çıkartıldığından bahsedilmektedir. Satın alınan İrani erkek kölelerin sağ kulağına, kadın kölelerin burunlarına gümüş küpe takılmıştır (Lyuşkeviç, 1971, s. 42). Borns, Buhara şehrindeki köle pazarına en çok Urganç'ten İrani kölelerin getirildiğini yazmış ve Cumartesi pazarında üç İrani gencinin her birinin 30 altın tillaya⁷ satıldığına şahit olmuştur (Borns, 1848, s. 402-403). Vambery de Buhara'daki kölelerin 40-50 tillaya satıldığını, Türkmenler Merv'de 18 bin İran askerini tutsak aldığı bir kölenin fiyatı 3, 4 tillaya kadar indiğini yazmıştır (Vambery, 2003, s. 151). Horoşhin, köle fiyatlarının 100-300 küçük tilla arasında değiştiğini, kölenin azat olabilmesi için 50-300 küçük tilla ödemesi gerektiğini, azat edilip bağımsızlığına Han tarafından kavuşturulan kölelere Hanazat, diğerlerine Azat denildiğini belirtmiştir. Müellifin kaba hesabına göre, bölgede 36,806 Dugma mevcuttu ve bunların 6515'i Azat edilenlerden oluşmaktaydı (Horoşhin, 1876, s. 485).

İranilerin toplumdaki konumunun pekişmesi ve sayılarının artması onların mezhebi inançlarını canlandırarak yaşamalarına zemin hazırlamıştır (Horoşhin, 1871, s. 40). Bölgedeki İraniler arasında Şiiiliğin unutulmamış olmasında zaruretten dolayı zaman zaman uyguladıkları takiyye anlayışının etkisi olduğu da söylenebilir.

Yerli Özbekler ise İrani köleleri satın aldıktan sonra onların inançlarını değiştirmeye çabıyorlardı. Şayet köleler Sünni olurlarsa onlara büyük iyilik yaptıklarını düşünüyorlardı (Borns, 1848, s. 404). Özbekistan'daki İranilerin önemli bir kısmı mezhep değiştirerek yerel halk arasına karışmıştır. Örneğin, Buhara şehrinin Dost Çirogosi mahallesine 18. yüzyılın sonlarında İran'dan gelip yerleşen Usta

⁷ Buhara Emirliği'nde altın paraya *tilla*, gümüş paraya *tenge*, bakır paraya da pul denirdi. 1 *tilla* ortalama 4.3-4.9 gram.

İbrahim'in neslinden gelen İraniler eşinin Sünni olmasından ötürü Sünniliğe geçerek yerli halka kaynaşmıştır. İpek işletmeciliğiyle uğraşan 28 haneli İbrahim ailesi beş nesil geçmeden kendilerini diğer İranilerden tecrit etmişler ama Fars olduklarını da unutmamışlardır (Suhareva, 1958, s. 83).

Merv'in gücünü kırmak için Emir Seyit Haydar 19. yüzyıl başında 4000 aileyi Semerkant civarına göç ettirmiştir (Hanıkov, 1843, s. 71). Vambery buna atfen Semerkantlı İranilerin Mervli ailelerin torunları olduğunu bildirmiştir (Vambery, 2003, s. 268).

1851 yılında İranlı esirlerin serbest bırakılmasını sağlamakla görevlendirilen elçi Rıza Kuli, Hive'de Ramazan Bayramı'nın sonunda İrani kölelere üç gün tatil hakkı tanıdığını, bu günlerde İrani kölelerin bir araya gelerek birbirleriyle tanıştıklarını, birbirlerine hayat hikâyelerini anlattıklarına dair bilgiler vermektedir (Doğan-Erdoğan, 2016, s. 978).

1874 yılında Çarlık Rusya'nın köleliği kaldırması, Türkistan'daki İranilerin çoğunun İran'a dönmesine sebep olmuştur. Rus vali Kaufman, Hive'deki İrani köleleri beş yüzer kişi şeklinde üç kervanla memleketlerine göndermiştir (Yılmaz Vurgun, 2014, s. 190-191). Daha önceleri bağımsızlığına kavuşan kölelerin çoğu yolda yeniden Türkmenlere esir düşme korkusuyla memleketlerine dönmeye cesaret edemiyorlardı. Nitekim Kaufman'ın gönderdiği kölelerin bir kafilesi Teke Türkmenleri tarafından rehin alınmıştır.

Bölgede yaşayan İranilerin bir kısmı ise buldukları yerlere uyum sağladıkları için bölgede kalmışlardır. Suhareva, bölgede kalmayı tercih eden İranilerin daha çabuk yerli halka karıştığını ve çoğunun Sünniliği benimsediğini bildirmektedir. Buhara'ya yerleşerek Sünnileşen İrani kölelerin bir kısmı Kosagaron mahallesindeki Kuçai Gulom (Köleler Sokağı)'na yerleşmişlerdir (Suhareva, 1966, s. 159).

Hürriyetlerine kavuşan İranilerin bir kısmı tarım alanında yıllık 10-30 tilla karşılığında başkaları için çalışmışlardır. Han tarafından azat edilenlerin bir kısmı ise sarayda çalışmaya devam etmiştir (Horoşhin, 1876, s. 485).

Rusların bölgeye hâkim olmasından sonra Bahailer gibi dini sebeplerden ötürü İran'dan ayrılanların bir kısmı da buralara göç etmiştir. Özbekistan'daki İranlıların bazılarının kökleri bunlara dayanmaktadır (Hassall, 1992, s. 41-80).

19. yüzyıl sonlarında İranilerin bazılarının köylerde yaşadığı bilinmektedir. Horoşhin onların Semerkant'ın Sugut'una bağlı Halvai köyünde, Semerkant'ın hemen yanı başındaki Bağsa Mol, Çore Tut (Dut), Mugub köylerinde yaşadığını belirtmiştir (Horoşhin, 1876, s. 153, s. 212). Sobolev 1874 yılında neşrettiği çalışmasında İranilerin yaşadığı köyler hakkında şu bilgileri paylaşmıştır: Semerkant'ın Şavdar Tümenine bağlı Safar köyünde 20 hane İrani yaşamaktadır. Köyde 1 cami, 1 okul mevcuttur. Pulimugak köyünde 33 hane İrani yaşamakta ve bu köyde de birer cami ve okul vardır. Bu köyler sadece İranilerden oluşmaktadır (Sobolev, 1874, Ek 15).

1910 yılından önce Buhara'daki Sünnilerin, Şiilerin Hz. Hüseyin'i anma etkinliklerini yakinen izledikleri, etkinliklere faal olarak iştirak etmemelerine karşılık gözyaşları dökerek Hz. Hüseyin'i birlikte andıkları anlatılmaktadır (Suhareva, 1958, s.

84). İranilerin meydanlara çıkarak Kербela Faciası'nı anmaları, devlet bürokrasisinde İranilerin artmasıyla mümkün olabilmektedir. Örneğin, Hanıkov 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Buhara'daki 500 askerin 450'sinin İrani olduğuna dikkat çekmektedir (Hanıkov, 1843, s. 71). Bu askeri ve bürokratik gücün etkisiyle Buhara'da Şiilerin Hz. Hüseyin'i anmasına izin verilmekteydi. Devletin üst kademelerine yerleşen İrani kökenli bürokratların Şii merasimlerine fazla bütçe ayırarak şaşalı törenler yapılmaya başlanması Sünnilerin sabrını taşıyarak 1910 yılındaki çatışma yaşanmasına sebep olmuştur. Elim olayın patlak vermesi, Buhara'ya eğitim için gelen üç talebenin Şiilerle alay etmesiyle başlamıştır (Suhareva, 1958, s. 85). Bilindiği üzere Buhara o devirde bölgenin önde gelen eğitim merkezlerindendi ve 200'den fazla medresede on binden fazla talebe eğitim görmekteydi (Suhareva, 1966, s. 70-71).

Sadreddin Ayni, Buhara'daki olayın 1909 yılında meydana geldiğini ve asıl sebebinin şehirdeki dinî ve askeri liderlerin sosyo-ekonomik, siyasi ağırlıklarının korumak için çıkardığı fitne olduğunu belirtmiştir. Ayni, olayın patlak vermesinde kadim-credit çekişmesinin etkisini de vurgulamıştır. (Alekseyev, 2013, s. 94). Buhara'da meydana gelen Sünni-Şii çatışmasından sonra İraniler toplu halde Semerkant'a göç etmiştir.

2.1 İranilerin Nüfusu

1861 tarihli Rus kaynağında Semerkant'ta 2 bin, Buhara'da 8 bin İraninin yaşadığı belirtilmiştir (Lyuşkeviç, 1971, s. 39). Bu rakamlar Turkestanskiye Vedomosti gazetesinin 1871 tarihli sayısında da geçmektedir (Horoşhin, 1871, s. 40). Aynı müellifin aynı gazetenin 1872 yılının 44. sayısındaki makalesinde İranilerin Semerkant halkının dörtte birine denk geldiği bildirilmiştir (Horoşhin, 1872, s. 177). 1910 yılı verilerine göre, Semerkant'ta 16 binden fazla, 1920 yılında Hive'de 809 İrani mevcuttu (Tohtiyev, 2012, s. 126). 19. yüzyılda bölgeyi gezen Meyendorff ise, Buhara'daki İrani esir sayısını 40 bin, Nikolay Murav'yov ise 30 bin olarak vermiştir (Doğan & Erdoğan, 2016, s. 977, s. 981).

20. yüzyıla gelindiğinde yerli İraniler ile daha sonra çeşitli sebeplerle bu topraklara gelen veya gelip giden İranlılar arasında belirli farklar ortaya çıkmış ve istatistiklerde bunlar ayrı ayrı gösterilmeye başlanmıştır. Örneğin, 1908 yılında Sırderya ilinde 2110, Taşkent şehrinde 741, 1910 yılında Semerkant'ta 300, 1914 yılında Fergana ilinde 2368 İrani kökenli insan mevcuttu (Tohtiyev, 2012, s. 126). Bunların çoğu tüccar ve girişimci işadamları ve zanaatçılardan oluşuyordu. Köleliğin kaldırılması özellikle İranlı tüccarların bölgeye çok sayıda akın etmesine sebep olmuştur.

Özbekistanlı zengin İraniler İran'dan gelin getirmeye önem veriyordu. Ülkede Bolşevik iktidarı pekişene kadar böyle kız alışverişi devam etmiştir (Suhareva, 1958, s. 84). Daha sonraki dönemlerde İran rejimine muhalif olanların bir kısmı da Özbekistan'a göç etmişlerdir. 1917 yılında sınır geçişleri zorlaştırıldığı için bölgede bulunan İranlıların çoğu SSCB vatandaşlığını kabul etmişlerdir (Aliyeva, 2002).

3. Sovyet Devrinde İraniler

Buhara şehrindeki İranilerin tamamı Fars kökenli idiler. Onların çoğu şehrin güneybatı kısmı olan Cuybar'da yaşıyorlardı. İranilerin Çakar, Çukur, Vakf (Vahm) ve

Tahti Çorbog mahallelerinde ezici çoğunluğu oluşturuyorlardı. Şehrin kuzeybatısındaki Tophane mahallesinin %60'ı Farsi idi. Ayrıca şehirdeki Valide Honi Şahid sokağı (hiyaban) ve civarında da İraniler vardı (Suhareva, 1958, s. 83).

Tophane'deki İraniler kendilerini şehrin en eski İrani Şii halkı olarak görüyor ama kendilerinin köklerini İran'a bağlamıyorlardı (Suhareva, 1966, s. 157-158). 20. yüzyıl ortalarında Buhara'da yaşayan İraniler kendilerini şu şekilde tarif ediyorlardı: "Mo ahli Buharo hastim, millati mo musulmon, mazhabi mo şea" (Biz Buhara sakinleriyiz, milletimiz Müslüman, mezhebimiz Şiadır). Ayrıca İranilerin pasaportlarının milleti kısmına "Fors" yazılmıştır. (Lyuşkeviç, 1971, s. 43).

İraniler Buhara civarındaki Kum Rabat, Tatar Mahalle, Cuybori Berun köylerinde de yaşıyor ve hafif sanayi ile geçimlerini sağlıyorlardı (Suhareva, 1958, s. 83). 1929 yılında Özbekistan'da sadece İranilerden oluşan iki kolhoz oluşturulmuştur (Aliyeva, 2002).

İraniler Özbekistan'da 1926 yılı verilerine göre 9.830, 1970 yılı verilerine göre 15.457, 1979 yılı verilerine göre 20.026, 1989 yılı verilerine göre 24.779 kişi olarak gözükmektedir (Aliyeva, 2002). Bir başka kaynakta, 1926 yılında Semerkant'ta 11.282 İrani yani Mervli'ye ilave olarak 654 Fars (İran'ın kendisinden gelen) olduğu bildirilmektedir (Lyuşkeviç, 1971, s. 39). Aynı yıl Buhara'nın kendisinde iki bin, şehir etrafında dört bin toplamda altı bin civarında İrani'nin yaşadığı tespit edilmiştir (Suhareva, 1966, s. 154). Rakamlardan anlaşıldığı üzere İranilerin tam sayısı Sovyet devrinde netlik kazanmamıştır. Zira bunların bir kısmının Özbekler ve Tacikler arasında kimliklerini açıklamadan yaşamaları söz konusuydu.

Sovyetlerin ilk dönemlerinde İraniler azınlık olarak kabul edildiğinden onlara bir takım ayrıcalıklar tanınmıştır. Örneğin, 1920'lerin başlarında Milli Azınlıkları Eğitim Keneşi'nde İran-Azerbaycan Bürosu kurulmuş ve büro bünyesinde iki kreş, üç işçi evi, iki kütüphane ve pedagoji kursu faaliyet yürütmüştür. Semerkant'ta İran tiyatrosu ve Farsça eğitim veren okullar açılmıştır. Şehirde İran İlçesi oluşturulmuştur (Aliyeva, 2002). İlerleyen dönemde İranilere tanınan bu ayrıcalıklar kaldırılmış ve 1970'lere gelindiğinde İranlıların %75'i ana dili olarak Özbekçe'yi göstermeye başlamışlardır.

1970'lerde Buhara civarındaki Kunci Kala köyünde 7, Cuybori Berun'da 30, Şergiron'da 10, Şalgamhuron'da 14, Kuhna Maçit'te 20, Tatar Mahalle'de 60 hane İrani yaşıyordu. (Lyuşkeviç, 1971, s. 51). Sovyet devrindeki İranilerin yerleşim yerleri ve sayıları hakkında ayrıntılı bilgilere Lyuşkeviç'in makalesinden ulaşmak mümkündür.

Kağan'dan 7 km uzaklıktaki Zirabad köyü İraniler arasında dil ve örf-âdetin en iyi korunduğu köy olarak ün salmıştır. Buhara'daki aşure törenlerine Zirabad yaşlıları davet edilmiştir (Lyuşkeviç, 1971, s. 44).

Özbekistan'daki Şiiler İmami (İsna-Aşeriye) ve Bahai cemaatlerine mensuplardır. Semerkant'taki Şiiler İmami (İsna- Aşeriye) cemaatine bağlıdırlar. İsna-Aşeriyeler için 12. İmam Ebû Kasim Muhammed ibn el-Hasan el-Mehdi çok önemlidir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İraniler yaşayan köylerde "Husayniyehane" adını verdikleri ibadet evleri mevcuttu. Sovyet devrinde bunlar mezheplerini ve dinlerini hemen hemen

unutmuşlardır. Sadece bazı Şiilik uygulamalarını biliyorlar. Örneğin, Aşure ile ilgili rivayetler korunmuştur (Lyuşkeviç, 1971, s. 37, s. 54).

20. yüzyıl başlarında Buhara şehrindeki Şiilerin “Husayniyehane” adını verdikleri dört tane ibadet evleri mevcuttu. Bunların üç tanesi Cuybar’ın Canafaron Morkuş ve Havuzibaland ilçelerinde, biri Tophane ilçesinde idi. Şeyhler tarafından yönetilen bu ibadethanelerin en eskisi Havuzibaland’daki ibadethaneydi. Ayrıca şehir dışındaki Kağan (Kogon)’da bir tane ibadethane daha vardı. İbadethaneler başlangıçta daha çok Kerbela Matemi için kullanılmıştır. İranilerin buralarda toplu namaz kıldıkları bilinmemektedir. (Suhareva, 1966, s. 70, s. 160). Sovyet devrinde bu ibadethanelerin tamamı kreş, okul, kütüphane ve kulüplere dönüştürülmüştür. Bunun üzerine İraniler aşure etkinliklerini evlerde yapmaya başlamışlardır.

Ağırlıklı olarak yaşlıların katıldığı ve akşamları düzenlenen aşure etkinliğinde önce 1,5-2 saat katılımcılar sırayla Hz. Hüseyin’in öldürülmesiyle ilgili okuma yapmışlardır. Etkinliğe katılanlar siyah örtülü masa etrafında otururlar ve şekerli koyu kırmızı çay içerlerdi. Sonra hizmet eden kimse, katılanların ellerine gulob adını verdiği gül suyu dökerdi. Daha sonra sambusa adı verilen üçgen şeklindeki börek ve halisa adını taşıyan buğdayla kaynatılmış etli yemek yenirdi (Lyuşkeviç, 1971, s. 55).

Bölgedeki Türkler arasında Şiiliği kabul eden sadece Azerbaycan Türkleri değildi. Afganistan’dan bölgeye göç eden Kıpçak Türklerinden bir grup da, Buhara yakınındaki Zirabad köyündeki İraniler arasında yaşayarak zamanla Şiiliği kabul etmiş, onlarla kız alışverişinde bulunmuşlardır (Lyuşkeviç, 1971, s. 45). Bu örnek, Özbekistan’daki Şiiler ile Sünniler arasında tek yönlü değil karşılıklı etkileşim ve mezhep değiştirmelerin yaşandığını ortaya koymaktadır.

Semerkant’taki Firdevs sokağında bulunan Penjab Camisi, bölgedeki Şii mimarisinin en güzide örneklerinden biridir. 1908 yılında açılan camii bünyesinde dini ve dünyevi bilimler öğreten okul faaliyet yürütmüştür. 1924 yılında burası kapatılmış, Sovyet devri boyunca çeşitli kurum kuruluşlar tarafından farklı amaçlarla kullanılmıştır. 1990 yılında tekrardan camii yapılarak Semerkant’taki Şiilerin hizmetine sunulmuştur. Caminin imamı Yusuf İsakov’dur. İmam kendisinin seyit olduğunu iddia etmekle birlikte bunu ispatlayan belgelere sahip değildir (Tohtiyev, 2012, s. 125-128). Külliye de bir tane Davud Panjob adını taşıyan hamam da mevcuttur.

İran - Penjab mescidi haricinde Buhara’da Hoca Mir Ali ve Buhara yakınlarındaki Kağan ilçesinde adı bilinmeyen bir Şii mescidi mevcuttur. Semerkant şehrinde de resmi olarak kayda girmeyen sekiz Şii mescidinin olduğu belirtilmektedir.

Semerkant’taki Murad Evliya anıtı da İraniler tarafından inşa edilmiş ve şimdilerde İranilerin gözetim ve sorumluluğu altındadır. Ayrıca Semerkantlı İranilerin Çortuk, Karakul ve Pahol adında üç ayrı mezarlıkları vardır. Semerkant dışında İranilerin Buhara, Hive ve Andican şehirlerinde mezarlıkları mevcuttur. Buhara’daki İşan İmlo Mezarı İraniler için kutsal sayılan yerlerden biridir. Semerkant ve Buhara haricinde İranilerin Horezm, Cizak, Kaşkaderya, Taşkent ve Nemangan illerinde de kutsal evliya mezarları bulunmaktadır. “Ogo-yi Mir Hasan” mezarlığı eskiden sadece İranilere aitken, daha sonra ortak mezara dönüşmüştür. Bu mezarda 19. yüzyıldan 20. yüzyılın

30'lu yıllarına kadar İranilerin defnedildiği mezar taşlarındaki Gilani, Mazendarani, Nisavi vs. lakap veya soyadlarından anlaşılmaktadır (Tohtiyev, 2012, s. 125).

Semerkant'ta İran topraklarından gelen Azerbaycan Türkleri yaşamaktadır ve onlara yerel halk Parsiyan demektir. Günümüzde bunların bazılarının pasaportlarında etnik milleti Fars yazılıdır (Tohtiyev, 2012, s. 127). İraniler de eskiden pasaportlarına milliyetlerini İrani yazdırıyorlarmış, fakat Özbekistan'da daha iyi yerlere gelebilmek, bazı yazılmayan engellerden kaçmak amacıyla pasaportlarına Özbek yazdırmışlardır. Semerkant'taki İranilerin pasaportlarına Özbek, Buhara'daki İranilerin ise pasaportlarına Tacik yazdırdıkları belirtilmektedir.

Semerkant'ta toplamda İrani veya İran'dan gelenlerin 30 civarında mahallesi mevcuttur. Şehrin Şota Rustaveli sokağında bulunan Güller Bogi (Bahçesi) mahallesinde, Tophana, Hazare, Bağışamal, Kularbogi, Bek Mahalle, Dam Arık, Yangıça Arık, Lalezar-Nurabad, Penjab, Hoca Nazar, Hoca Sahat, Haymar, Bin Dut, Seyit, Nayman mahallelerinde İraniler yaşamaktadır. Semerkant'ın Deveci mahallesinde ise İran Kürdistan'ından gelen Kürtler de bulunmaktadır. Bu mahallelerin çoğu İran Arığı adıyla bilinen su kanalının etrafında yer almaktadır (Sobolev, 1874, Ek 15).

Semerkantlı İranilerin ahlaklı ve namuslu insanlar olduklarını, onlar arasında fuhuş yapanlara rastlanmadığını, aralarında suç işleyenlere cezalarını kendilerinin verdiklerini ve suçlu gördüklerini öldürdüklerini Horoşhin yazmıştır (Horoşhin, 1872, s. 177).

Semerkant İranileri tarım, ipekçilik, mücevhercilik (Ek.3), unlu mamüllerin üretimi, eczacılık işlerinde ustadır. İranilerin kadife, ipekten yapılmış gömlek ve genel olarak ipek işletmeciliğinde uzman oldukları belirtilmektedir (Suhareva, 1958, s. 92). İraniler Buhara'da "adras" adını verdikleri ipekten yüksek kaliteli kumaş üretiyorlardı (Aliyeva, 2002). İranilerin, Özbekler ve Tacikler arasında tamamıyla eriyip yok olmamasının önemli sebeplerinden biri de burada zikredilen meslek dallarında ustalaşarak farklarını uzun dönem korumuş olması olabilir.

Buhara ve Semerkant İranilerinin aralarındaki en önemli fark, birincilerin Fars, ikincilerinin ise Türk kökenli olduklarıdır. Ol'ga Suhareva, Azerbaycan Türkçesi konuşan Semerkant İranilerinin tiplerinin de yerel halk ve Buhara İranilerinden farklı olup, Önyasya insan tipinin özellikle kadınlarda açıkça görüldüğüne, Buhara İranilerinin ise diğer yerli Taciklerden hiçbir görünüm farklarının olmadığını vurgulamıştır (Suhareva, 1966, s. 153). Borns de, İranilerin farklı bir tip yapısına sahip olduğuna değinmiştir (Bornst, 1848, s. 393). Özbekistan İranileri pek çok bakımdan günümüz İran halkından farklıdır. Onların yerel halkla kaynaştığı ve İran'daki akrabalarından farklılaştığı söylenebilir. Örneğin, İraniler giyim kuşamları bakımından yerel Taciklerden pek farklı değildir.

Hiveli litografi ustası İbragim Sultan, yazar, tercüman Ostvar, tarihçi, Profesör Aliyev, tarihçi F. Aliyeva, şarkiyatçı, eğitimci K. Şiftar, şarkiyatçı, eğitimci A. Tabatabai, şarkiyatçı, eğitimci D. Eftekor, şarkiyatçı, eğitimci Halad Bori, şarkiyatçı, eğitimci M. Tageev, İran uzmanı Latif Halilov, İran uzmanı A. Patsun, yapımcı Seyit Ali Ahunzade, sanatçı Raşid Fayzi, diplomat Parviz Aliyev, haber spikeri Hovkat

Hanum Aliyeva, dilci Muhammatrizo Parastepanah Özbekistan'da kamuoyunda tanınan, ünlü İranilerdir (Aliyeva, 2002).

Sonuç

Günümüz Özbekistan topraklarına İranilerin çoğunun 15.-19. yüzyıllarda esir olarak getirildiği söylenebilir. İranilerin Türkistan Hanlıkları tarafından esir alınmasında Şiiliğin İslam mezhebi olarak kabul edilmemesi önemli rol oynamıştır. Devletlerarasında yapılan savaşlar haricinde, Türkmen boylarının İran'a çapulları da İranlı esirlerin Türkistan'a getirilmesinde önemli rol oynamış 1874 yılında Çarlık Rusya tarafından köleliğin kaldırılmasından sonra ticaret yapmak veya kendilerine iyi bir yaşam sağlamak amacıyla bölgeye yerleşen İraniler de olmuştur. Sovyet devrinde ise daha çok siyasi nedenlerle İraniler Özbekistan'a gelmiştir.

İran'dan Türkistan'a çeşitli sebeplerle yerleşen İranlıların İrani adını almasında onların Şîa mezhebine mensup olmaları önemli rol oynamıştır. Ayrıca yaşadıkları memleketlerine göre de bunlar Mervi, Meşhedi gibi adlarla anılmışlardır. Köle olarak gelen İranilerin çoğu zamanla Buhara Hanlığı'nda önemli görevlere getirilmiştir. Buhara ve Semerkant'ta toplu halde yaşayan İraniler kimliklerini, mezhebi ve dini inançlarını unutmamış, 19. Yüzyıldan itibaren bunu canlandırmaya, görkemli aşure törenleri düzenlemeye başlamışlardır. Buhara'daki bu etkinlikler halkın tepkisini çekmiş ve 1910 yılında şehirde mezhep çatışması yaşanmıştır. Bu çatışmadan sonra İranilerin toplu olarak yaşadığı merkez Semerkant şehri olmuştur.

Sovyet devrindeki ateizm ve dar milliyetçilik politikası onların mezheplerini önemli ölçüde unutmalarına sebep olmuştur. Bundan dolayı 20. yüzyıl sonlarına doğru İrani tabiri Şiilikten ziyade etnik kimlik, köklerinin İran'a ait olduğunu bildiren bir tabire dönüşmüştür.

Özbek ve Tacikler arasında bir kısmı eridikleri için Özbekistan'da yaşayan İranilerin sayısı konusunda net rakamlar hiçbir zaman tam olarak belirlenememiştir. Günümüzde Özbekistan'da kendilerini İrani olarak gören topluluk yaşamlarını sürdürmektedir. Onların mevcut durumları, kimlik, folklor ve kültürel özelliklerinin tespiti ayrı bir makale konusudur.

Extended Abstract

The purpose of this article is to investigate the history of Iranians living in Uzbekistan from a general perspective and assist those who want to do a detailed research on the subject. The scope of the research is limited to Uzbekistan Iranians and their history. Analysis method was applied in researching the information on Uzbekistan Iranians in historical sources, which are mainly in Russian.

It can be said that most of the Iranians living in the territory of today's Uzbekistan were brought to the country as prisoners in the 15th-19th centuries. The fact that Shiism was not accepted as an Islamic denomination played an important role in the enslaving of Iranians by the Turkestan Khanates. Apart from the wars between the states, the raids of the Turkmen tribes also played an important role in bringing the Iranian prisoners to Turkistan. After the abolition of slavery by Tsarist Russia in 1874, there were also Iranians who settled in the region in order to do business or seek a

better life for themselves. In the Soviet era, Iranians came to Uzbekistan mostly for political reasons.

Belonging to the Shia denomination played an important role in the fact that the Iranians, who moved to and settled in Turkistan for various reasons, took the name Iranian. They are also known as Mervi and Mashhadi depending on the country where they live. Most of the Iranians, who were brought as slaves, were appointed to important positions in the Bukhara Khanate. While most of them became Sunnis by mingling with the local population, some of them had the opportunity to live and revive their beliefs by living collectively in certain regions and as a group that was valued in the Khanate. Iranians living collectively in Bukhara and Samarkand did not forget their identity, denomination, and religious beliefs. From the 19th century, they began to revive this and organize magnificent Ashura ceremonies. These activities in Bukhara drew the reaction of the public and in 1910 there was a denomination conflict in the city. After this conflict, the city of Samarkand became the center where Iranians lived collectively.

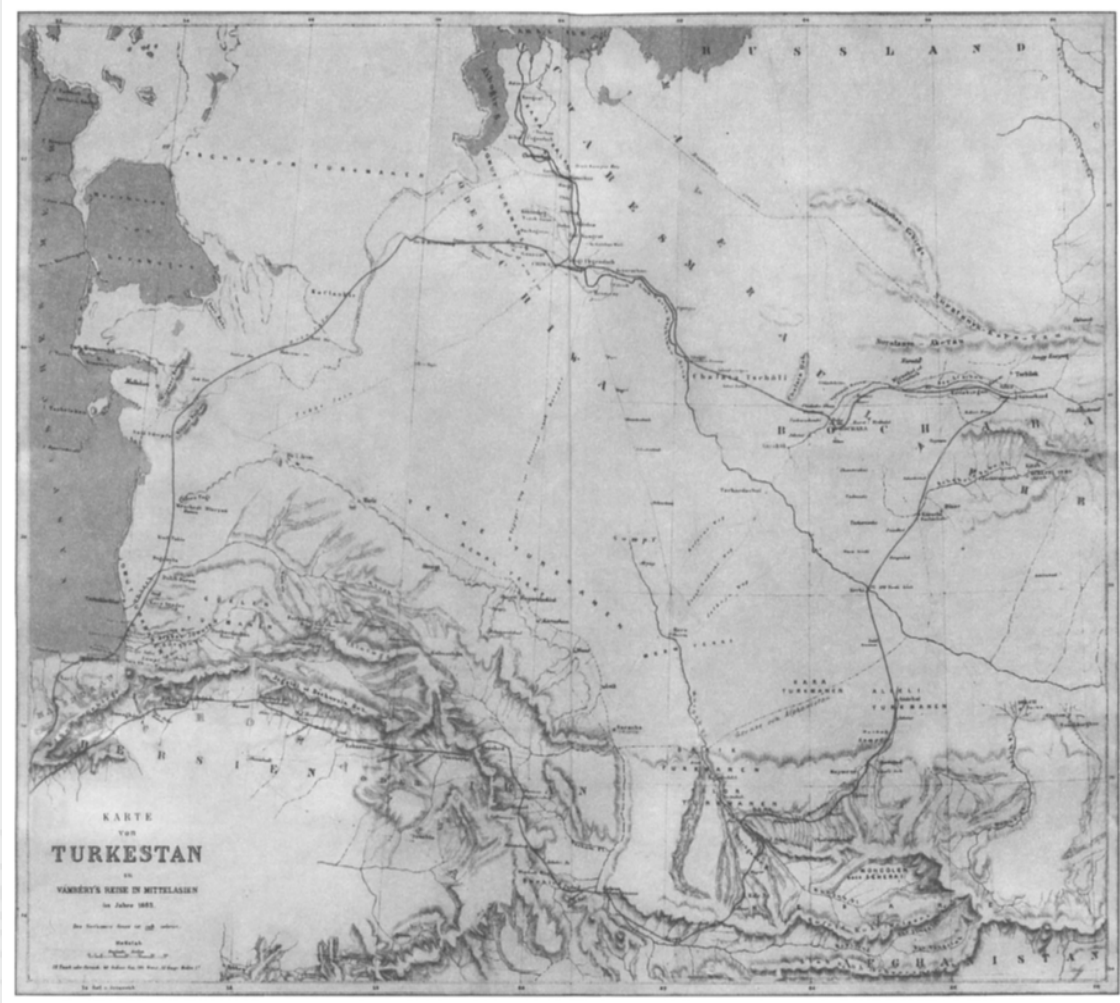
In the Soviet era, the policy of atheism and narrow nationalism caused them to forget their denomination significantly. Therefore, towards the end of the 20th century, the term of Iranian turned into an expression that states that their roots belong to Iran, rather than Shiism.

The exact number of Iranians living in Uzbekistan could never be determined precisely, as some of them assimilated within Uzbeks and Tajiks. Today, the community that sees itself as Iranian continues its live in Uzbekistan. The evaluation of their current situation, identity, folklore, and cultural characteristics is the subject of a separate article

KAYNAKÇA

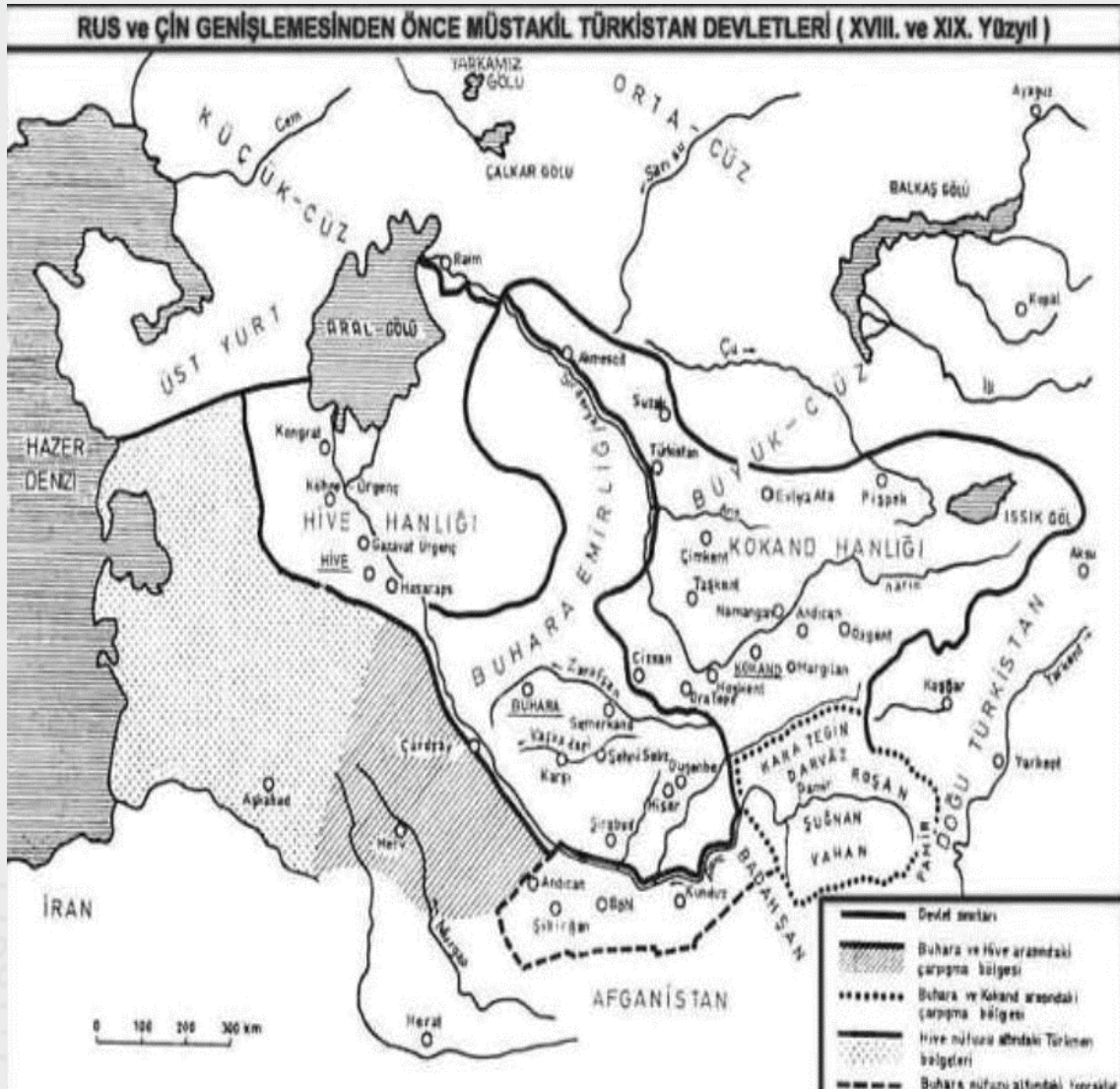
- Abaza, K. (2008). *Zavoevanie Turkestana*, Moskova: Kuçkovo Pole.
- Alekseyev, A. K. (2013). 'Ta'rihi inkilobi fikri dar Buhoro' kak istoçnik po sunnito-şiiiskim otnoşeniyam v Buharskom Emirate (k. XIX- naç. XX vv.) *Lavrovskiy Sbornik. Materialı XXXVI i XXXVII Sredneaziatsko-Kavkazskih Çteniy 2012-2013 gg.*, SPb.: MAE RAN, s. 91-95.
- Aliyeva, F. (2002). Narodı Uzbekistana. *İrantsı, etniçeskiy atlas Uzbekistana*, <http://shosh.uz/narodiyi-uzbekistana-irantsyi/>, (Erişim Tarihi: 11.02.2020).
- Baymirza, H. (1995). Türkistan devletlerinin milli mücadeleleri tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Borns, A. (1848). *Puteşestvie v Buharu*, Moskva: V Universitetskoy tipografii.
- Doğan, O. & Erdoğan, A. (2016). XIX. yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk topluluklarında kölelik ve köle ticareti. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(3), 971-986.
- Efendi, M. E. (2007). *İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat* (M. Darga, Haz.). İstanbul: Everest Yayınları.
- Eker, S. (2012). Orta Asya'nın gizemli halkı: Soğdlular Soğd ve Soğdca. *Türkbilig*, 24, 77-92.
- Erdoğan, E. (2014). Babür İmparatorluğu'nun kuruluş safhasında Şah İsmail ile Babür ittifakı. *History Studies*, 6(4), 31-39.
- Hanikov, N. (1943). *Opisanie Buharskago Hanstva*, Saint Petersburg: Tipografii İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Hassall, G. (1992). Notes on the Babi and Baha'i Religions in Russia and its territories, *Journal of Baha'i Studies*, 5(3), 41-80.
- Horoşhin, A. (1871). Narodı Seredney Azii. *Turkestanskije Vedomosti*, 10, 39-41.
- Horoşhin, A. (1872). Samarkand. *Turkestanskije Vedomosti*, 44, 177-178.
- Horoşhin, A. (1876). *Sbornik Statey Kasayıshıya Turkstanskago Kraya*. Taşkent: Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya.
- Karakulak, M. (2020). *Türkistan'da efendiler ve köleler*. İstanbul: Kronik Kitap Yay.
- Kosven M. O. (1961). *Etnografiya i istoriya Kavkaza*. Moskva: İzdatelstvo vostoçnoy literaturı (izdaniye Akademii Nauk SSSR).
- Lyuşkeviç, F. (1971). Etnografiçeskaya gruppa İrani. *Zanyatiya i bit narodov Sredney Azii* içinde (s. 36-72). Leningrad: Nauka.
- Ostroumov, N. (1906). *Skazki Sartov v Russkom izlojenii*, Taşkent: Tipografiya okrujnogo ştaba.
- Ostroumov, N. (1908). *Sarti. etnografiçeskie materialı*. Taşkent: Tipografiya gazetı "Sredneaziatskaya jizn".
- Öz, M. (1994). Ehl-i Beyt. *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 498-501). İstanbul: Türkiye Diyanet vakfı Yay.
- Pander, K. (2020). Timuroğullarının Orta Asya mimari sanatına katkıları. *Türkler*, C. 8, s. 852-861). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Sobolev, L.N., (1874). *Geografiçeskiya i statistiçeskiya svedeniya o Zeravşanskom Okruge*. Saint Petersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Suhareva, O. (1958). *K İstorii gorodov Buharskogo Hanstva (istoriko-etnografiçeskie oçerki)*. Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR.
- Suhareva, O. (1966). *Buhara XIX- naçalo XX v. (pozdnofeodalniy gorod i ego naselenie)*, Moskva: Nauka.
- Tohtiyev, Ş. R. (2012). Kratkaya istoriya Samarkandskih i Buharskih 'İrani'. *Evrasiyskiy jurnal regionalnih i politiçeskih issledovaniy*, 33(287), 124-129.
- Vambery, A. (2003). *Puteşestvie po Sredney Azii*. Moskova: Vostoçnaya literatura.
- Yılmaz Vurgun, S. (2014). XIX. Yüzyılda Türkistan'da kölelik, çapul ve yağma. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14(1), 179-196.

EKLER

Ek. 1: Türkistan haritası (1863)

Kaynak: Vambery, Arminiye, Puteşestvie po Sredney Azii, Moskova: Vostochnaya literatura, 2003

Ek. 2: Rus ve Çin genişlemesinden önce müstakil Türkistan devletleri (18-19 yüzyıl).

Kaynak: Baymirza Hayit, Türkistan devletlerinin milli mücadeleleri tarihi, TTK, Ankara 1995, Haritalar.

Рис. 21. Бухара. Ювелир в своей мастерской

Ek. 3: Buhara. Mücevherci atölyesinde.

Kaynak: Suhareva, Ol'ga. K istorii gorodov Buharskogo Hanstva (istoriko-etnografičeskie očerki), İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1958, s. 84.

DÜNYA VE OSMANLI KAMUOYUNDA 1911 TÜRKİSTAN DEPREMİ

1911 TURKESTAN EARTHQUAKE IN WORLD AND OTTOMAN PUBLIC OPINION

Zafer ATAR*

Hüseyin YILMAZ**

Öz

3 Ocak 1911'de Türkistan'da meydana gelen deprem tarihi kayıtlara göre bölgede yaşanan en şiddetli depremlerden birisidir. 8,2 büyüklüğündeki deprem bölgede büyük hasara neden oldu. Onlarca yerleşim yeri depremden etkilenirken birçok bina ya yıkıldı ya da depremden hasar gördü. Deprem onlarca insanın hayatına mal olurken arkasında da binlerce de yaralı bıraktı. Depremin bölgede bıraktığı bu etki hem dünya basınında hem de Osmanlı basınında kendisine yer buldu. Dünya basınından elde edilen bilgiler dâhilinde ilk başta Osmanlı kamuoyuna bilgi veren gazete ve dergiler için mesele kısa süre sonrasında haber değerini kaybetti. Buna karşılık Sırat-ı Müstakim Mecmuası depreme dair haberleri sürekli sütunlarına taşımakta ve Osmanlı kamuoyunu meseleye karşı duyarlı olmaya davet ederek depremedeler için kendi imkânları ile bir yardım kampanyası başlattı. Diğer taraftan depremedeler için Bab-ı Meşihat'te bir İane Komisyonu kurulmuş ve devlet eli ile de bir yardım kampanyası başlatılarak bölgenin gerekli ihtiyaçları karşılanmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler

1911, Türkistan, Deprem, Yardım Kampanyası, Osmanlı Kamuoyu

Keywords

1911, Turkestan, Earthquake, Relief Campaign, Ottoman Public Opinion

Abstract

The earthquake that occurred in Turkistan on 3 January 1911 was one of the most severe earthquakes in the region according to historical records. The 8.2-magnitude earthquake caused extensive damage in the region. Dozens of settlements were affected by the earthquake, while many buildings were either destroyed or damaged by the earthquake. The earthquake cost dozens of lives and left thousands injured. This affect left by the earthquake in the region appeared in both the World Press and the Ottoman press. The issue soon lost its news value for newspapers and magazines that initially provided information to the Ottoman public in the context of information obtained from the World Press. On the other hand, Journal of Sırat-ı Müstakim published the news about the earthquake in its columns constantly and invited the Ottoman public to be sensitive to the issue and started a relief campaign for the earthquake victims with its own means. On the other hand, an Aid Commission was established in Bab-ı Meşihat for the earthquake victims and a relief campaign was started with the help of the government to meet the necessary needs of the region.

*Doç. Dr. Manisa Celal Bayar
Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü.
zafer.atar@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7559-7305

**Arş. Gör. Manisa Celal Bayar
Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
huseyin.yilmaz@cbu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3655-6919
Manisa / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 05/07/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

*Ey kardeşler! Zelzeleden alt-üst olan, yıkılan
Bu yer bizim -bu ihtiyâr- ilk yurdumuz, Türkistan¹*

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki ilişkiler uzun ve köklü bir geçmişe sahiptir. Bu ilişkilerin temelinde özellikle Şii Safevi Devleti'ne karşı ortak çıkarlar doğrultusunda hareket etmek yer almaktadır. Hem Osmanlı Devleti hem de Türkistan hanlıkları Safevi Devleti'ne karşı bir sefer hazırlığına giriştiklerinde birbirlerinden destek arayışı içerisinde olmuşlardır². Safevi Devleti'ne karşı bu iş birliği, ilerleyen süreçte kuzeyden gelen "küffar Moskov" için de devreye sokulmaya çalışılmıştır. Fakat coğrafi uzaklık, ulaşım, iletişimde yaşanan sorunlar ve taraflar arasında tam anlamı ile bir uyumun olmaması, kurulmak istenen ittifaklardan her zaman istenilenin elde edilememesine neden olmuştur. Türkistan hanlıkları açısından Rusya'nın bölgeye doğru yayılışını durdurmak, Osmanlılar açısından da Rusya'ya karşı doğuda da bir cephe açma amacı ile girişilen bu çabalardan istenilenin elde edilememesi, hatta Rusya'nın Türkistan'a doğru ilerlemesi için bu faaliyetleri bahane olarak kullanması nedeniyle Yakınçağa gelindiğinde bu ittifak girişimlerinden bölgenin daha fazla zarar göreceği fikri dile getirilmeye başlanmıştır³. Fakat devletin diplomasi ve savaş sahalarında Rusya karşısında giderek daha da güçsüz duruma düşmesi Rusya Müslümanlarının Osmanlı siyasî mahfillerinde daha fazla dillendirilmesine neden olmuştur.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin bölge ile ilişkilerini ele aldığımızda, temasların dinî, kültürel ve askerî nitelikte olduğu yönünde genel bir değerlendirme yapılabilir. Osmanlı sultanı bölgede özellikle halifelik sıfatının tanınması ve bölgeden yapılan hac seyahatinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi amacı ile hanlıklar arasındaki sorunların gidermeye çalışırken⁴, Türkistan hanlıkları da

¹ İzzet Ulvi Bey tarafından 1911 Türkistan depremi için yazılan İlk Yurt adlı şiirden, ("İlk Yurt", SM, cilt:6, s. 11).

² Maverâünnehir ve Horasan bölgeleri İran ve Türkistan hanlıkları arasında en önemli rekabet alanlarından birisiydi. Bu nedenle bölgeler üzerinde hakimiyet kurma çabaları çoğu zaman hanlıklar ve Safevi Devleti arasında savaşlara neden olmuştu. (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Macit, 2016, s. 77-131). Özellikle Özbekler bu mücadelede Osmanlı Devleti'ni de dâhil etmeye çabalarırken, Osmanlı Devleti de bilhassa doğu seferlerinde bu rekabetten yararlanmaya çalışmaktaydı. (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Karadağ Çınar, 2011; Kılıç, 1999, s. 523-534).

³ Mehmet Saray, Rusya'ya karşı kurulmak istenilen ittifaklar çabalarının özellikle 1787-92 Savaşı sırasında ve sonrasında başarısızlığa uğraması nedeni ile bir daha niyet edilmediğini belirtmektedir. Özellikle Osmanlı'nın Yaş Antlaşması müzakerelerinde Türkistan hanlıklarına verdiği sözleri yerine getirememesi ve Osmanlı-Türkistan hanlıkları arasındaki ittifak girişimlerinin Rusya'nın bölgeye saldırması için bir bahane nedeni olarak kullanması nedeniyle ilerleyen süreçte tarafların yeni bir ittifak arayışı içinde olmadığını belirtmektedir (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Saray, 2017, s. 1-32). Osmanlı Devleti'nin

⁴ Osmanlı sultanının halifelik sıfatını kullanması ve bölgeden yapılacak hac ziyaretinin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlama çabası sadece Yakınçağa gelindiğinde görülen bir faaliyeti değildir. Bölge ile ilk ilişkilerden son zamanlara kadar bu ziyaretin güvenli bir şekilde sağlanması için çaba harcanmıştır. Fakat Yakınçağa gelirken bölge iktidarları ile savaş alanlarında yapılan ittifak çabalarının son bulması veya ortak cephe açma girişimlerinden istenilen başarının sağlanamaması hac

aralarındaki sorunları çözmek ve özellikle aralarındaki liderlik tartışmalarına Osmanlı Devleti'ni de dâhil etmeye uğraşmaktaydılar. Osmanlı sultanı tarafından kendilerinin han olduğunun kabul edilmesinin, giriştikleri liderlik mücadelesinde ellerini güçlendireceğini düşünen hanlar, Osmanlı sultanından han olduklarına dair birer ferman elde etmeye çalışmaktaydılar⁵.

XIX. yüzyılda ve özellikle yüzyılın ikinci yarısında Türkistan hanlıkları ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin ivme kazandığı görülmektedir⁶. Taraflar arasındaki ilişkinin gelişiminde özellikle kültürel milliyetçilik kapsamında Türk tarihi ve kültürüne dair yapılan yerli ve yabancı çalışmaların etkisi söz konudur. Bu bağlamda İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade Ali ve Yusuf Akçura gibi Rusya Müslümanlarının İstanbul'da giderek artan sayıları ve etkisi, hem Osmanlı Devleti'nde Türkçülüğün gelişimine neden olmakta hem de Osmanlı Devleti'nin Türkistan'a olan ilgisini arttırmaktaydı. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ve İttihat ve Terakki Partisi'nin iktidarı ele almasından sonra hem kültürel hem de siyasi alanlarda ilişkilerin giderek arttırılmaya çalışıldığı görülmektedir⁷.

Çalışmamızın konusu olan 1911 Türkistan Depremi de bölgeye olan ilginin arttığı bu dönemde meydana gelmiştir. 1911 Türkistan Depremi'nin Osman Devleti'nde yansımaları daha önce iki çalışmada kısmi olarak ele alınmıştır. Bunlardan birincisi Muharrem Dayanç'ın *Balikesir ile Türkistan'da Deprem ve Tevfik Fikret'e Sitem* başlıklı çalışmasıdır (2007, s. 123-140). Dayanç çalışmasında, 1898 yılında Balikesir'de meydana gelen deprem ile bu depremin İstanbul ve Osmanlı basınındaki yansımalarını ve Tevfik Fikret'in depreme dair kaleme aldığı *Verin Zavallılara* şiirini ele almaktadır. Ardından Türkistan depremini ele alan Dayanç, bu konuda kendisinin de belirttiği gibi "öncelikle, Türkistan'daki depremin Sırat-ı Müstakim'e yansıması ve bunun yanında,

meselesini daha da ön plana çıkartmıştır. Ayrıca bu ziyaretin gerçekleşmesinde yeni sorunların çıkmasına paralel olarak Osmanlı sultanlarının halifelik sıfatını giderek daha çok kullanmaya başlaması bu meselenin önceye göre daha ehemmiyetli bir konuma gelmesine neden olmuştur (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Budak, 1987, s. 25-36).

⁵ Türkistan hanlıklarının bu mücadeleleri uzun süre devam etmiş ve hanlıklar aralarındaki liderlik mücadelelerine Osmanlı Devleti'ni taraf yapmak için çaba harcamışlardır (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Saray, 2017, s. 33-115).

⁶ (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2005); Mehmet Saray özellikle yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetinde daha fazla etkin olmaya başladığını vurgulamaktadır. Saray'a göre bunun nedeni bölgenin giderek büyük güçler arasında bir rekabet merkezi haline gelmesi, büyük güçlerin ve özellikle İngiltere'nin bu rekabete Osmanlı Devleti'ni de dâhil etme çabalarıydı (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Saray, 2017, s. 116-117); diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu silah teknolojisi hem erken dönemde hem de Yakınçağ'da hanlıkların sahip olduğundan daha ilerideydi. Bu nedenle Osmanlı Devleti aynı zamanda bölge iktidarları açısından bir paradigma ordusu konumunda olmuş ve bu nedenle Osmanlı Devleti'nden askeri teknoloji transferi sağlanmaya çalışılmıştır (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Alparğu, 2008, s. 36-46).

⁷ Türk tarihi ve kültürüne yönelik ilginin artması konusunda (bk. Hanioglu 2012:551-554); diğer taraftan Türklerin ve akraba milletlerin tarihi anavatanı anlamına gelen Turan ve bunun siyasi yorumu Turancılık ve Türkleri bir çatı altında toplamak ideolojisine sahip Pantürkizm'in siyasi alanda etkinliğini arttırması da bölgeye olan ilişkinin artmasının diğer nedenleriydi. (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Sarınay, 2012, s. 407-408; Kutlu, 2007, s. 68) ve (Pantürkizm konusunda bk. Landau 1995: birinci ve ikinci bölümler).

devrin önde gelen şairlerinden Tevfik Fikret'in bu konuya ilgisiz kalmasının tenkit edilmesi bahsi üzerinde" durmaktadır (2007, s. 123-140). Özellikle Kırım Talebe Cemiyeti öncülüğünde düzenlenen ve Yusuf Akçura'nın *Asya'yı Vusta Felâketzedeganı Menfaatine* adı altında Rumi 1 Şubat 1326⁸ tarihinde Dileklerarası Şark Tiyatrosu'nda verdiği konferans ve Akçura tarafından hem Osmanlı kamuoyuna hem de başta Tevfik Fikret olmak üzere Türkistan depremine duyarsız kalan Osmanlı aydınlarına karşı yaptığı eleştiriler üzerinde durmaktadır (2007, s. 132-137).

Söz konusu deprem ve depremin Osmanlı dünyasındaki etkileri konusunda yapılan başka bir çalışma da Mehmet Erol tarafından *Bir Sözlü Tarih Metri Olarak Kıssa-i Zelzele ve Konusunun Anadolu Basınına Yansıması* başlıklı makaledir (2018, s. 25-38). Erol, öncelikle Türkistan depremi sonrasında Moldo (Molla) Kılıç tarafından kaleme alınan *Kıssa-i Zelzele* adlı eserin değerlendirmesini yapmaktadır. Daha sonra da Sırat-ı Müstakim (SM) dergisinde yer alan Türkistan depremi ile ilgili haberlere ve bölgeye yapılan yardımlar üzerine bir değerlendirme yapmakta ve daha çok depremin Anadolu edebiyatına yansımaları değerlendirmektedir. Dolayısıyla burada bahsini ettiğimiz çalışmaların daha çok, 1911 Türkistan depreminin Türk edebiyatı üzerindeki tesirleri hakkında okuyucuyu aydınlattıkları görülmektedir. Bu yönüyle 1911 Türkistan depremi ve deprem sonrası Osmanlı kamuoyunun meseleye yaklaşımı üzerine akademik bir çalışma yapılmadığını ifade edebiliriz. Bu noktadan hareketle, 1911 Türkistan depreminin hem dünya hem Osmanlı kamuoyuna ne şekilde yansıdığı, basın – yayın organları ile Osmanlı aydınlarının meseleye yaklaşımı, gerçekleştirilen yardım kampanyaları ve neticeleri çalışmamızda cevabını arayacağımız başlıca hususlardır. Diğer taraftan çalışmamızda üzerinde kısaca duracağımız bir diğer husus ise, 1911 Türkistan depreminden 2 yıl önce, 1909 yılında İtalya'nın Messina şehrinde meydana gelen depremin Osmanlı kamuoyuna yansıması olacaktır. Zira Osmanlı kamuoyunun Messina depremine yaklaşımı ile 1911 yılındaki Türkistan depremine yaklaşımı arasında bariz farklılıklar bulunmaktadır.

Osmanlı kamuoyunun Messina depremine yaklaşımı:

28 Aralık 1909 günü İtalya'nın Messina şehrinde gerçekleşen deprem, 1755 Lizbon depreminden sonra Modern Avrupa'nın gördüğü en büyük depremlerden biridir. Saat 5:21'de Richter ölçeğine göre 7.5 büyüklüğündeki şiddetli deprem sonrasında yaşanan tsunami ve yangın 100,000'den fazla insanı felaketzede durumuna düşürmüştür. Messina ve Reggio Calabria şehirlerinde büyük hasara yol açan deprem, Güney İtalya'nın birçok yerleşim yerinin de hasar görmesine sebebiyet vermiştir (Presto, 2011, p. 570).

Avrupa'da meydana gelen bu olay, Osmanlı kamuoyu tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Zira bu depremden yaklaşık on dört yıl önce meydana gelen 10 Temmuz 1894 büyük İstanbul depreminin acıları Osmanlı vatandaşlarının hafızalarında hâlâ tazeydi ve deprem sonrasında Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne gönderilen yardımlar henüz unutulmamıştı⁹. Diğer taraftan başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Devleti'nin

⁸ Konferans miladi takvime göre 14 Şubat 1911 tarihinde gerçekleşmiştir

⁹ Depremin ortaya çıkardığı kötü sonuçlardan dolayı memleket dâhilinden gelen bağışların yeterli olmayacağına anlaşılması üzerine, dış ülkelerden de yardım kabul edilmesine karar verildi. Bunun

birçok şehirde İtalyanlar yaşamaktaydı. İtalya pasaportunun oluşturduğu cazibe ve kapitülasyonlar sonrasında birçok Osmanlı vatandaşının İtalya'nın himayesine geçmesi de bu nüfusu arttırmaktaydı.

İstanbul'da 1863 yılında kurulan İtalyan Amele Yardımlaşma Cemiyeti, İstanbul'da bulunan İtalyan toplumunun en önemli kurumu durumundaydı. Deprem sonrasında cemiyet, genel kurulunun 3 Ocak 1909 tarihli toplantısında cemiyet bayrağının 15 gün boyunca yarıya indirilmesi, büyük felaketten dolayı cemiyetin duyduğu derin üzüntüyü bildirmek ve başsağlığı dileklerini iletme amacıyla başbakana bir telgraf gönderilmesi, Sosyal Kasa'dan 1000 frank yardım yapılması ve bir yardım kampanyası başlatılması kararını almıştı. Fakat bu yardım kampanyasından daha önce felaketzedeler için yardım yapılmaya başlanmıştı. Depremden iki gün sonra Osmanlı sultanı bir taziye telgrafı ve 1000 Türk lirası göndererek yardım kampanyasına bizzat katılmıştı. Bundan iki gün sonra da İstanbul'daki işçiler tatilleri cuma gününde de çalışma talebinde bulunarak, o günkü ücretlerini depremezdelere gönderme suretiyle yardım kampanyasına katılmak istemişlerdir. İstanbul'da Türkçe ve yabancı dillerde yayın yapan Tanin, Kalem, Sabah, Musavver Muhit, Le Moniteur Oriental, Journal d'Orient gibi süreli yayınların da kampanyaya katılmaları ve teşvikleri Osmanlı vatandaşlarının ilgisini daha da arttırmıştır. Ayrıca 7 Ocak 1909 tarihli Bakanlar Kurulu'nda da mesele gündeme getirilerek depremezdelere için yardım kampanyası başlatma kararı alınmıştır. Amaç, 200,000 frank toplamaktı. Bu miktara ulaşılmaması durumunda eksik kalan tutar hükümet tarafından karşılanacaktı. Ancak her şeyden önce bu tutar, Osmanlı Bankası tarafından peşinen gönderilecekti. Diğer taraftan Kızılay, İtalyan Kızıllaç'ına 10,000 frank yardım göndermiş, İttihat ve Terakki üyeleri İtalyan Büyükelçiliğine giderek başsağlığı dilemişler, felakete uğrayanlar için 50 lira bağışta bulunmuşlardı.

Mesele 10 Ocak'ta Osmanlı meclisinin de gündemine gelmiştir. Yapılabilecek yardımların tartışıldığı oturumlarda, devletin gönderilmesi gereken sıhhi yapılara ve personele sahip olmadığı, bu durumda yapılabilecek en iyi şeyin para göndermek olduğu yönünde bir karar çıkmış ve felaketzedelere 200,000 frank gönderilmesi oybirliği ile kabul edilmiştir¹⁰. Devlet kurumlarının yanı sıra birçok müessesede meselenin duyurulması ve yardım kampanyasına olan desteğin artırılması için çeşitli etkinlikler düzenlenmekteydi. Bazı kurumlar özel tiyatro gösterileri, konferanslar, sirk

üzerine, Avrupa ve Amerika'da bulunan Osmanlı Devleti'nin elçi ve konsolosları, önce görev yaptıkları bölgelerde, depremin doğurduğu zararlar ve olumsuz sonuçlar hakkında bilgilendirme ve kamuoyu oluşturmaya çalıştılar. Bu faaliyetlerden sonra dış yardımlar artarak devam etti. En fazla yardım Amerika ve Fransa'dan geldi. Fransa'dan yaklaşık 34,900 dolar, Amerika'dan da 9600 dolar yardım komisyonuna ulaştı (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Ürekli vd., 2018, s. XXVII ve Özger, 2019, s. 342-343).

¹⁰ Yardım kampanyasına devlet kurumlarında çalışan Osmanlı memurlarının da iştiraki sağlanamaya çalışılmaktaydı. Bu kapsamda bakanlar kurulunun kararı Adliye, Maliye, Meşihat, Ticaret Nafia, Harbiye, Rüşumat, Mülkiye Tekaiüd Sandığı, Divan-ı Muhasebat, Hicaz Demiryolu, Sıhhiye, Defter-i Hakani, Hariciye, Maarif, Evkaf, Harbiye, Divan-ı Muhasebat, Tophane, Dahiliye'ye yazılan tezkireler ile memurin konu hakkında bilgilendiriliyor ve sonrasında da toplanan miktarın Dahiliye Nezaretine gönderilmesi isteniyordu. COA, Babialı Evrak Odası-3564-267237-1,2,3,4,5,6,7; COA, Babialı Evrak Odası-3467-260022-1,2

gösterileri düzenlerken yayın kuruluşları kampanya için özel sayılar çıkarmaktaydı. Yardım kampanyaları sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış Edirne, Selanik, Makedonya, Yozgat, Mudanya, Kayseri¹¹ gibi şehirlerden Müslüman, Ermeni, Yahudi, Yunan, Romen gibi farklı dil, din, ırktan gelen Osmanlı vatandaşları da depremzedelere yardım elini uzatmıştır. Grassi'nin cümlesiyle "insani girişimin doğal içtenliği hakkında hiçbir şekilde kuşku yaratmadan Osmanlı *Kostantiniyyesi*'nin 'çoklu topluluğu' elbette ki teşvike ve arttırmaya dayalı olarak hareket ediyordu, başka bir deyişle hiçbir topluluk İtalyan topluluğunun gözünde daha az cömert ve daha az dayanışma içerisinde olarak görünmek istemiyor" ve bu nedenle de adeta bir yardım yarışına girişmişler (Grassi, 2014, s. 63-79).

Bu bilgiler göstermektedir ki, Messina depreminin hemen sonrasında Osmanlı kamuoyu tüm katmanlarıyla birlikte adeta yardım hususunda birbirleriyle yarışmışlardır. Aşağıda ise 1911 Türkistan depremi ve deprem sonrası Osmanlı kamuoyunun meseleye yaklaşımı ele alınmaktadır.

1911 Türkistan depremi:

1911 Türkistan depreminin ne zaman gerçekleştiği konusunda dönem kaynakları farklı bilgiler içerse de modern araştırmalar depremin 3 Ocak 1911 tarihinde gerçekleştiğini göstermektedir. Chon-Kemin-Chilik fay hattında gerçekleşen 8.2 büyüklüğündeki depremin merkez üssü Kırgızistan'ın Çüy iline bağlı Çon Kemin (Büyük Kemin) ilçesi olarak açıklamıştır (Kulikova vd. 2001, p. 1583-1592). Sabaha karşı 04:26 sularında meydana gelen ("Report: Earthquake Science and Hazard in Central Asia", 2016, p. 147-160) deprem büyük bir alanda etkili olmuş ve XX. yüzyılın en büyük depremlerinden biri olarak tarihe geçmiştir¹². Deprem Türkistan coğrafyasında büyük yıkımlara sebep olmuştur¹³.

Dünya basınında 1911 Türkistan depremi:

Deprem ve depremin bölgede meydana getirdiği felaketler yabancı basına da yansımıştır. Bu kapsamda 5 Ocak 1911'de Irish Independent gazetesinde yer alan "Recording Earthquakes" başlıklı haberde İrlanda'da bulunan Mungret College gözlemcilerine dayandırılan bilgilere yer verilmiştir. Buna göre deprem salıyı çarşambaya bağlayan gece Rusya'nın Türkistan bölgesinde gerçekleşmişti. Deprem, 3500 mil (5.632,704 kilometre) uzakta gerçekleşmesine rağmen sismik sarsıntılar Mungret'de de hissedilmiştir. Depremin şiddetinin büyük olduğunu belirten gazete,

¹¹ COA, Dahiliye Mektubi-2771-49-1

¹² 3 Ocak 1811 tarihinde meydana gelen deprem 1475'den 1990'a kadar Isık Gölü Havzası ve çevresinde gerçekleşip araştırmalara konu olan yaklaşık 14 büyük depremin içerisinde 11 Temmuz 1889 tarihinde 8.3 büyüklüğünde gerçekleşen depremden sonra en büyük depremdir (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Abdrakhmatov vd. 2002, p. 149).

¹³ Modern araştırmalar deprem sonucunda 452 kişinin hayatını kaybettiğini, 740 insanın yaralandığını, 600'den fazla evin ve 3.000'den fazla ahır, depo gibi meskenlerin de yıkıldığını bilgisini aktarmaktadır. Bununla birlikte deprem sonucunda 300 kadar ev de ağır hasar almıştı. Deprem sonucunda bir metre genişliğe ve 5 metre derinliğe ulaşan yarıklar oluşmuştu (Bu konuda daha fazla bilgi için bk. *Report: Earthquake Science and Hazard in Central Asia, Conference Summary*, 2016, p. 11; Abdrakhmatov vd. 2002, p. 147-160).

verdiği zararlar konusunda kendilerine herhangi bir bilgi ulaşmadığını belirtmiştir (“Recording Earthquakes” 5 Ocak 1911, *Irish Independent*,” p. 5).

Exeter and Plymouth Gazette’de aynı gün yer alan haberler daha ayrıntılıdır. “Gigantic Movements Recorded” başlığı altında verilen haberlerde öncelikle Reuter’den alınan haberleri sütunlarına taşımaktaydılar. Taşkent’ten, 4 Ocak’ta Reuter’e gelen bilgide, depremin saat dört sularında hissedildiği bildirilmektedir. Habere göre Vyernyi’de (Almatı) bulunan birçok bina harap olmuş Jarkent (Yarkent) ile iletişim ise kesilmişti. Aynı gün Kopal’da saat 4.23’de şiddetli bir deprem hissedilmiş ve yer kabuğunda çatlaklar meydana gelmişti. Aynı anda Aulie-Ata’da da (Taraz-Talas) batıdan doğuya doğru sismik hareketler yaşanmıştı. Aynı tarihte Vyernyi’den (Almatı) gelen başka bir bilgiye göre, o gün şehirde beş dakika süren bir depremin meydana geldiği bilgisi aktarılmaktaydı. Deprem ile şehirde bulunan taş binalar yarı yıkılmış hale geldiği belirtilirken, depremzedelerin sayısı hakkında herhangi bir malumat bulunmamaktaydı. Haberin devamında, artçı sarsıntıların devam ettiği bilgisi aktarılırken, insanların evlerine giremedikleri, dolayısıyla da soğuk hava koşullarına maruz kaldıklarından bahsedilmektedir. Isınma olanağı bulunmaması ve havanın eksi on derece olduğunu aktaran haber kaynağına göre bu durumdan zarar görenlerin sayısı giderek artmaktaydı. Aynı tarihte Roma’dan Reuter’e ulaşan başka bir bilgiye göre, Floransa ve Foggia’da uzak bir mesafede gerçekleşen şiddetli bir deprem hissedilmişti (“Gigantic Movements Recorded”, 5 Ocak 1911 *Exeter and Plymouth Gazette*, p. 6).

Exeter and Plymouth Gazette’nin kendi edindiği bilgilere göre ise West Bromwich’de salı akşamı devasa (gigantic) bir deprem hissedilmişti. Saat 11.35’te başlayan ilk sarsıntıların şiddeti gece yarısına doğru artmıştı ve sarsıntılar 3.56’ya kadar devam etmişti. Gazeteye bu bilgileri aktaran J. J. Shaw depremin tam olarak nerede gerçekleştiği konusunda bir şey söyleyemese de doğuda ve muhtemelen Himalayalar veya Batı Hindistan’da gerçekleşmiş olabileceği bilgisini aktarmıştı (“Gigantic Movements Recorded”, 5 Ocak 1911, *Exeter and Plymouth Gazette*, p. 6).

Deprem Amerikan basınına da yansımıştı. The Daily Gate City 4 Ocak 1911 tarihli haberinde Taşkent’den aldığı bilgilere dayanarak, o gece tüm Orta Asya’da hissedilen şiddetli bir deprem yaşandığını, Vyernyi ve Türkistan’da yaşanan depremin beş dakika devam ettiği bilgisini verirken birçok evin harap olduğu ve bir sürü insanın yaşamını yitirdiğini belirtmekteydi. Ayrıca 25 bin nüfuslu Vyernyi’de ki zararın da büyük olduğu belirtilenler arasındaydı (“It Is Located”, 4 Ocak 1911, *The Daily Gate City*, p. 1). The Black Hills Union and Western Stock Review’de 6 Ocak 1911’de çıkan habere göre Orta Asya’da şiddetli deprem sarsıntılarının hissedildiği, 25 bin nüfuslu Vyernyi ve Türkistan’da sarsıntının beş dakika sürdüğü ve birçok evi yok ettiği bilgisi aktarılmaktaydı. Ayrıca yıkılan evlerden dolayı 2 milyon dolarlık bir zararın yaşandığını ve depremin kırsal bölgede birçok cana mal olduğu bilgisi okuyucularla paylaşılmaktaydı (*The Black Hills Union and Western Stock Review*, 6 Ocak 1911, p. 4). 9 Ocak 1911 tarihinde ise The Waxahachie Daily Light Gazetesi de öncekilerle aynı bilgiyi paylaşırken yaşanan depremin bugüne kadar yaşananların en büyüğü olduğunu, birçok binanın harabeye döndüğünü ve Orta Asya’nın genelinde birçok can

aldığı belirtiliyordu ("Earthquakes Recur in Asia", 9 Ocak 1911, *The Waxahachie Daily Light Gazetesi*, p. 1). Deprem The New York Times Gazetesinde de kendisine yer edinmişti. Benzer içeriklere sahip olan haberler gazetenin 5-6-9 Ocak 1911 tarihlerinde okuyucular ile paylaşmaktaydı ("Earthquake in Asia, Hundreds Killed", 5 Ocak 1911, *TNYT* p. 1; "Town Swallowed Up?" 6 Ocak 1911, *TNYT*, s. 1; "Landslides Killed Many" 9 Ocak 1911, *TNYT* p. 6).

Avustralya basınında da deprem haber konusu olmuştur. The Express and Telegraph 5 Ocak 1911 tarihinde Reuter'in Vyernyi'deki temsilcisine dayandırdığı haberinde, Türkistan'da meydana gelen deprem sonrası birçok ev yıkılmış ve insanlar bu yıkıkların altında kalmıştı. Habere göre harabelerden kırk ceset çıkarılmıştı ("Later News, Forty Bodies Recovered", 5 Ocak 1911, *The Express and Telegraph*, p. 1).

9 Ocak 1911 tarihli Daily Telegraph'ın St. Petersburg'dan elde ettiği bilgiye göre iki yüz kişi depremde hayatını kaybetmişti ve sarsıntılar devam etmekteydi ("The Shocks Continue", 9 Ocak 1911, *Daily Telegraph* p. 5). Daily Advertiser'in aynı tarihli haberinde ise öncelikle 8 Ocak'ta Londra'dan gelen bilgiler ışığında depremin verdiği zararı daha ayrıntılı ele alınmaktaydı. Buna göre deprem sonrası Vyernyi şehrinde bir metreye yakın genişlikte yarıkların ortaya çıktığı, bölgede zarar görmeyen bir tek evin bile bulunmadığı ve birçoğunun da yıkıldığı belirtiliyor, sağ kalan depremezelerin harabelerin içinde kayıp akrabalarını aradıklarını okuyucularına aktarıyordu. Devamında, evsiz kalan 700 ailenin okul ve barakalarda kaldıkları ifade ediliyor, deprem korkusuyla insanların soğukta dışarıda geceledikleri belirtiliyordu. Bölgede birçok yeni çukur ve tepelik oluşmuştu. Birçok insan hala toprağın altındaydı. Bölgeyi Prevalsk'a bağlayan yolun zarar görmesi nedeniyle iletişim sağlamak zor hale gelmişti ("The Earthquake", 9 Ocak 1911, *Daily Advertiser*, p. 2). Gazete daha sonra iki yüz kişinin deprem nedeniyle hayatını kaybettiği ve artçı sarsıntıların hala devam ettiğini okuyucuları ile paylaşıyordu ("Turkistan Death-Roll", 9 Ocak 1911, *Daily Advertiser*, p. 2). Avustralya basınında Türkistan depremine dair daha birçok habere ulaşmak mümkündür¹⁴. Ancak bu haberleri incelediğimizde, gazete sütunlarında yer alan bilgilerin genellikle birbirlerinin tekrarı niteliğinde olduğunu ifade edebiliriz.

Osmanlı kamuoyunda 1911 Türkistan depremi:

Yurtdışındaki gazetelerden konu hakkında bilgi sahibi olan Osmanlı basınına, deprem hakkında Osmanlı kamuoyuna sınırlı ölçüde haberler aktardığını görmekteyiz.

¹⁴ Neredeyse tüm yayın kuruluşlarının haber kaynaklarının aynı olması aynı zamanda haberlerin içeriklerinin de aynı olmasına neden olmuştur. Bu nedenle hepsine burada yer verilmemiştir. Bunlara birkaç örnek oluşturması için (bk. "Supposed Great Earthquake", 6 Ocak 1911, *Northern Star*, p. 3; "Turkistan Earthquake, Fifty Killed", 12 Ocak 1911, *The Express and Telegraph* p. 1; "Foreign", 14 Ocak 1911, *Weekly Times*, p. 32; "The Asiatic Earthquake", 14 Ocak 1911, *Western Mail*, p. 38). Türkistan depremi sadece zikrettiğimiz bu ülke ve gazetelerdeki haberlerden ibaret değildi. Rusya'dan Meksika'ya kadar birçok ülke ve basın organlarında haberleştirilmişti. Bu gazetelerde de aktarılan bilgiler neredeyse diğerleri ile aynıydı. Konu hakkında tüm gazetelerin bilgi kaynağının aynı olması aktarılan bilgilerin de aynı olmasına neden olmuştu. İspanyol gazeteler için (bk. "Temblor de Tierra", 5 Ocak 1911, *El Correo Español*, p. 1; "Temblores de Tierra", 5 Ocak 1911, *El Mañana*, p. 8) İtalyan gazetesi için (bk. "I Luoghi Colpiti", 5 Ocak 1911, *La Stampa*, p. 2); Yazarlar İspanya ve İtalya gazetelerinden kendilerini haberdar eden Kutlu Kayıran'a teşekkür etmektedir.

Özellikle depremzedelere yönelik bir yardım kampanyası başlatılarak bölgeye maddi yardım yapılmak istenmekteydi. Sırat-ı Müstakim dergisi aracılığıyla oluşturulmaya çalışılan bilinç neticesinde iki yardım kampanyasının başlatıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi Bab-ı Meşihat'te kurulan İane Komisyonuydu. İane Komisyonu devletin resmî kurumları aracılığı ile yurt içinde ve yurt dışında faaliyet gösteren devlet kurumları çalışanlarından yardım toplamayı amaçlamaktaydı. Diğeri ise Sırat-ı Müstakim mecmuası tarafından yürütülmekteydi ve bu kamuoyuna yönelik bir yardım kampanyasıydı.

Türkistan depreminin Osmanlı ve özellikle İstanbul kamuoyuna Sırat-ı Müstakim dergisi aracılığı ile duyurulduğunu söylemek yerinde olacaktır. Her ne kadar daha önce bazı gazetelerde konu hakkında küçük çaplı haberler çıkmış olsa da bu haberlerin diğer haberlerden bir farkı yoktu. Dünyada gerçekleşen diğer olaylar gibi anlatılmaktaydı. Fakat Sırat-ı Müstakim, gerçekleşen bu depreme farklı bir pencereden bakmaktaydı. Dergi ilk olarak 12 Ocak 1911 tarihli sayısında yayınladığı "Türkistan Hareket-i Arzı" başlığıyla konu hakkında ilk haberini yapmıştır. Günlük gazetelerin haberlerine atıf yapıldıktan sonra bu gazetelerin bir şeyi unuttukları hatırlatılarak "Hareket-i arzıyyeye uğrayan yerlerin sükkânı ekseriyetle Müslüman kardeşlerimizdir" denilmekte, gazetelerin "kendi nefsimiz kaygısı başımızdan aşmış" olduğu için bölgeye bir yardım daveti yapılmadığı belirtilmekteydi. Nitekim daha önce İtalya'nın Messina kentinde meydana gelen depreme İstanbulluların yardım gönderdiğinden hareketle, şimdi daha büyük bir felaketle karşılaşan *Türkistan'a* yardım etmek için neden bir "Türk ve Osmanlı ceridesine henüz rast" gelinmediği sorgulanmaktaydı. Telgraflara dayandırılarak aktarılan habere göre "hareket-i arzın" merkezi Isık (Ilık) gölünün şark cihetindedir. "Hareket-i arz 10,000 kilometre murabbâ bir arâzî dâhilinde icrâ-yı te'sîr etmiştir. En çok hasâr-zede olan yerler Virni, Prezevalski ve Taşkend şehirleridir..." Fakat depremin tarihi hakkında bilgi verilmemiş sadece pek şiddetli olduğu vurgulanmıştır. Daha sonra 6 Ocak gece yarısına sekiz dakika kala başlayıp on iki dakika devam eden depremin "fevkalâde şiddetli" olduğu vurgulanmıştır. Depremin verdiği hasar tam olarak bilinmediği belirtilerek Virni'de 700 ailenin evsiz kaldığı, depremden korkarak evlerine giremeyip dışarıda kalan halkın da eksi 10 derecelik soğuktan perişan olduğu vurgulanmaktaydı. Prezevalski şehri büsbütün yeraltına gömülürken yerine bir göl ortaya çıkmıştı. Etrafta "büyük ve derin" çatlaklar oluşmuş ve bazı bölgelerin yükselip bazı bölgelerin çöktüğü gelen haberler arasındaydı. Depremin ortaya çıkardığı durumdan birçok insanın şuurunu kaybettiği belirtilirken "Türklerin en saf ve en mütedeyyin bir nesli azîmi" olan Kırgızların telef olduğu belirtilmekteydi. Dağlık köylerde yaşayanlar ise depremle birlikte yerlerini terk etmişler ve tamamen kaybolmuştu¹⁵.

Sırat-ı Müstakim'in bir sonraki sayısında depremle ilgili herhangi bir haber yayınlanmamıştır. 26 Ocak 1911 tarihli sayısında ise "Türkistan'da Sefalet" başlığı ile konu ele alınmıştır. Haber, İstanbul'da Almanca yayın yapan Osmanischer Lloyd

¹⁵ ("Türkistan Hareket-i Arzı", SM, cilt:5, adet:123, p. 296-297); bu çalışmada Sırat-ı Müstakim Mecmuasının (SM) Bağcılar Belediyesi tarafından günümüz harflerine aktarılan ve 2015 tarihinde yayımlanan eser kullanılmıştır.

gazetesine Petersburg'tan gönderilen bir mektubun tercümesi ile başlamaktaydı. Mektup, 1910 yılının "Rusya Müslümanları nezdinde sâl-i dehşet ü felâket diye" anılacağını belirttiikten sonra o yılın felaket olarak hatırlanacağına dair olayları sıralamaktaydı. Son altı ayda bölgede önce veba dehşeti yaşanmış, daha sonra da Müslüman okulları kapatılmıştı. Akabinde de Orta Asya'da bulunan Müslümanların emlaki ellerinden alınmış, Buhara Emiri Abdülhad Han vefat etmişti. Şimdi ise bölgede bulunan binlerce Müslüman zelzele felaketi yüzünden aç ve açıkta kalmıştı. Bugüne kadar Rusya'da meydana gelmiş depremlerin en büyüğü olduğu söylenen depremin, ortaya çıkardığı tahribatın derecesi henüz tam olarak ortaya konmamışsa da altı gün devam eden bu sarsıntılar, iki bin beş yüz kişinin ölümüne neden olduğu, on bin kişi hakkında ise bir malumata sahip olunmadığı, Müslümanların yegâne servetlerini oluşturan hayvanatın da büyük bir çoğunluğunun telef olduğu, ayrıca o esnada meydana gelen şiddetli soğukların, açlık ve fırtınanın da bahsi geçen hayvanatın telef miktarının artmasına neden olduğu belirtilmektedir. Depremin ortaya çıkardığı sonuçlardan dolayı daha önce zengin olanlar bile dilenmek zorunda kalırken, insanlar eksi 25-30 derecelerde çadırlarda kalıyorlardı. Kadınlar çocuklarını emziremediklerinden yüzlerce çocuk ölümü gerçekleşiyordu. Deprem sonrası yaşanan durumu bu şekilde betimleyen mektup, yaşanan bu duruma karşı bölgeye yardım yapılması gerektiğini belirtmekteydi. Rusya hükümetinin bölgeye yardım yapmak için mesai harcadığını belirten mektup, bu yardımların yetersiz olduğunu aktarmaktaydı. Yüz kadar köyün yeniden imar edilmesinin gerektiği ve felaketzedeler için binlerce hayvana ihtiyaç duyulduğundan hareketle Türkistan vilayetinin kasasında bunu karşılayacak miktarda paranın bulunmadığının da altı çizilmekteydi. Felaketin büyüklüğü tekrardan vurgulandıktan sonra, Rusya Müslümanlarının felaketzedeler için yardım toplamaya başladığı belirtilmekteydi. Yirmi üç sene önce Türkistan'da meydana gelen depreme, Rusya Müslümanlarının para bile göndermedikleri hatırlatılarak şimdi Rusya Müslümanları Reisi Bayezidof Efendi'ye her yerden birçok yardım gönderildiği mektupta vurgulanmaktaydı. Mektup, yaşanan bu olayların Rusya Müslümanları arasında yardımlaşmanın önceye göre ne kadar artığının dikkate değer olduğunu belirterek sonlanmaktaydı. Rusya Müslümanları arasındaki yardımlaşmanın vurgulandığı bu mektubun çevirisinin yer aldığı satırlardan sonra Sırat-ı Müstakim, depremin Yedisu Vilayeti, Evliya Ata şehir ve havalisini tamamen harap ettiğinden hareketle zelzelenin insanı dehşete düşürdüğünü belirtiyordu. Daha sonra bu dehşeti yaşayanların "din kardeşimiz Müslümanlar ve Türkler olduğundan bizim için icra edeceği" tesirin daha da müthiş olacağı belirtilmekteydi. Haberin devamında, iki yüz kadar köy ve kasabanın yalnız enkazının kaldığı, birçok yeri suların bastığı, parçalanmış dağlardan kopan parçaların şehirlerin, köylerin üzerine yuvarlanarak felaketlere sebebiyet verdiği, Isık Gölü etrafındaki telgraf direklerinin 5-6 yüz metre kadar uzaklara fırladığı ve yarıkların binlerce insan ve hayvanın hayatını kaybetmesine neden olduğu belirtilmekteydi. Sırat-ı Müstakim bu anlatıdan sonra Rusya'daki yardım meselesini yeniden ele almaktaydı. Yardım için bir komisyon kurulduğu, imparatorun kendisinin elli bin ruble bağışta bulunup tüm Rusya'da yardım toplanmasını emrettiği ve tüm Rusya'da kadınlı erkekli herkesin Türkistan'ın

yarasını sarmak için gayret gösterdiği vurgulanmaktaydı (“Türkistan’da Sefalet”, 26 Ocak 1911, *SM*, cilt: 5, adet: 125, s. 327).

Buraya kadar yazı iki ana tema üzerinde durmaktaydı: yaşanan felaketin büyüklüğü ve Rusya’nın bölgeye yardım yapmak için içinde bulunduğu gayret. Aslında Sırat-ı Müstakim bu iki temel konuyu ön plana çıkararak Osmanlı kamuoyunun dikkatini Türkistan depremine çekmeyi planlamaktaydı. Özellikle yazıda felaketzedelerin din kardeşi ve Türk olduğunun üstüne basılarak vurgulanması, yaratılmak istenen ilginin artmasını sağlamak içindi. Diğer taraftan Rusya’daki yardım çabaları Osmanlı kamuoyunun da bu çaba içine girmesi için gösterilen bir örnekti.

Osmanlı ıslahat yazarlarının Osmanlı sultanını harekete geçirmek için kullandıkları Deli/Büyük Petro örneğinde olduğu gibi, Sırat-ı Müstakim de Osmanlı kamuoyunu harekete geçirmek için Rusya kamuoyunu örnek olarak göstermekteydi. Rusya’da başta imparator ve devlet kurumları olmak üzere ve hatta Müslüman olmayan kimselerin bile bu yardım çabası içinde olması Osmanlı kamuoyu için bir örnek teşkili açısından birkaç defa vurgulanmıştı. Diğer taraftan daha önce Fransa’da ve İtalya’da meydana gelen depremler için Osmanlılar tarafından yardım toplandığından hareketle şimdi de felakete uğrayan Türklerin “kadim vatanı”, din kardeşleri ve soydaşları için de yardım gayreti içinde bulunulması istenmekteydi. Devletin ve milletin içinde bulunduğu ekonomik durumun iyi olmadığını farkında olduğunu da belirten Sırat-ı Müstakim, bu nedenle deprem hakkında daha önceki sayısında haber yapmış olmasına rağmen bir yardım talebinde bulunmamıştı. Ancak kendilerine Beşiktaş’ta bulunan bir Müslüman mektebi muallimlerinden ismini vermedikleri “hamiyetli bir zât” tarafından gönderilen ve haberin sonunda da aslını yayınladıkları mektup sonucunda bir yardım kampanyası yapmaya karar vermişlerdi. Ayrıca daha sonra aşağıda bahsedilecek olan devletin de resmi bir iane komisyonu kurması bu yardım kampanyasının başlamasına neden olan bir diğer etken olarak da düşünülebilir. Sırat-ı Müstakim “Hamiyyet-i milliyyeleri bütün âlem-i İslâmca şöhret-şiâr olan Osmanlı Müslümanlarının bu musîbetzede kardeşlerine mümkün olduğu kadar yardım ve muâvenette bulunacaklarına hiç şüphemiz yoktur” diyerek yardım kampanyasını başlatmaktaydı. Ayrıca yapılmasını istedikleri yardımın bir insanlık meselesi olduğu da belirtiyordu (“Türkistan’da Sefalet”, *SM*, cilt: 5, adet: 125, s. 327).

Sırat-ı Müstakim, yapılacak olan yardım kampanyalarının öncelikle halka duyurulması ve halkın yardıma teşvik edilmesi konusunda günlük gazetelerin büyük önem arz ettiğini belirterek gazetelerin “her biri ayrı ayrı iâne sütunları açarak” yardım toplayabileceğini belirtmekteydi. Kendileri ise o günden itibaren “bir defter açarak” yardım toplamaya başlayacaktı. Toplanacak meblağın korunması için Emniyet Sandığı ile görüşülmüştü ve toplanacak miktar “Asya-yı Vustâ Felâket-zedegânı” adına orada muhafaza edilecekti. Ayrıca bir konferans düzenlenecekti. Bu konferansa hem Sırat-ı Müstakim yazarlarından hem de önde gelen kişiler davet edilecekti. Ayrıca bu kampanya dâhilinde bir “nüsha-i mümtâze” yayımlayacaklarını duyurmuşlardı. Daha sonra yukarıda zikredilen mektubun metnini köşelerine taşırken en altta da yapılan yardımları gösteren bir bölüm oluşturulmuştu. Bu bölümde yapılan yardımın kuruluş ve

para olarak miktarı ve kim tarafından yapıldığı belirtilmekteydi. En alta da o güne kadar toplanan miktarın yekûnu yer almaktaydı. Toplam miktar, yeni sayılarda her yeni yardım eklenerek güncellenecekti. İlk yardım, 240 kuruş 50 para tutarında olup, Beşiktaş'ta bulunan bir Müslüman okulu tarafından gönderilmiştir ("Türkistan'da Sefalet", *SM*, cilt: 5, adet: 125, s. 328).

Sırat-ı Müstakim'in 2 Şubat 1911 tarihli bir sonraki sayısında "Asya-yı Vustâ Felâket-zedegânı" başlığı altındaki haberde, öncelikle bölgede yaşanan sıkıntılar tekrarlanmaktaydı. Devamında bölgedeki insanların sefalet içinde olduğu ve Rusya hükümetinin felaketzedelere yardım etmek için gayret gösterdiği fakat bir türlü bölgedeki sefaletin giderilemediği belirtilmekteydi. Aslında hem yaşanan sefaletin büyüklüğü hem de Rus hükümetinin fedakârlığının vurgulanması aynı zamanda Osmanlı Devleti ve kamuoyunun da fedakârca davranmasını teşvik etmek için özellikle vurgulanmaktaydı. Fakat bu vurgudan sonra "Salîb-i Ahmer Cem'iyeti (Kızılhaç) on beş bin ruble, iânede bulunmuştur" başlığı altında kaleme alınan on satırlık bir yazı aslında başlattıkları yardım kampanyası için bir türlü bekledikleri yardımı göremedikleri Osmanlı Müslümanlarına bir veryansın niteliğindedi:

"İkide bir üç yüz milyon İslâm'dan ağız dolusuyla bahseden Dârü'l-Hilâfe Müslümanları, felâket-dîde kardeşleri hakkındaki hissiyyât-ı kalbiyyelerini anlasınlar! Bütün Rusya cem'-i i'ânât ile çalkalanıp durduğu halde Merkez-i Hilâfet'te unutulup gitti bile. Böyle azîm bir felâket karşısında Dârü'l-Hilâfe'de çıkan gündelik gazetelerin ve kâri'lerinin bu kadar lâ-kayd kalmaları, hem ırk ve dindaşlık şöyle dursun; insâniyet nokta-i nazarından bile şâyân-ı muâhezedir. Bâri vilâyâtteki gazeteler iâne defterleri açarak erbâb-ı hamiiyeti teşvîk etsinler."

Kızılhaç'ın bile on beş bin ruble gibi bir bağış yapmasına, her zaman bir İslam dünyasından bahseden hilafetin temsil edildiği bir ülkede birkaç kuruş bile yardımın yapılmaması Sırat-ı Müstakim mecmuası tarafından açık bir şekilde eleştirilmiştir. Diğer taraftan mecmuada, önceki hafta duyurdukları konferans ve özel sayı içinde hazırlıkların devam ettiği belirtilmekte ve özel sayının konferansa yetiştirilmesi için yazarlardan yazılarını göndermeleri istenmekteydi. Ayrıca Sırat-ı Müstakim bu özel sayıda yazılarının bulunmasını istedikleri Halil Halid, Kâmil ve Edhem Nejad beylere de açık davet gönderiyordu. Bundan sonrasında ise yine toplumu yardıma teşvik etmek için Tepedelenizade Kâmil Bey ve kâhyası Osman Tefvik Efendi tarafından gönderilen bir lira-yı Osmânî ve bir mecdiyenin duyurusu yapılmaktaydı. Yukarıda direkt aktarılan metinden de anlaşılacağı üzere Sırat-ı Müstakim, bir hafta önce başlattığı yardım kampanyasına gösterilen ilginin çok az olmasından yakınmaktaydı ("Türkistan'da Sefalet", *SM*, cilt: 5 adet: 126, s. 343).

9 Şubat 1911 tarihinde çıkan yeni nüshada ise sadece yeni yapılan yardımların listesi ve toplamı verilmekteydi: 3675 kuruş, 20 para. Bununla birlikte Kavala'da Dalyanlar Mültezimi Süleyman Sudi'nin on beş Fransız lirası ile Almanya'da bulunup Sırat-ı Müstakim'in geçmiş iki nüshasını okuyan Osmanlı zabitanından on sekizi ve kaldıkları pansiyonun sahibesi tarafından toplam 213 mark, posta yolu ile mecmuanın iane sandığına gönderilmişti. Ayrıca dergi, bunlar adına Mülazım-ı Evvel Yusuf Rıza tarafından yazılan mektubu da yayınlıyordu. Almanya'da bulunan askerlerin bu

konuda duyarlı olmasının, Osmanlı sınırları içinde yaşayanlar için örnek teşkil edeceği düşünülüyordu. Mektubun hemen altında yer alan notta henüz yardım kampanyasından haberdar olmayan vatansızların -daha önce yardım yapanlar için de aynı sıfatı kullanmaktaydı- yapacakları yardımın miktarının isimleriyle birlikte dergide yer alacağı beyan edilerek okuyuculara yardıma teşvik etmeye çalışılıyordu (“Türkistan’da Sefalet”, *SM*, cilt:5, adet: 126, s. 383-384).

Bu dönemde 1911 Türkistan depreminin halka duyurulması için Kırım Talebe Cemiyeti de faaliyetlerde bulunuyordu. Özellikle 14 Şubat 1911 tarihinde Dileklerarası’ndaki Şark Tiyatrosu’nda düzenlenen konferans, meselenin duyurulması açısından önemli bir çabaydı. Düzenlenen konferansta, sırasıyla Meclis-i Mebusan azasından Mustafa Asım, Darülmüallimin Müdürü Satı Bey, Yusuf Akçura, Hikmet Gazetesi¹⁶ yazarı Hilmi ve Muallim Vahyi beyler söz almışlardır. Konuşmalar arasında bir çocuğun kalpağı ile Gürcü asilzadelerinden Hasan Ali Bey’e veliaht Yusuf İzzet Efendi tarafından verilen bir saat açık arttırma ile satılarak yirmi beş lira elde edilmiştir. Konferanstaki en önemli mesele ise daha önce Sırat-ı Müstakim tarafından da belirtilen İstanbul kamuoyunun meseleye ilgisizliği idi. Konferansta ilk olarak Mustafa Asım yaşanan sefaletle dair bir konuşma yaptıktan sonra, Satı Bey, İslam medeniyetine dair bir sunum yaptı. Daha sonra ise Yusuf Akçura bir nutuk icra etti. Akçura konuşmasında genel olarak Türkistan meselesinin Osmanlı kamuoyunda gereken ilgiyi görmemesi üzerinde durmaktaydı. Akçura daha önce Messina depremi için Osmanlı basınının yaptığı yayınlar, özel sayılar ve hatta Meclis-i Mebusan da afetzedeler için büyük bir yardımın toplandığını hatırlattı. Buna karşılık Türkistan depremi için Sırat-ı Müstakim tarafından başlatılan yardım kampanyasının sadece birkaç küçük grup tarafından dikkate alınmıştı. Akçura özellikle meselenin İstanbul kamuoyu tarafından dikkate alınmamasını eleştirmekte ve “şimdiye kadar İstanbul’un ehl-i kalemi, gazetecileri, muharrirleri, üdebâ ve şuarâsı, hâsılı İstanbul cem’iyetinin efkâr-ı münevvere ashâbı denilen kısmı bu îâneye hemen hemen bîgâne kaldı” diyerek bu konferansa katılanların bile Osmanlı vatandaşları değil, İstanbul’da bulunan Kırimlılar olduğunu belirtmekteydi. Daha sonra “bizim efkâr-ı münevvere” diye söze devam eden Akçura, Osmanlı basını ve kamuoyunun meseleye ilgi göstermemesini eleştirerek “medenî Avrupa varken şark göz atılmaya, düşünülmeğe hiç değer mi?” sorusu üzerinden eleştirilerine devam etti. Sonrasında ise sözü Osmanlı şairlerine getiren Akçura, Türkistan depremi hakkında neden suskun kaldıklarını sormaktaydı. Aslında en büyük eleştiriyi daha önce Balıkesir depremzedelerine yardım toplamak için “Verin Zavallılara” şiirini yazan Tefvik Fikret’e yapmaktaydı¹⁷.

Bu konferans, 16 Şubat 1911 tarihinde yayınlanan Sırat-ı Müstakim’in yeni sayısında da ele alınmıştı. Meseleyi ilk olarak Şeyhülislam Musa Kazım’ın Bab-ı Meşihat’te kurulan İane Komisyonu için yayımladığı fetvası ile ele alan mecmua,

¹⁶ Hikmet bazı dönemlerde haftalık, bazı dönemlerde günlük olarak yayınlanmıştır. TDVİA’de yer alan makalede *Hikmet* için gazete tabiri kullanıldığından burada da aynı şekilde anılmıştır (Çetin, 1998, s. 519-520).

¹⁷ Yusuf Akçura ile Tefvik Fikret arasındaki bu diyalog daha önce zikredilen iki makalede etraflıca ele alınmıştır. (Erol, 2018, s. 33-34) ve (Dayanç, 2007, s. 130-137). Bu konferansın metni daha sonra da yayınlanmıştır (*Türkistan Felâketzedeganı Menfaatine Verilen Konferansın Zaptıdır*, 1327).

yardım meselesinin bir “vazîfe-i dîniyye ve insâniyye” olduğu şeyhülislamın kalemi aracılığı ile tekrardan vurguluyor ve bu vesile ile Osmanlı vatandaşlarının yardım kampanyasına katılmasını teşvik etmeye çalışıyordu. Ayrıca “Halîfe-i Zî-şân Efendimiz hazretleri tarafından” kampanyaya yapılan on bin kuruş bağış da açık bir şekilde ilan edilerek sultanın da kampanyayı desteklediği halka duyurulmaktaydı. Daha sonra konferans hakkında bilgi verilerek, Yusuf Akçura’nın yapmış olduğu konuşmayı sütunlarına taşımaktaydı. Bununla birlikte kendilerinin de bir konferans hazırlığı içinde olduğunu açıklayan mecmua, yapılan konferansa ilginin az olmasını eleştirerek konuyu konferansta dile getiren Yusuf Akçura ve Hilmi Beyin sözlerine yer vermiştir. Özellikle Hilmi Bey’in “yedi yüz bini mütecâviz nüfûs-i İslâmiyyesi olan İstanbul’un” tiyatro salonunu tamamen dolduramamasına dair eleştirisinde ne kadar haklı olduğu mecmuada da ifade edilmiştir. Akabinde de iane defterine yapılan yardımların listesi ve gelen mektuplar yayınlanmaktaydı. Bu haftaki iane köşesinde Seniçe Sancağı, Akova Kasabası’nda bulunan 70. Alay’ın 2. Tabur’unda bulunan asker ve memurların gönderdikleri yardımların listesi verilmekteydi (SM, cilt: 5, adet: 126, s. 370-374).

Sırat-ı Müstakim tarafından başlatılan yardım kampanyasının yanı sıra, resmi olarak da bir yardım kampanyasının başlatıldığını daha önce ifade etmiştik. Bu yardım kampanyası kapsamında Bab-ı Meşihat Dairesinde bir iane komisyonu teşkil edilmişti. Bu komisyonun ne zaman ve hangi karar ile oluşturulduğuna dair herhangi bir arşiv vesikasına ulaşamadık. Aynı şekilde Sırat-ı Müstakim’in depremin ilk ele alındığı sayısı olan 12 Ocak 1911 tarihli sayısında da bu komisyonun teşkil edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Zaten mecmua da yukarıda bahsettiğimiz üzere olayın daha yeni olduğunu belirtmekte ve Osmanlı basınında olayla ilgili haberlerin bulunmamasından yakınmaktaydı. Osmanlı basını ve kamuoyunda kendisine yer edinmeyen bir olay hakkında resmi makamların bir yardım kampanyası başlatması beklenilemezdi. Fakat mecmuanın iki hafta sonra çıkan 26 Ocak 1911 tarihli sayısında “Son istihbârâtımıza göre Bâb-ı Celîl-i Fetvâ’da Şeyhülislâm Efendi hazretlerinin taht-ı riyâsetlerinde teşekkül edecek bir komisyon-ı mahsûs tarafından felâket-zede kardeşlerimiz için iâne cem’i husûsu tekarrür etmiştir” denilerek bu komisyonun yakın bir tarihte oluşturulduğu ifade edilmekteydi. Diğer taraftan hükümet dairelerinden çıkan ve aşağıda bahsedeceğimiz Mart 1911 tarihli birçok belgede de komisyonun kurulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden hareketle komisyonun 12-20 Ocak 1911 tarihleri arasında oluşturulduğunu ifade edebiliriz. (“Türkistan’da Sefalet”, SM, cilt: 5, adet: 126, s. 328). Diğer taraftan iane komisyonunun kurulmasına dair Şeyhülislam Musa Kazım tarafından bir fetva yayınlanmıştı. Şeyhülislam fetvasına “Her emr-i meşrû’ ve ma’kûlü ifâ etmek ve her türlü fenalıktan mücânebet eylemek üzere yek-diğerinize muâvenet ediniz” şeklinde Türkçeye çevirdiği Maide suresinin ikinci ayetinin bir meali ile başlamıştı. Şeyhülislam, yardım meselesinin sadece dini bir görev olmadığını, aynı zamanda “insanların birbirine muâvenete şitâb etmeleri muktezâ-yı tab’-ı insânîdir” diyerek iane toplanmasının insani bir görev de olduğunun altını çizmekteydi. Meselenin hem dini hem de insani boyutunu ele aldıktan sonra “felâket-zedegânın düçâr oldukları âlâm ve ıztırâbâtı mümkün olduğu kadar izâleye medâr olmak ve bu suretle büyük bir vazîfe-i dîniyye ve insâniyye ifâsına mübâşeret

etmiş bulunmak için Dâire-i Meşihat'te taht-ı riyâset-i âcizîde "Türkistan İâne Komisyonu" nâmıyla bir encümen" oluşturulduğunu duyurmaktaydı¹⁸.

Türkistan İâne Komisyonu adına belirli miktarlar karşılığında biletler basılacaktı. Bu biletlerin basılması işini Tanin Gazetesi imtiyaz sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın üstlenmişti ("Türkistan Felâketi İçin", SM, cilt: 5, adet: 128, s. 371). Basılan bu biletlerin miktarı ve âdetine dair arşivlerimizde herhangi bir belge ile karşılaşmadık fakat Bab-ı Meşihat ile diğer resmî kurumlar arasında yapılan resmi yazışmalarda bazı miktarlar söz konusudur. Bu komisyonun faaliyet alanı sadece İstanbul olmayacaktı. Şeyhülislamın fetvasında da ifade edildiği gibi "her vilâyet ve livâ ve kazâda dahi nüvvâb-ı şer'in riyâsetleri tahtında birer iâne komisyonu teşkil" edilecekti. Teşkil edilecek olan bu iane komisyonlarında toplanacak yardımlar Bab-ı Meşihat'te bulunan merkez komisyona gönderilecekti. Bununla birlikte basılacak olan biletlerin bir kısmı da taşrada oluşturulacak olan bu yardım komisyonlarına gönderilecekti. Diğer taraftan şeyhülislam kurulacak olan bu iane komisyonlarında toplanan miktarın güvenli bir şekilde ve peyderpey merkez komisyona gönderilmesinin sağlanması için gerekli telgrafların çekildiğini de ifade ediyordu ("Türkistan Felâketi İçin", SM, cilt: 5, adet: 128, s. 371).

Osmanlı arşiv vesikalarından anlaşıldığı üzere, Bab-ı Meşihat'ta kurulan iane komisyonuna Sırat-ı Müstakim kampanyasının aksine halktan ziyade daha çok devlet kurumlarında çalışan memur sınıfı yardımda bulunmuştur. 3 Mart 1911 tarihli sadarettten meşihata yazılan bir belgede, Türkistan felaketzedeleri için daire-i sadarette çalışan memurlar tarafından iane komisyonuna toplam 1321 kuruş yardım toplandığı bildirilmekteydi (COA. Babıali Evrak Odası-3889-291634-1). Aynı kurumlar arasında 8 Mart 1911 tarihli başka bir yazışmada da yine sadarette çalışan memur ve kâtiplerin iane komisyonu adına basılan biletlerden satın aldıkları bildirilmekteydi (COA. Babıali Evrak Odası-3889-291634-2). Belgenin devamında bu miktarın iane komisyonuna irsal edileceği bildirilirken (COA. Babıali Evrak Odası-3889-291634-3), aynı zamanda sadarette toplanan yardımların bir listesi de verilmekteydi. Bu listeye göre sadaret çalışanları arasında 15 adet yüzlük (1500 kuruş), 164 adet yirmilik (3280 kuruş), 120 adet beşlik (600 kuruş) ve 6 adet ellilik (300) olmak üzere 5680 kuruşluk bilet satılmıştı. Bu biletlerin yanında ayrıca 1321 kuruşluk nakdi yardım da eklenince sadarettten Türkistan depremi için yaklaşık beş bin kuruş yardım toplanmıştı (COA. Babıali Evrak Odası-3889-291634-3).

İane komisyonu yurt dışında bulunan Osmanlı sefaretlerine ve şehbenderliklerine de Hariciye Nezareti üzerinden ulaşmaya çalışarak, basılan biletlerin oralarda da satılması ve dolayısıyla felaketzedeler için yardım toplanması için çaba sarf etmiştir. Bu kapsamda 18 Mart 1911 tarihli Hariciye Nezareti'nden Londra Sefareti'ne gönderilen bir yazıda, Meşihat Dairesi'nde Türkistan felaketzedelerine yardım için bastırılan biletlerin Londra Sefaretine gönderildiği bildirilmekteydi. Bakanlık gönderilen bu biletlerin sefaret çalışanlarına duyurularak yardım kampanyasına

¹⁸ Şeyhülislam Musa Kazım'ın fetvası Sırat-ı Müstakim dergisinin 16 Şubat 1911 tarihli sayısında "Türkistan Felâketi İçin" başlığıyla yayınlanmıştı ("Türkistan Felâketi İçin", SM, cilt: 5, adet: 128, s. 370-371).

katılmalarının sağlanmasını istiyordu. “Sefaret-i seniyye erkânı tarafından bu emr-ü hayra iştirak edebilecek” çalışanlardan toplanacak yardımların bir pusula ile gönderilmesi buyurulmaktaydı. Ayrıca sefaretin mahiyetinde bulunan şebenderliklere de bu konunun duyurulmasını istenmekte ve şebenderliklerin ileri gelenlerinin bu kampanyaya katılması için ricada bulunması emredilmekteydi (COA. Hariciye Sefaret-(3)-650-12-10).

Aynı şekilde Sofya Sefaretine de bir yazı gönderilmek suretiyle, sefaret çalışanları ve sefarete bağlı olan şebenderliklerde görev yapan veya ileri gelenlerinden yardım kampanyasına katılmaları istenmekteydi. Bu karar sefaret tarafından kendisine bağlı bulunan şebenderliklere iletilmiştir. Bu kapsamda bakanlığın kararı, 24 Mart 1911 tarihinde Sofya Sefaretinden Vidin, Rusçuk, Varna şebenderliklerine yazılan resmi yazı ile iletilmiştir¹⁹. Elçilik konu hakkında şebenderliği bilgilendirirken “ne miktarda mebla” ile iştirak edilebileceği sorulmakta ve ayrıca toplanılacak olan yardımın bir kıta pusula ile birlikte gönderilmesi istenmekteydi (COA. Hariciye Sefaret-(04)-372-91). Sefaretin gönderdiği bu yardım talebine Vidin Şebenderliğinden 28 Mart 1911 ve 5 Nisan 1911 tarihli iki belge ile yanıt veriliyordu. 28 Mart 1911 tarihli belgede Türkistan felaketzedeleri için 30 frank bağış yapıldığı elçiliğe bildirilmekteydi (COA. Hariciye Sefaret (04)-624-14-1). 5 Nisan tarihli bir diğer yazıda da yardım kampanyasına 10 frank bağış yapıldığı bilgisi sefarete iletilmekteydi (COA. Hariciye Sefaret-(04)-402-75). 27 Nisan 1911 tarihinde de Sofya Şebenderliğinden gönderilen cevapta da Türkistan felaketzedelerine 20 frank yardım yapıldığı bilgisi verilmekteydi (COA. Hariciye Sefaret-(04)-852-107-1, 2).

İane komisyonu Hariciye Nezareti aracılığı ile bu şekilde yurt dışında bulunan Osmanlı erkânından yardım toplamaya çalışırken aynı zamanda merkezi kurumlarda çalışan memurları da yardım kampanyasına dâhil etmeye çalışmaktaydı. Fakat burada iane komisyonu farklı bir yöntem izlemekteydi. Komisyon, bu kurumlardan sadece belirsiz bir miktar yardım talep etmemekte aynı zamanda basılan biletlerden farklı miktarlarda kurumlara göndererek gönderilen bu biletlerin memurlara dağıtılarak karşılığının toplanmasını istiyordu. Fakat burada da katılım gönüllülük esasına göre idi. Bu minvalde 8 Mart 1911 tarihinde Masarif-i Umumi Nezareti’nden Eczacı-Dişai ve Kâbile Mektepleri Müdüriyetine, Darül Mağlumut Müdüriyetine, Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri Müdüriyetine, İstanbul Vilayet-i Masarif Müdüriyetine, Darülfünun-u Şahane ve Mekteb-i Mülkiye Müdüriyetine, Müze-i Osmani Müdüriyetine ve Tıp Fakültesi Riyasetine yazılmaktaydı. Eczacı-Dişai ve Kâbile Mektepleri Müdüriyetine gönderilen resmi yazılarda, Türkistan felaketzedeleri için yardım toplanması istenmekteydi. Bununla birlikte bakanlık ne kadar biletin kuruma gönderildiği bilgisini ve toplam miktarı da bildirmekteydi. Buna göre toplam 1625 kuruşluk bilet kuruma gönderilmişti (COA. Maarif Mektubi Kalemi-1168-1). Aynı tarihte bakanlıktan Darül Mağlumut Müdüriyetine gönderilen yazıda toplam 1700 kuruşluk biletin gönderildiği belirtilmekteydi (COA. Maarif Mektubi Kalemi-1168-1).

¹⁹ Vidin Şebenderliğine gönderilen yazı hakkında (bk. COA. Hariciye Sefaret-(04)-372-91); Rusçuk Şebenderliğine gönderilen yazı hakkında (bk. COA. Hariciye Sefaret-(04)-627-14-2) ve Varna Şebenderliği için (bk. COA. Hariciye Sefaret-(04)-852-49-3).

Yine aynı tarihte Leyli ve Nehari Kız Sanayi Mektepleri Müdüriyetine gönderilen belgede 1941 kuruluş (COA. Maarif Mektubi Kalemi Tasnifi-1168-39-1), İstanbul Vilayet-i Masarif Müdüriyetine gönderilen belgede 3311 kuruluş (COA. Maarif Mektubi Kalemi Tasnifi-1168-39-1), Darülfunun-u Şahaneye ve Mekteb-i Mülkiye Müdüriyetine 2865 kuruluş (COA. Maarif Mektubi Kalemi Tasnifi-1168-39-2), Müze-i Osmanî Müdüriyetine 1944 kuruluş (COA. Maarif Mektubi Kalemi Tasnifi-1168-39-2) ve son olarak da Tıp Fakültesi Riyasetine 1740 kuruluşluk (COA. Maarif Mektubi Kalemi Tasnifi-1168-39-3) biletin gönderildiği bilgisi verilmekteydi. İsmi geçen kurumlara gönderilen bu biletlerin kurum çalışanlarına tevzi edilmesi ve sonrasında toplanacak miktarın Bab-ı Meşihat'te kurulan komisyona gönderilmesi istenmekteydi. Fakat bu kurumlardan ne kadar miktarın toplandığı ve iane komisyonuna gönderildiği hususunda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İane komisyonunun hem İstanbul'da hem de yurt dışında yaşayan Osmanlı vatandaşlarını bu şekilde yardım kampanyasına dâhil etme çabalarının yanında Bab-ı Meşihat, Osmanlı taşrasında da Türkistan felaketzedeleri için yardım toplamaya çalışmaktaydı. Bu kapsamda taşrada oluşturulan komisyonlara verilen desteğin İstanbul kamuoyu ve İstanbul basınına göre daha fazla olduğu Sırat-ı Müstakim'in sütunlarından anlaşılmaktadır. Her ne kadar taşradan yapılan yardımlar konusunda Osmanlı arşivinde bir belge ile karşılaşmasak da Sırat-ı Müstakim'de ki şu satırlar bu desteği göstermesi açısından dikkate değerdir: "Bu hafta aldığımız umûm vilâyât gazeteleri İstanbul matbuatının göstermekten esirgediği hissiyât-ı uhuvveti elden geldiği kadar ibzâl etmişlerdir; bu muhterem rüfekâmıza bütün âlem-i İslâmiyyet ve insâniyyet nâmına teşekkürler ederiz" ("Türkistan Felâket-zedegânına Osmanlı Müslümanlarının Muâveneti", SM, cilt: 5, adet: 129, s. 388). Bazı eleştirilere rağmen iane komisyonunun çalışmaları çoğunlukla takdir edilmiştir. Nitekim Sırat-ı Müstakim tarafından Bab-ı Meşihat'e yapılan takdirin bir benzeri Akçura tarafından da yapılmıştır. Yusuf Akçura Bab-ı Meşihat'in hem yurt dışı hem de Osmanlı taşrasındaki faaliyetlerini takdir ederek şu ifadeleri kullanmıştır; "Makâm-ı Meşihat-i Ulyâ-yı İslâmiyye'de bir iâne komisyonu açıldı. Meşihat'in bu teşebbüsü şâyân-ı tebçildir. O makâma cidden lâıyk bir hiss-i dînî-i uhuvveti izhâr eder ve netâyic-i hayriyyesi ümîd olunur." Fakat hemen sonrasında sözü İstanbul basınına getirerek, onların meseleye ilgisiz kaldığından bahsetmiştir ("Akçuraoğlu Yusuf Bey'in Nutku", SM, cilt: 5, adet: 126, s. 372).

Sırat-ı Müstakim ve Yusuf Akçura tarafından İstanbul basını için yapılan bu eleştirilerin büyük haklılık payı vardı. Tarafımızca taranan İstanbul basınında 1911 Türkistan depremi adeta görmezden gelinmiştir diyebiliriz. Zira 1911 Türkistan depremini köşelerine taşıyan gazetelerde de meselenin birkaç satır ile ele alındığını görmekteyiz. İane komisyonu adına basılacak biletleri bastırma işini karşılıksız üstlenen Hüseyin Cahit Yalçın'ın sahibi olduğu Tanin Gazetesi'nde bile bu mesele birkaç satırdan fazla yer işgal edememiştir. 20 Ocak 1911 günü çıkan Tanin Gazetesi'nin ikinci sayfasında yer alan haberde "Paris 17 K. S. Petersburgdan varid olan haberlere nazaran Türkistan'da şiddetli zelzele vukua gelerek birkaç büyük mesakin münhedim olmuş ve ahali havf ve tahditten tecennün derecelerine gelmiştir"

denilmekteydi (“Türkistan’da Zelzele”, 20 Ocak 1911, *Tanin*, s. 2). Yine aynı gazetenin 28 Şubat 1911’de çıkan sayısının ikinci sayfasında “Türkistan Feleketzedegani İçin” başlığı altında “Fatih merkez rüştiyesi tarafından Türkistan felaketzedegana iane 504 kuruş cem edildi” denilmekteydi (“Türkistan Feleketzedegani İçin”, 28 Ocak 1911, *Tanin*, s. 2). Diğer gazete ve dergilerde çıkan haberlerinde bu minvalde olduğunu dikkate aldığımızda bu konuda İstanbul basını için yapılan eleştirilerin yerinde olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç

İstanbul basınının Türkistan depremine karşı takındığı bu tutuma karşılık, Osmanlı kamuoyunun olabildiğince yardım kampanyasına katılmaya çalıştığı, kendisine memleketin çeşitli bölgelerinden gönderilen mektupları yayınlayan Sırat-ı Müstakim’in sayfalarından anlaşılmaktadır. Bu minvalde bakıldığında İane komisyonunda yaklaşık otuz beş bin kuruşluk bir meblağın toplandığı görülmektedir (“Türkistan Felâket-zedegânına Osmanlı Müslümanlarının Muâveneti”, *SM*, cilt: 5, adet: 129, s. 388). Sırat-ı Müstakim tarafından yürütülen yardım kampanyası hakkındaki mecmuadaki haberler 1 Haziran 1911’e kadar devam etmiştir. Toplam yardım miktarı konusunda 13 Nisan 1911 tarihinde yapılan haberde, o güne kadar toplam 11832 kuruş 25 para toplandığı belirtilmekteydi (“Asya-yı Vustâ Felâket-zedegânı İane Defteri”, *SM*, cilt: 6, adet: 136, s. 90). Daha sonra 20 Nisan’da yer alan haberde kampanyaya 980 kuruş (*SM*, 20 Nisan 1911, cilt: 6, s. 105) ve 4 Mayıs 1911’de de 366 kuruş daha yardım yapıldığı haberleri yer almaktaydı (*SM*, 4 Mayıs 1911, cilt: 6, s. 366). Konu ile son haber ise 1 Haziran 1911’de sütunlarda kendisine yer edinmişti. Burada da Türkistan için 168 kuruş 10 para yardım gönderildiği belirtilmekteydi (*SM*, 1 Haziran 1911, cilt: 6, s. 194). Bu tarihten sonra ise konu ile ilgili herhangi bir habere yer verilmemiştir. 1911 yılı ocak ayından haziran ayına kadar yaklaşık altı aylık sürenin özellikle ilk üç ayında Türkistan meselesini sürekli Osmanlı kamuoyunda gündeme getirmeye çalışan Sırat-ı Müstakim’in bu meseleye en fazla önem veren ve gündemde tutmaya çalışan kurum olduğunu görmekteyiz.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti’nin de deprem için bir iane komisyonu oluşturduğunu ve bu komisyon aracılığıyla yurtiçinde ve yurtdışında yardım toplamaya yönelik çalışmalar yaptığını ifade etmiştik. Ancak devletin, bilhassa toplumun içinde bulunduğu ekonomik şartlar göz önünde bulundurulduğunda, depremedeler için yeterli miktarda yardım toplanamamasının nedeni anlaşılabilir. Ayrıca son dönemlerde devletin birçok hususta iane komisyonları kurarak, tebaasının yardımına müracaat ettiği gerçeğini de unutmamak gerekir. Bu bağlamda ülkede neredeyse bir yardım kampanyası henüz neticelenmeden, bir diğer yardım kampanyasının başlatıldığını görmekteyiz. Tüm bu hususlar dikkate alındığında, Osmanlı Devleti ve toplumu tarafından kendilerinden çok uzak bir bölgede meydana gelen deprem dolayısıyla gerçekleştirilmeye çalışılan yardımların yeterli olmadığını ancak değerli olduğunu söyleyebiliriz. Haziran 1911 tarihi ile Osmanlı basınında kendisine yer edinemeyen Türkistan depremi için Rusya’nın hala birtakım çalışmalar yürüttüğünü görmekteyiz. Nitekim depremin gerçekleşmesinden yaklaşık üç ay sonra K. I. Bogdanovich başkanlığında bir heyet bölgeye incelemeler

yapmak için gönderilmiştir. Rusya Jeoloji Komisyonu (Russian Commission of the Geology Committee) tarafından gönderilen heyetin, 1911 Türkistan depremine dair modern araştırmalara temel oluşturan bilgileri derlediğini ifade edebiliriz (Kulikova vd. 2001, p. 1892).

Çalışmamızda üzerinde kısaca durduğumuz 1909 Messina depremi ile yukarıda ayrıntılı olarak ele almaya gayret ettiğimiz 1911 Türkistan depremi sonrasında, Osmanlı kamuoyunun bu iki felakete yaklaşımı arasında bariz farklılıklar olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu farklılığın sebepleri arasında coğrafi uzaklık, yönetim anlayışındaki değişim süreci ve belki de hepsinden önemlisi Avrupa ile ilişkileri olumlu manada etkileme çabasının bulunduğunu ifade edebiliriz. Netice itibarıyla bu iki deprem sonrasında Osmanlı kamuoyundaki algıyı gözlemlediğimizde, Osmanlı kamuoyunun 1911 Türkistan depremine maalesef yeterli ilgiyi göstermediğini söyleyebiliriz.

Extended Abstract

The earthquake occurred in Turkistan on 3 January 1911 was one of the biggest earthquakes in the region. The epicentre of the 8.2 magnitude earthquake on the Chon-Kemin-Chilik fault line is the Zinc Kemin (Great Kemin) region of the city of Çüy, Kyrgyzstan. The earthquake that occurred around 04:26 in the morning was effective in a large area and became one of the biggest earthquakes of the twentieth century. The earthquake caused great destructions in Turkistan geography. Material and moral damages, especially the magnitude and loss of life caused by the earthquake, had a place in the world press and the Ottoman press. However, the fact that the Ottoman press and the public regarded it as the news only from a world caused the reaction of some Turkish intellectuals. This situation was strongly criticized by the prominent figures, such as Yusuf Akçura, of Turkish nationalism, which began to rise in the second half of the nineteenth century. Both the magnitude of the damage caused by the earthquake and the irrelevance of the Ottoman public opinion caused some individuals and institutions to see this issue as a duty. The most important of these was the Sırat-ı Müstakim magazine. After the consciousness that was tried to be created by the magazine, more attention was paid to the issue by the Ottoman press and public. For this reason, the İane Commission was established in Bab-i Meşihat and a charity campaign was initiated by the state. On the other hand, Sırat-ı Müstakim magazine started an aid campaign. The İane Commission was trying to collect aid from various government agencies and staff, trying to operate domestically and abroad. Sırat-ı Müstakim magazine was also trying to encourage the society for this aid campaign by publishing a list of donations in the column, stating the issue in its every issue. However, the fact that the aid campaign did not yield a result as expected in the Ottoman society caused the reaction of the Turkist, especially the writers of Sırat-ı Müstakim. Yusuf Akçura was the head of these people. Both Yusuf Akçura and the writers of Sırat-ı Müstakim were heavily criticizing the Ottoman State, which claimed to be a caliphate centre for a Turkish and Muslim country, at a time when even Russia took action to help. On the other hand, despite the intense interest of the Ottoman public opinion after the earthquake that took place in Messina, Italy on 28 December

1909, it was one of the biggest criticisms that this interest was not shown to the ancestor land of Turks. After these criticisms, although the issue took place in some periodicals, it soon lost its news value. However, although Sırat-ı Müstakim tried to keep the issue warm by constantly stating the problems and aid campaign for the earthquake victims in the column, the relief collected by the Iane Commission and Sırat-ı Müstakim did not reach the desired level and the Ottoman society did not seem very eager to help Turkistan despite the rising Turkish nationalism.

KAYNAKÇA**Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri**

- COA-Babıali Evrak Odası-3889-291634-1
 COA- Babıali Evrak Odası-3889-291634-2
 COA- Babıali Evrak Odası-3889-291634-3
 COA- Babıali Evrak Odası-3889-291634-3
 COA-Hariciye Sefaret-(3) 650-12-10
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 372-91
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 627-14-2
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 852-49-3
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 372-91
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 624-14-1
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 402-75
 COA- Hariciye Sefaret-(04) 852-107-1 ve 2
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-1
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-1
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-39-1
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-39-1
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-39-2
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-39-2
 COA- Maarif Mektubi Kalem Tasnifi-1168-39-3
 COA, Babıali Evrak Odası-3564-267237-1,2,3,4,5,6,7
 COA, Babıali Evrak Odası-3467-260022-1,2
 COA, Dahiliye Mektubi-2771-49-1

Gazeteler

- Daily Advertiser*
Daily Advertiser
Daily Telegraph
El Correo Español
Exeter and Plymouth Gazette
Irish Independent
La Stampa
Northern Star
Sırat-ı Müstakim
The Black Hills Union and Western Stock Review
The Daily Gate City
The Express and Telegraph
The Express and Telegraph
The Waxahachie Daily Light Gazetesi
Weekly Times
Western Mail

Kitap ve Makaleler

- Abdrakhmatov, K. E. & vd. (2002). Active Tectonics and Seismic Hazard of the Issyk-Kul Basin in the Kyrgyz Tian-Shan. J. Klerkx & B. Imanackunov (Ed.) *Lake Issyk-Kul: Its Natural Environment, NATO Science Series: IV Earth and Environmental Sciences* 13 içinde (s. 147-160). doi: https://doi.org/10.1007/978-94-010-0491-6_11.
- Alpargu, M. (2008). Osmanlı devleti'nin Türkistan politikası. M. Bıyıklı (Ed.), *Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi* içinde (C. I, s. 33-52). İstanbul: Gökkuşbe.

- Belgelerle Osmanlı-Türkistan ilişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar), (2005), Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Budak, M. (1987). *Osmanlı-Özbek siyasi münasebetleri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çetin, A. (1998), Hikmet. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 519-520). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dayanç, M. (2007). Balıkesir ile Türkistan'da deprem ve Tevfik Fikret'e sitem. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 123-140.
- Delvaux, D. & vd. (2001). Landslides and surface breaks of the 1911 Ms 8.2 kemin earthquake (Kyrgyzstan). *Russian Geology and Geophysics*. 42(10), 1583-1592.
- Erol, M. (2018). Bir sözlü tarih metni olarak kıssa-i zelzele ve konusunun Anadolu basınına yansması. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(3), 25-38.
- Grassi, F. L. (2014). Bir başka boğazdan: Messina depreminin İstanbul'daki yankısı. *Türk-İtalyan ilişkilerinin az bilinenleri* (Sadriye Güneş, Çev.). İstanbul: Tarihçi Kitapevi, s. 63-79.
- Hanioğlu, Ş. (2012). Türkçülük. *İslâm ansiklopedisi* (C. 41, s. 551-555). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kapıcı, Ö. (2006). *Tanzimat yolunda bir Osmanlı Mehmed Said Pertev paşa (1785-1737)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Karadağ Çınar, G. (2011). *Safevî-Özbek siyasi ilişkileri ve Osmanlı'nın tesiri (1524-1630)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Kılıç, R. (1999). Osmanlı-Özbek siyasi ilişkileri (1530-1555). *Türk Kültürü*, XXXVII(437), 523-534, doi: 10.33206/mjss.523155 %U 10.33206/mjss.523155.
- Kulikova, G. & vd. (2015). Source process of the 1911 M8.0 chon-kemin earthquake: investigation results by analogue seismic records. *Geophysical Journal International*, 201, 1891-1911. doi: 10.1093/gji/ggv091.
- Kutlu, S. (2007). *Milliyetçilik ve emperyalizm yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı devleti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Landau, J. M. (1995). *Pan-Turkism, from irredentism to cooperation*. Indiana: Indiana University Press.
- Macit, A. (2016). *Şeybani Özbek hanlığı, siyasi, idari, askeri ve iktisadi yapı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Mustafa, A. & Akçura Y. & Sati, A. H. (Haz.). (1327). *Türkistan felâketzedegamı menfaatine verilen konferansın zaptıdır*. İstanbul: Kırım Talebe Cemiyeti, Şirket-i Tabiiye. Milli Kütüphane. Nadir Eserler: EHT 1955 A 594.
- Özger, Y. (2019). 1894 İstanbul depreminden İzmit'te afet ve kriz yönetimi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65, 333-346. doi: doi.org/10.14222/Turkiyat4139
- Presto, J. (2011). The aesthetics of disaster: blok, Messina, and the decadent sublime. *Slavic Review*, LXX(3), 569-590, doi: 10.5612/slavicreview.70.3.0569.
- Report: earthquake science and Hazard in central Asia, conference summary*. Overseas Development Institute (Kasım 2016). Londra: *NATO Science Series: IV Earth and Environmental Sciences 13*, p. 147-160.
- Saray, M. (2017). *Rus işgali devrinde Osmanlı devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasi münasebetler (1775-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sarıay, Y. (2012). Turan. *İslâm ansiklopedisi*, (C. 41, s. 407-408.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,
- Türe, İ. (Haz.). (2015-2016). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e yakın tarihimizin belgesi 1908-1925 Sebillerleşad mecmuası* (C. V-VI). İstanbul: Bağcılar Belediyesi.
- Ürekli, F. & Gündoğdu, R. & Önal, E. F. (2018). *Osmanlı arşivo belgelerinde İstanbul'da afetler*. İstanbul: AFAD.
- Yeşil, F. (2012). III. Selim devri siyasi literatürüne bir katkı: yeni bir layiha üzerine notlar. *Belleten*, 76(275), 75-146.

OSMANLI'NIN SON ZAMANLARI CUMHURİYET'İN İLK ÇEYREK ASRINDA SITMA SALGININA KARŞI VERİLEN MÜCADELENİN MAHİYETİ

THE NATURE OF THE FIGHT AGAINST MALARIA EPIDEMIC DURING THE LATTER STAGES OF OTTOMAN ERA AND FIRST QUARTER CENTURY OF THE REPUBLIC

Zekeriya IŞIK* Öz

İnsanlık tarihi üzerinde derin izler bırakan hadiselerden birisi de salgın hastalıklardır. Salgınlar yıkıcı, yok edici güçleriyle toplumların demografik yapıları, siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel yaşantıları üzerinde önemli etkilere ve değişikliklere neden olmuştur. Bu çalışmanın konusu olan Sıtma da insanlığın özellikle tarım ve ziraat faaliyetlerine girdiği en eski çağlardan beri bilinen öldürücü, salgın bir hastalıktır. Sıtma özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu için orduda ve bir takım yerleşim yerlerinde kitlesel bir salgın sorununa dönüşmüştür. Savaşlar, siyasi krizler, göçler, kıtlık, kötü yaşam koşulları sıtma salgınlarını teşvik etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu, sıtmayla mücadelede ciddi önlemler olsa da içinde bulunduğu ağır şartlar bunların tam anlamıyla gerçekleştirilmesine imkân tanımamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da savaştan yeni çıkmış olan toplumun içinde bulunduğu zorlu yaşam koşulları, sağlık alt yapısındaki yetersizlikler sıtmanın yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bunun üzerine devlet, sıtmaya karşı resmi, sivil bütün unsurların kenetlenmesini zorunlu kılan topyekûn bir milli mücadele, resmen ilan edildiği şekliyle olağanüstü bir savaş başlatmıştır. Bu çalışma son dönem Osmanlı tarihsel bakiyesini de akılda tutmak kaydıyla, Cumhuriyetin ilk çeyrek asrında sıtmaya karşı verilen mücadelenin mahiyetini genel olarak ortaya koymak, atılan adımlar, geliştirilen politikalar ve uygulamaların niteliği üzerinde durarak bu vb. salgınlarla mücadele hususunda günümüze tarihi bir tecrübeyi aktarmak amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti, Sıtma, Sulfato, Kinin, Salgın

Keywords

Ottomans, Republic of Turkey, Malaria, Sulphuric Acid, Quinine, Epidemic

*Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
zekeriyaisik@hitit.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3528-902X
Çorum / TÜRKİYE

Abstract

One of the events that left deep scars on the history of humanity are epidemics. With their destructive and devastating powers, epidemics led to significant impacts and changes on the demographic structures, political, social, economic, cultural lives of communities. Hence, malaria, the subject of this study, is also a fatal epidemic which has been known since the times when humans began agricultural activities. Malaria turned into a mass epidemic issue in the army and in some settlements in the Ottoman Empire, particularly during the first quarter of the 20th century. Wars, political crises, migrations, famine, poor living conditions have all encouraged malaria

Gönderim Tarihi: 04/05/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

epidemics. Ottoman Empire actually did take some significant measures against malaria but the difficult conditions of the time prevented those measures to be effective. Then during the early years of the Republic, the post-war nation was also going through difficult times and this coupled with the deficiencies in health infrastructure helped malaria to spread easily. Thereupon, the state declared a total national struggle, or an official war against malaria, with an obligation for all public and private elements to unite. This study has been conducted with the purpose of providing a general overview of the struggle against malaria during the latter stages of the Ottoman period and the first quarter of the century of the Republic, discussing the kind of steps taken, policies and practises developed, hence conveying a historic experience on battling malaria and other similar epidemics.

GİRİŞ

İnsanlık tarihine yön veren hadiselerden bazıları da veba, verem, tifo, frengi, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklar olmuştur. Nikiforuk, bu tarihi gerçekliği mahşerin dördüncü atlısı olarak nitelediği vebanın, kısa bir süre içerisinde milyonlarca insanın ölümüne, orduların kırılmasına, imparatorlukların çökmesine ve insanların yaşama biçimlerinin değişmesine yol açması şeklinde izah etmiştir (Nikiforuk, 2018: 14-15). O, toplumsal hayatın hastalıklarla yakın ilişkisini çevreci bir bakışla irdeleyerek aslında önce insanların mikropları öldürmeye tahrik ettiğini, mikroplar öldürmeye başlayınca da onları durdurmanın çok daha zorlu mücadeleler gerektirdiğini kaydetmiştir (Nikiforuk, 2018: 16). Savaşlar, ihtilaller, göçler, aşırı nüfus artışları, kıtlık, tarım, hayvancılık, şehirlerin hızlı büyümelerine karşın gideremedikleri alt yapı sorunları vb. bir sürü toplumsal hadise söz konusu hastalıkların başlaması ve yayılmasına neden olmuştur. Bu sürecin doğal bir sonucu olarak salgın hastalıklar sosyal ve içtimai yaşamı, hatta hayata dair psikolojik algıları büyük oranda değiştirmiştir.

İşte bu tarihi salgınlardan birisi olan sıtma, plazmodium cinsine ait tek hücreli asalakların karaciğer hücrelerine ve alyuvarlara yerleşerek üremeleriyle ortaya çıkan, ateşli, ölümcül bir hastalıktır (Özgün, 2017: 1; Mustafayev, 2019: 115). Dünyada 400'den fazla türü bulunan Anofel sivrisineklerin yaklaşık 30 türünün sıtma bulaşına neden olduğu ve sivrisinek dışı etkenlerle de yayılan sıtmanın anneden plasenta yoluyla doğum öncesi veya doğum esnasında bebeklere geçebildiği kaydedilmiştir (Meşe, Kara& Topluoğlu, 2019: 2). Osmanlılarda dönemlere göre farklı isimlendirmeler de görülmekle birlikte *humma*, *humma-yı rub'*, *maraz-ı sıtma* (Kılıç, 2017: 121-122), *maraz-ı merzagi* de denilen ancak genellikle *sıtma* olarak anılan bu hastalık, dünyada daha çok *malaria* ismiyle tanınmaktadır. Hastalığın nedeninin bilinmediği zamanlarda, daha çok bataklık ve sulak bölgelerde görülmesinden yola çıkılarak, gece buralardan salınan zehirli hava ve kokuların nefes alınması sonucu bulaştığı düşünülmüştür. Dr. Francesco Torti'nin bu nedenle hastalığa İtalyanca Mal (kötü) ve Aira (hava) kelimelerinden oluşan *kötü havanın teneffüs edilmesi* manasına gelen Malaria ismini koyduğu kaydedilmiştir (Sezgin, 2015: 37; Tuğluoğlu, 2008: 352).

Sıtmanın ortaya çıkmasında genel olarak insanlığın ziraat ile uğraşmaya başlaması özel de ise Afrikalı çiftçilerin tatlı patates ve diğer nişastalı ürünleri yetiştirmek amacıyla yağmur ormanlarını yok etmeleri sonucu oluşturdukları suni su birikintileri ve bataklıkların bulunduğu ihtimali üzerinde durulmaktadır (Kılıç, 2017: 123). Bununla birlikte neredeyse insanlık tarihi kadar eski olan sıtma ile ilgili Antik Çin ve Hindistan el yazmalarında işaretler bulunduğu, nitekim eski Mısır papirüslerinde, Nil taşkınları ile ortaya çıkan ve ateşe neden olan hastalıkların geçtiği, Hippocrates'in (MÖ 460-375) tekrarlayan ateş ve dalak büyüklüğü ile seyreden bir hastalığı tarif ettiği; yine Ortaçağ İslam bilginlerinden Ebubekir El-Razi (ö. 925), İbni Sina (ö. 1037) ve Akşemsettin'in (ö.1459) sıtma hastalığından bahsettikleri kaydedilmiştir (Kuk, 2015: 5-7; Koylu & Doğan, 2010: 210; Esen, 2017: 2). Bütün bu gelişmeler sıtmanın antik çağlardan bu yana bir salgın olarak insanlığın gündeminde olduğunu açıkça göstermektedir.

Sıtma tedavisinde ilk adımların ise Cizvit Papazı Juan Lopez'in, 1600'de Peru'da yerlilerin ateş ağacının(kınakına) kabuğuyla tekrar eden ateş nöbetlerini

iyileştirdiklerini(Esen, 2017: 2) yine Güney Amerika'da Peder Calancha'nın 1663'te Ekvator'un Loja (Loha) bölgesinde yetişen *Humma Ağacı* adlı bir bitkinin kabuklarının kaynatılıp içilmesiyle hastalığın tedavi edildiğini yazmalarıyla atıldığı belirtilmiştir (Başer, 1994: 17-19). Nihayet Bartholome Tafur adlı papazın Güney Amerika'dan Avrupa'ya dönerken yanında bir miktar Kınakına kabuğu getirmesiyle de bu bitkinin kullanımı burada da yayılmıştır (Başer,1994: 17-23).

Osmanlı hekimi Ali Münşi'nin 1732'de kınakınadan bahseden *Risale-i Haysiyet-i Kınakına* adlı eseri Osmanlı entelektüel çevrelerinde bu maddenin 18. yüzyılda bilindiğini göstermektedir (Aydın, 2017: 162). Fransız eczacılar Pelletier ve Caventou tarafından 1820 yılında kınakına kabuğunun saf olarak izole edilmesiyle, bu madde sülfat tuzu şeklinde ve *kinin* adıyla sıtma tedavisinde kullanılmaya başlanmış ve II. Dünya savaşı sonrasına kadar da bu alanda yegâne ilâç olmuştur (Sert & Dölen, 2013: 69). Bütün bu gelişmelere rağmen sıtma salgınında anofelin etkisi ancak 19. Asrın bitimine sadece birkaç yıl kala öğrenilebilmiştir (Özgün, 2017: 3). Bu tarihi gelişme, bütün dünyada sıtma mücadelesinin esaslarının belirlenmesinde kilit rol oynamıştır.

Sıtma, insanlık tarihi kadar eski olmasına rağmen hastalığın nedenlerinin bulunması ve tıbbi tedavi yöntemlerinin geliştirilmesinin çok geç olması yarattığı can kaybı ve krizlerin tahribatını artırmıştır. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun; girdiği savaşlar, kaybedilen topraklardan yaşanan göçler, sıtma, tifo, frengi, gibi salgınların yayılmasında etkili olmuştur. Devletin bu süreçte içinde bulunduğu siyasi, askeri ve ekonomik krizler söz konusu salgınlara karşı etkin ve verimli mücadeleye çoğu zaman imkân vermemiştir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ise bir taraftan uzun süren savaşlar ile kötüleşen sosyal ve ekonomik hayat şartlarıyla diğer taraftan da bu ortamda hızla yayılmaya devam eden ve bu dönemde bütün dünyayı etkisi altına alan başta sıtma olmak üzere salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yaşanan hadiselerden başlayarak Cumhuriyetin ilk çeyrek asrında sıtmaya karşı verilen mücadeleyi genel olarak ortaya koymak, mücadelenin kazanılması amacıyla yürütülen politikalar ve hayata geçirilen uygulamalar üzerinde durarak bu vb. salgınlara mücadele hususunda günümüz toplumuna tarihi bir tecrübeyi aktarmak amacıyla hazırlanmıştır. Ancak hadiseler değerlendirilirken salgının hiçbir sosyal tanım ve tarifi tanımaksızın bütün sosyal yaşamı etkisi altına almasından hareketle sıtmaya karşı verilecek mücadelenin topyekûn olması ile toplumsal direncin ve toplumsal moralin artırılması ve nihayet verilen savaşın kazanılması arasında bir doğru orantının olduğu hipotezinden yola çıkılarak bu hususlara ayrıca önem verilmiştir. Hatta bütün dünyayı tehdit eden bu tür salgın hastalıklara karşı ülke içerisinde olduğu kadar, uluslararası alanda da her türlü yardımlaşma ve dayanışmanın kesin sonuç almada bu korelasyonun bir parçası olarak önem taşıyacağından hareketle bu husus da özellikle irdelenmiştir.

Salgınla mücadelede alınan tedbirleri ve uygulama biçimlerini, uluslararası toplumla olan işbirliği çalışmalarını ve salgının toplum üzerindeki etkilerini ortaya koyabilmek amacıyla da daha çok Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi, Milli Kütüphane

dijital arşivi süreli yayınlar kataloğu ile TBMM arşivinden istifade edilmiştir. Çalışmanın en önemli sınırlılığı ise o dönemlerde büyük can kayıplarına, sosyal ve ekonomik buhranlara yol açtığı anlaşılan sıtma salgını hakkında insanların yaşadıkları travmalara, duygu ve düşüncelere dair bilgilerin azlığı olmuştur.

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Sıtmanın Tarihsel Gelişimi ve Salgınla Mücadele Çabaları

Osmanlı İmparatorluğu daha erken dönemlerde sıtma hastalığıyla tanışmıştır. Bunda, bölgedeki doğal koşulların sıtmayı yayan sivrisineklerin yaşamasına uygun bir ortam sunması ile bölgedeki sosyal yaşantı ve ekonomik uğraşların etkili olduğu söylenebilir (Aydın, 2007: 91). Evliya Çelebi 17. yüzyılda sıtmanın yer yer yoğun olarak görüldüğünden bahsederken (Evliya Çelebi, 2001: 343), bu süreçte üst düzey devlet ricalini hatta sarayı içine alan bazı vakıalar da yaşanmıştır. Mesela bunlardan bir tanesi sıtmaya yakalandığı anlaşılan III. Selim'le ilgilidir. Padişah, tekrar eden nöbetlerinden dolayı sıkıntıya girmiş, sadrazam bu durumu hekimbaşı ve şeyhülislamla görüşmüş ve Şeyhülislam Efendi, padişahın Cuma namazına gitmemesi için kendisine ricada bulunmuştur¹.

Osmanlı ülkesinde sıtma hastalığının 19. yüzyılda giderek zaman zaman salgınlara dönüşmeye hem siyasi ve askeri hem de toplumsal ciddi sorunlara yol açmaya başladığı görülmektedir. Nitekim Eğriboz'un muhafazası ve Mesolongi'nin zaptı amacıyla Rumeli'den Mora ordusuna memur edilen kuvvetlerin, asilere karşı başarılı olamadığı ve ordunun yarısının sıtma hastalığına yakalandığından yeniden asker tedarikine gidilmesi yönünde bölgedeki askeri yetkiliden gelen talep bu durumu açıkça göstermektedir (BOA. HAT. 900/39529, M. 25 Ağustos 1824). Sıtma illetine tutulan askerler "...asakir vehamet hava sebebiyle ekserisi hastalanmış ve o cihetle... Kardak kazası karasına irsalleri (gönderilmeleri) icab..." ettiği bir taraftan bu hadiseler vuku bulurken diğer tarafta Balyabadra'da bulunan üç kıta karakol teknesine "...eşkiya-yı Rum'un tekneleri bila-zuhur karakol sefineleri üzerine hücum edib bir kıt'asını ihraka mübaşeret(yakmaya kalkışarak)..." ettiği ve bu olaylarda yüz kadar şehit verildiği yolundaki arşiv kayıtları da sıtmanın giderek alevlenen Mora isyanı hadisesinde de az ya da çok Osmanlı devletini güç duruma düşürdüğü şeklinde yorumlanabilir (BOA. HAT. 900/39531, M. 12 Haziran 1825).²

Bu tarihsel süreçte zamanla yerleşim yerlerinde de yer yer sıtma salgınlarının görülmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Mesela; Kıbrıs'ın Tuzla ve İskele kasabalarında sıtmanın ortaya çıktığı ve hastalığın def'i amacıyla yapılan çalışmalar hususunda Meclis-i Sıhhiye'nin bilgilendirildiği görülmektedir (BOA. A.MKT. MHM., 139/50, 8

¹ Bu durum padişaha şöyle arz edilmiştir: "el-hamdül-illâh-i Teâlâ her ne kadar amad-ı afiyet-i nümayan ise dahi (her ne kadar sağlığı iyi görünse de) cami'-i şerife azimetde rükub ve nüzul (gelirken inip binerken) sıkleti sıtma nöbeti (sıtma nöbetinin ağırlığı, sıkıntısı) günü olmakla bais ...şeyhülislam efendi daileri şimdi kapıya Haşimzade Efendi'yi mahsus-ı irsal (özel olarak gönderme) ve Cuma'ya azimet buyurulmamasını... hasseten rica u niyaz eyledikleri..." (BOA. TS.MA. 2685/1, M. 31 Aralık 1799).

² Benzer bir hadiseye göre de İskodra'da askerler arasında ortaya çıkan sıtma hastalığından dolayı verilecek hava değişimi ve istirahatler hususunda şukka yazıldığı görülmektedir (A. MKT. UM. 36/95, M. 5 Kasım 1850).

Eylül 1858). 1868’de Konya³, Aydın civarlarında⁴ ve Trabzon Vakfıkebir’de⁵ (BOA. A. MKT. MHM. 427/37); 1876’da Lübnan, 1878’de Ankara’da sıtma salgınları yaşanmıştır (BOA. ŞD. 262/53; İ.ŞD. 43/2292)⁶. 19. Yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Sıtma salgınlarının yayılmasında muhacirlerin de etkisi olmuştur. Kırım Savaşı ardından bilhassa 1864 yılında Çerkes ve Abhazların yurtlarından sürgün edilmeleri bunların kitleler halinde Trabzon ve Samsun limanlarına gelmeleri, muhacirler için sağlıklı yerleşim yerlerinin oluşturulamaması sosyal, ekonomik sorunlar kadar sağlık sorunlarını da beraberinde getirmiştir (Ertaş & Yıldız, 2017: 233). Mesela Biga’ya iskân olunan Dağıstan muhacirleri arasında yaşanan salgın bu çok yönlü sorunlar yumağına iyi bir örneklik teşkil etmektedir. Buna göre muhacirlerin hocaları Said Efendi “...buranın ab ve hevasıyla imtizac edemeyerek ekseri telef ve kalanları dahi na-mizac (hasta) olmakda olduklarından Erzurum Eyaleti dâhilinde Kars ve Muş sancaklarından azimetleri (gitmeleri) hakkında” resmi makamlara bir dilekçe yazmıştır. Ancak 12 Rebiül- ahir 1278 (M 17 Ekim 1861) tarihiyi 8 numrolu Daire-i Umûr-ı Dâhiliye marifetiyle alınmış kararda bu yıl içinde söz konusu yerde “eyyam-ı sıykda (tozlu günlerde) ahali-i saire-i meskûnede vuku bulduğu misüllü muhacirin-i merkûmânın ekserisine dahi sıtma hastalığı târi olarak (ortaya çıkarak) mukaddema (daha önceden) mazbata arz ve inha kılındığı üzere mahsus hekim tayiniyle emr-i tedavilerine mübaderet...” kılındığı belirtilerek aslında sıtmaya karşı gerekli önlemlerin alındığı kaydedilmiştir. Belgenin devamında işin hastalık bahanesiyle yer değiştirmek olduğu şöyle ifade edilmiştir: “...anacak bunların istid’aları (talepleri) adem-i imtizaç (uyuşmazlık) ab ve hevadan (hava ve sudan) olmayıp... Erzurum ve Muş sancaklarında olan hemşehrileri yanlarına gidip iskân etmek daiyesinden (arzusundan)

³ Sıtma ile mücadele uzun soluklu olmak durumundaydı. Konya’da 1879 yılında mücadele bütün hızıyla devam etmiş salgınla mücadele için hem yerel imkanlar seferber edilmiş hem de gerekli olan tabip, eczacı ve ilaçlarla ilgili merkezi idareden yardım istenmiştir: “Zıkr olunan mahaller ahalisinin muhafaza-i sıhhatleri ve illet-i mezkurenin men’ sirayeti için iktiza eden tabib ve eczacı ile ecza-tıbbiyenin tedarik ve irsali (gönderilmesi) umur-ı zaruriyeden (zorunlu işlerden) görüldüğünden illetin indifa’ına (def edilmesine) kadar istihdam olunmak üzere...intihab olunan (seçilen) tabib ve eczacının hemen tayin ve i’zâmı (gönderilmesi) ve tehiyye olunan (hazırda olan) ecza-yı tıbbiyenin bunlara tevdi’ hususunun tıbbiye nezaretine ve zıkr olunan maaş ve harcırah ile ecza-yı tıbbiye asmanının devair-i belediye varidatından tesviyesi hususunun vilayet-i mezkureye iş’arı ve zıkr olunan ecza-yı tıbbiye asmanıyla harcırahların nisfının (yarısının) daire-i mezkure varidatından celb ve istifa olunmak üzere ta’vizen (gelecekte gelirinden kesilmek şartıyla) canib-i hazineye hemen tesviye ve ita olunmasının dahi maliye nezaret-i celilesine havale buyrulması...” (BOA. İ.ŞD. 43/2292, 12 Muharrem 1296 /M 6 Ocak 1879 ve 25 Kanun-ı Evvel 1294 /M 6 Ocak 1879).

⁴ Nitekim sıtmaya karşı alınan tedbirler ve mücadelelerden sonuçlar da alındığı arşiv kayıtlarından da anlaşılmaktadır. Mesela Aydın vilayetindeki bu durum şöyle ifade edilmiştir: “sıtmaya karşı alınan tedbirlerden sonuç alındığı kayıtlardan Mahal-i m’alûm ahalisine müstevli olan (yayılan) sıtma illetinin istihsal-i esbab-ı (meydana getiren sebeplerin) indifaiyesi (def edilmesi) emrinde kullanılan tedabir (tedbirler) ve tedavi-i müessere semeresiyle (tedavi sonuçlarıyla) lehül-hamd bu suretle kesdirildiği ifadesine dair tevarüd tahrirat-ı behiyeleri meali malum...” (A.MKT. MHM. 423/33).

⁵ “Vakfıkebir nahiyesinde zuhur eden bir nev’i hastalıktan dolayı icra kılınan tedabir-i sıhhiyeye varid olan tahrirat-ı behiyeleri meali malum-ı senaverî ve muamelat-ı muharrere...” (BOA. A.MKT. MHM. 425/92).

⁶ Sıtmanın Anadolu’da en sık görüldüğü yerler İzmit, Sakarya; Mersin, Adana, İskenderun; İzmir, Aydın, Denizli, Afyon; Anakara, Konya, Maraş; Samsun, Amasya, Trabzon bölgeleri şeklindeydi (Ertaş & Yıldız, 2017: 225)

ibaret” bulunduğu (BOA. A.MKT. UM. 550/10, 24 Nisan 1278/M. 6 Mayıs 1862). Burada muhacirlerin salgına yakalanmaları hadisesi doğru olmakla birlikte devletin gerekli önlemleri almasına rağmen sosyolojik olarak akrabalarının bulunduğu mahalle gitmek için de hastalığı kullanarak devlet üzerinde bir baskı oluşturdukları anlaşılmaktadır. Bu hadise 1866’da doğuda iskân edilen Çeçen muhacirlerin çocuklarında ortaya çıkan çiçek ve sıtma hastalıklarıyla mücadele için devletin gerekli önlemleri alma çabalarıyla⁷ birlikte değerlendirildiğinde kötü yaşam koşulları, iklim değişikliği vb. sebeplerle muhacirler arasında başta sıtma olmak üzere salgın hastalıkların yayılması hususu ve bunlarla mücadelenin devleti bir hayli zorladığı görülmektedir.

Balkan ve I. Dünya savaşlarının yaşanacağı 20. yüzyılın ilk çeyreği ise sıtma salgınında Osmanlı toplumu için en buhranlı dönem olarak nitelendirilmiştir (Mustafayev, 2019: 116).⁸ Nihayet İsmail Hakkı Bey bu vahim durumu 1912 yılında “*Nüfusumuzun en azından dörtte üçü humma-i merzâğinin (sıtma) darbe-i kahhar hanesi altında ezilmektedir*” şeklinde tarif etmiştir (Aktaran: Ertekin, 1975: 63). Savaş, göç, kötü yaşam koşulları ve maddi imkânsızlıklar salgının yayılma hızını artırmış, nitekim I. Dünya savaşı boyunca 451.803 askerin sıtmaya yakalandığı ve 23.359’unun hayatını kaybettiği kaydedilmiştir (Tekir, 2017: 398). Bu süreçte Konya’da sıtma salgınından dolayı daha fazla ilaç isteginden (BOA. DH. EUM. MH. 122/57, 19 Mart 1916); Erzurum mürettebatından olup Kayseri’de görev yaparken sıtma hastalığına yakalanan polislerin ilaç masraflarının talebine⁹; bir babanın, oğlunun sıtma olduğu halde askere

⁷ Maliye Nezaret-i Celilesi’ne yazılan ve gerekli desteğin sağlanması emredilen söz konusu olaya dair vesikada bu durum şöyle ifade edilmiştir: “Ol-ahvalide bulunan Çeçen çocuklarına ârız olan çiçek ve sıtma hastalığının indifai zımında (def edilmesi amacıyla) ihtiyar olunacak maharete mezuniyet Kürdistan Eyaleti Valiliği’nden alınan telgraf name” (BOA. A. MKT. MHM. 357/81).

⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nda bu dönem sadece sıtma değil frengi, kolera, tifo gibi başkaca salgın hastalıklarla da mücadele edilmek zorunda kalınmıştır. Nitekim Osmanlı’da frengi ile mücadele resmen 1879’da başlamış, Vilayet Sıhhiye Müfettişliği ile İzmir Karantina Tabipliğinin önerisiyle frengi ile mücadele için bir Sıhhiye Komisyonu kurulmuş, bu komisyon tarafından salgının sebepleri ve alınması gereken tedbirlere dair 10 maddelik bir rapor hazırlandığı kaydedilmiştir. Frengi ile mücadelede II. Meşrutiyet’ten sonra daha somut adımlar atılmış, başta frengi olmak üzere salgın hastalıklarla mücadele için taşrada hastaneler kurulmaya ve seyyar tabipler görevlendirilmeye çalışılmıştır (Çavdar ve Karcı, 2016: 160, 161, 164). Yine Osmanlı topraklarında ilk kez 1822 yılında ortaya çıkan kolera hastalığı 19. yüzyıl boyunca Anadolu’nun muhtelif bölgelerinde etkili olmuştur. 1892’de Kuzeybatı Hint eyaletlerinde ortaya çıkan salgın Hicaz’dan hacılar aracılığıyla Osmanlı coğrafyasına yayılmıştır (1893-1895). Devlet salgına karşı en başta kordon uygulaması ve karantina haneler oluşturmak suretiyle önlemler almaya çalışmıştır (Atar, 2020: 839, 840, 841). Osmanlı devleti insanlar arasında bitler aracılığı ile bulaşan, özellikle savaş, kıtlık ve sefalet dönemlerinde salgına dönüşen, ateşli bir hastalık tifüs/tifo ile de mücadele etmek zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı (1853-56), 1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve I. Dünya savaşı yıllarında tifüs salgınları ciddi bir tehlike olarak baş göstermiştir. Sıhhiye Nezareti, tifüsle mücadele etmenin aynı zamanda bitle mücadele etmek olduğunu, bunun da ancak bedeninin temiz tutulmasıyla sağlanabileceğini belirterek yeni açılan hamamlara, su, sabun ve yakacak takviyesi gibi bir dizi önlem almışsa da ekonomik sıkıntılar nedeniyle istenilen sonuç elde edilememiştir (Özer, 2016: 223, 224).

⁹ Söz konusu hadiseye göre “Kayseri Sancağı merkez memurluğundan mürûr işbu tahriratta icabat-ı mevkiyyeden olarak livada mevcûd hastalıktan sıtmaya mübtela olanların kurtulamadıklarından ve Erzurum mürettebatından olub orada istihdam edilenlerden ba’zılarının hasta bulduklarına mebni (dolayı)” sene-i maliye bütçesinin beşinci faslının dördüncü maddesine mahsuben tahsisatta bulunulmuştur (BOA. DH. EUM. MH. 270/50, 14 Şubat 1332/M 27 Şubat 1917).

sevk edildiği ve ölümüne sebep olduğu yolundaki şikâyet dilekçesine¹⁰ kadar sıtma; artık sosyal ve içtimai hayatın hemen her yerinde dil, din, ırk, bölge, sınıf, statü, hısımlık, hasımlık farkı tanımaksızın her şekilde devasa bir sorun haline gelmiştir.

Yaşanan bu tarihsel süreç pek tabii olarak içerisinde sıtmaya karşı verilen mücadeleleri de barındırmış, Osmanlı devleti bu konuda Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmeye çalışmıştır.¹¹ Nitekim Osmanlı devlet ricalinin sıtma ile mücadelede çok önemli bir yer tutan kınakınanın varlığından daha 18. yüzyılda haberdar olduğunu kaydetmiştik. Zira arşiv kayıtlarında da Osmanlı sarayının ve aynı zamanda ülkenin sağlık işlerinden sorumlu bulunan Reis-ül-Etibba'nın Sultan III. Selim'in sır kâatibi Ahmed Bey'e kınakına ve ilaç gönderdiğinin belirtilmesi Osmanlı hekimleri tarafından bu bitkinin bilindiği ve kullanıla geldiğini göstermesi açısından önemlidir (BOA. TS. MA., 481/10, M. 29 Mayıs 1807). Nitekim Maltepe Askeri Hastanesi'nin 1837-1838 yılına ait ecza listesinde sıtmaya karşı kullanılmak üzere, kınakına ile birlikte sulfatonun da (kinin) yer aldığı belirtilmesi bu dönemde Osmanlı devletinde kinin kullanımının yaygınlaştığı intibamı vermektedir (Koşlu ve Doğan, 210).

Bütün bunlarla birlikte Osmanlı Lizbon baş şebkenderinin Amerika'da hüküm süren sarı sıtmanın Avrupa'ya, Porto şehrine de sirayet etmeye başladığını, bir süre sonra da bu illetin bu ülkeden def edildiğini payitahta bildirmesi salgının Avrupa'daki seyrinin yakından takip edildiğini göstermektedir (BOA. HR. TO. 317/41, M. 18.9.1851; 317/49, 11.11.1851). Yine "*Kudüs-i Şerif'de hüküm-ferma olan (hüküm süren) malarya hastalığı hakkında tedkikat-ı fenniye icrasıyla mezkûr hastalığa mübtela olanların tedavisi...*" için Doktor Moli'nin Almanya'dan ilaç ve aletler getirmesi hadisesi,¹² Konya'da Eczacı Pol Alanyan Efendi'nin işe koşulması¹³ özellikle Tanzimat'tan bu yana salgınlarla

¹⁰ Söz konusu dilekçe önce "*mahalle meclisi idaresince tanzim*" olunmuş ardından kaymakamlıktan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir (DH. İ.U.M. 4/1, 1 Kanun-ı Sani 1334 /M. 1 Ocak 1918/M. 4 Ocak 1919).

¹¹ Nihayetinde 19. yüzyılda dünyada sağlık hizmetlerindeki gelişmelere bağlı olarak Osmanlı devletinde de hekimbaşı ihtiyaçları karşılayamaz hale gelince yeni kurumlar ihdas edilmeye başlanmıştır. 1837'de Harbiye Nezareti bünyesinde bir sıhhiye dairesi kurulmuş, karantina idaresi işe başlamış böylece hekimbaşının bazı görevleri bu kuruma devredilmiştir. 1840'ta da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'de, Meclis-i Umur-ı Tıbbiye'nin faaliyete geçmesi ardından hekimleri imtihan etme, satılan ilaçların kontrolü, tıbbi meseleleri araştırma gibi görevler bu kuruma devredilmiştir. 1870'de "Tababet-i Belediye'nin İcrasına Dair Nizamname"nin yürürlüğe girmesiyle de belediyelere halk sağlığı ile ilgili yetki ve sorumluluklar verilmiştir (Çavdar ve Karcı, 2014: 259-260). II. Meşrutiyet döneminde sağlıkta teşkilatlanma çabaları sürmüş nitekim Meclis-i Maarif-i Tib Cemiyeti'nin, Meclis-i Umur-u Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ismini aldığı ve bu meclisin 1 Mart 1913'te Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi kurulunca ortadan kaldırıldığı, 12 Mart 1916'da sağlık hizmetlerini yürütme görevi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verilince de Dâhiliye Nezareti'nin, Dâhiliye ve Sıhhiye Nezareti ismini aldığı kaydedilmiştir (Koşlu ve Altay, 2008: 1062, 1063).

¹² Nitekim söz konusu tıbbi cihazlar ve ilaçlardan dolayı Dr. Moli'den alınan "iki bin altı yüz otuz üç guruş on para" gümrüğün de kendisine iade olduğu görülmektedir (BOA. MV. 179/50, M. 1 Ağustos 1913).

¹³ Bu durum vesikalarda "makam-ı vala-yı ser-askeriyeden bildirilmiş ve şehri (aylık) kırk beş yüzlük kaime maaş ile Doktor Ali Rıza Efendi ve yirmi yüzlük kaime ile Eczacı Pol Alanyan Efendi şimdilik mektebe tedarik ve intihab kılınmış..." şeklinde kaydedilmiştir (BOA. İ.ŞD. 43/2292, 12 Muharrem 1296/M 6 Ocak 1879).

mücadelede Avrupalı hekimlerin tecrübelerinden yararlanıldığını ortaya koymaktadır.¹⁴ Aslında Osmanlı devletinde Avrupa ile paralel olarak sıtmanın nedenlerinin de anlaşıldığı ve nasıl mücadele edileceği yolunda önemli adımlar atıldığı, ancak mevcut ağır şartlar nedeniyle öngörülen tedbirlerin tam olarak sahaya yansıtılmadığı görülmektedir. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa'nın, bir yazısında sıtma-sivrisinek-bataklık arasındaki bağlantının tespit edildiğini belirttiği, İsmail Hakkı Bey'in de sıtmanın hava ve su gibi etkenlerle değil mikrobun anofel cinsi sivrisinekler vasıtasıyla insandan insana aktarıldığının altını çizdiği kaydedilmiştir (Aktaran: Akagündüz, 2016: 103). Öyle ki kayıtlardan anlaşıldığına göre sıtmanın sebepleri artık Osmanlı bürokrasisi tarafından bilinen salnamelere kadar giren bir şeydi: "*Maraz-ı beledî arazinin münhât olması ve ilkbaharda tuğyân eden nehir sularının bilâhare mecrasından çamur bırakması (Humma-yı mütekattî'a) sıtma tevlid eder.*" (Çanlı, 2013: 549).

Osmanlı devleti ulaşılan bu bilgi seviyesi doğrultusunda sıtma ile mücadeleyi etkin ve verimli kılmak amacıyla çok yönlü bir faaliyet içerisine girmiştir. Bir taraftan seyyar doktor, müfettiş, hasta bakıcı atamaları, kinin ilacının temini ve dağıtımı, hastalara gıda yardımı ve kalacak yer ayarlanması gibi tedaviye yönelik önlemler alınırken diğer yandan da temizlik faaliyetleri, kirli suların ve bataklıkların kurutulması, pirinç üretimi gibi sulu tarımın kontrol altına alınması, hastaların başka bölgelere nakli, halkın moral ve motivasyonunun desteklenmesi, hastalıkla ilgili araştırmaların teşviki gibi koruyucu önlemler de alınmıştır (Kumaş, 2017: 276). Devlet, sağlık hizmetlerini ve salgınlarla bu vb. yollarla mücadelesini daha etkin ve verimli kılabilmek amacıyla sağlık alanında teşkilat yapısını da güçlendirmek istemiştir. Bu amaçla 12 Mart 1916'da sağlık hizmetlerini yürütme görevi Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi'ne verilmiştir (Koşlu & Doğan, 2010: 211). 28 Mayıs 1913'de yürürlüğe konulan "Sıtmalı mahallerde fukarâ-yı ahaliye ve zürre'â meccanen kinin tevzi'ne dair nizamname" ile (Kumaş, 2017: 263-64) İtalya'da uygulanan ve sonuç alınan *devlet kinini* politikası hayata geçirilmiştir (Akagündüz, 2016: 113). Ancak Avrupa'dan ithal edilen kinin I. Dünya Savaşı'nın çıkması ardından alınmasının güçleşmesi, ilacın hem fiyatının yükselmesi hem de miktarının azalması, ordunun artan ihtiyacı gibi sebepler kinin dağıtımını olumsuz etkilemiştir (Kumaş, 2017: 265). Bu durumda devlet de tedbir amaçlı 3 Temmuz 1916'da halka kinin sağlanması ile ilgili geçici kanunun uygulanmasına dair bir nizamname ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye bütçesine yıllık aktarılacak parayla kinin sağlanması ve bunun maliyetine ya da maksimum %15 fazlasıyla halka satılmasına imkân tanımıştır (Koşlu & Doğan, 2010: 214). Böylece, hem sıtma ile

¹⁴ Nitekim 19. asrın ilk yarısında dünyada ortaya çıkan salgın hastalıklara karşı karantina uygulamasını başlatan ve karantina meclisini kuran (Çavdar ve Karıcı, 2014:258) Osmanlı devleti 1838'de Avusturya hükümetinden karantina konusunda tecrübeli bir tabip istemiş, Avusturya'da Dr. Minas'ı İstanbul'a göndermiştir. Karantina Meclisinde aktif görevler alan Minas bu konuda Osmanlı tabiplerinin gelişimine önemli katkı sunmuştur (Akyıldız, 1993: 270). Nitekim Dr. Minas tarafından hazırlanan rapor eşliğinde Karantina nizamnamesi hazırlanması için Meclis-i Nizâmât-ı Tehaffuziyye adında bir meclis kurularak Avusturyalı Dr. Nauner, padişahın hekimi Mac Carty, Dr. Mayer bu meclise alınmıştır (Sarıyıldız, 2001: 463-464). Nihayetinde halk sağlığının korunması amacıyla hazırlanan bu karantina nizamnamesi taşra illerine de gönderilerek uygulanmaya çalışılmıştır. Çorum'a bu nizamname gereği karantina usullerini bilen Mustafa Zühdi Efendi'nin Karantina Memuru olarak atanmıştır (ÇŞS. Defter 1, Hüküm 25, M. 7 Ocak 1841).

mücadelenin aksatılmadan sürdürülmesi hem de savaş yıllarında zaten zor durumda olan devlet bütçesine kinin satın alınmasından kaynaklı ayrıca bir masrafın yüklenmesinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Fakat bütün bu çalışmalara rağmen yaşanan toprak kayıpları, savaşlar,¹⁵ göçler; bütün bu süreçlerin tetiklediği siyasi, askeri, sosyal, ekonomik krizler nedeniyle hızla yayılan sıtma, kolera, tifo, frengi vb. salgın hastalıklar, imparatorlukta yıkıcı etkiler bırakmıştır.

2. Cumhuriyetin İlk yıllarında Devletin Sıtma Salgınına Karşı Aldığı Yasal Tedbirler

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, sıtma ile mücadelede temelde Osmanlı devrinde verilen mücadelenin devamlılığının sağlandığı görülmektedir. Ancak iki dönem arasındaki temel farklılıklardan birincisi savaş-göç-kötü yaşam koşulları(sağlıksız yaşam şartları, kıtlık vb.)-salgınlar denkleminin savaşların sona ermesiyle bozulması, nüfus mübadelesiyle de göçlerin durması ardından nüfus hareketliliğinin normalleşmesi ve yaşam standartlarının daha iyiye doğru gitmesidir. İkincisi ise çalışmada görüleceği üzere tıp, eczacılık ve ilaç sanayi başta olmak üzere teknolojik gelişmelere bağlı olarak gerek tedavide gerekse koruyucu tedbirler kapsamında kullanılacak ilaç, teçhizat, araç ve gereçlerin ortaya çıkması ve mücadele envanterine katılmasıdır. Ancak Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, savaştan yeni çıkmış olmanın bütün ağır sosyal ve ekonomik şartlarına rağmen devletin önünde sıtma ve diğer salgın hastalıklarla mücadelenin etkin ve verimli bir şekilde yürütülebilmesi için, sağlık örgütünün yeniden yapılandırılması, bunun için gerekli yasal ve hukuki alt yapının oluşturulması gibi ciddi sorunlar vardı. Bu sorunları aşmak noktasında atılan en önemli adım ise şüphesiz daha Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından on gün sonra ilk ihdas edilen bakanlık olma özelliğine de sahip olan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın kurulması olmuştur (Yeginboy & Sayın, 2008). Sağlık Bakanlığının açılması ve örgütlenmeye başlamasıyla birlikte 1923–1937 yılları arasında sağlık sektörüyle ilgili temel kanunlar çıkarılmış, özellikle koruyucu halk sağlığı hizmetlerine önem ve öncelik verilerek, bulaşıcı hastalıklarla mücadele programları hayata geçirilmiş, sağlık hizmetlerinde “geniş bölgede tek amaçlı hizmet/dikey örgütlenme” modelinin benimsendiği kaydedilmiştir (Yılmaztürk, 2013: 178). 1938–1960 Yılları arasında il ve ilçelerde bulunan sağlık merkezlerinin sayısı artırılmış ve hastanelerin yönetimi yerel yönetimlerden Sağlık Bakanlığı'na

¹⁵ Mesela Konya'dan gelen tabip ve eczacı talebinin 1877-78 Osmanlı-Rus harbinin ağır şartlarında merkezden karşılanmasının güçlüğünü anlatan bu vesika bu durumu açıkça göstermektedir: “vilayeti mezkûrenin ekser mahallerinde sıtma ile bir nev'i tifo illeti zuhuru be tabibin bulunmaması cihetiyle maaş ve masarîfâtı muvakkaten (şimdilik) devair-i belediye varidatından tasviye olunmak üzere Maltepe Hastahanesi'ne memur kaymakam izzetlü Hacı Mehmet Bey ile diğer bir tabibin ve mikdar-ı kafi eczacının irsaline (gönderilmesine) mahallince lüzum görülmüş ise de şu aralık hareket-ı askeriyeye cihetiyle der-kar (malum, belli) olan ihtiyaca mebni ittiba-yı askeriyeden tabib verilemeyeceği...” (BOA. İ. ŞD. 43/2292, M. 19 Aralık 1878). Nitekim bu savaşın etkisiyle Balkanlardan Anadolu'ya göç eden Türklerin yüz binlercesi sıtma hastalığına yakalanmış, 1911-12 Balkan savaşları esnasında da imparatorluk nüfusunun dörtte üçü sıtma ve yarattığı olumsuzluklarla mücadele etmek zorunda kalmıştı (Özgül, 2017: 12-13).

devredilmek suretiyle sağlık alanında uzman, profesyonel bir örgüt ağı kurulmuştur (Yılmaztürk, 2013: 178).¹⁶

Sağlık bakanlığının ihdası ve sağlık alanında gerek teşkilat yapısının ülke sathına yayılması gerekse yasal alt yapının hızla oluşturulmaya çalışılması çabaları daha TBMM'nin yeni açıldığı dönemde 1920'li yıllarda Anadolu'da üç milyon trahomlu bulunduğu, nüfusun yarısında sıtmanın mevcut olduğu ile birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı bir hal almaktadır (Özkaya, 2016: 78). Nitekim bu mevcut durumu çok iyi bilen Gazi Mustafa Kemal, 1 Kasım 1924'te TBMM açılış konuşmasında sıtma salgını ile mücadelenin bir devlet politikası olacağını ve bu konudaki kararlılığı şu sözlerle ortaya koymuştur: *"Sıtmaya karşı, başlı başına bir mücadele devresine girilmesi Meclisi Âlinin önde gelen büyük ve ağır işi addolunsa yeri vardır. Muhakkaktır ki bizim için nüfusu koruma, çoğaltma ve çalışanların kuvvet ve zindeliğini temin eden tedbirlerin başında sıtma mücadelesi bulunmalıdır"* (Aktaran: Esen, 2017: 16-17; Çakırçoban, 2010: 4).

Daha Milli mücadelenin bütün hızıyla devam ettiği bir süreçte meclisin, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hazırlanırken sağlık hizmetlerine kayıtsız kalmadığı, şartlar gereği bu işin sevk ve idaresini vilayet şuralarının salahiyyetine bıraktığı görülmektedir (Resmi ceride, 7 Şubat 1921, Sayı 1). Yine sıtma ile mücadele bildirisi 9 Mayıs 1920'de yapılan I. İcra Vekilleri Heyetinde tartışılmış ve özellikle gerekli olan muhitlerde kâfi derecede kinin tedariki ve dağıtımı üzerinde durulmuştur (Özkaya, 2016: 77).

Sıtma hastalığıyla mücadelenin etkin ve verimli bir şekilde sürdürülmesi için araştırmalarda bulunmak, gerekli teftiş¹⁷ ve tekliflerde bulunmak üzere bir sıtma mücadele komisyonu kurulmuştur. *"Yirmi iki gün İstanbul'da kalan komisyon on beş celsede yetmiş dokuz saat in'ikad ederek (toplanarak) leffen (ekli olarak) huzur-ı samilerine takdim kılınan yirmi iki layiha ta'limat ile bir karar(rapor) vücuda getirmiştir"* (BCA. 30-10/177-219). Söz konusu Rapor *"Türkiye acilen şiddetli bir sıtma mücadelesine başlamak mecburiyetindedir. Sıtma Türkiye'nin başında büyük bir beladır. Bunun acilen izalesi..."* gerekmektedir tespitini açıkça ortaya koymuş (BCA. 30-10/177-219), Sıtma salgınının başta ülkenin en güzel, en çok mahsul veren ve nüfusça en kalabalık yerleri olmak üzere büyük bölümüne yayıldığı böylece bu hastalığın ülkenin başına bela olduğu vurgulanmıştır (Yavuz, 2018: 642). Sıtma mücadelesi için güçlü bir teşkilatın kurulmasının zorunlu olduğu belirtilmiş, Türkiye'nin bir sıtma haritasının oluşturulması, salgın bölgelerinin izole edilmesi, halka kinin tedarik edilmesi ve belirlenen bölgelerde malarya enstitüsü kurulması gibi tedbirler sıralanmıştır (Yavuz, 2018: 643). Nitekim 1925 yılında hazırlanan Sağlık Çalışma programında devletin temel sağlık politikası 7 temel hedef üzerinde oturtulmuştur ki bunlardan birisi de Sıtma,

¹⁶ Bu zaman diliminde Türk Tabipler Birliği Kanunu (1953), Eczacılar ve Eczaneler Kanunu (1953), Hemşirelik Kanunu (1954), Sosyal güvenlikle ilgili olarak da 1946'da Sosyal Sigortalar Kurumu ve 1950'de Emekli Sandığı Kanunları yürürlüğe girmiştir (Yılmaztürk, 2013: 178).

¹⁷ "İstanbul müessesat-ı sıhhiye ve muavenet-i ictimaiyesini (sosyal yardım) teftiş" başlığı altında İstanbul'da sıhhiye vekaletine aid müesseselerden isimi verilenler teftiş edilmiştir: "Valide hastanesi, Etfal hastanesi, Emraz-ı akilye ve asabiye hastanesi, Darü'l-aceze, Darü'l-kalb tedavihanesi, emraz-ı intaniye hastanesi, Verem sanatoryum, hıfzül-müessesesi ..." (BCA. 30-10/177-219).

Verem, Trahom, Frengi gibi hastalıklarla mücadele olmuştur (Ağırbaş, Akbulut & Önder, 2011: 741). Nihayet sıtmaya yakalanan fakir köylülere ve sıtma mücadele alanlarında gerekli görülen kişilere ücretsiz kinin verilmesini; sıtmalı hastaları, mikrobu taşıyan anofellerden izole etmek amacıyla su birikintileri ile bataklıkların ıslah ve imhasına yardımcı olunması amacıyla ahalinin azami senede beş gün bedenlen çalışmasını (küçük saî) öngören Sıtma Mücadelesi Kanunu kabul edilmiştir (Resmî Ceride, 29 Mayıs 1926, Sayı: 384).

Kanunun kabulü ardından Ankara, Bursa-Balıkesir, Konya, Adana-İçel, Aydın-Denizli'den oluşan beş bölgede sıtma ile mücadele başlatılmıştır (Ertekin, 1975: 63). Daha sonra 28 Mayıs 1928'de söz konusu yasada belirtilen "*mecburiyetlerin muktezasını ifa etmeyen veya memuriyetler hilâfına hareket edenler*" hakkında maddi cezai müeyyideler uygulanmasına ve sıtma mücadelesinde görev alan başta sağlık personeli olmak üzere, teşviklerine imkân sağlayan maddeler eklenmiştir (TBMM ZC. c 1, 12.05.1928: 111-113). Söz konusu cezai yaptırımların dönemin kaynaklarından titizlikle uygulandığı anlaşılmaktadır. Mesela Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâlet'inin Vakit gazetesinde de yayımlanan ilanında, sıtma mücadelesinin topyekûn kanun ve talimatnameler doğrultusunda verilmesi zorunlu olan bir mücadele olduğunu belirtmesi bu durumu açıkça göstermektedir. Nitekim ilanda emirlere uymayan ve güçlük çıkarıcıların sıtma mücadele kanununa göre cezalandırılmak üzere mahkemeye sevk edilecekleri açıkça belirtilmiştir (Vakit, 62 SÇ 102/90, 15.01.1929).

Bütün bu yasal düzenlemelere rağmen Türkiye'nin genel sağlık politikasını belirleyecek, sağlık alanında sosyal devlet olgusunu var edecek yasal düzenleme 24 Nisan 1930'da çıkartılan Umumî Hıfzıssıhha Kanunu'yla olmuş, milletin sağlığını tehdit eden bütün hastalıklarla mücadele ve ülkenin sıhhi şartlarının iyileştirilmesi devletin asli görevleri arasına sokularak tüm sağlık işleri Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâlet'ine verilmiştir (Tekir, 2019: 427). Türkiye'de sıtma ile mücadele, 1940'ların ortasında resmen topyekûn bir savaşa dönüşmüştür. Bunda, kanunlarla alınan tedbirlerin sahada uygulanmasında yaşanan güçlüklerin de etkili olduğu görülmektedir. Maraş Mebusu Dr. Kemali Beyazıt'ın meclise verdiği soru önergesinde bu durum, sıtma mücadelesi kapsamında *küçük sayı* ile temizlenmesi mümkün su birikintilerinin yok edilmesi hususunda mükellefiyetlerin her yerde tam olarak yerine getirilmediği, 839 sayılı kanunda yazılı işler ve tesisatın bazı şehir kasaba ve köylerde yapılmadığı şeklinde ifade edilmiştir (BCA. 30-10/8-50-14, 29.12.1943). Nihayet bu tür aksaklıkları gidermek amacıyla 26.3.1945 tarihinde 4707 sayılı sıtma ile olağanüstü savaş yapılmasına dair kanun çıkarılmıştır. Bu kanun hükümet çevreleri tarafından "*...bu dava(sıtmayla mücadele) uğrunda hükümet ve halkın yapacağı işbirliğini dayanışmayı tanzim eden bir rehberdir*" şeklinde takdim edilmiştir (BCA. 490-1/5-26-11, 10.04.1945). Kanun; sıtma ile olağanüstü savaşın yapılacağı bölgelerin, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Bakanlığı'nın teklifiyle, Bakanlar Kurulunca tespit edileceğini, diğer bakanlıklar, daire ve müesseseler ile kanunda belirtilen kuruluşların da iş yerlerinde alınan tedbirlere katılmak ve yardım etmekle görevli olduklarını hükme bağlamıştır. Sıtma ile olağanüstü savaşın sahada etkin bir şekilde yürütülebilmesi amacıyla devletin çeşitli birimlerinde, belediye, özel idareler, İktisadi Devlet Teşekkülleri vb. yerlerde çalışan

bütün memurları ve özellikle eczacılık mesleği icra edenleri Sıhhat ve içtimaî Muavenet Bakanlığı'nın görevlendirmeye yetkili olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte serbest olarak sanatlarını yapan veyahut gerçek ve tüzel kişilere ait kurumlardaki tababet ve eczacıların da buldukları yerler ile ilçe çevrelerinde görevlendirilebilecekleri belirtilmiştir (TBMM ZC. c 15, 26 Mart 1945:191-194). Böylece devlet; merkezi taşra teşkilatları, yerel idareleri, özel teşebbüs mahiyetinde bulunan ve ihtiyaç duyulan bütün insan kaynakları ve imkânlarını bu olağanüstü savaş için seferber etmiştir.

Çok kapsamlı olan kanun, sıtmanın yayılmasını önlemek amacıyla sıtma bulunan bölgeler ile sıtmanın çoğalıp yayılmasından endişe edilen yerlerde birtakım tedbirler almış ve bunlara uyulmasını zorunlu kılmıştır. Buna göre ev, bağ, bahçe, arsa, mera, çeltik, sulu tarla, fabrika, su değirmeni, su bentleri, vb. yerlerde, sıtma mücadele kuruluşu tarafından tespit edilen her türlü sürfe yuvalarının yok edilmesi amacıyla bütün tedbirleri almak hususunda burada bulunan resmi, özel bütün daire ve kurumların, gerçek ve tüzel kişilerin görevli olduğu belirtilmiştir (TBMM ZC. c 15, 26 Mart 1945: 191-194). Bu kanunun ceza hükümleri de işin hem ciddiyetini hem de mücadeleye katılımın keyfi olmadığını göstermektedir. Alınması gereken tedbirleri yerinde ve zamanında almayan bütün sorumluların derecesi her ne olursa olsun cezalandırılmaları, bir özrü olmaksızın sıtma mücadelesine dair görevleri kabul veya ifa etmeyenlerin de 50 liradan 200 liraya kadar ağır para veya bir haftadan bir aya kadar hapis cezasına çarptırılmalarına karar verilmiştir. Kanun sıtma ilaçlarını izinsiz satan, sattıran, stoklayan ve yurt dışına çıkaranlar hakkında da yine cezai müeyyideler getirmiştir (TBMM ZC. c 15, 26 Mart 1945:191-194). Görüleceği üzere sıtma ile olağanüstü savaş yapılmasına dair çıkartılan bu kanun sıtmaya karşı adeta bir seferberlik ilanı hüviyeti taşımaktadır.

Bu kanunun ardından, sıtma savaşında görülen birtakım aksaklıkları gidermek amacıyla 11 Şubat 1946 yılında sıtma savaşını sürekli kılan ve bir öncekini tamamlayan 4871 sayılı bir kanun daha çıkartılmıştır. Sıtma ile savaş mevzuunun *gayet geniş ve memleket ölçüsünde bir iş olduğu* vurgulanan kanunda, şimdye kadar bakanlığın, hıfzıssıha işleri dairesinin bir şubesi tarafından idare edilen mücadelenin kifayetsiz kaldığı belirtilerek, merkez teşkilatı bünyesinde Sıtma Savaşı Genel Müdürlüğü kurulmasına karar verilmiştir (Resmî Gazete, 21 Şubat 1946, Sayı 6238).¹⁸

3. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Sıtma Salgını ve Topyekûn Savaş

Sıtma bütün dünyada olduğu üzere Türkiye'de de en çok can kaybına neden olan salgın hastalıktı. Salgın sosyal hayatın her alanını etkisi altına alarak adeta insanların günlük yaşantılarını felç etmiştir (Tuğluoğlu, 2008: 353). Bilinenin aksine Türkiye'de en etkili hastalık verem değil sıtma olmuş, buna karşın o günün koşullarında sıtmanın etki alanı ise tam olarak bilinmemiştir (Tekir, 2019: 426). Hıfzıssıha Umumiye Müdürü Dr. Ekrem Hayri Üstündağ 1921'de Antalya'ya gitmiş bu şehir ve köylerinde halkın %80'ininde sıtma kaynaklı büyük dalak hastalığı bulunduğunu 200 bin nüfuslu şehirde

¹⁸ Sıtma ile Mücadele heyetlerini bir araya getiren kongreler dışında sıtma Milli Tıp Kongresinde de masaya yatırılmıştır. İlk Milli Tıp Kongresi 1-3 Eylül 1925'te yapılmış, sıtma, verem tedavisi ve bu hastalıklarla mücadele ana gündemi oluşturmuştur (Özkaya, 2016: 78).

hasta sayısının 172 bine yaklaştığını kaydetmiştir (Çakmak, 2017: 426). Anadolu'da sıtma yüzünden nüfusu tükenmiş, ya da köylülerin terk etmek zorunda kalmalarıyla harabeye dönüşmüş köyler, kasabalar ve ovalar oluşmuştur (Çakırçoban, 2010: 4). İcra Vekilleri Heyeti Reisi olarak Ali Fethi (Okyar) Bey, içinde bulunulan bu durumun ciddiyetini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Memleketimizde en çok tahribat yapan hastalıkların verem ve firengi olduğu zannı yanlış olarak taammüm etmiştir. Hâlbuki bizde en mühim sıhhi tahribatı yapan malyadır. Bu hastalık yurdumuzun, milletimizin kara belâsıdır, en vahim derdi içtimamızdır. Sıhhiye Vekâleti en büyük gayretini bu hususa sarf edecektir."* (TBMM ZC. c 1, 5 Eylül 1923: 427). Nitekim Kırklareli Milletvekili N. A. Kansu, Halkodası başkanlığına yazısında 1940'larda da durumun ciddiyetini koruduğunu şu şekilde ifade etmiştir: *"Sıtma cemiyetimizin korkunç bir düşmanıdır. Yazık ki yurdumuz, bu düşmanla kaplı, yurttaşlarımızın çoğu bununla mustarıptır. Sıtma, karşı durulmazsa bir milleti kökünden sarsarak kırıp geçirebilir. Türk milletini her tehlikeye karşı olduğu kadar bu afetinde ezici kahrından kurtarmak, korumak bugünkü neslin asli davası olmuştur... Sıtmayı yok etmek ve sağlığından emin bir millet yaratmak için hükümet ile halkın birlikte hareket etmeleri zafere ulaşmanın tek yoludur..."* (BCA. 490-1/5-26-11, 10.04.1945).

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde söz konusu bu ölümcül hastalıkla savaşın, şu beş konuda yoğunlaşmak suretiyle verildiği söylenebilir. Bunlar; hastaların tedavisi, sıtma savaşı veren personelin hem sayı hem de eğitim ve donanım olarak takviyesi, hastalığın yayılmasını önlemek için her türlü koruyucu tedbirlerin alınması, bu zor ve uzun soluklu mücadelede yasal olduğu kadar milli birlik, bütünlük ve dayanışma ruhunu harekete geçirerek görev alan resmi sivil bütün unsurların moral ve motivasyonunun sağlanması, çalışmada ayrı bir başlıkta ele alınacak olan uluslararası işbirliğinin kurulmasıydı.

Sıtma mücadelesinde **birinci** olarak sıtma hastalığına yakalananların bir an önce tedavi edilmeleri hem can kayıplarının artmasının önüne geçmek hem de bulaşının yayılmasına engel olmak açısından hayati bir önem taşımaktaydı. Tedavi noktasında da devletin karşısına çıkan başlıca sorunlardan bir tanesi sıtma tedavisinde kullanılacak ilaçların ve mücadeleyi etkin kılacak gerekli diğer teçhizatın temini ve dağıtımı meselesiydi. Nitekim Bozok Mebusu Ahmet Hamdi Bey'in Anadolu'da sıtma salgınının boyutları, kâfi derecede kinin bulunup bulunmadığı, kininin kaza, nahiye merkezlerinde olma durumu ve hastalara meccanen verilmesi gibi hususları içeren soru önergesi bu konuda yaşanan sıkıntıları açıkça ortaya koymaktaydı (BCA. 30-10/6-34-29, 29.12.1923). Anlaşılacağı üzere devlet, özellikle yeterli miktarda ilaç temini ve bunların dağıtımı hususunda önemli bir mücadele vermiş, nitekim sıtma mücadelesinde çok önemli bir yere sahip olan kininin temini ve dağıtımını, devlet kinini politikasını benimseyerek tamamen üzerine almıştır. Buna göre 1924 tarihli bir karar ile *"Devlet, sıtma mücadelesi için meccanen kinin tevzi eder... Bu tevziatın kimlere ve ne surette edileceği talimatnamelere (göre) taksim ve tatbik olunur..."* denilmiştir (BCA. 30-18-1-1/11-50-16, 1, 2.11.1924).¹⁹ İlaçların ivedilikle temin edilerek ihtiyaç olan yerlerde

¹⁹ Sıtma mücadelesi için tedariki zaruri olan kininin Kızılay'dan satın alınması hususundaki bir kararnameden o yıl Türkiye'de 4652 kg kinin bulunduğu anlaşılmaktadır (BCA. 30-18-1-1/ 29-33-4, M. 23.5.1928).

hemen kullanılmaya başlanabilmesi için de taşra yönetim birimlerine tahsisler yapılmıştır (BCA. 30-18-1-2/14-68-19). Ancak yasa dışı yollarla sahte ilaç üretimi ve dağıtımı, ilaçların yurt dışına satılması ya da yurt dışından ticari amaçlı alımlar ve karborsacılık yapılması vb. nedenlerle sıtma ve frengi ilaçları hakkında 12 Haziran 1935'te 2767 sayılı kanun çıkartılmıştır. Buna göre kinin ve frengi tedavisinde kullanılan her türlü ilacı memlekete getirmek, yapmak ve yaptırmak Türkiye Kızılay Cemiyeti tekeline verilmiştir. Aksi durumlar için cezai müeyyideler getirilmiştir. Tekel altına alınan ilaçlardan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca tayin olunacak miktarları; Kızılay Cemiyeti'nin yurt içinde bulundurması, toptan satış fiyatlarını bakanlık ile cemiyetin tespit etmesi, resmî dairelere olacak satışların da yine bu fiyat üzerinden yapılması kararlaştırılmıştır (Resmi Gazete, 15.06.1935, No: 3029). Nitekim bu listeye bilimsel gelişmelere ve ihtiyaçlara göre bakanlar kurulu kararıyla zaman zaman yeni ilaçların eklendiği de görülmektedir (BCA. 30-18-1/2-123-77,10 29.09.1950; BCA.30-181-2/123-77-10, 29.09.1950).

Sıtma savaşı hizmetleri için alınan ilaç ve teçhizatın da aslında tedavi ve koruyucu tedbirlere yönelik olmak üzere iki türlü olduğu görülmektedir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 12.1.1951 tarihli 7/169 sayılı karar yazısında yer alan tedarik listesine göre alınacak listede DDT, Xylen, Triton (güney vilayetleri için), 31 kamyon, 8 kamyon sarnıçlı, 17 kamyonet, pülverizatör ve pülvarizatör yedek aksamı gibi toplam 1.278.000 dolar değerinde anofellerle mücadele ile tedavi ve bilgilendirme hizmetleri götürmeye yarayacak malzeme ve ekipman alınmıştır (BCA. 125/22/11, 1-2).

Ülkenin içinde bulunduğu zorlu mali ve ekonomik koşullar²⁰, sıtmayla mücadelede dışarıya bağımlı kalınmasına yol açarak gerek ilaç gerekse teçhizat temininde devleti bir hayli zorladığı da görülmektedir. Mesela sıtma mücadele bölgelerinde kullanılmak üzere ABD'den, önce kapalı Ford hizmet otomobillerinden satın alınması kararlaştırılmış fakat bunlardan layıkıyla istifade edilemediğinden daha dayanıklı ve fiyatta daha ucuz olan açık Ford otomobilleri alınması yoluna gidilmiştir (BCA. 30-18-1-2/31-65-14, 17.08.1932). Ancak bu durum satıcı ülke ve firma tarafından fırsata çevrilmiş açık Ford otomobillerin fiyatları üretiminin azlığı ileri sürülerek yükseltilmiş, bunun üzerine devlet de yeniden kapalı otomobillerin satın alınmasına dönmek zorunda kalmıştır (BCA. 30-18-1-2/88-74-5, 9.10.1932).²¹

Sıtma ile yürütülen mücadelede **ikinci** önemli husus ise hastalığın yaygın olduğu yerlerde tedavi hizmetlerinin gerektiği şekilde verilebilmesi için sıtma mücadelesi konusunda eğitilmiş, donanımlı ve yeterli sayıda sağlık personelinin bulunması ve istihdam edilmesi meselesiydi. Devlet sıtma vb. salgın hastalıklarla olan mücadelesinde gerekli olan hekim, sağlık personeli, müstahdem ve teçhizat

²⁰ Fethi Bey'in 1923'de sıtma mücadelesi için büyük bütçelere ihtiyaç duyduğu değerlendirmeleri için bk. (TBMM ZC, c 1, 5 Eylül 1923: 427).

²¹ Sıtma mücadele teşkilatında kullanılmak üzere lüzumu olan 100 kilo kininin en uygun fiyat teklif eden Manheim de Zimmer müttehit kinin fabrikalarından satın alınması için bk. (BCA. 30-18-1-2/47-60-4, 24.08.1934). Nitekim bu bağımlılığın 1950'lerin başlarında sürdüğü görülmektedir. 3.6.1951 tarihli bir kararda sıtma ile savaşta kullanılmak üzere pazarlıkla satın alınacak teçhizat için 1.855.000 dolarlık tahsisin yapıldığı görülmektedir (BCA. 30-18-1-2/127-75-10).

konusunda her mali yılbaşında güncellemeler yapmakta ve duruma göre hareket etmekteydi.²² Öncelikle sıtma mücadelesine katılan tabiplerin sıtma savaşı hususunda eğitilmeleri amacıyla sıtma enstitülerinde staj yapmaları mecburiyeti getirilmiştir. Buna göre “Her tabib bir senelik stajını ikmal ettikten sonra dört ay müddetle sıtma enstitülerinde staj” yapacaktı (BCA. 11-50-15, 2.10.1924). Mücadeleye katılacak diğer sağlık çalışanlarının özellikle köylerde açığı kapatacakların eğitiminin de önemli olmasına binaen kısa bir süre sonra da sıhhiye memurlarıyla ilgili bir karar alınmış, sıhhiye memuru atanacakların da altı ay sıtma mücadelesi eğitimi görmeleri kararlaştırılmıştır (BCA. 11-50-14, 11.2.1924). Sıtma Enstitülerinin kurulması ardından çıkarılan kanun ile de buralarda asker ve sivil tüm doktora sıtma stajı yaptırılması benimsenmiştir (Özkaya, 2016: 80). Sıtma salgınının baş gösterdiği yerlerde hemen şubeler açılmış, buralara ve ihtiyacı artan yerlere yeni kadrolar tahsis edilmiş buna imkân olmadığında da diğer bölgelerden takviyeler yapılmıştır.²³

Türkiye'nin 1925-1928 yılları arasında dört yıllık sıtma mücadelesi sonuçları hem salgının ulaştığı boyutları hem de tedavi çalışmalarının başarı durumunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Basında yer alan bir habere göre, 2,102,053 kişinin muayene edildiği, 363,203 hastanın tedavisinin, 580,386 kişinin kan muayenesinin yapıldığı kaydedilmiştir (Cumhuriyet, 7 Ocak 1930). Haberde geçen toplam “197,285 kişiye dağıtılan kinin miktarı ise 9,227 Kilo 931 gramdan ibarettir.” ifadesinden de aslında dağıtılan kinin miktarının yeterli görülmediği anlaşılmaktadır.²⁴ Bu dönemde sıtma şikâyetiyle muayene edilen hasta sayısında 1925'te Ankara, 1926'da Bursa, 1927'de Konya ve 1928 senesinde de Adana'nın listenin başında yer aldığı kaydedilmiştir (Cumhuriyet, 7 Ocak 1930). Ülkenin özellikle iklim ve coğrafi olarak uygun bölgelerinde, Denizli ve Ankara gibi şehirler başta olmak üzere sıtma oranı %90'ları bulmuştur (Özkaya, 2016: 78). Nitekim 1945'de sıtma mücadelesinin resmen savaşa dönüştürülmesiyle birlikte sıtma mücadelesi verilecek bölgeler 53 il olarak belirlenmiştir. Bu durum aslında hem sıtma salgınının ulaştığı boyutları hem de savaşın ülke sathında topyekûn yapıldığını açıkça göstermektedir.²⁵

²² Mesela 1929 yılı için söz konusu kadro ve teçhizat tahsisi (BCA. 30-18-1-2/4-38); Yine 1938 Mali yılında Adana Sıtma Enstitüsünde çalıştırılacak 72 stajyer tabibe ait kadronun tasdiki için bk. (BCA. 30-18-1-2/84-74-13).

²³ Mesela İstanbul'da sıtmayla mücadelede ihtiyaç hâsıl olduğundan Yalova şubesi oraya nakledilmiştir (BCA. 26-13-13, 02.03. 1932); Yine Kaş kazası ahalisinin çoğunluğunun sıtmalı olduğu belirtilerek bir tabip ile dört sıhhiye memurunun nezareti altında bir şube açılmasına lüzum görüldüğü ve Aydın sıtma mücadele kadrosundan bir tabip, Bursa ve İstanbul mücadele kadrosundan ikişer memurun Antalya sıtma mücadele kadrosuna ilavesi kararlaştırılmıştır (BCA. 16-86-3); Bazı yerlerde de doktor bulmak yerin konumuna göre çok zor olmuş bu durumda da maaş artışı gibi maddi bir takım teşvik edici unsurlar devreye sokulmuştur (BCA. 30-18-1-2/13-51-3, 24.7.1930).

²⁴ Nitekim 1924'te de devlet bütçesinden bu iş için sadece 62.000 lira tahsisle ancak 1381 kg kinin alınabilmiştir ki bütün bunlar bu dönemde ilaç tedarikinde zorlanıldığını göstermektedir (Tekir, 2017:406).

²⁵ Bu iller, Afyon, Amasya, Ankara, Antalya, Balıkesir, Bilecik, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Hatay, İçel, Iğdır, Isparta, İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Mardin, Muğla, Niğde, Ordu, Rize, Samsun, Seyhan, Siirt, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Urfa, Yozgat, Zonguldak'tır (BCA. 30-18-1-2/107-106-17, 29.03.1945).

Yukarıda belirtildiği üzere sıtma ile mücadelede en az hastalığın tedavi edilmesi kadar önemli olan **üçüncü** mesele ise; hastalığın yayılmasına, zamanla sonlandırılmasına dolayısıyla can kayıplarının azaltılmasına ve mücadelenin kazanılmasına doğrudan etki edecek olan kapsamlı koruyucu tedbirlerin alınması ve uygulanmasıydı. Burada özellikle sıtma hastalarıyla sineğin izole edilmesi, anofellerin yuvalandığı bataklıkların kurutulması ve halkın bilinçlendirilmesi başlıca mücadele alanları olmuştur. Bu hususta dönemin entelektüel çevrelerinde tartışılan ve önerilen koruyucu tedbirlerden bazıları; sivrisineklerin yuvalandıkları mecraların yok edilmesi, bataklıkların kurutulması, sulara zarar vermeden gazyağı, zehirli ilaç, zeytinyağı vb. katılması, sivrisineklerden korunmak amacıyla tütsü, cibinlik, kullanılması (Akpinar & Özcan, 2018: 240-241), eldiven takılması, sineklerin insanlara yaklaşmaması için ayakkabı ve elbiselere gaz sıkılması, pencerelerin tellerle örülmesi, kapılara kendiliğinden kapanan bir mekanizma konulması şeklindeydi (Akagündüz, 2016: 117). Nitekim, Hâkimiyeti Milliye gazetesinde çıkan bir haberde *“Gelmiş, çatmış bir felaketi metanetle karşılamak ve onunla mücadele ederek mazarratını defetmek ne kadar büyük bir marifet ise, felaketin vukuuna mani olacak tedbirleri almış bulunmak daha yüksek bir muvaffakiyettir. Türkiye’de birinci derecede sıtmaya karşı mücadele açmak zarureti vardır”* denilmek suretiyle bu tür koruyucu tedbirlerin önemi vurgulanmıştır (Hâkimiyeti Milliye, 2758 (1957 ŞÇ 25), 12 Mart 1929).

Koruyucu tedbirler hususu daha Sıtma Mücadele Komisyonu tarafından 1924’te hazırlanan Sıtma Mücadele Raporu’nda yer almış, bu işin Nafia ve Ziraat Vekâleti ile sanayi müesseselerinin görevi olduğu, Dâhiliye Vekâlet’inin de buralara destek sağlaması gerektiği kaydedilmiştir (Esen, 2017: 19-20). Anadolu’nun muhtelif yerlerinde Sıtma ile mücadele ediliyor başlıklı, 2 Mart 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesinin bir haberi Antalya sıtma mücadele bölgesinde alınan koruyucu tedbirlere dair çok önemli bilgiler vermektedir. Haberde öncelikle *“Sıtma gibi tekmil bir muhiti kendine zebun eden sâri ve korkunç bir belanın önünü almağa çalışmak...”* denilerek mücadele verilen düşman çok net bir şekilde tarif edilmiştir (Cumhuriyet, 2 Mart 1930). Bölgede mevcut sıtma vakalarını tedavisi altına alan Mücadele Heyeti’nin sivrisineklerin üremesine müsait olan su birikintileri, bataklık ve göller için tedbirler almakta olduğu kaydedilmiştir. Bu hususta kasaba ve köy ihtiyar heyetleri, özel fabrika, değirmen, sanayi, otel, han vb. işletme sahiplerine sıtma kanunu çerçevesinde görev ve sorumlulukları hakkında tebligat yapılmakta olduğu belirtilmiştir. Mücadele Heyeti Reisi Dr. Seyfettin Bey’le yapılan mülakata da yer verilen gazete haberinde, yapılmakta olan söz konusu tebligatın içeriği detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Tebligatın: *“...halkın bizzat yapmağa mecbur oldukları ıslahat ve almağa mecbur oldukları tedbirler yani (küçük sây) denilen işlerle hususi müesseseler... tarafından yapılması icap eden işler ve ıslahat”*ları içerdiği kaydedilmiş ve yapılacak işler örneklendirilerek verilmiştir: *“Bir değirmen arkını temizlemeğe, civarındaki su birikintisi ve bataklık husulüne mâni olmağa, bir bahçe kendi arkını ıslaha, bir ev kendi havuzunu temizlemeğe, bulaşık sularını, halâsını bir kapalı çukura akıtmağa, bir han, otel pencerelerine ve kapılarına tel kafes koyarak müşterilerini hastalıktan muhafazaya, köyler de çeşme ayaklarını küçük su birikintilerini ıslaha, gübrelerini*

ve sair muzahrafatını köy haricine mazarrat vermeyecek bir yere nakle mecburdur." (Cumhuriyet, 2 Mart 1930).

Görüleceği üzere sıtma ile yapılan koruyucu mücadele gündelik yaşamı kuşatmış, resmi, özel bütün kurum ve şahısları işin içine katmış, özellikle de insan ile sivrisineğin izole edilmesine odaklanmıştır. Nihayet bu çalışmaları tamamlayıcı olarak çeltik sahalarının denetim ve kontrolü, bu işte çalışanların korunması ve bu bölgelerden muhtemel bir sıtma salgını başlamasının önüne geçilmesi meselesi de gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda, 1936'da 3039 Sayılı Çeltik Ekim Kanunu çıkartılarak çeltik tarlalarının nahiyeye, köy ve kaza merkezlerine ne kadar uzakta olacakları ve çeltik ekenlerin hangi tedbir, denetleme ve düzenlemelere tabi olacaklarının esasları belirlenmiştir (Resmî Gazete, 23.06.1936, No: 3337).

Sıtma ile verilen bu amansız savaşta, sıtma mücadele bölgelerinde görevli heyetlerin hem çalışmaları hakkında bilgi almak ve değerlendirmelerde bulunmak hem de heyetler arasında tecrübe paylaşımına imkân sağlamak mücadelenin gelişimi açısından önemli görülmüş ve bu amaçlarla kongreler düzenlenmiştir. Bu kongrelere katılan mücadele heyeti reisleri bölgelerindeki çalışmalarla ilgili detaylı bilgiler vermekteydiler. Mesela 23 Mart 1929'da Hâkimiyeti Milliye gazetesi, yapılan bir kongrede söz konusu heyetlerin raporlarından bilgiler vermiştir. Buna göre Adana bölgesinde 1926'da 30,208, 1928 senesinde ise 142,758 kişi muayene edildiği, 1925'te % 53,3 olan sıtma hastası oranının 1928'de %16,3 olduğu kaydedilmiştir. Bu bölgede 1928 yılında sıtma tedavisi için 989 kilo kinin kullanıldığı ve tedavi edilen hastaların sayısının 33.469 kişi olduğu ve Adana'da aynı yıl içerisinde küçük sây mükelleflerinden 35.606 lira tahsil edildiği belirtilmiştir. Ayrıca haberde raporda ne kadar su birikintisi olan çukurun doldurulduğu, toprak ve beton kanallar inşa edildiği hakkında da detaylı bilgiler verilmiştir (Hâkimiyeti Milliye, 1957 ŞÇ 25)²⁶.

Sıtma mücadelesinde koruyucu tedbirlerin etkili ve verimli bir şekilde uygulanabilmesi açısından belki de alınması gereken en başlıca tedbir sıtma hastalığı, hastalıktan korunma yolları ve alınacak koruyucu tedbirler konusunda halkın bilgilendirilmesiydi. Daha 1924 yılında hazırlanan Sıtma Mücadele Komisyonu raporunda bu durumun önemi açıkça vurgulanmıştır. Buna göre halkın her kesimine; sıtma belasının tanıtılması, korunma usullerinin öğretilmesi gerektiği bu bilgilendirme ve bilinçlendirme seferberliğinde mektep, cami ve sinemalar gibi kamuya açık tüm mekânlardan, sözlü ve görsel tüm iletişim vasıtalarından azami oranda yararlanılmasının önemli olduğu kaydedilmiştir (Esen, 2017: 20). Ancak dönemin sosyal şartları gereği bu iş kolay olmamıştır. Nitekim İsmail Hakkı Bey'in, sıtma

²⁶ Haydarpaşa Pendik sıtma mücadelesi kapsamında yapılan mücadele hakkında Mücadele Heyeti reisi Dr. Asım Bey'in verdiği bilgiler heyetlerin çalışma şekillerini ortaya koymasından önemlidir. Heyetler öncelikle bölgelerinde ayrıntılı bir durum tespiti çalışması yapmaktaydı. Nitekim adalar da dâhil bu sahada tespit edilen hane sayısının 11,392 olduğu, 889 bostan, 8011 adi kuyu, 2063 bostan kuyusu, 2002 havuz, 2957 sarnıç, 666 sulu çukur, 254 su deposu ve bu havalide, tabii sürfe üreme mahalli olan birçok da dere bulunduğu kaydedilmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 10 Nisan 1930). Sıtma ile mücadelede 1926-50 arasında yıllara göre sıtma vakaları, muayene edilen nüfus ve hastalık oranları için bk. (Aydın, 2017: 167).

savaşında en önemli işin “cehalet ve elifbasızlıkla” uğraşmak olduğu, zira sıtmaya yakalandığı halde ilaç almamanın, nöbet geçince iyileştiğini zannetmenin, tedavi için iplik bağlama, badem yazdırma gibi yöntemlere başvurmaların bulunduğunu belirtmesi dönemin şartlarına ışık tutması bakımından önemlidir (Aktaran: Akpınar & Özcan, 2018: 239). Dr. Reşit Galip de benzer şekilde temel sorunun köye ulaşmakta ve köylünün her yönden eğitiminde düğümlendiğini belirtirken (Turan, 2006: 2); Gazi Mustafa Kemal’in doktoru Neşet Ömer (İrdelp) de sıtma mücadelesinde başarılı olmak için halkın sıtmanın iç yüzünü bilmesinin ve kinine güvenmesinin şart olduğunu bunun içinde kuvvetli bir propaganda yapılması gerektiğini vurgulamıştır (Çakmak, 2017: 437). Makal ise olayın bir başka yönüne salgınlara da davetiye çıkaran kötü yaşam koşullarına dikkat çekmiştir: “Köyde çocuk bakımı bilgisi hemen hemen yok gibidir. Zaten olsa bile yaşam koşulları, geçim zorluğu bu bilgiyi uygulama olanağından köylüyü yoksun kılıyor. Doğumun daha ilk günlerinde çocuk, mikrop alıp ölmemişse, besinsizlikten zayıf düşüyor. Kışın soğukta iyi ısıtılmadığından ya da duman ve havasızlıktan ölüyor.” (Makal, 1978: 94).

Söz konusu dönemde, bu tür tespit ve tartışmaların doğrultusunda halkın bilinçlendirilmesi amacıyla yukarıda da izah edildiği üzere, özellikle sıtma mücadele bölgelerindeki halka sıtma hastalığı, tedavisi ve alınması gereken önlemleri detaylı bir şekilde izah eden tebligatlar yapıldığı ve bunların yazılı basından da ilan edilmek suretiyle kamuoyunun bilgilendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Ayrıca 13 Mayıs 1926 tarihli sıtma mücadele kanununa bağlı olarak sıtma mücadelesinin faydalarını gösterir projeksiyon aleti, tablolar, öğretici mektep araçlarıyla doktor, sıhhiye memuru, muallim, köy ihtiyar heyetleri ve sıtma mücadelesiyle uğraşanlar takviye edilmiştir (Resmî Gazete, 28 Mayıs 1928, Sayı 900). Bütün bunlardan başka lise ve ortaokulların programlarında bulunan sağlıkla ilgili derslere önem verilerek bunların daha nitelikli olmaları planlanmıştır. Söz konusu derslerde verem, sıtma, çocuk hastalıkları vb. hastalıkların mahiyeti, belirtileri ve bunlardan korunma çarelerinin öğretileceği kaydedilerek (Akşam, yeri: 1957 ŞÇ 05, 25.07.1929) yeni yetişen nüfusun bu salgınlar konusunda bilgi ve bilinç düzeyleri artırılmaya çalışılmıştır.

Sıtma ile verilen olağanüstü savaşta **dördüncü** mesele milli birlik, bütünlük ve dayanışmanın sağlanması bu mücadelede görev alan resmi sivil bütün şahısların takdir ve teşvik edilerek morallerinin yüksek tutulmasıydı. Bu amaçla sıtma mücadelesinde görev alan başta sağlık personeli olmak üzere şahısların ücretlerinin artırılması (BCA. 30-18-1-2/13-51-3), ataması yapılanların olağanüstü zamdan faydalandırılmaları yoluna gidilmiştir (BCA. 30-18-1-2/107-106-18, 29.03.1945). Koruyucu sağlık hizmetlerinde çalışmayı teşvik etmek gayesiyle, hekimler için memurlara verilen maaştan çok yüksek bir ücret sistemi kabul edilmiş, bir sıtma savaşta hekiminin maaşı validen fazla tutulmuştur (Ağırbaş, Akbulut & Önder, 2011: 745). Ayrıca sıtma mücadelesi verilen illerde özveri ve başarı gösteren mülki amirlerin takdirname ile taltif edilmeleri²⁷ gibi yol ve yöntemler hayata geçirilmiştir.

²⁷ 1949 yılında sıtma Savaşı işlerinde üstün başarı gösteren Diyarbakır Valisi Kemal Adımlı, Konya Valisi Şefik Refik Soyer, Kütahya Valisi Fuat Kadioğlu, Aydın Valisi Ethem Yetkiner, Balıkesir Valisi Ziya Tekel'i, Bolu Valisi Nihat Danışman, Eskişehir Valisi Ahmet Kınık, Maraş Valisi Nurettin

Toplumu böylesine bütün yöneyleriyle etkileyen, maddi ve manevi derin hasarlar bırakan bir salgınla mücadelenin başarıyla gerçekleştirilebilmesinin ön koşulunun ülke içerisinde birlik, bütünlük ve dayanışma ikliminin sağlanması ile olabileceği tecrübe edilmiştir. Daha 1924 tarihli Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâletinin Sıtma ile Mücadele Raporunda bütün milletin topyekûn sıtma ile mücadeleye katılımının sağlanmasının önemi vurgulanmıştı (Yavuz, 2018: 651). Raporda hayır kuruluşlarının ve cemiyetlerin milli sıtma mücadelesine aktif olarak katılımlarının önemi üzerinde durularak bu bağlamda toplumda ağırlığı bulunan Hilâli Ahmer Cemiyeti, Himaye-i Etfâl Cemiyeti ve Türk Ocaklarının sıtma mücadelesindeki görevleri belirtilmişti (Yavuz, 2018, 646). Yine İsmail Hakkı Bey'in hayırseverlerin sıtmadan mustarip olan fakirlere yardım etmeye yönlendirilmeleri, yine vali, kaymakam, nahiye müdürü gibi eğitilmiş ve sorumlu kişilerle birlikte sivil toplum örgütü niteliği taşıyan yapıların da sıtma mücadelesine katılmalarının ve hastalıklara karşı halkı bilinçlendirme çalışmaları yapmalarının sağlanmasının önemini vurguladığı kaydedilmiştir (Aktaran: Akpınar & Özcan, 2018: 238). Bütün bu mülahazalardan salgına karşı resmi, sivil bütün kurum ve şahısların kenetlenerek özellikle toplum genelinde söz konusu sıtma mücadelesine katılmanın hem yasal hem milli hem de insani ve vicdani açıdan bir zorunluluk olarak görülmesi gerektiğine vurgu yapıldığı görülmektedir. Nitekim Cumhuriyetin bu ilk çeyrek asrında hem yaraları sarmak hem de bu birlik ve dayanışma ruhunu güçlendirmek amacıyla gerek duyuldukça hayır ve yardım müessesesinin de işe koşulmaya çalışıldığı müşahede edilmektedir. Yangından, depreme, kuraklığa, muhacirlere²⁸, tamamlanamayan köprü inşaatına kadar birçok afet ya da lüzum ardından halk yardım için teşvik edilmiştir (BCA. 5-28-1, 6.09.1922; BCA. 272-12/42-52-8, 23.08.1924; BCA. 18-21-5, 21.03.1926; BCA. 10/6-38-12, 4.11.1924). Mesela Erzincan'da 1940 Martında meydana gelen deprem felaketine karşı da yine devlet ve millet teyakkuza geçmiş; memuru, sivili, erkeği, kadını²⁹ ile Türk toplumu milli ve manevi hasletleri etrafında kenetlenmiş memleketin dört bir yanından buraya yardımlar yapılmıştır.³⁰ Söz konusu bu çalışmaların yaraları sarmak kadar sosyal yardımlaşma ve dayanışma dolayısıyla milli birlik ve bütünlüğü sağlama, canlı ve diri tutma noktasında da önemli sonuçlar doğuracağı beklentisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Özçöbek, Gaziantep Valisi İhsan Ecem'in birer takdirname ile taltif edilmeleri kararı alınmıştır (BCA. 122-29-1, 23.03.1950).

²⁸ Mesela nüfus mübadelesi sürecinde Hilal'i Ahmer üzerinden hem ulusal hem âlem-i insaniyenin hem de öncelikle Hindistan ve Mısır olmak üzere bütün İslam âleminin yardımına başvurma kararı alınmıştır (Çorum gazetesi, Sayı 127, 3 Ekim 1923). Sivas'taki muhacir ve mültecilere yardım edilmesi için halkın teşvik edilmesi istenmiştir (BCA. 272-74/69-48, 04.02.1920).

²⁹ "Erzincan zelzelesi ile memleketimizin başına gelen felaket üzerine Malatya'nın muhtelif kısımlarındaki azamın yardımlarına ilaveten, yardımcı kadınlar komitesinin de halk evinin salonunda geceli ve gündüzlü olarak giyecek dikmekte ve bir kısmı da yiyecek toplamakta oldukları..." hakkında bk. (BCA. 490-1/1584-465-1, 04.03.1940).

³⁰ Söz konusu yardımlar hükümet teşviki ve riyasetinde yapıldığı görülmektedir "...gazamız ve mülhakatı halkının bir kişi hariç kalmamak şartıyla bütün duvarlarını felaketzedeler evi teberru etmekte çok asil ve temiz bir hisle yarış etmekte oldukları..." bk. (BCA. 490-1/1584-465-1, 04.03.1940); Yine zelzele felaketi nedeniyle "memleket halkımızdan şimdiye kadar 3221 lira nakit ve 6000 kilo bulgur ve 690 çift çorap 8 adet yatak" yardımı yapıldığına dair bk. (BCA. 490-1/1584-465-1, 04.03.1940).

Buraya kadar sayılan ve her biri sıtmayla mücadelede çok önemli olan meselelerde istenilen başarıya ulaşılmasının maddi olanaklarla çok alakalı olduğu ortadadır. Zira sıtmayla mücadele büyük ekonomik yatırımlar gerektirmekteydi. DDT gibi çeşitli ilaçların kullanılması, ilaç temini ve dağıtımı, bataklıkların ve su birikintilerinin kurutulması, bunlar için gerekli alet, makine ve teçhizatın temini, personel ödemeleri vb. alanlarda büyük maddi kaynaklara ihtiyaç vardı ve Türkiye bu yükün altından kısıtlı iç ve dış kaynaklar dışında devletin öz kaynaklarıyla kalkmıştır (Aydın, 2017: 170).

4. Küresel Bir Sorun Olarak Sıtma Salgını ve Uluslararası İşbirliği Çabaları

Siyasi sınırlar, fiziki mesafeler tanımaksızın küresel bir sorun haline gelen salgınlarda ulusal olduğu kadar uluslararası alanda da iş birliği büyük önem taşımaktaydı. Daha Osmanlı döneminden birtakım örneklerini verdiğimiz söz konusu iş birliklerinin bilimsel ve teknik gelişmelere de bağlı olarak Cumhuriyet döneminde artarak daha sistematik bir hal aldığı görülmektedir. Bu dönemde Türkiye, sıtma tedavisi için ilaç, koruyucu tedbirlerin uygulanabilmesi amacıyla da teçhizat temini konusunda diğer ülkelerden alımlar yapmıştır.³¹ Buna paralel olarak sıtma mücadelesi konusunda yabancı uzmanlar istihdam edilerek onların bilgi ve tecrübesinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Mesela Macar vatandaşı olan Mr. Kovaç, önce sıtma mücadelesi için su mühendisliğinde istihdam edilerek kendisinden yararlanılmış ardından da görülen ihtiyaç üzere umum sıtma mücadelesi fen memurluğuna atanmıştır (BCA. 48-62-14,19.09.1934). Yine sıtma umum mücadele teşkilatı su mühendisliğine, uzun müddetten beri Türkiye’de bulunan ve muhtelif dairelerde hizmet görmüş olan Polonya vatandaşı Mühendis Pol Biyalobloski atanmıştır (BCA. 72-12-15, 15.02.1937).

Sıtma mücadelesi veren diğer ülkelerle işbirliğinin gelişmesinde çok önemli bir unsur da sıtma hastalığı ve salgını konularında bilgi ve tecrübe paylaşımına imkân sağlayan uluslararası kongreler ile yine sıtmayla ilgili olarak düzenlenen uluslararası eğitim kursları olmuştur. Türkiye, ilki Roma’da yapılan I. Beynelmîlel Sıtma Mücadele Kongresi’ne katıldığı gibi bundan sonraki kongreleri de yakından takip etmiş katılımcı doktorlar, heyetler göndermiştir. Söz konusu ilk kongreye Hıfzıssıhha-i Umumiye Müdürü Dr. Asım İsmail ve Adana Mıntıkası Sıtma Mücadele Reisi Dr. Ekrem Tok gönderilmiştir (BCA. 15-55-10, 09.09.1925). Nitekim, bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda Roma’da kurulacak olan Sıtma Enstitüsü’ne Türkiye’nin de katılmasına karar verilmiştir (BCA. 20-56-5, 1.09.1926). Cezayir’de toplanan II. Beynelmîlel Sıtma Kongresi’ne Dr. Hüsamettin Bey (BCA. 10-24-6, 30.04.1930), Hollanda’da yapılan III. Uluslararası Sıcak Memleketler Tababeti ve Sıtma Kongresi’ne ise Şerafettin Atamanoğlu ve M. Sabit Akalın beyler gönderilmiştir (BCA. 84-82-1, 13.09.1938).

Kongreler dışında düzenlenen uluslararası kurslar da bu küresel salgına karşı verilen mücadelede çok büyük önem taşımaktaydı. Bu kurslarda, teorik bilgiler yanında kursun düzenlendiği mahalde, bazen de kursun uygulama alanı genişletilerek

³¹ Mesela sıtma mücadelesi için gerekli kininin Yuringer ve Himmer fabrikalarından satın alınması (BCA. 14-32-13, 31.05.1925), Yine sıtma savaşı hizmetleri satın alınacak malzemenin 1 855.000 dolarlık tahsisle sağlanması hakkındaki bk. (BCA. 30-18-1-2/127-75-10, 20.10.1951) ve sıtma mücadelesinde kullanılmak üzere alınacak ford otomobiller hakkında bk. (BCA. 30-18-1-2/31-65-14, 17.08.1932).

başka ülkelerde bizzat sıtma mücadele bölgelerinde incelemeler yapılarak sıtma tedavisinde uygulamaya konulan son yöntem ve tekniklere dair pratik eğitimler verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Milletler Cemiyeti Hıfzıssıhha Komitesi'nin Paris'te açtığı sıtma kursunun tatbikat sahası genişletilmiş kursiyerler Madrid ve Roma'da bulunan mücadele sahalarına da götürülmüşlerdir. Türkiye bu kursa Konya Sıtma Mücadele reisi Dr. Cevdet beyi göndermiştir (BCA. 30-18-1-2/28-38-13, 17.05.1932). Roma'da 1935 yılı içerisinde açılacak Sıtma kurslarına Dr. Abdurrahman Beren ile Dr. Muhit Çolakoğlu gönderilirken yine üç yıl sonra Roma'da yabancı doktorlar için açılacak Malarya Kursu'na katılması hem de İtalya'da yapılacak sıtma araştırmalarına devam etmesi amacıyla Dr. İsmail Hakkı Arda gönderilmiştir (BCA. 55-45-13, 3.06.1935; BCA. 84-65-20, 14.07.1938). Nihayet uluslararası 1937'de Cenevre'de toplanan Hıfzıssıhha Mektebi Müdürleri Konferansı'na da Adana Sıtma Enstitüsü Müdürü Dr. Mahmut Sabit Akalın'ın gönderilmesi devletin sıtma mücadelesine verdiği önceliği göstermesi açısından ayrıca önemlidir (BCA. 30-18-1-2 / 80 – 95-9) . Türkiye'nin küresel bir salgın haline gelen sıtmayla mücadelede özellikle ilaç, teçhizat, teknoloji, bilgi ve tecrübe paylaşımı konularında dünyaya açık ve birlikte hareket etmeye yönelik siyasi tutumu mücadelede başarı sağlamasında önemli rol oynamış görünmektedir.

Sonuç

Toplumların sosyal ve kültürel yaşantıları, ekonomik uğraşları, kendilerini çevreleyen tabiat ile ilişki biçimleri yer yer birtakım virüs, bakteri ve parazitlerle etkileşimlerine ve salgın hastalıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Söz konusu bu salgın hastalıklarından birisi de sıtma olmuştur. Bu hastalık, özellikle tarım devrimiyle birlikte insanların sulak, bataklık, göl vb. bulunan yerlere yerleşmeleri ve burada yaşayan sivrisinekler vasıtasıyla hastalığa sebep olan Plasmodium parazitinin insana bulaştırılması sonucu doğmuştur (Esen, 2017: 1; Mustafayev, 2019: 115). Sıtmanın geçmişi antikçağlara kadar uzanmasına rağmen hastalığın tedavisine dair tıbbi gelişmelerin çok geç zamanlarda olması sıtmanın toplumlar üzerindeki tahrip gücünü artırmıştır.

Sıtma, Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca yer yer görülmesine ve önemli hadiseler yön vermesine karşın asıl devletin içinde bulunduğu ağır şartlara da bağlı olarak 20. asrın ilk çeyreğinde büyük bir soruna dönüşmüştür. Osmanlı devleti sıtmaya karşı yasal ve idari düzenlemeler, sağlık alt yapısını güçlendirme çalışmaları, sıtma tedavisi için ilaç ve teçhizat temini ve koruyucu tedbirlerin hayata geçirilebilmesi için önemli çalışmalar yapmışsa da imparatorluğun içinde bulunduğu siyasi, askeri, ekonomik buhranlar istenilen başarının sağlanmasını engellemiştir. Nitekim söz konusu bu durum tarihi bir bakiye olarak Cumhuriyet dönemine tevarüs etmiştir.

Bu şartlar altında daha Cumhuriyet'in ilk yıllarında devlet, hızla yayılmakta olan sıtmaya karşı adeta yeni bir milli mücadele başlatmış; sıtmayla mücadele devlet ve millet için bir ikbal meselesi, halledilmesi gereken en öncelikli iş olarak kabul edilmiştir. Bu zorlu süreçte savaş-göç-kötü yaşam koşulları-salgın arasındaki güçlü denge savaşların sona ermesiyle bozulmuş, ilaç, teçhizat, araç gereç konusunda yaşanan yeni gelişmeler ile kapsamlı ve olağanüstü bir savaş ön gören politikalar

mücadeleyi daha etkin ve verimli kılmıştır. Bu dönemde sıtma ile verilen mücadele irdelendiğinde de şu temel esaslara dayandığı görülmektedir.

- ✓ Devlet ve milletin işbirliğine dayalı topyekûn mücadele zorunlu görülmüştür. Bu zorlu ve uzun soluklu sıtma mücadelesinin yasal olduğu kadar milli birlik ve bütünlük içerisinde dayanışma ruhuyla hareket edilerek kazanılacağı düşünülmüştür. Bunu sağlamak için bütün resmi, sivil kurum ve şahıslar, sivil toplum kuruluşu niteliği taşıyan yapılar ve hayır kurumlarının sıtma mücadelesine katılımı için çaba harcanmıştır.
- ✓ Hastaların tedavisini sağlamak, can kayıplarının önüne geçmek temel hedeflerden birisi olarak kabul edilmiştir. Bunun için bir taraftan sağlık teşkilatını ve sıtmayla mücadele alt yapısını güçlendirmek için yeni sağlık okulları, hastane ve enstitüler kurulmuş, diğer taraftan da sıtma tedavisinde kullanılacak olan başta kinin olmak üzere ilaçların temini ve dağıtımını için gayret gösterilmiştir.
- ✓ Maddi ve manevi teşviklerle mücadele güçlendirilmelidir: Bu bağlamda sıtma mücadelesine katılan hekimler, memurlar maddi, üst düzey yöneticiler ise takdimnameler verilmek suretiyle taltif ve teşvik edilmişlerdir.
- ✓ Sıtmaya karşı koruyucu tedbirin alınması en az hastaların tedavisi kadar önemli addedilmiştir. Bu bağlamda hastalarla sivrisineklere izole etmek, hastalığın yayılmasına neden olan anofel yuvası konumunda bulunan sazlık, bataklık, su birikintisi olan yerleri kurutmak, yerleşim yerleri içerisinde geçen ırmak ve su yataklarını ıslah etmek; halkı sıtma hastalığı, tedavisi, hastalığa karşı koruyucu tedbirler (hijyen, cibinlik, gaz yağı vb. kullanımı) ve bunların nasıl yapılacağı noktasında bilgilendirmek ve bilinçlendirmek amacıyla çalışmalar yapılmıştır.
- ✓ Sıtma ile verilen topyekûn savaşın doğru yönetilebilmesi için bakanlığın riyasetinde sıtma mücadele bölgeleri arasında iş birliği, bilgi ve tecrübe paylaşımı elzemdir: Nitekim bunu yapabilmek için sıtma kongreleri düzenlenmiştir.
- ✓ Bütün insanlığı tehdit eden böylesi bir salgına karşı uluslararası akıl, bilgi, tecrübe ve teknoloji paylaşımı bir zorunluluk olarak görülmüştür. Uluslararası işbirliğinin sağlanması için 'Beynelmilel Sıtma Mücadele Kongre'lerine ve yine uluslararası sıtma kurslarına katılım sağlanmış, yurt dışından sıtma mücadelesi alanında uzman kişiler getirilerek sisteme dâhil edilmiştir.

Türkiye, sıtma ile verdiği savaşta bir taraftan ülkenin içinde bulunduğu güç koşullar, diğer taraftan gerek tedavi gerekse koruyucu tedbirler için ihtiyaç duyulan ilaç, teçhizat, araç ve gereçler konusunda daha çok dışarıya bağımlı olmanın oluşturduğu güçlüklerle mücadele etmek zorunda da kalmıştır. Ancak Türkiye'nin sıtma başta olmak üzere salgınlara karşı verdiği savaşı kazanması yukarıdaki yol ve yöntemlerin sahaya sürülmesiyle olduğu düşünülürse bunlar, günümüzde de yer yer görülen salgın hastalıklarla mücadeleler için son derece önemli tecrübeler sunmaktadır. Kaldı ki Dünya Sağlık Örgütü'nün 2011 verilerine göre dünyada her yıl 160 ila 200 milyon civarında yeni sıtma vakası tespit edildiği ve yine her yıl bunların

yaklaşık 2 milyonun hayatını kaybetmeye devam ettiği (Mustafayev, 2019: 119) yönündeki kayıtları söz konusu tecrübelerle olan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır. Bu tecrübelerden bütün insanlığı tehdit eden salgınlara karşı özellikle mücadelenin her safhasında uluslararası işbirliğinin önemine; ancak sağlık alt yapısı, ilaç ve teçhizat temini bakımından dışarıya bağımlılığın olabildiğince az olmasına; toplum olarak milli birlik ve bütünlük içerisinde, dayanışma ruhuyla, topyekûn mücadele azim ve iradesiyle hareket edilmesi zaruretine işaret eden hususlar tarihi bir önem arz etmektedir.

Extended Abstract

Epidemics have always been among the main actors that had impacts on the history of humanity. National cultures, lifestyles, economic involvements and relations with the nature made people to interact with certain viruses, bacteria and parasites from time to time and cause epidemics. Overtime, epidemics led to significant changes on the demographic structures, political, social and cultural aspects of nations. Accordingly, the subject of this study, malaria, is an epidemic that has been known as early as the first involvement of humans in agriculture and stockbreeding activities, and it first occurred by anopheles, a type wasp, infecting humans with a parasite leading to malaria.

Despite being a very old disease dating all the way back to ancient times, the medical developments on the causes and treatment of malaria took place at much later stages and this has increased the devastation and harm caused by this disease throughout history. Known as “maraz-ı merzagi” or “sitma” in the Ottoman Empire, this disease has been commonly named as malaria in the world. Malaria became a particular issue in the army and among people in the Ottoman Empire particularly during the second half of the 19th century. Warsi migrations, famine, poor living conditions almost paved the way for the epidemic. Despite taking significant measures to overcome the disease, the poor political, military, social and economic conditions suffered by the Ottoman Empire did not allow such measures to be practised in a fully efficient manner. The early years of the post-war Republic were also much challenging and the difficult conditions as well as the deficiencies in the health infrastructure helped malaria to spread easily. As malaria was spreading rapidly and causing destructive impacts on the state and nation, almost a new national struggle was launched against malaria during the early Republic Period. A report prepared by the Counter Malaria Commission in 1924 occupied a predominant place in the aforementioned struggle of the state and it has been deemed as the first step to be taken by the state in its efforts against malaria. In the following stages, efforts were directed with legal regulations and enhancing health agency and the infrastructure on the combat against malaria. It is possible to say that when combatting against malaria, the state is doing it by including public and civil institutions, civil servants and all other citizens, structures defined as non-governmental organizations and charity institutions. This combat basically concentrates on the following five issues: treatment of the patients; increasing the quality of the counter-malaria personnel in terms of number, training and capacity; taking all types of measures to prevent the disease from

spreading; performing activities to mobilize the national solidarity, integrity and unity and to increase the morale and motivation of all official and civil elements taking part in this long and challenging struggle; ensuring international cooperation against this epidemic threatening all humanity.

Purpose and Method:

The purpose of conducting this study is to analyse the events that occurred during the latter stages of Ottoman Empire and first quarter of a century of the Republic, reveal a general overview of the fight against malaria in those times, analyse the policies and practises held to win the combat, hence conveying this valuable experience against this and other similar epidemics to today's society. An epidemic does not discriminate between any social definitions or descriptions and affects social life as a whole, and any effort against malaria needs to be all-inclusive, national resistance and national morale needs to be increased in order to be successful. When assessing the events of the past, these hypotheses have been taken into consideration. In fact, when an epidemic threatens the whole world, achieving success in the fight against such epidemic requires all types of international cooperation and solidarity in addition to the domestic cooperation and solidarity.

With the purpose of revealing the measures taken in the fight against an epidemic and the way of practising such measures, the cooperation efforts with international community and the effects of an epidemic on people, documents and data from Ottoman and Republic Archives, National Library digital archive periodic publications catalogue and Turkish National Assembly have been used. The most significant restriction of the study was the lack of information on the traumas, emotions and opinions of the people who went through the malaria epidemic which is understood to have caused significant levels of human losses, social and economic depressions in those times.

In conclusion, in her combat against malaria, Turkey had to overcome the difficult social and economic conditions of the time, as well as the difficulties posed by being mostly external-dependent for medicines, equipment and tools required both for treatment and for protective measures. However, Turkey's success at the time against malaria and other epidemics is providing us with invaluable experiences in the combats against epidemics which are still experienced from time to time. In fact, with regards to the combat against epidemics that threaten a nation or even the whole humanity, issues that shed a guiding light on ensuring national unity and solidarity within a nation, an all-inclusive ambition, embracing and cooperating around national and spiritual values and international collaboration maintain their vital importance to this day.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

Cumhurbaşkanlık Devlet Arşivleri Başkanlığı

Cumhuriyet Arşivi (BCA):

Belgelerin yer bilgileri metin içerisinde verilmiştir.

Osmanlı Arşivi: (BOA)

Belgelerin yer bilgileri metin içerisinde verilmiştir.

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri: (DH. EUM.MH)

Dâhiliye, İdare-i Umumiye Belgeleri: (DH. İUM)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası: (HR. TO)

Hatt-ı Hümayun: (HAT)

İrade Şûra-yı Devlet Evrakı: (İ. ŞD)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları: (MV.)

Sadaret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî: (A.MKT. MHM)

Sadaret Defteri, Vilayata Giden Defter: (A.MKT. UM.)

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi: (TS. MA)

Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Arşivi:

Akşam, Hâkimiyeti Milliye, Vakit Gazeteleri

Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

TBMM Arşivi:

TBMM Zabıt Ceridesi:

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Dönem 2, (5 Eylül 1923), Toplantı 14.

TBMM Zabıt Ceridesi, C. 1, Devre 3, 74. İnikat, 12.05.1928, 1. İctima

Resmî Ceride/Resmî Gazete:

07.02.1337(M. 7 Şubat 1921) No: 1, Teşkilatı Esasiye Kanunu

29.05.1926 No: 384, Sıtma Mücadelesi Kanunu

28.05.1928 No: 900, 13 Mayıs 1926 Tarih ve 389 Numaralı Sıtma Mücadelesi Kanununa Bazı Mevat Tezilyine Dair Kanun

15.06.1935 No: 3029, Sıtma ve Frengi İlaçları Kanunu

23.06.1936 No: 3337, Çeltik Kanunu

28.03.1945 No: 5967, Sıtma ile Olağanüstü Savaş Yapılmasına Dair Kanun

21.02.1946 No: 6238, Sıtma Savaşı Kanunu

Çorum Belediyesi Kent Arşivi (2008). Çorum Şeriye Sicilleri, Çorum: Türk Arşivciler Derneği(TAD), Çorum Kent Arşivi: (ÇŞS)

Çorum Gazetesi Çevirileri(1921-1925) (2008). (Haz. Abdulkadir Ozulu), Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

B) DİĞER KAYNAKLAR

Ağırbaş, İ., Akbulut, Y. & Önder, Ö. R. (2011). Atatürk dönemi dağlık politikası. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48, 733-748.

Akagündüz, Ü. (2016). II. Meşrutiyet döneminde toplumsal bir sorun olarak sıtma ve sıtmadan korunma çareleri, *Kebikeç*, 41, 95-124.

Akpınar, A. & Özcan, M. (2018). Türkiye’de sıtma mücadelesinin önemli tanığı: Milaslı İsmail Hakkı ve ‘sıtma hakkında kimler neler biliyor’ Risalesi. *Konuralp Tıp Dergisi*, 10(2), 235-243.

Akyıldız, A. (1993). *Osmanlı merkez teşkilatında reform(1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayınları.

- Atar, Z. (2020). İzmit ve çevresinde kolera salgını (1894). *Uluslararası Karamürsel Alp Ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*. 10-12 Nisan 2020, s. 839-847. Erişim Tarihi 08.10.2020: <http://www.kocaelitarihsempozyumu.com/bildiriler2/63.pdf>
- Aydın, E. (2017). Türkiye’de sıtma savaşı ve sıtma savaş örgütünün tarihi”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma* içinde (s. 161-169). Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Aydın, S. (2007). Bir tarım dönemi hastalığı: sıtma. *Kebikeç*, 24, 89-98.
- Başer, K. H. C. (1994). Kinin’in hikâyesi. *TAB Bülteni*, 10, 17-23.
- Çakırçoban, İ. (2010). *İkinci dünya savaşı’nda türkiye’de bulaşıcı hastalıklarla mücadele* (yüksek lisans tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Çakmak, F. (2017). Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtlarına göre Türkiye Cumhuriyeti’nin sıtma savaşı (1920-1946), *Tarihsel süreçte Anadolu’da sıtma* içinde (s. 421-462). Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çanlı, M. (2013). *Ankara Kastamonu Sivas Osmanlı vilayet salnamelerinde Çorum 1869-1908*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayını.
- Çavdar, N. & Karıcı, E. (2016). XIX. yüzyıl sonları-XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti’nde frengi ile mücadele kapsamında yapılan yasal düzenlemeler. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 157-175.
- Çavdar, N. & Karıcı, E. (2014). XIX. yüzyıl Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması’na dair bibliyografik bir deneme. *Turkish Studies*, 9(4), 255-286.
- Ertaş, M. Y. & Yıldız, F. (2017). 19. yüzyılda sıtmanın görüldüğü yerler ve alınan önlemler. *Tarihsel süreçte Anadolu’da sıtma* içinde (s. 223-246). Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Ertekin, Y. (1975). İşlevini yitiren bir örgütün incelemesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 8(3), 63-84.
- Esen, A. (2017). *Cumhuriyet dönemi sıtma mücadelesi (1923-1956)* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>.
- Evliya Çelebi (2001). *Evliya Çelebi seyahatnamesi* (C. 4) (Y. Dağlı & S.A. Kahraman, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kılıç, O. (2017). Eskiçağdan Yakınçağa sıtma ve tarihe etkileri. *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma* içinde (s. 117-160). Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Koylu, Z. & Altay, S. (2008). Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’nin kuruluşu ve yapılan yasal düzenlemeler (1920-1923). A. Demirhan Erdemir & Ö. Öncel & vd (Ed.), *1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı* içinde (s. 1061-1081). Konya: Selçuk Üniversitesi Yay.
- Koylu, Z. & Doğan, N. (2010). Birinci dünya savaşı sırasında Osmanlı devleti’nde sıtma mücadelesi ve bu amaçla yapılan yasal düzenlemeler. *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 34 (3), 209-215.
- Kuk, S. (2015). *Plasmodiumlar*, Erişim Adresi: Erişim adresi: http://drkuk.net/download/ders_notlar/04-Sıtma-Babesia-S.KUK_.pdf.
- Kumaş, N. (2017). Osmanlı devleti döneminde sıtma hastalığını önlemeye yönelik hükümetin aldığı tedbirler (1860-1922). *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma* içinde (s. 259-282). Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Makal, M. (1978). *Bizim köy*. İstanbul: Derinlik Yay.
- Meşe, E. A., Kara, F. & Topluoğlu S. (Ed.). (2019). *Sağlık bakanlığı halk sağlığı genel müdürlüğü zoonotik ve vektörel hastalıklar dairesi başkanlığı sıtma vaka yönetim rehberi*. Ankara: Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü İdari ve Mali İşler Dairesi Başkanlığı/Yapı ve Teknik İşler Birimi Matbaası.

- Mustafayev, S. (2019). Cumhuriyet döneminde sıtma ile mücadele ve yasal düzenlemeler (1923-1946). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(2), 1112-1137.
- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin dördüncü atlısı*. Selahattin Erkanlı (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sarıyıldız, G. (2001). Karantina. *İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 463-465). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sert, G. & Dölen, E. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devlet kinini. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 14(2), 69-86.
- Sezgin, D. (2015). Cumhuriyet dönemi sağlık iletişimi uygulamalarında ilkler: Türkiye'de sıtma ile mücadele. *Akademik Bakış Dergisi Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, 50, 33-47.
- Tekir, S. (2017). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de sıtma ile mücadele faaliyetleri (1923-1930), *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* içinde (s. 397-420). Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Tekir, S. (2019). Erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'de bulaşıcı hastalıklarla mücadele (1923-1930). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 65, 407-430.
- Tuğluoğlu, F. (2008). Türkiye'de sıtma mücadelesi (1924-1950). *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 351-359.
- Turan, Ş. (2006). Dr. Reşit Galip'in Atatürk'e yakınmaları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/39, 1-25.
- Özkaya, H. (2016). Cumhuriyet döneminde bulaşıcı hastalıklarla mücadele. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi/Turkish Journal of Family Practice*, 20(2), 77-84.
- Özer, S. (2016). I. Dünya savaşı'nda Osmanlı devleti'nde tifüs (lekeli humma) salgını. *Belleten*, LXXX(287), 219-260.
- Özgün, C. (2017). Anofeller. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* içinde (s. 1-78 Ş. Köse, Ç. Büke, F. Çakmak & E. Akçiçek (Ed.). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Yavuz, E. (2018). Sıhhat ve içtimai muavenet vekâletinin 1924 yılı sıtma ile mücadele raporu - sıtma ve bataklık haritası. *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 5(19), 639-653.
- Yeginboy, Y. & Sayın Ş. (2008). Cumhuriyet döneminden günümüze sağlık politikaları ve sorunları. 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, http://debis.deu.edu.tr/userweb//iibf_kongre/dosyalar/yeginboy.pdf (Erişim Tarihi: 08.10.2020)
- Yılmaztürk, A. (2013). Türkiye'de sağlık reformlarının tarihsel gelişimi ve sağlıkta dönüşüm programı'nın küresel niteliğinin değerlendirilmesi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 176-188.

EKLER

T. C.
BAŞVEKÂLET
MUAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ

KARARNAME

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

Şube: 12876
Sayı: 12876

Cemiyeti Akvam Hıfzıssıhha Komitesi tarafından , bu sene haziran bidayetinde Pariste açılacak olan Sıtma Mücadele Kursuna x Hükümet hesabına da bir zatın gönderilmesi şartiyle Cemiyeti Akvam hesabına bir zatın izamı teklif edilmesine ve tetkik edilen programa nazaran mücadele ile iştigal eden mütehassıslarımızın kursa x gitmelerinde büyük faideler tasavvur edildiği bildirilmesine binaen Antalya Sıtma Mücadele Reisi Dr.Seyfettin Beyin Cemiyeti Akvam hesabına ve Konya Sıtma Mücadele Reisi Dr.Cevdet Beyin de Hükümet hesabına kursa iştirake memur edilmeleri ; S.İ.M.Vekâletinin 12/5/-932 tarih ve 94/6047 numaralı tezkeresiyle yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 17/5/932 tarihinde tasvip ve kabul olunmuştur.

17/5/932

REİSİCÜMHUR

Gazi M. Kemal

Bg.V. Ad.V. M.M.V. Da.V.

[Signature] *[Signature]* *[Signature]* *[Signature]*

Ha.V. Ma.V. Mi.V. Na.V.

[Signature] *[Signature]* *[Signature]* *[Signature]*

İk.V. S.İ.M.V. G.İ.V. Zr.V.

[Signature] *[Signature]* *[Signature]* *[Signature]*

030 18 01 02 28 38 13

EK 1: Birleşmiş Milletler Teşkilatı tarafından Paris'te toplanacak olan Sıtmayla Mücadele Kursu'na, Dr. Seyfettin ve Dr. Cevdet beylerin gönderilmeleri kararı(BCA. 30-18-01-2/28-38-13, 17.05.1932)

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı

Karar

BASBAKANLIK
CUMHURİYET BİRSİYİ

2324

İlişik listede adları yazılı 53 ilin sıtma ile olağanüstü savaşın yapılacağı bölgeler olarak tesbiti; Sıhhat ve İktisâî Muavenet Bakanlığınının 28/3/1945 tarihli ve 48/4934 sayılı yazısı üzerine, 4707 sayılı kanunun 2 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 29/3/1945 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmet İnönü

Başb. *İsmet İnönü* Ad. B. *R. Tünel* M. M. B. *A. A. Akbulut* Da. B. *H. H. H. H. H.* Ha. B. *İ. İ. İ. İ. İ.*
Ma. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* Mf. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* Na. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* İk. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* S. İ. M. B. *İ. İ. İ. İ. İ.*
G. İ. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* Zr. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* Mğ. B. *İ. İ. İ. İ. İ.* Tl. B. *İ. İ. İ. İ. İ.*

030 18 01 02 107 106 17

Olağanüstü sıtma savaşı kanununun çerçevesi içinde olağanüstü savaş bölgesi olarak ilân edilecek (53) ilin adlarını gösterir listedir.

Afyon , Amasya , Ankara , Antalya , Aydın , Balıkesir , Bilecik , Bolu , Burdur , Bursa , Çakkale , Çankırı , Çoruh , Çorum , Denizli , Diyarbakır , Edirne , Elazığ , Eskişehir , Gaziantep , Giresun , Hatay , İçel , Isparta , İstanbul , İzmir , Kars , Kastamonu , Kayseri , Kırklareli , Kırşehir , Kocaeli , Konya , Kütahya , Malatya , Manisa , Maraş , Mardin , Niğla , Niğde , Ordu , Rize , Samsun , Seyhan , Siirt , Sinop , Sivas , Tekirdağ , Tokat , Trabzon , Urfa , Yozgat , Zonguldak.

EK 2: Sıtma ile olağanüstü savaşın yapılacağına karar verilen 53 ilin listesi(BCA. 30-18-1-2/ 107-106-17-5, 29.03.1945).

OKYANUSLARDA TEK BAŞINA

Bütün ısrarlarına rağmen güverteyi tahliye ettiremedim. Hafifçe oturmuş olan kotramı yzürdümek ve demirini iyi vaziyete getirmek için bir buçuk saat uğraşım

Genelde deniz içinde de...
Bu insan, sahilleri terk eder bir müddet, dahil mercek dikininde...
Nihayet 12 Eylülde, enfakla beraber...
Bu insan, sahilleri terk eder bir müddet, dahil mercek dikininde...
Nihayet 12 Eylülde, enfakla beraber...
Bu insan, sahilleri terk eder bir müddet, dahil mercek dikininde...

Şayam dikkat dava

Beşmenemekte her ferdi hak ok...
HAYDAR RIFAT B. NE...
Dün mahkemelerinde biri...
Kanon bururunda evalet...
Adilce Vekil hep birde...
İlahat edimeyicinin bir şeyi...
Hakaret iddiasına giline...
Bu iki kişi arasında geçim bir şey...

Muhacir

Fazlı Necip Beyin haklı...
hakta alınmış milli...
romani, muhacirliğine...
acı şahnelere dolu bir...
kibkayesidir.

Kalbimin suç

Mahmut Yesari'nin yeni...
ve çok cazip roman...
hayatın akisler...
doldurur. Aşk ve...

Sehir ve Memleket haberleri

Abdülhamit veresinin açtığı dava

Ademi salâhiyet kararı verildi

Türk - Fransız muhtelit hakem mahkemesi son hükmettiği davaların ekserisini salâhiyet harici görüyor

Dün Türk - Fransız Muhtelit Hakem mahkemesinde...
Dün Türk - Fransız Muhtelit Hakem mahkemesinde...
Dün Türk - Fransız Muhtelit Hakem mahkemesinde...

Sıtma mücadelesi nasıl yapılıyor?

Bir sene zarfında neler yapıldı?

Haydarpaşa - Pendik sıtma müca...
Sıtma mücadelesi...
Haydarpaşa - Pendik sıtma müca...
Sıtma mücadelesi...

Haliçte yolcu miktarı azalıyor

Şirket hey'eti umumiyesi toplandı

İzletme muamelâtı 1929 senesinde pek ağır serait içinde devam etmiştir

Haliç vapurları şirketinin...
İzletme muamelâtı 1929 senesinde pek ağır serait içinde devam etmiştir...
Haliç vapurları şirketinin...

Siyasi icmal

Romanya'da şiddet politikası

Romanya'nın ahvali yeniden...
Rumanya'nın ahvali yeniden...
Rumanya'nın ahvali yeniden...

Çiftçi fırkası reisi olup son... Çiftçi fırkası reisi olup son... Çiftçi fırkası reisi olup son...

Bundan sonra (930) senesi için... Bundan sonra (930) senesi için... Bundan sonra (930) senesi için...

İstanbul Muhasebeli Husuliyet... İstanbul Muhasebeli Husuliyet... İstanbul Muhasebeli Husuliyet...

İstanbul Vîkayetin 929 hüccetini... İstanbul Vîkayetin 929 hüccetini... İstanbul Vîkayetin 929 hüccetini...

On sendebeni İstanbul vîkayeti... On sendebeni İstanbul vîkayeti... On sendebeni İstanbul vîkayeti...

Comal B. dîn Ankara'ya gitmiştir.

Rıdvan Nafiz Bey geldi

Kızını kaçırın bir kadın

Birinci Mektepte

Ek 3: Sıtma mücadelesinin nasıl verildiği, ne tür çalışmalar yapıldığına dair Haydarpaşa-Pendik Sıtma Mücadelesi Heyeti reisi Dr. Asım Bey ile yapılan mülakat(Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 10 Nisan 1930).

T. C.
BAŞVEKÂLET

Kararlar Müdürlüğü

Sayı: 2
1204

KARARNAME

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sıtma Mücadele teşkilâtında kullanılmak üzere lüzumu olan altı bin kilo kininin en muvafık fiyat teklif eden Manniheim de Zimmer Müttehit kinin fabrikalarından Müzayede, Münakasa ve İhalât Kanununun 18 inci maddesinin Z fıkrasına göre pazarlıkla satın alınması: Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekillığının 25/8/934 tarih ve 138/13013 sayılı tezkeresi ve Maliye Vekillığının 29/8/934 tarih ve 20956/664 sayılı mütaleanamesi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 29/8/934 te tasvip ve kabul olunmuştur.

29/8/934

REİSİCÜMHUR

Yazı M. Hemmi

Bş. V.

Yazı

Ad. V.

S. Sami

M. M. V.

Kucuk S. Kaya

Da. V.

Ha. V.

S. Rıza

Ma. V.

Ömer

Mf. V.

Biz

Na. V.

rtk

İk. V.

Ali Bayez

S. İ. M. V.

S. Şeyhan

G. İ. V.

Ali Rıza K.

Zr. V.

Mükerrem

0.50 18 01 02 47 60 4

Ek 4: Sıtma mücadelesinde kullanılmak üzere 6000 kilo kinin en uygun teklifi veren Manniheim de Zimmer müttehit kinin fabrikalarından alınması hakkındaki kararname(BCA. 30-18-1-2/47-60-4, 29.08.1934)

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ

KARAR

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

Kararlar Müdürlüğü

Karar sayısı

3

10962

1949 yılı döneminde sıtma savaşı işlerinde üstün başarı göstermiş olmalarından dolayı Diyarbakır Valisi Kemâl Hadımlı, Konya Valisi Şefik Refik Soyer, Kütahya Valisi Fuat Kadioğlu, Aydın Valisi Etem Yetkiner, Balıkesir Valisi Ziya Tekeli, Bolu Valisi Nihat Danışman, Eskişehir Valisi Ahmet Kınık, Maraş Valisi Nurettin Özçöbek ve Gaziantep Valisi İhsan Ecemiş'in birer takdirname ile taltif edilmeleri; Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığınının 13/3/1950 tarihli ve 55/9989 sayılı yazısıyla yapılan teklifi üzerine, 5442 sayılı kanunun 9 uncu maddesinin A bendine göre, Bakanlar Kurulunun 23/3/1950 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmet İnönü

Başbakan
D. Gümüşelmez

Devlet Bakanı
Başbakan Yardımcısı*
C. S. Karay

Devlet Bakanı VE
Dışiş. B. V.
C. S. Karay

Adalet Bakanı*
H. K. B. V.

Millî Savunma Bakanı
M. S. Karay

İçişleri Bakanı
E. Z. Karay

Dışişleri Bakanı

Maliye Bakanı
B. Ay

Millî Eğitim Bakanı
T. Beyazıt

Bayındırlık Bakanı
S. Karay

Ekö. ve Ticaret Bakanı
S. Karay

Sa. ve So. Y. Bakanı
H. K. B. V.

G. ve Tekel Bakanı
D. H. Bürse

Tarım Bakanı
C. S. Karay

Ulaştırma Bakanı
S. Karay

Çalışma Bakanı
S. Karay

İşletmeler Bakanı
M. S. Karay

080 18 01 82 122 29 1

Ek 5: Sıtma mücadelesinde 1949 yılında üstün başarı gösteren 9 il valisinin takdirname ile taltif edilmesi kararı(BCA. 30_18-1-2/122-29-1, 23.03.1950).

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE ZİRAİ EĞİTİM HAMLESİ: HÜDAVENDİGAR HAMİDİYE ZİRAAT AMELİYAT MEKTEBİ VE NUMUNE ÇİFTLİĞİ (1891- 1909)*

AGRICULTURAL EDUCATION MOVE IN THE ABDULHAMID II PERIOD: HUDAVENDIGAR HAMİDİYE AGRICULTURAL PRACTICE SCHOOL AND SAMPLE FARM (1891-1909)

Ahmet VURGUN** Öz

II. Abdülhamid döneminde eğitimin modernleştirilmesi doğrultusunda pek çok gelişme yaşanmıştır. İlk, orta ve yükseköğretimde olduğu gibi mesleki ve teknik eğitim alanında da yeni eğitim kurumları tesis edilmiştir. Özellikle mesleki eğitimde, ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik durum dikkate alınarak adım atılmaya çalışılmıştır. Bu konuda en temel örneklerden birini ziraat meselesi ve ziraat mektepleri oluşturur. II. Abdülhamid iktidara geldikten sonra ziraat alanında modernleşme ve ziraat eğitimi gündeme gelmiş ve Halkalı'da bir ziraat mektebi tesisine girilerek uzun ömürlü ilk adım atılmıştır. Ziraat Mektepleri sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış, vilayetlerde de tesis edilmiştir. İşte bu çalışmada, II. Abdülhamid dönemi eğitim politikaları ve ziraat anlayışı doğrultusunda Bursa'da açılan Hüdavendigar Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği ele alınmıştır. Bu bağlamda, mektebin açılış süreci, idari ve öğretim kadrosu, müfredat ve dersler, imtihanlar, öğrenci sayısı, mezuniyet, mektebin sosyal durumu ile çiftlik hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bursa'daki Ziraat Mektebi, döneminde Halkalı ve Selanik Ziraat Mektepleri ile birlikte, Osmanlı Devletinde modern ziraat eğitiminin verildiği üç eğitim kurumundan biridir. Akabinde Meşrutiyet ve Cumhuriyet Türkiye'sinde varlığını devam ettiren bu okul, günümüzde II. Abdülhamid döneminde inşa edilen ziraat mekteplerinden tarihi misyonunu devam ettiren tek okul olma özelliğiyle, Türk eğitim tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler

II. Abdülhamid, Bursa, Tarım,
Modern Eğitim, Ziraat Eğitimi,
Ziraat Mektebi

Keywords

Abdülhamid II, Bursa, Agriculture,
Modern Education, Agricultural
Education, Agriculture School

*Dr. Öğr. Üyesi, Marmara
Üniversitesi Atatürk Eğitim
Fakültesi Tarih Öğretmenliği
Anabilim Dalı
ahmetvurgun43@gmail.com
ORCID: 0000-0002-9148-7285
İstanbul / TÜRKİYE

Abstract

During the reign of Abdülhamid II, there have been many developments to modernize education. As in primary, secondary, and higher education, new educational institutions were established in the field of vocational and technical education. Especially in vocational education, the socio-economic situation of the country is taken into consideration and steps have been taken. One of the most basic examples in this regard is the question of agriculture and agricultural schools. After Abdülhamid II came to power, modernization, and agriculture education in the field of agriculture came to the agenda and a

Gönderim Tarihi: 03/11/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

* Bu çalışma yazarın "II. Abdülhamid Döneminde Bursa'da Eğitim-Öğretim Faaliyetleri" adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır

long-lasting first step was taken by entering an agricultural school facility in Halkalı. Agricultural Schools were not only limited to İstanbul, but also established in provinces. In this study, Hüdavendigâr Agricultural School and Sample Farm opened in Bursa in line with the educational policies and agriculture understanding of the period of Abdülhamid II was discussed. In this context, detailed information about the opening process of the school, administrative and teaching staff, curriculum and courses, examinations, number of students, graduation, social status of the school and the farm were given. The Agricultural School in Bursa, along with the Halkalı and Selanik Agricultural Schools, was one of the three educational institutions in the Ottoman Empire where modern agriculture education was given. Subsequently, these schools continue to exist in the Constitutional Monarchy and the Republic of Turkey, the only school of its kind today maintained its historic mission of the agricultural school built Abdülhamid II period, has a unique place in the history of Turkish education.

GİRİŞ

II. Abdülhamid döneminde eğitimi ülke sathına yayma ve taşrada yaygınlaştırma konusunda bir bilinçlenme yaşanmıştır. Böylece bir taraftan okullardaki eğitimin niteliği artırılmaya çalışılırken diğer yandan bayındırlık, altyapı, şehirlerde büyüme, sağlık alanındaki gelişmeler, belediye hizmetleri vb. gibi kentleşme ve sosyalleşme olguları, ziraat, ticaret ve sanayi eğitimini zorunlu kılmış ve bu okulların açılması bir nevi zorunluluk halini almıştır (Nurdoğan, 2011, s. 42, 43; Vurgun, 2020). Osmanlı Devletinin başında bulunan Sultan II. Abdülhamid de, daha şehzadelik yıllarında zirai hayatın içerisinde yer almış ve başlıca ekonomik kaygısını ziraat oluşturmuştur. Hatta devletin gerçek kurtuluşunu ülkenin tarımsal üretim potansiyelini artırmakta görmüştür (Georgeon, 2012, s. 338; Akarlı, s. 258). Tarımın bu dönemde ülkenin başlıca ekonomik faaliyetlerinden biri olup gittikçe önem kazandığı ve Osmanlı tebaasının askerlikten sonraki en önemli uğraşının ziraat olduğu dikkate alındığında (Quataert, 2008, s. 31, 32; Çeşme, 2014, s. 41), zirai modernleşme ve kalkınma konusunda toplumsal bir bilinçlenmenin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. İşte bu zorunluluk neticesinde dönemin zirai anlayışı; zirai bürokrasinin oluşumu, uzman yetiştirme, ziraat okulları ve numune tarlalarının açılmasıyla şekillenip modernleşme konusunda ciddi bir mesafe kat edilmiştir.

Tanzimat döneminde temelleri atılan zirai bürokrasi, II. Abdülhamid döneminde kurumsallaşarak gelişim göstermiş ve merkezdeki nezaret dışında 1880’de Ziraat ve Sanayi Odaları kurulmuştur. Bu odaların kurulmasında, halkın başlıca geçim ve zenginlik kaynağı olan tarımda geride kalındığı ve verimin düşük olduğundan hareketle, ülkede tarımın gelişmesi için bu alandaki yenilik ve teknik bilgileri yaygınlaştırma düşüncesi etkili olmuştur. Ziraat Odaları sadece İstanbul ile sınırlı kalmamış, 1897’ye gelindiğinde Edirne, Kastamonu, Konya ve Trabzon vilayetleri başta olmak üzere ülke sathında 99 oda açılmıştır. Yine 1892’de yaşanan bazı gelişmelerle birlikte zirai eğitimin bürokratik ayağı oluşturulmaya çalışılarak “Ziraat Heyet-i Fenniyesi” kurulup beş şubeye ayrılmıştır. Ülke tarımının bütün yönleriyle ilgilenecek olan bu yapıdan biri, zirai eğitim işlerine bakan üçüncü şubedir. Bu şubenin görevi, tarım okulları ve numune tarlaları açmak ve yönetmek olarak belirlenmiştir (Güran, 1999, s. 306). 1893 yılında da Orman Maadin ve Ziraat Nezaretinin kurulmasıyla tarım alanında Tanzimat’ta temeli atılan zirai bürokrasi nihai yapısına kavuşmuştur. Bu nezaretin başına ise II. Abdülhamid’in oldukça yakınında yer alan ve Katolik bir Süryani olan Selim Melhame getirilmiştir (Quataert, 2008, s. 84). Tarımla ilgili nezaretin başına böyle bir ismin getirilmesi, II. Abdülhamid’in dönemin zirai politikalarıyla doğrudan alakalı olup müdahale ettiğini göstermektedir.

Ziraat alanında sadece bürokratik mekanizma geliştirilmeye çalışılmamış aynı zamanda bu mekanizma, alanında eğitim almış uzman kişilerden oluşmaya başlamıştır. Örneğin Fransa’daki Grignon Ziraat okulundan mezun olan Amasyan Efendi 1889 yılına kadar, Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlı olarak ziraat müdürlüğü yapmıştır. Yerine Avrupa’daki ziraat okullarından mezun olan Nuri Efendi ziraat müdürlüğüne getirilerek 1893 yılına kadar bu görevini devam ettirmiştir. Bunların

yanı sıra ziraat heyet-i fenniye üyeleri de uzman kişilerden seçilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla ziraat bürokrasisinde, zirai konularda belirli bir birikime sahip bürokratlar ya da Avrupa ziraat okullarından mezun olan parlak gençler istihdam edilmeye başlanmıştır (Quataert, 2008, s. 88, 89). Ayrıca bu dönemde Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi projesi kapsamında ziraat alanında da uzman yetiştirmek için Almanya ve Fransa'daki ziraat okullarına 31 kişi gönderilmiştir (Gençoğlu, 2014, s. 46).

Zirai eğitim konusunda en önemli adım ise ziraat mekteplerinin açılması ile atılmıştır. Esasen II. Abdülhamid ilk olarak 1877'de ziraat mektepleri konusunu gündemine almış ve projeler hazırlamışsa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı bu çalışmaların aksamasına neden olmuştur. Ancak bu düşünceden taviz verilmeyerek, ülkede bir ziraat mektebi kurulması için Amasyan Efendi öncülüğünde hazırlanan ve Avrupai düzeyde âli derecede bir ziraat mektebi ve buna bağlı bir numune çiftliği açılmasını kapsayan proje II. Abdülhamid tarafından onaylanmıştır. Böylece ziraat mektebinin açılması ile ilgili süreç başlayarak, 1883'te 6.500 dönümlük bir alanı kapsayan büyük Halkalı Çiftliği 2000 liraya satın alınmıştır (Çeşme, 2014, s. 48, 50). İnşaata 1884 yılında başlanmış ancak binanın tamamlanması ve açılış süreci 1891'e kadar sürmüştür (Kadioğlu, 2005, s. 242; Çeşme, 2014, s. 51). Nihayet uzun bir inşaat süreci sonrası "Halkalı Ziraat Mektebi" 1891 yılında açılmış, ilk olarak Baytar Mektebi öğrencileriyle eğitime başlanmış, mektebin ziraat kısmına ise 1892'de öğrenci alımı yapılmıştır (Çeşme, 2014, s. 55; Yıldız, 2012, s. 297; Toruk, 2013, s. 26; Kadioğlu, 2005, s. 242). Halkalıdaki mektep, ziraat mektepleri hiyerarşisinde döneminde açılacak diğer okullardan üst konumdadır. Bununla beraber vilayetlerdeki ziraat mekteplerinden mezun olan öğrenciler, Halkalıya doğrudan sınavsız giriş hakkına sahip olmuşlardır (Quataert, 2008, s.103).

II. Abdülhamid döneminde modern zirai eğitimin gerçekleştirilmesi için Halkalı Ziraat Mektebi-âlisi dışında vilayetlerde de teorik ve uygulamalı zirai eğitimin yapıldığı okullar açılmış ve bu okullara bağlı olarak numune çiftlikleri kurulmuştur. Bu kapsamda açılan ilk ziraat mektebi, "Edirne Hamidiye Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliği"dir. 1881 yılında eğitim-öğretime başlayan bu okul, tahsisat sıkıntısı ve hocalarının yetersizliği nedeniyle 1884'te kapanmıştır (Kadioğlu, 2005, s. 243). Böylece İstanbul dışında ziraat mektepleri açılması ile ilgili atılan bu adım çok kısa süreli olmuştur. Ancak aradan fazla bir zaman geçmeden Edirne'ye yakın başka bir vilayet olan Selanik'te 1887 yılında "Selanik Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" açılmıştır. Yanında bir de numune çiftliği olan bu mektebe zaman içerisinde böcekthane ve süthane gibi tesisler de kurulmuştur. II. Meşrutiyet devrinde Halkalı derecesinde bir yüksekokul seviyesine çıkarılmış ancak Balkan Savaşlarında Selanik'in kaybedilmesi üzerine kapatılarak öğrencileri Halkalı Ziraat Mektebine nakledilmiştir (Kadioğlu, 2005, s. 243; Unat, 1964, s. 80; Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325, s. 593; Talay, 2007, s. 600, 605; Yıldırım, 2013, s. 588).

Bu dönemde vilayetlerde modern zirai eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere diğer bir mektep, Bursa'da açılmıştır. Bursa, II. Abdülhamid döneminde Anadolu'daki en zengin ikinci vilayet olan Hüdavendigâr vilayetinin merkez şehri olmasının yanı sıra iktisadi bakımdan da Osmanlı Devletinin önemli

yerleşim yerlerinden biri olmuştur (Quataert, 2008, s. 92). Bursa'nın iktisadi hayatında zirai faaliyetler başı çekmiştir. Uludağ'ın eteğinde geniş bir ovaya sahip olan Bursa'da tarım, her dönem önemini koruduğu gibi, uzun yıllar İstanbul'u tarım ürünleriyle beslemiştir. Bursa'da buğday, arpa, mısır gibi tahılların yanı sıra sebze-meyve, haşhaş, tütün, keten gibi tarım ürünleri ile ipekçilik, zeytincilik, bağcılık, dutçuluk, gülcülük, gibi tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmiştir (Kaplanoğlu, 2006, s. 105). Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Bursa'daki tarımsal üretimde önemli miktarda artış görülmüştür. Bunu o sıralarda şehirde görev yapan İngiliz, Fransız ve İtalyan konsoloslarının kayıtları ile yerli ve yabancı seyyahların verdiği bilgilerden de tespit edebilmek mümkündür. Ayrıca II. Abdülhamid döneminde Bursa'da üretim fazlası tarım ürünleri sadece iç pazarda hareketliliğe neden olmamış aynı zamanda limanlar üzerinden dış dünyaya açılmıştır (Oğuzoğlu, 2010, s. 5, 6).

Bu çalışmada II. Abdülhamid döneminin zirai anlayışı ve eğitim politikaları kapsamında Bursa'da açılan "Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği" incelenmiştir. Betimsel bir özellik gösteren çalışma kapsamında, Bursa'daki Ziraat Mektebiyle ilgili bulgular derlenerek, bu mektebin dönemin modern zirai eğitim-öğretim faaliyetlerindeki yeri ve önemini tespit etmek amaçlanmıştır. Çalışmanın verilerinin toplanması sürecinde ilk olarak konu ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Araştırma konusunu oluşturan temel bilgiler ise, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde bulunan kataloglar ve dosyalar taranarak elde edilmiştir. Bu kapsamda özellikle Yıldız arşivi ve II. Abdülhamid'in iradelerinden istifade edilmiştir. Daha sonra, dönemin resmi yıllıkları olarak her vilayet için çıkarılan vilayet salnamelerinden Hüdavendigâr Vilayet Salmamelerine ulaşılarak konu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra ilgili tarih aralığında Bursa'da çıkan yerel gazeteler olan Bursa ve Hüdavendigâr'dan ulaşılabilen nüshalar taranmıştır. Yine dönemle ilgili hatıralar, Bursa'ya gelen seyyahlar ile ziyaretçilerin hazırladıkları eserler incelenerek konu ile ilgili bilgiler tespit edilmiştir. Ayrıca Bursa'da saha araştırması yapıp, ziraat mektebinin yeri ve arazisine gidilerek, eğitim-öğretim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bina ve müstemilatı incelenmiştir. Akabinde araştırma sonucunda elde edilen bulgular sınıflandırılarak başlıklara ayrılmış ve başlıklar içerisindeki bilgiler kronolojik olarak sunulmuştur. Araştırma konusu kapsamında yer alan müfredat ve dersler, idari ve öğretim kadrosu ve öğrenci sayısı ile ilgili bilgilerin rahat okunup anlaşılması için gerekli yerlerde tablolar oluşturulmuştur. Nihayetinde ise başlıklar halinde ayrılan bilgiler yorumlanıp değerlendirilmiştir.

Mektebin Kuruluşu ve Gelişim Süreci

II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde Edirne ve Selanik'ten (Kadioğlu, 2005, s. 243) sonra diğer bir ziraat mektebi, 1891 yılında Bursa'da açılmıştır. "Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak adlandırılan bu mektebin ve yanındaki çiftliğin kuruluş amacı: "Hüdavendigâr Vilayeti dâhilinde bulunan çiftlik, bağ, bahçe ve tarla sahipleri velhasıl ziraatla uğraşan kimselerin çocuklarına ziraatı fenni usullerle doğrudan doğruya talim ettirerek çiftçi yetiştirmek" olarak belirlenmiştir (BOA., İ. MMS., 122/5225). Bununla birlikte kurulmasında sadece modern tarımı bilen çiftçilerin

yetiştirilmesi değil aynı zamanda tarımsal faaliyetlere yatkın olan vilayetin gelecekte bu konuda ihtiyaç duyacağı memur ve uzmanları yetiştirme düşüncesi ile II. Abdülhamid'in ülkedeki ziraatı geliştirme konusundaki arzusu da etkili olmuştur (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316, s. 266; Hasan Taib, 1323, s. 14).

Açılması kararlaştırılan ziraat mektebi kurulmadan önce birtakım hazırlıkların ve planlamanın yapıldığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Nitekim kurulması kararlaştırılmış olan mektebin leyli ve nehari olarak küçük bir numune çiftliği tarzında oluşturulması gerektiğinden bahisle bunun için şehrin civarında satın alınması gereken 1000 dönüm kadar bağ, bahçe ve arazi ile eşya, demirbaş alat, hayvanat, muallim maaşları vb. ihtiyaçlar için gereken meblağın karşılanacağı ifade edilmiştir. Ayrıca mektebin bir an evvel açılması gerektiği üzerinde durularak Avrupa'da eğitim almış ziraat usulüne vakıf ziraat müfettişinin vilayette bulunduğu vurgulanmış, ziraat yöntemlerinin geliştirilmesi konusunda ahalinin hissedar edilmesi için lazım olan şeylerin karşılanacağı da belirtilmiştir (BOA., MV. 35/70). Böylece mektebin açılış sürecinde bir envanter çalışması yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu arada mektebin kuruluşunda vilayet bürokrasisinin ve yerel unsurların da katkısı olmuştur. Dönemin valilerinden Mahmud Celaleddin Paşa ve Ticaret Odası, mektebin inşası sürecine katkı sağladığı gibi Bursa sandığı, kârının %35'ini mektebin inşaa masraflarına ayırmıştır (Üsküdari, 1972, s. 134; Quataert, 2008, s. 129).

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, Bursa'ya 8,5 km mesafede, Mudanya yolu üzerindeki Karaman köyünde kurulmuştur. Bursa ovasının en iyi yerlerinden birinde kurulan mektep, binası dışında 956 dönüm araziye içerisinde barındırmıştır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1307-1308, s. 247; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 596). Mektebin yerinin tedarikinde kamulaştırma faaliyeti yapılarak, Hamitler köyünden Topaloğlu Mehmet Ağa ve Bilâdiyünus köyünden Pamir ailesinin arazileri satın alınmıştır. Mektebin adı II. Abdülhamid'e izafeten salnamelerde "Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak geçmekle birlikte, mektepten zaman zaman "Ziraat Ameliyat Mektebi" ve "Bursa Hamidi Ziraat Ameliyat Mektebi" olarak da bahsedilmiştir (Sedad, 1934, s. 25; Bursa İl Yıllığı, 1973, s. 265; Çiftçi, 2009, s. 292). 7 Mart 1890'da temelli atılan mektebin açılışı, 20 Mart 1891'de gerçekleştirilmiştir (Kepecioğlu, 2010, s. 280; Kaplanoğlu, 2006, s. 90). Ziraat Mektebinin binası fevkalade süslenmiş ve yanında numune çiftliği, ahırlar ve ambarlar ile müştemilatı yer almıştır. Çiftliğe bazı hayvanlar peyderpey tedarik edilerek, zamanla uygulamalı ziraatla ilgili Avrupa'dan bir hayli makine getirilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1307-1308, s. 247; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316, s. 266). Ücretsiz ve yatılı olan mektep, üç sınıftan ibaret ve tamamı çiftçi çocuğu olan 60 kişilik bir öğrenci kontenjanına sahip olmuştur (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 596, 597).

Mektep açıldıktan bir süre sonra ıslahı için neler yapılması gerektiği gündeme gelmiştir. Bu süreçte Ziraat Heyet-i Fenniyesi Müdürü Aram Efendi, Bursa'ya gittiğinde bir rapor hazırlamış ve Bursa Ziraat Mektebi ve çiftlik idaresinde gördüğü aksaklıkları anlatmıştır. Buna göre; mevcut hayvanlar için yem tahsisatının olmadığı, mektebin tedrisatıyla ilgili zamanında program ve talimatname hazırlanmadığı ve son

olarak da tedrisatın düzensiz bir şekilde yapıldığı için talebenin tahsilden geri kaldığını raporunda ifade etmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti de bu rapor kapsamında bazı girişimlerde bulunmuştur. İlk olarak yem tahsisiyle ilgili düzenleme yapılmış, akabinde binasının birinci sene kabul edilmiş olan 20 öğrenciyi istiap etmeye ancak yettiği için ikinci ve üçüncü senelerde alınacak 20'şer öğrenci için yer olmadığı belirtilerek okulun binasının eksik kısımları için de çalışma yapılmaya başlamıştır. Ayrıca tedrisatın düzenli işlemesi için yeniden hazırlanan ders programı da mektep müdürlüğüne gönderilmiştir. Bir taraftan da II. Abdülhamid, ziraat mekteplerinin Osmanlı Devleti için faydalı olacak şekilde ilerlemesi ve geliştirilmesi için irade çıkarmış ve Bursa Ziraat Mektebinin de terakkisi için yoğun gayret gösterilmesini istemiştir (BOA., İ.HUS., 4/128). Akabinde Bursa Ziraat Mektebinin muhtaç olduğu ıslahata dair gelen tebligata cevaben, tanzim ve ıslahı için ders programlarının yeniden düzenlendiği gibi binasının genişletilip çiftliğin büyütüldüğü ve çiftlikteki hayvan çeşitlerinin masraflarının ödenmesi gibi girişimlerde bulunulduğu ifade edilmiştir (BOA., BEO., 101/7507).

Bu arada yukarıda da belirtildiği üzere öğrenci kapasitesi başlangıçta 60 olarak belirlenen mektebin, bu miktarda öğrenciyi içine alacak şekilde genişletilmesinin lüzumu hissedilmiş ve bunun için Ziraat Nezaretince bir inşaat komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. Komisyon eşraftan ve vilayet idare meclisi azasından Hacı Latif Efendi başkanlığında oluşturulmuştur. Üyeleri arasında; Ziraat ve Nafia müşaviri Cemal Bey, İdare Meclisi azasından Servipcan Efendi, İstinaf Mahkemesi Azası Mustafa Efendi, Bursa Ziraat ve Nafia Şubesi azasından Hacı Serkis Efendi, mektep müdürü Katipyan Efendi, belediye kalfası Hacı Pandelaki ile inşaa için İstanbul'dan gönderilen kalfa bulunmaktadır. Bu genişletme ve inşaa süreciyle birlikte mektebin 60 öğrenciyi içine alacak kapasitede olup bundan sonra bu sayıda öğrenci kayıt ve kabul edileceği duyurulmuştur (Bursa, 123, 13 Z 1310/30 Nisan 1893; Bursa, 125, 27 Za 1310/12 Haziran 1893; Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893). Mektebin bu şekilde genişletilmesi projesi için 3 bin lira sarfıyla ilgili irade çıkmıştır. Hacı Latif Efendi başkanlığındaki komisyon bu proje için 2448 lira sarf etmiştir (Kepecioğlu, 2010, s. 280). Yine bu süreçte ilave edilmesi lüzumlu görülen hangar, ağıl, muhafaza duvarları ile mektebin önündeki balkonlu oda ile çeşitli odalar ve kimyahane inşa edilmiştir. Ayrıca caminin tavanı tamir edilmiş, numune çiftliğinin gelişimi için gerekli olan zirai aletler ile hayvan sayısı çoğaltılmıştır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1312, s. 351). Mektebin arazisinin genişletilmesi sürecinde çevredeki bazı arazilerin de istimlak edilmesi kararlaştırılmış ve bu arazilerin bedelleri belirlenmiş, dönümleri ve sahipleri de gazetede ilan edilerek gerekli işlemleri başlatmaları istenmiştir (Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895). Mektebin binasına zaman içinde çeşitli eklemeler yapılmaya devam edilmiş, 1898'de yeni bir daire daha yapılarak eksikliklerinin tamamlanması için gereken meblağın ödenmesi uygun görülmüştür (BOA., BEO., 1237 92758). II. Abdülhamid döneminin sonlarına gelindiğinde ise bazı kısımlarıyla yatakhanesinin yeterli gelmediği görülmüş, bu nedenle yapılacak yeni bir yatakhane, uygun bir hastane, cami-i şerif ve elbise deposu inşaatı için gerekli meblağın ödenmesi kararlaştırılmıştır (BOA., İ.OM., 12/15).

Açıldıktan uzun bir süre sonra mektep binasına paratoner konulması da gündeme gelmiştir. 1897'de mektebin bir kısmına yıldırım isabet ettiği için hasar meydana gelmiş, bu durum fırtınalı havalarda memur ve öğrencilerde korkuya neden olmuştur. Bunun üzerine binalarından gereken yerlere altı aded siper-i saika yani paratoner konulması için Tophane Müşîriyetinden gelen raporla beraber gereken meblağın ödenmesi için talepte bulunulmuştur (BOA., ŞD. 525/10). Burada mektebin olumsuz hava şartlarından etkilenmemesine çalışılarak memur ve talebenin sağlık ve güvenliklerinin dikkate alınmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ziraat Mektebine dönem içerisinde yeni eklemeler yapılmaya devam edilmiş, yanındaki ayrı bir bina içerisinde "Harir Darüttahsili" adlı böcekçilik bölümü açılmıştır. 1901'de açılan bu binada mektep talebesine böcekçilik üzerine teorik ve uygulamalı bilgiler verilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 597; Kepecioğlu, 2010, s. 281). Bünyesine eklenen yeni binalar, daireler, numune çiftliği için arazi alınması, örnek mandıra kurulması ve ipekböcekçiliği üretim binasının inşası gibi gelişmeler bir araya getirildiğinde, Bursa Ziraat Mektebinin zaman içerisinde dinamizm kazandığı görülmektedir (Qautaert, 2008, s. 102).

Mektebin İdari ve Öğretim Kadrosu

Ziraat mektebinin kuruluş sürecinde idari işleyişi ve kadrosu hakkında bazı esaslar belirlenmiş olup açılışından kısa bir süre sonra yayınlanan irade de bu esaslar ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer almıştır (BOA., İ. MMS., 122/5225). Buna göre; Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebi, Ticaret ve Nafia Nezaretinin Ziraat-ı Umumiye İdaresine bağlı olup vilayet ziraat müfettişinin de nezaret ve teftişi altındadır. Mektep; müdür, müdür-i sani, muhasebeci ve gerekli mualliminden oluşan bir heyet marifetiyle idare edilir. Her sene sonunda mektep müdürlüğünden gönderilen yazı ile Bursa Ticaret ve Ziraat Odasından iki aza, Bursa Ziraat Bankası şubesi memurundan ve çiftlik sahiplerinden iki kişi, vilayet tıbb-i baytari müfettişi ile mülki idadi müdüründen oluşan heyet, vilayet ziraat müfettişinin başkanlığında toplanır. Bu heyet, mektebin hesaplarını, ihtiyaçlarını kontrol ederek bir rapor hazırlar ve bir nüshası vilayete diğer nüshası da Ticaret ve Nafia Nezaretine müfettiş vasıtasıyla gönderilir. Heyetin doğrudan doğruya mektebin idaresine müdahaleye hak ve salahiyeti yoktur. Mektebin müdür ve müdür-i sanisi Avrupa ziraat mekteplerinde eğitim görmüş ve oralardan mezun olmalıdır. Bunlardan başkası mektebin müdür ve müdür-i saniliğine tayin olunamazlar. Mektebin muhasebecisi Mekteb-i Mülkiye-i Şahane veya Mekteb-i Sultani'den çıkmış olması şartıyla otuz bin kuruşluk bir kefil göstermeye mecburdur. İdare heyeti, mektep ve çiftliğin tahsisatı ile ilgili araç gereç ve levazımâtın satın alınması ve gerekli hesap işlemlerini ziraat bankasından yapar. Yani mektebin mali işleriyle ziraat bankası ilgilenir. Tahsisat dışında herhangi bir ihtiyaç olursa vilayete bildirilir ve Ticaret ve Nafia Nezareti haberdar edilir.

Buradan anlaşıldığı üzere mektebin kuruluş ve işleyişinde hassas davranılarak bir ekip çalışması gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Mektebin müdür ve müdür-i sanisinin Avrupa'da eğitim alma şartı, hatta muhasebecide aranan şartlar; idari ve öğretim kadrosunun nitelikli isimlerden seçilmek istendiğini ve mektepte dönemin zirai eğitim politikalarının uygulanacağını göstermektedir. Dikkati çeken bir diğer husus mektebin

bağlı olduğu nezarettir. Nitekim II. Abdülhamid döneminde ziraat mekteplerinin kuruluşu ve işleyişi, diğer mektepler gibi Maarif Nezaretine bağlı olmayıp mesleki eğitim kurumu statüsünde olduğu için Ticaret Nafia ve Ziraat Nezaretine bağlıdır (Çiftçi, 2009, s. 295). Bursa'daki mektep de önce Halkalı'da olduğu gibi Amasyan Efendi'nin Ticaret ve Nafia Nezaretindeki dairesinin idaresine verilmiş, daha sonra Ziraat Nezaretine geçmiştir (Quataert, 2008, s. 101).

II. Abdülhamid döneminde zirai eğitimi, ziraat mekteplerinin idaresi ve işleyişini sistematik hale getirmek için birtakım nizamnameler hazırlanmıştır. Bunlardan birini de "Nazari ve Ameli Hamidiye Ziraat Mektepleri Nizamnamesi" oluşturur. 21 Şubat 1891'de yayınlanan bu nizamnamede açılan ziraat mekteplerinin kuruluşu, talebe kabulü, idari ve öğretim kadrosu, imtihanlar, talebeye verilecek mükâfat gibi esaslar ve bunların işleyişi açıklanmıştır (Düstur, I. Tertib, c. VI, Ankara 1939, s. 918-923). Bu dönemde açılan ve açılması planlanan ziraat mektepleri için bir çerçeve sunan nizamnamenin sonuç kısmında ziraat mekteplerinin idareleri ve çiftliklerdeki uygulamalarla ilgili özelliklerin ayrı bir dâhili nizamname ile belirleneceği ifade edilmiştir. Çalışmayı asıl ilgilendiren bu kısımdır; çünkü Çiftçi'nin de tespit ettiği üzere (Çiftçi, 2009, s. 297) burada bahsedilen dâhili nizamname, Bursa Ziraat Mektebini ilgilendiren talimatname olarak dönemin yerel gazetelerinden Bursa'nın 113-118. sayıları arasında yayınlanmıştır. Bursa Ziraat Mektebinin iç işleyişi ve kadrosuyla, çiftlik hakkında önemli bilgiler içeren bu yazı dizisine "Selanik ve Bursa Hamidi Ziraat Ameliyat Mektepleri memurin ve muallimin ve talebe ve hademesiyle bu mekteplere merbut numune çiftlikleri müstahdeminin suret-i hareketlerini mübeyyin talimatnamedir" ibaresiyle giriş yapılmıştır (Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893).

Talimatnamenin ilk 26 maddesinde; müdür, müdür muavini, muallimler, mubassır, imam gibi mektebin idari ve öğretim kadrosunun hareket tarzlarından bahsedilmiştir. Buna göre mektep müdürü talimatname gereği mektep ve çiftlikteki bütün görevlilerin, talebelerin vazifelerine nezaret edip görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri konusunda dikkat edecek ve yeri geldiğinde personelini cezalandırabilecektir. Ayrıca kazalardan istenilen ve mektebe kabul edilen talebeye birer numara vererek bunları künye defterine işleyecektir. Müdür muavini de müdür için belirlenen bu görevlerde müdüre yardım edecek ve müdür başka yerde olduğunda görevine vekâlet edecektir. Muallimler ise, mevsimlere göre düzenlenen cetvellerde yazılı olan vakitlerde dershanede hazır bulunup, mazereti olduğunda müdüre bildirecektir. Eğer belirli vakitlerde dershanede bulunmaz ise maaşlarında kesinti yapılacaktır. Derse girdiğinde öncelikle talebeyi yoklama ederek gelmeyenlerin isimlerini, o gün verdiği dersin ismiyle aldığı cevaba göre talebenin kazanmış olduğu numaraları o derse ait deftere işleyecektir. Dersin sonunda bu defteri mubassır-ı evvele teslim edecektir. Muallim, ders döneminin başında vereceği dersle ilgili programda herhangi bir tadilat yapmak isterse durumu idareye bildirerek yeniden düzenlenecek olan program, ziraat idaresinden alınacak cevaba göre şekillenecektir. Muallimler dersleri layıkıyla işlemeli ve fenle ilgili dersleri talebeye yazdırabilmelidir. Talebenin ders kitapları mektep idaresi tarafından seçilecektir (Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893).

Talimatnamenin diğer maddelerinde ise idari kadro bünyesinde bulunan muhasebe memuru, mubassır-ı evvel, mubassır-ı sani ve imam'ın vazifelerinden bahsedilmiştir. Muhasebe memuru, mektep ve çiftliğin yazı işleriyle mektebin hesaplarını, ziraat bankasıyla olan ilgili işleri ve çiftlik hasılatı ile mektebin gelir ve giderlerini kaydetmekle görevlidir. Mubassır-ı evvel, talebeyi bizzat ya da mubassır-ı sani vasıtasıyla uykudan kaldırarak 5 vakit camiye gönderecektir. Ders işareti verildiğinde muallimleri dershaneye davet edecek, talebenin ders ve ahlâkları için defter tutup bunu her akşam mektep müdürüne gösterip imzalatıracaktır. Her dersin defteri, mubassır-ı evvel tarafından hıfz olunacaktır. Talebenin dersane ve diğer yerlerde edep ve terbiye ile gürültüsüzce ders çalışmalarına dikkat ederek gerektiğinde ihtarda bulunacaktır. Yine talebenin izin işleri, velilerinin yanına gidip gelmeleri, elbise temizliği, yatakhane, koğuş, dersane, yemekhane, yani mektebin iç düzenlenmesiyle ilgilenecektir. Mubassır-ı sani de mubassır-ı evvele refakat edecek, talebeyi uykudan kaldırmaya, derslere ve yemeğe davet edecek ve teneffüse ruhsat verecektir. Konuşma ve yemek zamanında ve yatak koğuşunda talebenin yanında bulunarak dershanede boş vakit geçirmelerine ve yemekhanede edep ve terbiye ile yemek yemelerine nezaret edecek ve aykırı hareketleri de mubassır-ı evvele haber verecektir. İmam da 5 vakit talebeye namaz kıldırmakla görevli olup, vaktiyle camiye devam etmeyenlerin durumunu önce mubassır-ı evvele sonra netice alınmazsa müdüre haber edecektir (Bursa, 114, 22 R 1310/9 Nisan 1893; Bursa, 115, 9 R 1310/27 Mart 1893).

Ziraat Mektebinin idari ve öğretim kadrosunun, mektepteki görevleri hakkında bilgi verildikten sonra bu kadronun hangi isimlerden oluştuğundan da bahsetmek gerekir. Bu bağlamda gerekli bilgiler vilayet salnamelerinden tespit edilebilmekte olup bu bilgileri içeren ilk salname 1310 (1892-1893) tarihlidir. Buna göre okul açıldıktan sonraki sene müdür Kalavasyan Efendi olup muavini de Katipyan Efendi'dir. Muhasebeci Peravent Efendi, idare memuru Veli Efendi, ameliyat muallimi Halis Efendi, imam Hafız Mehmet Efendi ve mubassır Mehmet Efendi'dir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 135). Ancak daha sonra, idari kadroda değişiklik yaşanmış, müdürlüğe Katipyan Efendi, müdür muavinliğine de Canik Efendi getirilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1310, s. 494). Ziraat Mektebi açıldığı sırada idari kadronun hangi isimlerden oluştuğu ile ilgili salnamelerde herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak bazı kaynaklarda mektebin ilk müdürünün Mazhar Bey olduğu (Kadıoğlu, 2005, s. 243) hatta Mazhar Bey'in Harir Darüttalimi müdürü Torkomyan Efendi ile 1891'de Bursa Ticaret Odası bünyesinde, vilayetteki ipekçiliğin durumu ile ilgili oluşturulan komisyonda buldukları belirtilmiştir (Üsküdarı, 1972, s. 13).

Mektebin kuruluş sürecinde müdür ve müdür muavinliği kadrosunun Ermeni cemaatinden olduğu görülmektedir. Mektepteki Ermeni idarecilerin varlığı bundan sonraki senelerde de devam etmiştir. Mektep açıldıktan sonra muallimlik kadrosu sadece ameliyat dersinden ibaret olmuştur. Bu da müdür ve muavinin aynı zamanda muallimlik yaptıklarını akla getirmektedir. Bir sonraki seneye gelindiğinde ise okulun idari ve öğretim kadrosuna yeni isimler eklenmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1311, s. 124):

Tablo 1: 1311 (1893-1894) Ders yılı idari ve öğretim kadrosu

Müdür	Katibyan Efendi
Müdür Muavini	Canik Efendi
Çiftlik Muavini	Mehmet Halis Efendi
Muallim-i evvel	Mustafa Hilmi Bey
Muhasebeci	Mehmet Celaleddin Efendi
Muallim-i sani ve Sermubassır	Mehmet Efendi
İmam	Mehmet Hamdi Efendi
Anbar ve Kiler Memuru	Ahmet Efendi

Yukarıdaki tabloya göre mektep kurulduktan sonraki sene muallim-i evvel kadrosunun yanına muallim-i sani kadrosu eklenmiş, ayrıca çiftlik için bir muavin görevlendirilmiş ve mektebin iç işleyişi için de anbar ve kiler memuru tayin edilmiştir. 1313 (1895-1896) ders yılına gelindiğinde ise mektebin müdürünün değiştiği ve Nesib Bey'in müdür olduğu görülmektedir (Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1313, s. 179). Dönemin yazar ve eğitimcilerinden İhtifalci Mehmed Ziya Bey, Bursa'yı ziyaretinde ziraat mektebini ziyaret etmiş ve mektep müdürü Nesib Bey'den de bahsetmiştir. Nesib Bey'in Mekteb-i Sultanî'den mezun olduktan sonra Avrupa'ya gidip ziraat eğitimi aldığını belirten Mehmed Ziya Bey, Nesib Bey'in Bursa Ziraat Mektebinde zamanının çoğunu mektebin tarlalarında ve ameliyat bahçelerinde geçirdiğini ve talebelerini gereğiyle yetiştirdiğini ifade etmiştir (İhtifalci Mehmed Ziya, 2010, s. 60, 61).¹ Nesib Bey'in müdürlük görevinde iki sene kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1315 (1897-1898) ders yılında mektep müdürü olarak Kalfayan Efendi karşımıza çıkmaktadır (Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi 1315, s. 59). Ertesi yıla gelindiğinde de hem idari hem öğretim kadrosuna yeni isimlerin eklendiği görülür:

Tablo 2: 1316 (1898-1899) Ders yılı idari ve öğretim kadrosu (Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi, 1316, s. 76)

Müdür	Kalfayan Efendi
Muavin	Hilmi Efendi
Çiftlik İdaresi Muavini	Mehmet Halis Efendi
Sanayi-i Ziraiyye Muallimi	Karnik Efendi
Muhasebeci	İsmail Efendi
Diğer muallim	Nazmi Efendi
Muallim-i sani ve Sermubassır	Abdülmecid Efendi
Ameliyat muallim muavini ve anbar memuru	Vahid efendi

¹ İhtifalci Mehmet Ziya Bey, İstanbul'daki tarihi eserler hakkında çalışmaları bulunan araştırmacı ve eğitimcidir. 1911'de kurulan İstanbul Muhibleri Cemiyeti'nin faal üyelerinden biri olmuş, Türk tarihinin önemli olaylarının yıldönümlerinde ve tarihte iz bırakan şahsiyetlerin ölüm yıldönümlerinde anma törenleri düzenleyerek konuşmalar yapmıştır. Bu nedenle kendisine ihtifalci lakabı takılmıştır (Semavi Eyice, "İhtifalci Mehmed Ziya", Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. XXI, 2000, s. 559-560).

Anbar ve Kiler memuru	Bahaddin efendi
İmam	Mehmet Hamdi Efendi
Tabip	Bedros efendi
Mubassır-ı sani	Mustafa Efendi

1316 (1898-1899) ders yılına bakıldığında öğretim kadrosuna sanayi-i ziraiye muallimliği eklenmiş ve bir de tabip görevlendirilmiştir. Ertesi yıl ise mektebin öğretim kadrosuna Kimya ve Hikmet muallimliği eklenmiş (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1317, s. 82). Böylece öğretim kadrosu zaman içerisinde artmıştır. Mektebin idari kadrosuna 1905 yılında dikkat çekici bir tayin gerçekleşmiştir. Ankara Vilayeti Ziraat Müfettişi ve Numune Tarlası Müdürü olarak görev yapan Manuk Efendi, Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat Müfettişliği göreviyle birlikte mektebin müdürlüğüne tayin olunmuştur (BOA., ŞD., 534/75). Böylece dönemin sonlarına gelindiğinde mektebin idari ve öğretim kadrosu şu isimlerden oluşmuştur (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1325, s. 378):

Tablo 3: 1325 (1907-1908) Ders yılı idari ve öğretim kadrosu

Ziraat Müfettişi ve Müdür	Manuk Efendi
Müdür-i sani	Haydar Bey
Riyaziyat muallimi	Nusret Efendi
Ameliyat muallim muavini	Münhal
Fenn-i mevaşi ve hayvanat muallimi	Hüseyin Efendi
Muhasebe memuru	Hamid Efendi
Harir Darüttahsil memuru	Mecid Efendi
Ser mubassır ve Anbar memuru	Hasan Efendi
Mubassır	Mustafa Efendi
Tabip	Bedros Efendi
İmam	Ömer Tahir Efendi

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinin bu dönemdeki idari ve öğretim kadrosunda müdürlerin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluştuğu görülür. Muallimlere bakıldığında ise bir muallim ile başlayan kadro zamanla artmıştır. Müdürün aynı zamanda vilayetin ziraat müfettişi olması, mektebin bölgenin zirai hayatında olan etkisini gösterir.

Ziraat Mektebinin idarecileri aynı zamanda muallimlik görevinde de bulunmuşlardır. Özellikle mektepteki tedrisatın ve çiftlikteki ziraatın gittikçe artmasıyla birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerinde mevcut muallimler yetersiz kalmıştır. Bunun üzerine müdürlere ilaveten dersler verilmiştir. Müdürlerin uhdesine yeni derslerin eklenmesi maaşlarına da zam yapılmasını gündeme getirmiştir. Nitekim bu zamana kadar müdürlere ayrıca herhangi bir ücret ödenmediğini belirten Ziraat Nazırı Selim Melhame, müdürlerin Avrupa'da zirai ilimler aldıklarını, emsallerinin ziraat müfettişliği ve daha fazla maaşlı memuriyetlerde çalıştıklarını belirterek bu kişilerin kaliteleri ve yaptıkları göreve mukabil maaşlarına aylık 500 kuruş zamlı senevi maaşlarının 12.000 kuruşa çıkarılması teklifinde bulunmuştur (BOA., ŞD., 531/2). Akabinde Bursa Ziraat Mektebi müdürüne yeniden ilave olunan muallimlik vazifesiyle

beraber aylık 500 kuruş zamlı senelik 12.000 kuruş verilmesi uygun görülmüştür (BOA., İ.OM., 8/11). Hüdavendigâr Ziraat Mektebinin kendi kadrosu dışında da eğitimcileri olmuştur ki bunlardan biri Hüdavendigâr Vilayeti Ziraat ve Nafia Müşaviri Cemal Bey'dir. II. Abdülhamid döneminde Avrupa'ya zirai eğitim için gönderilen gençlerden biri olan Cemal Bey, Bursa'da ziraat müfettişi olarak yedi sene görev yapmış, bu sürede sadece mektebin ve çiftliğin gelişmesi için teftiş görevinde değil aynı zamanda öğretim faaliyeti ve zirai uygulamalarda da hazır bulunmak üzere haftada iki kez mektebe gitmiştir (BOA., ŞD., 519/32; Quataert, 2008, s. 96).

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinin idari ve öğretim kadrosu değerlendirildiğinde kadronun baştan itibaren nitelikli, yetkin ve alanında uzman kişilerden oluşturulmaya çalışıldığı görülmektedir. Şöyle ki çiftlik idaresi hususunda becerikli, veterinerlik ve hayvan yetiştirmek usulü ile ilgili bilgi sahibi olmak şartıyla mektebe muavin sıfatıyla Londra'dan uygun bir kimsenin getirilmesi konusunda girişimlerde bulunulmuştur. Bu kişiye 500-800 liraya kadar İngiliz lirası maaş verilecektir. Şartlar arasında; 30-35 yaş arası, ziraat mektebinde tahsil görüp ziraat ilminin hem teorik hem pratik kısmına vakıf, hayvan yetiştiriciliği ve çiftlik idaresine uygun bilgi sahibi ve öğrenci yetiştirmeye muktedir bir kişi olması yer almıştır. Bu konuda İngiliz sefaretiyle iletişime geçilmiş hatta İngiliz özel okullarından birinin müdürüyle görüşülerek tavsiye edeceği kişilerin ziraat kalemi tarafından değerlendirilmesine karar verilmiştir (BOA., Y. A. HUS., 220/13). Buradan anlaşıldığı üzere ziraat mektebine ehliyetli, uzman idareciler bulunmaya çalışılmış hatta bu durum İngiltere'den uzman getirmeye kadar uzanmıştır. Okula, muavin veya böyle bir uzmanın kesin olarak gelip gelmediği bilinmese de başlangıç aşamasında böyle bir girişimde bulunulması önemlidir. Bu hassasiyet daha sonra devam etmiş, alanında uzmanı kadrolar mektepte istihdam edildiği gibi modern tarımda yaşanan gelişmeleri takip etmek amacıyla okulun bazı çalışanları yurtdışı görevlere gönderilmiştir. Bunlardan biri ziraat ameliyat muallimi Hüseyin Efendi'dir. Halkalı Ziraat Mektebinden mezun olan ve Bursa'da görev yapan Hüseyin Efendi, Roma'da toplanacak olan ziraat kongresine katılacak olan ziraat-i fenniye azasından Cemil Bey'e refakat etmek için görevlendirilmiştir. Ayrıca kongrede müzakerelerin ve kararların kayda alınması görevini yapacak olan Hüseyin Efendi'ye bu görev için 4000 kuruş maaş tahsis edilmiştir (BOA., İ. HR., 395/23; BOA., İ.HR., 395/33).

Müfredat ve Dersler

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinde öğrenim süresi 3 yıl olarak belirlenmiş olup, dersler Ekim ayının başından başlayarak Haziran ayı sonuna kadar devam etmiştir. Temmuz ayı, imtihanlara hazırlık ve imtihanlar ile geçmiş, Ağustosun başlangıcından Eylül sonuna kadar da mektep tatil edilmiştir. Eğitim-öğretim dönemi içerisinde mektep haftanın altı günü açık olup mukaddes, resmi gün ve geceler müstesna olmak üzere sadece cuma günleri tatildir. Gayrimüslim talebelere de pazar günleri sabahtan öğleye kadar ibadetlerini yapmaları için şehre gitmelerine izin verilmiştir (BOA., İ. MMS., 122/5225; Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893). Ziraat Mektebi ve kendisine bağlı olan numune çiftliğinde, ulum-ı diniye, ulum-ı tabiiye, riyaziye gibi dersler dışında fenn-i ziraatin teorik kısmı da öğretilmiştir. Yani ziraat-ı

umumiye ve hususiye, meyvecilik, bağcılık, sebzeçilik, muhasebe-i ziraat, inşaat ve hendese-i ziraiye, ziraiye, mevaşi, baytari-i umumi, böcekçilik, sütçülük, arıcılık gibi zirai sanayiyle ilgili dersler teorik olarak işlenerek çiftlik ve arazisinde uygulamalı olarak gösterilmiştir. Her dersin uygulamalı kısmı, teorik kısmını işleyen hocalar vasıtasıyla uygulama hocası ve bahçıvan tarafından gerçekleştirilmiştir. Her fennin öğretim yönteminin yıl içindeki dağılımı, dersin muallimi tarafından tafsilatlı olarak yazılıp mektebin tedris heyeti tarafından incelendikten sonra bir örneği nezarete gönderilmiştir. Tedris heyetinin reisi ise vilayetin ziraat müfettişidir (BOA., İ. MMS., 122/5225; HVS, 1324, s. 596, 597).

Ziraat Mektebi açıldıktan sonra Nezaret tarafından müfredat ve dersler ile uygulamaların içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler verilerek eğitim-öğretim faaliyetlerinin çerçevesi çizilmiştir (BOA., İ. MMS., 122/5225). Buna göre, tedris heyeti tarafından işlenecek derslerin içerikleri ve yapılacak uygulamaların 3 yıla bölüştürülmesi kararlaştırılarak maddeler halinde şöyle sıralanmıştır:

Lisan-ı Türki; talebelerin derecelerine göre tedris heyeti tarafından ayrıca bir program düzenlenecektir.

Muhtasar hesap, ta'dad ve terkim, küsurat; mektebe dâhil olacak talebenin bir az hesaba aşına olmaları şart ise de tekrar edilir ve ziraatla ilgili meseleler hal ettirilir.

Hendesenin tatbikatı; tarlaların tesviyesiyle bunların mesâhasına dair malumat-ı ibtidaiye.

Memalik-i şahanenin ve Hüdavendigâr vilayetinin coğrafyası; ziraat nokta-i nazarından dahi malumat verilecektir.

Mebâdî-i fenn-i hikmet; ziraata doğrudan doğruya ilgili olan kavaid-i umumiye-i ibtidaiye.

Münbit; arz, güneş, fusul-i erbaa, ay, rüzgarlar, yağmur, çiğ, don, sis, kar, rutubet, kuraklık, bulut, istimal olunan alat, termometre, barometre, mikyâsü'l-matar vesaire, havanın bozup bozmayacağını keşfe hadim vesait-i mütenevvi ilh.

Mebâdî-i fenn-i kimya; kireç, kükürt, kömür, vesair kimyanın ziraata tatbikatı.

Ziraata müteallik umumiye; şeker, şıra, pekmez, ispirto, kireç, kömür, tuğla, ekmeç, gülyağı, meyve sebzeleri kurutmak vesaire.

Sütçülük; süt, nev'i, sütün bozulmasının sebepleri, sütün muhafazası, süte arız olan hastalıklar, yağ, usul-i imali, istimal olunan alat, süthanelerin inşası ve taksimatı, süthanelere müteallik malumat-ı umumiye.

İpek böceğinin usul-i terbiyesi; ipek böceği tohumu, koza, arız olan hastalıklar, dut bahçeleri vesaire.

Bağcılık; malumat-ı umumiye, bağlar, üzüm cinslerinin nevi, bağlara mahsus araziler, bağ yetiştirmek usulü, çubukların garsı, çapalamak, budamak, gübrelemek, üzümleri düşürmek, bağlara arız olan hastalıklar ve bunların tedavisi.

Tavukçuluk ve yumurtacılık; tavuklar, horozlar, ördek, hindi, kaz, yumurta, civciv, civciv çıkarmak, iş bu hayvanatı terbiye etmek usulü.

Arıcılık; arılar hakkında malumat-ı umumiye, arıların usul-i teksiri, bal, bal mevsimi, kovanlar ilh.

Fenn-i nebatat ve mebâdîsi; kökler, sap, yapraklar, tomurcuk, dal, çiçek, meyve, tohum ilh.

Mebâdî-i usul-i idare-i mevaşi; öküz, inek, koyun, keçi, mevaşinin usul-i terbiye ve teksiri.

İlm-i hayvanatın ziraate tatbiki; enharlarda balık yetiştirmek usulü, nizam-ı mevcude ilh.

Eşgal ve usul-i tedavi-i hayvanat-ı ehliye; mevaşinin hastalıkları, tedavisi.

Fenn-i ziraat; topraklar, suret-i taksimleri, gübreler, kireç, kül, çamur, çiftlik gübreler, esb, öküz, koyun gübreleri, gübrelerin kuvvetleriyle usul-i istimleri, çift sürmek, bellemek, çift sürmenin usul ve nev'i, pullukların suret-i istimali, tırmık çekmek, silindir çekmek, tohum ekmek, el ile makine ile orak, demet yapmak, orak, tırpan, orak makineleri, suret-i istimali, harman, usulleri, harman makineleri, kalburlar, envai, mahsulü, mahsulatın usul-i muhafazası, usul-i zirai-i çayır, çayırların usul-i ihdası, çayır makineleri, dönüm başına hasıl olan miktar, eşcar-ı müsmire, zeytin, incir ilh.

Sebze ve meyve ve çiçek bahçeleri; iş bu bahçelerin usul-i ihdası ve taksimatı, sebzecilik, turfandacılık, arız olan hastalıklar.

Hendese-i ziraat; saban, pulluk, sabanların enva-ı-usul-i imalleri ve istimleri, çapa alatı, demir tırmıklar, orak makineleri, ot kurutmaya mahsus makineler, başak toplamaya mahsus alat, tohum makineleri ve bunların suret-i istimali, harman makineleri, usul-i istimali, mısır buğdayı ve pamuk çırçırları, kalburlar, pancar ve turp taneleri kesmeye mahsus alat, üzüm ve zeytin tanelerinin suyunu çıkarmak için istimal olunan alat, çiftlik ebniyelerinin usul-i inşası, kavaid-i umumiye, ahırlar, kümes vesaire anbarlar, matmureler, süthane, havuzlar, kuyular, kavaid-i umumiye.

Çiftliğin hesabatını tutmanın usulü; usul-i muhasebe-i ziraat defterlerinin adedi, bunları tutmanın usul ve kaidesi.

İlm-i hıfz-ı sıhhat-i beşer; tarifi, maksadı, hava, havayı ihlal eden esbab, teneffüs, mesakin-i müferrih, rutubet, mekulat-ı müfide ve muzır, meşrubat-ı müferrih, nezafet, jimnastik, uyku vesaire.

Fenn-i terbiye-i eşcâr "orman derslerinin mebadisi"; tarifi, kavaid-i esasiye, eşcârın hangi senede kat' olunması lazım gelir, ormandan senevi istihsal olunabilecek hasılatın miktarını tayin etmek için gayet basit usuller, koru, tarifi, kat'ı eşcâr usulü, baltalık, safi baltalık, mahlut baltalık, ormanların hîn-i katında bırakılacak ihtiyat-ı eşcâr, ihtiyat ağaçlarının kat' zamanı, ihtiyat ağaçlarının intihabı, bunların suret-i tertibi, eşcârın dallarını kat' etmek, budamak, tepelerini kesmek, baltalıkların usul-i kat'ı, eşcârın ormanlardan usul-i nakli, imal-i eşcâr, tensik-i mahsulat-ı vesaire, kış mevsiminde yapraklarını döken ağaçların nev'i ve cinsi, kara meşe, ak meşe, mantar meşesi, kayın ağacı, kestane ağacı, kara ağaç, dişbudak, kavak ağacı vesaire, reçineli ağaçların envai, sarı çam, sahil çamı, katran ağacı, orman yetiştirmek usulü, fidan yetiştirmek için tohum ziraat etmek usulü, fidan gars etmek usulü, eşcâra arız olan ile

ve emarız, bunların usul-i tedavisi, hayvanat-ı muzırta usul-i def ve tenkili, ormanların iklimi ve toprakların kuvve-i inbatıyesine ve yağmurların miktarına ve bayırlardaki toprakların zabt-ı muhafazasına olan tesirati, orman nizamnamesinin ceza kısmı, ormanlara rai hayvanattan mütevellid muzırrat, orman korucuları ilh. (BOA., İ. MMS., 122/5225).

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde yukarıda bahsedilen program ve dersler dışında ders programı ve bunun yıllara göre ayrımı ile ilgili bilgiler oldukça sınırlıdır. Aşağıdaki tabloda sunulan program hem ziraat mektebinin yıllara göre derli toplu ders programını gösterdiği hem de okulun II. Abdülhamid dönemindeki son programı olduğu için oldukça önemlidir:

Tablo 4: *Hüdavendigâr ziraat ameliyat mektebi ders programı (BOA., MF. MKT., 1103/62)*

Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf
Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye	Akaid-i Diniye
Ziraat	Ziraat	Ziraat
Türkçe	Hesap	Kimya
Tabakat	Türkçe	Sanayi-i Ziraiye
Fransızca	Nebatat	Eşcâr-ı Müsmire
Kimya	Böcekçilik	Topoğrafya
Tarih-i İslam	Bahçıvanlık	Mevaşi ve Baytarlık
Hayvanat	Hendese	Nebatat
Hüsn-i Hat	Hikmet	Fransızca
Hesap	Hendese-i Ziraiye	Servet-i Milel
	Fransızca	İnşaat-ı Ziraiye
	Hayvanat	Hikmet-i Tabiiye
	Kimya	Cebir
	Coğrafya-yı Ümrani	Kitabet

Tabloya bakıldığında, 1909 yılının başları itibariyle ziraat mektebinde dönemin sonunda birinci sınıfta 10, ikinci ve üçüncü sınıflarda ise 14 ders işlenmektedir. Mektebin kurulduğu yıllarda olduğu gibi teorik ve uygulamalı dersler bir arada verilmiştir. Akaid-i Diniye, Türkçe, Fransızca, Ziraat gibi bazı dersler ise her üç sınıfta da işlenmiştir. Birinci sınıfta teorik derslerin, diğer sınıflara göre daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır.

Ziraat Mektebine Öğrenci Kabulü ve Kayıt Süreci

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde öğrenim görmek isteyen öğrencilerin giriş ve kayıt süreci birtakım esaslara bağlanmıştır (BOA., İ. MMS., 122/5225). Buna göre, mektebe her yıl Osmanlı Devleti tebaasından olmak üzere 20 adet öğrenci alınacak olup, bunların yaşları 14'ten küçük ve 20'den büyük olmayacağı gibi vücutları ziraat işlerine uygun olacaktır. Mektepte üç sınıf bulunacak ve toplam öğrenci adedi 60'ı aşmayacaktır. Bundan fazla öğrenci kabulü ancak irade-i seniyye ile mümkün olabilecektir.

Mektebe girmek isteyen öğrenciler birtakım muameleleri yerine getirmek zorunda olup, kayıt süreci şu şekilde gerçekleşmektedir:

Peder ya da velileri tarafından çocuklarının mektebe kabul olunmasını haber veren bir dilekçe talep olunmaktadır.

Meşru bir gerekçe olmadığı müddetçe talebenin tahsil süresi bitmeden mektepten çıkarılmayacağına ve şayet çıkarılır ise talebenin giriş gününden ayrılışına kadar yapılan masrafın ödeneceğine dair bir senet alınmaktadır.

Talebenin doğum yeri olan yer veya köyden çocuğun pederinin veya velisinin çiftlik veya arazi sahibi olup ziraatle meşgul olduğuna ve çocuğun namus erbabı ve iyi hal sahibi olduğuna dair yazılı bir belge istenmektedir.

Talebenin tezkire-i osmaniyesinin tasdikli sureti talep edilmektedir.

Talebenin aşılınmış olduğu ve herhangi bir hastalığı olmadığına dair mahalli belediye tabibinin belgesi istenmektedir.

Talebe bir mektepte bulunmuş ise diploması veya tahsil eylediği derslerin çeşidiyle derecelerini içeren hocası tarafından verilen bir tane şahadetname getirilmesi gerekmektedir.

Mektebe dâhil olmak isteyenler, her kaza ve sancak merkezinde 5 üyeden olmak üzere senenin ağustos başlangıcında oluşacak seçilmiş heyet marifetiyle aşağıda yazılı derslerden imtihan olunur:

Türkçe kıraat ve imla ve tahrir

Muhtasar hesab a'mâl-i erbaa

Seçilmiş heyete müracaat eden talebelerden bu derslerden başka tahsil görmüş olanların bilgileri dikkate alınarak düzenlenecek mazbataya işlenecektir. Rüşdiyeden çıkmış ve şahadetnameli talebeler imtihansız olarak mektebe kabul olunacaktır. Eğer seçilmiş heyete müracaat eden talebelerin miktarı 20'yi aşarsa her sancaktan talep olunacak dört talebenin tayini için o sancak talebelerinden en muktedir olanlar ayrılarak kalanı ertesi seneye bırakılır. Kaza veya liva merkezlerinin imtihanları yapıp onaylanan ve tayin edilen talebelerin imtihan evrakı ve dilekçe ve şahadetnameleri, mutasarrıflığın görüşünü içeren resmi yazı ile Eylül başından önce ziraat müfettişliğine bırakılmak üzere vilayete gönderilir.

Ziraat müfettişi, mektep müdürü, müdür-i sanisi ve mektep hocalarından oluşan bir heyet bu gelen evrakı görüşerek gelecek talebenin isimlerini içeren belgeyi Eylül'ün 15'ine kadar vilayet makamına sunarak talebelerin vilayet merkezine gönderilmesi, vilayetten mutasarrıflıklara bildirilir.

Bu talebelerin Bursa'ya kadar olacak yol masrafı ziraat bankasından ödenir.

Mektebe Eylül sonundan önce girecek talebeler, mektep müdürü başkanlığında müdür muavini ve muallimlerin uygun olanlarından oluşacak bir sınav heyeti huzurunda tekrar sınav yapılır. Başarı derecelerine göre sıra numaraları verilerek isimleri deftere kaydedilir. Bu defterin özeti vilayet makamına ve Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilerek vilayet gazetesiyile de ilan olunur (BOA., İ. MMS., 122/5225). Bütün bunlara bakıldığında, mektebe kayıt sürecinin sıkı esaslara bağlı olduğu

anlaşılmaktadır. Öğrencilerin seçiminde liyakate bakılması ve başarı durumlarının etkili olması dikkati çeken bir husustur. Daha sonraki yıllarda öğrencilerden Fransızca, coğrafya ve öşür kanunu bilgisi de istenmeye başlamıştır (Quataert, 2008, s. 102). Ayrıca talebeler mektebe ücretsiz olarak kabul edilip, mektebin masrafları vilayette bulunan ziraat bankası şubelerinden, talebelerin yemek ve elbise masrafları da mektep tarafından karşılanacaktır (BOA., İ. MMS 122/5225).

Bu arada bir başka gelişme mektebin öğrenci kapasitesi konusunda yaşanmıştır. Kuruluş aşaması ve nizamnamesinde kapasitesi 60 kişi olarak belirlenmesine rağmen, talebin fazla olması nedeniyle bir süre sonra kapasitenin artırılması gündeme gelmiştir. Böylece ileride gerektiğinde artırılmak üzere yılda 10'ar öğrencinin ücretli olarak alınacağı ve bunlardan, ödeneğin fazla öğrenci kabulüne yeterli gelmemesi nedeniyle, yemek, elbise vs. masrafları için 16 Osmanlı altını ücret alınması kabul edilmiştir (BOA., İ. OM., 9/13).

Ziraat Mektebinde Öğrenci Sayısı

Tablo 5: Ziraat Mektebi'nin 1310 (1892-1893) – 1324 (1906-1907) ders yılları arasındaki öğrenci sayıları²

Tarih	Sayı
1310 (1892-1893)	17
1316 (1898-1899)	63
1317 (1899-1900)	60
1318 (1900-1901)	60
1319 (1901-1902)	60
1320 (1902-1903)	68
1321 (1903-1904)	87
1322 (1904-1905)	70
1323 (1905-1906)	60
1324 (1906-1907)	60

Ziraat Mektebinin öğrenci sayısına bakıldığında, çoğunlukla başlangıçta belirlenen 60 kişilik kontenjana uymakla birlikte bazen yıllara göre artma ve azalma eğilimi gösterdiği anlaşılmaktadır. Mektep açıldıktan sonraki yıl öğrenci sayısı 17'dir. Daha sonraki altı yılda ise kaynaklarda öğrenci sayısı ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bundan başka Ziraat Mektebinde gayrimüslim idarecilerin yanında gayrimüslim öğrenciler de bulunmaktadır. Örneğin, 1316 (1898-1899) tarihli Maarif Salnamesinde mektepte dokuz gayrimüslim öğrencinin bulunduğu kayıtlıdır. Bu kayıt, arşiv belgelerinden de teyit edilebilmektedir. Nitekim yüksekokullara kaydedilmeleri için haklarında irade çıkan 25 Ermeni talebeden dördünün Halkalı Ziraat Mektebine gönderilmesi istenmiş ancak bu dört talebenin tahsillerinin mektebin şartlarına uygun olmadığına ve bunların Halkalı'da eğitim almaları için önce Selanik ve Hüdavendigâr Ziraat Mekteplerine gönderilmeleri gerektiğine karar verilmiştir (BOA., BEO,

² Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr (1310), 135; (1316), 76, 435; (1317), 331; (1318), 326; (1319), 338; (1320), 352; (1321), 354; (1322), 330; (1323), 342; (1324), 261; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (1316), 1038.

1171/87797). Kapasitesi 60 olarak belirlenen okulda, 1316 (1898-1899) ders yılında ıslahhaneden katılan üç kişi dışında 1320 (1902-1903)'ye kadar bu sayı devam etmiştir. Ancak 1320 (1902-1903)'den itibaren iki yıl boyunca öğrenci sayısı önce 68'e akabinde ise zirve denilecek 87'ye ulaşmıştır. 1322'de bu rakam 70'e düşmüş, ertesi iki yıl boyunca da 60 öğrenci okula devam etmiştir.

İmtihanlar

Ziraat Mektebinde gerçekleştirilen imtihanlarla ilgili ayrıntılı bilgilere Bursa gazetesinde yayınlanan dâhili talimatnameden ulaşılabilmektedir (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893; Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893). Buna göre, imtihanlar iki çeşit olup biri hususi diğeri umumidir. Hususi imtihanlar her dersin muallimi, müdür ve muavin ile yüz yüze olarak yazılı ve lazım gelen uygulamayla beraber Kanun-ı Evvelin ve Martın son haftalarında icra edilecektir. Her dersin imtihan-ı hususisi öğretimi aksatmamak için o dersin saatinde yapılacaktır. Dersler Haziran sonunda sona ererek Temmuzun başından 15'ine kadar genel imtihana hazırlık için süre verilir. Temmuz'un 15'inden sonuna kadar da imtihanlar yapılır. Ağustos başından Eylül sonuna kadar mektep tatil edilerek arzu eden talebeye izin verilmektedir. İmtihanlara mahsus numaraların dereceleri aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 6: Ziraat mektebinde imtihan dereceleri

Numara	Derece
0	Hiç
1,2	Pek fena
3,4,5,	Fena
6,7,8,9,	Karib-i vasat
10,11	Vasat
12,13,14	Karib-i âlâ
15,16,17	Âlâ
18,19	Aliyü'l-âlâ
20	Fevkalade

Umumi imtihanlar için belirli olan vakit başlamadan önce vilayet ziraat ve nafia müşavirinin hazır olduğu sırada mektebin idare heyeti toplanarak her ders için erbab-ı fenden birer yahut ikişer mümeyyiz seçilerek, ders muallimleri ve mümeyyizlerin isimleriyle imtihan günlerini içeren cetveller hazırlanıp makam-ı vilayete takdim olunacaktır. Seçilen mümeyyizlere, bulunacakları imtihanlar, cetvellerle vilayetten bildirilecektir. İmtihan heyeti, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından ziraat heyet-i fennesi azaları arasından seçilecek olan kişinin başkanlığında ziraat ve nafia müşaviri ile maarif müdürü, mümeyyizler, mektebin müdürü, muavini ve muallimlerinden oluşacaktır. Soru sorma hakkı imtihan yapılan dersin muallimine ait olup heyetten birisi soru sormak isterse ilgili muallime müracaat edecektir. Her dersin imtihanı

sırasında müdür ile muallim ve mümeyyizlerden birisi numara verecektir. İmtihan sonunda bu üç numaranın ortalaması alınarak imtihana ait cetvelde o dersin ve talebenin ismi hizasına yazılacak ve defterin altı imtihan heyeti tarafından mühürlendikten sonra mektep müdürüne verilecektir (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893).

Her sınıf derslerinin bu şekilde yapılacak imtihanları sonunda imtihan cetvelleri mektebin muallim heyeti tarafından ayrı ayrı kontrol edilerek ve talebelerin dereceleri toplanarak derslerin sayısına göre taksim edilir. Akabinde imtihan neticelerini gösteren bir genel cetvel düzenlenerek mektep müdürlüğüne gönderilir. Talebenin umum derslerden aldığı numaraların ortalaması 10'dan aşağı ise katiyen sınıf terfi edemeyecektir. Talebeye bir de sınıf terfisi için ikinci imtihan hakkı tanınmıştır. İkinci imtihanlar, derslere başlamadan 15 gün önce tedris heyeti huzurunda icra edilecektir. Bu imtihanda başarılı olan talebeye sınıf terfi ettirilecektir. İki imtihanda dahi sınıf terfi edemeyen talebenin heyet-i tedrisiyece ahlâk notları mütalaaya alınarak ya mektepte alıkonulacak veya ihraç olunacaktır. İki sene mütemadiyen sınıf terfi edemeyen talebe mektepten çıkarılacaktır. Her ne sebeple olursa olsun mektepten ihracı gereken talebenin ihraç sebebi idare heyeti tarafından mazbatayla ziraat umumi idaresine bildirilerek muvafakat cevabı alındıktan sonra icabı icra kılınacaktır.

Talebenin üçüncü sene sonunda nazari ve ameli imtihanlardan aldıkları numaraları ortalaması birinci ve ikinci senedeki imtihanlarda aldığı numaraların ortalamasıyla birleştirilerek hepsinin genel ortalaması alınıp talebeye genel bir not verilecektir. Bu şekilde 13'ten 20'ye kadar olan ortalama numara almaya hak kazananlara Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından birer şahadetname verilerek talebe mezun olacaktır (Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893).

Disiplin, Ceza ve Mükâfat

Hüdavendigâr Ziraat Ameliyat Mektebinde, eğitim-öğretim faaliyetlerinin önemli bir parçasını disiplin oluşturmuştur. Mektebin yatılı olması, bitişiğinde numune çiftliği ile geniş arazilere sahip olması yanında Bursa şehir merkezinin dışında bulunması, öğrenciler üzerinde ciddi bir disiplin ve otorite kurulmasını gerektirmiştir. Bu bağlamda mektep açıldıktan sonra Bursa gazetesinde yayınlanan talimatnamede (Bursa,116, 16 R 1310/3 Nisan 1893) talebenin görevleri ve uyması gereken kurallar teferruatıyla anlatılmıştır:

Talebe, mevsime göre tertip edilmiş vakit çizelgesine göre hareket etmelidir. Yani yataktan çıkarak, derse, müzakereye, yemekhaneye ve uygulamaya gitmek için boru, trampet, yahud düdük ile kendilerine verilen emirle işarete tamamıyla ve vaktiyle uymak zorundadır.

Talebe kendi yataklarını her sabah belirli vakitte düzeltmeye ve elbiselerini daimi surette temiz tutmaya ve bu hususta kendilerine verilecek olan emirleri ve tenbihleri tamamıyla yerine getirmeye mecburdur. Ayrıca öğrenciler dershaneleri, koğuşları ve yemekhaneyi münâvebeten temizleyeceklerdir.

Talebe, amirlerine ve muallimlerine itaat ve hürmet edeceği gibi birbirleri arasında da hüsn-i muâşeret eyleyeceklerdir. Muallimleri dershaneye girdiğinde ayağa kalkıp selamlayarak muallim tarafından otur emri verilmedikçe yerlerine oturmayacaklardır.

Talebenin gerek dersane ve yemekhanede ve gerek yatak koğuşunda ve müzakere zamanlarında birbirleriyle sohbet etmeleri, muallim ve mubassırlardan ruhsat almadıkça dışarı çıkmaları katiyen yasaktır.

Mektep içinde sigara içmek, dersane ve koğuşlarda yemiş ve buna benzer şeyler yemek ve saklamak katiyen yasaktır.

Mektebin civarında yaşayan kasaba ve köyde ailesi bulunan talebeye eğer velisinin rızası olur ise velisi nezdinde kalmak üzere yalnız Cuma geceleri ve kimsesi bulunmayan talebeye dahi Cuma günleri ruhsat verilecektir. Ancak mevcut talebenin yarısına bir hafta ve sınıfın kalanına diğer hafta müsaade olunacaktır.

Umumi imtihandan sonraki tatil esnasında ailesi yanına gitmeyen talebe mektepte geceleyecek, Cuma ve Pazar günleri arzu eder ise usulünce izin verilecek ve diğer tatil günlerinde çiftliğin ameliyatıyla meşgul olacaktır.

İzinli olan talebe dışarda edep ve terbiye dairesinde gezip tozacak, oturulması ve gidilmesi caiz olmayan yerlerde bulunmayacaktır.

Ziraat Mektepleri Nizamnamesine ve bu talimatın içeriğine mugayir hal ve harekette bulunan, derslerine devam ve vazifesine özen etmeyen, mektepte ve taşrada hüsn-i ahlâk ve edebini muhafaza eylemeyen talebe hakkında beş çeşit ceza uygulanacaktır. Bunların birincisi 24 saat kadar yemeksiz yalnız ekmek ve su vermek, ikincisi mezuniyetten mahrum bırakılmak, üçüncüsü heyet-i idare huzurunda tevbih ve tenbih, dördüncüsü tekdir-i aleni ve beşincisi tard'dır. Talebenin gerçekleştirdiği kabahatin derecesine göre birinci ve ikinci derecede olan cezalar müdürün ve ondan ötesi idare heyetinin kararıyla ve yalnız tard muamelesi hakkındaki karar ziraat-i umumi idaresine bildirilip onlardan alınacak izne göre uygulanacaktır (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893).

Ziraat Mektebi talebelerinden başarılı olanlar ise mektep idaresi tarafından mükâfatlandırılacaktır. Bu bağlamda müdür tarafından üç takdir nişanı verilecektir. Bunlardan birincisi aferin, ikincisi tahsin, üçüncüsü de imtiyazdır. Bir tahsin dört aferine ve bir imtiyaz iki tahsine eşittir. Elli aferin bileti kazanan talebeye mektep tarafından uygun bir hediyeye verilerek aferin biletleri istirdad olunacak ve hediyeye, bütün talebeler müdür ve muallimin muvâcehesinde mektep tarafından usul dairesinde verilecektir. Gerek mektep içinde gerekse dışında edebe aykırı harekette bulunmuş ve muallimlerine riayet etmelerinden dolayı hüsn-i ahlâk sahibi olan talebeye verilecek mükâfat aferin ile eşit sayılacaktır (Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893).

Mezuniyet

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebinde eğitimini başarıyla tamamlayarak mezun olan ve dereceye giren talebelere birtakım ödüller verilecektir. Bu kapsamda birinciliği kazanan talebeye seçilmiş heyet tarafından uygun görülürse 1 altın madalya ve 1500 kuruş, ikinciliği kazanan talebeye gümüş madalya ve 1000 kuruş

ve üçüncülüğü kazananlara da tunç madalya ve 500 kuruş verilmesi veyahut bu para ile kendisine arazi veya hayvan, alat ve edevat satın alınması kararlaştırılmıştır. Görülmektedir ki mektepten şahadetnamesini alarak çıkan talebelerin imtihansız olarak Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisine girmelerine hak verilmiştir. Tahsil süresini bitirip başarılı olan talebeye şahadetnameleri, ilgili nezaret tarafından verilmektedir (BOA., İ. MMS., 122/5225).

Bursa Ziraat Mektebi mezunları, Halkalı Ziraat Mektebinin talebe kadrosuna dâhil olmuşlardır. Yani Bursa'daki okul bir alt derecede olması nedeniyle aynı zamanda Halkalı'daki okula öğrenci hazırlamıştır. Örneğin II. Abdülhamid'in iradesiyle Bursa Ziraat Mektebinde tahsillerini tamamlayıp mezun olan üç Ermeni öğrenci, Halkalıdaki Ziraat Mektebine gitmek istemiş ve bunun için mürur tezkiresi talebinde bulunmuşlardır (BOA., DH. TMIK. M., 135/33). Yine Bursa'daki Ziraat Mektebinden şahadetname alan Ali Rıza Efendi, Halkalı Ziraat Mektebine kaydolmak için talepte bulunmuştur (BOA., BEO., 2422/181637). Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Hem bir üst ziraat okuluna öğrenci hazırlaması hem de modern tarımı ülke sathına yaygınlaştırma konusunda harcanan çaba, Bursa Ziraat Mektebinin dönemin zirai eğitiminin temel taşıyıcılarında biri konumunda olduğunu gösterir.

Bursa Ziraat Mektebi ilk mezunlarını açıldıktan üç sene sonra 1894'te vermiştir (Erdönmez, 2003, s. 32; Sedad, 1934, s. 25). Ancak mezunlarla ilgili kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Örneğin vilayet salnamelerinde okulun açıldığı tarihten 1906-1907 ders yılına kadar şahadetname alan öğrenci sayısı 129, ertesi ders yılı ise 149 olarak verilmiştir (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 597; Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1325, s. 338). Quataert ise 1894'den itibaren Bursa'daki Ziraat Mektebinin her sene 24 ila 40 öğrenciyi mezun ettiğini, böylece 1908 senesi itibariyle toplam mezun sayısının 330'u geçtiğini ifade etmiştir (Quataert, 2008, s. 107).

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi Numune Çiftliği

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebine bağlı numune çiftliği ve araziler, eğitim-öğretim faaliyetlerinin uygulama alanı olmuştur. Okulun müfredatında yer alan derslerin bir kısmı uygulamalı olduğu için, çiftlik ve müştemilatıyla arazilerde işlenmiş, öğrenciler aldıkları teorik dersleri bizzat buralarda tatbik etmişlerdir. Böylece ziraat mektebi ve numune çiftliği, eğitim-öğretim faaliyetlerinde birbirini tamamlamıştır.

Ziraat Mektebi ve Numune Çiftliğinde dönemin pek çok modern tarım araç gereçlerini ve çeşitli hayvanları görebilmek mümkündür. Nitekim pulluklar, çapa makineleri, orak ve çayır makinesi, pancar doğramaya mahsus makine, mısır danelemeye mahsus makine, saman yapar harman makinası, kaymak döğmeye mahsus Danimarka yayığı, yağ yoğurma teknesi, termometre, kaymak yoğurma aleti, civalı termometre ve barometre gibi modern tarımın gereği olan pek çok alat ve edevat ile demirbaş hayvan olarak; 5 çift öküz, 12 adet inek, 50 adet koyun, 4 kısarak ve 2 beygir kuruluş aşamasında çiftlikte bulunmaktadır (BOA., İ. MMS., 122/5225).

II. Abdülhamid döneminde Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, Halkalı Ziraat Mektebi ve Mülkiye Baytar Mektebi gibi müessesat-ı hayriye olarak kabul edilerek desteklenmiştir (BOA., ŞD., 591/6). Bu desteğin, mektebe

ve çiftliğe doğrudan yansımaları olmuştur. Nitekim Ziraat Mektebi diğer mekteplerde olduğu gibi dışarıdan getirilen araç gereçler ve materyaller bakımından gümrük resminden muaf tutulmuştur. Örneğin, mektebe ve çiftliğe gönderilen hurdebin, böcekçilik, meyve kurutmak, konserve yapmak, arıcılık ve kimyaya mahsus alat-edevat ve makine gümrük resminden muaf tutulmuştur (BOA., ŞD. 523/51). Yine numune çiftliğine Avrupa'dan çeşitli alat, edevat, araç gereç ve makineler getirilerek modern yöntemlerle tarımsal faaliyetler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin Avrupa'dan satın alınarak Halkalı Ziraat Mektebinde uygulanan ve başarı gösteren meyve ve sebze kurutma makinelerinden Hüdavendigâr Numune Çiftliği için de satın alınması istenmiştir. Şöyle ki numunelerini göstermek için mayısta tedarik olunabilen muhtelif cins sebze ve meyvelerden birer miktarı kurutulmuş ve çekmece içerisinde özel memur ile padişaha gönderilmiştir. Ancak bunların yaz mevsiminde yetişerek kurutulanlar kadar nefis olmasa da sıradan kurutulanlara karşı daha iyi olduğu ve bir müddet suda bekletildikten sonra yenildiğinde lezzetinin tazesini fark olunmayacak derecede olduğu ifade edilmiştir. Osmanlı Devletinin şöhretli meyve ve sebzelerinden bu makineler yoluyla yeniden istifade edileceği için makinelerin bir an evvel getirilmesi istenmiştir. Bu işlemlerin ziraat ıslahının önemli bir parçası olduğu ve Avrupa ve Amerika'da uygulandığı vurgulanmış ve neticede makinelerin getirilmesine onay verilmiştir (BOA., İ. OM., 2/56). Numune çiftliğinde bu konuda yaşanan bir başka örnek ise Paris'ten getirilen makinalardır. Okulun idare heyeti tarafından düzenlenen kararname ile Paris'teki Bilz fabrikasından tereyağı yoğurmasına, pancar doğramasına ve hububat kırma özelliğine sahip makinelerle bileği taşı getirilmiştir. Bütün bunlar, modern tarımın çiftlikte uygulanmaya çalışıldığını gösterdiği gibi hem hububat, hem mandıra hem de şeker üretimi açısından okulda ve numune çiftliğinde bazı girişimlerde bulunulduğunu göstermektedir (BOA., BEO, 1170/87699). Ertesi yıl da Marsilya'dan iki sandık içinde tulumba getirilerek gümrük resminden muaf tutulmuştur (BOA., ŞD., 591/6).

Numune çiftliğine Avrupa'dan sadece alat, edevat değil, araziye ekilecek mahsul de getirilmiştir. Örneğin çiftliğin açıldığının ertesi senesi, Macaristan Ziraat Nezaretinden gelen heyet tarafından Sultan Hamid'e takdim edilen tohumlar Bursa Ziraat Mektebi çiftliğine ekilmiş ve mahsulatın örnekleri İstanbul'a gönderilmiştir (BOA., Y. MTV., 58/1). Aynı sene Amerika ve Avrupa'dan getirilen tohumlarla bir miktar sebze tohumunun da Bursa'daki ameliyat mektebine gönderilmesine karar verilmiştir (BOA., Y.EE., 46/8). Böylece numune çiftliğinde gerçekleştirilen uygulamalar, ülkedeki zirai faaliyetlere örnek olmuştur. Bundan başka mahsullerin üretiminde hava durumunu tespit etmek için çiftliğe bir hava değişim gözetleme merkezi kurulmuştur (BOA., ŞD. 518/8).

Bu dönemde gül yağı sanatının yayılması ve ihtiyacı karşılamaya yetecek gülfidanı yetiştirilmesi için iklimi ve arazisi müsait olan numune çiftliğinde gülfidanlığı kurulması ve bunun için gereken meblağın ödenmesi gündeme gelmiştir (BOA., ŞD., 520/46; BOA., BEO., 1095/82084). Nitekim okul arazisine bir süre sonra gülfidanlığı kurulmuş hatta yetiştirilen güller oldukça tutularak 1905 senesinde yüksek miktarda gül yağı talep edilmiştir (Talay, 2007, s. 200). Öte yandan çiftlikte yetiştirilen

gülfidanlarının Anadolu'da bulunan gül yetiştiricilerine gönderildiği, bu şekilde gülcülüğün memlekette yayılmasına hizmet edildiği görülmektedir. Öyle ki çiftlikte 1895 yılında beş dönüm gülistan bulunduğu bunun gülfidanı üretiminde yetersiz olduğu gerekçesiyle 20 dönüme çıkarılması söz konusu edilmiştir (Sarıçelik, 2016, s. 312-313). Gülfidanlığından başka çiftliğin arazisinde kuşkonmaz sebzesi ve çilek yetiştirildiği gibi nebatat-ı itriye'den sayılan ve Avrupa piyasalarında hayli yer işgal eden şerbetçi otunun da denemesi yapılmış ancak o tarihlerde ziraatına başlanmamıştır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 220, 221, 224).

Sultan II. Abdülhamid, hayvancılığın ülke sathında yaygınlaşması konusuna ilgi göstermiş ve bu konuda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler ziraat mektepleri ve bünyelerindeki numune çiftlikleri ile gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, at cinsinin ıslah edilmesi için Macaristan'dan getirilen kısrak ve aygırların durumuyla, vilayetlere gönderilecek iyi cins tavuk ve diğer kümes hayvanları numune çiftliklerinde yetiştirileceği için bu çiftliklerin ne durumda olduğunun kendine bildirilmesini istemiştir. Ayrıca İngiltere iyi cins hayvan yetiştirmede gelişmiş bir ülke olduğu için, Londra'dan hayvan yetiştirilme konusunda usta bir kişinin İstanbul'a gönderilmesi için girişimlerde bulunulmasını bildirmiştir (Hocaoğlu, 1998, s. 229, 230). Bunun yanı sıra hayvancılığa olan desteğini ziraat mektepleri ve onlara bağlı numune çiftliklerine doğrudan yardım edip hediye göndererek göstermiştir. Örneğin Bursa'daki Ziraat Mektebine özel bir ilgi göstererek yaverleriyle, bir vapur dolusu yüksek vasıflı at, sığır ve çeşitli ehil hayvanı göndermiş ve bunlar Mudanya'da karşılanmıştır (Talay, 2007, s. 199). Bu bağlamda okul kurulduğu ilk zamanlarda II. Abdülhamid tarafından çiftliğe hediye edilen dört baş boğanın sonradan doğanlarla birlikte sayısı altıya ulaşmış ve boğaların okulda idareleri zorlaşmıştır. Bunlardan ikisinin Selanik Ziraat Mektebine gönderilmesi düşünülmüş ancak buraya daha önce boğa gönderildiği için bunların üretilmesi için diğer vilayetlere gönderilmesine karar verilmiştir. Bu noktada Aydın ve Ankara'daki numune çiftlikleri henüz uygun olmadığı için boğalardan iki başının Konya ve Halep numune tarlalarına gönderilmesi uygun görülmüştür (BOA., İ. HUS., 17/85; BOA., BEO., 305/22806; BOA., BEO., 318/23828).

Hayvancılık konusunda bir başka örnek de tavuk ve yumurta yetiştirilmesi hususunda olmuştur. Nitekim II. Abdülhamid, Hüdavendigâr vilayetine özel memurlarla horoz ve yumurta göndererek bunların horoz ve tavuk beslemeye meraklı olanlardan isteyenlere dağıtılarak tavuk ve yumurta çeşit ve miktarının çoğaltılması noktasında irade çıkarmıştır. Bunun üzerine Hüdavendigâr valisi tarafından II. Abdülhamid'e vilayet adına teşekkür edilmiştir (BOA., Y. MTV., 59/53). Böylece bir yandan evcil kuş olarak da nitelendirilen tavuk ve yumurtaların nesli çoğaltılmaya çalışıldığı gibi hayvancılık doğrudan padişah tarafından teşvik edilmiştir. Bu arada, süreç içerisinde padişah tarafından ziraat mektebine ihsan buyurulan evcil kuşların yumurtalarının üretilmeleri için meraklı olanlara ve ilgililere dağıtıldığı ancak bunların uzaklara gönderilmesi sırasında bozularak civciv çıkmayacağı anlaşılmıştır. Bunun üzerine hem ahalinin istifadesini sağlamak hem de öğrencilere tatbik ettirilerek üretim yapmak için Bursa Ziraat Mektebine Avrupa'dan 100 yumurtalık bir adet kuluçka

makinası getirilmiştir. Bu makine mektebe ait olup üretim gerçekleştireceği için gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Kuluçka makinası, tertometreli olup civcivlerin kurutulmasına mahsus makine, yumurtaları çevirmeye mahsus makine, civciv beslemeye ve yumurta muayene edilmesine mahsus bölümlerden oluşmuştur (BOA., ŞD., 520/5; BOA., BEO., 643/48152). Böylece hayvancılığın teşviki konusunda atılan adımlar, Bursa Ziraat Mektebine kuluçka makinesi kazandırdığı gibi modern hayvancılık yöntemlerinin uygulanmasına da katkı sağlamıştır. Bu arada ziraat mektebinde evcil kuşlar da ihmal edilmemiş, kurulduktan sonra numune çiftliğine II. Abdülhamid tarafından 72 adet güvercin hediye edilmiştir (BOA., Y. MTV., 60/26).

Mektebin Sosyal Yönü

Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, modern tarım bilgisine sahip yeni çiftçiler yetiştirmeyi amaçladığı gibi ziraatla ilgili gelişmeler hakkında çiftçileri bilgilendirmesiyle de ciddi bir toplumsal işleve sahip olmuştur (Çiftçi, 2009, s. 303). Bu konuda yapılan en önemli icraat, okul idaresi tarafından vilayetin iklimine ve konumuna uygun olarak bir zirai takvim hazırlanmasıdır (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324, s. 45). Ziraat işlerinin yıllık bir zamana göre ayarlandığı bu takvim, Mart, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrin-i Evvel, Teşrin-i Sani, Kanun-ı Evvel, Kanun-ı Sani, Şubat aylarına ayrılmış ve ilgili aylar içinde de çeşitli konu başlıkları verilmiştir. Böylece okulun sadece örgün bir eğitim kurumu değil aynı zamanda Bursa ve yöresi için toplumsal bir fonksiyon icra ettiği göz önüne çıkmaktadır. Bu da dönemin eğitim politikalarının toplumsal gerçeklik ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Ziraat Mektebi kapılarını, Bursalılara ve şehre dışarıdan gelen ziyaretçilere açık bulundurmuş, hem öğrencilerin çalışmalarını izlemek hem de okuldaki araç gereçlerle zirai uygulamaları görmek için okula çeşitli ziyaretler gerçekleşmiştir. Böylece ziraat mektebi bir nevi şehrin vitrini haline gelmiştir (Kumaş, 2011, s. 128). Keza Bursa'ya çeşitli nedenlerle gelenlerin hazırladıkları hatıra eserlerdeki mekteple ilgili intibalarında bunu görebilmek mümkündür. Örneğin 1896'da Bursa'ya gelen Fatma Fahrünnisa Hanım, mektebi ziyaret etmiş ve gözlemlerini şöyle aktarmıştır:

“Numune çiftliği geniş bir ekili arazinin ortasında olup önünde bulunduğumuz zarif ve sağlam kâgir bina ziraat mektebiydi. Biraz ötede ahır binası ve diğer tarafta evcil kuşların kümesi bulunmaktaydı. Hepsini gezdik. Tertip ve düzenlerini alkışlamaya değer bulduk. Dönüş yolunda çiftlik arazisi içindeki bir tarlada çalıştıklarını gördüğümüz mavi gömlekli birkaç kişi adi tarım işçilerine benzemiyordu. Sanırım onlar ziraat mektebinin öğrencilerinden olup derslerinin uygulama kısmını gerçekleştiriyorlardı (Fatma Fahrünnisa Hanım, 2010, s. 35, 36).”

1890'ların sonunda İstanbul'dan Bursa'ya bisikletle gezi düzenleyen Ahmet Tevfik de Ziraat Mektebine uğramıştır. Okula varıp ziyaret edip edemeyeceklerini sorduklarında öğrenciler, “Siz değil hatta sıradan bir köylü de gelmiş olsa içini de dışını da tümü ile gezebilir. Kesinlikle serbesttir. Makine ve araç ve gereçlerini görmek için pek çok kimse gelip ziyaret ediyorlar” şeklinde cevap vermiştir. Ahmet Tevfik, hatıratında okulun dört tarafının yeşillik olduğunu tasvir etmiş ve özellikle tarım fenninin kendilerini tatmin ettiğini vurgulamıştır. Ahmet Tevfik, gördükleri şeylerin

kendilerine tümüyle yabancı geldiğini söylemekten kendini alamamıştır (Ahmet Tefvik, 2006, s. 38, 39).

Bu iki isim dışında 1895'te Bursa'ya gelen Dr. Şerafeddin Mağmumi, ziyareti sırasında mektebin binası hakkında da bilgi vermiş, üst katta yatakhane, alt katta yemekhane ve dersane bulunduğunu belirtmiştir. Binanın arka tarafında ise kümes, ahır, depo, gibi müstemilat vardır. Mağmumi'ye göre, mektep, en son sistemde tarım araç gereçlerine sahiptir. Kümeslerde her çeşit tavuk, ördek, güvercin olup dışardan isteyenlere yumurta verilmiştir (Şerafeddin Mağmumi, 2001, s. 56). Bursa'da bir süre mülki idadi müdürlüğü görevinde bulunan İhtifalci Mehmed Ziya Bey de, görevi sonrası Bursa'ya gerçekleştirdiği seyahatte ziraat mektebini ziyaret edip mektep müdürü Nesib Bey'in misafiri olmuştur. Ziyaretinde kendisine ikram edilen ve mektep mahsulü olan taze tereyağı, peynir ve yoğurttan yemiş ve bunları çok nefis bulmuştur (İhtifalci Mehmed Ziya, 2010, s. 60).

Yatılı ve ücretsiz olan mektepte, öğrencilerin çeşitli ihtiyaçları da karşılanmaya çalışılmıştır. Bunun için her bir öğrenciye haftada 3 kuruş cep harçlığı verilmiş olup hamam ve berber ücreti de buna dâhildir. Öğrencinin kitap, kırtasiye, kalem vb. ihtiyaçları için de bütçe ayrılmıştır. Öğrencilerin yemekleri karavanayla verilmiş ve yemekte çorba ve meyve de bulunmuştur. Yine öğrencilerin elbise ve çamaşırları da okul tarafından karşılanmıştır. Bundan başka öğrencinin, yatak, yorgan ve yemek takımları da okuldan karşılanmıştır (BOA., İ. MMS 122/5225).

Ziraat Mektebi, Bursa'da düzenlenen sosyal etkinliklere de katılarak öğrencileri ve ürünleriyle boy göstermiştir. Örneğin okulun öğrencileri, II. Abdülhamid'in doğum günü kutlamalarına Bursa'daki diğer okullar ile birlikte katılmıştır (Bursa, 112, 17 Ş 1310/4 Şubat 1893). Bundan başka da Ziraat Mektebi, Bursa'da 1906'da düzenlenen sergide temsil edilmiş, mektebin çiftliğinde yetiştirilmiş tavuklar için ayrılan kafeste kuluçka makinası tanıtılmıştır (Kumaş, 2011, s. 145).

SONUÇ

II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat döneminde hedeflenen ancak uygulanma imkânı çok sınırlı ve kısa süreli olan zirai eğitim konusunda önemli adımlar atılmıştır. Bir yandan zirai bürokrasi kurumsallaşma yoluna giderken diğer yandan tebaayı ziraat alanındaki modern gelişmelerden haberdar edip eğitim vermek üzere ziraat mektepleri açılmıştır. İstanbul ve vilayetlerde açılan bu ziraat mekteplerinin yanı sıra o bölgenin tarımsal özelliklerine uygun özel amaçlı zirai eğitimi veren kurumlar da açılmıştır. Ayrıca bu mekteplerin yanında bulunan çiftlik ve arazilerde de uygulamalı eğitim yapılmaya çalışılmıştır. Yaşanan bütün bu süreçte, zirai modernleşme uğrunda gösterilen çabalar neticesinde, ülkede bir farkındalık oluşmaya başlamıştır. Zirai eğitimin akademik olarak sunumu, uygulamalı eğitim, örnek tarla ve çiftlikler, tarım uzmanlarının istihdamı gibi faktörler, tarımda modernleşmenin başarılacağına olan inancı artırmıştır (Quataert, 2008, s. 119).

Bu dönemde Hüdavendigâr vilayetinin merkezi olan Bursa şehrinin geniş ve verimli bir araziye sahip olması, iklimi ve konumu, dönemin zirai eğitim politikalarının uygulanabileceği bir yer olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Bursa'da kurulan Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Numune Çiftliği, tarım

politikalarıyla eğitimin bütünleştiği bir kurum halini almıştır. Teorik ve uygulamalı eğitimin verildiği okul, II. Abdülhamid döneminde Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi ve Selanik Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebiyle birlikte zirai eğitiminin üçlü sacayaklarından biri olmuştur. II. Abdülhamid tarafından okula özellikle önem verilerek çeşitli hediyeler gönderildiği gibi Avrupa'dan pek çok modern tarım araç gereci getirilmiştir. Böylece Bursa'daki Ziraat Mektebi, ülkede modern tarım yöntemlerinin uygulandığı model bir mesleki eğitim kurumu halini almıştır. Adı zaman zaman değişikliklere uğrasa da eğitim-öğretim faaliyetleri Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde kesintisiz devam etmiştir. Bursa Ziraat Mektebinde eğitimi tamamlayanlar ülkenin çeşitli yerlerinde zirai hayata atılarak modern zirai tekniklerle işgal ettiği gibi bazıları da Halkalı Ziraat Mektebinde eğitime devam etmiş ve bir kısmı Avrupa'ya giderek uzmanlıklarını elde etmiştir. Bursa Ziraat Mektebi mezunlarından ziraat bürokrasisinde, çeşitli ziraat müdürlükleri ve Halkalıdaki mektepte müdürlük yapan isimler de çıkmıştır (Bursa Vilayeti Salnamesi, 1927, s.183).

II. Abdülhamid döneminin Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, inşa edilen, yerinde ve ana binası ayakta, kuruluş amacına uygun olarak bugün "Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi" adıyla eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Mektebin ismine günümüzde "Hamidiye"nin eklenmesi, tarihi devamlılık ve mektebin kuruluş dönemindeki misyonuna uygun olması bakımından önemlidir. Bu bakımdan II. Abdülhamid döneminin Hüdavendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi, günümüzün ise Hamidiye Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, II. Abdülhamid döneminde inşa edilen ziraat mektepleri içerisinde tarihi varlığını ve misyonunu günümüzde devam ettiren tek okul olma özelliğiyle Türk eğitim tarihinde ayrı bir yere sahiptir.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, "Hüdavendigâr Agricultural Practice School and Sample Farm", opened in Bursa during the reign of Abdülhamid II, was analyzed. As part of the study, which shows a descriptive feature, by compiling the findings of the Agricultural School in Bursa, it was aimed to determine the place and importance of this school in modern agricultural education and training activities of the period. During the reign of Abdülhamid II, another agricultural school in the provinces was opened in Bursa in 1891 after Edirne and Thessaloniki. With the idea of training officers and experts for the future needs of the province, which was predisposed to agricultural activities as well as training the farmers who knew modern agriculture, the desire of Abdülhamid II to develop agriculture in the country was effective in the establishment of this school.

Hüdavendigâr Hamidiye Agricultural Practice School was established in the village of Karaman on the Mudanya road, 8.5 km from Bursa. The school, established in one of the best places of the Bursa plain, had 956 acres of land outside its building. The school was opened on March 20, 1891. The school building of Agriculture was perfectly decorated and there were a sample farm, stables, and warehouses next to it. A lot of machinery related to applied agriculture was brought from Europe as well as some animals supplied to the farm in time. The boarding school, which was free for the

students, consisted of three classes and had a quota of 60 students, all of whom are children of farmers. Over time, new compartments were added to the school, and an entomology department was opened in a separate building next to it. In the building opened in 1901, the students of the school were given theoretical and practical information on entomology.

During the establishment process of the school, it was seen that the principal and vice-principal staff were from the Armenian community. The existence of Armenian administrators in the school continued in the following years. The administrators of the agricultural school also served as teachers. Especially with the increasing number of education and training activities in the school and the works on the farm, the teachers on active duty were insufficient. Thereon, additional lessons were given to the principals. From the very beginning, the administrative and teaching staff of the school were tried to be formed from qualified and expert people in their field. The education period in the school was determined as 3 years and the lessons continued from the beginning of October to the end of June. July was the month of preparation for exams and passing exams, and the school had a holiday period from the beginning of August to the end of September. During the academic period, the school was open six days a week, and apart from holy, official days and nights, only Fridays were holidays. Non-Muslim students were also allowed to go to the city to worship from morning to noon on Sunday.

The courses were taught theoretically in the Agricultural School and its sample farm and were demonstrated in practice on the farm and its land. The practical part of each lesson was done by the practice teacher and gardener through the teachers who thought the theoretical part. The entrance and registration process of students who wanted to study at the school was subject to a series of rules. Discipline played an important role in the school's educational activities. The situation of being a boarding school, having large lands with sample farm next to it as well as being located outside the city center of Bursa as a school, required serious discipline and authority on the students. Some awards were given to the students ranking the highest who successfully completed their education in Bursa Agricultural School. The students who left the school with a diploma had the right to enter Halkalı Agricultural High School without any exams. Bursa Agricultural School gave its first graduates in 1894, three years after opening.

The sample farms and lands owned by the school became a practice area of educational activities. Agricultural activities were tried to be practiced with modern methods by importing various tools and machines from Europe to the sample farm. For example, some machines were imported from Paris. Besides, not only tools but also crops to be planted on the land were brought to this farm from Europe. For example, the following year after the farm opened, the seeds from Hungary were planted on the farm. Once again, some vegetable seeds with the seeds brought from America and Europe were sent to Bursa Agricultural School. Thus, the practices executed on the sample farm became an example of agricultural activities in the country.

Bursa Agricultural School aimed to educate new farmers with modern agricultural knowledge and also had a serious social function by informing farmers about agricultural developments. The most important action made on this issue is to prepare an agricultural calendar by the school administration in accordance with the climate and location of the province. The Agricultural School kept its doors open to residents of Bursa and visitors from outside the city, and various visits were made to the school both to observe the students' works and to see the agricultural practices with tools in the school. Thus, the agricultural school became a kind of showcase of the city. Also, the school showed up with its students and products by participating in social events organized in Bursa.

Hüdavendigâr Hamidiye Agricultural Practice School and Sample Farm, established in Bursa, became an institution where agriculture policies and education were integrated. Many modern agricultural tools were brought from Europe, as well as Abdülhamid II sent various gifts to the school with particular importance. Thus, the Agricultural School in Bursa became an exemplary vocational education institution where modern agricultural methods were applied in the country. Hüdavendigâr Hamidiye Agricultural Practice School of the Abdülhamid II period, built, on-site and its main building is still standing, continues its educational activities under the name of "Hamidiye Vocational and Technical Anatolian High School" in accordance with the purpose of its establishment today. Among the agricultural schools built during the period of Abdülhamid II, it has a special place in the history of Turkish education with the feature of being the only school that continues its historical existence and mission today.

KAYNAKÇA**1. Arşiv Belgeleri****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.): 101/7507; 1237 92758; 1171/87797; 2422/181637; 1170/87699; 1095/82084; 305/22806; 318/23828; 643/48152

Dahiliye Muamelat (DH. TMİK. M.): 135/33

İrade Hariciye (İ.HR.): 395/33; 395/23

İrade Hususi (İ.HUS.): 4/128; 17/85

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.): 122/5225

İrade Orman ve Maadin (İ.OM.): 12/15; 8/11; 9/13; 2/56; 7/4

Meclis- Vükela Mazbataları (MV.): 35/70

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.): 1103/62

Yıldız Hususi Maruzat Evrakı (Y. A. HUS.): 220/13

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.): 46/8

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV.): 58/1; 59/53; 60/26

Şura-yı Devlet (ŞD.): 525/10; 534/75; 531/2; 519/32; 591/6; 523/51; 518/8; 520/46; 520/5

2. Düstur ve Salnameler

Düstur (1939). I. Tertib, c. VI, Ankara.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1307-1308.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1310.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1311.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1312.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1313.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1315.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1316.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1317.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1318.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1319.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1320.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1321.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1322.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1323.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1324.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi, 1325.

Bursa Vilayeti Salnamesi, 1927.

Selanik Vilayeti Salnamesi, 1325.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316.

3. Gazeteler

Bursa, 112, 17 Ş 1310/4 Şubat 1893.

Bursa, 113, 25 Ş 1310/14 Mart 1893.

Bursa, 114, 22 R 1310/9 Nisan 1893.

Bursa, 115, 9 R 1310/27 Mart 1893.

Bursa, 116, 16 R 1310/3 Nisan 1893.

Bursa, 117, 23 R 1310/10 Nisan 1893.

Bursa, 118, 7 Ş 1310/24 Nisan 1893.

Bursa, 123, 13 Z 1310/30 Nisan 1893.

Bursa, 125, 27 Za 1310/12 Haziran 1893.

Bursa, 129, 3 M 1311/17 Temmuz 1893.
Hüdavendigâr, 1624, 20 B 1312/17 Ocak 1895.

4. Tetkik Eserler

- Ahmet Tevfik (2006). *Velosipet ile bir cevelan, 1900'e doğru İstanbul'dan Bursa'ya bisikletli bir gezi* (C. Kayra, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Akarlı, E. (1999). II. Abdülhamid: hayatı ve iktidarı, *Osmanlı ansiklopedisi* (C. II, s. 253-265). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Bursa İl Yıllığı (1973). Cumhuriyet'in 50. yılında Bursa (K. Kolukısa & M. Yörük, Haz.).
- Çeşme, V. (2014). Osmanlı'da ziraati modernleştirme sürecinde Halkalı ziraat mektebi (1892-1928): kuruluşu ve idari yapısı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XV(2), 39-80.
- Çiftçi, C. (2009). Hudavendigâr Hamidiye ziraat ameliyat mektebi. C. Çiftçi (Ed.), *Osmanlı modernleşmesi ve Bursa içinde*, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yay.
- Erdönmez, A. (2003). Ziraat mektebi. *Bursa Araştırmaları*, 2, 32-33.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk maarif tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Eyice, S. (2000). İhtifalci Mehmed Ziya. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 21, s. 559-560). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Fatma Fahrünnisa Hanım (2010). *1896 baharında Bursa* (N. Özdemir, Haz.). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Gençoğlu, M. (2014). Sultan II. Abdülhamid'in yurtdışı eğitim politikası. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 33-73.
- Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid* (A. Berktay, Çev.). İstanbul: İletişim Yay.
- Güran, T. (1999). Tarım politikası. *Osmanlı Ansiklopedisi* (C. III, s. 305-311). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Hasan Taib (1323). *Hatıra yahut mirat-ı Bursa*. Bursa: Hüdavendigâr Vilayeti Matbaası.
- Hocaoğlu, M. (1998). *İkinci Abdülhamid'in muhtıraları (Belgeler)*. İstanbul: Kamer Yay.
- İhtifalci Mehmed Ziya (2010). *Bursa'dan Konya'ya Seyahat* (Melek Çoruhlu, Haz.). İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- Kadıoğlu, S. (2005). Osmanlı döneminde Türkiye'de ziraat okulları üzerine notlar ve "Tedrisat-ı Ziraiye Nizamnamesi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 8, 239-257.
- Kaplanoğlu, R. (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa (1876-1926)*. Bursa: Avrasya Etnografya Yay.
- Kepecioğlu, K. (2010). Bursa kütüğü. C. 1-4, (H. Algül & O. Çetin & M. Hızlı & M. Kara & M. A. Yediyıldız, Haz.). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Kumaş, N. (2011). *II. Abdülhamid döneminde Bursa'da sosyal hayat (1876-1909)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Nurdoğan, A. (2011). II. Abdülhamid döneminde devletin Kosova'da açtığı okullar. *Türk Kültürü İncelemeleri*, 25, 35-76.
- Oğuzoğlu, Y. (2010). Bursa Hamidiye ziraat mektebi ve bir uygulaması. *Bursa'nın köklü eğitim kurumları Bursa ziraat mektebi*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay.
- Sarıçelik, K (2016). Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da gül tarımını teşvik politikaları. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 47, 309-317.
- Sedad (1934). *Bursa 1934 yılı*. Bursa: Bursa Belediyesi Neşriyatı.
- Şerafeddin Mağmumi, (2001). Bir Osmanlı doktorunun anıları yüzyıl önce Anadolu ve Suriye. (C. Kayra, Çev.). İstanbul: Büke Yay.
- Talay, A. (2007). *Eserleri ve hizmetleriyle II. Abdülhamid*. İstanbul: Armoni Yay.
- Toruk, İ. (2013). *Halkalı ziraat mektebi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

- Unat, F. R. (1964). *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Üsküdari, F. (1972). *Eski Bursa'dan notlar*. Bursa: Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yay.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım 1876-1909* (N. Özok Gündoğan & A. Z. Gündoğan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Vurgun, A. (2020). *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Yıldırım, M. A. (2013). Osmanlı'da ipekböcekçiliği eğitimi: Bursa harir darüttalimi ve darülharirlerin açılması. *Turkish Studies*, 8(5), 577-594.
- Yıldız, Ö. (2012). Halkalı ziraat mektebi'nin tarihçesi. *International Journal of Social Science*, 5(4), 293-306.

DEVLETİN FARKLI YÜZÜ CEZALANDIRMA USULLERİNE DELHİ TÜRK SULTANLIĞINDAN BAKMAK (1206-1320)

THE STATE TO PENALTY DIFFERENT FACES LOOKING FROM DELHI TURKISH SULTANATE (1206- 1320)

Bilal KOÇ* Öz

Bu çalışmayla birlikte Orta Çağlarda devletin farklı bir yüzünü ortaya koyan cezalandırma usulleri konu edinilmiştir. Bu doğrultuda şehzadelere, hanedan üyelerine, devlet adamlarına, din adamlarına, tüccarlara ve halkın farklı kesimlerine ne gibi cezalar ve yaptırımlar uygulandığı alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Göze mil çekmek, sürgüne göndermek, tutsak etmek, idam etmek, boyun vurmak, yay kirişiyle boğdurmak, zehirleterek öldürmek, iktâ bölgesini elinden almak, kısas cezasına çarptırmak şeklinde bir dizi ağır ve hafif cezaların uygulandığı görülmektedir. Cezaların büyük bir çoğunluğunun isyana teşebbüs neticesinde yaşanan gelişmeler sonucunda şehzadelere, hanedan üyelerine ve devlet adamlarına uygulandığı görülmektedir. Devlette siyasî istikrarın kesintiye uğradığı süreçlerde bu cezalandırmaların daha çok uygulandığı anlaşılmaktadır. Bir ön alma ve caydırıcılık oluşturmak bakımından bu cezalar uygulanmışsa da Delhi Türk Sultanlığı'nın siyasî tarihinde sıkça yaşanmıştır. İçerik olarak ve uygulanma noktasında diğer Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde görülen cezaî yaptırımlara ve uygulamalara benzerlik göstermektedir. Uygulanan cezaların İslâm hukukuna ve orfi hukuka (sözlü gelenekten kaynağını alan) uygunluğuna dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Ağır ve hafif olarak nitelendirilebilecek cezalar olduğu gibi hükümdarların bazı durumlarda cezalardan, Sultan Celâleddîn örneğinde olduğu gibi, vazgeçtikleri de olmuştur ki, çalışmanın ilgili yerinde bu duruma yer verilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise konu bağlamında varılan temel yargılar ve durumlar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Alâeddîn, Aybek, Balaban,
Celâleddîn, İltutmuş, Kutbeddîn,
Raziye

Keywords

Alauddin, Aibak, Balaban,
Celâleddîn, İltutmish, Qutb al-Din,
Raziye

*Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı
Bayram Veli Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı
bilal.koc@hbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2489-6580
Ankara / TÜRKİYE

Abstract

With this study, punishment procedures, which reveal a different face of the state in the Middle Ages, are discussed. Accordingly, the penalties and sanctions imposed on princes, dynasty members, statesmen, clergymen, merchants and different segments of the people are discussed under subheadings. It is seen that a series of severe and light punishments are applied, such as blinding, exile, capturing, executing, decapitating, strangling with a bow beam, killing by poisoning, taking away the iqta lands, and imposing the punishment of retaliation. It is seen that most of the punishments were applied to princes, members of the dynasty and statesmen

Gönderim Tarihi: 14/12/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

after the subsequent developments because of attempting to revolt. It is understood that these punishments are applied more in the processes in which the political stability of the state is interrupted. Although these penalties are applied in order to create a prevention and deterrence, they were frequently experienced in the political history of the Delhi Turkish Sultanate. It shows similarity to the penal sanctions and practices seen in other medieval Turko-Islamic states in terms of content and application. It is understood that it had been paid attention to whether the applied punishments were in compliance with Islamic law and customary law (which derives from oral tradition). While there are punishments that can be described as severe and light, there are some cases that the rulers sometimes gave up the punishments, as in the example of Sultan Celâleddîn, which is mentioned in the relevant part of the study. In the last part of the study, the basic judgments and situations reached in the context of the subject are presented.

Giriş

Delhi Türk Sultanlığı, 1206'da Kutbeddîn Aybek'in (1206-1210) son Gurlu Sultanı Muizzeddîn Muhammed'in ölümünün ardından Lahor'da tahta çıkmasıyla kurulmuş ve 1414'te Tuğluklular Hanedanı'nın (1320-1414) ortadan kalkmasıyla son bulmuştur. Kutbîler (1206-1210), Şemsîler (1210-1266), Balabanlılar (1266-1290), Halaçlar (1290-1320) ve son olarak Tuğluklular Hanedanı şeklinde sıralanan hanedanlar tarafından idare edilmiştir. Bu itibarla iki asırdan biraz fazla süre hâkimiyet süren Delhi Türk Sultanlığı'nın siyasi tarihi incelendiğinde Hindulara ve Moğollara karşı yoğun bir mücadele verilen sürecin olduğu görülmektedir. Dış bir güç olarak ise Cengiz Han ile başlayan Moğol ve Çağataylı saldırılarına karşı mücadele vermişlerdir. Öyle ki bu saldırılar, belli aralıklarla Kuzey Hindistan ve Delhi önlerine kadar ulaşmıştır. Moğollar ve Çağataylılar yer yer başarılı sonuçlar elde etmişlerse de tam bir sonuç elde edememişlerdir. Ancak alınan yenilgiler dahi Moğolları ve Çağataylıları durdurmamıştır ki bu mahiyette Hindistan, Moğol İlhanlı Hükümdarı Hülagü'nün de siyasi programı içerisinde yer alan bir coğrafya olmuştur. Bunların hepsinin ötesinde Timur'un 1397-1398 Delhi seferi tam ve kesin bir galibiyetin elde edildiği dönem olmuştur ki, Tuğluklular Hanedanı'nın yıkılış süreci de bu seferden sonra başlamıştır. Nihai olarak ise 1414'te Timurlulara bağlı olarak idare edilen yerlerde hâkimiyeti, Hızır Han liderliğindeki Seyyidler Hanedanı (1414-1451) ele geçirmiştir. Delhi Türk Sultanları, Kuzey Hindistan coğrafyasından başlattıkları sistemli akınlarını 1350'li yıllara gelindiğinde Orta ve Güney Hindistan'a kadar uzanan yerleri ele geçirerek nihai noktasına ulaştırmışlardır. Muhkem kaleleri ve hisarlarıyla birlikte geçit vermeyen ve ulaşılması zor coğrafyalarda bulunan Hindu yerleşim yerleri üzerinde de yer yer tam hâkimiyet yer yer ise müstakil ve yarı müstakil olarak Hindular varlıklarını sürdürmüşlerdir. Hindulara karşı en etkili şekilde askeri seferler, İl-tutmuş, Balaban (özellikle naiplik döneminde 1246-1266), Sultan Alâeddîn Halaçî (1296-1316) ve Muhammed Tuğluk Şah (1325-1351) dönemlerinde düzenlenmiştir. Adı geçen sultanlığın siyasi tarihi içerisinde önemli bir yer tutan bir diğer gelişme ise İslâm dünyasının lideri konumunda bulunan Abbâsî Halifeliği (750-1258) ile sağlanan temas ve elçilik heyetlerinin Delhi'ye gelmesi olmuştur.

Delhi Türk Sultanlığının genel hatlarıyla bilgi verilen bu yönleri, farklı çalışmalar içerisinde ayrı veya bir bütün halinde değerlendirilmiştir. Burada Orta Çağ Türk Devletlerinin farklı bir yönünü ortaya koyan "cezalar ve cezalandırmalar bahsi" adı geçen devlet üzerinden ele alınmıştır. Bu doğrultuda şehzadelere hangi cezaların hangi suçlara karşı verildiği, hanedan üyelerinin hangi suçlara doğrudan veya dolaylı olarak katıldıkları için cezalandırıldıkları, devlet adamlarının müdahil oldukları suçlar karşısında hangi cezaları aldıkları, din adamlarının işledikleri suçlar karşısında nasıl bir uygulamaya tabi tutuldukları ve son olarak idare edilen yerlerdeki Müslümanlara ve Müslüman olmayanlara karşı tatbik edilen cezalar ve cezalandırmalar konu edinilmiştir. Temelde devletin ve toplumun bir düzen içerisinde idare edilmesi düşüncesinden hareketle cezalandırmaların bir caydırıcılık hali olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Delhi Sultanlarının tatbik ettikleri cezalandırmaların bir ön alma durumuna yönelik hal içerdiğini de burada ifade etmek gerekir. Adalet dairesi içerisinde

belirli aralıklarla toplanan *Divân-ı Mezâlim*, *Divân-ı Kaza*, Ordu Kadılığı (kadı-yı leşker), kadılar ve emir-i dâdlar, cezalandırma işlemini isabetli şekilde yerine getirmeye çalışmışlardır. Dönem kaynaklarının verdiği bilgilerden anlaşıldığı ölçüde İslâm hukukuna (şerî hukuk) ve örfî hukuka riayet ederek kararlar aldıkları ve icra ettikleri görülmektedir. Verilen veya alınan kararlar da yer yer hükümdarlık makamının cezalandırmayı kaldırdığı veyahut devreye giren devlet adamları kanalıyla hafifletici cezalar verdikleri de olmuştur. Bu durum ise mevcut suça ve onun çevreleyen yönlerine bakıldıktan sonra mümkün olabilmiştir. Dönem kaynaklarının ortaya koyduğu şekliyle Aybek, İl-tutmuş, Balaban, Celâleddîn Fîrûz ve Alâeddîn Muhammed Halacî gibi sultanların devletin müstakbelini kurabilmek adına adalet dairesine, yargılamalara ve cezalandırmalara büyük önem verdikleri bilinmektedir.

1. Şehzadelere Verilen Cezalar

1.1. Gözlerine mil çekirmek: Bu doğrultuda şehzadelere dönük ilk cezalandırma uygulaması, Sultan Alâeddîn Muhammed Halacî'nin (1296-1316) saltanatında olmuştur. O, kayınbiraderleri ve aynı zamanda amca çocukları olan Rükneddîn İbrahim ile Erkli Han'ı babalarının (Sultan Celâleddîn'in) ölümünün ardından kaçtıkları Multan'da yakalanmalarının ardından başkent Delhi'ye getirilmelerini emretmiştir. Yolculuk sırasında (Ebûher civarı) Sultan'ın fermanı üzerine gözlerine mil çekilmiştir (Berenî, 1862, s. 249-251; İsemî, 1948, s. 247-251; es-Sihrendî, 1391, s. 71-72; Herevî, 1929, s. 68-69; Bedâûnî, 1380, s. 126; Esterebâdî, 1387, s. 356-358). Göze mil çekmek, Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde şehzadelere ve hanedan üyelerine karşı uygulanan cezalardan birisi olarak dönem kaynaklarında yer almıştır. Bilindiği üzere şehzadelerin doğrudan öldürülmeleri söz konusu olmadığı için onları içinde bulunan zamanda veyahut gelecekte tehlike doğurabilecek konumda olmalarından dolayı bu şekilde cezalandırmak esas uygulamalardan birisi olmuştur. Kızgın milin belli bir süre göz civarında tutulması muhakkak surette anında ve sonrasında kalıcı yaraları beraberinde getirmektedir. Ancak her ne olursa devletin tahttaki hükümdar açısından vazgeçilmez olarak görülen bir cezalandırma olmuştur.

Alâeddîn Muhammed'in 1316'da ölümünün ardından önceden veliaht olarak belirlediği oğlu Melik Ömer ki, beş-altı yaşlarında bir çocuk olmasına rağmen tahta çıkarılmıştır. O, tahta çıktıktan hemen sonra kardeşleri Ebûbekir Han, Şadi Han ve Mübarek Han'ın (Sultan Kutbeddîn) gözlerine mil çekilmesini emretmiş ve hemen ardından da Delhi'den uzaklaştırılmalarını istemiştir. Ancak yeni sultanın bu isteklerinin Mübarek Han üzerinde beklenen şekilde tahakkuk etmediği anlaşılmaktadır. Dönem kaynaklarının ortaya koyduğu şekilde, Mübarek Han'ın babasının vefatının ardından kardeşinin tahta çıkmasıyla başlayan bir aylık zaman zarfında Delhi'de kaldığı anlaşılmaktadır. Yine Delhi'de tutsak olarak bulundurulduğu belirtilmektedir ki, yaşananlar üzerine devlet adamlarının görüşü doğrultusunda tutsaklığına son verilerek kardeşine vekil tayin edildiği bildirilmektedir. Vekil tayin edildiği sırada on yedi on sekiz yaşlarında olduğu bildirilen Mübarek Han, iki ay kadar vekillik görevine yürüttükten sonra kardeşini tahttan indirip, Galyûr bölgesine sürgün etmiştir. Onun Galyûr'a ulaşmasının ardından gözlerine mil çekilmesini emretmiştir (Berenî, 1862, s. 372-377; İbn Battûtâ, 2005, s. 415-416; Esterebâdî, 1387, s. 418-420; Bayur, 1987, s. 316; Konukçu, 1992, s. 424; Cöhçe, 2002, s. 713).

İbn Battûta, Sultan Alâeddîn'in çocukları arasında yaşanan mücadelenin ve cezalandırmaların sorumlusu olarak Melik Kâfur Hezar Dinarî'yi gösterir. Hızır Han ile Şadi Han'ın gözlerine mil çekilmesini ve Galyûr'a sürgün edilmelerini isteyen in o olduğunu nakleder. Daha önceden Galyûr Kalesi'nde zindana attığı bir şehzadeden daha bahsetmekle birlikte onun adını vermez. Ancak kayıtlarının devamında adı geçen Melik'in emri doğrultusunda kör edildiğini ifade eder. Mübarek Han'ı hapsedmesine rağmen gözlerini oymadığını açıklar. Melik Kâfur'un gece yarısı sarayda öldürülmesinin ardından tahtı ele geçiren Mübarek Han'ın kardeşi Şehabeddîn'in parmağını keserek Galyûr Kalesi'nde tutsak edilmek üzere sürgün ettiğini ifade eder (2005, s. 415-416).

1.2. Sürgüne yollamak: Alâeddîn Muhammed, yukarıda ortaya konulan şekilde amcasının çocuklarıyla alakalı ilk kararını uygulamaya koyduktan sonra onların öncelikle Delhi'ye getirilmelerini istemiş fakat sonradan kararını değiştirerek hassas bir süreç içerisinde bulunulduğunu düşünerek Delhi'ye getirilmeleri fikrinden vazgeçmiştir. Hemen ardından da Samane bölgesinden Behrayiç'e sürgün edilmelerine karar vermiştir (Berenî, 1862, s. 249-251; İsemî, 1948, s. 247-251; es-Sihrindî, 1391, s. 71-72; Herevî, 1929, s. 68-69; Bedâûnî, 1380, s. 126; Esterebâdî, 1387, s. 356-358). Devlet adamlarına ve hanedanın diğer üyelerine uygulanan sürgün cezası şehzadeler içinde uygulanmıştır. Bu durum, birinci aşamada uygulanan göze mil çekme cezasının devamı olarak uygulanmıştır ki son aşamada ise ölüm gelecektir. Devletin veyahut hanedanın tatbik ettiği siyasi program, yer yer bu tarz cezalandırmalara sevk etmiştir. Özellikle Delhi Türk Sultanlığı'nın kuruluş tarihinden Alâeddîn Muhammed'in 1296'daki saltanatına kadar bu anlamda ağır cezalar pek uygulanmamıştır.

Sultan Alâeddîn, oğullarından Hızır Han'ı da huzurda bulunduğu bir sırada muhafızlara ellerini ve ayaklarını bağlatarak Galyûr Kalesi'nde tutsak edilmesini emretmiştir. Bu kaydı İbn Battûtâ vermekte ve Sultan'ın neden böyle bir cezalandırmaya gittiğine de açıklık getirmektedir. Hızır Han'ın annesi Mah-ı Hak, Sultan Alâeddîn'in hastalandığı sırada, onun diğer oğullarından birisi yerine kendi oğlunun tahta çıkması için girişimde bulunmuştur. Bu doğrultuda o, kardeşi Sencer ile anlaşarak oğlunu tahta çıkarmanın yollarını araştırdıkları sırada durumdan haberdar olan Melik Kâfur, gelişmelerden Sultan'ı haberdar etmiştir. Sultan, Sencer'i huzuruna isteyerek muhafızlar tarafından kafasının kopartılmasını sağlamıştır. Bunu öğrenen Hızır Han, babasının dayısına karşı uyguladığı cezalandırmayı doğru bulmadığını belirttiği için, ifade edildiği üzere Sultan, onu Galyûr Kalesi'ne tutsak edilmek üzere göndermiştir (İbn Battûtâ, 2005, s. 414-416) İbn Battûtâ, Sultan'ın hastalığının ağırlaştığı sırada oğlu Hızır Han'ı yanına istemesine rağmen Melik Kâfur'un Sultan'ı oyalayarak onu getirmediğini belirtir ve Sultan'ın veliaht olarak da onu belirlediğini nakleder (2005, s. 415).

1.3. Yay kirişiyile boğdurmak, idam etmek, boyun vurmak: Sultan Alâeddîn, göze mil çekmek ve sürgüne göndermek şeklinde iki aşamada uygulamaya koyduğu cezalandırmaların üçüncüsünü de devreye koyacaktır. Bu doğrultuda Erkli Han ve beraberindekilerin Behrayiç'e ulaşmalarının ardından yay kirişiyile boğdurulmalarını emretmiştir (Berenî, 1862, s. 249-251; İsemî, 1948, s. 247-251; es-Sihrindî, 1391, s. 71-72; Herevî, 1929, s. 68-69; Bedâûnî, 1380, s. 126; Esterebâdî, 1387, s. 356-358). Bu

cezalandırmaların hepsi devlet nizamının yazılı olmasa da töresinde (sözlü geleneğinde) var olan uygulamalar olmuşlardır. Devletin veya hanedanın mevcut siyasî gerçeklikleri, bu mahiyete dönük cezaî işlemleri zorunlu kılabilmıştır. Aslına bakılırsa bu tarz cezalandırmalar önü alınamaz olarak görülen muhtemel durumların bir sonucu olarak uygulanmıştır. Tahtında ve hanedanında istikrar kurmaya çalışan hükümdarlar, Orta Çağ Türk-İslâm tarihi içerisinde bu cezaya da yer yer başvurabilmişlerdir.

Şehzadelerin idam edildiğine ve boyunlarının vurulduğuna dair kayıtlara da İbn Battûtâ yer vermektedir. O, Sultan Kutbeddîn'in Gücerat ve Deogir bölgelerinde yaşanan gelişmelerle uğraştığı sırada, tahttan kendisini al-aşağı etmek isteyenlerin (amcasının oğlu Melik Esededdîn ve destekçileri olmalı) olduğunu öğrendiğinde çok hiddetlendiği belirtir. İbn Battûtâ, taht için uygun isim olarak ise, Sultan'ın Galyûr Kalesi'nde tutsak olarak bulundurduğu kardeşi Hızır Han'ın adı verilmeyen on yaşındaki oğlunun düşünüldüğünü öğrendiğinde hemen gerekli tedbirleri almak için harekete geçtiğini ortaya koyar. O esnada yanında bulunan bu çocuğu kafasını taşlara vurarak öldürdüğünü nakleder. İbn Battûtâ, Sultan'ın bununla da yetinmeyerek, kumandanlardan birisini hızlıca Galyûr Kalesi'ne gönderdiğini ve bütün kardeşlerinin idam edilmesini emrettiğini ifade eder (2005, s. 416). İbn Battûtâ'nın bu noktadan sonra ki kaydı yaşananları ve uygun görülen cezanın etkisini ortaya koymak bakımından dikkat çekici olduğu için aşağıya aynen alınmıştır:

"Melik Şah adındaki bir kumandanı çocuğun babasıyla amcalarının bulunduğu Galyûr'a göndererek tümünün idam edilmesini emretti! Galyûr Kalesi'nin kadısı olan Zeynüddîn Mübarek durumu bana şöyle anlatmıştır. Ben zindanda Hızır Han'ın yanındayken bir sabah Melik Şah çıkageldi. Şehzade, onun geldiğini görünce korkuya kapıldı, rengi attı; niçin geldin? diye sordu. O da şu cevabı verdi: Hond-ı Âlemle (hükümdarla) ilgili bir işin geldim buraya! Şehzade: Hayatım güvende midir, kurtulacak mıyım? Deyince öteki: Evet cevabını vererek oradan çıktı. Oralılarda kutvâl denilen kale kumandanı ile müfrid denilen ve üç yüz civarında muhafızdan oluşan grubu toplayıp beni ve yargı heyetini çağırdı; bize hükümdarın fermanını gösterdi. Kaleyi korumakla görevli askerler fermanı okuduktan sonra taht mağduru Şehâbeddîn'in yanına gittiler, başını kopardılar! Şehâbeddîn gayet soğukkanlı davranarak hiçbir endişe ve telâş emaresi göstermedi! Bununla da kalmadı, Ebûbekir Han ile Şadî Han'ın boyunları vuruldu. Ölüm sırası Hızır Hân'a geldiğinde o dehşetle titredi, aklı gitti! Anası onun yanındaydı ama askerler kapıyı onun üzerine kapadılar. Sonunda Hızır Hân'ı da idam ederek tümünün cesetlerini hiçbir yıkama ve kefenleme işlemine tabi tutmadan yerde çeke çeke bir çukura attılar. Seneler sonra bunlar oradan çıkartılarak atalarının bulunduğu mezarlığa gömülmüştür." (İbn Battûtâ, 2005, s. 416-417).

1.4. Tutsak etmek/gözetim altında bulundurmak: Delhi Türk Sultanlığı içerisinde ilk olarak tutsak edilen şehzade İl-tutmuş'un oğlu Fîrûz Şâh olmuştur. Babasının 1236'da vefatının ardından bazı devlet adamlarının onayıyla "Rükneddîn" unvanını alarak tahta geçmişse de ancak yedi ay kadar tahtta kalabilmiştir. Bir taraftan devlet adamlarının müstakil harekete geçmeleri, diğer taraftan Fîrûz Şâh'ın annesi Şah Terken'in devlette idareyi ele alma girişimi ve hemen ardından da sarayda bulunan kadınları öldürtme

girişiminde bulunması üzerine muhalif beyler ile Raziye Begüm duruma el koyarak tahtı ele geçirmişlerdir. Delhi'de yaşanan bu gelişmelerin hemen öncesinde Sultan Rükneddîn, ordusunun başında Delhi'den ayrılmıştır. Temel hedefi, Bedâûn, Lahor, Multan ve Hansi bölgelerinde idareci olarak bulunan beylerin müşterek hareket ettikleri isyan girişimini sonlandırmak olmuştur da bu hedefine ulaşamamıştır. Ordunun Delhi'den ayrılmasının hemen ardından Kilughari civarında ileri gelen beylerin bazıları muhalif beylerin tarafına geçmişlerdir. Sultan Rükneddîn, ordusunu Kuhram civarına ulaştırdığı sırada bir taraftan ordugâh içerisinde karışıklıklarla uğraşmak durumunda kalmış diğer taraftan ise Delhi'de yaşanan gelişmelerle ilgilenmek durumunda kalmıştır. Nihai olarak Delhi'ye dönmenin ve yeniden tahtı ele geçirmenin isabetli olacağını düşünmüşse de Kilughari civarında yakalanarak Delhi'ye getirilmiştir. Sultan Raziye, babası İl-tutmuş'un vefatının ardından yaşanan karışıklık halinden ve kendi öz kardeşinin (Muizzeddîn) ölümünden sorumlu olarak Şah Terken ile Rükneddîn'i sorumlu tutmuştur. Şah Terken ve Rükneddîn'in cezalandırılmaları için en uygun yolun tutsak edilmeleri olduğuna karar veren Raziye Begüm, onların Delhi'de uygun görülen yerde gözetim altında tutulmalarını emretmiştir ki, Rükneddîn kısa süre sonra kendisi için en uygun cezalandırma yöntemi olarak görülen tutsaklık altında hayatını kaybetmiştir (Cüzcânî, 1389, s. 454-457; İsemî, 1948, s. 129-132; es-Sihrindî, 1391, s. 21-23; Bedâûnî, 1380, s. 47-48; Esterebâdî, 1387, s. 241-242; Herevî, 1929, s. 30-31; Hondmîr, 1380, C. 2, s. 618; Ahmed, 1975, s. 187-191; Bayur, 1987, s. 281-282; Konukçu, 1992, s. 389-391; Cöhçe, 2002, s. 701; Kortel, 2006, s. 186-187, 211, 257). Onun bu şekilde cezalandırılması ortaçağlar için yaygın bir cezalandırma uygulaması olarak da görülen tutsak iken kişiye hiçbir şekilde yiyecek ve içecek vermeme cezasını akla getirmektedir (Çetin, 2013, s. 148). Yine Rükneddîn ile alakalı kayıtlara yer veren İbn Battûtâ ise onun Raziye Begüm'ün verdiği emir üzere kısasa kısas (Raziye Begüm'ün öz kardeşi Muizzeddîn'in öldürülmesine karşılık) uygulamasının sonucunda öldürüldüğünü naklede (2005, s. 406).

Delhi Sultanlığında şehzadelerin sarayda olduğu gibi merkeze bağlı yerlerde de gözetim altında tutuldukları bilinmektedir. Bunun ilk örneklerinden birisi yine Sultan Alâeddîn dönemine aittir. O, oğlu Hızır Han'ın dayısı Alp Han ile birlikte saltanatına karşı ittifak kurduklarını düşünmüştür. Bu düşünce sebebiyle ilk olarak Alp Han'ın öldürülmesini emretmiş, hemen ardından da oğlunun gözetim altında tutulması için Emrûhe'ye gönderilmesini istemiştir. Hızır Han, Emrûhe'ye ulaştıktan birkaç gün sonra Sultan'ın Emrûhe'deki saltanat alametlerinin Delhi'ye getirilmesini bildiren emri üzerine Delhi'ye gelmiştir. Sultan, onu affettiğini bildirdiyse de Melik Hezar Dinar'ın telkinleri doğrultusunda, onun kötü düşünce taşımasından hareketle Güvalyar bölgesine sürgün etmiştir (Berenî, 1862, s. 368-369; İsemî, 1948, s. 341-343; es-Sihrindî, 1391, s. 80-81; Herevî, 1929, s. 86; Bedâûnî, 1380, s. 137; Esterebâdî, 1387, s. 414-416).

2. Hanedan Üyelerine Verilen Cezalar

2.1. Sürgüne göndermek: Delhi Türk Sultanlığı içerisinde hanedan ailesine mensup olanların da sürgüne gönderildiği olmuştur. Bunlardan birisi de Sultan Nâsreddîn Mahmud Şah'ın (1246-1266) annesi Melike-i Cihan'ı göndermesi olmuştur. Sultan'ın 1255'te karşı karşıya kaldığı durum ve annesini sürgüne göndermesine sebep

olan husus, annesinin devlet adamlarından Kutluk Han ile evlenmesi olmuştur. Yapılan evliliği kabullenmek istemediği için yayımladığı fermanla onların kısa sürede Delhi'yi terk etmelerini istemiştir. Sürgün yeri olarak ise Evedd bölgesini uygun görmüştür. Bir taraftan da onları gelirsiz bırakmamak adına bölgenin iktâ gelirlerini onlara bağışlamıştır (Cüzcânî, 1389, s. 489-490; C. 2, s. 69-70; Herevî, 1929, s. 37; Bedâûnî, 1380, s. 65; Esterebâdî, 1387, s. 259; Ahmed, 1975, s. 224; Konukçu, 1992, s. 406; Cöhçe, 2002, s. 706). Ancak Kutluğ Han epey bir süre yoğun şekilde Delhi ordusunu uğraştıracaktır. Hatta Melike-i Cihan da Delhi tahtından oğlunu indirmek için Delhi önlerine kadar gelerek faaliyetlerde bulunmuştur (Cüzcânî, 1389, s. 492-494; C. 2, s. 75-76; es-Sihriñdî, 1391, s. 37-38; Esterebâdî, 1387, s. 259-260; Ahmed, 1975, s. 226-227; Bayur, 1987, s. 294-295).

2.2. Gözlerine mil çektirmek: Şehzadelere ve devlet adamlarına olduğu gibi hanedan üyelerine de gözlerine mil çekme cezasının uygulandığı olmuştur. Belirgin örneklerden birisi yine Sultan Alâeddîn dönemine ait olup, onun 1300'de Delhi'ye yakın bir mesafede bulunan Ratanpûr Kalesi'ni ele geçirmek için düzenlediği sefer sırasında Bedâûn ve Evedd iktâlarını ellerinde bulunduran yeğenleri Melik Ömer ile Mengü Han'ın isyan girişiminde bulduklarını haber almıştır. Bunun üzerine hemen onların üzerine ordu sevk edip isyanlarını sonlandırmıştır. Sultan'ın huzuruna çıkarıldıktan sonra haklarında nihaî karar verilmiş ve gözlerine mil çekilmesi emredilmiştir (Berenî, 1862, s. 277-278; Herevî, 1929, s. 73-74; Bedâûnî, 1380, s. 133; Esterebâdî, 1387, s. 370; Bayur, 1987, s. 308).

2.3. İsyana kalkıştığında öldürmek: Sultan Kutbeddîn Mübarek, tahta geçtikten sonra babası Sultan Alâeddîn'in devlet idaresinden ordu düzenine, çarşı-pazardan halkın nizam içerisinde idare edilmesine kadar uygulamaya koyduğu sıkı tedbirleri kaldırdığı gibi kendisini de bir süre sonra içki ve eğlenceye vermiştir. Hatta onun vezirlik makamına Hindu asıllı Hüsrev Han'ı getirmesi hanedan içerisinde tepkileri de beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda Sultan Kutbeddîn'in amcasının oğlu Melik Esededdîn, Halaçlar Hanedanı'nın tahttaki sultanla devam edilmesi durumunda bir geleceğinin olmadığını ve bu durumun kendisini rahatsız ettiğini söyleyerek etrafına toplananlarla birlikte Sultan'ı tahttan indirmek istemiştir. Onun bu girişiminden kısa süre sonra haberdar olan Sultan, hepsi için en uygun cezanın ölüm olduğuna karar vererek öldürtmüştür (Berenî, 1862, s. 377, 381-388; Esterebâdî, 1387, s. 421).

3. Devlet Adamlarına Verilen Cezalar

3.1. İsyana teşebbüs ettiğinde uygulanan cezalar: Delhi tahtına çıkan sultanlara karşı ilk isyan, İl-tutmuş'un 1210'da Aybek'in ölmesinin ardından tahta çıkmasıyla başlamıştır. Onun tahta çıkmasına muhalefet edenler içerisinde Ser-Cândâr Türkî'nin başında bulunduğu grup da yer almıştır. Temel hedefleri, İl-tutmuş'un daha fazla tahtta kalmasına engel olmak olmuşsa da Delhi havalisinde yapılan mücadelede yenilgiye uğratılmışlardır. İl-tutmuş, mücadele sonucunda sağ olarak ele geçirilen isyancıların tamamının boynunun vurulmasını emretmiştir (Nizâmî, 1387, s. 272-283; Cüzcânî, 1389, s. 443-444; Bedâûnî, 1380, s. 42-43; Esterebâdî, 1387, s. 230-233; es-Sihriñdî, 1391, s. 16-17; Cüveynî, 1380, C. 2, s. 61-62; Hemedânî, 1389, s. 22-23; Ahmed, 1975, s. 168-169; Konukçu, 1992, s. 378-379; Cöhçe, 2002, s. 697).

Raziye Begüm'ün 1236'da tahta geçmesinin ardından saltanatına karşı muhalif tutum içerisinde giren devlet adamları olmuştur. Bunların başında Vezir Nizâmü'l-Mülk Cüneydî de yer almıştır. Delhi Kapısı civarında mevzi alan muhalifler, uygun zamanı bekleyerek harekete geçmek istedilerse de Raziye Begüm, savaş hazırlıklarının tamamlanmasının ardından Cûn Nehri kıyısında ordusunu hazır tutmuştur. Nihai olarak karşı karşıya gelen taraflar birkaç çarpışmadan sonra anlaşmaya varmışlardır. Ancak isyana liderlik eden adı geçen vezir ile Melik Kuçî ve Melik Cânî gibi beyler tutsak edileceklerini anlayarak kaçmaya koyuldularsa da kaçtıkları farklı güzergâhlarda yakalanarak öldürülmüşlerdir (Cüzcanî, 1389, s. 458-459; es-Sihri, 1391, s. 25-26; Esterebâdî, 1387, s. 243; Herevî, 1929, s. 32; Hondmîr, 1380, C. 2, s. 619-620; Ahmed, 1975, s. 194-196; Bayur, 1987, s. 282-283; Konukçu, 1992, s. 393; Cöhçe, 2002, s. 702).

İsyana teşebbüs edildiği için öldürülen devlet adamlarından bir diğeri de Sultan Alâeddîn döneminde vuku bulmuştur. Sultan'ın 1300 yılında Ratanpûr civarında bulunduğu sırada Delhi'de bulunan Melikü'l-Ümera Fahreddîn Kutval ile eski kale komutanlarının da içinde yer aldığı grup isyan çıkarmışlardır. Bu gruba en büyük desteği sağlayan ise şihnegi/pazar reisi olarak görev yapan Hacı Mevla olmuştur. O, anne tarafından İl-tutmuş neslinden geldiği için Delhi'de ve devlet adamları nezdinde kendisine büyük destek bulabilmiştir. Kısa sürede isyancıların şehri ve hazineyi yağmalamaları üzerine Sultan birkaç gün sonra duruma el koyacak ve Ratanpûr'dan sevk ettiği birlikler şehirde asayiş sağlayacaklardır. Bir hafta içinde büyük bir hızla her yeri yağma eden isyancılara karşı Sultan'ın gönderdiği birlikler gelinceye kadar Melik Hamideddîn ile yakınları mukabele etmişler ve başarı da elde etmişlerdir. Neticede isyanın elebaşı olan Hacı Mevlâ, yönetim sarayı binası olarak kullanılan Köşk-i Lâl'de yakalandıktan sonra öldürülmüştür. İsyanın başında yer alan ve destek verenler de ele geçirilmelerinin ardından öldürülmüşlerdir (Berenî, 1862, s. 278-281; İsemî, 1948, s. 277-278; Herevî, 1929, s. 74; Bedâûnî, 1380, s. 133; Esterebâdî, 1387, s. 370-372).

Hanedanın idaresini ele geçireceği düşüncesiyle Sultan Alâeddîn döneminde oğlu Hızır Han'dan da şüphe edilmiştir. Aslına bakılırsa devlet adamlarından Melik Hezar Dinârî, Sultan ile yaptığı görüşmede şehzade Hızır Han'ın dayısı Alp Han ile (Gücerat Valisi) ittifak kurduğu ve idareyi ele geçirmek hedefinde olduklarını bildirmiştir. Sultan, ölüm emri vermeden evvel işin aslının araştırılmasını emretmiş ve doğruluğu noktasında kanaat oluşmasının ardından Alp Han'ın yakalanmasını ve hemen ardından da öldürülmesini istemiştir. Kısa süre sonra Alp Han, saraya ulaşır ulaşmaz öldürülmüştür (Berenî, 1862, s. 268; İsemî, 1948, s. 337-341; es-Sihri, 1391, s. 79-80; Bedâûnî, 1380, s. 136-137).

3.2. Saltanat alametlerine sahip olmak istenmesi durumunda uygulanan ceza: İl-tutmuş'un oğullarından Behram Şâh (1240-1242), Raziye Begüm'ün 1240'da Teberhende'de tutsak edilmesinin ardından devlet adamlarının onayıyla tahta geçmiştir. Ancak onun tahta geçmesi, Melik İhtiyâreddîn İyitekin (Aytekin) gibi beylerin de devleti idare etmesinin önünü açmıştır. Bu doğrultuda o, naib olarak atandıktan sonra Behram Şâh'ın kız kardeşiyle evlenerek daha yakın ilişkiler kurmak istemiştir. Nikâhlarının yapılmasının ardından İhtiyâreddîn, hükümdarlık alametlerini kendi özelinde uygulamaya başlamıştır. Bu itibarla onun kapısında üç vakit nevbet

çaldırması, yine kapısında filleri bağlı tutması, Sultan Behram'dan izin almaksızın sarayda hocalar görevlendirmesi ve devlet adamları üzerinde hâkimiyet kurma girişimi nedeniyle Sultan, bu duruma son vermek için harekete geçmiştir. Saltanatına ortak olma girişimlerine yönelik gelişen durumu sonlandırmak isteyen Sultan, İhtiyâreddîn'i görevlendirdiği iki Türk gulâmı tarafından öldürtmüştür. Onunla berabere hareket eden Vezir Nizâmü'l-Mülk ise kaçmayı bilmiştir (Cüzcânî, 1389, s. 462-464; es-Sihriindî, 1391, s. 28-29; Bedâûnî, 1380, s. 60; Esterebâdî, 1387, s. 246-247; Herevî, 1929, s. 33; Hondmîr, 1380, C. 2, s. 620-621; Ahmed, 1975, s. 199; Konukçu, 1992, s. 397-398; Cöhçe, 2002, s. 703-704). Burada devletin ve hanedanın devamlılığını sağlamak adına Sultan'ın uygulaması, muhtemel girişimlerin önünü almak bakımından caydırıcı olmakla birlikte devlet adamları içerisinde benzer girişimlere yönelebilecek olanlara karşı da devletin katı tutumuna da işaret etmektedir. Öldürülme durumuna bakıldığında öncelikle görevden azletme durumunun idarî bir tedbir olarak alındığı hemen ardından da İhtiyâreddîn'in Sultan'ın görevlendirdiği iki fedayi tarafından öldürülmesi dikkat çekicidir. Vezir ise aldığı yaralara rağmen kaçmayı bilmiştir.

3.3. Görevden el çektirmek, sürgüne göndermek: Delhi Sultanlığı içerisinde görülen cezalardan bir diğeri de görevden azletmek ve sürgüne göndermektir. Bunun ilk örneğini, dönem kaynakları, Behrâm Şah dönemi özelinde nakletmektedirler. Yukarıda ele alındığı gibi İhtiyâreddîn'in giriştiği faaliyetler sonrası öldürülmesi hanedan içerisinde yeni atamalar yapılmasının önünü açmıştır. İlk atamalardan birisi Melik Bedreddîn Sunkur'un emîr-i hacib olarak tayin edilmesi olmuştur. Ancak o da kısa süre sonra devlet kademelerinde rahat hareket etmesinin önünü açmış ve hatta önceki vezir Nizâmü'l-Mülk ile irtibat temin etmesine de kadar uzanmıştır. Bu durumlardan haberdar olan Sultan'ın kendisini görevden azledeceğini anlayınca tahtta değişiklik yapmak için harekete geçmiştir. İrtibat kurduğu Tâceddîn Ali, Celâleddîn Kaşanî, Kadı Kebireddîn ve Şeyh Muhammed Şamî gibi isimlerin de Sultana bildirilmesi üzerine hepsi ilk aşamada Delhi'den uzaklaştırılarak sürgüne gönderilmişlerdir. Sunkur, önce Bedâûn iktasının idareciliğine tayin edilmiştir ki, bu bir nevi düşük makama çekerek cezalandırmak olabileceği gibi tehlikeyi merkezden belli bir süre uzaklaştırarak nasıl bir yola başvuracağını gözlemlemek de olabilir. Birkaç ay sonra ise Bedâûn'dan tekrar Delhi'ye gelmesi istenmiş ve burada hapsedilmiştir. Onunla beraber hareket edenlere de görevlerinden el çektirilmiştir. Kadı-yı Memâlik olarak görev yapan Celâleddîn Kaşanî, hükümdarlık makamının hilafına gelişen hareket içerisinde yer aldığı için kadılık görevinden azledilmiştir. Onlarla beraber hareket eden Kadı Kebireddîn ile Şeyh Muhammed Şamî de Delhi'den sürgün edilmişlerdir. Belli bir süre sonra ise Sadrü'l-Mülk makamında bulunan Taceddîn Ali Musevî ile Bedreddîn Sunkur hakkında kesin cezalandırma hükmü icra edilmiş ve öldürülmeleri emredilmiştir (Cüzcânî, 1389, s. 464-465; es-Sihriindî, 1391, s. 29-30; Bedâûnî, 1380, s. 60-61; Esterebâdî, 1387, s. 247-248; Herevî, 1929, s. 33; Hondmîr, 1380, C. 2, s. 621-622; Ahmed, 1975, s. 200; Konukçu, 1992, s. 398-399; Cöhçe, 2002, s. 704).

Delhi Türk Sultanlığı'nda devlet adamlarının bazı durumlarında görevlerinden uzaklaştırıldıklarına dair bir diğer örnek de Sultan Nâsireddîn Mahmud Şâh (1246-1266) döneminde Uluğ Han Balaban (Sultan Balaban), Hindu devşirmesi olan İmadeddîn Reyhan'ın Sultan'ı etkilemesi sonucu Delhi'den uzaklaştırılmış ve hemen ardından da

iktâ bölgesi olan Suvâlek ile Hansi tarafına sürgün edilmiştir. Dönem kaynakları aynı zamanda Sultan Nâsireddîn'in kayınpederi olması nedeniyle Balaban'ın sürgün edilmesinin nedenine dönük açıklık getirmekten uzak olmakla birlikte İmadeddîn Reyhan'ın Sultan üzerindeki tesirlerinden dolayı bu azil sürecinin yaşandığı ortaya koymaktadırlar (Cüzcânî, 1389, s. 486-487; C. 2, s. 63-64; Esterebâdî, 1387, s. 257-258; Ahmed, 1975, s. 221; Bayur, 1987, s. 292-293; Konukçu, 1992, s. 405; Cöhçe, 2002, s. 705-706; Kortel, 2006, s. 94). Fakat 1253'te Sultan Nâsireddîn'in Balaban üzerine, Hansi bölgesine, sefere çıkarak onu etkisiz hale getirmek istediğini de ifade etmek gerekir. Ancak onunla karşı karşıya gelmek istemeyen Balaban, Nagor civarına çekilmiştir. Buradan hareketle ve kaynakların da kifayet miktarı bilgi sunmaması nedeniyle aralarında mevcut bir sorun olduğu aşikârdır (Cüzcânî, 1389, s. 487; C. 2, s. 64-65; Bedâûnî, 1380, s. 64; Esterebâdî, 1387, s. 258; Ahmed, 1975, s. 221-222; Bayur, 1987, s. 292-293; Konukçu, 1992, s. 405; Cöhçe, 2002, s. 706; Durak, 2000, s. 94). Devlet adamlarının görevlerinden azledildiklerine dair bir diğer örnek ise Sultan Kutbeddîn Mübarek Şah'ın (1316-1320) tahta çıkmasının ardından yaşanmıştır. O, kardeşi Şehâbeddîn ve Melik Kafûr ile birlikte hareket bütün muhalif beyleri saraydan uzaklaştırdığı gibi görevlerinden el çektirmiş ve bazılarını öldürtmüştür (Berenî, 1862, s. 377, 381-388; Esterebâdî, 1387, s. 421).

3.4. Zehirleterek Öldürmek: Bu durumla alakalı ilk bilgilerden birisi Sultan Balaban dönemine aittir. O, tahta çıktıktan sonra Delhi'ye gelerek itaat bildirmeyen devlet adamlarından Melik Nusreteddîn Şîr Hân'ı zehirleterek öldürtmüştür. Adı geçen Melik'in devlet içerisinde konumuna bakıldığında İl-tutmuş sonrası devletin farklı birimlerinde istihdam edildiği ve Moğollara karşı ortaya konan mücadelelerde önemli hizmetler yaptığı anlaşılmaktadır. Hem görev yaptığı Bhatnîr'deki faaliyetleri hem de Kırklar Meclisi üyeleri arasında yer alması onu her yerde daha itibarlı hale getirmiştir. Delhi tahtına Sultan Nâsireddîn'in (1246-1266) çıkmasının ardından Sunâm ve Dibâlpûr gibi bölgeleri içerisine alan iktalı arazilerin sorumluluğuna tayin edilmiştir. Bu bölgelerde de Moğollara karşı etkin bir mücadele ortaya koymuştur. Ancak Sultan Balaban'ın tahta çıkmasının ardından ona itaatini bildirmek için başkente gelmemiştir. Bunun tahtına ve saltanatına karşı bir duruş olarak gören Sultan, bir süre sonra zehirleterek öldürtmüştür (Berenî, 1862, s. 64-66, 69, 80-81; İsemî, 1948, s. 171-181; es-Sihrindî, 1391, s. 40; Bedâûnî, 1380, s. 89; Herevî, 1929, s. 42-43; Esterebâdî, 1387, s. 276-277; Köprülü, 1961, s. 265; Ahmed, 1975, s. 257; Bayur, 1987, s. 298; Konukçu, 1992, s. 410; Cöhçe, 2002, s. 707-708).

Zehirleterek öldürme cezasına bir diğer örnek ise Sultan Muizzeddîn Keykûbâd (1287-1290) döneminde olmuştur. Sultan, kendisinin devlet işlerinden uzak bulunduğu sırada hanedan ve devlet adamları üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışan Melik Nizâmeddîn'i zehirleterek öldürtmüştür. Melik Nizâmeddîn, ilk aşamada Sultan üzerinde etki oluşturarak kendisine rakip gördüğü kişileri cezalandırmıştır. İlerleyen süreçte ise Sultan'ın amcasının oğlu Keyhürev'i kurduğu tuzak sonrası öldürtmüştür. Onun hanedan içerisindeki konumuyla alakalı Sultan, babası Buğra Han tarafından da ikaz edilmiştir. En nihayet onun gerçek fikirlerine vakıf olan Sultan, önce Melik Nizâmeddîn'i Delhi'den uzaklaştırmak istemiştir. Bu doğrultuda Multan bölgesindeki idarî işlere düzen vermesi için o bölgeye göndermek istemişse de o buna direniş

göstermiştir. Hatta bazı bahaneler ileri sürerek gitmemek de ısrarcı olmuştur. Onun Sultan'ın emri hilafına hareket etmesi ve direniş göstermesi üzerine verilen emir doğrultusunda zehirletilerek öldürülmüştür (Berenî, 1862, s. 139-164, 170; İsemî, 1948, s. 188-195, 198-200; İbn Battûtâ, 2005, s. 410-410; es-Sihrindî, 1391, s. 54-55; Herevî, 1929, s. 52-55; Bedâûnî, 1380, s. 112; Esterebâdî, 1387, s. 304-313; Ahmed, 1975, s. 281-288; Konukçu, 1992, s. 412; Cöhçe, 2002, s. 709).

3.5. İdam etmek: Sultan Balaban, Moğol akınlarıyla uğraştığı sırada Lekhenevî ve Bengal valisi tayin ettiği Tuğrul'un 1276'da isyan çıkardığını haber alır almaz bölgeye ordu sevk etmiştir. Orduya kumandan olarak tayin ettiği Emin Han ile Melik Alp Tegin'in ilk aşamada yenilgiye uğratıldıklarını haber alır almaz Emin Han'ın Evedd şehrinin kapısına asılmasını emretmiştir. Bu ağır cezanın öncesine ve aşamasına bakıldığında ehemmiyet verilen bir bölgenin, elden çıkması ve valisinin kısa sürede büyük bir güç elde etmesi Sultan'ı oldukça etkilemiştir. Devletin içinde bulunduğu durumu da göz önüne alan Sultan, Moğollar karşısında verdiği mücadeleyi bir kenara bırakarak alınan yenilginin ardından kendisi bölgeye hareket edecektir. Bu anlamda Melik Tuğrul'un etrafına toplananların yanı sıra Delhi ordusundan da kendi tarafına pek çok kişiyi ikna yoluyla geçirmesini bir kumandan hatası olarak gören Balaban, onun idamına hükmetmiştir. Yine 1280'de Sultan Balaban kendisi bölgeye gitmeden önce Melik Tarmati/Tirmizi komutasında bir orduyu daha bölgeye göndermişse de bu orduda yenilgiye uğratılmıştır. Balaban, aynı şekilde ferman yollayarak adı geçen komutanın da öldürülmesini emretmiştir (Berenî, 1862, s. 81-84; İsemî, 1948, s. 165-170; es-Sihrindî, 1391, s. 40-41; Bedâûnî, 1380, s. 89; Herevî, 1929, s. 43-44; Esterebâdî, 1387, s. 281-282; Köprülü, 1961, s. 265; Ahmed, 1975, s. 258-259; Bayur, 1987, s. 298; Konukçu, 1992, s. 410-411; O. Köprülü, 1992, s. 3; Cöhçe, 2002, s. 708; Durak, 2000, s. 102-103).

Bu gelişme üzerine Sultan, bizzat bölgeye hareket etmiştir. Sultan'ın Lekhenevî önlerine ulaşmak üzere olduğunu haber alır almaz, beraberindekilerle birlikte Cacnâgar tarafına hareket etmiştir. Onun peşini bırakmamakta kararlı olan Sultan, ordusunu on-on iki gruba ayırarak hareket etmiş ve belli bir müddet sonra gruplardan birisi Tuğrul'u yakalayıp öldürmüştür. Onun kesik başı ve fetihnameyi Sultan Balaban, Delhi'ye göndermiştir. Sultan Balaban, Cacnâgar tarafından Lekhenevî merkeze dönerek büyük pazarın her iki kenarında darağaçlarının kurulmasını emretmiş ve hemen ardından da Melik Tuğrul'a başından sonuna kadar destek verenlerin hepsinin asılmasını istemiştir. Sultan Balaban, Delhi'ye dönerken beraberinde isyana destek verenlerden bazılarını da getirmiştir. Dönüşten birkaç gün sonra ferman yayımlayarak Delhi'nin Bedâûn Kapısı'ndan Tilpet'e kadar uzanan alana darağaçlarının kurulmasını emrederek genel bir caydırıcılık sağlamak adına asılmalarını emretmiştir. Ancak devreye girenlerin af talebi üzerine karardan dönülmüştür. Bunun yerine bazıları sürgün cezasına bazıları da hapis cezasına çarptırılmışlardır. Dönem kaynakları, Sultan Balaban'ın Lekhenevî seferiyle başlayan cezalandırmaların bütün Hint ve Sint coğrafyasında duyulduğunu ve bir daha kimsenin isyana teşebbüs edemediğini belirtmektedirler (Berenî, 1862, s. 86-96, 106-109; İsemî, 1948, s. 166-171; es-Sihrindî, 1391, s. 41-46; Herevî, 1929, s. 46-47; Esterebâdî, 1387, s. 282-287; Köprülü, 1961, s. 265-266; Ahmed, 1975, s. 259-263; Bayur, 1987, s. 298-299; Konukçu, 1992, s. 411; Cöhçe, 2002, s. 708).

3.6. İktâ bölgesini elinden almak: Delhi Sultanlığı'nda devlet adamlarına yönelik uygulanan cezalardan birisi de daha öncesinden uhdelerine verilen iktâ bölgesini elinden almak şeklinde olmuştur. Bu doğrultuda ilk girişim Sultan Balaban döneminde olmuştur. O, Lahor civarına düzenlediği teftişten sonra Delhi'ye döndüğünde kendisine iktalı arazilerle alakalı usulsüzlüklerin yapıldığını bildiren bir rapor sunulmuştur. Bu rapora göre yaşlı emirlerin İl-tutmuş'un kendilerine tahsis ettikleri araziler üzerinde tasarruf noktasında varlıklarını devam ettirdikleri ancak askerî yükümlülüklerini yerine getirmediği bildirilmiştir. Daha da önemlisi Divân-ı Arz'a rüşvet ulaştırdıkları, sefer sırasında cephede olmak yerine evlerinde ikamet etmeyi uygun gördüklerinin yerinde tespit edildiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Sultan, gerekli tedbirleri almak için divân-ı arz makamına emir vererek, İl-tutmuş döneminde hazırlanan ve ikta sahiplerinin kayıtlarının tutulduğu defterlerin getirilmesini istemiş ve bu şekilde en doğru ve isabetli kararı almak istemiştir. İcra, cezalandırma ve verilecek hükümler noktasında yapılan incelemeler doğrultusunda Düab ve civarındaki yerlerde 2000 süvarinin kayıtlı olduğu, bunlardan bazılarının hayatını kaybetmesine rağmen iktâlarının devam ettiği ortaya çıkmıştır. Hatta bazılarının iktâlarını mirasçı olarak çocuklarının sürdürdüğü görülmüştür. Bütün bunların ardından Sultan, yaşlı emirler ile gazilere belli miktarda maaş bağlanmasını, ikta arazilerinin ise halisa arazi haline dönüştürülmesini emretmiştir. Genç ve orta yaşta olan iktâ sahiplerine ise gösterecekleri kapasiteye göre maaş belirlenmesini ve iktalı köylerin hiçbir surette tahsis edilmemesini uygun bulmuştur. Dul ve yetim çocukların uhdelerinde bulunan araziler için ise ihtiyaçları nispetinde mahsulü köylerden almalarına izin verilmiştir. Ayrıca temin edilecek at ve silahı divana ulaştırmaları şart koşulmuştur. Bütün bu kararlar icra edileceği sırada, iktâ sahipleri, büyük emirler arasında yer alan Fahreddîn Kutvâl'den destek isteyerek Sultan'dan ricada bulunmasını ve aldığı kararları uygulamaya koyması durumunda mağdur olacaklarını bildirmişlerdir. Nihâî noktada adı geçen emirin Sultan ile yaptığı görüşmeden sonra alınan kararların icrasından vazgeçilmiştir (Berenî, 1862, s. 59-64; es-Sihrindî, 1391, s. 40; Bedâûnî, 1380, s. 89; Herevî, 1929, s. 41-42; Esterebâdî, 1387, s. 275-276; Köprülü, 1961, s. 265; Ahmed, 1975, s. 255; Bayur, 1987, s. 297; Konukçu, 1992, s. 409; Cöhçe, 2002, s. 707; Kortel, 2006, s. 331-332).

3.7. Kıyas Cezasını Uygulamak: Delhi Türk Sultanlığı'ndaki cezalardan birisi de bir kimsenin haksız yere öldürülmesi üzerine öldüren kişiye uygulanan kıyas cezasıdır. Bu şekilde bir ceza uygulandığına dair en net kayıtlardan birisi de Sultan Balaban dönemine aittir. O, devlet adamlarından Ser-Candâr/saray baş muhafızı Melik Barbeg'in sarhoş olduğu sırada evindeki temizlik görevlisini öldürmesi üzerine onun görev bölgesi Bedâûn'a asker sevk etmiştir. Kısa sürede yakalanan Melik Barbeg, öldürdüğü temizlik görevlisinin eşinin gözleri önünde öldürülmüştür (Berenî, 1862, s. 39-41; Esterebâdî, 1387, s. 269-270; Herevî, 1929, s. 38; Köprülü, 1961, s. 267; Ahmed, 1975, s. 242-243; Kortel, 2006, s. 318-319). Bu itibarla Balaban'ın mukabelede bulunduğu cezalandırma memleketin genel ahvali üzerinde de caydırıcı bir cezalandırma olarak uygulanmakla birlikte öldürülenin eşi ve yakınları açısından ise beklentilerine ve arzularına uygun bir cezalandırma olmalıdır. Aslına bakılırsa Balaban için adalet söz konusu olduğunda yakınları da dâhil alınan kararların icrasında ve hüküm vermekte kararsız kalmadığı gibi aldığı kararlardan dolayı da bir tereddüt yaşamamıştır.

4. Din Adamlarına Yönelik Cezalandırmalar

Delhi Türk Sultanlığında, din adamlarına karşı uygulanan cezalara bakıldığında ilk olarak Sultan Celâleddîn döneminde böyle bir cezalandırmanın olduğu ortaya çıkmaktadır. Daha doğru bir ifadeyle kendisine isnat edilen bir suçlama nedeniyle bir din adamının *Divân-ı Mezâlîm*'de yargılandığı ortaya çıkmaktadır. Bu din adamı, Hindistan'daki Müvellehlere varlığını da ortaya koyan Seydî Müvelleh'tir. Kaynaklar, onun Sultan Balaban döneminde Delhi'ye geldiğini, kısa süre içerisinde etrafına halktan ve devlet adamlarından pek çok kişinin toplandığını ortaya koymaktadır. Hatta Seydî Müvelleh ve etrafında toplananların Balaban Hanedanı'nı yeniden ikame etmek gibi temel bir düşüncelerinin olduğu kısa süre sonra Sultan Celâleddîn'e ulaştırılmıştır. Bunun üzerine harekete geçen Sultan, Seydî Müvelleh ile birlikte hareket edenlerin tamamının buldukları yerlerde tutuklanmalarını emretmiştir. Sultan, *Divân-ı Mezâlîm*'in toplanmasını emrederek isyana teşebbüs etmekle suçlananların yargılamalarını yapmıştır. Büyük kadılar arasında yer alan Kadı Celâleddîn Kaşanî, isyana teşebbüsle yargılandığı için sürgün cezasına çarptırılmıştır. İsyan girişiminin başında olmakla suçlanan Seydî Müvelleh ile alakalı müzakere devam ettiği sırada Sultan'ın oğlu Erkli Han'ın girişimiyle o önce bıçak darbesiyle yaralanacak hemen ardından üzerine salınan filin ayakları altında ezilecektir (Berenî, 1862, s. 208-212; İsemî, 1948, s. 215-217; es-Sihrindî, 1391, s. 65-67; Herevî, 1929, s. 62; Bedâûnî, 1380, s. 117-119; Esterebâdî, 1387, s. 328-333; Köprülü, 1964, C. 4, 665; Lal, 1980, s. 23-27; Konukçu, 1992, s. 418; Cöhçe, 2002, s. 710).

Seydî Müvelleh'in yargılanmasıyla alakalı sürece ve akıbetine bakıldığında, ilk olarak birlikte hareket ettiği devlet adamlarından Kadı Celâleddîn'in görevden el çekirildiği görülmektedir. Hemen ardından da oluşturacağı muhtemel tehlikeler düşünülerek Delhi'den uzaklaştırılmıştır. Diğer devlet adamlarının da benzer şekilde sürgün edildikleri görülmektedir. Yargılama sürecinin *Divân-ı Mezâlîm*'de yapılmasından ötürü geniş katılımlı bir mahkeme olmuştur. İcra edilmesi muhtemel ölüm kararına hazır bulunan pek çok kişi katılmadığı için sürgün ve görevden el çekirme kararları uygulanmıştır. Ancak işaret edildiği üzere Seydî Müvelleh ile alakalı durum Sultan'ın dışında gelişmiştir. Yine isyan teşebbüsüne destek vermekle suçlanan devlet adamlarının mallarına el konulmuştur. Sultan'ın Seydî Müvelleh ile alakalı kararlarla ilgili olarak Delhi'de bulunan Haydarîlerin ileri gelenlerinden Şeyh Ebubekir Tusî'nin ve diğer Haydarîlerin de mahkemede konu müzakere edilirken hazır bulunmalarını istemiştir. Buradan da anlaşılacağı vechle isabetli bir şekilde karar alınması hedeflenmiştir. Ancak ifade edildiği üzere Erkli Han'ın devreye girmesiyle Seydî Müvelleh öldürülecektir.

5. Tüccarlara Verilen Cezalar

Tüccarlara dönük cezalandırmaların ve caydırıcı önlemlerin de Delhi Sultanlığı'nda olduğunu Sultan Alâeddîn döneminde görmek mümkündür. O, pazarlarda halkın ürünlere ve tüccarlara güven duyarak alış-veriş yapmalarının önünü açtığı gibi kalite, sabit fiyat ve güvenlik hususlarını temel ilke belirleyerek hareket etmiştir. Bunların hepsini sağlamak adına devlet görevlilerini de buralarda görevlendirmiştir. Stokçuluğa müsamaha gösterilmediği gibi caydırıcı önlemler de alınmıştır. Bu noktada ürünlerin

pazarda az olması halinde devletin ambarlarını açtırarak tedarik zincirini canlı tutmuştur. Sabit fiyat uygulamasının üzerinde veya altında satış yapanlara ceza kesildiği gibi pazar tezgâhının da kaldırılması şeklinde ortaya çıkan cezalandırmalara da gitmiştir (Dihlevî, 1976, s. 21-22; Berenî, 1862, s. 304-308, 318-319; İbn Battûtâ, 2005, s. 413; Herevî, 1929, s. 78-80; Esterebâdî, 1387, s. 382-384, 387; Köprülü, 1946, C. 1, s. 280-281; Cöhçe, 2002, s. 713).

At, kumaş, gulâm ve cariyeye satışlarının yapıldığı pazarlar için de benzer şekilde tedbirlere başvurulmuştur. Özellikle belirlenen tarifenin altında veya üstünde satış yapanların ürünlerine el konulduğu kaynakların mutabık kaldığı bir yöndür. Bu aslına bakılırsa müsadere usulünün varlığına bir delil oluşturmaktadır. Esnafların pazarlarda tezgâhlarını açmaları ve kapatmaları da günün belli aralıkları olarak belirlenmiştir. Belirlenen açılış ve kapanış saatinin dışında hareket edenlere cezaî yaptırım uygulandığı bildirilse de nasıl bir ceza verildiği açık değildir.

6. Halka Yönelik Uygulanan Cezalar

Delhi Türk Sultanlığı'nın temeline Aybek (1206-1210) ve İl-tutmuş (1210-1236) tarafından atılan sağlam adalet inancı korunmaya çalışılmıştır. Aybek, ordu birlikleri içerisinde Türk, Gur, Halaç ve Hindistan'ın farklı yerlerinden gelenlerin oluşturduğu grupları sağladığı adalet ve ortaya koyduğu caydırıcı tedbirlerle idare etmeyi bilmiştir. Özellikle halkın hiçbir kesiminin diğerlerinin mal varlığına, hayvanlarına ve dahi bir saman çöpüne el uzatmadığını dönem kaynakları ortaya koymaktadır (Mübârekşâh, 1927, s. 33-34; Ahmed, 1975, s. 142; Kortel, 2006, s. 31). Aynı şekilde İl-tutmuş'un da önemli gördüğü hususlardan birisi adalet olmuştur. O, idaresi altında bulunan yerlerde zulme uğradığını iddia eden birisi olduğunda doğrudan kendisine ve sarayına ulaşılmasını istemiştir. Bu minval üzere sarayın kapısına insanların geceleri de kendisine ulaşabilmelerinin önünü açmak için çanlar koydurtmuştur. Hatta geceleri sokaklarda gezdiği ve haksızlığa uğrayanların renkli elbise giymelerini isteyecek kadar adalete önem verdiği anlaşılmaktadır (İbn Battûtâ, 2005, s. 405-406; es Sihrindi, 1391, s. 20-22; Ansari, 2000, s. 159 ayrıca bkz. Berenî, 1862, s. 44). İbn Haldun, "fazla sertliğin mülk için zararlı olup ekseriya onu bozacağını" ifade ettiği kısımda şu bilgilere yer vermektedir:

"İyi ve güzel bir hükümdarlık rıfka (tatlı sert) ve yumuşak muameleye dayanır. Zira hükümdar sert bir şekilde ceza tatbik eden, halkın mahremiyetlerini araştıran, kusur ve kabahatlarını sayıp döken, kahir bir kişi olursa, korku ve zillet bütün tebaayı şümulüne alacağından ona karşı çareyi yalana, dolana, hileye ve hud'aya sığınmakta ararlar, bu gibi şeyleri huy ve karakter haline getirirler. Bu suretle basiretleri ve ahlâkları bozulmuş olur. Bu gibi bir tebaanın, hükümdarlarının savaş alanlarında ve müdafaa sırasında yalnız ve yarımsız bıraktığı da olur. Böylece niyetlerin bozulması sebebiyle himaye (ve askerî inzibat) da bozulmuş olur. Hatta bu yüzden nice zaman olur ki, tebaa hükümdarlarının katli hususunda ittifak eder. Böylece devlet bozulur, hanedanlık yıkılır, (onu muhafaza için örtülen) çit tahrip edilmiş olur. Her ne kadar hükümdarın onlar üzerindeki hâkimiyeti ve kahrı devam etmekte ise de, önceden de belirttiğimiz gibi artık asabiyet bozulmuştur, himaye ve koruma görevinden aciz kalınması sebebiyle çit kökünden sökülüştür... Şayet hükümdar rıfk ile muamele eder, tebaanın kusur ve kabahatlarını görmezlikten gelir ve bağışlarsa, halk ona can

atar, ona sığınır, sevgisini kana kan içer ve düşmanlarıyla yaptığı savaşlarda onun uğrunda canlarını feda ederler. Böylece, hâkimiyet her cihetten düzelir.” (İbn Haldûn, 2020, s. 418-419).

6.1. Müslümanlara verilen cezalar: Sultan Raziye Begüm'ün (1236-1240) Delhi tahtına çıkmasının ardından bir takım muhalif girişimler olmuştur. Bunlardan birisi de 1237'de Hindistan'da yaşayan Mülhitler ile Karmatilerin Nur Türk adlı lider etrafında toplanarak Delhi Cuma Mescidi civarında gerçekleştirdikleri hareket olmuştur. Temel hedefleri siyasi amaçlı olup, Raziye Begüm'ün saltanatına ve faaliyetlerine son vermek olmuştur da başarılı olamamışlardır. Olayın gelişimine bakıldığında iki koldan mescit civarına ulaştıkları ve baskın bir şekilde civarda bulunan halka saldırı girişiminde buldukları görülmektedir. Onlara karşı civarda bulunanlar karşı koymuşlarsa da bu yeterli gelmemiş ve sonuçta Raziye Begüm'e bağlı beylerin kısa süre içerisinde mücadeleye girmesiyle isyancılar püskürtülmüştür. Baskının kontrol altına alınmasının ardından sağ olarak ele geçirilenlerden bazılarında karşı uygulanan cezalandırma ölüm olmuştur (Cüzcânî, 1389, s. 461; es-Sihri, 1391, s. 24; Ahmed, 1975, s. 193-194; Konukçu, 1992, s. 392; Cöhçe, 2002, s. 702).

6.2. Gayrimüslimlere verilen cezalar: Delhi Türk Sultanlığı döneminde Hindu topluluklarından birisine karşı toplu olarak cezalandırılma Sultan Gıyâseddîn Balaban (1266-1286) döneminde mümkün olmuştur. O, Delhi ve civarında bulunan ormanlık alanda yaşayan Meoların Delhi'nin iç kesimlerine kadar gelerek geceleyin halkın evlerine girdiklerini bildiği için ilk iş olarak onlardan kaynaklı asayiş sorununu ortadan kaldırmak istemiştir. Özellikle İl-tutmuş sonrası devletin siyasi istikrarsızlığı Meolara rahat hareket etme imkânı verdiği gibi bir taraftan da güçlenmelerini sağlamıştır. Sultan Balaban'a rapor edilen hususlar içerisinde Delhi halkının evlerini ve eşyalarını korumak için geceleri uyku uyumadıkları ve Meoların şehrin kenar kısımlarında yağmaya giriştikleri yer almıştır. Hatta Düab civarında da benzer şekilde ticaret kervanlarının bazı yerel unsurlar tarafından soyuldukları da gelen haberler arasında olmuştur. Bütün bunların üzerine Sultan Balaban, 1266 yılının sonlarında Meoların toplu olarak yaşadıkları ormanlık alana ani baskın düzenlemiştir. Yaklaşık bir yıl kadar ormanlık alan içerisinde faaliyetlerine devam eden Balaban, ormanın iç kısımlarına kadar giderek karşısına çıkanları en ağır şekilde cezalandırarak kılıçtan geçirmiştir. Kaynakların anlatımına göre mücadele sırasında Sultan Balaban'ın has kölelerinden bir bölük hayatını kaybetmiştir. Sultan, Meoların ele geçirilen kısmını kılıçtan geçirmekle yetinmemiş ve yeniden aynı şekilde hadiselerin olmaması için caydırıcı önlemler de almıştır. İlk olarak bir üs bölgesi olarak kullanılan Gopalgîr bölgesinde hisar yapılmasını emretmiştir. Aynı şekilde Delhi'ye kadar uzanan kısımda belli aralıklarla karakollar kurulmasını ve buralara Afgan unsurların yerleştirilmesi istemiştir. Düab bölgesinde ticaret kervanlarına geçit vermeyenler için ise bir caydırıcı tedbir olarak bölge güçlü devlet adamlarına ikta olarak verilmiştir (Berenî, 1862, s. 55-57; Herevî, 1929, s. 40-41; Esterebâdî, 1387, s. 274; Köprülü, 1961, s. 265; Ahmed, 1975, s. 254; Bayur, 1987, s. 297; Konukçu, 1992, s. 409; Cöhçe, 2002, s. 707).

7. Cezalandırmaktan vazgeçmek veyahut geçmişi düşünmek

Sultan Celâleddîn Fîrûz Şah Halacî (1290-1296) döneminde devlet adamlarından Melik Cahcu'nun başında yer aldığı grup, Halaçların daha önce Delhi'de sultanlık etmediklerini ileri sürerek yeniden Balabanlı Hanedanı'nın kurulmasını istemişlerdir. Bu doğrultuda harekete geçen gruba kısa sürede Hindistan'ın pek çok yerinden destek gelmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Sultan, hızlıca Bedâûn tarafına giderek isyancılarla karşı karşıya gelmiş ve mücadeleyi kazanmıştır (Berenî, 1862, s. 181-187; es-Sihriñdî, 1391, s. 63-64; Herevî, 1929, s. 58-59; Bedâûnî, 1380, s. 116; Esterebâdî, 1387, s. 321-325; Köprülü, 1964, s. 662; Lal, 1980, s. 19-23; Konukçu, 1992, s. 417-418; Cöhçe, 2002, s. 710). Sultan, mücadeleden sonra sağ olarak ele geçirilenlerden bazılarının İl-tutmuş ve Balaban dönemlerinden itibaren devlet kademelerinde görev alan ve hatta pek çoğuyla birlikte görev yaptığı isimler olduğunu görünce onları cezalandırmak istememiştir. Bunun üzerine durumdan rahatsız olan Halaç Beyleri, isyana teşebbüs edildiğinde verilecek cezaların açık oluşunu Sultan'ın neden bundan uzak durduğuna anlam verememişlerdir. Sebebini öğrenmek için durumu Sultan'ın en yakınında bulunanlardan Melik Ahmed Çep ile görüşmüşlerdir. Sultan, ona yaptığı açıklamada, bugün isyan edenlerle birlikte geçmişte aynı safta ve aynı hedef doğrultusunda mücadele verdiklerini ve bu nedenle de onlara yönelik ağır bir cezaî hüküm vermesinin mümkün olmayacağını bildirmiştir. Hemen akabinde isyana liderlik eden Melik Cahcu'yu Multan bölgesine idareci olarak göndermiştir. İsyana destek verenlerden bazılarını ise Melik Alâeddîn'in uhdesine vererek görevlerine devam etmelerini sağlamıştır (Berenî, 1862, s. 181-187; es-Sihriñdî, 1391, s. 63-64; Herevî, 1929, s. 58-59; Bedâûnî, 1380, s. 116; Esterebâdî, 1387, s. 313-315, 321-325; Köprülü, 1964, s. 662; Lal, 1980, s. 19-23; Konukçu, 1992, s. 417-418; Cöhçe, 2002, s. 710).

Görüldüğü üzere bazı durumlarda katî bir şekilde hüküm vermeye engel teşkil eden durumların ortaya çıktığı da olmuştur. Engel durumuna tekabül eden durum ise geçmişteki birliktelik üzerinden kurulan yaklaşım olmuştur. Bu durum Sultan'ın müsamahakâr olmasından ziyade devlet ve hanedan içerisindeki dengeleri de göz önüne aldığına bir delildir. Çünkü kaynakların üzerinde mutabık kaldıkları Sultan Celâleddîn imajı tahlil edildiğinde güçlü bir devlet adamı ortaya çıkmaktadır ki döneminin gelişmeleri buna delil olarak durmaktadır. Sultan Celâleddîn, belki de bir yönüyle mevcut Balabanlı ve Halaçlı gerilimini, aldığı bu kararlar azaltmak istemiş olabilir ki, yukarıda temas edilen kararları da buna işaret etmektedir.

Bu noktada Orta Çağ Türk-İslâm tarihinin temel düşünce yapısını ortaya koyan eserlerden birisi olan *Kutadgu Bilig'*de Yusuf Has Hacib, hükümdarın ceza vermesinin gerekliliği kadar cezaya gerek olmayan durumlarda suçla itham edilen kişinin gönlünün alınmasının da önemli olduğu üzerinde durur. Onun bu noktadaki pasajı şu şekildedir: "Eğer hizmetkâr yanılırsa, onu çağırtmak ve neden yanılmış olduğunu sormak lazımdır. Günahı varsa, cezalandırmak, eğer yok ise, iyilik ile onun gönlünü almak lazımdır." (2003, s. 33). Bu nakil, cezalandırmanın esasına dönük malumatı ortaya koymakla birlikte sorgulamanın iyi yapılması üzerinde durur. Yine Has Hacib, bu bağlamdaki nakillerinin bir diğesinde ise hükümdarın hizmetkârlara nasıl davranması gerektiğini şöyle ortaya koyar: "Bunlar hizmet ederken, her hangi bir şeyde yanlışlık yaparlarsa, cezalandır; onları başıboş bırakma,

işlerini daima murakabe et." (2003, s. 167). Has Hacib, cezanın hizmetkârlara hangi durumda uygulanacağını vermenin yanı sıra hükümdara da emri altında bulunanlara nasıl davranması ve kontrol etmesi noktasında öğütler vermektedir. Bir diğer kaydında ise hükümdarın bağışta bulunurken acele etmesinin yerinde olacağını ve çabuk vermesinin isabetli olacağını kaydeder. Ancak cezalandırma hususuna gelindiğinde ve dayak atmak söz konusu olduğunda teenni ile hareket edilmesinin gerekliliğini şart koşar (2003, s. 209). Has Hacib, kılıç ve sopanın hükümdarın elinde olduğunu, kamçıların ve cezaların kötüler için kaçınılmaz olduğunu ifade eder (2003, s. 210). Has Hacib, zaviyesinden bakıldığında "yalan" da cezalandırılması gereken bir durum olarak görülmüş ve sözün doğruluğu ya da yanlışlığı noktasında belirleyici olanın hükümdar olduğunu nakleder (2003, s. 233). O, kötüyü, doğru yola getirmenin ana esasının da cezadan geçtiğini kaydeder ve kötü muamelenin ancak kötüye layık olduğunu belirtir (2003, s. 220).

Sonuç

Orta Çağ Türk-İslâm devletlerinde görülen cezalandırma uygulamalarının ve kurulan mahkemelerin bir benzerinin de Delhi Türk Sultanlığı'nda görüldüğü anlaşılmaktadır. Özellikle cezalandırma usullerinde şerî ve örfî hukuk kaidelerine riayet edildiği görülmektedir. Devletler ve toplumlar açısından yazılı hukuk kadar sözlü hukuk ve geleneğin de belirleyici olduğu bilinmektedir. İşaret edildiği üzere zaruret halinde hangi suçlara karşı ne gibi cezalar verileceği ve kimlere karşı nasıl uygulanacağı açıktır. Delhi Sultanlarının da bunu hareket noktası kabul ederek tek başına suça ve suçluya odaklanmaktan öte çevreleyen hususlara ve destekçilere de gereken cezaları verdikleri anlaşılmaktadır. Dönem kaynaklarının ışığında konu özelindeki mevcut kayıtlardan önemli anlamlar devşirmek mümkündür ki, bunlardan bazıları yine isyan girişimi, tahttaki hükümdara karşı itaatsizliği ve hanedan üyelerine karşı uygulanan cezaları bu minvalde zikretmek gerekir. Aybek'in idaresi altında bulunan yerlerde tesis ettiği asayiş hali ve sonucunda ortaya çıkan güven durumu insanların devlete ve topluma karşı suç işlemesini önlemiştir. Daha doğru bir ifadeyle uygulanan güvenlik tedbirleri bir ön alma yolu olmuş ve caydırıcılığı da beraberinde getirmiştir. Yine kaynakların adalet konusunda tavizsiz tutumunu işledikleri İl-tutmuş'un zihnindeki adalet dairesi ve imajını Hz. Ömer üzerinden doldurduğu görülmektedir. Özellikle geceleyin Delhi sokaklarındaki gezinti haline yönelik kayıtlar buna bir delil oluşturmaktadır. Yine İl-tutmuş'un tahtta uzun süre kalmasının sağlayacak bir diğer gelişme de devlete ve hükümdara karşı isyan içinde bulunanları zaman geçirmeden cezalandırması olmuştur. Bu itibarla adalet dairesinin belirli standartlar etrafında şekillendiği ve tesis edilen kurumlar ağıyla (divân-ı mezâlim, divân-ı kaza, ordu kadılığı, kadılık ve emir-i dâd) bu işlemlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Türk-İslâm tarihinin medeniyet nokta-i nazarından müştarekleri arasında zikredilen adalet dairesi ekseninde Delhi Türk Sultanlığı kaynaklarında aksettirilen hadiselerin içerik ve uygulanan cezalar bakımından aynılığı görülmektedir. Cezalar ve usulleri konusu çok detay bir konu olmakla birlikte genel tarih muhtevasına içerik olarak katkı sunmakta ve bir yönüyle de devleti analiz etme imkânı vermektedir. Siyasî, idarî, içtimâî, dinî, iktisadî ve malî meselelere dönük nakledilen bilgileri tamamlayıcı olması

bakımından da kıymetlidir. Çünkü döneme yönelik oluşturulan cevaplar içerisinde kendisine kısmen de olsa yer bulabilmektedir. Kaynakların aksettirdiği hadiseler etrafında devletin veya hanedanın içinde bulunduğu koşullar, hanedan üyelerini, devlet adamlarını ve halkı bir bütün halinde veya gruplar halinde hareket etmeye sevk etmiştir ki, uygulanan ceza da bu oranda geniş çaplı olabilmıştır. Bu bağlamda geceleyin Delhi halkının evlerini soyan Meolara karşı uygulanan cezalandırma bu kapsamda değerlendirilebilir. Adalet ve cezalandırma işlemi noktasında Delhi Sultanlarında hassasiyet çizgisinin yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Devleti ve toplumu hizaya getirmek, düzeni sağlamak ve belli kaideler etrafında hareket etmek şeklinde tezahür eden devlet yapısında cezalandırma için lüzum görülen hususlar kısa sürede veya anında icra edilebilmiştir. Özellikle emre itaatsizlik noktasında anında cezai işlem yapılmış ve ilgili devlet adamının boynu vurulmuştur. Yine Delhi Sultanlarının olaylar meydana geldikten ve gerekli araştırmaları yaptıktan sonra hükümler verdikleri anlaşılmaktadır. Çalışmayla birlikte varılan yargılardan bir diğeri de muktedir olan sultan imajının ötesinde ilkelerin (şerî ve örfî) belirleyici olduğu ve hükmün icrasında cesaret veren yön olduğu görülmektedir. Ortaya çıkan ana yönlerden birisi de suçun kaynağının ve suçlunun irtibatlarının araştırıldığı anlaşılmalı ve yargılama konusunda savuşturmadan ziyade temele inildiği bilinmektedir.

Son olarak suçluların yargılanacakları en büyük karar organı olan Divân-ı Mezâlim'de, sultanın huzurunda, nitelikli bir sorgulamadan geçirildikleri görülmektedir. Bu bağlamda Seydî Müvelleh ve taraftarlarına isnat edilen suçlara karşı savunma hakkı verilmiş ve icra edilecek karar öncesi nitelikli ve etraflı bir sorgulama yapıldığı, alınacak kararlarda isabet sağlanması için Haydarîlerin ileri gelenleri de savunmaya çağırılmıştır. Burada toplumsal dengenin muhafaza edilmesine çalışıldığı gibi gelişmesi muhtemel tepkilerin de önü alınmaya çalışılmıştır. Delhi Sultanlarının yer yer ikaz ve ihtarlarda buldukları, itham edilen suçlara dönük etraflı bir mütalaa içerisine girdikleri de olmuştur. İl-tutmuş'un geceleyin de insanların zulme maruz kalacağından hareketle sarayın kapılarına astırdığı çan, simgesel bir özellik taşımasının ötesinde devletin temel yaklaşımına da bir örneklik teşkil etmektedir. Yine ihtiyatlı olmanın da alınacak kararlarda temel ilkelerden birisi olarak belirlendiği anlaşılmaktadır ki, Celâleddîn Fîrûz, saltanatına ve hanedanına dönük olarak gelişen muhalif grubun tutumuna yönelik icra edilecek kararda, acele edilmemesini sağlayarak yanlış karar almaktan imtina etmiştir. Dönem kaynaklarının üzerinde ısrarla durdukları cezalandırmalardan birisi olarak uygulanan görevden el çektirme ve azil süreçlerinde de ihtiyatlı davrandıkları gibi suçun siyasi ve idari amillerine de bakarak hareket ettikleri bilinmektedir.

Extended Abstract

It is understood that a similar punishment practices and courts established in medieval Turko-Islamic states were also seen in the Turkish Sultanate of Delhi. In particular, it is observed that the punitive procedures are complied with the rules of religious and customary law. It is known that oral law and tradition are as distinctive as written law for states and societies. As pointed out, it is clear that what kind of penalties will be given against which crimes and how it will be applied against whom in case of

necessity. It is understood that the Delhi Sultans, taking this as their starting point, gave the necessary punishments to the surrounding issues and supporters, rather than only focusing on crime and the criminal alone. In the light of the sources of the period, it is possible to derive important meanings from the existing records specific to the subject, some of which should be mentioned in this respect, such as, attempted rebellion, disobedience to the ruler on the throne, and the punishments imposed on members of the dynasty. The state of order established by Aibak in the places under his administration and the resulting state of trust prevented people from committing crimes against the state and society. To put it more accurately, the security measures implemented have become a way of preventing and brought deterrence. Again, it is seen that Iltutmish, in which the sources dealt with its uncompromising attitude towards justice, filled the justice circle and image in his mind through Caliph Omar. Especially the records of the night-time strolling in the streets of Delhi constitute evidence for this. Another development that allowed Iltutmish to sit on the throne for a long time is that he punished those who rebelled against the state and the ruler without delay. In this respect, it is understood that the circle of justice is shaped around certain standards and that these procedures are carried out with the network of institutions established.

It is seen that the events reflected in the Delhi Turkish Sultanate sources are alike in terms of the content and the punishments in the circle of justice mentioned among the common points of the Turko-Islamic history from the point of view of civilization. Although the subject of penalties and procedures is an incredibly detailed subject, it contributes to the general historical context in terms of content and provides the opportunity to analyze the state from one aspect. It is also valuable in terms of complementing the information conveyed on political, administrative, social, religious, economic, and financial issues. Because it can find a place for itself, albeit partially, in the answers created for the period. The conditions of the state or the dynasty around the events reflected by the sources have prompted the members of the dynasty, statesmen and the people to act as a whole or in groups, and the punishment applied could be so extensive. In this context, the punishment applied against the Meos who robbed the houses of the people of Delhi at night can be evaluated in this extent. It is possible to say that the line of sensitivity is high in Delhi Sultans at the point of justice and punishment. The issues deemed necessary for punishment in the state structure, which manifested as bringing the state and society in line, maintaining order, and acting around certain rules, were implemented in a short time or instantly. Especially, instant criminal action was taken at the point of disobeying the order, and the responsible statesman was beheaded. Again, it is understood that the Delhi Sultans made decisions after the events took place and after the necessary research completed. Another of the judgments made with the study is that the principles (religious and customary) are decisive beyond the image of the sultan, who is able, and it these principles are the direction that encourages the execution of the judgment. One of the main aspects that emerged is that it is understood that the source of the crime and the contacts of the criminal is being investigated and it is known that the trial is on the ground rather than the evasion.

Finally, it is seen that the criminals were subjected to a qualified questioning in the presence of the sultan at the Divan-ı Mezâlim (The Divan of Grievances), which is the highest decision-making body where the criminals will be tried. In this context, the right of defense was granted to Seydi Müvelleh and his supporters against the crimes charged and the notables of the Haydari people were also called to defend, in order to make a qualified and thorough questioning before the decision to be executed and to make an accurate decision. Here, the social balance is tried to be preserved, as well as the possible reactions have been tried to be prevented. It has also been reported that the Delhi Sultans occasionally issued notifications and warnings and entered a comprehensive consideration regarding the crimes accused. The bell hung on the doors of the palace on the grounds that people will also be subjected to persecution at night, by İltutmish, is not only a symbolic feature, but also an example of the basic approach of the state. Again, it is understood that being cautious was determined as one of the basic principles in the decisions to be taken, that Jalal al-Din Firuz avoided taking the wrong decision by ensuring that he would not be rushed in the decision to be made towards the attitude of the opposition group that developed towards his reign and his dynasty. It is known that they acted cautiously in the processes of dismissals and deposals, which are some of the punishments that the sources of the period insistently emphasized, as well as acting by looking at the political and administrative factors of the crime.

KAYNAKÇA

- Ahmed, A. (1975). *Siyasi tarihi ve müesseseleriyle Delhi Türk sultanlığı*. İstanbul: Tercüman 1000 Temel Eser.
- Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan tarihi*. Ankara: TTK.
- Bazmee, A. (1993). İltutmuş. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 158-159). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bedâûnî, A. (1380). *Müntehâbü't-tevârih* (M. A. A. Sahib, Haz.). Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî.
- Berenî, Z. (1862). *Târîh-i Fîrûzşahî* (M. S. A. Han Sahib, Haz.). Kalküta: Captain W. Nassau Lees.
- Cöhce S. (2002). Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri. *Türkler ansiklopedisi* (C. 8, s. 689-730). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Cüveynî, A. (1380). *Târîh-i Cihângüşâ-yı Cüveynî* (M. Muhammed, Haz.). London: Luzac & Co.
- Cüzcânî, M. S. (1389). *Tâbâkât-ı Nâsırî* (A. Habibi, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- Çetin, A. (2013). *Ortaçağda devletin iki yüzü*. Ankara: Lotus Yay.
- Dihlevî, E. H. (1976). *Hazâ'inü'l-fütûh* (M. V. Mirza, Haz.). Pakistan: National Book Foundation of Pakistan.
- Durak, N. (2000). *Hindistan'a kuzeyden yapılan seferler*. Ankara: ASAM Yayınları.
- Es-Sihrindî, Y. (1391). *Târîh-i Mübârekşahî* (M. H. Hüseyin, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- Esterâbâdî, M. K. H. (1387). *Târîh-i firişte* (M. R. Nâsırî, Haz.). Tahran: Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî.
- Fahr-i Müdebbir, M. (1927). *Târîh-i Fahreddîn Mübârekşâh* (E. D. Ross, Haz.). London: Royal Asiatic Society.
- Herevî, M. N. (1929). *Tabâkât-ı Ekberî*. Calcutta: By De Calcutta, Calcutta.
- Hemedânî, R. F. (1384). *Câmiü't-tevârih (Târîh-i Hind ve Sind ve Keşmir)* (M. Ruşen, Haz.). Tahran: Merkez-i Pejuheşi Mirâs-ı Mektup.
- Hondmîr, G. H. (1380). *Hâbibü's-siyer fî ahbâr-ı efrâd-ı beşer* (M. D. Siyâkî, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Hayyâm.
- İbn Battûtâ, A. M. (2005). *İbn Battûtâ seyahatnamesi* (A. S. Aykut, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- İbn Haldûn, A. (2020). *Mukaddime* (S. Uludağ, Haz.). İstanbul: İletişim Yay.
- İsemî, H. A. (1948). *Fütûhu's-selâtin* (A. S. Usha, Haz.). Madras: Junior Lecturer in Persian, University of Madras.
- Konukçu, E. (1992). Hindistan'daki Türk devletleri. *Doğuştan günümüze büyük İslâm tarihi* (C. 9, s. 373-526). İstanbul: Çağ Yay.
- Kortel, S. H. (2006). *Delhi Türk sultanlığında teşkilat*. Ankara: TTK.
- Köprülü, M. F. (1961). Balaban. *İslâm ansiklopedisi* (C. 2, s. 263-268). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Köprülü, M. F. (1964). Fîrûz Şâh Halacî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 660-666). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Köprülü, O. (1992). Balaban Han. *İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 3). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Lal, K. S. (1980). *History of Khaljis (AD. 1290-1320)*. New-Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
- Nizâmî, T. H. (1387). *Tâcü'l-meâsîr* (S. E. H. Abidi, Haz.). New-Delhi: Yayınevi belli değil.
- Yusuf Has Hacib, (2003). *Kutadgu bilig* (R. R. Arat, Çev.). Ankara: TTK.

BABÜRLÜ DEVLETİ'NDE İKTİDARA YÖN VEREN ŞEHİRLER: BAŞKENTLER

THE CITIES LEADING THE POWER IN THE BABURID STATE: THE CAPITALS

Canan KUŞ BÜYÜKTAŞ*

Öz
Hindistan'da 1526'da kurulan Babürlü Devleti'nde zaman zaman siyasi, iktisadi ve sosyal nedenlerden dolayı başkent değişikliğine gidilmiştir. Bu bağlamda Agra, Delhi, Fetihpur Sikri ve Lahor şehirleri farklı zamanlarda başkentlik görevini üstlenmişlerdir. Ancak; başkent değişikliği ya da taşınması durumunda, daha önce başkent olan şehrin yıldızı hiçbir zaman sönmemiş, canlılığı devam etmiştir. Çünkü Agra ve Delhi ticari anlamda cazibe merkezleri olmanın yanı sıra kadim tarih üzerine inşa edilmişlerdir. Fetihpur Sikri, dinî ve ruhanî şahsiyetlere ev sahipliği yapmıştır. Lahor ise jeostratejik konumu ile askerî açıdan önem arz etmenin yanı sıra kara ticaretini Hindistan'ın diğer bölgelerine bağlayan önemli bir kavşak olma görevini üstlenmiştir. Babürlü Devleti'nde başkent olan şehirleri konu alan bu çalışmanın zaman sınırlılığını 1526 ila 1707 yılları arasındaki kesit oluşturmaktadır. Çalışmada yararlanılan kaynaklar ise Vekayi (Baburname), Ekbername ve Tüzik-i Cihangiri (Cihangirname) gibi Babürlü padişahlarının ya da yakınlarının kaleme aldığı kaynaklar ile Hindistan'a giden Bernier ve Tavernier gibi seyyah ve tüccarların izlenimlerinin yer aldığı hatırat ve raporlardır. Ayrıca Hindistan ve Babürlü şehir tarihi araştırmalarını konu alan güncel literatürden de faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Babürlü Başkentleri, Agra, Delhi,
Fetihpur Sikri, Lahor

Keywords

Baburid Capitals, Agra, Delhi,
Fatehpur Sikri, Lahore

Abstract

In the Baburid State, which was established in 1526 in India, the capital city was changed from time to time due to political, economic and social reasons. In this context, the cities of Agra, Delhi, Fatehpur Sikri and Lahore have assumed capital positions at different times. However, in the event of a change or relocation of the capital, the star of the city, which was previously the capital, never faded and its vitality continued since Agra and Delhi, as well as being commercial attractions, were built on ancient history. Fatehpur Sikri hosted religious and spiritual personalities. Lahore, on the other hand, had the task of being an important intersection connecting land trade with other regions of India, as well as being of military importance with its geostrategic location. The time limitation of this study, which deals with the capital cities in Baburid State, is the cross-section between 1526 and 1707. The sources used in the study are the sources written by the Baburid rulers or their relatives such as Vekayi (Baburnama), Akbarnama and Tuzuk i Jahangiri (Jahangirnama), and the memoirs and reports containing the impressions of travelers and merchants such as Bernier and Tavernier who went to India. In addition, the current literature on Indian and Baburid city history studies was also benefited.

*Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent
Ecevit Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, hunasya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1621-587X

Gönderim Tarihi: 30/12/2020

Kabul Tarihi: 16/03/2021

GİRİŞ

Şehir, sözlük manasıyla; “Nüfusunun çoğu ticaret, sanayi, hizmet veya yönetimle ilgili işlerle uğraşan, genellikle tarımsal etkinliklerin olmadığı yerleşim alanı, kent, site” anlamına gelmektedir (TDK, 2011). Aliağaoğlu ve Uğur; “Her ülke veya toplum kendi şehir tanımını yapmışsa da dünya genelinde kabul görmüş bir şehir tanımı yoktur.” (2016, s. 205) diyerek, şehrin tanımının zorluğuna dikkat çekmişlerdir. Weber’e göre, “İktisadi bir tanımıyla şehir, sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas itibariyle ticaret ve alışverişle kazandıkları bir yerleşim yeridir” (2015, s. 74). Dolayısıyla iktisadi şartlar, şehir oluşumunda önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Haldun’a göre de bir şehrin iktisadi şartları o şehrin kaderini yönlendirmiştir. Devletin varlığı devam ederken yıldızı parlak olan şehirler, devlet yıkıldıktan sonra da kendisini besleyen ve ayakta tutan gelirlerin varlığı ile yaşamaya devam etmişlerdir. Ayrıca İbn Haldun “şehrin inşa edilmesi ve kasabaların kurulması için mülkün (hanedanlığın) ve devletin mevcudiyeti şarttır.” (2004, s. 629-630) derken, bir şehrin kaderini devlet ile ilişkilendirmiştir.

Şehir kavramının yanı sıra başkent kavramı da önem arz etmektedir. Başkent, bir devletin yönetim ve hükümet merkezi olan şehir anlamına gelmektedir (TDK, 2011). İbn Haldun’a göre, “başkent hanedanlığa bağlı olan memleketlerin çizdiği sınırlara göre orta bir yerde olması şarttır” (2004, s. 681). Başkent değişiklikleri hakkında bilgiler de veren İbn Haldun, yıkılan bir hanedanlığın yerine yeni bir hanedanlık kurulduğunda, eski hanedanlığın başkentinin şehirleşme açısından yıldızının söneceğini belirtmiştir (2004, s. 681). Tanpınar’a göre ise “Bir başkent daima başkenttir. Ne kadar susturulursa susturulsun yine konuşur.” (2011, s. 79). Tanpınar’ın bu ifadesi, bu çalışmanın konusu olan Babürlü Devleti’nin başkentlerinin tarihsel hareketliliğine çok uygun görünmektedir. Babürlü Devleti hükümdarları farklı zaman dilimlerinde Agra, Delhi, Fetihpur Sikri ve Lahor şehirlerini başkent yapmışlardır. Buradaki başkent değişikliği, İbn Haldun’un ifade ettiği gibi² bir hanedanlığın yıkılıp yerine yenisinin kurulmasıyla gerçekleşen bir başkent değişikliği değildir. Babürlü devletin hâlihazırda ayakta olduğu süreçte gerçekleşen bir değişiklik söz konusudur. Örneğin Ekber Şah (1556-1605) döneminde, başkent Agra’dan Fetihpur Sikri’ye taşıdığına ekonomik ve askerî tesislerin büyük kısmı Agra’da kalmıştır. Fetihpur Sikri’den sonra Ekber Şah, başkenti Lahor’a taşımış (Sinopoli, 1994, s. 300) ve Lahor’u 1584’ten 1598’e kadar genel merkez ve karargâh yapmıştır (İftikhar, 2018, s. 73). Cihangir Şah (1605-1627) ise herhangi bir değişikliğe gitmemiştir. Onun döneminde Babürlü başkenti Delhi şehridir. Şah Cihan (1628-1658) ise önce Agra sonra da Delhi’yi tercih etmiştir. Evrengzib (1658-1707) döneminde de başkent Delhi olmuştur.

Babürlülerde tüm başkent değişikliklerinde, bir önceki başkent önemini kaybetmemiştir. Bu durumu İbn Haldun’un görüşleriyle desteklemek mümkündür.

¹ Weber, “Ancak ticaret ve alışverişin hâkim olduğu mahalleri “Şehir” saymak da tümüyle uygun olmaz.” (2015, s. 74) ifadesine de yer vermiştir.

² “... başkent hanedanlığa bağlı olan memleketlerin çizdiği sınırlara göre orta bir yerde olması şarttır. Zira başkent, bir sahanın (ve dairenin) merkezi gibidir. Böylece yeni başkent yeri eski başkent yerinden uzaklaşır. Artık halkın gönlü orasını arzu eder. Çünkü hanedanlık ve hükümet oradadır. Bu yüzden umran (ve nüfus) oraya taşınır. ...” (İbn Haldun, 2004, s. 681).

İbn Haldun, bir şehrin etrafında onu besleyen unsurlar yetersiz ise devlet yıkıldıktan sonra, şehrin gelir seviyesi varlığını devam ettiremez ise o şehrin ömrünün kısa olacağını (2004, s. 630) ifade etmiştir³. Pek tabii burada devletin yıkılması söz konusu değildir. Ancak hükümdar değişikliklerinde ya da başkenti başka bir şehre taşıma durumlarında, önceki şehirler stratejik ve iktisadi önemlerinden dolayı, küçülmemiş ya da yok olmamışlardır. Bu da Agra, Delhi, Lahor ve Fetihpur Sikri şehirlerinin maddî ve manevî seviyelerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Zaman sınırlılığı açısından 1526-1707 yılları arasına odaklanılan ve Babürlü Devleti'nin başkentlerindeki değişiklik hareketlerini konu alan bu çalışmada yararlanılan kaynaklar çeşitlilik arz etmiştir. Hükümdarların ve yakınlarının kaleme aldıkları hatırat ve tüzikat gibi eserlerde, Babürlü şehir tarihi araştırmalarına ışık tutan bilgiler mevcuttur. Ancak bu bilgiler, döneme şahitlik eden Bernier ve Tavernier gibi seyyah ve tüccarların izlenim ve aktarımlarıyla zenginleştirilmesi gerekmiştir. Çünkü Babürlü şehirleri, Batılı seyyah ve tüccarların kaleme almış oldukları rapor ve hatıratlarda detaylı bir şekilde yer almıştır. Ayrıca, ana kaynakların yanı sıra Hindistan ve Babürlü şehir tarihi çalışmalarını konu alan araştırma eserlerinden de yararlanılmıştır.

1. HİNDİSTAN'DA ŞEHİR TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Hindistan'da şehir tarihi araştırmalarının henüz çok yeni olduğu bilinmektedir. Özellikle sömürge öncesi dönemdeki şehir tarihi araştırmaları yeterli sayıda değildir. Dahası kesik kesik olarak incelenmiş olup, Delhi, Surat ve Banaras dâhil olmak üzere az sayıda şehre odaklanılmıştır (Thelen, 2018, s. 2). Hindistan'da şehir tarihi fikrini 1977'den itibaren S.N. Mukherjee başlatmıştır (İftikhar, 2018, s. 68). Şehir tarihi çalışmalarında öne çıkan araştırmacılardan bazıları ise K. M. Ashraf, Muhammed Habib, İrfan Habib (İftikhar, 2018, s. 68), S. C. Misra, J. S. Gerwal ve K. N. Chaudhuri'dir (İftikhar, 2018, s. 68). Ayrıca; Hameeda Khaton Naqvi (1964) de Babürlü şehirleri hakkında yaptığı çalışmalarla önemli bir yere sahiptir.

Hindistan'da şehir tarihi araştırmalarını yürüten öncü isimler, tarihte ortaya çıkan şehir alanlarını ya "sınırlı bir alanda yoğunlaşan yüksek nüfus yoğunluğu" ya da "nüfusun ağırlıklı olarak tarım dışı uğraşların yapıldığı yer" şeklinde iki temel özellik ile tanımlamışlardır. İnsan-alan oranı ve dolaylı ilişkileri ile mesleki heterojenlik, bir şehir ve bir köy arasındaki farkın başlıca temelini oluşturmuştur (Sharma, 2015, s. 1). Chaudhuri'ye göre; herhangi bir toplumun şehir tarihi iki farklı yaklaşımla yazılabilir. Birincisinde, her kasaba veya şehir kendi tarihi açısından ele alınması gerekir ve şehirlerin toplu olarak ele alındığında bile zaman ölçeği çok önemlidir. İkincisinde ise, şehir yerleşimlerini yaşanabilir varlıklar olarak ayakta tutan siyasi, ekonomik ve sosyal düzenin toplamının göz önünde tutulması gerekmektedir (1978, s. 78). Thelen'a göre ise, Hindistan şehir tarihi araştırmalarında üç sınıflandırma hâkimdir. Bunlardan birincisi, iktidarın gücünün ve otoritesinin bir simgesi olarak siyasi başkentler;

³ "Şehri inşa eden hanedanlığın yıkılmasından sonraki duruma gelince: Ya bu şehrin etrafında ve civarında yer alan dağların (yaylaların ve) ovaların, o şehirdeki umranı sürekli olarak besleyecek ve ayakta tutacak maddesi ve geliri bulunur. Bu takdirde bu madde ve gelir, şehrin varlığını muhafaza etmesini temin eder, bu suretle şehrin ömrü, hanedanlıktan sonra da sürüp gider. ..." (İbn Haldun, 2004, s. 630).

ikincisi, özellikle Hint Okyanusu ticaretine atıfta bulunarak ticaret ağlarının önemli bağlantı noktaları olan kasaba ve şehirler; üçüncüsü ise ruhanî faaliyetlerin doğal bir sonucu ve kutsal mekânların simgesi olarak dinî kasaba ve şehirlerdir (Thelen, 2018, s. 2-3).

Hindistan şehir tarihi araştırmalarında Babürlülere dönemi önemli bir yer tutmaktadır. Babür Şah, Emir Timur'un⁴ mirasçısı olarak, Türklere ait olan toprakları geri almak ve hanedanlığını kurmak amacıyla Hindistan'a gitmiştir (Zahîrüddin Muhammed Babur, 1987, s. 361). 1526'da Lûdîleri yendiği Panipat savaşı ile Hindistan'da hâkimiyetini başlatmıştır. Nihayetinde 1526'dan 1858'e kadar sürecek olan Babürlü Devleti ile Hindistan'da Türk siyasi varlığı en yüksek seviyeye çıkmıştır. Hindistan'daki varlığını sağlamlaştıran Babürlülere, hâlihazırdaki şehirlerden başka, yeni şehirler de kurmuşlardır. Örneğin pek çok yeni şehrin kurulduğu Ekber Şah (1556-1605) döneminde 120 büyük şehir, 3200 küçük kasaba ve bunların her birinin binlerce köyü varlık göstermiştir (İftikhar, 2018, s. 70).

2. BABÜRLÜLER DÖNEMİNE KADAR HİNDİSTAN'DA ŞEHİRLEŞME EVRELERİ

Hindistan'da şehirleşmenin ilk evresini İndus medeniyetinin Harappa ve Mohenjo Daro⁵ şehirleri oluşturmuştur. Şehirleşmenin ikinci evresini Vedik Dönemi (M.Ö. 1000-600) meydana getirmiştir. Kuzey ve Güney Hindistan'da Maurya dönemi ise şehirleşme adına üçüncü büyük gelişme olarak görülmüştür. Gupta dönemi ve sonrası, Hindistan'ın şehirleşme evresine önemli katkılar sağlamıştır. 1206 ile 1526 yılları arasındaki Türk hâkimiyet dönemi ise Hindistan'da şehirleşmenin dirilişi olarak kabul edilmiştir. 1206'dan itibaren Delhi Türk Sultanlığı ilk önce şehirleri ya da kritik bölgeleri askerî açıdan desteklemiş; ardından ilgili bölge ve yerlerin mukavemetlerini arttırmıştır (İftikhar, 2018, s. 68-69). Delhi Sultanlığı 13. yüzyılın başında Hindistan'da kalıcı yerini kurduğunda, bölgede zaten Müslüman bir nüfusun varlığı bilinmektedir. Bu nüfus, esas şehir sakinleri olarak, büyük ticari ve askerî yollara, müstahkem yerlere ve Pencap'ın büyük şehirlerine veya kasalarına yerleşmişlerdir (Sharma, 2015, s. 22). Bu süreçten itibaren Delhi Sultanları Hindistan'da devletin nizamını dağıtmayı amaçlamıştır. Sultanlar, kendi yetki alanları altındaki bu bölgeleri muhafaza etmek için idari üsler oluşturabilecek sık şehir merkezlerine ihtiyaç duymuştur. Bu kent merkezleri, nihayetinde 13. yüzyıldan itibaren kentsel komplekslere dönüşen "çekirdekler" olmuştur. Onların istihdam sağlamalarıyla şehirler gelişmiştir. Bu şehirler onlara siyasi ve ekonomik güç vermiştir (İftikhar, 2018, s. 68-69).

Hindistan'daki Türk siyasi varlığı Delhi Türk sultanlıklarından sonra Babürlü Devleti'nin kurulmasıyla devam etmiştir. Babürlü yönetiminin etkisini ilk deneyimleyen yer yine Pencap bölgesi olmuştur. (Grewal, 2013, s. 280). Babürlülere

⁴ Babür Şah'ın büyük dedesi Emir Timur (1336-1405) Hindistan'a 1398'de sefer düzenlemiş ve Delhi yakınlarında Tuğluk Hükümdarı II. Mahmud'u yenmiştir (Aka, 2012, s. 174) ve (Özcan, 1998, s. 76).

⁵ Özcan'a göre; "Bu uygarlık ilerledikçe 5000-2500 yılları arasına tarihlenen Erken İndus uygarlığını, o da en parlak dönemini 2300-1700 yıllarında yaşayan İndus veya Harappa adıyla bilinen yüksek uygarlığı doğurmuştur. En önemli kazı alanları Harappa, Mohenjo-Daro ve Kalibangan olan bu uygarlık, bugün dahi hayranlık uyandıran bir şehircilik anlayışına sahipti." (1998, s. 75).

Hindistan'a geldiğinde⁶ Delhi Sultanlarının Hindistan'daki kentleşme politikasını izlemişler ve Hindistan'ın şehir kurumlarının gelişmesinde etkili olmuşlardır (İftikhar, 2018, s. 68-69). Bu durum H. K. Naqvi'ye göre de böyledir:

"Babürlerin, başkalarının attığı temeller üzerine inşa ettikleri açıktır. Kısmen bunlar köklü, yavaş hareket eden, oldukça izole edilmiş Hindu uygarlığının eseri idi. Köylü yetiştiricilerin, köy zamindarlarının⁷, şeflerin ve racaların kırsal modelleri ile Jajmani sistem altındaki hizmetlerin değişimi, bu uygarlığın karakteristik yönlerini sağlar. Şehirlerde ve daha az çapta kırsal kesimde, geniş İslam dünyasından yeni gelenler, Türk-Patan Sultanlarının askerî yönetici grupları, görevli memurları ve profesyonel adamları, göçmen zanaatkarlar ve sufi emirleri tarafından daha fazla temel atılmıştır. Bu temeller üzerine Babürler kendilerine özgü bir yapı inşa ettiler. Bu, resim ve Mimarlık alanlarında, hatta din alanında, değişimlerle yaşayanlar için bile gözle görülür bir şekilde geçerlidir." (Naqvi, 1964, s. 6-7).

Babürlü şehirleri esas olarak Ekber Şah döneminden itibaren gelişmiştir. Cihangir Şah döneminde de şehirlerin sayısı ve büyümesinde artış olmuştur. Cihangir Şah zamanında iş ve ticaret yapmak için Hindistan'a gelen Avrupalılar da şehirleşme faaliyetlerini etkilemişlerdir. Ne var ki Babürlüler döneminde nüfus sayımı⁸ yapılmamıştır. Bundan dolayı, kentleşmede dikey ya da yatay büyüme olup olmadığına dair sayısal ayrıntılar net değildir. Yine de mevcut kaynaklar, bu dönemin Hindistan'ın zenginlik ve refahından dolayı kentsel patlama dönemi olduğunu göstermektedir (İftikhar, 2018, s. 71). Babürlülerin büyük şehirleri, ekonomik ve mali imkânları bol olan birer cazibe merkezleridir. Aynı zamanda bu şehirler siyasi-bürokrasi alanında kendini göstermek isteyen ümeranın tercih ettiği yerler olmuştur.

⁶ Babür Şah, Vekayi'de Hindistan'ı fethettiği zaman beşi Müslüman ikisi gayrimüslim hükümdarın Hindistan'da saltanat sürmekte olduğunu belirtmiştir. Ayrıca büyüklü küçüklü rây ve râcanın da varlığından söz etmiştir (Zahîrüddin Muhammed Babur, 1987, s. 307). Özcan (1998)'a göre, Babürlülerin Hindistan'a geldiği zamanda Hindistan'ın siyasi arenası şu şekildedir: *"Berâr'da İmâdşâhlar (1484-1572); Bîder'de Berîdşâhlar (1492-1619); Bîcâpûr'da Âdilşâhlar (1489-1686); Kuzey ve Batı Maharaştra'da ve Ahmednağar'da Nîzamşâhlar (1490-1636); Gâlkünde (Golkonda)'de Kutubşâhlar (1512-1687); Bengal'de Bengal Sultanlığı (1337-1576); Keşmir'de Keşmir Sultanlığı (1336-1589); Gucerât'ta Gucerât Sultanlığı (1407-1572); Mâlvo'da Mâlvo Sultanlığı (1392?-1562); Kandeş'te Fârûkiler (1370-1601)"* (Özcan, 1998, s. 77).

⁷ Zemin + dâr şeklinde oluşan kelime Farsça kökenli bir kelime olup "toprak ve arazi sahibi" anlamına gelmektedir. Delhi Sultanlıkları döneminde "bölge hâkimi", "Hindu hâkim ve idareci" (raca, ray, rana, mukaddem) anlamlarına gelmektedir. 14. yüzyılın ikinci yarısında itibaren Zemindâr kelimesi, Kuzey Hindistan'da ayrıcalıklı haklara sahip olan kişiler için kullanılmıştır. Delhi sultanlıklarından itibaren zemindârlar kendi bölgelerinde topladıkları vergileri devlet görevlilerine teslim etmişler ve gerekli durumlarda devlete askerî yardım göndermişlerdir. Babürlü dönemde ise zemindârlık Ekber Şah'tan itibaren önem kazanmıştır (Kortel S. H., 2013, s. 238-239). Babür döneminde bu kelime, sabit bir peşkeş veya haraç ödemek koşuluyla zaminadisini elinde tutan kişilerden maaşı yerine cagir olarak tutanlara kadar, toprak üzerindeki miras yoluyla geçen hakların çeşitli sahiplerini belirtmek için kullanılmıştır (Parida, 2017, s. 735).

⁸ Hindistan'da ilk nüfus sayımı 1870'lerde yapılmıştır. Ancak bu tarihlerdeki Hindistan nüfus sayımı eş zamansızdır. 1881'den beri eş zamanlıdır ve her on yılda bir düzenli olarak yapılmaktadır. Tüm Hindistan'ın nüfus sayımının 15'incisi 2011'de gerçekleşmiştir (Tumbe, 2016, s. 3).

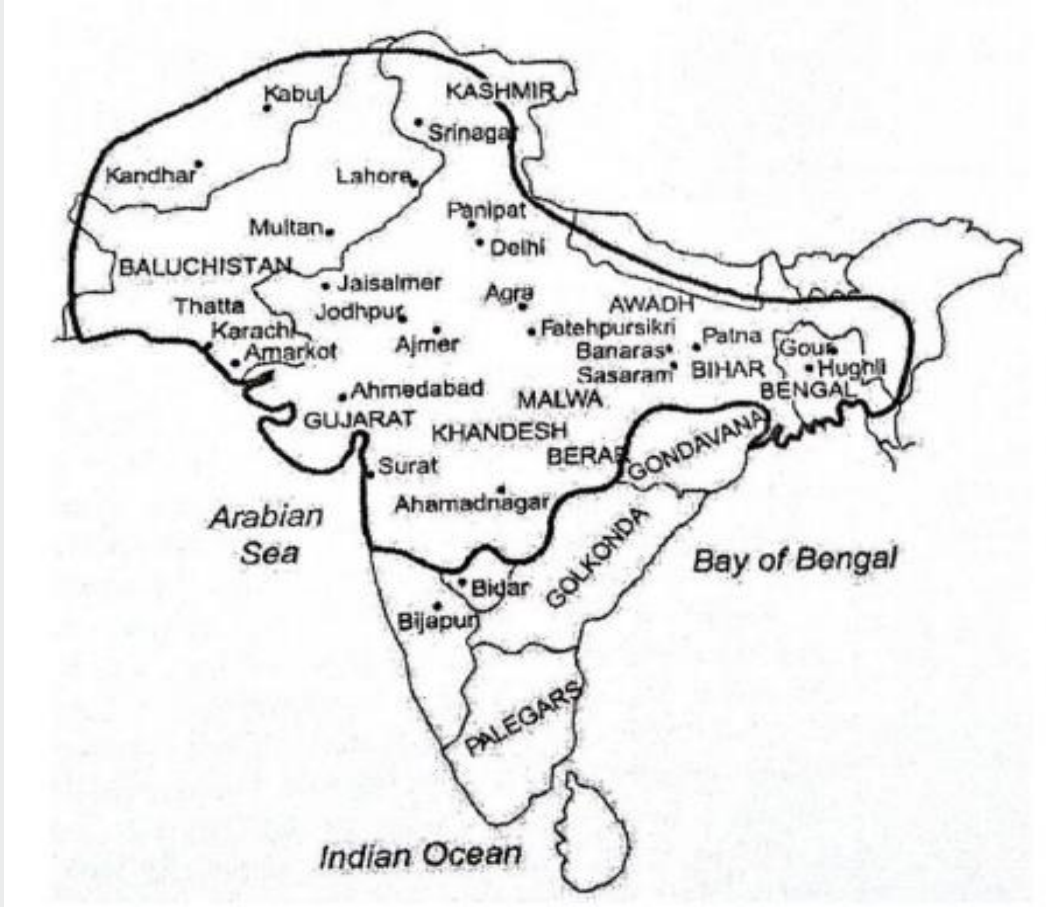
Bu bağlamda Chaudhuri'ye göre, karlı iş peşinde koşan İranlı veya Turanlı seçkinler, Babür başkentlerini iki yüzyıldan fazla bir süreyle çok çekici bulmuşlardır. Ayrıca Babürlü idari ve askerî personelleri de Babürlülerin gözde olan büyük şehirlerine göç etmek isteyerek daha yüksek mali ödül arayışına girmişlerdir. Hırslı ve iddialı ümera, imparatorluk sarayına girmeyi yükselmenin vazgeçilmez bir şartı olarak görmüştür (Chaudhuri, 1978, s. 85-86).

3. BABÜRLÜ DEVLETİ'NDE ÖNE ÇIKAN ŞEHİRLER

Babürlü Devleti'nde kimi şehirler iktidarın gücünü yansıtırken kimi şehirler ise askerî savunma sahasında kapı görevini üstlenmişlerdir. Örneğin, Babür Şah'ın Hindistan ovalarındaki başarısının gerçek temelini sağlayan şey Kabil'in mülkiyeti olmuştur. Ekber Şah'ın askerî mücadeleleri de benzer bir gidişat izlemiştir (Chaudhuri, 1978, s. 85). Siyasetin nabzını tutan bazı şehirler ise aynı zamanda merkezî otoriteyi yansıtan ve iktisadi cazibesi olan şehirlerdir. Delhi, Agra, Fetihpur Sikri, Jaunpur, Burhanpur, Ahmedabad, Murşabad ve Lahor gibi şehirler aynı zamanda endüstriyel şehirlerdir (Iftikhar, 2018, s. 69). Surat, Lahor, Agra ve Sind'de pek çok Ermeni tüccarların iş yaptığı bilinmektedir (Gokhale, 1979, s. 126). Ekber Şah döneminde Lahor, Bengal, Jaunpur, Patna, Ahmedabad ve Fetihpur Sikri'de darphaneler yer almıştır. (Gokhale, 1979, s. 63). Surat üretim ve ticaret merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle hem ulusal hem de uluslararası ticarete konu olan Surat, Avrupalıların Babürlüler ile iletişim kurduğu ilk ekonomik köprü olmuştur. 1612'ye kadar Portekizliler, 1612'den sonra ise İngilizler, Babürlüler ile ilişkilerini sıkı tutarak Hindistan içlerine geçmek ve ticaret yapmak için Surat'ı⁹ giriş kapısı olarak kullanmışlardır. Böylece denilebilir ki, kara ve deniz ticaretinde etkin ve ekonomisi canlı olan şehirler ekonomik ve jeostratejik öneme de sahip olmuşlardır.

⁹ İngilizlerin Surat açıklarında Portekizliler ile 1612'de gerçekleştirdiği savaş önemlidir. Zira bu süreçten itibaren savaşta galip olan İngilizler Hindistan'da tutunmaya başlamışlardır. 1612 süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Sir Thomas Best, 1934, s. 31) ve (Wheeler, 1886, s. 4-5).

Şekil 1. Babürlüler Döneminde Şehirler

Kaynak: Exams Daily.(2018). "Golden Period of the Mughals In India Study Materials". <https://examsdaily.in/wp-content/uploads/2018/12/Golden-Period-of-the-Mughals-Pdf.pdf>. Erişim Tarihi: 11.03.2021.

Babürlü şehirlerinin siyasi, iktisadi, askerî, dinî ve sanatsal açıdan tasnifini yapmak mümkündür. Stratejik ve politik öneme sahip olan bazı büyük şehirlerin önemine dikkat çeken Chaudhuri'ye göre;

"Babürlü Hindistan'ında imparatorluk kontrolü, hayati olarak altı primat şehre (büyük şehre) sahip olmaya bağlıydı: Lahor, Delhi-Agra, Patna, Burhanpur ve Ahmedabad. Kuzeybatı sınırı da dahil edilirse Kabil ve Kandahar da listeye eklenebilir. Bu sekiz primat şehri yöneten kimse Hindistan'ın gerçek padişahı oydu. Tek bir anlaşmazlık ya da kayıp, hüküm süren İmparatorun zayıflayan gücünün en kamusal tezahürüne eşdeğerdirdi. Bir şehzade isyan bayrağını kaldırdığında, bu şehirlerden birinin ele geçirilmesi askerî hareketin kaçınılmaz bir parçasıydı. Aynı şekilde, Patna, Burhanpur ve Ahmedabad'ın sūbedarı¹⁰ da çoğu zaman imparatorun yakın bir akrabasıydı. Babürlü imparatorluk gücünün zirvesinde, bu primat şehirlerin ana işlevi politiktirdi; stratejik veya askerî önemi sadece ikincildi." (Chaudhuri, 1978, s. 84-85).

¹⁰ Sūbedâr, Babürlülerde eyalet yöneticilerine verilen isimdir. "Sūbedarlar, genellikle şehzadeler ve büyük devlet memuriyetlerinde bulunan yetenekli kişiler arasından seçilirdi." (Kortel H. , 2009, s. 448).

Iftikhar (2018) ise, Babürlü şehirlerini, kıyı şehirleri, savunma hatlarındaki şehirler ve iktisadi önemi olan şehirler olarak tasniflemiştir. Bu tasnife göre; kıyı şehirlerinden öne çıkanlar, “*Surat, Cambay, Broach ve Calicut*”tur. Savunma hatlarındaki önemli şehirler, “*Delhi, Attock, Sehwan, Tatta (Thatta) ve Kabil*”dir. İktisadi önemi olan şehirler ise “*Lahor, Multan Gücerat (Gujarat), Sialkot, Sultanpur, Hoşiarpur (Hoshiarpur), Maçivara (Machhiwara), Sarhind, Saharam, Celalpur (Jalalpur), Panipat, Samana, Faridabad, Kışangarh (Kishangarh), Mathura, Jainagar, Udaipur, Ahmedabad, Agra, Kalincar (Kalinjar), Kalpi, Laknav (Lucknow), Daryabad (Dariabad), Faizabad, Tanda, Ekberpur (Akbarpur), Kanah, Jaunpur, Allahabad, Benaras, Mirpur, Ghazipur, Buksar (Baxar/Buxar), Çapra (Chappra), Patna, Fattu, Daudnagar, Kalküta*” (Iftikhar, 2018, s. 72)’dır.

Belirtilen şehir isimlerinden yola çıkarak denilebilir ki, Chaudhuri’nin işaret ettiği politik şehirlerden Lahor, Agra, Patna ve Ahmedabad, Iftikhar’ın iktisadi önemi haiz olan şehirler listesinde de yer almıştır. Buna göre, Babürlülerde politik şehirler, iktisadi açıdan da önemli bir yere sahiptir. Chaudhuri, Delhi’yi politik şehir sınıfında tutmuş ve Agra’nın ikiz şehri olarak görmüştür (Chaudhuri, 1978, s. 85). Iftikhar ise Delhi’yi öncelikli olarak savunma hattındaki şehirler listesine yerleştirmiştir. Burhanpur’un ise Chaudhuri’ye göre politik önemi; Iftikhar (2018, s. 69,75)’a göre ise iktisadi önemi ön plana çıkmıştır.

4. BABÜRLÜ DEVLET’NİN BAŞKENTLERİ

Güney Asya’daki modern öncesi birçok başkent, yöneticisini desteklemek ve onun otoritesini yansıtmak için inşa edilmiştir (Thelen, 2018, s. 3). Bununla birlikte başkentlerin genellikle askerî, ticari ve dinî açıdan önem arz eden yolların kavşağında yer aldığı görülmektedir. Babürlü Devleti’nde, iki tür başkent şekli vardır. Bunlardan birincisi, klasik anlamda, belli bir kent kimliğine ve şehir formuna sahip bir şehrin başkentliğidir. Bu kapsamda, Agra, Delhi, Fetihpur Sikri ve Lahor şehirleri farklı zamanlarda Babürlü Devleti’nin başkentleri olmuşlardır. İkinci tür başkent ise Sinopoli (1994)’nin de dediği gibi, “*mobil başkentler*”dir. Devletin ordugâh kampları olan bu mobil başkentler, Babür Şah’ın küçük ve son derece hareketli askerî kamplarından esinlenilerek, 16. yüzyılın sonlarında Ekber Şah tarafından kurulmuş ve daha sonra tüm Babürlü hükümdarları tarafından kullanılmıştır (Sinopoli, 1994, s. 296). Babürlü hükümdarları konumlarını pekiştirmek, iç isyanları bastırmak ve dış tehditlerle yüzleşmek için her zaman hareket halinde olmaları gerektiğinden ve bu mobil çadırları kullanmışlardır (Singh, 2018, s. 9).

Tablo 1. Babürlü Devleti'nin Başkentleri

Şehir	Hükümdar
Agra	Babür Şah (1526-1530), Ekber Şah (1560-1571, 1598-1605), Cihangir Şah (1605-1627), Şah Cihan (1628-1648)
Delhi	Hümayun Şah (1530-1540, 1554-1556), Ekber Şah (1556-1560), Şah Cihan (1639-1658, Şahcihanâbâd), Evrengzib (1658-1677)
Fetihpur Sikri	Ekber Şah (1571-1585)
Lahor	Hümayun Şah (1540-1554, Şir Şah Sur tarafından yenilgisinin ardından), Ekber Şah (1584-1596)
Mobil Başkentler	Hümayun Şah, Ekber Şah, Cihangir Şah, Evrengzib (1681-1707)

Kaynak: Sinopoli, C. M. (1994). Monumentality and Mobility in Mughal Capitals. *Asian Perspectives*, 33(2 (Special Issue)), 294. <https://www.jstor.org/stable/42928323> . Erişim Tarihi: 30.09.2020.

Sinopoli'ye göre; "Askerî istikrarsızlık ve önemli askerî seferlerin konumu, Ekber'in Lahor'a geçmesinin yanı sıra Evrengzib'in Evrengabad'a taşınmasına ve imparatorluk kampının kullanımına sebep oldu. Babürlülerde elit tabaka arasındaki hizipçilik ve rekabet de başkentlerin değişmesinde önemli rol oynamış görünüyor. Ekber'in Agra'ya ve Fatehpur Sikri'ye hareketleri, elit tabakaları geleneksel güç ve zenginlik koltuklarından uzaklaştırma girişimleriyle bağlantılıdır." (1994, s. 304). Tarihleri eskilere dayanan Agra, Lahor ve Delhi şehirleri Ekber Şah döneminden Evrengzib dönemine kadar, daha da gelişmiş ve genişlemiştir. Ayrıca Fatehpur Sikri ve Allahâbâd gibi şehirler kurulmuştur. Babür başkentleri Agra, Fatehpur Sikri, Delhi ve Lahor'da imparatorluk himayesinde, resim, müzik, kıyafet, mimari ve diğer birçok alan büyük gelişmeler göstermiştir (Ali, 2005, s. 1).

Agra

Yamuna Nehri'nin iki yakasında kurulmuş olan Agra, Delhi'nin 206 km. güneyindedir (Bostan, 1988, s. 450). Gazneli İbrâhim (1059-1099)'in Hindistan Valisi Mahmud Şah, Agra'yı 1081'de Çavhanlar'ın elinden almıştır. Delhi Sultanı Alâeddin Şah ise, Agra'yı Biyana eyaletine bağlamıştır. İskender Lûdî zamanında ise şehir yeniden inşa edilmiş, 1495'te hükümdarlığın merkezi olmuştur (Bostan, 1988, s. 450). Bu konu ile ilgili Cihangirnâme'de¹¹; "İskender Lûdî, Gvaliyar'ı almak istediği zaman, Hindistan sultanlarının başkenti olan Delhi'den Agra'ya geldi ve kendini orada yerleştirdi. O tarihten itibaren Agra Şehri Delhi sultanlarının ikametgâhı haline geldi." (Jahangir, 1999, s. 23) ifadeleri yer almaktadır.

Stratejik bir öneme sahip olan Agra, 1526'da Babür Şah (1526-1530)'ın eline geçmiş ve Babürlü Devleti'nin baş şehri olmuştur (Bostan, 1988, s. 450). Agra'da hanedanlığını

¹¹ Cihangirnâme'de Agra şehri hakkında bilgiler bulmak mümkündür. Cihangir Şah, saltanat tahtına Agra'da çıktığı için bu şehir hakkında bazı bilgiler vermiştir. Buna göre Yamuna Nehri'nin her iki yakasına kurulmuş olan Agra'nın çevresinin uzunluğu, binalarının çokluğu ve şehrin kalabalık ve sıkışıklığı, nebatatı ve tarihçesi hakkında bilgiler bulmak mümkündür (Jahangir, 1999, s. 22).

kuran ve devletin temellerini atan Babür Şah, Agra'ya yerleşmiş ve buraya mimari yapılar diktirmeye başlamıştır. Babür Şah'ın hatıratında *"Benim yapılarımda ise, yalnız Agra'da, yerli taşçılardan her gün altı yüz seksen kişi çalışıyordu. Bir de Agra, Sikri, Biyâne, Dûlpûr, Güvâlyâr ve Kûl'de bin dört yüz doksan bir taşçı her gün benim yapılarımda çalışıyordu."* (Zahîrüddin Muhammed Babur, 1987, s. 330) şeklinde bilgiler mevcuttur. Ancak Babür Şah'ın Hindistan'da mimari eserlerini tamamlayacak kadar ömrü vefa etmemiş ve 1530'da vefat etmiştir. Konu ile ilgili açıklama Cihangirnâme'de de yer almaktadır: *"Yüce Firdevs-Mekânî Babur Padişah, Yamuna'nın doğu tarafında güzel bir arsa seçti ve çok az yerin övünebileceği kadar hoş bir bahçe inşa etti. Ona Güleşan adını verdi. Kırmızı yontma taştan ufak bir yapı inşa edildi ve bahçenin bir yanında bir cami tamamlandı. Büyük bir yapı inşa etmeye niyet etti; ancak yeterince uzun yaşayamadığı için asla başarılamadı."* (Jahangir, 1999, s. 23).

Agra tam anlamıyla bir Babürlü şehri olma özelliğini Ekber Şah'tan itibaren kazanmıştır. Ekber Şah 1560 ve 1571 yılları arasında, saltanatının olgunluk aşamasının ilk dönemlerinde, Agra'da kalmıştır (Siddiqi, 2006, s. 26). Cihangir Şah'ın hükümdarlık süresince devletin başkenti yine Agra olmuştur (Sinopoli, 1994, s. 294). Ekber Şah döneminde ve Cihangir Şah'ın saltanatının başlangıcında şehrin ekonomisi ve ticareti zirve noktaya ulaşmıştır (Chaudhuri, 1978, s. 87). 17. yüzyılın ortalarında Bernier, Agra'nın canlı ticaretine şahit olmuş ve burada bulunan Hollandalı tüccarların Ermeni tüccarlarla rekabete girdiklerini not etmiştir. (Bernier, 1916, s. 292).

Agra, Şah Cihan döneminde de başkentlik yapmıştır. Şah Cihan eşi Mümtaz Mahal vefat edince, ona Agra'da Tac Mahal'i inşa etmiş ve daha sonra devletin başkentini Delhi (Şahcihanâbâd¹²)'ye taşımıştır (Siddiqi, 2006, s. 36). Bernier ve Tavernier'in seyahat notlarına göre, Şah Cihan'ın Agra'dan çıkma nedeni, yazın maruz kaldığı aşırı sıcakların bir hükümdarın ikametgâhu için uygun olmadığına karar vermiş olmasıdır (Bernier, 1916, s. 241) ve (Tavernier, 1925, s. 78). Şah Cihan, 1658'de oğlu Evrengzib tarafından Agra Kalesi'ne hapsedilmiştir. Evrengzib, babasının ölümüne kadar devletin merkezini tekrar Agra'ya kaydırmıştır (Siddiqi, 2006, s. 36).

Bernier'in notlarında Agra ve Delhi hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Agra ve Delhi karşısında büyülenen Bernier, iki şehri Paris ile karşılaştırmak istemiş ve onların hakkındaki bilgileri bir an önce kendi ülkesine bildirmek için heyecan hissetmiştir. *"Fransa'ya döndüğümde ilk araştırmanızın bu imparatorluğun başkentlerine saygı duyacağınızı biliyorum. Delhi¹³ ve Agra'nın güzelliği, kapsamı ve sakinlerinin sayısı bakımından Paris'e rakip olup olmadığını öğrenmek için can atacaksınız. Bu nedenle, bu noktadaki merakınızı tatmin etmek için acele ediyorum ve belki de tamamen ilgisiz bulmayacağımız birkaç başka konuyu da serpiştirebilirim."* (Bernier, 1916, s. 239-240). Bernier'in Hindistan seyahat notlarında, Delhi ve Agra'yı birbirinden bağımsız düşünmemesi de dikkat çekmektedir. Ekber Şah'tan itibaren hükümdarların gözdesi olan Agra'nın Delhi kadar gelişmiş olmadığını belirtmiştir. Ayrıca ticaretin döndüğü

¹² "On bir yıl Agra'da ikamet ettikten sonra Delhi'ye geçen Şah Cihan, orada Şahcihanâbâd adıyla yeni bir yerleşme merkezi ve bir kale kurarak (1639) ünlü Cami-Mescid'i (Delhi Cuma Camii) yaptırmıştır." (Nizami, 1994, s. 127).

¹³ Bernier'in notlarında "Delhi", "Dehli" adıyla yer almıştır.

caddelerin uzun ve gelişmiş; bunun dışındaki sokakların ise kısa, dar, düzensiz ve dolambaçlı olduklarını da not etmiştir. Ancak yine de Agra'da yüksek rütbeli saray memurları ve racalara ait çok sayıda konut ve özel şahısların yaşadığı taş veya tuğla evlerin yer aldığını bildirmenin yanı sıra bu şehrin kervansaraylarının sayıları ve rahatlıkları bakımından Delhi'yi geçtiğini de belirtmiştir (Bernier, 1916, s. 284-285).

Delhi

Kuzey Hindistan devletlerinin yöneticileri, yaklaşık bin yıldır başkentlerini Delhi bölgesinde kurmuşlardır. Batı ve güneyde Aravalli tepeleri ve doğuda Jamuna nehri ile sınırlanan altmış mil karelik bir alan olan Delhi üçgeni, Hindistan'da stratejik bir konumda yer almıştır (Blake, 1991, s. 5). Kadim bir tarihe sahip olan Delhi, ilk sınırlarını aşmış ve yedi farklı şehrin gelişip birleşmesi ile meydana gelmiştir. Ayrıca bu şehirlerin her biri Müslüman hanedanlar tarafından kurulmuştur. Bunlar; *“Lâlkot (1192), Sîrî (1303), Tuğlukabâd (1320 [?]), Cihanpenâh (1340), Fîrûzâbâd (1354), Purânâ Kıl'a (1542) ve Şahcihanâbâd (1638) şehirleridir”* (Nizami, 1994, s. 126).

Kutbüddin Aybeg, Delhi'yi 1192'de Çavhamlar'dan almış ve Delhi Türk sultanları 1289'a kadar Delhi'de oturmuşlardır (Nizami, 1994, s. 126). Delhi şehri Babürlü Devleti için de önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Çünkü Babür Şah, 1526'da Lûdîlerle yaptığı Panipat savaşı kazanıldıktan sonra, Babür Şah'ın adamları Mehlânâ Mahmud ile Şeyh Zeyn, Delhi'de Cuma namazını kılmış ve Babür Şah adına hutbe okutmuşlardır. Bundan sonra da Agra'ya doğru gitmişlerdir (Zahîrüddin Muhammed Babur, 1987, s. 304). Delhi, Hümayun Şah döneminde payitaht olmuştur. Babür Şah'ın oğlu ve halefi Hümayun Şah (1530-1556), 1533'te Yamuna nehri kıyılarında Din Panah (Din Sığınağı) adında mütevazı bir şehir kurmuştur (Blake, 1991, s. 12). Şir Şah (1540-1545)'in Hümayun üzerine saldırması sonucu, Hümayun Delhi'yi 1540'ta terk etmek zorunda kalmıştır (Demir, 2017, s. 40). Şir Şah'ın yerleşimi yağmaladığı ve yerle bir ettiği için Hümayun'un şehriden hiçbir iz kalmamıştır. Şir Şah yıkılmış olduğu Din Panah'ın yakınlarına Şirgâh ya da Delhi Şir Şah olarak adlandırılan yeni bir şehir kurmuştur. Şir Şah'tan sonra halefleri de Şirgâh'ın kuzeyinde Yamuna'ya doğru şehri büyütmüşlerdir (Blake, 1991, s. 12). Hümayun Şah ise yaklaşık on beş yıl süren bir sürgün hayatından sonra gücünü tekrar toplayarak Delhi'yi geri almış ve burayı yeniden başkent yapmıştır. Böylece tahtına kavuşmuştur (Demir, 2017, s. 57-59).

Yüzyıllar boyunca başkent olarak kalan Delhi, aynı zamanda dinî ve siyasî bir merkezdir (İftikhar, 2018, s. 72). Günümüzde Eski Delhi¹⁴ olarak bilinen Şahcihanâbâd, 1638'de Babürlü Padişahı Şah Cihan tarafından kurulmuş olup; önce saray, sonra şehrin duvarları ve ardından Jama Mescidi inşa edilmiştir. İhtiyaç duyulan malzemeler büyük ölçüde yarı-terkedilmiş Firuzabâd şehriden ve Şir Şah'ın Delhi'sinden alınmıştır (Fanshawe, 1902, s. 303). Şah Cihan başkentini, Agra'dan yeni kurmuş olduğu Şahcihanâbâd şehrine taşımıştır. (Bernier, 1916, s. 241). Taşıma sebebi ise Şahcihanâbâd'ın ikliminin daha ılıman olmasından kaynaklıdır (Tavernier, 1925, s. 78).

¹⁴ “İngiliz idaresi döneminde Delhi şehri Şahcihanâbâd'ın kuzeyine doğru genişledi. Hindistan'daki İngiliz idare merkezinin Kalküta'dan buraya nakledilmesinden sonra da Raisina (daha sonra Yeni Delhi) teşekkül etti. ... İngilizler döneminde Yeni Delhi ortaya çıktıktan sonra ise Şahcihanâbâd bölgesine de Eski Delhi denildi.” Ayrıntılı bilgi için bkz. (Nizami, 1994, s. 127).

Şah Cihan'ın yerine geçen oğlu Evrengzib, Delhi'de yirmi yıl kadar ikamet etmiş ve 1680'de oradan ayrılmıştır (Fanshawe, 1902, s. 3-4). Evrengzib'in 1707'de Ahmednagar'da ve oğlu I. Bahadır Şah'ın 1712'de Delhi'de ölümleri üzerine, başkent bir kez daha Babürlü çıkarlarının merkezi haline gelmiştir. Kısa bir zaman sonra ise Delhi şehri, imparatorluğun ölüm sancıklarına sahne olmuştur (Fanshawe, 1902, s. 304).

Delhi şehrinin siyasi öneminin yanı sıra iktisadi önemi de bilinmektedir. Babürlü hükümdarları Delhi'nin ticari hayatına önem vermiş, dükkânların ve tüccar evlerinin sarayın yakınında yer almalarını sağlamışlardır. Tavernier'in notlarından anlaşıldığı üzere, Şahcihanâbâd şehrinin girişinde yol boyunca uzanan tüccarların işlerini yürüttükleri kemerler konuşlandırılmıştır. Buranın yukarısında uzun ve geniş bir cadde yer almıştır. Bu cadde ise hükümdarın sarayının bulunduğu geniş bir meydana uzanmıştır. Sarayın başka bir kapısının yanında yer alan düz ve geniş bir caddede ise dükkân işletmeyen esas tüccarların evleri yer almıştır (Tavernier, 1925, s. 79). Bernier, Delhi ve civarındaki yerleri son derece bereketli görmüştür (Bernier, 1916, s. 283). Delhi, özellikle ana kapıların dışında çeşitli çarşılara ve pazarlara sahip olmuştur. Çivit, baharat, kaba esmer şeker (jaggery) ve müslin gibi pek çok malın satıldığı bir ticaret merkezidir (İftikhar, 2018, s. 72).

Fetihpur Sikri

Fetihpur Sikri, Agra'nın 37 km güney batısında yer alan ve Ekber Şah zamanında kurulan bir şehirdir (Rızvî, 1995, s. 473). 1556'da imparatorluğun başına geçen Ekber Şah, 1560'lardan itibaren istikrarlı bir inşaa programına girişmiş; Agra, Lahor, Attock, Allahabad, Jaunpur ve Acmer'de kaleler inşaa ettirmiştir (Kayalı, 2018, s. 375). 1569 yılında Sikri köyü yakınlarında oturan Çiştîyye tarikatının şeyhi Selîm Çiştî'yi ziyaret eden Ekber Şah, şeyhten bir oğlu olacağı müjdesini almıştır. O vakte kadar hiç erkek evladı olmayan Ekber Şah bu habere sevinmiş ve Sikri'ye saray inşaa ettirmiştir. İnşaa edilen bu yeni sarayda dünyaya gelen oğluna ise Selîm (Cihangir) adını vermiştir (Rızvî, 1995, s. 473). Ekber Şah 1571'de ise Sikri'yi devletin başkenti yapmıştır (Kayalı, 2018, s. 375). Gücerat'ın fethinden sonra Fetihpur adını alan Sikri, 1585 yılına kadar başkent olarak kalmıştır (Siddiqi, 2006, s. 28). Ekber Şah, Fetihpur Sikri'de 15 yıl kaldıktan sonra başkentini Lahor'a taşımıştır (Sinopoli, 1994, s. 300).

Sikri'nin büyük bir şehre dönüştürülmesinin ardında maddî ve manevî sebeplerin olduğu anlaşılmaktadır. Ekbername'ye göre "*Hâkimiyeti arttıran olaylar arasında Biana'ya bağlı olan Sikri'nin büyük bir şehre dönüştürülmesi yer alıyordu. ... Yüce oğulları Sikri'de doğduğundan ve Şeyh Selim'in Allah'ı bilen ruhu ona sahiplik yaptığından dolayı, onun (Ekber'in) mübarek yüreği manevî büyüklüğe sahip olan bu noktaya görünür bir ihtişam vermeyi arzu etti.*" (Abu'l-Fazl, 1907, s. 530). Bu bilgiden yola çıkarak, Sikri şehrinin kurulmasında rol oynayan manevî sebepler arasında, Şehzade Selim'in Sikri'de inşaa edilen sarayda dünyaya gelmiş olması ve Ekber Şah'ın Şeyh Selim'in maneviyatına yakın olma isteği yer almıştır. Öte yandan şehir, imparatorluğun kültürel, ticari ve idari merkezi olarak planlanmış ve konumu itibarıyla de Agra Kalesinin güvenliğini sağlamıştır (Kayalı, 2018, s. 375) ve (Rizvi, 2002, s. 13). Bu doğrultuda şehrin kurulmasının ardında yatan stratejik, yani maddî nedenleri arasında, Fetihpur Sikri'nin Agra için koruma kalkanı görevini üstlenmiş olduğunu söylemek

mümkündür. Sinopoli'ye göre; Fetihpur Sikri, Ekber'in hükümdarlık anlayışının ve dehasının en çarpıcı fiziksel ifadesidir. Ekber, şehrin planlaması ve inşası ile yakından ilgilenmiştir. Şehrin başkent olması hükümdar ve saray tarafından kullanılan siyasi bir aşama olup, ekonomik ve askerî tesislerin büyük kısmı yakındaki Agra'da kalmıştır (Sinopoli, 1994, s. 300).

Lahor

Günümüzde Pakistan'ın sınırları içinde kalan Lahor, Sultan Gazneli Mahmud tarafından 1013-1014'te ele geçirilmiştir. Şehre özel bir değer veren Gazneli Mahmud, şehrin kalesini güçlendirmiş, buraya Türk ve Tacik askerleri yerleştirmiş, pek çok din âlimleri, sanatçılar, şairler ve tüccarlar getirmiştir. (Rizvi, 2003, s. 57). Lahor ve diğer şehirlerin fethi İslam'ın Hindistan'da yayılmasında çok önemli roller oynamıştır. Bölgede Hindulara iyi davranılmış ve orduya alınan Hindu askerlerin dinlerine ve inançlarına karışılmamıştır. Böylece Türklerin Hindistan'daki hâkimiyeti sağlam ve güvenilir temeller üzerine oturtulmuştur (Nizami, 1998, s. 85). Lahor, 1186'da Gurlular tarafından ele geçirilmiştir. 1206'da Gurlu Sultanı Muizzüddin Muhammed vefat edince, Hindistan valiliğine atanmış olan Kutbüddin Aybeg, Lahor'da bağımsızlığını ilan etmiş ve Hindistan'da Delhi Sultanlığı kurulmuştur (Özcan, 1998, s. 76). Kutbüddin Aybeg, Lahor'a yerleşmiştir. Ancak onun ölümünden sonra damadı Sultan İltutmuş, Delhi'yi merkez yapmış ve Lahor önemini gitgide kaybetmeye başlamıştır. Lahor, 1241'de Moğol tahribatını yaşamış ve Tuğluklar dönemine kadar sönük bir şehir olarak kalmıştır. Ancak Lûdîler döneminde toparlamıştır. Babür Şah, 1526'da Hindistan'a gelip Lûdîlere son vermiş; böylece Lahor Babürlülerin eline geçmiştir¹⁵ (Rizvi, 2003, s. 57). Lahor Babür Şah'ın oğlu Hümayun Şah'a da ev sahipliği yapan bir şehirdir. Hümayun Şah 1539'da Çavs'a ve 1540 Kanevç'deki savaşlarda Şir Şah'a mağlup olmuş ve Hümayun Lahor'a kaçmak zorunda kalmıştır (Demir, 2017, s. 40).

Orta Doğu ve Akdeniz'deki uzun mesafeli kervan ticaretinde, Lahor bir ticaret şehri statüsünü taşımıştır. Lahor, Doğu Akdeniz'den İsfahan ve Kandahar'a geçen kervanların Hindistan'ın diğer bölgelerinden gelen tüccarlarla buluştuğu önemli bir ticaret durağı olmuştur (Chaudhuri, 1978, s. 87). Ayrıca, Lahor Babürlü Devleti'nin İran ve Türkistan'a açılan kapısıdır. Örneğin Agra, Lahor yolu ile Kandahar ve Kabil'e bağlanmıştır. Bu vesile ile Kandahar da Hindistan'ı Orta Asya'ya kadar bağlamıştır (İftikhar, 2018, s. 72). Ayrıca şehrin stratejik bir konumda olduğu görülmektedir. Burada yaşanan siyasi karmaşa Babürlü hükümdarlarının istemediği bir şeydir. Örneğin, bölgede siyasi istikrarsızlık baş gösterdiğinde Ekber Şah, devletin başkentini, Fetihpur Sikri'den Lahor'a taşımıştır (Sinopoli, 1994, s. 300). Şehrin stratejik önemi, Ekber Şah'ın Özbek Hanı Abdullah Han'ın saldırılarından dolayı 1584'te sarayını ve ordugâhını Lahor'a kaydırmasıyla bir kez daha gündeme gelmiştir (Naqvi, 1964, s. 27-28). Ekber Şah 1584'ten 1598'e kadar Lahor'u genel merkez ve karargâh yapmıştır. Buradan Keşmir'e karşı askerî operasyonlar düzenlemiş ve Sind ve Kandahar'ın

¹⁵ Lahor, 1737'de kısa bir süreliğine Nadir Şah'ın hâkimiyetine girmiş ve karışıklıklar baş göstermiştir. Şehir bundan sonra sırasıyla Ahmed Şah Dürrânî (1747-1773)'nin, 18. yüzyılın sonlarından 1850'lere kadar Sihlerin, 1947'ye kadar İngilizlerin hâkimiyeti altında kalmış ve 1947'den sonra Pakistan topraklarında kalmıştır (Rizvi, 2003, s. 57).

fethine girişmiştir (Latif, 1892, s. 32). Ekber Şah, 1598'de Abdullah Han'ın öldüğüne dair haber alıncaya kadar Lahor'da kalmıştır (Naqvi, 1964, s. 28). Kuzey-batı sınır politikası nedeniyle Ekber Şah'ın Lahor'u Hindistan'ın başkenti yapması, şehri olumlu yönde etkilemiş ve bölge nüfusu hızla büyümüştür. 1598'de Ekber, Lahor'dan ayrılınca şehrin idaresini atadığı valisi sürdürmüştür (Iftikhar, 2018, s. 73).

17. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiliz ve Hollandalı ticaret şirketlerinin Surat ve Agra'ya gelmesi, Lahor'un iktisadi hayatında kademeli bir erozyon oluşmuştur. Kervan tüccarlarının nakliye maliyetleri noktasında rekabet edememesinden dolayı çivit ticaretinin başka tarafa kayması Lahor'un refahını büyük ölçüde baltalamıştır (Chaudhuri, 1978, s. 87). Cihangir Şah saltanatı sırasında Lahor'u sık sık ziyaret etmiştir. Cihangir Şah'ın ziyaretleri şehre yenilenmiş bir ihtişam havası katmıştır (Chaudhuri, 1978, s. 88). Ayrıca Şah Cihan döneminde su kanalları açılmış ve Lahor'a 135 km uzaklıktan su götürülmüştür (Rizvi, 2003, s. 57). Babürlü hükümdarlarının ikametgâhı haline gelen Lahor, Babürlü hâkimiyeti sırasında altın çağını yaşamıştır (Latif, 1892, s. 21).

SONUÇ

Babürlü şehirlerini siyasi, askerî, iktisadi ve dinî açıdan sınıflandırmak ve bu başlıklara göre öne çıkan şehirleri araştırmak mümkündür. Bu sınıflandırma içinde siyasetin nabzını tutan şehirler, merkezî otoriteyi yansıtan, askerî güç ve donanımı bünyesinde bulunduran ve iktisadi yönden de cazibe merkezleri olan şehirlerdir. Bu duruma Delhi, Agra, Fetihpur Sikri, Jaunpur, Burhanpur, Ahmedabad, Murşabad ve Lahor gibi şehirler örnek gösterilebilir. Bunlara Surat şehrini de eklemek gerekmektedir. Çünkü Surat Babürlü Devleti'nin batı ve okyanus kapısı olmuştur. Okyanus yoluyla gelen Avrupalılar, Gucera'tın Surat limanı vasıtasıyla Babürlü yönetimi ile irtibat kurabilmişlerdir.

Babürlü hükümdarları, ülke toprakları içinde merkezî otoriteyi elde tutan, jeopolitik, jeostratejik ve ekonomik öneme sahip olan şehirleri başkent yapmayı tercih etmiştir. Babürlü hükümdarlarının farklı zamanlarda yapmış oldukları başkent değişiklikleri keyfi olmamıştır. Ülkenin siyasi, sosyal, iktisadi ve askerî sorunlarını çözmek için başkent değişikliklerine gidilmiştir. Örneğin Ekber Şah Lahor'u başkent yaparak, buradan Sind ve Kandahar seferlerini yönetmiş, Keşmir'e askerî müdahalede bulunmuştur. Böylece Lahor'un başkent olmasıyla devletin sınıra yakın yerlerdeki otoritesi sağlamlaşmıştır. Ayrıca bir başkent olmanın cazibesini yaşayan Lahor'un nüfusu artmıştır. Bu da bölgede siyasi, sosyal canlılığın yanı sıra ekonomik canlılığın da arttığına işaret etmektedir. Başkent Fetihpur Sikri ise bir istisna gibi görünse de durum farklı değildir. Sikri'de Çiştîyye tarikatının şeyhi Selîm Çiştî'yi ziyaret eden Ekber Şah, sevdiği ve saygı duyduğu şeyhten bir erkek evlat müjdesini almıştır. Böylece Ekber Şah, bir köy olan Sikri'yi bir şehre dönüştürmüş, ismine Fetihpur ismini eklemiş ve 1571'de devletin başkenti haline getirmiştir. Bu bilgilere istinaden ilk olarak Ekber Şah'ın duygusal bir sürecinde başkenti buraya taşımış olduğu düşünülse de geri planda başka nedenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Fetihpur Sikri, Agra'ya yakınlığı sebebiyle Agra kalesinin güvenliğini sağlamıştır. Zaten Ekber Şah, başkenti Fetihpur Sikri'ye taşısa da ekonomik ve askerî tesislerin büyük kısmı Agra'da kalmıştır.

Babürlüler döneminde Agra ve Delhi şehirleri ise her zaman önemini koruyan başkentlerdir. Devletin başkenti, Agra'dan taşınsa da Agra şehri önemini daima korumuştur. Ayrıca başkent başka şehirlere taşındığında bile askerî garnizonların önemli bir kısmının Agra'yı koruduğu görülmektedir. Çünkü bu şehir, Babürlü Hanedanlığı'nın Hindistan'da var oluşunun ve devletin kuruluşunun simgesidir. Ayrıca Agra ve Delhi'nin kadim yönetim alanı olduğunu bilmek gerekmektedir. Agra'dan çok uzak olmayan Delhi şehri ve civarı yaklaşık bin yıl boyunca Kuzey Hindistan devletlerine başkentlik yapmış bir bölgedir. Agra ile Delhi arası kadim bir yönetim ve iktidar bölgesidir. Babürlü Devleti'nin hükümdarları, başkentlerini farklı zamanlarda Lahor ve Fetihpur Sikri'ye taşımış olsalar da esasında geri plandaki başkent bölgesi hiç değişmemiştir. O da Agra ve Delhi şehirleridir. Diğer iki başkenti ise stratejik şartlar doğrultusunda şube başkentler olarak değerlendirmek mümkündür. Netice olarak Agra, Delhi, Lahor ve Fetihpur Sikri şehirleri farklı zamanlarda Babürlü Devletine başkentlik yapmışlardır. Bu şehirlerden herhangi birinin başkent olmadığı dönemlerde bile konumu, iktisadi verimliliği ve tarihsel geri planı açısından önemini korumuş ve yıldızı daima parlak kalmıştır.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, which focuses on the period between 1526-1707 in terms of time limitation, the cities and capitals of the Baburid State that stand out in terms of politics and economics have been investigated. The cities of Agra, Delhi, Fatehpur Sikri and Lahore have become the capitals of the state, consolidating the central authority and facilitating the administration of the country. These cities have also come to the fore with their military, economic and commercial importance. Baburid rulers changed their capitals in different periods. For instance, Akbar Shah moved the capital of the state from Delhi to Agra in 1560, from Agra to Fatehpur Sikri in 1571, and from Fatehpur Sikri to Lahore in 1584. Eventually, Akbar Shah made Agra the capital of the state again between 1598 and 1600. During the reign of Jahangir Shah, son of Akbar Shah, the state administrative center was Agra. During the reign of Shah Jahan, Agra was the capital until 1648. In 1639, Shah Jahan settled in Shahjahanabad in Delhi, which he had just built, and made it his capital. In 1658, Aurangzeb imprisoned his father Shah Jahan in Agra Castle and remained in Agra until his father's death. However, the main capital of the state during his period was the city of Delhi. Based on this information, the change of the capitals of the rulers of the Baburid State was examined and the reasons for these changes were tried to be found. In addition, when the capital of the state was moved to another city, an attempt was made to find an answer to the question of whether the previous capital had lost its importance. The sources of the study include works such as memoirs and chronicles written by the rulers and their relatives. In these sources, it is possible to find information about Baburid cities. However, this information had to be enriched with the impressions and detailed reports of foreign travelers and merchants who witnessed the period. Several research works on the history of India and Baburid cities were also utilized in addition to the main sources.

KAYNAKÇA

- Abu'l-Fazl. (1907). *The Akbar Nama* (C. II). (H. Beveridge, Çev.) Calcutta: The Asiatic Society.
- Aka, İ. (2012). Timur. *İslâm ansiklopedisi* (C. 41, s. 173-177). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ali, L. H. (2005). The culture of the Mughal capital cities: 1556 to 1658 (PhD Thesis). University of Sydney Department of Indian Studies, Sydney. <https://ses.library.usyd.edu.au/handle/2123/4016>. Erişim Tarihi: 12. 12. 2020.
- Aliağaoğlu, A., & Uğur, A. (2016). Osmanlı Şehri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 203-226.
- Bernier, F. (1916). *Travels in the Mogul Empire A.D. 1656-1668*. (A. Constable, Çev.) London: Humphrey Milford Oxford University Press.
- Blake, S. P. (1991). *Shahjahanabad: the sovereign city in Mughal India 1639-1739*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bostan, İ. (1988). Agra. *İslâm ansiklopedisi* (C. 1, s. 450-451). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Chaudhuri, K. N. (1978). Some reflections on the town and country in Mughal India. *Modern Asian Studies*, 12(1), 77-96. <https://www.jstor.org/stable/311823> . Erişim Tarihi: 24.08.2020.
- Demir, H. (2017). Hümayun'un sürgün hayatı. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, III(6), 35-62.
- Exams Daily. (2018). Golden period of the Mughals In India study materials. <https://examsdaily.in/wp-content/uploads/2018/12/Golden-Period-of-the-Mughals-Pdf.pdf> . Erişim Tarihi: 11.03.2021.
- Fanshawe, H. C. (1902). *Delhi past and present*. London: John Murray.
- Gokhale, B. G. (1979). *Surat in the seventeenth century: a study in urban history of pre-modern India*. Bombay: Popular Prakashan.
- Grewal, R. (2013). Urban patterns in the Punjab region since protohistoric times. *Journal of Punjab Studies*, 20(1/2), 273-299.
- Iftikhar, R. (2018). Urban formation and culture transformation in Mughal India. *South Asian Studies: A Research Journal of South Asian Studies*, 33(1), 67-83.
- İbn Haldun. (2004). *Mukaddime* (C. 2). (S. Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergâh Yay.
- Jahangir. (1999). *The Jahangirnama Memoirs of Jahangir, Emperor of India*. (W. M. Thackston & W. Thackston, Çev.) New York: Oxford University Press.
- Kayalı, Y. (2018). Mughal Emperor Akbar and His Capital: The Fatehpur Sīkrī. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 373-382. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2791>. Erişim Tarihi: 01.12.2020.
- Kortel, H. (2009). Sübedar. *İslâm ansiklopedisi* (C. 37, s. 448-449). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kortel, S. H. (2013). Zemindar. *İslâm ansiklopedisi* (C. 44, s. 238-239). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Latif, S. M. (1892). *Lahore: its history, architectural remains and antiquities, with an account of its modern institutions, inhabitants, their trade, customs*. Lahore: New Imperial Press.
- Naqvi, H. K. (1964). *A study of urban centres and industries in the central provinces of the Uurhal Empire between 1556 and 1803* (Ph.D. Thesis). University of London School of Oriental and African Studies, London. <https://search.proquest.com/docview/2184770912?accountid=17396>. Erişim Tarihi:21.10.2020.
- Nizami, K. A. (1994). Delhi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 9, s. 126-128). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

- Nizami, K. A. (1998). Hindistan (Din). *İslâm ansiklopedisi* (C. 18, s. 85-92). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özcan, A. (1998). Hindistan (Tarih). *İslâm ansiklopedisi* (C. 18, s. 75-81). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Parida, S. (2017). The Zamindari system in Odisha: perspectives on origin, growth & abolition. *International Journal of Research in Social Sciences*, 7(8), 733-745.
- Rızvî, S. A. (1995). Fetihpûr Sikri. *İslâm ansiklopedisi* (C. 12, s. 473).). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Rizvi, S. A. (2002). *Fatehpur Sikri*. New Delhi: Archeological Survey of India.
- Rizvi, S. A. (2003). Lahor. *İslâm ansiklopedisi* (C. 27, s. 57-58).). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sharma, S. (2015). *Urbanization and social change in pre Mughal Punjab* (Ph.D. Thesis). Kurukshtra University Department of History, Kurukshtra. <http://hdl.handle.net/10603/125487>. Erişim Tarihi: 29.07.2020.
- Siddiqi, Z. (2006). *City of Agra under the Mughals from 1526-1707* (Ph.D. Thesis). Aligarh Muslim University Department of History Centre of Advance Study, Aligarh. <http://ir.amu.ac.in/1387/1/T%206542.pdf> . Erişim Tarihi: 13.12.2020.
- Singh, A. (2018). Spatial Characteristics of Mughal Cities. *Urbanisation in Medieval India* (C. 2, s. 5-18). içinde IGNOU. <http://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/44472/1/Unit-22.pdf> . Erişim Tarihi: 07.10.2020.
- Sinopoli, C. M. (1994). Monumentality and Mobility in Mughal Capitals. *Asian Perspectives*, 33(2), 293-308. <https://www.jstor.org/stable/42928323>. Erişim Tarihi: 30.09.2020.
- Sir Thomas Best. (1934). *The Voyage of Thomas Best to the East Indies (1612-1614)*. (S. W. Foster, Dü.) London: Hakluyt Society.
- Tanpınar, A. H. (2011). *Beş Şehir*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Tavernier, J. B. (1925). *Travels in India* (C. I). (C. L. V. Ball, Çev.) London: Oxford University Press.
- TDK. (2011). <https://sozluk.gov.tr/> . Erişim Tarihi: 24.12.2020.
- Thelen, E. M. (2018). *Intersected communities: urban histories of Rajasthan, c. 1500 – 1800* (Ph.D. Thesis). Graduate Division of the University of California, Berkeley. https://digitalassets.lib.berkeley.edu/etd/ucb/text/Thelen_berkeley_0028E_18061.pdf . Erişim Tarihi: 27.08.2020.
- Tumbe, C. (2016). Urbanisation, demographic transition, and the growth of cities in India, 1870-2020. London: The International Growth Centre (IGC) Working Paper Reference Number: C-35205-INC-1. <https://www.theigc.org/wp-content/uploads/2016/11/Tumbe-2016-Working-paper.pdf> . Erişim Tarihi: 24.08.2020.
- Weber, M. (2015). *Şehir, Modern Kentin Doğuşu*. (M. Ceylan, Çev.) İstanbul: Yarın Yay.
- Wheeler, J. T. (1886). *India under British rule from the foundation of the east India company*. London: Macmillan And Co.
- Zahîrüddin Muhammed Babur. (1987). *Vekayi* (C. II). (R. R. Arat, Çev.) Ankara: TTK Yay. Abu'l-Fazl. (1907).

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE TABANLAŞMIŞ BİRLEŞİK FİİLLER*

BASED COMPOUND VERBS IN KYRGYZ TURKISH

Cüneyt AKIN**

Öz

Türk Dilinin bütün lehçelerinde olduğu gibi, Kırgız Türkçesinde de birleşme, kalıplaşma ve türetme yollarıyla oluşmuş birleşik fiil yapıları söz konusudur. Birleşik fiillerde esas fiil kendi anlamını korumakta, yardımcı fiil ise asıl fiili, çeşitli bakımlardan (tezlik, yeterlilik, sürerlik vb.) tasvir etmektedir. Kırgız Türkçesinde iki fiilin birleşmesiyle ortaya çıkan yapılarda asıl fiil yardımcı fiile daha çok -(I)p, -A, -y zarf – fiil ekleriyle bağlanmaktadır. Yardımcı fiil, asıl fiilin belirttiği hareketi ve hareketin tarzını ifade etmek için gerekli olan yapıdır. Kırgız Türkçesinde iki fiilin birleşmesiyle oluşturulan yapılardan bir kısmı, kaynaşarak taban haline gelmiştir: apar- (alıp bar-), apke- (alıp kel-), alper- (alıp ber-) vb. Çalışmada, burada birkaç örneğini verdiğimiz birleşik fiil yapılarının tabanlaşmış şekilleri dikkatlere sunulacaktır. Kırgız Türkçesi ağızlarındaki tabanlaşmış yapılar ve ölçünlü dildeki yapılar bir arada ele alınacak ve örneklerle birlikte ortaya konulacaktır. Kırgız Türkçesine bakıldığında, tabanlaşmış fiiller sözdizimsel bir birim olarak, özellikle al-fiilinin temel fiil olduğu birleşik fiil yapıları karşımıza çıkmakta, çok sayıda örnekte ise, al-+zarf fiil yapısına al-, bar-, ber-, ket-, iy-, at- gibi yardımcı fiillerin eklenmesiyle oluşan tabanlaşmış yapılar dikkati çekmektedir. Diğer Türk lehçeleriyle birlikte Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de görülen tabanlaşmış birleşik fiil yapısının apar- olduğu görülmektedir. alper-, apke-, alıval-, alıviy- vb. şekiller de ayrıca Kırgız Türkçesinde karşımıza çıkar.

Anahtar Kelimeler

Kırgız Türkçesi, Tabanlaşmış birleşik fiil,
Birleşik fiil

Keywords

Kyrgyz Turkish, Based compound verb
Compound verb

Abstract

As seen in all other dialects of Turkish Language, there are compound verbs formed in the ways of compounding, becoming stereotyped and derivation in Kyrgyz Turkish. Main verb preserves its essential meaning and auxiliary verb describes the main verb in various aspects (such as readiness, adequateness and persistence etc.). In Kyrgyz Turkish, a main verb is mostly combined to an auxiliary verb with an affix of verbal adverb such as -(I)p, -A, -y in the structures occurred as a combination of two verbs. Auxiliary verb is a structure required for expressing the movement and its style that the main verb indicates. In Kyrgyz Turkish, some of the structures occurred as a combination of two verbs become a base in the way of mixing: apar- (alıp bar), apke- (alıp kel-), alper- (alıp ber-), etc. In this study, based forms of compound verb structures, of which we have given a few examples above, will be presented. Based structures in the accents of Kyrgyz Turkish and standard language structures will be dealt together and will be revealed through

**Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
cuneyt.akin@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-6230-7222
Afyon / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 17/03/2020
Kabul Tarihi: 31/08/2021

* 2017 yılında düzenlenen 8. Türk Dili Kurultayı'nda özet bildiri olarak sunulmuş olup, metin yeniden ele alınarak genişletilmiş ve makale olarak yazılmıştır.

examples. When Kyrgyz Turkish is analyzed, it is seen that base verbs are placed as syntactic units and there are compound verbs especially where *al-* verb is the base verb. Moreover, many based structures attract attention in various examples in which some auxiliary verbs including *al-*, *bar-*, *ber-*, *ket-*, *iy-*, *at-* are added to *al-* + adverb verb structure. As in the other Turkish dialects, the based compound verb structure is *-apar* which is also seen in Turkish and Kyrgyz Turkish. Additionally, there are some other forms such as *alper-*, *apke-*, *alıval*, *alıyiv-* in Kyrgyz Turkish.

Giriş

Zarf fiil eklerinin üçüncü seviyedeki kullanımları yardımcı fiillerle birleşerek tabanlaşmış birleşik fiiller oluşturmaktadır. Bu tabanlaşmış yapılar, Türk lehçelerinde de çeşitli birleşme şekilleriyle görülmektedirler.

Zarf-fiillerin sözdizimsel ve semantik işlevlerinin yanında, onların zamanla gramerleşmesi ve leksikalleşmesi de oldukça önemli bir konudur. Söz konusu fiillerin zarf-fiil şekilleri, dilbilgisel değişme veya gelişmeler sonucunda yeni dilbilgisel (gramatikal) işlevler kazanmakta, yani dilbilgiselleşmektedir veya başka bir deyişle gramerleşmektedir. Zarf-fiil yapılarının bir kısmı ise daha ileri bir gelişim göstererek, yeni sözlüksel (leksikal) biçimlere dönüşmekte, yani sözlükselleşmektedir. Örneğin, belli fiillerin zarf-fiil biçimlerinden zamanla yeni gramer birimleri (ekler, bağlaçlar vb.), bazılarında ise yeni sözlüksel birimler (sözlükbirimler) oluşmuştur (Aydemir 2015a: 91).

Sözlükselleşme terimi, dilbilimsel açıdan çok farklı iki kavram için kullanılmaktadır. Bu kavram, eşzamanlı bakış açısına göre, kavramsal kategorilerin kodlanmasını ifade ederken, artzamanlı bakış açısına göre ise, 'sözlüğe girme' ya da 'gramerin üretken konularının dışına çıkma' anlamında kullanılmaktadır. Zarf-fiiller, birleşik fiil yapısının bir bileşeni olarak bu yapı içinde sözlükselleşmekte ve böylece yeni fiil şekillerinin oluşmasına katkı sağlamaktadır. Ayrıca bu yeni fiil yapısı içerisinde, zarf fiil ekli ana fiilin anlamsal değeri oldukça silikleşerek, yardımcı fiilin anlamı daha belirgin hale gelmiştir. Kırgız Türkçesinde bu şekilde oluşan birleşik fiil yapıları, birleşik fiil yapısından sıyrılarak, müstakil fiil yapısı olmak suretiyle sözlükte yerlerini almış yapılardır (bk. Aydemir 2015b: 224, 225).

Çalışmanın konusu bağlamında bakıldığında, bu tür sözlükselleşen apar- (al-ıp bar-), alper- (al-ıp ber-), apke-/apkel- (al-ıp kel-), apket- (al-ıp ket-), ciber- (id-u ber-) yapıların ortaya konulması neticesinde, Türk dili ve lehçelerinin bu fiil yapılarını sözlükselleştirme süreçleri daha doğru anlaşılmış olacaktır.

1.1. Kuramsal Çerçeve

Kırgız Türkçesinde tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının inceleneceği çalışmada kuramsal çerçeve, gramerleşme teorileri çerçevesinde, söz konusu süreçlerin sonunda leksikalleşen (sözlükselleşen) ve dolayısıyla taban hâline gelen fiil leksemeleri olacaktır. Bu yapıların diğer bazı Türk lehçelerindeki gramerleşme ve sözlükselleşme süreçleri de bu çerçeve içindedir.

1.2. Yöntem

Çalışmada genel olarak Türk lehçelerindeki ve özelde Kırgız Türkçesinin ölçünlü dili ve ağızlarındaki tabanlaşmış birleşik fiil yapıları, gramerleşme ve sözlükselleşme teori ve yöntemleri çerçevesinde incelenmiştir.

1.3. Bulgular

Çalışmada, apar- (al-ıp bar-), alper- (al-ıp ber-), apke-/apkel- (al-ıp kel-), apket- (al-ıp ket-), ciber- (id-u ber-) tabanlaşmış birleşik fiil yapıları tespit edilerek, bu yapıların şekil ve anlam özellikleri değerlendirildi.

2. Tabanlaşmış Birleşik Fiiller

2.1. apar- (al-ıp bar-) Tabanlaşmış Fiili

Tabanlaşmış birleşik fiil yapılarından biri ve en yaygın görüleni olan **apar-** yapısı, *al-* fiil köküne eklenen *-(I)p* zarf fiil eki ve *barmaq* tasvir fiili ile birleşmesinden oluşan, 14. Asırdan bu yana edebî metinlerde takip edebildiğimiz ve Türkiye Türkçesinde de örneklerine ağızlarda rastladığımız bir fiildir. Türk lehçelerinde en yaygın görülen tabanlaşmış birleşik fiil yapısı budur.

Al-ıp + bar-maq birleşik fiil yapısı, Türk Dilinin tarihi dönemlerinde birleşerek kalıplaşmış ve *apar-* olarak tabanlaşmıştır. Buradaki ses olayı, Türk Dilindeki sızıcı ve akıcı bazı ünsüzlerin, yanındaki ünlülerle birlikte düşmesi, hece kaynaşması ile birlikte, *a-* fiil gövdesi, *-p* zarf-fiil ekiyle birleşmiş, önce *apbar-/appar-* şekline ve daha sonra, aynı boğumlanma noktasına sahip olan /p/ ve /b/ seslerinden birinin düşmesi sonucunda *apar-* tabanlaşmış fiiline dönüşmesiyle sonuçlanmıştır.

Türkiye Türkçesinde *aparmak* tabanlaşmış fiili: (-i) hlk. 1. Almak, alıp götürmek; 2. argo. Gizlice almak, alıp kaçmak, çalmak; *Sözü geçen para ehemmiyetsiz bir şeydi ve müdür muavini, onu çok ustalıklı aparmıştı.* (Güncel Türkçe Sözlük, TDK) gibi örneklerde görülmektedir.

Azerbaycan Türkçesinde *apar-* fiili: 1. Bir şeyi bir yerden başka bir yere götürmek yahut getirmek. 2. Birinin hareketini yönlendirmek, yol göstermek 3. Kendi ile beraber götürüp, getirmek 4. Uğurlamak, kaçırmak, alıp kaçmak 5. *mec.* Kazanmak, yenmek, galip gelmek. 6. *mec.* Yok etmek, silip temizlemek, çıkarmak, vb. on dört anlama sahiptir. (Abid, 2006, s. 12, 13)

Türkmen Türkçesinde *apar-* yapısının sözlükselleşmediği görülmektedir (bk. Tekin vd., 1995, s. 31).

Yeni Uygur Türkçesinde *alıp> Äp; alıp bar->elip bar-* 'yapmak, düzenlemek' ve *epba-* şekilleri görülmektedir. Özbek Türkçelerinde *apar-* tabanlaşmış fiili ölçünlü dilde görülmemekte, ancak, *olib bor-* birleşik fiil yapısı ölçünlü dilde kullanılmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ise *apar-* fiili; *aparmaq* [élip+barmaq]: 1. götürmek, teslim etmek 2. yol gösterip birlikte varmak 3. değdirmek, yakınlaştırmak; *apirişmaq*: birlikte götürmek, ulaştırmak, yakınlaştırmak; *apirip bermek*: 'götürüp teslim etmek' *apirip kelmek*: 'götürmek ve beraber dönmek' şekil ve anlamlarında kullanılmaktadırlar (Demirez, Güneri, 2013, s. 61-63).

Tatar Sözlüğü ve Tatar Dialektleri Sözlüğü'nde bu tabanlaşmış fiil bulunmamakla birlikte, Tatar Türkçesi konuşma dilinde, *appar-/apar-* şekillerinde görülmektedir (Ganiyev, 2010, s. 31).

Hakas Türkçesinde *apar-* şeklinde tabanlaşmış ve 'götürmek' anlamıyla kullanılmaktadır (Arıkoğlu, 2005, s. 45)

Kazak Türkçesinde bu yapının, *apar-* 'Bir nesneyi bir yerden başka bir yere götürmek, ulaştırmak' şekil ve anlamıyla sözlükselleştiği görülmektedir. Bu sözlükselleşmenin, Kazak Dili Edebi Sözlüğü'nde ettirgen çekimli yapısı *apar-gız-* 'götürtmek' edilgen çekim yapısı *apar-il-* 'götürülmek' ve fiilden isim yapma ekleriyle yapılan şekilleri *aparu* 'götürme', *aparısu* 'götürücü, iletici, ulaştırıcı' karşımıza

çıkmaktadır (Januzak, 2011, s. 557, 558).

Başkurt Türkçesinde *apar-* ‘alıp gitmek, götürmek’ *apar-<appar-<al-ıp bar-* yapıları kullanılmaktadır (Karakaya, 2019, s. 89).

Karaçay-Malkar Türkçesi’nde *apar-* tabanlaşmış fiili, şekil bakımından diğer lehçelerden ayrılmasa da, anlam bakımından ‘yok etmek, bitirmek, tüketmek’ ve *apar-ıl-* yapısı ‘bitmek, tükenmek, yok olmak’ şekillerinde karşımıza çıkmaktadır: Üyde gırcın aparılığandı ‘Evde ekmek bitmiş.’ vb. (Tavkul, 2000, s. 86).

Kırgız Türkçesi ölçünlü dilinde *al-ıp bar-* yapısı, *Al bugün meymandardı alıp barat* ‘O bugün misafirleri alıp götürecektir’ (Kasapoğlu-Çengel, 2005, s. 285). Studentterdin arasındaki krujokko cetekçilik kılıu için alıp barat (Öğrenci toplulukları arasında koordinasyon işini yapmaktadır) (Kudaybergenov, 1980, s. 336) örneklerinde olduğu gibi tabanlaşmamıştır (bk. Oruzbayeva, 2009, s. 398,399).

Kırgız Türkçesi ağızlarında ise, *apar-* şekliyle tabanlaşmıştır: *Töşök kılıp apar-ar+bız* ‘Döşek yapıp götürürüz’. *Kiyim apargan kızdın enesine caksına kiyim kiygizet* ‘Giysi götüren kızın annesine güzel bir elbise giydirilir’, *Kiyim apargan kızdın enesine caksına kiyim kiygizet*. ‘Giysi götüren kızın annesine güzel bir elbise giydirilir.’ (Akin, 2014a, s. 60, 70), *bala söykö aparıp tag-ıp kel-et* ‘damat, küpe gönderip takılır’, onu *aparba-y goysoñ* ‘onu göndermeyerek bıraksan’ (Akin, 2014b, s. 83, 90) gibi örneklerde görülmektedir.

Kırgız Türkçesi ağızlarında, ‘alpar-’ şekli de ayrıca yer almaktadır: Örn. ...*munday kiçine restaranga alparıp*... (...böyle küçük bir restorana götürerek.), *Kırk güngö çeyin apasınıkına alparıp koyot* (Kırk güne kadar annesinin evine götürüp yerleştirirler) (Akin, 2014b, s. 193, 204).

2.2. alper- (al-ıp ber-) Tabanlaşmış Fiili

Kazak Türkçesinde bu tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, ölçünlü dilde *alıp ber-* ve ağızlarında *èper-* ‘alıp ver-mek’ şekil ve anlamıyla görülmektedir (Öner, 1998, s. 231).

Tatar Türkçesinde *al-ıp bir-* ‘alı-ıp vermek’ yapısı, *apir-* < *apbir-* < *alıp bir-* şekillerine dönerek, konuşma dilinde kullanılmaktadır (Ganiyev, 2010, s. 31).

Başkurt Türkçesinde *epér-* ‘alıp vermek’ < *eper-* < *epper-* < *apper-* < **apber-* < *al-ıp ber* şekillerindedir (Karakaya, 2019, s. 89).

Yeni Uygur Türkçesinde de söz konusu tabanlaşmış birleşik fiil *eppermek* [*élip bermek*] ‘alıp vermek’ şekil ve anlamıyla kullanılmaktadır (Demirez, Güneri, 2013, s. 65).

Kırgız Türkçesinde ikinci tabanlaşmış yapı, ölçünlü dildeki *al-ıp ber-* ‘alıp vermek’ birleşik fiil yapısının, *alper-* şeklinde tabanlaşmasıyla oluşmaktadır. Bu tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, sadece bazı Kırgız Türkçesi ağızlarında görülmektedir.

2.3. apke-/apkel- (al-ıp kel-) Tabanlaşmış Fiili

Kazak Türkçesinde bu tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, ölçünlü dilde *al-ıp kel* ‘alı-ıp kel’ ve ağızlarında *èkel-* şekil ve anlamında kullanılmaktadır (Öner, 1998, s. 231).

Tatar Türkçesi konuşma dilinde, ölçünlü dildeki *alıp kil-* birleşik fiil yapısının, *akil-* < *apkil-* < *alıp kil-* şekillerinde tabanlaşarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Ganiyev, 2010, s. 31).

Başkurt Türkçesinde *ep kil-* 'alıp gelmek' (<*epkil-<ap kil-<al-ıp kil-*) şekillerinde kullanılır (Karakaya, 2019, s. 89).

Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan şekiller ve anlamları şöyledir: *ekelmek* [*élip+kelmek*] 'alıp gelmek; getirmek', *ekel!* [*élip kel!*] 'getir, alıp gel', *ekkelmek*, *épkelmek* 'getirmek; doğurmak vb. (Demirez, Güneri, 2013, s. 67).

Kırgız Türkçesinde görülen üçüncü tabanlaşmış şekil, *apke-/apkel-* yapısıdır. Kırgız Türkçesi ölçünlü dilinde *al-ıp kel-* 'alıp gel' şekil ve anlamıyla kullanılmaktadır (bk. Oruzbayeva, 2009: 398, 399): Örn. Mugalim mışığın alıp kelip baldarga ayttı. 'Öğretmen, kedisini alıp getirip, çocuklara söyledi.' (Kasapoğlu, Çengel 2017, s. 284).

Kırgız Türkçesi ağızlarında ise, iki şekilde karşımıza çıkar: 1. *apke-*: Tazalap aarçıp kese *apke* (alıp kel) 'Bir çay fincanı yıka getir.' Apke! ükөндү apke (alıp kel). 'Getir! Erkek kardeşini getir!' 2. *apkel-*: apkeliñ, apkele beriñ. 'Alıp gelin, alıp geliverin!' (Akın, 2013, s. 61).

2.4. apket- (al-ıp ket-) Tabanlaşmış Fiili

Kazak Türkçesinin ölçünlü dili ve ağızlarında bu tabanlaşmış fiil, *eket-* şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Öner, 1998, s. 231).

Tatar Türkçesi ağızlarında, ölçünlü dildeki 'alıp gitmek' yapısı, 'akit-' tabanlaşmış birleşik fiili şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Ganiyev, 2010, s. 31).

Başkurt Türkçesinde *ep kit-* 'alıp gitmek' <*epkit-<ap kit-<al-ıp kit-* şekillerinde karşımıza çıkar (Karakaya, 2019, s. 89).

Yeni Uygur Türkçesinde bu yapının tabanlaşmış birkaç farklı şekli, ekleşme ve anlam değişikliğiyle karşımıza çıkmaktadır: *eketmek* [*élip+ketmek*] 'alıp gitmek; götürmek', *eketküzmek* 'götürmek', *ekitmek* 'götürülmek', *ekitişmek* 'birlikte ya da karşılıklı götürmek' vb. (Demirez, Güneri, 2013, s. 68)

Kırgız Türkçesindeki dördüncü tabanlaşmış fiil yapısı, ölçünlü dildeki şekli ve anlamı *al-ıp ket-* 'alıp gitmek' olan ve *apket-* olarak ağızlarda tabanlaşan yapısıdır: kenge *apketeyin*, meyli. 'Geldiğinde alıp gideyim, tamam.' (Akın, 2014, s. 112).

2.5. ciber- Tabanlaşmış Fiili

ciber- yapısı, Eski Türkçe'deki *ıdu ber-* yapısıyla ilişkilendirilmiştir. Ancak, bu tabanlaşmış birleşik fiilin hem şekil hem de anlam bakımından Türk lehçelerinde farklı görünümleri de söz konusudur. Şekil bakımından *iber-*, *yuber-*, *jiber-*, *ciber-* hatta *evet-* gibi yapıları, genel olarak 'göndermek, yollamak' ve 'boşamak' anlamlarıyla Harezmi Türkçesinde görmekteyiz. (bk. Ağca, 2018, s. 9; Demirez, Güneri 2013, s. 73; Yıldız, 2004).

Yeni Uygur Türkçesinde *evet-* 'göndermek' yapısı, Eski Türkçe *ıdu ber-* yapısıyla ilişkili olarak gösterilmiştir (Nadzhip 1971: 108). Ayrıca, *iber-* 'yollamak, göndermek' fiili Hazirki Zaman Uygur Tilinin İzahlık Lugiti'nde (1998) mevcuttur, denilmektedir (Demirez, Güneri, 2013, s. 73).

Özbek Türkçesinde *yuber-* şeklinde 'yollamak, göndermek' tabanlaşan bu fiil, Kazak Türkçesinde *jiber-* 'yollamak, göndermek' şekil ve anlamlarında karşımıza çıkmaktadır (Nadzhip, 1971, s. 315).

Karaçay-Malkar Türkçesinde *ciber-* tabanlaşmış fiili, diğer Türk lehçelerinin genelinde olan 'göndermek, yollamak' anlamlarının yanında, 'elinden kaçırmak' anlamıyla ve sözlükte ikinci anlam olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, birlikte kullanıldığı kelimelerle birlikte, *eşikge ciber-* 'dışarı bırakmak', *köz ciber-* 'bakmak', *sakal ciber-* 'sakal bırakmak' gibi kullanım ve anlamları tespit edilmiştir (Tavkul, 2000, s. 154).

Kırgız Türkçesinde *ciber-* şeklinde tabanlaşmış olan bu fiil, bir tasvir fiil yapısıdır ve *-p* zarf fiil ekiyle birleşmektedir. Bu yapıyla birlikte, aynı anlamları veren *iy-* ve *ir-* tasvir fiilleri de kullanılmaktadır. *-p* zarf fiil ekiyle birleşmesinden ortaya çıkan işlevler şöyledir. Tezlik bildirir: ıylap ciberdi 'ağlayıverdi', koyup ciberdi 'koyuverdi' vb. Bir işin sonuna kadar yapıldığını, içip ciber 'içiver', aynı zamanda tezlik ve tamamen yapma ile birlikte kararlılık vurgusu da yapmaktadır: cazıp ciberdim 'yazıverdim' vb. (bk. Tan, 2006, s. 81, 82).

Kırgız Türkçesinin Tündük ağızlarının tamamında 'ciber' yardımcı fiili karakteristiktir. Ayrıca, Tüştük ağızlarının İçkilik (Batı-Oş) bölümü haricindeki bölgelerinde de 'ciber' şekli yaygındır. Yudahin'in tasnifinde üç gruba ayırdığı Tüştük ağızlarının üçüncü grubu, yani İçkilik (Batı-Oş) ağızlarında da 'cügör' yardımcı fiiline rastlanmaktadır. Tüştük ağızlarının diğer alt gruplarında ve Tündük ağızlarının tamamında ise bu yardımcı fiil 'ciber' şeklindedir (Akın, 2014a, s. 295).

Ölçünlü dildeki *ciber-* tabanlaşmış fiili, Tyan-Şan ağızlarında *iy-* şeklindedir: Suuga koşuyıydı'. Munu da toogo çıkarıyıydik ele. Türtüviyse kantip cıgılbasın. Uşu sapar alıyıydım vb. Bu şekli Kırgız Türkçesinin diğer ağız bölgelerinde de görebilmekteyiz. Fakat Tüştük ağızlarında kullanılan *ir-*, *er-*, *iy-* şekilleri, Tyan-Şan ağızlarında görülmemektedir (Akın, 2014a, 201).

Sonuç

Türk lehçelerinde çok sayıda örneklerine rastladığımız tabanlaşmış birleşik fiil yapıları, Kırgız Türkçesinde de birkaç şekil ve çeşitli anlamlarla kullanılmaktadır.

Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan, bazı lehçelerde sadece ağızlarda kullanılan *apar-* tabanlaşmış birleşik fiil yapısı, Kırgız Türkçesinde de görülmektedir.

Kırgız Türkçesinde görülen tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının, *al-* + *Zarf-fiil* fiil yapısına *bar-*, *ber-*, *kel-*, *ket-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşmuş birleşik fiiller olduğu tespit edilmiştir.

al- fiil tabanının üzerine *-ip* zarf fiil eki ve *tasvir fiili* getirilerek oluşturulan bu tabanlaşmış yapılarda anlam, tasvir fiil eki üzerinde gerçekleşir ve *fiil tabanı+zarf fiil* yapısı, *yardımcı fiil* konumuna geçer. Yani, *al-* fiili tasvir fiili görevinde, *bar-*, *ber-*, *ket-*, *kel-* yapıları ise esas anlamı taşıyıcı görevde bulunmaktadırlar.

Başkurt Türkçesinde, *apkal-* 'alıp kalmak' *apkalıv* < *al-ip kal-*, *apkas-* 'alıp kaçmak' *apkas-* < *al-ip kas-*, *apkayt-* 'alıp dönmek' *apkayt-* < *al-ip kayt-*, *apsık-* 'alıp çıkmak' *apsık-* < *alip sık-* (Karakaya 2019: 89) şekilleri, çalışmada verilen diğer tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının dışında tespit ettiğimiz tabanlaşmış birleşik fiil yapılarıdır.

apar- yapısının Karaçay-Malkar Türkçesindeki şekli diğer lehçelerle görünse de, sözlüksel bakımından diğer lehçelerden ayrılarak: 'yok etmek, bitirmek, tüketmek'

anlamlarıyla da kullanılması dikkati çekmektedir.

Kırgız Türkçesinde *al-* esas fiili dışında, Eski Türkçe *ıd-* esas fiili üzerine getirilerek yapılan *ciber-/cügör-* tabanlaşmış birleşik fiil yapısı da hem ölçünlü dilde hem de Kırgız Türkçesi ağızlarında görülmektedir. Hatta bu yapı, Kırgız Türkçesi ağızlarında '*ciber-ağızları*' ve '*cügör-ağırları*' şeklinde iki alt ağız grubu oluşturacak derecede önemli bir yapıdır.

Standartlaşma süreci geç dönemde (1924) başlayan ve henüz tam bir standartlaşma gerçekleşmeyen Kırgız Türkçesi için sözlükselleşme süreçleri, Türkiye Türkçesinden daha hızlı ve yoğun olarak gerçekleşmiş görünüyor. Bu durumu, çalışmadaki tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının yoğunluk derecesinden, yani fazlalığından tespit etmek mümkün olacaktır.

Türk dilinin türetme gücünün eklerle sınırlandırılmayacağını gösteren '*tabanlaşmış birleşik fiiller*', Türk lehçelerinde birleşik fiil yapılarının tasnifinde yeni yaklaşımlar sunacaktır.

Ayrıca, '*tabanlaşmış birleşik fiil*' yapıları, sözcük yapım yollarından biri olarak değerlendirilmeli ve yapılacak incelemelerde ayrı bir başlık altında ele alınmalıdır.

Çalışmada ele alınan '*tabanlaşmış birleşik fiiller*' üzerine bugüne kadar birkaç çalışma bulunmaktadır. Türk lehçelerinin her biri için yapılacak çalışmalarla birlikte, Türk dilinde tabanlaşmış birleşik fiil yapılarının bütün yönleriyle anlaşılması mümkün olacaktır kanaatindeyiz.

Extended Abstract

In this study, based forms of compound verb structures of which a few examples provided above will be presented. Based structures in the accents of Kyrgyz Turkish and standard language structures will be dealt together and will be revealed through examples. As seen in all other dialects of Turkish Language, there are compound verbs formed in the ways of compounding, becoming stereotyped and derivation in Kyrgyz Turkish. Main verb preserves its essential meaning and auxiliary verb describes the main verb in various aspects (such as readiness, adequateness etc.). In Kyrgyz Turkish, a main verb is mostly combined to an auxiliary verb with an affix of verbal adverb such as -(I)p, -A, -y in the structures occurred as a combination of two verbs. Auxiliary verb is a structure required for expressing the movement and its style that the main verb indicates. In Kyrgyz Turkish, some of the structures occurred as a combination of two verbs become a base in the way of mixing: *apar-* (alıp bar-), *apke-* (alıp kel-), *alper-* (alıp ber-), etc. Based compound verb structures, examples of which we find in Turkish dialects, are also used in Kyrgyz Turkish with a few shapes and meanings. *Apar-* based compound verb structure used widely in Turkish dialects and used only in the accents of some dialects can also be seen in Kyrgyz Turkish. It is determined that the based compound verb structures seen in Kirghiz Turkish are based compound verbs formed by adding auxiliary verbs *bar-*, *ber-*, *kel-*, *ket-* to *al-* + adverb-verb verb structure. In these structures which are formed by adding the verb suffix and depiction verb to the verb base, the meaning takes place in the verb suffix of the depiction and the verb base + verbal adverb structure becomes the auxiliary verb. In other words, in the actual task

of actual depiction, the *bar-*, *ber-*, *ket-*, and *bald-* structures are in the role of the carrier. The 'based verbs', which show that the derivation power of Turkish Language cannot be limited by annexes, will present new approaches in the classification of compound verb structures in the Turkish dialects. In addition, 'based compound verb' structures should be considered as one of the lexicalising ways and should be handled under a separate heading in the future analyses. To date, there are very few studies on the 'based compound verbs' discussed in the study. We believe that it will be possible to understand all aspects of the based compound verb structures in Turkish Language, together with the study to be done for each of the Turkish dialects. When Kyrgyz Turkish is analyzed, it is seen that the based compound verbs are seen as syntactic units and there are based verbs especially where *al-* verb is the based compound verb. Moreover, many based compound verbs structures attract attention in various examples in which some auxiliary verbs including *al-*, *bar-*, *ber-*, *ket-*, *iy-*, *at-* are added to *al-* + *adverb verb* structure. Together with the other Turkish dialects, the based compound verb structure is *-apar* which is also seen in Turkish and Kyrgyz Turkish. Additionally, there are some other forms such as *alper-*, *apke-*, *alval*, *alivyiv-* in Kyrgyz Turkish.

KAYNAKÇA

- Abid, S. (2006). *Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan Türkçesinde fiillerin anlam açısından çeşitlenmesi* (yayımlanmış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ağca, E. (2018). Mukaddimetü'l Edeb'de leksik denkler. *X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, 17-19 Ekim, Eskişehir.
- Akın, C. (2014a). *Kırgız Türkçesi ağızları*. Ankara: Gazi Yayınları.
- Akın, C. (2014b). *Calal-Abad merkez ağzı*. Ankara: Gazi Yayınları.
- Arikoğlu, E. (2005). *Örneklili Hakasça-Türkçe sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aydemir, İ. A. (2015a). Güney Sibiryaya Türkçesinde zarf-fiil yapılarının gramerleşmesi hakkında. *Türkbilig*, 29, 89-100.
- Aydemir, İ. A. (2015b). Tuvacada sözlükselleşmiş zarf-fiil yapıları. *Türkbilig*, 30, 223-230.
- Demirez, G. A. (2013). Yeni Uygur Türkçesinde tabanlaşmış birleşik fiiller. *Gazi Türkiyat*, 13, 59-80.
- Ganiyev, F. A. (2010). *Tatarcada birleşik fiiller*. Turgunbayer. C. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe sözlük, Erişim adresi: sozluk.gov.tr
- Januzak, T. (2011). *Kazak edebi tiliniñ sözdigi 1. Cilt*. Kazakistan Respublikası Medeniyet Ministirdigi Til Komiteti, Almatı.
- Karakaya, T. (2019). *Başkurt Türkçesinde fiil türeten ekler ve fonksiyonları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Kasapoğlu, Ç. H. (2005). *Kırgız Türkçesi grameri (ses ve şekil bilgisi)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kudaybergenov, & vd. (1980). *Kırgız adabiy tilinin grammatikası, I. Bölüm: Fonetika Cana Morfologiya*. Frunze: İlim Basması 'İlim Yayınları'.
- Nadzhip, E. N. (1971). *Modern Uigur, Moscow: 'NAUKA' Publishing House*.
- Oruzbayeva, B. Ö. & vd. (Ed.) (2009). *Azırkı Kırgız adabiy tili*. Bişkek: Avrasya Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tan, A. (2006). Kırgız Türkçesinde tasvir fiilleri üzerine, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 22, 67-110.
- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. & Ölmez, M. & Ceylan, E. & Ölmez, Z. & Eker, S. (1995). *Türkmence Türkçe sözlük*. Ankara: Şafak Matbaacılık.
- Yıldız, M. (2004). Yeni Uygur Türkçesinde -vât-, -(i)vât-, -(u)vât-, -(ü)vât- yapısı, gelişimi ve anlamı üzerine, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 367-373.

KİTÂB-I GARİBÎ'NİN DİL ÖZELLİKLERİ

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF KİTÂB-I GARİBÎ

Fatih ERBAY* Öz

Bu çalışmada Uygur edebiyatının 19. yüzyıl temsilcilerinden Turdi Nâzım'ın Kitâb-ı Garîbî adlı eseri, ses ve şekil bilgisi bakımından incelenmiştir. İncelemeye esas eser önce transkripsiyonlu olarak Latin harflerine aktarılmış, daha sonra kelimeler ses ve şekil incelemesi yapılmak üzere dizinlenmiştir. Garîbî mahlasını kullanan Turdi Nâzım'ın eserinin el yazması nüshası hâlen bulunamamıştır. İnceleme yaptığımız eser ise H.1320 yılında (1902-1903) Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde faaliyet yürüten Y. Avid Aranyan'ın matbaasında basılmış ve okuyucusuyla buluşmuştur. Kitâb-ı Garîbî gerek ses bilgisi gerekse şekil bilgisi bakımından incelenmesi gereken bir eserdir.

Anahtar Kelimeler

Turdi Nâzım, Uygur Edebiyatı, Çağatay Edebiyatı, Kitâb-ı Garîbî

Keywords

Turdi Nâzım, Uygur Literature, Chagatay Literature, Kitâb-ı Garîbî

Özellikle metinde karşımıza çıkan ses değişimleri eserin önemini Türk dili ile ilgilenenler için arttırmıştır. Turdi Nâzım eserine Kitâb-ı Garîbî demekle birlikte kitabın girişinde isim olarak "Ottuz Êkki Eşnâfın Birbiri ile Gep Talaşkanı" kaydı vardır. Dolayısıyla metinde otuz iki meslek grubuna dâhil kişilerin birbiri ile münakaşalarına yer verilmiştir. Bu münakaşalar Turdi Nâzım'ın şiir yeteneğini ortaya koymaktadır. Eser, aruzun fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûl vezninde kaleme alınmıştır. Şairin aruz hâkimiyeti eserin değerini bir kez daha arttırmıştır. Eserin dilini Çağatay Türkçesinin son dönemine dâhil edebiliriz. Şairin kendi ağız özelliklerinin gerek yapı, gerekse kelime hazinesi olarak eserine katmasının önemli olduğunu düşünüyoruz.

Abstract

In this study, the work named Kitâb-ı Garîbî by Turdi Nâzım, one of the representatives of Uyghur literature in the 19th century, was examined in terms of phonetics and morphology. The analysed work was first translated into Latin letters with transcription. Later, the words were indexed for phonological and morphological analysis. The manuscript of Turdi Nâzım, who used the pseudonym Garîbî, has not been found yet. The work we analyzed was published in Y. Avid Aranyan's the printing house which was run in the city of Shumen in Bulgaria, in H.1320 (1902-1903) and met with its reader. The Kitâb-ı Garîbî is a work that needs to be analyzed in terms of both phonetically and morphologically. Especially the sound changes in the text have increased the importance of the work for those who are interested in the Turkish language. Although Turdi Nâzım calls his work Kitâb-ı Garîbî, there is a record of "Ottuz Êkki Eşnâfın Gep Talaşkanı" at the beginning of the book. Therefore, in the text, the quarrels of people from thirty-two professions are included. These discussions reveal Turdi Nâzım's poetry talent. The work was written in the meter of prostate fe`ûlün / fe`ûlün /

*Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
fatiherbay@akdeniz.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6086-9558
Antalya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 27/08/2020

Kabul Tarihi: 01/12/2021

fe`ûlün / fe`ül. The poet's comprehensive knowledge of prosody increased the value of the work once again. We can include the language of the work in the last period of Chagatay Turkish. We think that it is important that the poet included his own dialect features in his work, both as a structure and as a vocabulary.

Giriş

Kitâb-ı Garîbî'nin müellifi şair Turdi Nâzım'ın hayatı ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Hakkında başlıca iki yayından söz etmek mümkündür. İlki *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*'nde yer alan ve Adem Öger tarafından yazılmış olan "Garîbî, Turdî Nâzım" başlıklı maddedir. Buradaki bilgilerden hareketle onun H.1217 (1802-1803) yılında Kaşgar'a bağlı Konaşehar ilçesinin Karakaşlık Köyü'nde dünyaya geldiğini, babasının adının ise Abdulla olduğunu öğrenmekteyiz (Öger, 2014, s.1). Turdi Nâzım memleketinde hem eğitimini sürdürmüş hem de meslek erbabı olan babasının yanında çalışmıştır. Geçim sıkıntısı sebebiyle Kaşgar'a göçmeleri Nâzım'ın hayatında da büyük değişikliklere yol açmıştır. Kaşgar'da devrin önemli şairi Abdurehim Nizârî ile tanışmış ve Hanlık Medresesine devam ederek dinî ve edebî ilimleri tahsil etmiştir. 1835 yılında eserini (*Kitâb-ı Garîbî*) ithaf ettiği Zuhuridin Beg tarafından saray kütüphanesinin baş mirzası tayin edilmiştir (Öger, 2014, s.1). Şair, 1862 yılında Kaşgar'da vefat etmiştir (Öger, 2014, s.1'den Ehmidi, 1996, s.241)

Turdi Nâzım ve eseri *Kitâb-ı Garîbî* ile ilgili ikinci yayın ise Esra Güneş Asil ve Sibel Murad'a ait "*Kaşgarlı Şair Turdî Nâzım Garîbî'nin Kitâb-ı Garîbî Adlı Eseri*" başlıklı makaledir. Bu çalışmada şair hakkında geniş bilgi verildikten sonra eserin tanıtımı yapılmış, eserin yazım ve ses özelliklerine kısaca değinilmiştir (Güneş Asil-Murad, 2020).

Uygur Edebiyatının 19. yüzyıl dönemi şairlerinden olan Turdi Nâzım eserinde Garib ve Garîbî mahlasını kullanmıştır. Eserde mahlasın yer aldığı beyitlerin sayısı oldukça fazladır:

Bu köz rüşen olmağğa bolma firîb

*Dilî çişmini közlegil ey **Ġarîb** (131/7-8)*

***Ġarîbâ** közüñ yum dilî çişmin aç*

Bu közdin nedâmet bile eşk saç (131/9-10)

*Dedi aňla maşşer sözün ey **Ġarîb***

Bu mekkâr dünyâğa bolma firîb (133/1-2)

***Ġarîbîğa** körset şerî`at yolın*

Közüm hayra yâ Erhame'r-râhimîn (138/5-6)

Çü târihka eyler êrşen rucû`

***Ġarîb** üstige eyledi meh şulû` (140/13-14)*

***Ġarîb** ile mehni hisâb eylegil*

Ki miñ êkki yüz ellik dağı yette yıl (140/15-16).

Şair metinde kendi ismini Turdi, eserin adını *Kitâb-ı Garîbî* olarak vermiştir:

Cihân içre ğurbetde hâlim ta`b

*Êdi **Turdi** ismim **Ġarîbî** laqab (139/11-12)*

Cihân içre bolğaç kitâbı `acîb

*Aña ism boldı **Kitâb-ı Ġarîb** (140/11-12).*

Kitâb-ı Garîbî sadece Turdi Nâzım'ın şiirlerinin yer aldığı bir eser değildir. Aynı zamanda müellifin dünya görüşünü aksettirdiği ve otuz iki meslek erbabının birbiri ile tiyatral bir şekilde konuşurulduğu bir ahlâk kitabıdır. Eserinin girişinde çiftçilik (dihkânçılık) mesleği tanıtılır. Bunu takiben âhen-ger (demirci), zer-ger (kuyumcu),

neccâr (marangoz), attâr (aktar), nân-vây (fırıncı), kazançı (kazancı), mis-ker (bakırcı), cebeçi (silahçı), tamçı (damcı), müze-dûz (çizmecı), zîluçeçi (kilimci), üşte-ger/üstükâr (usta), boyakçı/sırçı (boyacı), serrâc (koşumcu), basmaçı (kumaşçı/basmacı), tégürmençi (değirmenci), cev-bâzçı (hububatçı) kâsâp (kasap), baqqâl (bakkal), ibrişim-kâr (iplikçi), t̄abaqçı/kimsendçi (derici), naqqâş (nakkaş), şal-ger (şalcı), buryâcı (hasırcı), nemedmân (keçeci), şâbünçi (sabuncu), qurçı/qurbâb (kuşakçı), ser-terâş (berber), atkuçı (hallaç), könçi (derici), hâşetçi (kerpiççi) mesleklerinin tanıtımları meslek erbablarının kendi ağızlarından kaleme alınır (Güneş Asil-Murad, 2020, s. 496-497).

Eser toplamda 141 sayfa olarak numaralandırılmıştır. Bu sayfaların sonunda kitapla ilgili bilgilerin yer aldığı ve hata cetvelinin olduğu sayfalar gelir. Bu bölümde aruzun *mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün/ mefâ'îlün* vezniyle kaleme alınmış bir manzume de bulunmaktadır. Kâşgar halkına yazılan bu şiir Garîbî'nin Kâşgar'da beş yıl kaldığı bu süre zarfında şairin Kâşgar'daki memnuniyeti anlatılır. Manzume şu şekildedir:

v - - - / v - - - / v - - - / v - - -

Elâ ey ehl-i Kâşgar istima` eyleñ beyân eyley

Ġarîbîniñ kitâbın t̄ab` kılğanım `ayân eyley

Aranızda kalıp beş yıl tola şıdık u şafâ kördüm

Özünlerdin revâ mu kim hakikatni nihân eyley

Çü kördüm hâletinler hûb zebânınlar çüçük merğûb

Cihânda lik emes ma`lûm dedim cüz'-i `ayân eyley

Zemînniñ çoñ yeri Āsyâ anıñ hem merkezi Kâşgar

Münâsibdür ki merkezni muhabbetge nişân eyley

Çü dünyâda muşannif köp ve lîkin Kâşgarî nâdir

Ġarîb fütkeni yahşıdur ki ma`lûm-ı cihân eyley

Ēmes-men şî`r fütügüçi ne mevzûn söz aytğuçı

Şu harflerdin murâd ol kim selâmumnu revân eyley (142/4-15).

İncelememize esas metin Harvard Üniversitesi'nin El Yazmaları Bölümü'nde 990056202190203941 numara ile kayıtlıdır. Bu eser H. 1320 yılında (1902-1903) Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde faaliyet yürüten Yohanis Avid Aranyan'ın matbaasında basılmış ve okuyucusuyla buluşmuştur. Ancak Turdi Nâzım'a ait *Kitâb-ı Garîbî*'nin ilk yazılış tarihi H. 1257 (M. 1841-1842)'dir (Güneş Asil-Murad, 2020, s. 496). Dolayısıyla metnin Çağatay Türkçesinden Uygur Türkçesine bir geçiş dönemi metni olarak görülmesinde yarar vardır. Hem geçiş metni olmasından hem de halk için halk diliyle yazılan bir metin olmasından dolayı *Kitâb-ı Garîbî*, dil tarihi açısından önem arz etmektedir.

19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerli Uygurlar tarafından Çağatay Türkçesinden geliştirilen yeni bir yazı dili oluşmuştur. Bu dil Çağatayca ile Yeni Uygur Türkçesi arasında bir geçiş evresi gibidir. Bu dönem metinlerinin en büyük özelliği

¹ Güneş Asil ve Murad (2020, s. 496) eserin J. Avetarianian Basımevi'nde basıldığını belirtmeler de Arap harfli şekli olan isim Yohanis Avid Aranyan olmalıdır.

büyük kısmının halk edebiyatı ürünleri olmasıdır (Çakmak, 2017, s.81). *Kitâb-ı Garîbî*'yi de bu kapsamda değerlendirmek yerinde olacaktır.

Eser aruzun *fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûlün/fe`ûl* vezninde kaleme alınmıştır. Ancak eserin sonunda kitapla ilgili bilgilerin yer aldığı manzume aruzun *mefâ`ilün/ mefâ`ilün/ mefâ`ilün/ mefâ`ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Şairin aruz veznine hâkimiyeti eserin değerini arttırması bakımından önemlidir.

Kitâb-ı Garîbî'nin Ses ve Şekil Özellikleri

Eserin metninde tespit edilen ses ve şekil bilgisi özellikleri, metinden alınan örneklerle çalışmamızda ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Ses Bilgisi

1. Ünlüler

Metinde kullanılan ünlüler şunlardır: /a/, /ā/, /e/, /è/, /ı/, /i/, /î/, /o/, /ō/, /ö/, /u/, /û/, /ü/. Ünlülerle ilgili olarak metinde yer alan ses olayları şu şekildedir:

1.1. Ünlü Uyumu

1.1.1. Kalınlık İncelik Uyumu

Metinde genel olarak kalınlık-incelik uyumuna uyulmuştur. Ancak ek uyumsuzluğundan dolayı bazı kelimelerin aldığı ekler uyumun dışında kalmaktadır.

Türkçe kelimelerde ek uyumsuzluğu sadece iki ekte karşımıza çıkmaktadır. Bu ekler +GA yönelme hâli eki ve -gil II. tekil şahıs emir ekidir: işiğe 15/7, işka 15/8, öylerğa 65/4, barçanızlarge 18/10, tégürmençiğa 107/11, tam basıp olmagil 43/13.

Alıntı kelimelerde ise uyum dışı durum özellikle yönelme hâli ekinde görülür. İnce sıradan kelimelere -ğa, kalın sıradan kelimelere ise -ge yönelme hâli ekinin getirildiği görülmüştür: `aqlıge 19/16, engüştiğa 37/11, ehliğa 39/13, zebân tahtasıge 47/2, kesbiğa 55/7, riştelerige 56/9, gerdiniğa 56/11, dîniğa 62/3, gerdişiğa 62/10, kesb ehliğa 67/11, şehlerğa 67/13, şehlerğa 68/3, zülfiğa 68/11, lebğa 69/7, neķaresiğa 71/11, esblerğa 73/13, tekellümğa 75/15, dillerğa 78/3, cürmiñğa 81/7, def'iğa 82/11-83/12, nüktenğa 85/8, `azābiğe 88/8, `ibādetğa 90/9, `azābiğe 93/6, müşkülümğa 94/4, kevkebğa 94/6, bā`idiğa 97/1, zemîniğa 97/2, bendeğa 98/3, hüdāvendğa 98/4, `ibādetğa 98/12, āhiriğa 99/7, nefsiğa 106/7, `ālemğa 111/13-134/13, bezmiğa 112/8, mürşidğa 114/11, nefsiğa 116/9, dilğa 118/12-124/15, şālgerğa 119/11, müflisğa 122/1, gamge 122/17, tevfiķğa 126/11, taħķiķğa 126/10, girdiğa 135/3, maķsadge 136/11 (maķsadğa 137/6), ehliğa 139/8-9.

Alıntı kelimelere getirilen Türkçe +IUG eki de kimi durumlarda kalınlık-incelik uyumunun dışında tutulmuştur: tekebbürlüğüñ 39/12-42/3, vîrāneliğ 65/3, ferzāneliğ 65/4, kemer-bendliğ 67/12, dil-bendliğ 67/13, faķırlıķ 74/5, gamlik 65/7-101/14-102/3, tevāzu`lik 134/3...

1.1.2. Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu

Çağatay Türkçesinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından bir karışıklık görülmektedir. Yani Çağatay Türkçesinde bütün ekler bu uyuma aynı derecede uymazlar: Emir kipinin teklik ikinci şahıs eki, belirtme hâli eki, -dur fiilden fiil yapım eki gibi... *Kitâb-ı Garîbî*'de de bazı eklerin düzlük-yuvarlaklık uyumuna uyulmadığı görülmektedir. Bu eklerden sadece düz-dar ünlüler ile kullanılanlar şu şekildedir:

-GII (Teklik İkinci Şahıs Emir Eki)

téz bolğıl 47/10, başağ urğıl 106/16, körgil 22/11...

+nI (Belirtme Hâli Eki)

Uygur Türkçesinin aslî kelimelerinin küçük ünlü uyumunu bozan bazı klişe ekleri vardır. Bu eklerden sadece ince-düz-dar ünlüyle kullanılanlarda +nI eki de sayılabilir: öyni 62/1.

Sadece yuvarlak-dar ünlülerle kullanılan ekler ise şu şekildedir:

-sun (Teklik Üçüncü Şahıs Emir Eki)

tişin sınmasun 120/7, külmesün 120/8, h̄aş u `ām anlasun 139/16...

+dur (Bildirme Eki)

munça-dur 35/12, nağd-dur 35/9, nān-dur 36/7, çarhındur 48/13...

-dur- (Fiilden Fiil Yapım Eki)

aylandurğanı 39/9...

1.1.3. Ünlü Düşmesi**1.1.3.1. Orta Hece Ünlüsünün Düşmesi**

Metnimizde bu ses hadisesi ile ilgili örnek oluşturabilecek kelimeler şu şekildedir: boynığa 25/14, könlün 48/3, könlümüz 77/6

1.1.3.2. Ünlü Birleşmesi

Metinde ünlü birleşmesine örnek olabilecek kelimeler şu şekildedir: neçükdür 121/6 (< neçe+ ök+dür), neçük (< neçe+ ök) eylegün 51/15, neçük (< neçe+ ök) eylesem 124/15, nerseler (< nê+ êrse+ler) 67/9, her nerse (< nê+ êrse) 110/5, hiç nersedin (< nê+ êrse+din) 123/2...

1.1.4. Ünlü Değişimi

a->o- Uygur Türkçesinde açık ilk hecedeki a ünlüsü ikinci hecedeki u ünlüsünün etkisiyle o'ya dönmektedir (Öztürk, 2010, s.11; Kaşgarlı, 1992, s.20). Metinde yalnız birkaç örnekte rastlanmıştır: ozuğ 10/10 (<azuğ-azık) ...

-ı->u uyqu 130/5 (<uyqu)

e->ö- Açık ilk hecedeki e ünlüsü, Uygur Türkçesinde ikinci hecedeki ü ünlüsünün etkisiyle ö'ye dönmektedir (Öztürk, 2010: 13). Metinde; öy içre 139/3 (<öw<ew<eb), ötüğ 4/13 (<etük)...

2. Ünsüzler

Eserde kullanılan ünsüzler şu şekildedir: /b/, /c/, /d/, /f/, /g/, /ğ/, /h/, /h̄/, /h̄/, /k/, /k̄/, /l/, /m/, /n/, /ŋ/, /p/, /r/, /s/, /δ/, /ş/, /t/, /t̄/, /v/, /y/, /z/, /z̄/, /z̄/.

2.1. Ünsüz Düşmesi**/y/ Düşmesi**

Sadece bir kelimedede kelime başı y- düşmesi tespit edilmiştir: üzük 25/9 (<yüzük).

/g/ düşmesi

Kitâb-ı Garîbî' de bir kelimedede fakat çok sayıda örnekte -ğ- düşmesi hadisesi tespit edilmiştir. Hece başında Türkçe birçok kelimedede (yalğan>yalan) karşılaştığımız hece başı /ğ/ sesinin düşmesi olayı metnimizde de görülmektedir: peyamber arasında 44/6, peyamber 103/1-9; 104/3-5, peyamberğa 103/13... Metinde *peyğamber* kelimesindeki /ğ/ sesinin düşerek *peyamber* şeklinde kullanılması aruzla ilgilidir. Uygur Türkçesinde de bazı kelimelerdeki l, r, t ve h ünsüzlerinin düştüğü görülür (Öztürk, 2010, s.21). Örnek olarak töt (<tört), palvan (< pehlevân), guna (<günâh)...

Ayrıca bol- fiilinin yanında az sayıdaki kelimedede ol- fiili de kullanılmıştır. Ancak bu kullanımlar vezin gereğidir: taķsim olup 7/2, yeter olmas 36/6, rüşen olmas 53/5, rahtım olmas 73/12...

2.2. Ünsüz Değişimi

Metinde karşılaştığımız ünsüz değişimi örnekleri şöyledir:

b->m- Çağatay Türkçesinde kelime başında çoğunlukla korunan /b/ ünsüzü /n/ ve /ŋ/ gibi geniz ünsüzlerinden sonra bazen /m/ye dönüşür (bk. Argunşah, 2013, s.89). Uygur Türkçesinde de sıklıkla görülen b->m- değişimi (monçak<bonçuk, meyrem<bayram, men<ben) (Öztürk, 2010, s.17) metnimizde de görülmektedir: munda 4/10, mundın 10/5, munça 12/8, mundağ 50/1, meni 117/8, meniñ 37/2...

-g->-v- Harezmi ve Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesini ayıran en önemli özelliklerden biri de bu ses olayıdır. Eski Türkçenin /g/, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinin /w/ sesi, Çağatay Türkçesinde iki ünlü arasında /v/ye dönmüştür (Argunşah, 2013, s. 90). Ayrıca Çağatay Türkçesinde +AgU isimden isim yapma ekinde meydana gelen v<g değişimi ile birlikte sondaki ünlü düşmekte ve ek +Av şeklinde görülmektedir (Argunşah, 2013: 87). *Kitâb-ı Garîbî'* de de bu ses olayına örnek bulunmaktadır: birevni (<bir+egü) 112/7, birevge 3/1...

-v->-f- Metinde bu ses olayıyla ilgili bir örnekte karşılaşılmıştır: dilin din safursan (<savur-) 124/3.

-ğ- > -y- doyramağ 127/9 (<doğra-)

/p/ > /f/ ses değişimi Çağatay Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biridir. Dudak ünsüzü /p/ sesi birkaç örnekte diş-dudak ünsüzü /f/ sesine döner (Argunşah, 2013, s. 94). Bu değişim son dönem Çağatayca metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır: (çap- > çap-; tap- > taf-). Çağataycanın son dönem eserlerinden *Cümcümenâme'* de de bu değişimle ilgili birçok örnek bulunmaktadır (Toker-Uygun, 2017, s. 28-29). Metnimizde bu ses değişimi ile ilgili örnekler şu şekildedir:

-p->-f tıyür taftı 9/16 (<tap-), çafıp 15/5 (<çap-), kıoftı 19/13 (<çop-), yiflerin 33/5 (<ip-yip), yafışturdum 36/13 (<yapıştur-)...

p->-f² fıçak 16/12 (<bıçak), fulâd 16/12 (pulâd), fulum nağd-dur 35/9 (<pul), ta'n kıygizini füşürüp 64/4 (<püşür-), melâmet faltosını 53/9 (<palto), fütügüçi 142/14...

² Kelime başı p->-f değişimi Klasik Çağatay dönemi eserlerinde karşımıza çıkmasa da son dönem eserlerinde tespit edilmiştir (Geniş bilgi için bk. Uygun-Toker, 2017, s. 32; Uygun, 2019, s. 65-66).

-p->-f- Bu değişiklik Klasik Çağatay Türkçesinde de görülmektedir. Çağatay Türkçesinin önemli ses olaylarından biridir: tofrağ 15/6 (<toprağ-toprağ), tofrağın sirişt etti 74/4 (<toprağ-toprağ)...

2.3. Ünsüz Türemesi

Kelime başında ünsüz türemesine örnek olabilecek kelimeler şunlardır: yifçi 58/7(<ip), yif birle 33/7...

2.4. Yer Değiştirme

Sadece bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: maña örgetip 42/8 (<öğret-).

Şekil Bilgisi

1. Çekim Ekleri

Çekim ekleri, isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri olmak üzere iki kısma ayrılır.

1.1. İsim Çekim Ekleri

1.1.1. Çokluk Eki

Metnimizdeki çokluk eki olarak +IAr kullanılmıştır: gülistānlar 9/12, sıfatların 16/2, barçalardan 36/3, hüner-mendler 26/4, sözlerin 29/12, dānelerni 51/16...

1.1.2. İyelik Ekleri

* Teklik 1. Şahıs İyelik Eki +(I/U)m

sözlerim 18/12, menin işlerim 24/2, menin pişim 38/15, menin verzişim 47/12, 'aql ile dānişim 50/8, aldımnda 55/14, kesbim 65/1, su'ālim 97/14, tüşümde 103/1, huzūrumda 105/4...

* Teklik 2. Şahıs İyelik Eki +(I/U)ñ

iñlerin 14/3, hāşılıñnı 14/9, özünñni 14/15, senin kārñ 15/1, senin sözlerin 19/14, senin işlerin 20/2, silāhñnı 20/7, senin hāñçerin 21/2, sözün saçıldı 26/12, senin kārñ 27/8, dēgen sözlerin 30/10, vücūdñğa 31/6, elginde 43/9, qolunđa 43/9, senin ayağñ 44/3, başñ 69/4, hayālñ 104/12, nefsin 104/13, tilin 120/7...

* Teklik 3. Şahıs İyelik Eki +I ve +sI

barçası 24/2, tirikler libāsı 31/7, şevket çārşūsıda 32/4, bābgār bāzārını 32/5, rāhatı 34/10...

* Çokluk 1. Şahıs İyelik Eki +(I)mIz

elgimizde 24/4, tācmuznı 24/5, bizniñ vaşfımız 60/13, kesbimiz 60/14, 'aqlımız hayradur 77/5, köñlümüz 77/6...

* Çokluk 2. Şahıs İyelik Eki +(I)ñIz

fi'liñizdür 13/10, saçıñız örgeñiz 69/5, rişteñizdin 73/5. Kök ünlüsü yuvarlak olan örnek tespit edilememiştir.

1.1.3. Hâl Ekleri

1.1.3.1. Yalın Hâl

Bu hâl eksizdir. Metnimizde çok sayıda yalın hâlli kelimeye rastlanmıştır: kömeç 52/10, hüner 55/13, hāset 80/3...

1.1.3.2. İlgi Hâli

Bu ek genellikle düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan eklerdendir. Ek, yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına geldiğinde düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozar (Argunşah, 2013, s.119). Metnimizde ilgi hâli eki olarak +nİn ve +İn ekleri görülmektedir: beşerin 5/6, birinin 7/13, haylînin 8/5, bâğnın 11/6, birevni 13/1, efsânesinin 23/13, şehnin 27/5, biznin 60/13, kimsenin 107/6, havâdiðnin 119/5...

Uygur Türkçesinde ilgi hâli eki sadece +nİn şeklindedir (Kaşgarlı, 1992, s. 81). Metinde ise yalnız iyelik eki almış kelimelerde bazen ekin +İn şekli de görülür: kamuşın başın 64/12.

1.1.3.3. Yükleme Hâli

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki genellikle +nİ biçiminde kullanılır. Üçüncü kişi iyelik ekinden sonra ise genellikle +n şeklinde gelir. Metnimizde genellikle +nİ yükleme hâli eki kullanılmıştır: cihânı 4/12, naşını 5/3, yerni 9/8, mîhni 17/9, bizni 19/14, heme işni 20/9, zerni 25/16, böz tokumaqlıknı 31/4, nükteni 40/11, bendeni 125/4, kömeçni 52/9, beyhüdelikni 123/14... Öztürk, Uygur Türkçesinde yükleme hâli için genellikle +ni ekinin kullanıldığını belirtir (2010: 51).

Ancak bu kullanımın yanında 3. teklik şahıs iyelik ekinden sonra +n şeklinde de kullanımı görülmüştür: ilmin 4/13, kesbin 4/15, huşulin 10/4, sözün 17/5, haddâdlık şan'atın 19/1, til tüşesin 23/12, metâ'n alıp 35/9, eşek sağrasın 45/2, ağzın tıkar 45/12, tilin çekti 47/6, endişesin 60/12, sağrasın yırtıp 62/12, eşek sağrasın 63/3, eşkin töküp 74/8, hidâyet sözün 78/12...

Ayrıca sınırlı sayıdaki kelime de eksiz yükleme hâlinin olduğu görülmektedir: kaş u yüzün dâğlağan 38/8, yüzün köydürüp 38/10.

1.1.3.4. Yönelme Hâli

Çağatay Türkçesinde ek, cümlede sebep, belirtme, istek, yön, yaklaşma işlevleriyle kullanılır. Ünlüler ve tonlu ünsüzlerden sonra +GA, tonsuz ünsüzlerden sonra ise +KA şeklinde gelerek ünsüz uyumuna uyar (Argunşah, 2013, s. 121). Metinde yönelme hâli için yaygın olarak +GA eki kullanılmıştır: kesbiğe 6/1, elge 7/2, kesbiğa 7/8-7/11, bizlerge 12/1, sizge 15/3, elge 16/7, urmağğa 16/13, oğğa 17/1, oçağğa 20/3, inşâfğa 20/8, cerâhatnı yarmağğa 21/3, kulağğa salıp 24/10, kolığa 25/9, hâk-dânuğa 30/15, 'âlemge 33/16, dükkânımğa 34/8, hâliñğa 35/5, elgiğe 37/3, hânumânığa 39/1, şâhğa 40/5, tamçığa 43/7, sağraçılarga 63/2, sarığa 66/2, nege 67/7, sözge 116/1, insânğa 116/3, dergâhığa 119/3, azğanğa 122/4...

İki örnekte yönelme hâli eki olarak +ğa karşımıza çıkar: ser-tirâşğa 70/2, târihğa 140/13.

Sınırlı sayıdaki kelime de yönelme hâli +ηA ile yazılmıştır: nefsiñe 114/3, saña 114/10... Tekin, üçüncü kişi iyelik ekinden sonra yönelme hâli ekinin +ηA biçiminde olduğunu ve +A yönelme hâli ekinin Orhon Türkçesinde teklik birinci ve ikinci kişi iyelik eki almış isimlere eklendiği tespit edilmiştir (Tekin, 2003, s. 110-111). Çağatay Türkçesinde ise Oğuzca unsur olarak tanımlayabileceğimiz yönelme hâlinin –A eki ile karşılanması *Kitâb-ı Garîbî*'de tek bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: aldıma 37/2. Bu kullanımın vezin gereği olduğunu söyleyebiliriz.

1.1.3.5. Bulunma Hâli

Çağatay Türkçesinde bulunma hâli eki çoğunlukla +dA biçiminde gelir. Az sayıdaki örnekte +tA şeklinde görülmektedir. Metinde bulunma hâli için +dA kullanılmıştır: cihân mülkide 4/4, şafhasıda 5/12, ol zamânda 5/13, haqîkatde 7/1, ezel mülkide 7/2, munda 7/4, tamda 14/4, dünyâ yüzide 30/14, kesbimde 46/14, vücûdunda 54/6, hüner küyıda 73/2, `ömr içide 80/10, `âlemde 119/4...

1.1.3.6. Ayrılma Hâli

Çağatay Türkçesinde ayrılma hâli eki çoğunlukla +dIn biçiminde gelir. Sınırlı sayıdaki örnekte +tIn şeklinde görülmektedir. Ayrılma hâli eki olarak metinde +dIn eki görülmektedir: kamuşdın 5/16, harâmdın 6/14, haseddın 7/15, sözidın 8/1, mundın 10/5, yırakdın 14/5, bizdın 18/1, kümüşdın 25/3, çarhdındur 46/13, anıhdın 48/2, biridın 114/5, `ameldın 115/2, yoldın 122/4...

1.1.3.7. Eşitlik Hâli

Ek, Çağatay Türkçesinde +çA biçimindedir. Bu durum için metinde de +çA eki kullanılmıştır: neçe 9/1, barça 10/16, ança 13/3-24/4, munça 26/11, şunça 86/6...

1.1.3.8. Yön Gösterme Hâli

Çağatay Türkçesinde asıl yön gösterme hâli eki +KArI, +KArU olmakla birlikte +rA, +rU, Ar ve ünlülerden sonra +r eki de bu işlevle kullanılmıştır. Ek her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaz (Argunşah, 2013, s.126). Metinde bu durum için +re hâl eki kullanılmıştır. Kullanılan kelime sayısı oldukça azdır: cihân içre 6/8, mescid içre 81/2, fısq içre 81/6.

1.1.4. Soru Eki

Uygur Türkçesinde soru eki mu'dur. Çağatay Türkçesinde de daima yuvarlak ünlülüdür. Metinde düz-dar ünlülü örneği tespit edilmemiştir: unuttuñ mu 42/4, nüş eylediñ mü 47/9, diyânet mü 49/2, fahr mu 50/3, yediñ mü 52/9, fahr ètersin mü 54/4, yağçılık èmes èrdi mü 54/9, keser-sen mü 55/10, yediñ mü 60/4, nüş eylediñ mü 60/8, ber-târ mu 70/10, fahr ètersin mü 71/14, barursın mu 75/4, devâb bolur mu 78/8, râst mu 99/8, ednâ mudur 115/9, meşakqatsiz olğay mu 128/6...

1.2. Fiil Çekimi

1.2.1. Haber Kipleri

Metinde kullanılan haber kiplerini şu şekilde sıralayabiliriz:

1.2.1.1. Geniş Zaman

Geniş zaman eki için metnimizde -r, -Ar ve -Ur ekleri, geniş zamanın olumsuzu için ise -mAs eki kullanılmıştır:

Teklik 1. Şahıs : kıılır-mèn mü 103/3, bolur-mèn mü 135/12, ipek tokur-mèn 67/14.

Metinde bazı örneklerde aruz sebebiyle 1. teklik şahıs geniş zaman eki -em olarak görülmektedir: beyân eylerem 54/1, `ayân eylerem 54/2...

Teklik 2. Şahıs : ne dèr-sèn 20/1, heybet bile kıılır-sèn 20/9, ta`rif èter-sèn 26/11, berür-sèn 49/2, körer-sèn 47/8, barur-sèn mü 75/4, urar-sèn 79/10, düşmeni bolur-sèn 123/13, burar-sèn 124/8, körer-sèn 97/4, bilür-sèn 112/2...

Teklük 3. Şahıs : h^wāb éter 11/4, 'ıyş u neşāt kıılır 11/11, đarbeler salur 17/12, başını keser 20/16, tamnı teşer 21/2, olarnıñ 'ādeti bolur 22/1, āyeti okur 22/2, işni yasar 22/5, uluğlar tutar 26/2, 'ākıbet ğark bolur 28/12, égnige kiyer 31/12, rüh kuvvet tapar 36/4, ta'rıf éter 38/5, ādemıyyet kéter 38/6, sēndin kaçar 39/14, farz érür 41/5, zen kışı kıılır 42/6, tebhāne dēr 62/1, redd kıılır mu 80/6, kıaysı țaraf evirölür 90/15, tüş körer 102/14...

Çokluk 1. Şahıs: pōstın tiker-miz 41/3, gürdın çıkar-miz mü 132/10, bed-şekl kıopar-miz mü 132/11...

Çokluk 3. Şahıs: du`ā okurlar 22/3, yağşı aş kıılurlar 38/16...

Olumsuz Geniş Zaman : fütün kıoymas 16/15, dürüst olmas 36/1, yeter olmas 36/6, érge yaraşmas 42/6, kıaböl étmes 51/6, kıoymas 105/4, ādem dēmes 108/2...

Sadece bir örnekte ve vezin sebebiyle: ħalāş olma-mēn 105/8.

1.2.1.2. Görülen Geçmiş Zaman

Metnimizde görülen geçmiş zaman çekimi için –DI, –DU şekilleri kullanılmıştır.

Teklük 1. Şahıs : tenür kıızıtım 36/11, cān yaqtım 36/14, dēdim kim 37/1, beyān étmedim 42/14, iħtişār eyledim 42/14, hüner içre kēldim 66/10, pāk eyledim 66/11, hem licām eyledim 73/14, kıuruttım 75/12, feraħnāk eyledim 66/12, zārılığ tarttım 117/6...

Teklük 2. Şahıs : özgeni bilmediñ 12/9, dēdiñ 12/10, merħamet kıılmadıñ 14/8, söz dēdiñ 14/16, mācerā eylediñ 15/10, temür kıızıtıñ 20/4, tuzak éttiñ 21/7, sēn kıılmadıñ 21/11, țavrını bilmediñ 21/12, teslīm éttiñ 26/5, hüner çıkardıñ 27/1, nişest kııldıñ 28/6, kēme éttiñ 28/11, sened eylediñ 30/7, riştesin bađladıñ 33/8, mu`teber eylediñ 47/7, élgimiz tuttıñ 77/5, şehār saldıñ 67/8, su`āl eylediñ 96/8, `arz-ı ħāl eylediñ 96/9...

Teklük 3. Şahıs : Bu çekimde yuvarlak tabanlara bile düz ünlülü ek gelmesi klasik Çağatay Türkçesi özelliğinin devam ettiğini göstermektedir: yügürdi 12/6, kār tuttu 18/7, ħelāl oldu 12/16, şikār eyledi 17/14, süküt eyledi 19/11, maşlahat eyledi 19/12, sözün saçıldı 26/12, dēdi kim 28/5, ħuldıdın çıkıp kēldi 30/13, kerek boldı 30/14, delil kııldı 31/4, cānın fedā kııldı 37/6, nidā eyledi 43/7, ta`n eyledi 48/9, nidā eyledi 66/1, anladı 76/1, yārını izdedi 77/10...

Çokluk 1. Şahıs: tiğ u teber eyledük 15/3, hüner eyledük 16/10, kıılıç eyledük 17/3, hüner çıkardığ 18/3, ħāllar eyledük 25/12, küşvār eyledük 24/6. Sadece bir örnekte –tü şekli görülmüştür: kümüşni erittük 24/13.

Çokluk 2. Şahıs: edā kıılmadıñlar 12/14, `amel kıılmadıñlar 13/13, hüner eylediñler 15/4, çerāğ kıılmadıñlar 22/9...

1.2.1.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman

Metinde bu zaman için –mış ve - (I/U)p + Şahıs Zamiri / -(I)p+dur şekilleri kullanılmıştır. Ancak –(I)p+dur yapısı sadece 3. teklük şahısta kullanılmıştır.

–mış

Teklük 3. Şahıs: kıatığrak dēmiş 83/11, fısq eylemiş 90/6, ħaber tapmamış 96/2, bağlamış 97/5, meni rüzgār étmiş 117/8...

- (I/U)p + Şahıs Zamiri / -(I)p+dur

1. Teklik Şahıs: hâş bolup-mên 68/3, cihânda alıp-mên 113/6, mübtelâ bolup-mên 124/13, ma`aş tafıp-mên 19/2...

2. Teklik Şahıs: turup-sên 14/10, `ilâc ılıp-sên 15/8, döp-sên 20/7, küyük basıp-sên 20/12, çü tığ yasap-sên 20/15, hılâf ılıp-sên 30/9, ul ılıp-sên 105/13, telâş ılıp-sên 123/14

3. Teklik Şahıs: revâc bolup-dur 15/7, iş ılıp-dur 21/15, küyük basıp-dur 23/6, cihândın ötüp-dür 25/8, hicâb bolup-dur 31/11, bir hamı alıp-dur 48/2, insan ılıp-dur 50/12, `ömrünj hırâm eylep-dür 74/9...

1. Çokluk Şahıs: tikip-miz 11/1, tarıp-miz 11/14, ketmen êtip-miz 15/5, ketmen yasap-miz 16/14, yasap-miz 16/12, şeş-fer ılıp-miz 17/4, kıyâs ılıp-miz 17/5, toa ılıp-miz 17/7, yasap-miz 17/8, harbeler ılıp-miz 17/11, nişân oyup-miz 17/16, nigîn yasap-miz 25/3, vefâ ılıp-miz 78/4...

2. Çokluk Şahıs: azâ ılıp-siz 13/11, cezâ salıp-siz 13/12, pesend ılıp-siz 28/9, hân-ah yasap-siz 28/13, ol dem yasap-siz 30/1, satıp-siz 30/3...

1.2.1.4. Gelecek Zaman

Metinde gelecek zaman eki olarak -GAy , -GA ve -GU + İyelik Eki+ (dur) kullanılmıştır.

-GAy

2. Teklik Şahıs: dēgey-sen 33/7...

3. Teklik Şahıs: yūgūrgey 14/2, kemīn tutay 21/6, renk renk tafılay 34/2, bēlin balaay 68/1, dūnyâ yüzün alaay 68/2, harâb eylegey 71/6, üzūlgey 73/1, `afv eylegey mü 80/5, eşitgey 87/10, hīç işi almaay 88/12, kevâkib atılay 95/4, sürmegey 95/10, yetiřgey 112/14, fıř u işyân sırrı tartay 114/8, sözümni eşitgey 119/14...

3. Çokluk Şahıs: nūř eylegeyler 59/3, kebâb eylegeyler 59/4, harâb eylegeyler 88/2...

-GA

Metinde bu ekin tüm kullanımları aruz gereidir.

1. Teklik Şahıs: hâş ola-mên 105/9...

2. Teklik Şahıs: körge-sên 47/14, barı bilge-sên 47/15, zūlm-sâz bola-sên 55/8, dēge-sên 61/11, yege-sên 61/12, dūřvarlı körge-sên 66/5, özūn bilge-sên 66/6, fahr êtge-sên 74/10, nētge-sên 74/11, halâş ola-sên 81/11, hâş ola-sên 81/12, behrini tapa-sên 84/6, bilge-sên 90/10, derd-i sūz êtge-sên 110/9, bāda berge-sên 111/14, bař oya-sên 123/15, köydürge-sên 124/7...

-GU +İyelik eki (+dur)

Çaatay Türkçesinde "kesin gelecek zaman" ifade etmektedir. Bu çekimde sıfat-fiil eki gelecek zaman, iyelik eki ise kişi eki işlevinde kullanılmıştır (Argunşah, 2013, s. 166). *Kitâb-ı Garîbî*'deki örnekleri şu şekildedir:

1. Teklik Şahıs: semâver eylegümdür 40/9, keçe ılu-mên 45/6, hamımdın ışarum 48/4, sada eylegüm 49/7, yara eylegüm 49/8, naş eylegüm 65/5, kesb-i

kemāl eylegüm 73/7, helāl eylegüm 73/8, neşāt kılğum 86/8, beyān eylegüm-dür 94/11, yêtgüm 98/15, bilgüm 101/9, beyān kılğum 103/7, kıyām eylegümdür 132/5...

2. Teklik Şahıs: hıyānet kılğun 29/2, neçük eylegün 51/15, dānelerni yégün 51/8, ölgün 52/2, fahr eylegün mü 60/7, saç bağı eylegün 68/11, bağlağun 86/4, sorag tapğun 136/10.

Sadece bir örnekte vezin gereği: derd-ser alğu-sen 14/6.

3. Teklik Şahıs: tüvānā bolğusıdır 10/6, ölügge kefen bolğusıdır 31/9, şümlüğun yêtgüsü 39/13, kélip külgüsü 60/10, kış ve yaz bolğusu 64/13...

1. Çokluk Şahıs: körgü-miz 62/6.

Sadece bir örnekte -ku eki ile gelecek zaman çekimlenmiştir: neçük koyku-miz 132/8.

1.2.2. Dilek Kipleri

1.2.2.1. Şart

Metnimizde şart kipinin çekimi -sA ekine iyelik kökenli şahıs ekleri getirilerek yapılmıştır.

1. Teklik Şahıs: tartsam 60/15, naş kılşam 60/16, zār zār yığlasam 80/2, āh çeksem 80/3...

2. Teklik Şahıs: eger tācnı kılşan 26/15, birev birle kılşan 35/10, yürüsen 38/13, serfirāz eylesen 64/12, şerī`at bile eylesen 78/16, edā eylesen 79/1, fedā eylesen 79/2, tebāh kılşan 81/6, belin bağlasan 81/8, pest kılşan 84/5, ihtiyāt eylesen 86/7, Hāq yolın izdesen 118/4...

3. Teklik Şahıs: `atā kılşa 12/2, edā kılşa 12/16, meddāh kelse 14/5, beyān eylese 14/7, metā` istesen 34/1, çaynap yese 37/8, bir pāre nān bolmasa 39/3, anı körse 40/8, nazar kılşa 50/9, şüreti çekse 61/13.

1. Çokluk Şahıs: çāy-cüş eylesek 40/7.

2. Çokluk Şahıs: hātā körseniz 141/3, eger hünerni kılşanız 27/11...

1.2.2.2. Emir

1. Teklik Şahıs: (-yin/-y) beyān eyleyin 83/3, su`ālin dēyin 92/7, `ayān eyleyin 103/8, miḍāl eyleyin 129/5, cevāb eyleyin 87/16, hālīmni `ayān eyley 51/8, beyān eyley 58/12, demey 59/2- 68/12, naşihat kılay 68/13, cevāb eyley 78/13, miḍāl aytay 112/5, renc çekmey 128/7, pāymāl eyleyin 129/6...

2. Teklik Şahıs: (Eksiz, -GII) lāf urma 12/11, uyat 13/16, orağ urma 16/13, fesādınını kör 22/11, hāmüş bol 22/15, medhüş bol 22/16, eşit 33/11, karanı yuğutma 39/15, kıyās kıl 42/4, haddidin aşma 43/8, kulağ tut 43/11, sözle 44/15, güşun bile tinle 47/13, ārāst kıl 55/12, bizni red eyleme 58/11, su ağıt 108/12, tegürmen yürüt 108/14, kızıt 118/14, beyān ét 121/5, beyān kıl 121/6, kulağ salgıl 8/9, cüdā eylegil 14/13, helālini körgil 22/11, imtiyāz eylegil 29/8, eşitgil 30/11, dēgil kim 38/4, zenānlar işi bilgil 42/5, hākīm bolğil 47/10, izdegil 47/10, demegil 47/11, sözüni tamām kılğil 53/13, rāst kılğil 55/11, ihtilāt kılmağil 66/8, ser-girān bolmağil 87/16, cübāz kılğil 110/13, anı bilgil 116/8, mey içgil 120/12, belin bağlağil 121/14.

3. Teklik Şahıs: (-sUn) tebresün 97/7, pîr u civân anlasun 98/9, söz nihân qalmasun 103/8, tişin sınmasun 120/7, külmesün 120/8, hâş u `âm anlasun 139/16.

2. Çokluk Şahıs: (-η, -ηIz, -ηIzIAr) köp cedel eylemen 15/12, hilâf kılmān 18/12, anlañ 23/4, köz bile körün 31/8, bilin 41/5, muqarrer bilin 63/8, anlañ 65/1, körün 66/16, hidāyet kıln 77/6, fenā isten 91/5, qolğa alın 104/8, şavāb eylen 141/2, emrni tutuñızlar 13/14, süzüñler 23/3, i'tirāf eyleniz 18/11, aşlını kılmāñız 27/12, nağrasın bēriñiz 63/4, saçınız örgeñiz 69/5, bizge la'n kılmāñız 141/4.

1.2.2.3. Gereklilik

Metinde "kerek" kelimesi ile çekim yapılmıştır: `ameldin kerek 115/2, şer`i hükmini kılsa kerek 137/12...

1.2.2.4. Bildirme Geniş Zaman

1. Teklik Şahıs: hāmçı-mēn 33/11, cihān hānesi içre-mēn 45/9, biçāre-mēn 135/7, haṭākār-mēn 135/9, cefākār-mēn 135/10...

2. Teklik Şahıs: mağşüş-sēn 40/1, siyeh püş-sēn 40/2, sehl-sēn 57/3, nā-ehl-sēn 57/4, haṭākār-sēn 80/10, cefādār-sēn 80/11, ṭarabnāk-sēn 114/14, mürşid-i pāk-sēn 114/15...

1. Çokluk Şahıs: cefākār-biz 78/6, sezāvār-biz 78/7...

Zarf Fiil Ekleri

-bAn: büyük eyleben 3/2, āşikār eyleben 4/7, hüner kılıban 4/16, kemer toquban 5/12, sebep eyleben 9/4, bāğ eyleben 9/11, peydā kılıban 9/12, fesāne dēben 15/12, nişān koyuban 19/5, fiğān eyleben 38/13, anlaban 70/4, yığlaban 77/7, fenā eyleben 127/4, izdeben 128/5...

-ende: Sadece bir örnekte karşımıza çıkmaktadır: dem körgende 23/11.

-erde : İki kelimedede tespit edilmiştir: kirerde 22/2, kesbin eylerde 77/4.

-GAll: hüner alğalı 4/5, hüner kılgalı 5/2, leb alğalı 16/8, dervāzege salğalı 16/9, kebāb etgeli 17/10, bāğiğa çıkğalı 95/5.

-günçe : Bir örnekte karşılaşılmaktadır: dēgünçe 85/14.

-p: çıkarıp 2/5, āşikār eylep 2/4, taqsīm etip 2/12, yasap 5/6, keltürüp 9/7, öndürüp 9/13, tartıp 10/2, toldurup 10/8, fesāne tüzüp 12/5, muhkem tıqıp 13/4, anlap 13/6, tola lāf urup 29/11, ot tutaşp 34/14, tēz etip 35/1, ta`rif etip 39/6, sorap 40/12, başını yarıp 41/14, yaşın akızıp 76/12, yağa cāk etip 80/4...

Sıfat Fiil Ekleri

-GAn: muqarrer bolğan 2/5, taqsīm kılganıda 2/7, naşib bolğan 8/6, dēgen sözlerim 18/12, kirgen kişi 20/13, yaqqan sevādını 22/12, buyruğan işni 22/14, vech aytkanı 28/4, dēgen sözlerin 30/10, toquğanıda 32/1, mu`aṭtar eylegenide 34/13, başını bağlağan 38/7, körgüzgenide 49/10, dūçār bolğan 82/9, yoldın azğannı 100/13, tutaşқан harik 122/15...

-ğuçı : iş kılgıçı 4/10, satkıçı 5/14, başkargıçı 100/13, yazğuçı 119/3.

-mas: ölüm yadı kılmāsnı 102/1.

-mış: hüner kılmamışın fevti 29/10.

-urğa: sözün kılugā 17/5.

Sonuç

1. İncelememize esas metin Harward Üniversitesi'nin El Yazmaları Bölümü'nde 990056202190203941 nolu kısımdan 2019 yılı içerisinde alınarak önce Latin harflerine aktarılmış, daha sonra ses ve şekil bilgisi bakımından önem arz eden kelimeler fişlenmiştir.

2. Yazılış tarihi H. 1257 (M. 1841-1842) olarak eserde belirtilmiştir. Eserin Bulgaristan/Şumnu'da basılma tarihi ise H. 1320 (1902-1903)'tür. Bu bakımdan metnin Çağatay Türkçesinden Uygur Türkçesine bir geçiş dönemi metni olarak görülmesinde yarar vardır. Metin özellikle geçiş dönemi metni olmasından dolayı Türk dili tarihi bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca Turdi Nâzım'ın eserini halk için ve halk diliyle yazması bakımından da eser önemini arttırmaktadır.

3. Eser ses ve şekil bilgisi olarak Çağatay Türkçesi içerisinde değerlendirilebilir. Ancak birkaç örnekte Oğuz özelliği taşıyan (Yönelme hâlinin –A ile karşılanması ve Geniş zaman 1. Teklik Şahıs çekiminin –Am ekiyle yapılması gibi) unsur da dikkat çekmektedir.

4. Ses bilgisinde özellikle /f/ sesinin kelime başında, ortasında ve sonunda kullanılması bakımından dikkate değerdir. Ağız özelliklerinin yazıya geçirildiği bu nevi örnekler metinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Eser ayrıca kelime hazinesi olarak da incelenmeye muhtaçtır.

5. Eserdeki kalınlık-incelik uyumu konusunda Çağatay Türkçesinde olduğu gibi bazı eklerin uyum dışına çıktığı tespit edilmiştir. Bu durum aynen klasik Çağatay Türkçesinde de mevcuttur.

6. Yeni Uygur Türkçesindeki kelime başındaki /y/ sesi gibi ünlüleşme ve akıcılaşarak erime özelliği taşıyan ünsüzlerin kaybolması hadisesi metinde de karşımıza çıkmaktadır. Kelime başı /y/ sesinin düşmesi ile Uygur Türkçesinde (üzük<ET. yüzük) kelimesi (Coşkun, 1998, s. 802) metindeki bir örnekte tespit edilmiştir: üzük 25/9 (<yüzük).

7. Metinde Oğuz özelliği olarak görülebilecek yapıların, aslında aruz sebebiyle kullanıldıkları tespit edilmiştir. Örnek olarak metinde 1. teklik şahıs geniş zaman eki –em olarak görülmektedir: beyân eylerem 54/1, 'ayân eylerem 54/2... Ayrıca metinde bol- fiilinin yanında az sayıdaki kelimede ol- fiili de kullanılmıştır. Ancak bu kullanımlar da vezin gereğidir: taşım olup 7/2, yeter olmas 36/6, rüşen olmas 53/5, rahtım olmas 73/12...

Extended Abstract

The analyzed text was taken from the section numbered 990056202190203941 in the Department of Manuscripts of Harward University in 2019, first transferred to Latin letters, then the words that are important in terms of phonology and morphology were recorded.

The date of writing is stated in the work as H. 1257 (M. 1841-1842). The publication date of the work in Bulgaria / Shumen is H. 1320 (1902-1903). In this respect, it is beneficial to consider the text as a transition period text from Chagatay Turkish to Uigur Turkish. The text is especially important for the history of the Turkish language,

since it is a transitional period text. It also increases the importance of Turdi Nâzım in terms of writing his work for the public and in folk language.

The work can be evaluated in Chagatay Turkish as phonetically and morphologically. However, in a few examples, the element that has the characteristics of Oghuz (such as using -A in dative case and using -Am as the suffix of the first person singular in the Present) also draws attention.

It is especially remarkable in terms of the use of / f / at the beginning, in the middle and at the end of the word in phonologic knowledge. Such examples, in which dialect features are written down, are frequently encountered in the text. The work also needs to be examined in terms of vocabulary.

It has been determined that some suffixes are out of harmony in terms of backness-frontness harmony in the work as in Chagatay Turkish. This situation is also present in the classical Chagatay Turkish.

In the text, we also encounter the loss of consonants such as the / y / sound at the beginning of the word in New Uyghur Turkish, which has the characteristic of becoming fluent and melting. Related to the omission of / y / sound in beginning of the word, the word (Üzük <ET. Ring) in Uyghur Turkish (Coşkun, 1998, s. 802) was detected in an example in the text: Üzük 25/9 (<yüzük).

It has been determined that the structures that can be seen as an Oghuz feature in the text are actually used due to prosody. As an example, the first person singular in the text is seen as the present tense suffix -em: beyân eylerem 54/1, `ayân eylerem 54/2..... Also in the text, besides the verb bol-, the verb ol- is also used in a few words. However, these uses are also due to the prosody meter: taḫsīm olup 7/2, yeter olmas 36/6, rüŷen olmas 53/5, raḫtım olmas 73/12.

Although Turdi Nâzım calls his work Kitâb-ı Garîbî, there is a record of "Ottuz Êkki Eŷnâfın Gep Talaŷkanı" at the beginning of the book. Therefore, in the text, the quarrels of people from thirty-two professions are included. These discussions reveal Turdi Nâzım's poetry talent. The work has been written in the meter of prostate *fe`ûlün / fe`ûlün / fe`ül*. The poet's comprehensive knowledge of prosody increased the value of the work once again.

We can include the language of the work in the last period of Chagatay Turkish. We think that it is important that the poet included his own dialect features in his work, both as a structure and as a vocabulary.

KAYNAKÇA

- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Atalay, B. (1970). *Abuşka lugati veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Coşkun, V. (1998). Yeni Uygur Türkçesinde ses uyumu ve ses olayları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6, 798-807.
- Courteille, P. (1870). *Dictionnaire Turc oriental*. Paris: A L'imprimerie Imperiale.
- Çakmak, S. (2017). Uygurca yazılmış meslek risalelerinin ses özellikleri, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 10, 81-103.
- Erbay, F. (2011). *W. Radloff'un Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Ay-Bil Yayınları.
- Asil, E. G. & Murad, S. (2020). Kaşgarlı Şair Turdî Nâzım Garîbî'nin Kitâb-ı Garîbî adlı eseri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 494-503.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Öger, A. (2014). Garîbî Turdî Nâzım. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü Ansiklopedisi*. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/garibi-turdi-nazim>.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Radloff, W. (1960). *Versuch eines wörterbuches der Turk-dialecte. I-IV, s'-Gravenhage*: Mouton&Co.
- Shaw, R. B. (2014). *Kâşgar ve Yarkend ağzı sözlüğü*. Yıldırım, F. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9.
- Toker, M. & Uygun, M. (2017). Cümcümenâme'nin Çağatay Türkçesiyle yapılmış bir çevirisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 42, 23-35.
- Turdi, N. (Garîbî) (H.1320). *Ottuz êkki eşnâfın birbiri ile gep talaşkanı*. Bulgaristan/Şumnu: Avid Aranyan Matbaası.
- Toker, M. & Uygun, M. (2017). *Cümcümenâme*. Konya: Palet Yayınları.
- Uygun, M. (2019). *Çağatay Türkçesiyle yazılmış Kâbûs-Nâme tercümesi (inceleme-transkripsiyonlu metin-dizin-ekler dizini)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Milletler Neşriyatı. (1991). *Uygur tilining izahlık lugati*.
- Vámbéry, Á. (1867). *Cagataische sprache studien*. Leipzig: Philo press.

KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDE İŞLEK OLMAYAN İSİM SOYLU KELİME YAPIM EKLERİ INFREQUENTLY USED DERIVATIONAL AFFIXES FORMING NOMINALS IN KARACHAY-BALKAR TURKISH

Adilhan ADILOĞLU* Öz

Bu makalede, Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçeleri grubunda yer alan Karaçay-Malkar Türkçesinde artık işlekliliğini kaybederek kullanımdan çıkmış veya çok az kullanılan isim soylu kelime yapım ekleri ele alınmıştır. Söz konusu bu ekler önce tespit edilerek alfabetik bir sıralamayla tasnif edilmiş, bilâhare bu eklerin her birinin işlevleri ve kazandırdıkları yeni anlamlar ile eklendikleri kök veya gövdelerle olan ilişkileri örnekler verilerek gösterilmiştir. Ayrıca söz konusu bu eklerin bugünkü Türk lehçelerindeki benzerlerine işaret edilerek örnekler verilmiş, müteakiben Orhon, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerindeki biçim, anlam ve işlevleriyle mukayese edilmek suretiyle söz konusu bu eklerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki teşekkül yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Karaçay-Malkar Türkçesi, işlek olmayan isim soylu kelime yapım ekleri

Keywords

Karachay-Balkar Turkish, infrequently used derivational affixes form nominals

Abstract

In this article, the derivational affixes form nominals, which have lost their functionality, or which are rarely used, are discussed in Karachay-Balkar Turkish, which is in the group of North-West (Kipchak) Turkish dialects. These affixes were firstly determined and classified in alphabetical order. The functions of each of these affixes and their new meanings and their relationship with the root or stem to which they were attached were presented with examples. Additionally, examples were given that point out the similarities of these affixes to those in modern Turkish dialects. Then, by comparing the forms, meanings, and functions of the Orkhon, Old Uyghur, Karakhanid, Khorezm, Kipchak and Chagatai periods of the Turkish language, the formation structure of these affixes in Karachay-Balkar Turkish was tried to be revealed.

*Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
adilhanadiloglu@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-7317-1500
Antalya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 07/01/2021

Kabul Tarihi: 03/03/2021

Giriş

Karaçay-Malkar Türkçesi coğrafi ve dil özelliklerinin yakınlığı bakımından sırasıyla Kumuk, Kırım ve Karay Türkçeleriyle birlikte Kuzey-Batı (Kıpçak) Türkçesinin Karadeniz-Hazar alt grubunu oluşturmaktadır (Benzing, 1959, s. 2). Karaçay-Malkar Türkçesi ses ve şekil bilgisi bakımından tarihî Kıpçak Türkçesinin hemen hemen bütün özelliklerini muhafaza etmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinin kelime hazinesini de büyük oranda Kıpçak Türkçesine ait kelimeler oluşturmakta ve bilhassa Codex Cumanicus'un söz varlığıyla çok yakın benzerlikler göstermektedir (Çağatay, 1972, s. 114). Ancak Karaçay-Malkar Türkçesine; Gürcü, Çerkes ve Oset gibi komşu Kafkas kavimlerinin dilleri ile erken dönemde Moğol, Arap, Fars dillerinden ve son dönemde de Rusçadan girmiş olan kelimelerin sayısı da az değildir. Ayrıca Karaçay-Malkar Türkçesinin bilhassa Çerek (Ogarı Malkar) ağzının fonetik bakımdan Osetçenin tesiri altında kaldığı da dikkat çekmektedir (Baskakov, 1966, s. 8). Karaçay-Malkar Türkçesini konuşanların büyük çoğunluğu Rusya Federasyonuna bağlı Karaçay-Çerkes ve Kabardey Balkar özerk cumhuriyetlerinde yaşamaktadır. Her iki özerk cumhuriyette bu dili konuşanların sayısı günümüzde yaklaşık 350 bin kişi civarındadır. Bunun dışında başta Türkiye olmak üzere Kazakistan, Kırgızistan, ABD, Avrupa ve Suriye'de bu dili konuşanların sayısının da toplam 100 bin kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir.

Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine paralel olarak Karaçay-Malkar Türkçesinin de kelime hazinesinin önemli bir kısmını türemiş kelimeler teşkil etmektedir. Söz konusu bu türemiş kelimelerin teşkilinde isim soylu kelime yapım eklerinin elbette önemli bir payı vardır. Bilindiği üzere isim soylu kelime yapım ekleri, isim ve isim soylu kelimelere ya da fiil kökünden teşkil edilmiş isimlere eklenmek suretiyle yeni isimler meydana getirirler (Ergin, 2009, s. 154). İsimden isim yapım eklerinin bir kısmı çok işlektir. Yani dilde yaşayan, eklendiği kelimeye kattığı anlam kolayca anlaşılabilir ve örnekleri bol olan canlı bir ektir. Bir kısmının ise işleklilik derecesi çok azdır. Yani günümüzde bu tür eklerin yeni kelime teşkil etme özellikleri artık çok azalmış veya tamamen kaybolmuştur. Hatta bunların bir kısmı da ancak dilin çok eski dönemlerinde teşkil edilmiş bazı kelimelerle birlikte kalıp hâlinde günümüze kadar gelebilmişlerdir. Netice itibarıyla eklerin işleklilik derecesi onların kullanım sıklığıyla veya teşkil ettiği kelimelerin sayısıyla orantılıdır (Korkmaz, 1992, s. 117; Korkmaz, 2009, 33).

Günümüz Karaçay-Malkar Türkçesinde artık işlekliliğini kaybetmiş ve örnek sayısı ancak birkaç kelimeyle sınırlı olan isim soylu kelime yapım ekleri bulunmaktadır. Hatta bunların bir kısmı da Eski Türkçe döneminde teşkil ettikleri kelimelerle kalıplaşarak günümüze kadar gelmişlerdir. Çalışmamızda Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan söz konusu bu isim soylu kelime yapım ekleri Türkiye Türkçesinin alfabe sırasına göre sıralanarak aşağıda verilmiştir. Bilâhare bu eklerin her birinin işlevleri ve kazandırdıkları anlamlar ile eklendikleri kök veya gövdelerle olan ilişkileri örnek kelimelerle gösterilmiştir. Bu sebeple söz konusu bu eklerin görev ya da işlevlerine göre ayrıca bir tasnifi yapılmamıştır. Karaçay-Malkar Türkçesindeki söz konusu bu işlek olmayan isim soylu kelime yapım eklerinin bazılarını bugünkü Türk lehçelerindeki benzerlerine de işaret edilerek örnekler verilmiş; müteakiben Orhon,

Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerindeki biçim, anlam ve işlevleriyle mukayese edilmek suretiyle söz konusu bu eklerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki teşekkül yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan isim soylu kelime yapım ekleri şu şekildedir:

1. { +(A)ç }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan bu ekin başlıca işlevi eklendiği kelimelerin köküyle benzerlik kurmak suretiyle küçültme anlamını taşıyan kelimeler teşkil etmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ekle oluşturulmuş sadece birkaç kelime mevcut olup bunlar da Eski ve Orta Türkçe döneminde kalıplaşmış kelimelerdir. Bu sebeple günümüz Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ek artık ölü eklerden biri sayılır: *mamuraç* "ayı yavrusu", *egeç* "kız kardeş". Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde bu ekin +(X)ç şeklinde geçtiği; sevgi, küçültme ve büyültme anlamlarını ifade eden kelimelerin teşkilinde kullanıldığı ve eskiden de pek fazla işlek olmadığı müşahade edilmektedir (Ergin, 2009, s. 175-176; Korkmaz, 2009, s. 34). Orhon Türkçesinde: *ataç* "babacık", *içiç* "ağabeycik", *beğiç* "beycik", *kañıç* "babacık" (Tekin, 2016, s. 79-80). Eski Uygur Türkçesinde: *ögüç* "annecik", *anaç* "annecik", *ataç* "babacık", *beğiç* "küçük bey", *ekeç* "ablacık" (EUTS, s. 148; Eraslan, 2012, s. 94). Karahanlı Türkçesinde: *anaç* "anne gibi akıllıca davranan küçük kız", *ataç* "babaya benzer, baba gibi"; *ataç ogul*: "kavmin babasıymış gibi kendini yaşlı gösteren çocuk", *begeç* "küçük bey", *bekeç* "şehzade, tigin unvanı", *ekeç* "bütün kavmin kızkardeşi imiş gibi akıllık gösteren küçük kız" (DLT, s. 550, 562, 580, 581, 635). Harezmi Türkçesinde: *anaç* "anaç, analaşmış", *ekeçi* "babanın kızkardeşi, hala" (İML, s. 10, 47; HATS, s. 139). Kıpçak Türkçesinde: *ekeçi* "büyük bacı, abla" *memreç* "ayı yavrusu" (KPTS, s. 71, 162, 180). Çağatay Türkçesinde: *ekeçi* "büyük kızkardeş" (ALÇS, s. 22, 310).

2. { +ala < ala }

Bu yapı aslında Karaçay-Malkar Türkçesinde kendi başına bir işlevi olmayan ve hiçbir anlam ifade etmeyen, ek gibi görünen ve ekleşme temayülünde olan bir enklitik edattır. Kalıplaşmış birkaç kelime haricinde yazı dilinde kendisinden önce gelen kelimelerden daima ayrı olarak gösterilir. Ancak konuşma dilinde ise telaffuz kolaylığı sebebiyle, yani ulama neticesinde kendisinden önce gelen kelimelere bağlanarak söylenir. Ekleşme temayülünde olan bu edatın başlıca işlevi kendisinden önce gelen kelimelerin anlamlarıyla yaklaşıklık ve belirsizlik ilgisi kurmak suretiyle zaman ve yer-yön zarfları yapmaktır. Ancak kullanım sıklığı bakımından işleklik derecesi çok fazla değildir.

1. Belirli bir vakti ifade eden kelimelerden sonra gelmek suretiyle o kelimenin ifade ettiği anlam ile yaklaşıklık ve belirsizlik ilgisi kurarak zaman zarfları teşkil eder. Bu ekin Türkiye Türkçesindeki muadilini tam olarak +(n/y)A *doğru* ve +(n/y)A *karşı* şeklindeki türemiş zarf yapılarıyla karşılamak mümkündür: *tañala* (yazıda: *tañ ala* "sabaha doğru, sabaha karşı; şafak, alaca karanlık, fecir, seher vakti; güneş doğmadan az önce beliren aydınlık"), *ertdenala* (yazıda: *ertden ala* "sabaha doğru, sabaha karşı, sabah vakti civarında"), *tüşala* (yazıda: *tüş ala* "öğle vaktine doğru, öğle vaktinden az önce"), *ekindala* (yazıda: *ekindi ala* "ikinci vaktine doğru, ikinci vaktinden az önce"), *aşhamala* (yazıda: *aşham ala* "akşama doğru, akşamüstü, akşam vaktinden az önce"),

iññirala (yazıda: *iññir ala* “akşama doğru, akşamüstü, akşam vaktinden az önce”), *keçala* (yazıda: *keç ala* “geç vakte doğru, geç vakitte; gece yarısına doğru”), *cazala* (yazıda: *caz ala* “bahara doğru, bahar zamanına yakın, baharın gelmesinden az önce”), *cayalala* (yazıda: *cay ala* “yaza doğru, yaz mevsimine yakın, yaz mevsiminin gelmesinden az önce”), *kışala* (yazıda: *kış ala* “kışa doğru, kış mevsimine yakın”), *küzala* (yazıda: *küz ala* “güze doğru, güz zamanına yakın, güz vaktinin gelmesinden az önce”), *kaçala* (yazıda: *kaç ala* “sonbahara doğru, sonbahara yakın, sonbaharın gelmesinden az önce”), *artala* (yazıda: *art ala* “sonuna doğru, son zamanlara doğru, belirli bir vaktin sonlarına doğru, son zamanlarda”), *birala* ~ *biralada* (yazıda: *bir ala* ~ *bir alada* “bazı, bazen, arada bir, arada sırada, zaman zaman”).

Bunların dışında bir de *tünene* (yazıda da: *tünene* “dün”) kelimesi vardır ki bunun da / e < a / ve / n < l / ses değişimleri neticesinde *tün+ala* şeklinden geliştiğine şüphe yoktur. Burada Karaçay-Malkar Türkçesindeki *tün* “gece” kelimesi ile *ala* edatının birleşip kaynaşmasından *tünene* “dün” şeklinde yeni bir kelime meydana geldiği ve anlam değişmesine uğradığı müşahade edilmekte; ayrıca Eski Türkçe ve Orta Türkçedeki *tünle* “gece, gece vakti, geceleyin” kelimesiyle de şekil benzerliği dikkat çekmektedir.

Anlaşılabacağı üzere bu ekleşme temayülündeki bu edatın işlevi belirli bir zaman zarfının karşıladığı anlamı pekiştirmek ya da kuvvetlendirmek değil, genellikle belirli bir vakti ifade eden kelimelerden sonra gelerek söz konusu o belirli vaktin az önceki bir zaman aralığını bildirmektir. Daha iyi anlaşılması için cümle içerisinde birkaç örnek verelim: *Kökde cayılğan bulutla iññir ala üsübüzge suvuk caññur bolup kuyuldu* “Gökyüzünü kaplayan bulutlar **akşama doğru** üstümüze soğuk yağmur olup boşaldılar”; *Tünene iññirde kelgen konakla tañ ala ketgen edile* “Dün akşam gelen misafirler **sabaha doğru** gitmişlerdi”; *Kobannı suvoları caz ala Miññitaonu karları erigeni bla kozgaladı* “Kuban ırmağının suları **bahara doğru** Elbruz dağının karlarının erimesiyle birlikte hareketleniyor.” Örnek cümlelerden anlaşılacağı gibi; *iññir ala* akşamı değil, akşam öncesini; *tañ ala* sabahı değil, sabah öncesini; *caz ala* baharı değil, bahar öncesini ifade etmektedir.

Karaçay-Malkar Türkçesindeki bu ekleşme temayülündeki edatın *al-* (almak) fiili ile *-a* zarf-fiil ekinin birleşip kaynaşması neticesinde teşekkül ettiği ileri sürülmüş (Hacilayev, 1962, s. 108) ise de bize göre bu edatın *al* “ön, karşı, cephe” kelimesi ile teklik üçüncü şahıs iyelik +I ekinin birleşmesi, ilerleyici benzeşme ve birtakım ses olayları neticesinde *ala* (< alla < allı “önü” < al+ı) şeklini almış olması ihtimali daha yüksek gibi görünmektedir. Söz konusu bu edatın kendisinden önce gelen zaman zarflarına “önü, öncesi” şeklinde bir anlam taşıması da bu fikri güçlendirmektedir. Ayrıca bu edatın yine *al* “ön, karşı, cephe” kelimesi ile Eski Türkçe döneminde kullanılan eski verme-bulunma +A ekinin (Tekin, 2016, s. 79, 126) birleşmesiyle meydana gelmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Nitekim Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde geçen *tünle* “gece, geceleyin, gece vaktinde” (EUTS, s. 258; DLT, s. 909; HATS, s. 552), *ödle* “öğle vakti” (HATS, s. 405), *tañla* “tan vakti, sabah, sabahleyin, erkenden, yarın, daha sonraki gün” (HATS, s. 508; KPTS, s. 262; WRÇTS, s. 358) gibi zaman zarflarındaki +IA ekinin de bu edatla ilgili olduğu müşahade edilmektedir.

Söz konusu bu +IA eki Eski Türkçe döneminden itibaren; zaman, yer, tarz, birliktelik, vasıta, topluluk, tekrarlama, karşılaştırma, benzetme, kuvvetlendirme ve pekiştirme gibi muhtelif ve farklı işlevlerle nispeten işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Bu ekin teşekkülü konusu tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri mukayese edilmek suretiyle pek çok araştırmacı tarafından incelenmiş ve bu ekin çok eski bir enklitik edattan evrilmiş olabileceği üzerinde de durulmuştur.¹ Söz konusu bu +IA ekinin günümüz Türk lehçeleri içerisinde en fazla Çuvaş Türkçesinde işlek bir şekilde kullanıldığı; dil isimlerinin yanı sıra zaman, yer, tarz, soru ve en çok da eklendiği kelimeye benzerlik ve gibilik anlamı yükleyen zarflar teşkil ettiği ayrıntılı bir şekilde tespit edilmiştir (Ersoy, 2013, s. 66-69). Fakat bunun dışında Çuvaş Türkçesinde bir de kendisinden önce gelen kelimeye +(n/y)A doğru anlamını yükleyen bir yön gösterme hâli +AllA eki mevcuttur. Bu ek yönelme-yükleme hâli eki +A ile +IA/+IIA eklerinin birleşmesi neticesinde teşekkül etmiştir. Çuvaş Türkçesinde bu ekin yer-yön gösterme işlevi dışında *kaşalla ~ kaşalanala* “akşama doğru” şeklinde akşam vakti öncesini bildiren bir zaman zarfı da teşkil ettiği müşahede edilmektedir (Levitskaya, 1976, s. 26, 115).

2. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ekleşme temayülündeki edatın yer-yön zarfı işleviyle ilgili olarak sadece tek bir örneği tespit edilebilmiştir: *başala* (yazıda: *baş ala*) “başa doğru, başına doğru, baş tarafına doğru”. Cümle içerisinde örnek verelim: *İgi esleb karasañ ol kayanı baş alasında ol dorbunnu körlükse* “Dikkatlice bakarsan o tepenin başına doğru/baş tarafında o mağarayı göreceksin” (KMTAS, s. 114). Başkurt Türkçesinde de pek fazla işlek olmamakla birlikte sınırlama işleviyle kullanılan bir *ala* edatı mevcuttur. Başkurt Türkçesindeki söz konusu bu edat Türkiye Türkçesindeki +(n/y)A kadar şeklindeki türemiş zarf yapısını karşılamaktadır: *baştan ala yabınvo* “başına kadar örtünmek/kapanmak”, *bilden ala batıvo* “beline kadar batmak/gömülmek” (BTAH, s. 221).

3. { +çAn }

Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ekle ilgili olarak sadece *çeçen* “söz ustası, ağzı haf yapan, güzel konuşan, hatip” kelimesi tespit edilebilmiştir. Ancak bu kelimenin de teşekkül yapısı biraz şüphelidir. Diğer Türk lehçelerinin kelime hazinesinde yer alan ve aynı anlama gelen *süzçen ~ sözçen* kelimesinden hareketle Karaçay-Malkar Türkçesindeki bu kelimenin belki *sesçen* kelimesinden *çeçen* > *çeçen* şekline evrilmiş olduğu düşünülebilir. Karaçay-Malkar Türkçesinde /ç/ ünsüzünün tesiriyle bazı kelimelerde /s/ ünsüzünün /ç/ ünsüzüne dönüştüğü görülmektedir: *çaç* (< saç), *çaç-* (< saç-), *çaçak* (< saçgak “saçak”), *çıç-* (< sıç-), *çıçhan* (< sıçkan “sıçan”), vs. Bunun dışında, Karaçay-Malkar Türkçesinin kelime hazinesinde yer alan: *küyelçen* “ateşte yanma sebebiyle deride meydana gelen kızarıklık; mide ekşimesi”, *suvalçan* “solucan”,

¹ Bu konuyla ilgili ayrıntılar için şu çalışmalara bkz. Brockelmann, 1954, s. 117; Räsänen, 1957, s. 249; Çağatay, 1978, s. 173-174; Levitskaya, 1976, s. 114-116; Gabain, 1988, s. 47; Arat, 1991, s. 311; Arat, 1992, s. 137-140, 152; Erdal, 1991, s. 403-411; Önler, 1996, s. 9-15; Tulum, 1993, s. 157-164; Üstüner, 2003, s. 214-219; Kocasavaş, 2003, s. 183-188; Nalbant, 2004, s. 2157-2173; Kaşgarlı, 2004, s. 1731-1735; Duman, 2008, s. 345-355; Ercilasun, 2008, s. 35-56; Korkmaz, 2010, s. 7-20; Ersoy, 2013, s. 57-71; Korkmaz, 2018, s. 31-34.

kögürçün “güvercin” gibi kelimeler bu ekle teşkil edilmiş kelimeler değildir. Çünkü söz konusu bu kelimelerin kökleri fiildir ve büyük bir ihtimalle Eski ve Orta Türkçedeki şekillerinde yer alan *-ç-kAn* yapısındaki /k/ ünsüzünün düşmesiyle teşekkül etmişlerdir: *kögürçün* (< ET. *kögürçken* < *kögür-ç-ken* “güvercin” EUTS, s. 114), *sualçan* (< OT. *sogulçan* < **soğul-ç-kan* “solucan” KPTS, s. 238).

Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde görülmeyen bu ekin Tatar, Kırgız, Kazak, Özbek ve Yeni Uygur gibi diğer Türk lehçelerinin birçoğunda oldukça işlek olarak kullanıldığı; bir şeye düşkünlük, alışkanlık, bağlılık, sahipik ifade eden vasıf isim ve sıfatları teşkil ettiği görülmektedir: *davçan* “kavgacı”, *yukıçan* “uykucu”, *uyçan* “endişeli”; *atçan* “atlı”, *ısıkçan* “ateşli”, *suukçan* “soğuk almış kişi”, *coolukçan* “başörtülü”, *sözşeñ* “hatip, söz ustası”, *terşeñ* “çok terleyen”, *kirşeñ* “kir tutan, çabuk kirlenen”, *könülçan* “gönüllü”, *küreşçan* “mücadeleci”, *oyçan* “düşünceli”, *uyatçan* “sıkılğan”, vs. (Öner, 1998, s. 49-50; Alkaya, 2014, s. 200; Çengel, 2017, s. 108; Biray, Ayan & Ercilasun, 2015, s. 65; Coşkun, 2000, s. 33; Öztürk, 2010, s. 27).

G.J. Ramstedt bu eki Çince “usta” anlamına gelen *çañ* kelimesiyle ilişkilendirmektedir (Ganiyev, 2013, s. 197). Bazı Türkolog ve Mongolistler ise bu ekin Türkçe ve Moğolcadaki ortak fiilden isim yapan +ça- eki ile fiilden isim yapan -n ekinin birleşmesi neticesinde teşekkül ettiğini söylemektedirler (Korkmaz, 1959, s. 340).²

4. { +çAr }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan ve sadece birkaç kelimeye tespit edilebilen eklerden biridir: *buğaçar* “genç boğa, tosun”, *buvçar* “genç erkek geyik”, *goçar* (< *koç+çar*) “genç koç”, *mamuçar* “yavru kurt köpeği”; *homaçar* “asil, soylu”. M. Habişev bu ekin Sarı Uygur Türkçesinde iki kelimeye tespit edildiğini söylemektedir; *pukaçar* “iki-üç yaşındaki boğa”, *goçar* ~ *goççar* “genç koç” (1971, s. 205). Bu ekin Kırgız Türkçesinde nispeten daha işlek olduğu müşahade edilmektedir: *bukaçar* “üç yaşındaki boğa”, *buğaçar* “genç maral”, *tekeçer* “üç yaşındaki teke”, *muzooçor* “buzağı”, *togoñçor* “yegen çocuğu, kızı”. Kırgız ilim adamları bu ekin Moğolca *şar* “öküz” kelimesinden eklediğini ileri sürmektedirler (Çengel, 2017, s. 108). Hakikaten de Moğolcada isimden isim yapan bir +çar eki mevcuttur. Ancak söz konusu bu ek Moğolcada sadece renk isimlerine eklenmek suretiyle benzerlik anlamı taşıyan kelimeler teşkil etmektedir: *karaçar* “karanlık, karamsı”, *boruçar* “bozca, bozumsu, kırca, grimsi, kahverengimsi” (Poppe, 2016, s. 63; MTS, s. 194). Karaçay-Malkar Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde ise yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere daha ziyade küçültme anlamını yükleyen kelimeler teşkil etmektedir. Söz konusu bu ekin yukarıda bahsi geçen ve küçültme işlevine sahip Eski ve Orta Türkçedeki +(X)ç ekiyle belki bir ilgisi vardır. Karaçay-Malkar Türkçesindeki *mamuraç* “ayı yavrusu” kelimesi daha önce de tespit edildiği (Eren, 2004, s. 164) üzere *Kitâbü'l-idrak li-Lisani'l-Etrâk* adlı eserde *mämürâç* “ayı yavrusu” şeklinde (KE, s. 58, 88) geçmekte, *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye* adlı eserde ise *mamrah* “kurt yavrusu” şeklinde geçmektedir (EZ, s. 53, 216). Karaçay-Malkar Türkçesinde *mamuraç* “ayı yavrusu” kelimesinden başka bir de *mamuçar* “kurt köpeği”; *mamu* “çocuk dilinde kurt” kelimesi mevcuttur.

² Bu ekin kökeni ve teşekkülüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Korkmaz, 1959, s. 336-340.

5. { +dAy / +tAy }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan eklerden biridir. Bu ekle teşkil edilen kelimelerin sayısı pek fazla değildir: *agaçtay* “salacak, tabut”, *bittay* “bitli”, *cutday* ~ *cuttay* “açgözlü, obur”, *tıbittay* “örümcek”, *bitday* ~ *bittay* “dişi kurt”, *gıday* (< *kıday*?) “boynuzsuz keçi ya da inek”, *moñday* “sersem, aptal, deli, çabuk inanan, saf”. Bu ekin kökeni belli değildir ve Eski Türkçedeki benzerlik, gibilik ve eşitlik anlamlarını taşıyan +*lAyU* ve +*tAg* ekleriyle de bir ilgisi yoktur. Eklendiği bazı kelimelerde +*lI* / +*lU* ekine benzer şekilde kendinde bulundurma, ihtiva etme, ilgili olma, sahiplik ve vasıf anlamları taşıması sebebiyle bu ekin Moğolcadaki +*tAy* ekiyle (Poppe, 2016, s. 67; Ersoy, 2018, s. 38-39) ilişkili olması ihtimal dâhilindedir.

6. { +dI / +tI / +t }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan bu ekin başlıca işlevi isimlerden zarf yapmaktır. Bunun dışında birkaç sığara eklenmek suretiyle onlara kuvvetlendirme ve pekiştirme vasfı kazandırdığı müşahede edilmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ekle teşkil edilen sayısı oldukça azdır. Bunların da çoğu Eski Türkçe döneminde mevcut olan kelimelerdir: *endi* “şimdi, artık”, *şöndü* “şimdi, artık”, *ekindi* “ikinci, ikinci vakti”, *çıntı* “doğru, düzgün, muntazam; sanki, yani; gerçek, hakiki, saf”, *kerti* “gerçek, doğru, hakikat”, *azgındı* “cılız, çok zayıf”. Bunların dışında bir de tabiat yansıması seslerine +*t* ekinin eklenmesi suretiyle teşkil edilen kelimeler vardır: *çakırt-çukurt* “şapırtı, şakırtı”, *çagırt-çugurt* “gıcırta, gacırtı”, *çıkırt* “çıtırtı, çatırtı”, *şıkırt* “tıkırtı, çıtırtı, şingırtı, tıngırtı”, *şıbırt* “fısıltı, hışırtı”, *tıpırt* “tıkırtı”. Bu son verilen örneklerdeki +*t* ekinin sondaki /ı/ sesinin düşmesi neticesinde +*tı* ekinden geliştiğine şüphe yoktur. Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde +*dI* / +*tI* şeklinde geçen bu ekin aynı şekilde zarfların teşkilinde ve sıfatların pekiştirilmesinde kullanıldığı görülmektedir. Orhon Türkçesi ile Eski Uygur Türkçesindeki örnekler aynıdır: *amti* “şimdi”, *ekinti* “ikinci, ikinci olarak”, *edgüti* “iyice”, *katıgdı* “sıkıca”, *kirtü* “doğru, gerçek, sahih” (Tekin, 2006, s. 121, Tekin, 2016, s. 83-84, Eraslan, 2012, s. 96, EUTS, s. 112). Karahanlı Türkçesinde: *ekindi* “ikisi, ikisinden her biri”, *emdi* “şimdi” (DLT, s. 636, 637). Harezmi Türkçesinde: *emdi* “şimdi” (NF, s. 121). Kıpçak Türkçesinde: *emdi* “şimdi, derhal, hemen” (KPTS, s. 72), Çağatay Türkçesinde: *emdi* “şimdi, şimdiki zaman, şu an” (WRÇTS, s. 170).

7. { +DIş / +DUş }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan bu ekle teşkil edilmiş sadece birkaç kelime tespit edilebilmiştir. Bunlar da bitki isimleridir: *kırdış* ~ *kırtış* “çayır, çimen, otlak; sürülmemiş toprak”, *çaldış* “çalılardan örülmüş çit”, *artış* “ardıç ağacı; çalılık, fundalık”, *kunduş* ~ *kündüş* “bir bitki adı”. Eski ve Orta Türkçe döneminde kullanılan *artuç* “ardıç ağacı” ve *sagdıç* “sağdıç” kelimeleri dikkate alınırrsa Karaçay-Malkar Türkçesindeki bu ekin son seste ç > ş değişmesiyle Eski Türkçedeki +*DIç* / +*DUç* ekinden geliştiği müşahede edilmektedir. Eski Uygur Türkçesinde: *artuç* “ardıç ağacı”, *sagdıç* “hesap”, *sagdıçlıg* “mensup olmak, ilgili, ait, müteallik; sayılmak, hesap edilmek” (EUTS, s. 21, 193). Karahanlı Türkçesinde: *artuç* “ardıç ağacı”, *sagdıç* “arkadaş”, *sugdıç?* “insanlar arasında kışın sırayla verilen ziyafet” (DLT, s. 558, 798, 834). Kıpçak Türkçesinde: *sagtuç* “damadın düğününde adamlara hizmet eden

arkadaşı, sağdıç" (KPTS, s. 223). Çağatay Türkçesinde: *artuç* "ardıç ağacı" (WRÇTS, s. 94).

8. { +dUz }

Karaçay-Malkar Türkçesinde kullanım sahası oldukça sınırlı olan eklerden biridir. Bu sebeple örnek sayısı çok azdır. Bunlar da Eski Türkçe döneminde teşekkül etmiş olan kelimelerin bazı ses değişimleri neticesinde oluşmuş şekilleridir: *culduz* "yıldız", *kündüz* "gündüz". Bu ek Eski Türkçe döneminde de işlek olmayan eklerden biridir ve işlevi belli değildir (Korkmaz, 2009, s. 47). Bu ekin ilk olarak Orhon Türkçesi döneminde +tUz şeklinde kullanıldığı görülmektedir: *küntüz* "gündüz" (Tekin, 2016, s. 305). Bilahare Eski Uygur Türkçesinden itibaren +tUz şekliyle birlikte +dUz şeklinin de kullanılmaya başlandığı müşahade edilmektedir: *yultuz* "yıldız", *küntüz* ~ *kündüz* "gündüz" (EUTS, s. 187, 305). Karahanlı Türkçesinde: *kündüz* "gündüz", *yulduz* "yıldız" (DLT, s. 756, 765, 986). Harezmi Türkçesinde: *kündüz* "gündüz" (İML, s. 92). Kıpçak Türkçesinde: *yulduz* "yıldız", *kündüz* "gündüz" (KPTS, s. 168, 329). Çağatay Türkçesinde: *yulduz* "yıldız", *kündüz* "gündüz" (ALÇS, s. 236, 345).

9. { +egi }

Karaçay-Malkar Türkçesinde kullanım sahası çok az olan eklerden biridir. Bu ekte teşkil edilmiş sadece iki kelime mevcuttur: *içegi* "bağırsak", *iyegi* "kaburga kemiği, eye kemiği". Bunlar da aslında Eski Türkçe döneminde +AgU ekiyle teşekkül etmiş olan kelimelerdir. Yani günümüz itibarıyla ölü bir ektir. Bilâhare bu ek bazı ses değişimleri neticesinde Karaçay-Malkar Türkçesinde +Av şeklini almıştır. Aslında Eski Türkçe döneminde +AgU ekinin esas işlevi sayı isimlerine eklenmek suretiyle ortaklık ve birliktelik ifadesi veren topluluk sayı isimleri yapmaktır. Eski Türkçede topluluk sayı isimleri dışında +AgU ekiyle teşkil edilmiş kelimeler sadece *eyegü* ve *içegü* kelimeleriyle sınırlıdır. Hatta Orhon Türkçesinde bu kelimelere de rastlanmamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde: *eyegü* "yan, taraf", *içegü* "iç, bağır, derun" (EUTS, s. 79, 88). Karahanlı Türkçesinde: *eyegü* "kaburga, eye kemiği", *içegü* "kaburga kemiklerinin içinde kalan kısım" (DLT, s. 652, 660). Harezmi Türkçesinde: *eyegü* "kaburga", *içegü* "kaburga kemiklerinin iç tarafında bulunan şeylerin adı; bağırsak" (HATS, s. 154, 214). Kıpçak Türkçesinde: *eyegü* ~ *iyegü* "omurga, eye kemiği", *içegü* ~ *içegi* "kaburga kemiklerinin içinde bulunan beyazımsı sıvı" (KPTS, s. 78, 105, 117). Çağatay Türkçesinde: *eyegü* "kaburga, kaburga kemiği", *içek* "bağırsak" (WRÇTS, s. 177, 189).

10. { +gAç / +kAç / +gUç / +kUç }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan eklerden biridir. Bu ekte teşkil edilmiş isim ve isim soylu kelimelerin sayısı fazla değildir: *tüngüç* "ilk, birinci", *öngeç* "iki yaşında, ikinci; yemek borusu", *erkeç* "üç yaşındaki teke; öncü, lider", *örkeç* "devenin hörgücü", *dükgüç* "kütük", *öñküç* "ödünç, borç, faiz", *calangaç* "fakir, yoksul, muhtaç", *karılgaç* "kırlangıç". Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde bu ek şekil ve işlev bakımından aynıdır. Orhon Türkçesinde: *ıgaç* "ağaç" (Tekin, 2016, s. 80). Eski Uygur Türkçesinde: *karılgaç* "kırlangıç", *kuşgaç* "serçe", *irkeç* "genç teke" (EUTS, s. 169; Eraslan, 2012, s. 97). Karahanlı Türkçesinde: *erkeç* "genç teke", *kuşgaç* "serçe", *yıgaç* "ağaç" (DLT, s. 642, 751, 969). Harezmi Türkçesinde: *karlugaç* "kırlangıç", *yalangaç* "çıplak", *yıgaç* "ağaç" (HATS, s. 254, 592; NF, s. 482). Kıpçak Türkçesinde: *deglügeç* "delice kuşu", *erkeç* "erkek keçi,

teke", *karlağaç* "kırlangıç", *örgeç* "hörgüç; enenmiş erkek koç" (KPTS, s. 58, 75, 129, 211). Çağatay Türkçesinde: *karluğaç* "kırlangıç", *yalangaç* "çıplak", *yıgaç* "ağaç; bir mesafe, uzunluk ölçüsü", *ylgeç* "yelpaze" (WRÇTS, s. 212, 448, 451).

11. { +gAn }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan ve sadece birkaç isim ve isim soylu kelime tespit edilen eklerden biridir: *kılğan* "sert kıl; dağda yetişen bir ot", *hürgen* "zayıf, çelimsiz, cansız, soluk < *hire* "cılız, zayıf, ince; çelimsiz, bitkin" + gen. Bu ek Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde de işlek olarak kullanılmayan ve işlevi tam olarak belli olmayan bir ektir (Clouston, 2007, s. 190). Tespit edilen örneklerden bu ekle daha çok bitki isimleri teşkil edildiği anlaşılmaktadır (Erdal, 1991, s. 85). Orhon Türkçesinde bu ekle teşekkül etmiş herhangi bir kelimeye rastlanmamaktadır. Eski Uygur Türkçesinde ise +gAn / +kAn şeklinde kullanıldığı görülen bu ekle teşkil edilmiş bazı kelimeler tespit edilebilmektedir: *çimgen* ~ *çümgen* "çimen, çayır", *çupağan* "hünnap tohumu", *arpağan* "yabanî arpa", *üyürken* "yabanî darı", *yitiken* "büyük ayı yıldız topluluğu" (Erdal, 1991, s. 85-86).

Bazı çalışmalarda Orhon Türkçesi ve Eski Uygur Türkçesi için bu ekle ilgili olarak; *kapgan* "tutan, yakalayan", *tabışgan* "tavşan", *sıçgan* "sıçan, fare" ve *taygan* "tazı" gibi bazı kelimelerin örnek olarak verildiği görülmektedir. Ancak bu kelimelerin kök veya gövde yapılarının fiil olmasından dolayı isim soylu kelime yapım işleviyle kullanılan +gAn ekine örnek olarak gösterilmeleri uygun değildir. Mesela Orhon Türkçesi döneminden itibaren kullanılan *tabışgan* kelimesinin teşekkülüyle ilgili pek çok farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunların başlıcaları; *tabışgan* kelimesinin Moğolca *taulai* kelimesiyle ya da Eski Türkçe *tav-* "sıçramak, zıplamak", *taviş-* "koşmak, kımıldamak, atlamak, sıçramak", *tavra-* "hızlı koşmak", *tap-* "bulmak, kulluk etmek" fiil kökleri ile *tab* "düzleştirme, tepme, yere vurma", *tabış* "ses, gürültü, şamata" isim köklerinden meydana geldiği şeklindedir (Erdal, 1991, s. 885). Eski Türkçede "bulmak; kazanmak, elde etmek" ve "tapmak, yüceltmek, ululamak, kulluk etmek" anlamlarında kullanılan *tap-* fiilinin "bulmak" anlamıyla bağlantılı olarak ayrıca "doğurmak, üremek" şeklinde bir anlamı daha mevcut olabilir. Eski Uygur Türkçesinde "çoğalmak, artmak" anlamına gelen *tabra-* fiilinin (EUTS, s. 219) kelimenin bu anlamıyla ilgili olması ihtimal dâhilindedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde *tap-* fiilinin bu anlamı korunmuştur: *sabiy tap-* ~ *bala tap-* "çocuk doğurmak", *gakkı tap-* "yumurtlamak". Ayrıca Kırgız, Kazak ve Altay Türkçelerinde de "çocuk doğurmak" anlamına gelen bir *tap-* fiili mevcuttur (Erbay, 2007, s. 30-32).

Eski Türkçe *tabışgan* kelimesinin etimolojisiyle ilgili öne sürülen görüşlere temel dayanak olarak tavşanların; hızlı koşma, süratli olma, toplama, zıplama, seğirtme, sıvışma, ses, gürültü, vb. vasıflarıyla ilgili vasıfları dikkate alınırken; bu hayvanların "doğurganlık" ve "hızlı üreme" özellikleri gözden kaçmış gibi görünüyor. Bilindiği üzere olan tavşanlar yılda 5-6 defa doğum yapan ve her bir doğumda da 7-8 adet yavru doğuran, yani oldukça "doğurgan" ve "hızlı üreyen" bir memeli hayvan türüdür. Bu özellikleri dolayısıyla da *tabışgan* kelimesinin Eski Türkçe **tab-* "doğurmak" ve *tabra-* "çoğalmak, artmak" fiilleriyle ilişkili olma ihtimali daha yüksektir.

Orta Türkçe döneminde +gAn / +kan ekiyle kurulmuş isimlerin sayıca biraz daha arttığı görülmektedir. Karahanlı Türkçesinde: *arpagan* “arpaya benzer başağı tanesiz bir bitki”, *başgan* “20-45 kilo ağırlığında büyük bir balık”, *ingen* “dişi deve”, *karakan* “dağda yetişen bir ağaç”, *temürgen* “ok temreni”, *yetigen* ~ *yetiken* “yedi kardeşler adı verilen yıldız, büyük ayı” (DLT, s. 556, 577, 666, 685, 868, 967). Harezmi Türkçesinde: *çimgen* “çimen, çimenlik”, *tuturgan* “pirinç”, *yitigen* “yedi kardeş denilen yıldız kümesi” (NF, s. 104, 440; HATS, s. 623). Kıpçak Türkçesinde: *yetegen* ~ *yeteken* “Ülker yıldızı” (KPTS, s. 317, 319). Çağatay Türkçesinde: *arpagan* “arpaya benzer bir bitki, yulaf”, *yetigen* “Küçükayı ve Büyükayı takımyıldızı” (WRÇTS, s. 93, 450). Bu ekle ilgili olarak son bir not: Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde geçen *yetigen* “yedi yıldızdan oluşan Büyükayı yıldız kümesi” kelimesinin de +gAn ekiyle teşekkül etmesi biraz şüpheli görünmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu kelime *çeticegen* şeklindedir. Kanaatimizce bu kelime başlangıçta *yeti* + *yigen* “yedi yeğen, yedi kuzen, yedi kardeş” şeklinde birleşik bir kelime hâlinde iken hece yitimi neticesinde kısalarak *yetigen* şeklini almıştır.

12. { +gIn / +gUn / +kın / +kUn/ +hın / +hun }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olarak kullanılmayan ve sadece birkaç isim ve isim soylu kelime tespit edilebilen eklerden biridir: *algın* “ilkin, ilk önce, en önce, önce evvelâ, en baştan”, *çıçgın* ~ *çıçhın* “çubuk, şiş, değnek, ince sopa”, *aşhın* “mide; işkembe”, *alkın* “henüz, hâlâ, daha”, *kuzgun* “kuzgun, kara karga”. Eski Türkçe döneminde bu ek +gUn şeklindedir. Genellikle topluluk ismi teşkilinde kullanılan bu ekin işleklik derecesi fazla değildir (Clouston, 2007, s. 190). Ancak bu ekin Eski Türkçe döneminde sadece topluluk ismi değil, başta hayvan ve bitki isimleri olmak üzere muhtelif kelimelerin teşkilinde kullanıldığı da görülmektedir (TTKBS, s. 585-586). Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde bu ekle teşkil edilmiş kelimeler şöyledir; Orhon Türkçesinde: *elgün* “halk”, *iniygün* “küçük kardeşler”, *kelingün* “gelinler”, *taygun* “taylar”; ayrıca +un ekiyle: *bodun* “boylar, kabileler, halk”; *kuzgun* “kuzgun”, *sıgun* “geyik”, *yargun* “bir tür geyik” (Tekin, 2006, s. 166; Tekin, 2016, s. 82, 299, 301, 303, 305, 309, 314). Eski Uygur Türkçesinde: *alkugun* “bütünüyle, hepsi”, *kamağun* “bütünüyle, hepsi”, *örgin* ~ *örgün* “taht, saray”, *kuzgun* “kuzgun, karga” *ilkün* “halk, millet, bodun” (Gabain, 1988, s. 44; EUTS, s. 93, 152, 190; Eraslan, 2016, s. 97). Karahanlı Türkçesinde: *elkün* “halk, memleket”, *argun* “yarım arşın uzunluğunda vücudu olan bir sıçan türü”, *arkun* “yabani aygır ile ehlî kısraktan doğan at, küheylan”, *kadın kadnağun* “kayınlar ve güveyiler”, *kökegün* “göksineği, et sineği”, *kuşgun* “Bektaşî üzümü anlamına gelen *uşgun*’un bir varyantı; hayvanların yem olarak yediği taze kamış”, *kuzgun* “kuzgun”, *teñilgün* “çaylak kuşu”, *tüşgün* “geven, kitre çalısı”, *yügürgün* “akdarı gibi taneleri olan, taneleri kırmızı bir bitki” (KB, s. 300; DLT, s. 554, 556, 675, 734, 751, 753, 868, 912, 992). Harezmi Türkçesinde: *kuzgun* “büyük kara karga” (İML, s. 49). Kıpçak Türkçesinde: *ilgün* “devlet; el gün, âlem”, *kuzgun* “siyah karga”, *kuskun* ~ *kusgun* “atın kuyruğu altından geçirilen kayış”, *küvegün* “arı”, *sümülgün* “hastanın zihin dalgınlığı” *yilgun* “ılgın ağacı” (KPTS, s. 109, 165, 166, 170, 245, 321). Çağatay Türkçesinde: *ögün* “başka, gayrı”, *kara kuzgun* “kara karga”, *tuygun* “ak doğan”, *kuskun* “atın kuyruğuna geçirip eyerin arkasına merbut olan ip ve kayış” (ALÇS, s. 105, 219; ÇOW, s. 139).

Aslında burada iki farklı ekin bilâhare birbirine karışarak tek bir ek hâline geldiği müşahede edilmektedir. Bu ekin Eski Türkçedeki “topluluk” ismi yapma işlevi herhalde “halk, millet” anlamına gelen *kün* kelimesinin ekleşmesinden kaynaklanmaktadır. Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde geçen *elgün* ~ *ilkün* ~ *ilgün* kelimeleri *el* “devlet, memleket” ile *kün* “halk, millet” kelimelerinin birleşmesinden teşekkül etmiştir. Burada *kün* kelimesi, eklendiği *el* kelimesine çokluk ya da topluluk anlamını taşımıştır (EUTS, s. 122). Bu kelimedenden mecazî anlamda “bayındır ve mamur olmuş, belli bir refah seviyesine erişmiş, kısacası âbâd olmuş bir devlet-millet” kavramı anlaşılmalıdır. Karaçay-Malkar Türkçesinde de buna benzer bir *üy kün bol-* “ev kurmak ve aile olmak; bir ailenin çalışarak, gayret ederek belli bir refah seviyesine ulaşması” şeklinde bir deyim mevcuttur. Yine bu kelime anlam değişimiyle olsa da Türkiye Türkçesinde *ele güne karşı* “dosta düşmana karşı; içinde bulunduğu durumu başkalarına belli etmemek” şeklindeki bir deyimde yaşamaktadır.

13. { +ldIm / +ldUm / +ltIm / +ltUm }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan bu ekin başlıca işlevi birkaç renk ismine eklenmek suretiyle benzerlik, gibilik, yakınlık ve andırma anlamlarını taşıyan sıfatlar yapmaktır. Örnek sayısı oldukça azdır. Bu sebeple ölü eklerden biri sayılır: *kızıldım* < *kız+gıl+dım* “kırmızımsı, kırmızımtırak”, *çaşıldım* < *yaş+gıl+dım* “yeşilimsi, yeşilimtırak”, *karaldım* < *kara+gıl+dım* “siyahımsı, siyahımtırak; koyu renk”. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ek aslında +gIl / +gUl ekleri ile +dIm / +dUm eklerinin birleşip kaynaşması neticesinde teşekkül etmiş olan +gIlIdIm / +gUlIdUm ekinden gelişmiştir (Habişev, 1971, s. 207).

Bu eke ve benzer yapıdaki bazı eklere günümüz Türk lehçelerinin pek çoğunda rastlanmaktadır. Kazak Türkçesinde: +gIlIdIm / +kIlIdIm / +IlIdIm / +ltIdIm / +gIlId / +gUlIdIr; Kırgız Türkçesinde: +gIlIdIm / +gUlIdUm / +gIlId / +gUlId / +gIlIdIr / +gUlIdUr; Karakalpak Türkçesinde: +gIlId; Nogay Türkçesinde: +gıldım / +güldim / +ldım / +gilt / +gıldıy / +güldiy; Tatar Türkçesinde: +kıldım / +kilt / +gilt; Başkurt Türkçesinde: +gIlIdIm / +kIlIdIm / +kIlId / +gIlId; Kumuk Türkçesinde: +gilt / +gıldırım / +aldırım / +dIrIn; Kırım Türkçesinde: +gültüm / +ıltım / +ltım; Altay Türkçesinde: +giltIm / +kIlIdIm / +ltım; Tuva Türkçesinde: +gıldır / +güldür; Şor Türkçesinde: +ıldırım / +üldürüm; Türkmen Türkçesinde: +kilt / +gilt (Şçerbak, 1977, s. 115-116). A.M. Şçerbak bu ekle ilgili olarak Kazak Türkçesindeki *sargıltım* ve *sargımtıl* “sarımtırak, sarımsı” kelimelerini örnek vermek suretiyle +ltım ile +mtıl eklerinin yapı ve işlev bakımından aslında aynı ekler olduğunu ve metatez yoluyla bu eklerden birisinin şekil değişikliğine uğradığını, fakat bu eklerden hangisinin aslı (birincil) olduğu konusunda kararsız olduğunu söylemektedir (1977, s. 117).

Orta Türkçe döneminde +mtIl / +mtUl ekiyle renk isimlerine eklenmek suretiyle benzerlik ve gibilik anlamını taşıyan sıfatlar teşkil edildiği müşahede edilmektedir. Harezmi Türkçesinde bu ekle kurulmuş sadece bir kelime tespit edilebilmiştir: *karamtul* “karamsı, siyahımsı” (NF, s. 201). Çağatay Türkçesindeki kullanım sahası ise daha fazladır: *ağımtul* “akça”, *kökümtül* “mavimsi”, *karamtul* “siyahımsı”, *kızımtul* “kırmızımsı”, *sarımtul* “sarımsı”, *yaşımtul* “yeşilimsi” (Eckmann, 1988, s. 36). Orta Türkçe döneminde kullanılan bu ekin teşekkülüyle de ilgili pek çok görüş ileri

sürülmüştür. Genel olarak bu ekin Moğolcadaki *+btUr* ekinden kaynaklandığı ya da Moğolca *metü* edatı ile Türkçe *ol* işaret zamirinin birleşerek ekleşmesinden meydana geldiği görüşleri kabul görmektedir (Kinces-Nagy, 2012, s. 39).

Günümüzde Özbek Türkçesinde *+mtıl* (Coşkun, 2000, s. 39) ve Yeni Uygur Türkçesinde *+mtUl* (Öztürk, 2010, s. 29) gibi bazı Türk lehçelerinde seyrek olarak kullanılmaya devam eden bu ekin Karaçay-Malkar Türkçesindeki muadili *+ltım* (< *+gıltım*) ekidir. Yani bu ekin Karaçay-Malkar Türkçesinde *+mtıl* / *+mtUl* şekli mevcut değildir. Ancak yukarıda A.M. Şçerbak'ın işaret ettiği üzere *+ltım* ile *+mtıl* eklerinin yapı ve işlev bakımından aslında aynı ekler olduğunu fikrinden hareketle bu ekin esasen başlangıçta *+gil* eki ile *+(ı)mtı* ekinin birleşmesinden meydana gelmiş bir *+gıltım* şeklindeki bir ekten gelişmiş olması ihtimali vardır. Eski Anadolu Türkçesi döneminde *+msl* eki yanında onunla aynı işlevi gören bir *+mtıl* ekinin kısa süreli varlığı (Ergin, 2009, s. 172), Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesinde görülen *+mtUl* ekinin mevcudiyeti, Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde bir *+mtı* ekinin varlığının ve aynı zamanda da *+msı* ekinin öncülü olduğunun işaretidir. Bilâhare başlangıçta her ikisi de genellikle renk isimlerine eklenmek suretiyle benzerlik ve gibilik anlamlarını yükleme işlevinde kullanılan *+gil* ve *+mtı* eklerinin birleşmesinden **+gil(ı)mtı* şeklinde bir ek meydana gelmiş ve daha sonra yukarıda A.M. Şçerbak'ın izah ettiği üzere söz konusu bu ekten de muhtelif ses olayları ve metatez neticesinde *+ltım* ve *+mtıl* ekleri ortaya çıkmış olabilir.

14. { +mA }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan bu ekle teşkil edilmiş sadece birkaç kelime tespit edilebilmiştir: *cukama* “yufka, ince hamur yaprağı”, *avma* “gölgelik, gölge yer; serin yer”, *baçama* “başkan, lider, şef”. Fakat örnek verilen kelimelerin son ikisinin teşekkül yapısı şüphelidir. İlk olarak “avma” kelimesi *av* “ağ, örtü” + *ma* şeklinde teşekkül etmiş gibi bir görünüm sergilemekte ise de bu kelimenin *avana* “gölge, karaltı, karanlık” (< Ar. *avâne*) kelimesinden gelişmiş olması ihtimal dâhilindedir. İkinci olarak “baçama” kelimesinin *baç+a+ma* şeklinde teşekkül ettiği düşünülürse; kelimenin ilk hecesindeki *baç* kelimesinin “baş” olduğuna şüphe yoktur; İdil Bulgar Türkçesinde: *baç* “baş” (Tekin, 1988, s. 167), Çuvaş Türkçesinde: *puś* “baş, tepe, yukarı; başkan, müdür, amir” (Yegorov, 1964, s. 168). Muhtemelen *baç* kelimesi, *Kutada*, *Sevine*, *Tükele*, *Yoluğa*, *Togana*, *Arığa* örneklerinde olduğu gibi Eski Türkçe döneminde özel isim ve unvan isimleri teşkil eden +A ekinin (Erdal, 1991, s. 56) gelmesiyle *baça* şeklini almıştır. Buna verilecek bir başka benzer örnek de Eski Türkçedeki *kan* “han” unvanına karışıklık gelen Tuna Bulgar Türkçesindeki *kana* kelimesidir (Tekin, 1987, s. 43). Hatta *paşa* kelimesinin de bu cümleden ve kaynağını *baça* kelimesinden almış olması ihtimali de yüksektir. Türkçedeki *paşa* kelimesinin Farsça *pây-i şâh* veya *pâd-i şâh* ile Türkçe *baş+ağa* ve *beşe* “büyük kardeş” kelimelerinden geliştiği yönünde görüşler ileri sürülmüş olsa da söz konusu bu kelimenin Osmanlılardan çok daha önce Macarlar tarafından *başa* ve Memlûkluk Kıpçak Türkleri tarafından *başa* ~ *başsa* şeklinde kullanıldığı bilinmektedir (Togan, 1981, s. 490).

Ancak her halükârda *baçama* kelimesinin sonundaki +mA ekine izah getirmek oldukça güçtür. Çünkü eklendiği *baça* kelimesine anlam bakımından herhangi bir tesiri

olmamaktadır. Ayrıca Eski ve Orta Türkçe döneminde isimden isim yapan bir *+mA* ekine rastlanmadığı gibi günümüz Türk lehçelerinde de bu ekle teşkil edilmiş kelimelerin sayısı çok azdır. Belki bu kelimenin Eski Uygur Türkçesinde geçen *Baçan* şeklindeki bir özel isme (EUTS, s. 30) *+A* ekinin gelmesiyle *Baçana* şeklinde teşekkül ettiği ve bilâhare *b* ünsüzünün tesiriyle *n > m* değişmesi neticesinde *Baçama* şekline girmiş olabileceği düşünülebilir. Bunun dışında *Baçama* kelimesi ile Deşt-i Kıpçak lideri *Baçman* (Yalvar, 2018, s. 21) ve Memlûklü Kıpçak Türklerine mensup İskenderiye valisi *Seyfi Baçman* (Toparlı, 1992, s. 25) isimleri arasındaki benzerlikten dolayı bu kelimelerin birbirleriyle bir münasebeti olduğu düşünülebilirse de *Baçman* kelimesi de aslında bir unvan ismidir ve büyük bir ihtimalle kaynağını Farsça *Bâc-bân* (vergi toplama memuru) kelimesinden almıştır (Taymas, 2012, s. 203).

15. { +maç }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan, hatta ölü eklerden biridir. Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ekle teşkil edilmiş sadece bir kelime mevcuttur: *tilmaç* “tercüman”. Eski Türkçe döneminde bu ekle teşkil edilmiş herhangi bir kelimeye rastlanmamıştır. Orta Türkçe döneminde ise bu ekle teşkil edilmiş kelime sayısı da çok azdır: *tilmaç* ~ *tilmaç* ~ *tilmaç* “tercüman” (KB, s. 441, İML, s. 72, KPTS, s. 273, 276, WRÇTS, s. 378), *artukmaç* “değerli eşya, kıymetli şey” (WRÇTS, s. 95). Aslında burada örnek olarak verilen *tilmaç* kelimesini teşkil eden ekin isim soylu kelime yapım eki olduğu da şüphelidir. Yani *tilmaç* kelimesinin evvelce *tilmaç* (< *til+I-mAç*) şeklinde olması hiç de uzak bir ihtimal değildir. Kelimenin ikinci hecesindeki /ı/ ünlüsünün düşmesiyle bu kelimenin *tilmaç* şeklini almış olması, bu kelimenin sanki *+mAç* ekiyle teşekkül etmiş gibi bir görünüm arz etmesine yol açmaktadır. Eski Türkçede *til* kelimesinin “dil, lisan” anlamı dışında bir de “düşman hakkında bilgi; gözcü, haberci” şeklinde bir anlamı daha vardır (Tekin, 2016, s. 310). Aynı şekilde bu kelime DLT’de “dil, lisan” anlamından başka “düşmandan ele geçirilen adam, casus” anlamını da karşılamaktadır (DLT, s. 877). Yine DLT’de *tilk-* “Oğuz lehçesinde birisiyle konuşmak ve ondan haber almak” şeklinde geçen bir kelimedenden (DLT, s. 877) hareketle Eski Türkçe ve Orta Türkçede bu fiilin geçişsiz biçimi olan **til-* şeklindeki bir fiilin mevcut olabileceğini varsayabiliriz.

Eski ve Orta Türkçede “muhbir, casus, söz getirip götürün” anlamlarını ifade eden *til* kelimesine isimden fiil yapan *+I-* ekinin gelmesi suretiyle meydana gelen **til-* şeklindeki bir fiil köküne fiilden isim yapan *-mAç* ekinin de eklenmesiyle kısaca “istihbaratçı” anlamına gelen *tilmaç* kelimesi teşkil edilmiştir. Bilâhare bu kelimenin ikinci hecesindeki /ı/ ünlüsünün de düşmesi neticesinde *tilmaç* şeklini almış ve ayrıca “tercüman” şeklinde yeni bir anlam daha kazanmıştır. Karahanlı Türkçesi döneminde bu kelime hem “istihbaratçı” ve hem de “tercüman” anlamlarıyla nöbetleşe kullanılmaktadır. Bilahare bu kelimenin “istihbaratçı” şeklindeki ilk anlamı kaybolmuş, Harezmi Türkçesi döneminden itibaren de sadece “tercüman” anlamıyla kullanılmaya başlanmıştır.

16. { +mİş }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan eklerden biridir ve sadece iki kelimedede tespit edilmiştir: *altmış*, *çetmiş* “yetmiş”. Söz konusu bu ek Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde de sadece *altmış* ve *yetmiş* kelimelerinde görülmektedir (Clauson, 2007, s. 191; Tekin, 2016, s. 293, 315; EUTS, s. 13, 299; DLT, s. KB. s. 18; NF, s. 15; İML, s. 90; KPTS, s. 8, 320; ALÇS, s. 45). Buradaki +mİş ekinin Türk diline erken dönemde Ural dillerinin birinin vasıtasıyla üçüncü bir dilden girmiş olan *mış* ~ *mıs* “on ~ 10” kelimesinden evrildiği tahmin edilmektedir (Eren, 1999, s. 11).

17. { +ruv / +uruv }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan eklerden biridir ve sadece iki kelimedede tespit edilmiştir: *erkekruv* ~ *erkeguruv* (< *erkek+uruv*) “erkek, erkekler, erkek cinsi”, *tişiruv* (< *tişi+uruv*) “kadın, kadınlar, kadın cinsi, dişi”. Örneklerden de anlaşılacağı üzere bu ek aslında “soy, cins; kabile, boy” anlamına gelen *uruv* (< ET. *urug*) kelimesinin ekleşmesi neticesinde meydana gelmiştir.

18. { +(X)z }

Karaçay-Malkar Türkçesinde işlek olmayan eklerden biridir: *avuz* “ağız”, *egiz* “ikiz”, *köz* “göz”, *müyüz* “boynuz”, vb. çift uzuvları, ikileme veya çokluğu ifade eden kelimelerde görülmektedir. Bu ekle teşkil edilmiş kelimeler de Eski ve Orta Türkçe döneminde teşekkül etmiş kelimelerdir. Bu sebeple günümüz Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ek ölü eklerden biri sayılır. Orhon Türkçesinde: *köz* “göz” (Tekin, 2016, s. 304). Eski Uygur Türkçesinde: *agız* “ağız”, *köz* “göz”, *müñüz* ~ *müyüz* “boynuz” (EUTS, s. 7, 119, 134). Karahanlı Türkçesinde: *ikkiz* “ikiz”, *müñüz* “boynuz” (DLT, s. 663, 767). Harezmi Türkçesinde: *ekiz* “ikiz” (ME, s. 118). Kıpçak Türkçesinde: *egiz* “ikiz”, *müñüz* ~ *müyüz* “boynuz” (KPTS, s. 70, 192). Çağatay Türkçesinde: *büñüz* ~ *müñüz*, *mügüz* “boynuz”, *egiz* “ikiz” (WRÇTS, s. 131, 167, 283).

SONUÇ

Çalışmamızda, Kuzey-Batı (Kıpçak) Türk lehçeleri grubunda yer alan Karaçay-Malkar Türkçesinde artık işlekliliğini kaybederek kullanımdan çıkmış veya çok az kullanılan 18 adet isim ve isim soylu kelime yapım eki tespit edilerek incelenmiştir. Söz konusu bu eklerin her birinin işlevleri ve kazandırdıkları yeni anlamlar ile eklendikleri kök veya gövdelerle olan ilişkileri örnekler verilerek gösterilmiştir. Ayrıca söz konusu bu eklerin Orhon, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemlerindeki biçim, anlam ve işlevleriyle mukayese edilmek suretiyle söz konusu bu eklerin Karaçay-Malkar Türkçesindeki teşekkül yapısı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle, Karaçay-Malkar Türkçesindeki işlek olmayan isim soylu kelime yapım eklerinin her birinin şekil ve işlev bakımından tarihî geçmişi ve gelişimi de ortaya konulmuştur.

Çalışmamızda incelenen Karaçay-Malkar Türkçesine ait isim soylu kelime yapım eklerinden on ikisi, Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde teşekkül etmiş eklerle şekil ve işlev bakımından aynı eklerdir. Söz konusu bu ekler Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde olduğu gibi Karaçay-Malkar Türkçesinde de işlek olmayan eklerdir. Yani bu ekler daha Eski ve Orta Türkçe döneminde işlekliliğini kaybetmiştir ve o dönemde teşkil edilen az

sayıdaki kelime günümüz Karaçay-Malkar Türkçesinde muhafaza edilmektedir. Söz konusu bu eklerle bilâhare Karaçay-Malkar Türkçesinde yeni kelimeler teşkil edilmemiştir. Bu sebeple de bu ekler işlek olmayan ya da ölü ekler durumuna düşmüşlerdir. Bahsi geçen ekler şu şekildedir: { +(A)ç }, { +dI / +tI / +t }, { +DIş / +DUş < ET. +DIç / +Duç }, { +egi < ET. +AgU }, { +gAç / +kAç / +gUç / +kUç }, { +gAn }, { +gIn / +gUn / +kın / +kUn / +hın / +hun }, { +ldIm / +ldUm / +ltIm / +ltUm < ET. *+gıl(ı)mtı }, { +maç }, { +mİş }, { +(X)z }.

Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde görülmeyen { +çAn } ve { +mA } eklerinin Karaçay-Malkar Türkçesindeki kullanım sahası çok sınırlıdır. Aslında bir edat olan { +ala<ala } eki ile birkaç birleşik isimde ek görünümü arz eden { +ruv < uruv } eki ile teşkil edilmiş kelimelerin sayısı fazla değildir. Son olarak, Karaçay-Malkar Türkçesinde teşkil ettikleri kelime sayısı ancak birkaç kelimeyle sınırlı olan { +çAr } ve { +dAy / +tAy } eklerinin de Moğolcadan girmiş olmaları ihtimal dâhilindedir.

EXTENDED ABSTRACT

Karachay-Balkar Turkish is in the Black Sea-Caspian sub-group of North-West (Kipchak) Turkish, together with Kumuk, Crimean and Karay Turkish, respectively of geographic and linguistic proximity. Karachay-Balkar Turkish preserves almost all the characteristics of historical Kipchak Turkish in terms of phonetics and morphology. Karachay-Balkar Turkish's vocabulary is mostly composed of words belonging to Kipchak Turkish, and it shows remarkably close similarities with the vocabulary of Codex Cumanicus. However, in Karachay-Balkar Turkish, the number of words entered from neighboring Caucasian tribes such as Georgian, Circassian, and Ossetian and the early Mongolian, Arabic, Persian languages and recently from Russian, is not less. It is also noteworthy that Karachay-Balkar Turkish dialect, especially Cherek (Ogarı Balkar), is phonetically influenced by Ossetian. The majority of those who speak Karachay-Balkar Turkish live in the autonomous republics of Karachay-Cherkessia and Kabardino-Balkaria under the Russian Federation. The number of people speaking this language in both autonomous republics is around 350 thousand today. Apart from this, it is estimated that around a hundred thousand people speak this language mainly in Turkey and Kazakhstan, Kyrgyzstan, the United States, and Syria.

Parallel to the historical and contemporary Turkish dialects, a significant part of Karachay-Balkar Turkish vocabulary is composed of derived words. Of course, name-making affixes play an important role in the formation of these derived words. As it is known, noun affixes form new nouns by adding nouns and noun-derived words or verb-rooted nouns. Some of the name-making affixes are very functional. It is a living supplement that lives in the language; its meaning adds to the word it is added to is easily understood, and its examples are abundant. Some of them have truly little activity. In other words, the new word-forming properties of such affixes are now very reduced or completely lost. In fact, some of them have survived until today only in mold form with some words that were formed in the ancient periods of the language. Consequently, the affixes' strength is proportional to the frequency of their use or the number of words they constitute.

In our study, eighteen noun affixes no longer used or have lost their functionality in Karachay-Balkar Turkish, which is in the North-West (Kipchak) Turkish group dialects, were determined and examined. The functions of each of these affixes and their new meanings and their relations with the root or stem to which they are attached are illustrated by giving examples. By comparing the form, meaning, and functions of these affixes in Orkhon, Old Uyghur, Karakhanid, Khorezm, Kipchak and Chagatai periods of the Turkish language, the formation structure of these affixes in Karachay-Balkar Turkish has been tried to be revealed. Thus, each of the noun-making affixes' historical background and development of the unproductive noun-making affixes in Karachay-Balkar Turkish in terms of form and function has been revealed.

Twelve of the noun affixes from the Karachay-Balkar Turkish noun affixes examined in our study are the same in form and function as the affixes formed in the Old and Middle Turkish periods. These affixes are not active in Karachay-Balkar Turkish as in the Old and Middle Turkish periods. In other words, these affixes lost their functionality in the Old and Middle Turkish periods, and the few words formed in that period are preserved in today's Karachay-Balkar Turkish. After these affixes, no new words were created in Karachay-Balkar Turkish. For this reason, these attachments have become inactive or dead attachments. The aforementioned attachments are as follows: {+(A)ç}, {+dI / +tI / +t}, {+DIş / +DUş < ET. +DIç / +Duç}, {+egi < ET. +AgU}, {+gAç / +kAç / +gUç / +kUç}, {+gAn}, {+gIn / +gUn / +kIn / +kUn / +hIn / +hun}, {+ldIm / +ldUm / +ltIm / +ltUm < ET. *+gıl(ı)mtı}, {+maç}, {+mIş}, {+(X)z}. The usage area of {+çAn} and {+mA} affixes in Karachay-Balkar Turkish, which was not seen in the Old and Middle Turkish periods, is also minimal. In fact, the number of words formed with the affix {+ala}, which is a preposition, and the affix {+ruv < uruv}, which has an additional appearance in several compound names, is not much. Finally, it is possible that the affixes {+çAr} and {+dAy / +tAy}, whose number of words in Karachay-Balkar Turkish are limited to only a few words, are also from Mongolian language.

KAYNAKÇA

- Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ALÇS: Atalay, B. (1970). *Abuşka lûgatı veya Çağatay sözlüğü*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmet B. Mahmud Yükneki: Atebetü'l-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakov, N. A. Red. (1966). *Karaçay-Malkar tilni grammatikası: fonetika-morfologiya-sintaksis*. Appayev, A.M. & Ahmatov, İ.H. & Bayramkulov, A.M. & Boziyev, A.Y. & Goçiyayeva, S.A. & Jaboyev, B.H. & Musukayev, A.H. & Sottayev, A.H. & Habiçev, M.A.(Haz.). Nalçik: KMKB.
- Benzing, J. (1959). *Classification of the Turkic languages I. Philologiae Turcicae fundamenta. Tomus primus*. Deny, J. & Grønbech, K. & Scheel, H. & Togan Z. V. (Ed.), Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH, 1-5.
- Biray, N. & Ayan, E. & Ercilasun, G. K. (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi: ses-şekil-cümle bilgisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische grammatik der islamischen litteratursprachen mittelasiens*. Leiden: E. J. Brill.
- BTAH: Hisamitdinova, F.G. Red. (2011). *Başkort telenen akademik hüzlègè: 10 tomda. T. I (A), Öfö: RFAÖGÜ TTheİ Zeynep Bişiyeva "Kitap" Neşriyetè.*
- Clauson, S. G. (2007), *Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler*. Özalan, U. (Çev.). *Dil Araştırmaları*, 1(1), 185-196.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çağatay, S. (1972). *Türk lehçeleri örnekleri II*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Çağatay, S. (1978). *Kazan lehçesinde bazı tekitler*. *Türk lehçeleri üzerine denemeler içinde* (s. 168-175). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Çengel, H. K. (2017). *Kırgız Türkçesi grameri (ses ve şekil bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇOW: Kúnos, Ignaz (1902). *Şejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*. Budapest: Publications de la Section Orientale de la Société Ethnographique Hongroise: Franklin-Társulat Nyomdája.
- DLT: Kâşgarlı, M. (2015). *Dîvânü Lugâti't-Türk*. Ercilasun, A.B. & Akkoyunlu, Z. (Haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Duman, M. (2008). *Eski Türkiye Türkçesi devresinde +La ekli zarfların kullanımı üzerine*. *Turkish Studies*, 3/3, Spring, 345-355.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca el kitabı*. G. Karaağaç, (Çev.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, F. (2007). *Türkçede tap- fiilinin anlam özellikleri*. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 29-41.
- Ercilasun, A. B. (2008). *La enklitiği ve Türkçede bir pekiştirme enklitiği teorisi*. *Dil Araştırmaları*, 2, 35-56.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassov Verlag.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Baskı Evi.
- Eren, H. (2004). *Anadolu'da Kafkasya Türkleri II*. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, I, 163-249.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

- Ersoy, F. (2013). Çuvaş Türkçesindeki +lA eki üzerine. *Dil Araştırmaları*, 13, Güz, 57-71.
- Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ersoy, F. (2018). *Çağdaş Moğolca el kitabı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- EUTS: Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EZ: Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A.V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. Akalın, M (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ganiyev, F. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi söz yapımı*. Özşahin, M. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Habiçev, M. A. (1971). *Karaçayevo-Balkarskoye imennoye slovoobrazovaniye*. Çerkessk: SKİKÇO.
- Hacilayev, H. M. (1962). *Poslelogi i posleslojno-imenniye slova v Karaçayevo-Balkarskom yazıke*. Çerkessk: KÇKİ.
- HATS: Ünlü, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- İML: Battal, A. (1934). *İbnü-Mühenna Lûgati* (İstanbul Nüshasının Türkçe Bölüğünün Endeksidir). İstanbul: Devlet Matbaası.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). Uygur Türkçesinde la edatı üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C II* içinde (s. 1731-1735). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KB: Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndex*. Eraslan, K., Sertkaya, O.F. & Yüce, N. (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KE: Caferoğlu, A. (1931). *Abû Hayyân: Kitâb al-idrak li-lisân al-atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Kinces-Nagy, E. (2012). Çağatayca +(X)mtUl yapım eki hakkında. *Ankara Üniversitesi DTCF Türkoloji Dergisi*, 19/1, 33-42.
- KMTAS: Guzelani, J., Ahmatlanı, İ. & Jappulanı, A. (1996). *Karaçay-Malkar tilni angılatma sözlüğü*. Tom I A-J, Nalçık: El-Fa Kitap Basma.
- Kocasavaş, Y. (2003). Çağatay metinlerinde görülen la hakkında. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 242, 183-188.
- Korkmaz, Z. (1959). Türk dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme. *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, XVII(3-4), 275-354.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2010). LA Pekiştirme ek-edatının Türkiye Türkçesi ağızlarındaki uzantıları ve tekrarlamaya fillerinin yapısı üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1, 7-20.
- Korkmaz, Z. (2018). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KPTS: Toparlı, R. & Vural, H. & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Levitskaya, L.S. (1976). *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*. Moskva: İNGRVL.
- ME: Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud bin Omar bin Muhammed bin Ahmed Ez-Zamahşarî el-Hvarizmî: Mukaddimetü'l-edeb-hvarizm: Türkçesi ile tercümelî Şuster Nüshası: Giriş, dil özellikleri, metin, indeks*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MTS: Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük, C 1 (A-N)*. Karaağaç, G. (Çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- NF: Ata, A. (1998). *Mahmut b. Ali: Nehcü'l-Ferâdis-Uştmahtarınıñ Açuk Yolu-Cennetlerin Açık Yolu-III-Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2004). Türkçe enklitik edatı LA. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, C II* içinde (s. 2157-2173). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Önler, Z. (1996). Türkçede -IA zarf eki. *Uluslararası Türk Dili Kongresi Bildirileri (1992) içinde* (9-15). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Poppe, N. (2016). Moğol yazı dilinin grameri. Karaağaç, G. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Räsänen, M. (1957), *Materialien zur morphologie der türkischen sprachen*. Helsinki: Studia orientalia edidit societatis orientalis fennica XXI.
- Şçerbak, A. M. (1977). *Oçerki po sravnitelnoy morfologii türkskih yazıkov (imya)*. Leningrad: İzdatelstvo nauk Leningradskoye otdeleniye.
- Taymas, A. B. (2012). Kazan yurdunda bulunmuş tarihî bir vesika: Sahib Giray Han Yarlığı. (S. Acar, Transkripsiyon.), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVII/1, Temmuz, 185-235.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve dilleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1988). *Volga Bulgar kitabeleri ve Volga Bulgarcası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2006). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Togan, A. Z. V. (1981). *Umumî Türk tarihine giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TTKBS: Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Cilt I-II. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tulum, M. (1993). -La /-Le ekine dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXVI(1986-1993), 157-164.
- Üstüner, A. (2003), *Türkçede pekiştirme*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- WRÇTS: Erbay, F. (2011). *W. Radloff'un Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Aybil Yayınları.
- Yalvar, C. (2018). Deşt-i Kıpçakta Moğol hakimiyeti ve Kuman-Kıpçaklar. *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2/1, Ocak, İstanbul, 3-29.
- Yegorov, V.G. (1964). *Etimologičeskiy slovar Çuvaşskogo yazıkıa*. Çeboksarı: ÇKİ.

ERKEN ÇAĞATAYCA DÖNEMİNE AİT BİR FIKIH KİTABI

A FIIH BOOK OF THE EARLY CHAGATAI PERIOD

Mehdi REZAEI*

Öz

Son zamanlarda araştırmaların artmasıyla birlikte farklı kütüphane ve koleksiyonlarda Çağatay Türkçesiyle yazılmış birçok eser gün ışığına çıkmıştır. Söz konusu eserlerden biri de elimizdeki yazının konusunu oluşturan hacimli bir fıkıh eseridir. Bu eser sadece Çağatay sahasının değil genel Türk edebiyatının da şimdiye kadar bulunmuş en hacimli fıkıh eserlerinden biridir. Beş yüz sayfadan oluşan bu eser İslamî kuralları anlatmak üzere yüz baba ayrılmış, her bapta belli bir konu tüm ayrıntılarıyla incelenmiştir. Eksik olan bu yazmanın adı ve yazarı belirsizdir. İki müstensih tarafından kaleme alınan bu yazma gayet temiz ve okunaklıdır. İran Millî kütüphanesinde 5-29803 numarayla kayıtlı olan bu eser, Çağatay Türkçesi başta olmak üzere genel Türk dili ve edebiyatı açısından da oldukça önemlidir. Fıkıh çalışmalarının yanı sıra Türk dili ve edebiyatıyla ilgili yapılacak olan çalışmalar için de başvurulması gereken bir kaynak niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler

Çağatay Türkçesi, Fıkıh Kitabı,
Dil Özellikleri

Keywords

Chagatai Turkic, Fiqh Book,
Linguistic Features

Abstract

In recent years, along with the increase of researches, many works in Chagatai Turkic have been found in libraries and collections. One of these works is a fiqh tome, written in Chagatai Turkic. This work, not only in Chagatai literature but also in general Turkic literature, is amongst the biggest works of fiqh ever found. The purpose of this 500-page work is to state the Islamic principles. It is divided into a hundred chapters, in each chapter, a specific topic is examined with all the details. This work is incomplete, its name and author are not known. This version, which was written by two writers, is very clear and readable. The mentioned work, registered by the No. 5-29803 in the National Library of Iran, is of great importance in the field of Chagatai literature. The current work is a source, which can be used in future fiqh researches, as well as in researches about Turkic language and literature.

*Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i
Üniversitesi Fars Edebiyatı ve
Yabancı Diller Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
rizai_m613@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-8917-1559
Tahran / İRAN

Gönderim Tarihi: 17/07/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

GİRİŞ

İslamiyet yayıldıktan sonra İslam âleminde dinî içerikli pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu eserler genel olarak İslam'ı ve İslâmî kuralları kitlelere öğretmek amacıyla yazılmıştır. Söz konusu eserler çeşitli ulusların edebiyatını içerik ve biçim bakımından ciddî bir şekilde etkilemiştir. Türk edebiyatında ilk İslâmî eserler Karahanlı döneminde ortaya çıkmış, bu dönemden itibaren Türk edebiyatı yeni bir evreye girmiştir. İslam medeniyeti ve kültürünün yanı sıra Arapça ve Farsça ile yakın temasta bulunan Türk edebiyatı, yeni içerik, yeni üslup, yeni kavramlar, yeni sözcükler sayesinde köktenci bir şekilde değişime uğramıştır. Karahanlı döneminde *Dîvânu Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig* gibi önemli eserler yazılsa da bu döneme ait edebî eserlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Harezm ve Kıpçak sahalarında Türkçe eserlerin sayısında bir artış görülse de Çağatay döneminde eser sayısı ve çeşitlilik bakımından parlak bir devrin yaşandığı görülür. Bu yüzden Türk edebiyatı tarihinde Çağatay edebiyatının müstesna bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Başka tabirle Türk edebiyatının en verimli dönemlerinden biri Çağatay dönemidir. Yüzyıllar boyunca devlet dili olmakla birlikte bilim, din, sanat ve edebiyat dili olarak da kullanılan Çağatay Türkçesi beş yüz yılı aşkın bir sürede çeşitli coğrafyalarda etkisini sürdürmüştü. Orta Asya, Anadolu, İran, Hindistan gibi bölgelerde kaleme alınan Çağatay eserleri söz konusu edebiyatın zenginliğini göstermektedir. Türk edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden olan Ali Şir Nevaî yazdığı Türkçe eserlerle bu edebiyatı adeta zirveye taşımıştır. Babürlülerin kurucusu olan Babür Şah kaleme aldığı *Babürnâme* ile Türk edebiyatının en önemli mensur eserlerinden birini yazmıştır. Ebulgazi Bahadır Han *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* ile Türk tarihi ve kültürünü aydınlığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bunların yanı sıra Çağatay Türkçesiyle yazılmış onlarca edebî eser, söz konusu edebiyata çok farklı bir kimlik kazandırmıştır. Çağatay edebiyatı ile ilgili diğer bir husus ise bu lehçe ile yazılmış fıkıh eserleridir. Bilindiği gibi fıkıh ile ilgili yazılan eserler çeşitli konulara değindikleri için dinî çalışmaların yanı sıra dil ve edebiyat bakımından da oldukça önemlidirler. İnsan hayatının farklı alanlarıyla ilgili sunduğu bilgiler, ayrıntılı yorumlar, dil özellikleri, geniş sözcük hazinesi vb. hususlar dikkate alındığında bu tarz eserlerin önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Türk edebiyatında fıkıh ile ilgili birçok eserin yazıldığı bilinmektedir. Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış olan *Kitab-ı Gunya*, *Vikâye Tercümesi*, *Kudûrî Tercümesi*, *Mukaddime-i Kutbuddîn*, *Levh-i Mübârek*; Kıpçak sahasına ait *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, *Kitâb Fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî*, *Kitâb fi'l-Fıkh* ve *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî* Türk edebiyatının en önemli fıkıh eserlerinden sayılmaktadır.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış fıkıh eserleri ise son zamanlarda araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bunlar arasında Babür Şah'ın manzum olarak yazdığı *Mübeyyen Der Fıkh ve Muhammed bin Ahmedü'z-Zâhid* tarafından kaleme alınan *Tergîbü's-Salât* Çağatay Türkçesiyle yazılmış önemli fıkıh eserlerindedir. *Mu'allimü'l-Etrak* da fıkıh konularını anlatan başka bir eser olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak Çağatay Türkçesiyle yazılmış fıkıh eserleri zikrettiğimiz kaynaklarla sınırlı değildir. Araştırmaların artmasıyla birlikte yeni yazmalar da ortaya çıkmaktadır. Bu eserlerden biri de İran Millî Kütüphanesi'nde bulunan ve çalışmamızın konusunu oluşturan bir elyazmasıdır.

Kanaatimizce çeşitli kütüphane arşivlerini kapsamlı bir şekilde araştırdığımızda bu eserlere benzer birçok yazma elde edilecektir.

Elimizde bulunan bu denli hacimli bir yazmanın günümüze kadar bilinmemesi Çağatay edebiyatının yeterince araştırılmadığı ve bundan sonra da Çağatay Türkçesiyle yazılmış birçok eserin ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Özellikle İran kütüphaneleri bu bakımından oldukça zengindir.

YAZMANIN ÖZELLİKLERİ

İran Millî Kütüphanesi'nde bulunan yazma günümüze kadar elde edilmiş en hacimli Türkçe fıkıh eserlerinden biridir. 500 sayfadan oluşan bu yazmanın baştan beş ve sondan altı sayfası boş bırakılmış, 276. sayfasında da herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Eserin yazarı ve adı hakkında herhangi bir bilgi bulunmazken yazmanın ketebe kaydındaki bilgilere göre yazma iki müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Bu da söz konusu eserin başka bir nüsha üzerinden istinsah edildiğini göstermektedir. Yine eserin ketebe kaydına göre ilk 164 varak Molla Seyyid Ali, geri kalan 206 varak ise Molla Bay Murad tarafından kaleme alınmıştır. Bu verilerden hareketle eserin toplam varak sayısı 370'tir; ancak bizim elimizde bulunan yazmada 250 varak bulunmaktadır. Demek ki İran Millî Kütüphanesi'nde bulduğumuz yazma 120 varak eksiktir. Ayrıca bazı sayfa kenarlarında Farsça (اینجا چند صفحه افتاده است) "burada birkaç sayfa eksiktir" gibi ibareler görülmektedir. Molla Seyyid Ali tarafından yazılan sayfalarda on beş, Molla Bay Murad'ın kaleme aldığı sayfalarda ise on yedi satır bulunmaktadır. Yazma kitaplaştırıldığında varakların düzeni bozulmuş, kimi sayfaların yeri başka sayfalarla değiştirilmiştir. Örneğin 44. bap yazmanın sonlarında yer almaktadır.

Eser yüz baba ayrılmıştır; fakat eksik sayfalardan dolayı yirmi altı babın başlığı belli değildir. Elimizdeki yazmanın ketebe kaydına göre bu yazmanın yazılışı 20 Ramazan 1196 (29 Ağustos 1782) Pazar günü sona ermiştir. Yazma eksik sayfalarına rağmen Çağatay edebiyatının en hacimli eserlerinden biridir.

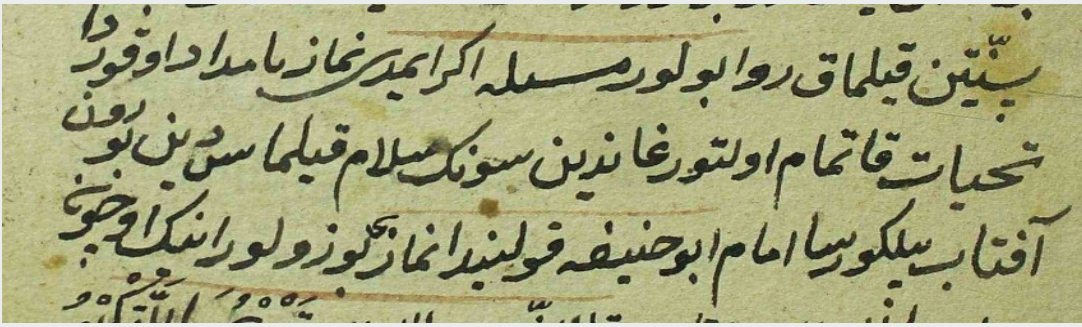
Yazmada verilen bilgiye göre eserin yazarı *kitābu'ş-şalāt* adında başka bir eseri de kaleme almıştır: *bu mes'eleni kitābu'ş-şalāt'da aytıp tamām kıldımız* "bu meseleyi Kitābu'ş-Şalāt'ta anlatıp bitirdik".

Eserde beş sayfalık bir giriş bulunmaktadır. Girişte bilimin önemine vurgu yapılarak âlimlerin peygamberlerin izinden gittikleri anlatılmıştır. Bu bölümde verilen bilgilere göre bu eserdeki fikhî meseleler İmam Ebu Hanife, İmam Şâfiî, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed bin Hasan görüşlerine dayanmaktadır. Bu bölümde, her şeyden önce Allah'ın birliğine inanmak gerekli görülmüştür. Dinî konularda ilk olarak Allah'ın daha sonra Peygamber'in ve en sonda da fıkıh bilginlerinin sözlerine uymak lüzumlu görülmüştür. Aynı bölümde fikhî meselelerin öğrenmesiyle ilgili Peygamber ile Muâz bin Cebel arasında gerçekleşen ikili konuşmaya yer verilmiştir.

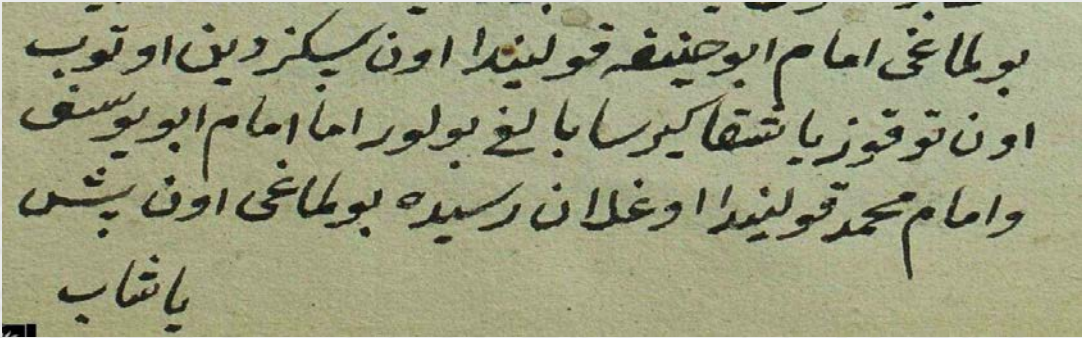
Esere baktığımızda dokuzuncu baba kadar başlıklar *Kitāb-ı evvel* "birinci kitap", *Kitāb-ı duvum* "ikinci kitap" vb. şekilde birbirinden ayrılmışlardır; ancak on birinci bapтан itibaren baplar *Bāb-ı yāzdehüm* "on birinci bap", *Bāb-ı devāzdehüm* "on ikinci bap" vb. şekilde gösterilmiştir. Babın sırası belirtildikten sonra başlığın konusu Arapça

olarak yazılmış, ardından da Çağatay Türkçesiyle söz konusu babın neyin hakkında olduğuna dair kısaca bilgi verilmiştir. Bu başlangıçtan sonra belirtilen konu tüm ayrıntılarıyla ele alınmış, farklı meseleler etrafında enine boyuna tartışılmıştır. Örneğin oruç babında oruç tutmanın tüm koşullarını ayrıntılı bir şekilde anlatmak için altmış meselenin üzerinde durulmuştur.

Kimi durumlarda yukarıda adı geçen imamların görüşlerine de yer verilerek herhangi bir mesele hakkında farklı bir görüş bulunduyorsa o görüş aktarılmıştır. Örneğin namazın vakti konusunda farklı bir görüşe sahip olan İmam Ebu Hanife'nin yorumuna şu şekilde yer verilmiştir: *mes'ele eger imdi namāz-ı bāmdād oqurda taḥiyyātka tamām oltuğandın soñ selām kılmadın burun āftāb bilgürse İmām Hanīfe qavlında namāzı bozulur.*

Ergenlik yaşı konusunda da farklı görüşler şu şekilde anlatılmıştır: *İmām Hanīfe qavlında on sekkizdin ötüp on tokkuz yaşka kirse bāliğ bolur ammā İmām Ebū Yūsuf ve İmām Muḥammed qavlında oğlan resīde bolmağı on biş yaşap on altığa kirse bāliğ bolur.*

YAZMANIN BAPLARI

Bapların başlığı Farsça sayılarla belirtilmiştir. Yazmanın sonlarına doğru başlıklar kırmızı mürekkeple yazılsa da büyük bir bölümü siyah mürekkeple yazılmıştır. Daha önce anlattığımız gibi yazmanın eksikliği sebebiyle bazı bapların başlığı belli değildir. Başlığı belli olmayan baplar şunlardır: 6., 7., 13., 27., 28., 29., 30., 39., 41., 42., 43., 57., 58., 62., 63., 80., 87., 88., 89., 92., 93., 94., 95., 96., 97. ve 98. bap.

Kimi bapların başlığı anlatılan konu itibariyle tahmin edilebilir. Örneğin 8. baptan önce mesh etmek hakkında bilgi verildiğine göre 7. babın mesh etmekle ilgili olması muhtemeldir veya 44. baptan önce miras ve kadın erkek ilişkisi gibi konular uzun uzun anlatılmıştır. Yazmada başlığı belli olan baplar şu şekildedir:

1. *Kitāb-ı evvel* در بیان معرفت الله والایمان والتوحید والاسلام و شریعت *barça yaratkanlar içinde evvel yaratkan ne turur dip sorsalar cevāb aytmaq kirek avvel ma'rifetullāh turur dip.* Birinci bapta marifet, iman, tevhit ve şeriat gibi kavramların tanımı yapılmış, Allah'ın mutlak kudretinden bahsedilip sıfatlarını sıralanmıştır. Bu bölümde, yüz yirmi dört bin peygambere, kutsal kitaplara, meleklerle, imamlara, kıyamete, cennete ve cehenneme iman getirmek vacip sayılmıştır. Müslüman olmanın koşullarından bahsedilip İslam'ın namaz, oruç, zekât, hac ve gusül gibi farizalarından söz edilmiştir. Devamında söz konusu farizaların hangi koşullarda uygulanabileceği hakkında bilgiler verilmiştir.

2. *Kitāb-ı düvvüm* در بیان طهارت *ābdest suyu birle yuvunmaq bābı turur.* Bu bapta abdest ve abdestte kullanılan suyun özelliklerinden bahsedilmiştir.

3. *Kitāb-ı siyyüm* الجنابة من الاغتسال و الصلوة و الاغتسال من الجنابة *bu ol bāb turur ṭahāret kılmak ikki türlü bolur biri namāzğa ṭahāret kılmak ve taqı biri cenābatka.* Üçüncü bap namaz abdesti ve gusül hakkındadır.

4. *Kitāb-ı çahārūm* الجنابت من الاغتسال *bu ol bāb turur kimersege cenābet ḥāli tigse neçük gusl kılmak kirek.* Dördüncü bap gusül hakkındadır.

5. *Kitāb-ı pencüm* الحيض والبار والمياه *bu ol bāb turur kim sular kim arıksız ya'nî necis bolğay anı bilmek ṭaharet kılmakğa ve taqı gusl kılmakğa revā ve taqı nārevā ikenin bilmek kirek.* Beşinci bap pis sular ve abdest almak veya gusletmek için kullanılabilen sular hakkındadır.

8. *Kitāb-ı heştüm* يخلف الوضوء *bu teyemmüm kılmaknı bilmek bābı turur.* Sekizinci bap teyemmüm hakkındadır.

9. *Kitāb-ı nüühüm* بيان الصلوة *bu namāz bābı turur imdi namāznı netük kılar anı bilmek kirek.* Dokuzuncu bap namaz hakkındadır.

11. *Bāb-ı yāzdehüm* بيان يكره من الصلوة فى الاوقات *bu ol bāb turur kim kayu vaktde namāz kılmak mekrūh turur anı bilmek bābı turur.* On birinci bapta namaz kılmanın hangi vakitlerde mekrūh olabileceğinden bahsedilmiştir.

12. *Bāb-ı devāzdehüm* مايجوز من الصلاة و ما لايجوز *bu ol bāb turur kim namāzğa kayu revā ve kayu nārevā bolmas ikenin bilmek bābı turur.* On ikinci bapta namazda nelerin doğru olup olmadığı anlatılmaktadır.

14. *Bāb-ı çahārdehüm* بيان صلوة المريض والمسافر *bu ol bāb turur kim kimerse igilik bîmār bolsa yā müsāfir bolsa namāznı netük kılmak kirek anı bilmek bābı turur.* On dördüncü bapta hasta ve yolcunun namazı hakkında bilgi verilmiştir.

15. *Bāb-ı pānzdehüm* بيان السهو فى الصلاة *bu ol bāb turur kimerse namāz içinde unutup ğalaṭ kılsa ya ziyāde kılsa ya kem bolsa kayu yerde secde-yi seho kilür ve taqı kayu yerde kilmes munı bilmek bābı turur.* On beşinci bapta sehv secdesi anlatılmıştır.

16. *Bāb-ı şānzdehüm* (تلاوت) بيان سجده تيلوت *bu ol bāb turur kimerse ḳur'an okurda secde āyetleri vāki' bolsa netük kılmak munı bilmek bābı turur.* On altıncı bapta secde ayetleri hakkında bilgi verilmiştir.

17. *Bāb-ı hefdehüm* بيان صلاة الجمعة *bu ol bāb turur kim ādîne namāznı kılmak netük bolur ne yerde revā bolur ve netük yerde revā bolmas cümlesin bilmek kirek.* On yedinci bapta cuma namazı etraflica anlatılmıştır.

18. Bāb-ı hejdehüm در بیان صلاة العیدین bu ol bāb turur kim 'iyd namāzını netük kılmak kirek anı bilmek bābı turur. On sekizinci bapta bayram namazı hakkında bilgi verilmiştir.

19. Bāb-ı nuzdehüm در بیان التکبیر فی ایام التشریق bu ol bāb turur kurban 'iydidin kin üç kün eyyamü't-teşrîk künleri içinde tekbîr netük kılmak sünnet bolur mu ya farîza turur mu su'al bilmek kirek bābı turur. On dokuzuncu bapta Kurban Bayramı'ndan sonra üç günlük teşrîk eyyamında söylenen tekbir hakkında bilgi verilmiştir.

20. Bāb-ı bistüm در بیان الاضحیه bu ol bāb turur kim kurban 'iydide kurbanlık sünnet mü turur ya farîza mu turur. Yirminci bapta Kurban Bayramında kurban kesmenin farz mı sünnet mi olduğu üzerinde durulmuştur.

21. Bāb-ı bist ü yeküm در بیان غسل الميت bu ol bāb turur kim ölügni netük kılmak (yumağ) ve netük kefen kılmak kirek ölügni yumağ kefen kılmak farîza turur ya sünnet mü turur munı bilmek bābı turur. Yirmi birinci bapta ölünün yıkanması ve tekfini hakkında bilgi verilmiştir.

22. Bāb-ı bist ü düvvüm در بیان صلاة الجنائزه bu ol bāb turur kim ölüge cenāze namāzı kılmak farîza turur mu ya sünnet turur mu anı bilmek bābı turur. Yirmi ikinci bapta cenaze namazı üzerinde durulmuştur.

23. Bāb-ı bist ü siyyüm در بیان الشهادة bu ol bāb turur kimerse netük ölse şehîd bolur ve netük bolsa şehîd bolmas munı bilmek bābı turur. Yirmi üçüncü bapta şehadet hakkında bilgi verilmiştir.

24. Bāb-ı bist ü çahārum در بیان الحيض bu ol bāb turur kim hatun namāzsız bolsa ve tağı netük hün körse namāzsız bolur yana niçe künde pāk bolur munı cümlesin bilmek bābı turur. Yirmi dördüncü bapta hayız konusu üzerinde durulmuştur.

25. Bāb-ı bist ü pencüm در بیان النفاس bu ol bāb turur kim hatun oğlan kiltürgendin soñ niçe künde pāk bolur munı bilmek bābı turur. Yirmi beşinci bapta nifas hakkında bilgi verilmiştir.

26. Bāb-ı bist ü şeşüm در بیان الصوم bu ol bāb turur kim ramazan ay içinde rüze netük tutmak kirek ve tağı netük kılsa bozulur ve netük kılsa bozulmas munıñ barçasın bilmek kirek. Yirmi altıncı bapta oruç tutmak üzerinde durulmuştur.

31. Bāb-ı siy ü yeküm در بیان زکوة bu ol bāb turur kişi zekāt berse netük bermek kirek kayu kimersege bermek revā bolur netük kişiğe berse revā bolmas farîza turur mu ya sünnet turur mu munı bilmek kirek. Otuz birinci bapta zekāt hakkında bilgi verilmiştir.

32. Bāb-ı siy ü düvvüm در بیان زکوة الذهب و الفضة bu ol bāb turur kim altun kümüş zekātını netük bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz ikinci bapta altın ve gümüşün zekātı üzerinde durulmuştur.

33. Bāb-ı siy ü siyyüm در بیان زکوة الابل bu ol bāb turur kim tivedin netük zekāt bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz üçüncü bapta deve zekātı hakkında bilgi verilmiştir.

34. Bāb-ı siy ü çahārum در بیان زکوة البقر bu ol bāb turur kişiniñ uyu bolsa uyge netük zekāt bolur munı bilmek bābı turur. Otuz dördüncü bapta sığır zekātı hakkında bilgi verilmiştir.

35. Bāb-ı siy ü pencüm *در بیان زکوة الغنم* bu ol bāb irür kim kişinin koy bolsa koyğa netük zekāt bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz beşinci bapta koyun zekāti üzerinde durulmuştur.

36. Bāb-ı siy ü şeşüm *در بیان زکوة الخيل* bu ol bāb turur kim yundқа netük zekāt kilür munı bilmek bābı turur. Otuz altıncı bapta atın zekāti hakkında bilgi verilmiştir.

37. Bāb-ı siy ü heftüm *در بیان العشریات السیر* bu ol bāb turur kim yirdin çık(k)an nierselerge zekātını netük bermek kirek munı bilmek bābı turur. Otuz yedinci bapta tarım ürünleri zekāti hakkında bilgi paylaşılmıştır.

38. Bāb-ı siy ü heştüm *در بیان الحج و العمرة* bu ol bāb turur kişi hacc-ı ‘umre kılsa netük kılmak kirek kayusı farıza turur kayusı vācib turur kayusı sünnet turur anı bilmek bābı turur. Otuz sekizinci bapta hac ve umre hakkında bilgi verilmiştir.

40. Bāb-ı çihilüm *در بیان النکاح* (Kırkıncı babın başlığı sayfa sonunda yer almakta ve bu sayfadan sonra birçok sayfa eksiktir.)

44. Bāb-ı çihil ü çahārum *در بیان الولد عندالفرقة* bu ol bāb turur kim ir hatunı birle cüdā bolsalar ayrılırsalar oğul kız atasığa bolur mu anağa bolur mu munı bilmek bābı turur. Kırk dördüncü bapta boşanmış eşlerin çocuklarının durumu anlatılmıştır.

45. Bāb-ı çihil ü pencüm *در بیان حق الزوجين* bu ol bāb turur kim ir hakkı hatunğa hatun hakkı irge netük bolur munı bilmek bābı turur. Kırk beşinci bapta eşlerin arasındaki haklar hakkında bilgi verilmiştir.

46. Bāb-ı çihil ü şeşüm *در بیان الطلاق* bu ol bāb turur kim kişi hatunını talāk kılayın dise ni türlüğ aytmakı birle talāk bolur munı bilmek bābı turur. Kırk altıncı bapta boşanma üzerinde durulmuştur.

47. Bāb-ı çihil ü heftüm *در بیان العنين والخصى و المجبوب* bu ol bāb turur kim kişi hatun alsa hatunğa yakınlık kılmasa anıñ hükmü netük bolur anı bilmek bābı turur. Kırk yedinci bapta erkeğin eşine yaklaşmaması durumunda hükmün ne olabileceği tartışılmıştır.

48. Bāb-ı çihil ü heştüm *در بیان الرجعة* bu ol bāb turur kim ir hatunnu talāk kılsa yana almakğa erklig bolur munı bilmek bābı turur. Kırk sekizinci bapta erkeğin eşini boşadıktan sonra tekrar onunla hangi şartlarda evlenebileceği üzerinde durulmuştur.

49. Bāb-ı çihil ü nüühüm *در بیان العتد* bu ol bāb turur kim hatun ‘iddet tutar bolsa netük tutmak kirek niçede ‘iddeti çıkar ve tağı niçede çıkmas munı bilmek bābı turur. Kırk dokuzuncu bapta kadınların iddet süresine dair bilgiler paylaşılmıştır.

50. Bāb-ı pencāhum *در بیان مايقع به الطلاق* bu ol bāb turur kim kişi hatunını niçe türlüğ söz birle talāk bolur niçe türlüğ söz birle talāk bolmas munı bilmek bābı turur. Ellinci bapta erkeğin hangi sözleriyle boşanmanın gerçekleşebileceği ve hangi sözlerle gerçekleşmeyeceği anlatılmıştır.

51. Bāb-ı pencāh u yeküm *در بیان الایلاء* bu ol bāb turur kim kayu kişi kāsam yād kılsa hatunınga katılmağay men dip ol anğ netük bolur katılsa yana ne kilür munı bilmek bābı turur. Elli birinci bap bir erkeğin eşiyile cinsel ilişkide bulunmayacağına dair yemin etmesi hakkındadır.

52. Bāb-ı pencāh u düvvüm *در بیان اللعان* bu ol bāb turur kim kişi hatunınga oynaş kıldıñ dip şirket kılsa ir hatunı birle yaraşmakı ve tağı ayrılmakı netük bolur munı bilmek bābı turur. Elli

ikinci bapta bir erkeğin kendi eşine oynas buldun dediği hâlinde eşlerin barışma veya ayrılma koşulları tartışılmıştır.

53. *Bāb-ı pencāh u siyyüm* در بیان العتاق *bu ol bāb turur kim kişi kulını küñini āzād kılsa netük kılsa āzād bolur netük kılsa āzād bolmas munı bilmek bābı turur.* Elli üçüncü bapta erkek ve kadın kölelerin ne şekilde azat edileceği hakkında bilgi verilmiştir.

54. *Bāb-ı pencāh u çahārum* المکاتب و المدبیر و الولد و المکاتب *bu ol bāb turur kim kayu küñ hācesidin 'ayal kiltürse netük bolur müdebbir kılmak ve taķı mükātib kılmak netük bolur munı bilmek bābı turur.* Elli dördüncü bapta bir cariye'nin sahibinden dünyaya çocuk getirmesi hakkında bilgi paylaşılmıştır.

55. *Bāb-ı pencāh u pencüm* الحرام و الحلال *bu ol (bāb) turur kim kişi netük baksa helāl netük kişiğe kıramak harām turur munı bilmek bābı turur.* Elli beşinci bapta helal ve haram bakışların üzerinde durulmuştur.

56. *Bāb-ı pencāh u şeşüm* الأشربة *bu ol bāb turur kim içer nierselerde kayusı helāl turur ve taķı kayusı harām turur munı bilmek bābı turur.* Elli altıncı bap helal ve haram içecekler hakkındadır.

59. *Bāb-ı pencāh u nühiüm* الوديعة *bu ol bāb turur kim kişi kişiğe emānet tapşurmak ol emānet tapşurğanı tik yok bolsa helāk bolsa tāvān kilür kilmes mü munı bilmek bābı turur.* Elli dokuzuncu bapta emanet ve onun kaybolması üzerinde durulmuştur.

60. *Bāb-ı şeştüm* اللقطة *bu ol bāb turur kim özge kininde niersesin kālasın tapkan bolsa anı netük kılmak kirek munı bilmek bābı turur.* Altmışıncı bapta birine ait herhangi bir eşyanın bulunması durumunda yapılması gerekenler anlatılmıştır.

61. *Bāb-ı şešt ü yeküm* جعل الابن *bu ol bāb turur kim kişi kaçkan niersenı tutsa anı netük kılmak kirek munı bilmek bābı turur.* Altmış birinci bapta kaçan bir şeyin (hayvan vb.) yakalanması durumunda ne yapılması gerektiği anlatılmıştır.

64. *Bāb-ı şešt ü çahārum* الاجارات *bu ol (bāb) turur kim kişi kişidin at yılķı muzdğa alsa ol yılķı ölse tise tāvān kilür mü kilmes mü andağ ok kişini muzdğa tutsa at yılķı bakturğalı anı ilginde helāk bolsa tāvān kilür mü kilmes mü munı bilmek bābı turur.* Altmış dördüncü bapta ücret karşılığında birinden at kiralandığı veya bir kişinin ücret karşılığında başkasının atına baktığı sırada atın ölümü gerçekleşirse ne gibi bir yolun izlenilmesi gerektiği açıklanmıştır.

65. *Bāb-ı şešt ü pencüm* الغصب *bu ol bāb turur kim kişi kişinin niersesin zor birle alsa netük yerde tāvān kilür netük yerde tāvān kilmes yana zor kılmak mübāh turur mu ya harām turur mu munı bilmek bābı turur.* Altmış beşinci bapta gasp ve zorbalık hakkında bilgi verilmiştir.

66. *Bāb-ı şešt ü şeşüm* السرقة والحدود *bu ol bāb turur kim kişinin ne niersesin oğurlasa had vācip bolur anı bilmek bābı turur.* Altmış altıncı bapta hırsızlık ve onun cezası üzerinde durulmuştur.

67. *Bāb-ı şešt ü heftüm* الشهادة *bu ol bāb turur kim kişi kişiğe güvāhlık berse netük güvāhlık bermekin bilmek kirek bābı turur.* Altmış yedinci bapta tanıklık hakkında bilgiler aktarılmıştır.

68. Bāb-ı şest ü heştüm الصدقة و الوقف در بیان الوقف و الصدقة bu ol bāb turur kim kişi öz malını tanrı tebārek ve te'alanın rızası için vakf kılsa yaşıllık işke dürüst bolur mu ya bolmas mu muni bilmek bābı turur. Altmış sekizinci bapta vakıf ve sadaka hakkında bilgi verilmiştir.

69. Bāb-ı şest ü nüühüm الشركة در بیان الشركة bu ol bāb turur kim kişi ortak bolsa nitek türlü işlerge ortak bolsa revā bolur ve taqı nitek türlü işlerge ortak bolsa revā bolmas muni bilmek bābı turur. Altmış dokuzuncu bapta ortaklık ve onun koşulları üzerinde durulmuştur.

70. Bāb-ı heftādum بیان الأيمان در بیان الأيمان bu ol bāb turur kim kişi anı içse anı bolur kefarete kilür nitek anı içse anı bolmas kefarete kilmes muni bilmek bābı turur. Yetmişinci bap yemin etme hakkındadır.

71. Bāb-ı heftād u yeküm السلم بیان السلم bu ol bāb turur kim körünmes niyerselerge sattıg kılsa revā bolur mu bolmas mu muni bilmek bābı turur. Yetmiş birinci bap bir şeyi görmeden satın alma hakkındadır.

72. Bāb-ı heftād u düvvüm البيوع بیان البيوع bu ol bāb turur (kim) kişi sevda kılsa netük kılsa helāl bolur netük sevda kılsa harām bolur muni bilmek bābı turur. Yetmiş ikinci bapta alışveriş hakkında bilgi verilmiştir.

73. Bāb-ı heftād u siyyüm الصرف بیان الصرف bu ol bāb turur kim altunnu kümüşke kümüşni altunğa satkın alsa netük kılmak kirek tarıknı tarığğa satkın alsa ya altunluk niyerseni altunğa kümüşlük niyerseni kümüşke satkın alsa netük kılmak kirek muni bilmek bābı turur. Yetmiş üçüncü bap farklı nesnelere birbirleriyle değış tokuş yapılması hakkındadır.

74. Bāb-ı heftād u şahārum الشفعة بیان الشفعة bu ol bāb turur kim kişi evin yerin bağı satar bolsa bığāne kişige imdi koşnuları ol yerni özleri almak tilese munun atı tázice şuf'a timek bolur bu şuf'a time tilek netük bolur muni bilmek bābı turur. Yetmiş dördüncü bapta komşuluk hakkı üzerinde durulmuştur.

75. Bāb-ı heftād u pencüm المضاربة بیان المضاربة bu ol bāb turur kim kişi bir birige tağar satıp nef'ğa ortak bolmağğa... Yetmiş beşinci bap mudarebe hakkındadır.

76. Bāb-ı heftād u şeşüm الوكالة بیان الوكالة bu ol bāb turur kim biregü biregünü vekil kılsa da'vî kılmak kayu revā bolmas meger niçe türlü yerde revā bolur. Yetmiş altıncı bapta vekâlet hakkında bilgi verilmiştir.

77. Bāb-ı heftād u heftüm الدعاوى بیان الدعاوى bu ol bāb turur kim kişi birle da'vî kılmak netük bolur. Yetmiş yedinci bapta dava türleri üzerinde durulmuştur.

78. Bāb-ı heftād u heştüm القسمة بیان القسمة bu ol bāb turur kim bir ikindi kişiler arasında ortaklık bolsa anı netük üleşmek kirek bolur anı bilmek bābı turur. Yetmiş sekizinci bap iki kişi arasında bulunan ortak bir şeyi bölüşmek hakkındadır.

79. Bāb-ı heftād u nüühüm الاقرار بیان الاقرار bu ol bāb turur kim kişi da'vî içinde sükut tursa söz ibtidā kılmasa mağar kilgen tik bolur muni bilmek bābı turur. Yetmiş dokuzuncu bapta bir davada ikrar etme üzerinde durulmuştur.

81. Bāb-ı heştād u yeküm الكفالة بیان الكفالة bu ol bāb turur kim kişige kefil tursa ilig tutsa dürüst bolur mu tutkuçığa berim kilür mü muni bilmek bābı turur. Seksen birinci bapta kefalet hakkında bilgi verilmiştir.

82. *Bāb-ı heştād u düyyüm* *در بیان الحوالة* bu ol *bāb* turur kim bir kişiniñ yana bir kişide algısı bolsa ol birimçi kişiniñ yana özge kişide algısı bolsa... Seksen ikinci bapta havale ve devretme üzerinde durulmuştur.

83. *Bāb-ı heştād u siyyüm* *در بیان الزمن* bu ol *bāb* turur kim bir kişi birim için girev koysa ol girev koyğan nirse helāk bolsa hükm-i dīn kilür netük girev koysa revā bolur netük girev koysa revā bolmas munı bilmel *bābı* turur. Seksen üçüncü bap rehin hakkındadır.

84. *Bāb-ı heştād u çahārum* *در بیان الصلح* bu ol *bāb* turur kim şulh kılmağ *bābı* turur. Seksen dördüncü bapta barışma üzerinde durulmuştur.

85. *Bāb-ı heştād u pencüm* *در بیان المزرعة* bu ol *bāb* turur kim kişi ikin ikseler netük ortak bolsa revā bolur ve tağı netük ortak bolsa revā bolmas munı bilmek *bābı* turur. Seksen beşinci bapta ekin ve ekincilik hakkında bilgi verilmiştir.

86. *Bāb-ı heştād u şeşüm* *در بیان الجنایات* bu ol *bāb* turur kim kişi bir kişini öltürse ol kişiğe ne kilür ni yerde *tāvān* kilür ne yerde *kaşāş* kilür munı bilmek *bābı* turur. Seksen altıncı bap cinayet hakkındadır.

90. *Bāb-ı nevedüm* *در بیان المرتد* bu ol *bāb* turur kim müslümān kişi ir ve *hatun* kâfir bolsa *na'uzu billāh* anar ni kilür anıñ niyresesi tavarı kimge bolur munı barça bilmek kirek bolur. Doksanıncı bapta mürtet hakkında bilgi verilmiştir.

91. *Bāb-ı neved ü yeküm* *در بیان الجزية* bu ol *bāb* turur kim müslümānlar turur yerde *tersā* *cuhūd* muğ turur bolsalar alarnıñ hükmi nitek bolur anı bilmek *bābı* turur. Doksan birinci bapta cizye üzerinde durulmuştur.

99. *Bāb-ı neved ü nüühüm* *در بیان الكراهية* bu ol *bāb* turur kim peygāMBER 'aleyhi's-selām aydı andağ kılmanlar tip ol işni kılmağ kerāhet kılmağ bolur... Doksan dokuzuncu bapta mekruh işler hakkında bilgi verilmiştir.

100. *Bāb-ı şadum* *در بیان کلام الكفر* bu ol *bāb* turur kim ir *hatun* tilinde *kaşu* söz aytmak birle kâfir bolur munı bilmek kirek bolur. Yüzüncü bap küfür hakkındadır.

YAZMANIN DİL ÖZELLİKLERİ

Tanıtmaya çalıştığımız bu hacimli eserin bütün dil özelliklerini bir makaleye sığdırmak mümkün değildir. Ancak eserin tipik dil özelliklerine değinmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz. Söz konusu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

• Çağatay metinlerinin genelinde görüldüğü gibi elimizde bulunan yazmada da bazı sözcüklerde çift şekil görülmektedir. Bu durum daha çok /ğ/ yerine /k/ sesinin kullanılması sonucu ortaya çıkmıştır:

mundağ / *مونداغ* (80-5) ~ *mundağ* / *مونداق* (17-3), *andağ* / *انداغ* (84-2) ~ *andağ* / *انداق* (472-8), *uluğ* / *اولوغ* (83-9) ~ *uluğ* / *اولوق* (463-3), *ortağ* / *اورتاغ* (334-13) ~ *ortağ* / *اورتااق* (418-1), *tarığ* / *تاریغ* (40-15) ~ *tarığ* / *تاریق* (418-16), *arığ* / *اریغ* (18-12) ~ *arığ* / *اریق* (349-16), *kuduğ* / *قذوغ* (40-15) ~ *kuduğ* / *قذوق* (38-1), *güvahlık* / *کواه لیک* (310-8) ~ *güvahlık* / *کواه لیک* (323-1), *yuymak* / *یویماق* (120-6) ~ *yumak* / *یوماق* (118-6), *ikinç* / *ایکینجی* (100-1) ~ *ikinçi* / *ایکینجی* (194-8), *tise* / *تیس* (418-1) ~ *dise* / *دیس* (80-1), *tik* / *تیک* (418-1) ~ *dek* / *دک* (43-1), *netük* / *نتک* (108-2) ~ *nitek* / *نیتک* (472-17), *sovuk* / *سوق* (211-6) ~ *savuk* / *ساقوق* (35-6), *üzük* / *اوزوک* (382-3) ~ *yüzük* / *یوزوک* (382-2).

• Kimi durumlarda Farsça ve Arapça sözcükler Türkçenin ses yapısına göre yazılmıştır:

pencâh u yeküm / پنجاه يكوم (238-1), *şest ü yeküm* / شصت يكوم (275-6), *tilâvet* / تيلوت (95-9), *fıkh* / فيقيه (8-12), *bâliğ* / بالغ (373-15), *hergiz* / هرگز (256-1).

• Sözcük içinde bulunan /d/ ve sızıcı /d/ sesi Çağatay Türkçesinde genellikle /y/ sesine dönüşmüştür; ancak kimi durumlarda söz konusu seslerin korunduğunu görebiliriz. Aynı durum, elimizdeki yazmada da görülmektedir. Çağatay metinlerinde pek görülmeyen *boğun* "halk" sözcüğü bu örneklerden biridir.

eger kuduk içinde *sıçkan tüşüp ölse* "eğer kuyu içine fare düşüp ölse" (38-14), *tilkü kiş adığ arslan dek* "tilki, samur, ayı, aslan gibi" (81-15), *niçe vekil idğalı* "birkaç vekil göndermek için", *kaşu kudukğa bir tamu şarâb tamsa ol kuduk suyu barça harâm bolur* "herhangi bir kuyuya bir damla şarap damlasa o kuyunun bütün suyu haram olur" (260-6), *evvel kint içinde âdîne namâzı kılamak revâ bolur ikinç bodun kirek imâmdın başka üç kişi bolsa revâ bolur* "birinci, cuma namazını kent içinde kılamak uygun olur, ikinci halk gerek, imamdan başka üç kişi olursa uygun olur" (100-1), *bu türlüğ cânavarlar kuduk içinde idimasa bozulmasa anı çıkarsalar* "bu tür hayvanlar kuyu içinde kokuşmayıp bozulmasa onu çıkarsalar" (39-8), *öñdün idmak kirek* "önden göndermek gerek" (124-5), *cenâze namâzı kılamak ol boğun üze cümle farîza turur* "cenaze namazı kılamak bütün halk üzerinde farzdır" (439-10), *kaçan kim sizlerge bu boğunnuş ulukları kilse* "bu halkın büyüklüğü ne zaman sizin yanınıza gelse" (463-3), *eger oğul bolsa bedük bolğınça anası birle turmak kilür* "eğer oğul olursa büyüyünceye kadar annesi ile kalması gerek" (417-7), *bir uçı yerde kalsa ol imdi bedük bolur* "bir ucu yerde kalsa o şimdi büyük olur" (81-8).

Birçok örnekte de *d > y* değişimi yaşanmıştır:

burnu tik ayakı tik ya barmakları tik "burnu gibi, ayağı gibi ya da parmakları gibi" (416-6), *ikki ortağdın birisi ayrılalıñ tise* "iki ortaktan birisi ayrılalım dese" (417-17), *andın son ayrılmaq tilese* "ondan sonra ayrılmak dilsese" (213-14), *boyakçı tik altunçı tik* "boyacı gibi kuyumcu gibi" (282-9), *kuyrukı yok bolsa* "kuyruğu olmazsa" (114-7), *imgek kayğu yok, yémek içmek yok, yatıp uyumak yok* "sıkıntı kaygı yok, yemek içmek yok, yatıp uyumak yok" (13-12).

• Eski Türkçede söz içi ve söz sonunda bulunan /b/ sesi farklı gelişmeler sonucunda /w/ (ف), /v/ (و) ve /y/ (ی) seslerine dönüşmüştür:

tarık tik ya böz tawar tik "ekin gibi ya da kumaş cinsinden mal gibi" (418-16), *ol tawarın barça ol birimçiğe birmek kirek* "o malı tamamen o borçluya vermek gerek" (424-4), *yağşı mu turur yawuz mu turur* "iyi midir yoksa kötü müdür?" (356-1), *at uy ya tive satkın alsa* "at sığır veya deve satın alsa" (361-10), *oları bozmaq öltürmek kul küñ kılamak mal tavarlarını almak hîç revâ bolmas* "onları yenmek öldürmek kul cariye yapmak mal varlıklarını almak asla doğru değildir" (444-13), *anıñ niervesin tavarın mevokuf kılamak kirek* "onun malının vakfedilmesi gerek" (465-10), *ol öyni imâret kılma* "o evi imaret yapsa" (280-6), *öy igesi andağ aytsa* "ev sahibi öyle söylese" (292-3).

• Çağatay Türkçesinde görülen -AgU > -Av ses olayı eserde görülmemektedir:

yılkı kulun kiltürse tive bota kiltürse uy buzağı kiltürse koy kızılasa "at kulun yavrulasa deve köşek yavrulasa sığır buzağı yavrulasa koyun kuzulasa" (454-7), *kişi*

biregü birle da'va kılsa "bir kişi başka biriyle sorun yaşasa" (456-1), *pāk suğa kırağı tüşse* "temiz suya çiğ düşse" (19-2).

- Yuvarlak ünlülerden önce gelen /ğ/ sesi bazı örneklerde /v/ sesine dönüşmüştür:

tañrı te'ālānıñ dergāhında yavukkrak bolur "Tanrı katına daha yakın olur" (7-17), *kintke yavuk bolsalar* "şehre yakın olsalar" (105-10), *küz faşl sovuk kuruk turur* "güz mevsimi soğuk ve kurudur" (211-6), *kış küñinde savuk suğa* "kış günü soğuk suya" (35-6), *yovuku yok bolsa* "yakını olmazsa" (194-3), *kavun tik alma örük tik* "kavun gibi elma kaysı gibi" (355-3).

Ancak kimi örneklerde /ğ/ ve /g/ sesleri korunmuştur:

imdi kağun ikmekke ortak bolsalar "şimdi kavun ekmeye ortak olsalar" (437-13), *her kim meniñ süñnetimdin yüz ögürse ol meniñ ümmetimdin irmes* "her kim benim süñnetimden yüz çevirse o benim ümmetimden değildir" (29-13).

- Çağatay metinlerinde *toprak* ve *yaprak* gibi sözcüklerde görülen *p > f* değişimi üzerinde çalıştığımız eserde görülmektedir:

kaçan teyemmüm kıtur bolsa arık pāk toprak kirek, neces toprak revā bolmas "ne zaman teyemmüm etmek isterse temiz toprak gerek" (47-10).

İki örnekte *p > f* değişimi tespit edilmiştir:

andağ kim tefsi tik cām tik "öyle ki tepsi gibi fincan gibi" (385-3), *ton ofrak kir bolğunça* "elbise yıpranmış ve kirli olunca" (478-3).

- Çağatay metinlerinde görülen göçüşme olayı elimizdeki yazmada da görülmektedir:

yā oğlum 'ilm örgengil "ey oğlun bilim öğren" (7-6), *koşmaları ol yerni özleri almak tilese* "komşuları o yeri kendileri almak isterlerse" (386-12), *orgu bolğan kişini biregü kefil alsa* "hırsız olan kişiyi birisi kefil alsa" (451-9).

Ancak aynı sözcüklerin aslı biçimleri de eserde görülmektedir:

ya oğrı alsa ya suğa tüşüp helāk bolsa "ya hırsız çalsa veya suya düşüp yok olsa" (263-14), *kişi koñşı öyni satar bolsa* "biri komşu evini satarsa" (432-3), *ol kişiğe öğretmek kirek* "o kişiye öğretmek gerek" (96-2), *andağ kur'an öğretmek için* "öyle Kuran öğretmek için" (297-16), *bu koñşum öyin bağın satar ermiş* "bu komşum evini ve meyve bahçesini satarmış" (388-3).

- Çağatay Türkçesinin önemli ses olaylarından biri ünsüz ikizleşmesidir. Aynı durumu üzerinde çalıştığımız yazmada da görmekteyiz:

hatunığa sekkizdin bir tiger "karısına sekizden bir düşer" (199-3), *ikki hişşe oğlığa tiger* "iki hisse oğluna düşer" (201-9), *kişi rüze içinde sakkız çeynese rüze tebāh bolmas* "kişi oruçken sakız çiğnese orucu bozulmaz" (151-14), *yitti yolu taş atmak kirek* "yedi kere taş atmak gerek" (186-5), *yaz faşl ıssık kuruk turur* "yaz mevsimi sıcak ve kurudur" (211-6), *nefiğe sattık kılsalar* "yararına satarsalar" (350-9), *yay küñinde ten ıssig bolur* "yaz günlerinde vücut sıcak olur" (35-10), *yaman arrık lāğar bolsa* "çok zayıf olsa" (114-6).

- Çağatay Türkçesinde hâl eklerinden önceki zamir n'si kullanılmamaktadır (Ercilasun, 2008, s. 427). Aynı durumu, üzerinde çalıştığımız eserde de görmekteyiz:

yarımı ol **karındaşlarığa** tiger "yarısı o kardeşlerine düşer" (196-2), **tonıda yā tenide** miqdār-ı dirhemdin köprek necāset bolsa "elbisesinde veya vücudunda bir dirhemden fazla necaset olsa" (20-11), **tamām 'azāsığa** su tigürmek "bütün azasına su ulaştırmak" (12-5), **ata anasığa ya oğlığa** "ata anasına ya oğluna" (402-14), **iri bay bolsa iridin** alğay eger fakır bolsa oğuldın "kocası zenginse kocasından alacak eğer fakirse oğuldan" (474-11), **yer igesidin** bahāsın alğay "arsa sahibinden fiyatını alacak" (280-10), **tekbirdin soñ köksige tutmaq kirek** "tekbirden sonra göğsüne tutmak gerek" (64-7).

Kimi durumlarda ise zamir n'si kullanılmıştır. Söz konusu durum genellikle bulunma hâli eki geldiğinde gerçekleşir:

öz **öyinde** toğkan tik bolur "kendi evinde doğmuş gibi olur" (303-10), **şandūk içinde** ya kap **içinde** bolsa "sandık veya kap içinde olsa" (306-5).

• Çağatay Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk birinci şahsında genellikle -k eki kullanılmıştır (Argunşah, 2013, s. 159; Eckmann, 2017, s. 117). Elimizdeki eserde ise söz konusu şahıs için çoğunlukla -mIz eki kullanılmıştır. Aynı sayfada hem -mIz hem de -k ekini (**kördük** ve **kördümüz** gibi) görmek mümkündür:

yalğan güvāhlık birdik tiseler **yā gālağ güvāhlık birdimiz** tiseler "yalan tanıklık yaptık deseler ya da yanlış tanıklık yaptık deseler" (323-1), **tağı bildimiz** kim da'vî kılar kişini men' kılmak kilmes "ve bildik ki dava açan kişiyi engellemek olmaz" (411-7), **bu öyni falān kişidin ikegü satkın aldımız** tiseler "bu evi falan kişiden ikimiz satın aldık deseler" (413-6), **imdi bildimiz** kim andağ bolsa alarnı nāhağ öltürmeklik harām turur "şimdi bildik ki öyle olsa onları haksız öldürmek haramdır" (472-8), **tansalar öldürmedimiz** tiseler "inkar etseler ve öldürmedik deseler" (309-13), **bildük** kim selām kıлмаğunça namāzdın çıkmak bolmas irmiş "anladık ki selam vermeyince namazdan çıkmak olmaz imiş" (75-14), **atamız saña munça nierge birdi kabul kıldık** "atamız sana bu kadar mal verdi kabul ettik" (278-5), **bu ir bu hatun birle bıçağ kın içinde iken kördük** biz tip güvāhlık berseler imdi bu ir bu hatunnu taşlamak kilür "bu erkeği bu kadın ile cinsel ilişki sırasında gördük diye tanıklık ederlerse bu erkek ve kadını taşlamak gerek" (310-10), **bu namāznı kıldık** hācetimiz revā boldı "bu namazı kıldık hacetimiz gerçekleşti" (73-11).

• Emir kipinde çokluk ikinci şahıs için -InIAr / -UnIAr eki kullanılmıştır:

müsülman boluñlar tañrı te'alağa **bütüñler** "Müslüman olun Tanrı'ya inanın" (440-9), **hatunlarıñız birle yañşı zindegenlik kılınlar** olar birle yañşı **yürünler** "kadınlarınızla birlikte iyi yaşayın, onların yanında güzelce yürüyün" (205-7), **zor birle fermanlamağay güvāhlık birinler** tip "tanıklık edin diye zorla emir vermeyecektir" (323-9).

• Yeterlik fiilinin olumsuz biçimi *al-* ve *bil-* fiilleriyle yapılmaktadır. Aynı cümlede iki biçimi de görmek mümkündür:

secde kıla almasa közi birle imleyü secde kılgan dek kılsa revā bolur "secde edemezse gözüyle işaret ederek secde eden gibi etse doğru olur" (86-12), **kaçan olturup kıla almasa** yatıp közi birle işāret kılip namāz kılmak kirek "ne zaman oturarak kılamazsa yatıp gözüyle işaret ederek namaz kılması gerekir" (16-12), **sevda kıla bilmese** barçası ribā bolur "alış veriş yapmasa hepsi riba olur" (349-7), **kimerse turup namāz kıla almasa kuvveti küçi** bolmasa olturup namāz kılsun ve eger olturup **kıla bilmese** yatıp közi birle imleyü köñli birle saqınıp namāz kılsun "biri ayakta namazını kılamazsa kuvveti gücü

yoksa oturarak namaz kılsın ve eğer oturarak da kılamazsa yatarak göz işaretiyle gönlünde namaz kılsın" (85-6).

- Fiillere "-IncA" ve "-IncAyA kadar" anlamı katan -GUñÇA eki eserde genellikle yuvarlak ünlüyle gelmektedir:

tahāret kılğunça teyemmüm sınar "taharet alınca teyemmüm bozulur" (49-2), *su tapılğunça teyemmüm kılıp namāz kılmak kirek* "su bulununcaya kadar teyemmüm edip namaz kılmak gerek" (51-8), *anın birle yakın bolmak revā bolmas anı müslümān kılmağunça* "onu Müslüman etmeyince ona yakınlaşmak doğru değildir" (463-14), *bilmegünçe körmegünçe işitmeklik birle güvāhlık birmek revā bolmas* "bilmeyince görmeyince sadece işitmekle tanıklık etmek doğru değildir" (327-11), *bu kul bahāsın bilgürtmegünçe* "bu kulun değerini belirtmeyince" (361-4), *bir kişi batkunça andāzalık su kalsa* "bir kişi batıncaya kadar su kalsa" (43-12), *koşnuları andağ aytsalar anı birgünçe bizge birgin* "komşuları, ona vereceğine bize ver şeklinde deseler" (391-15), *yüklüg hatun 'ayāl kiltürmegünçe iddeti tamām bolmas* "hamile kadın çocuk doğurmayınca iddet süresi bitmez" (221-6).

- Çağatay metinlerinde gördüğümüz -mAy / -mAyIn "-mAdAn" zarf-fiil ekleri birçok örnekte görülmektedir:

boza içküçi kişi ağzın yalamay su içse ol su neces bolur "içki içen kişi ağzını yalamadan su içse o su pis olur" (44-1), *yumayın kefen kılmayın defn kılrsa* "yıkamadan kefenlemeden defnetse (118-7), söz *sözlemey yana kopup iki rek'at namāz kılmak kirek* "herhangi bir şey konuşmadan yine kalkıp iki rekat namaz kılması gerek" (91-15), *ötük kiye bir kiçe kündüz çıkarmayın mesh kılmak revā bolur* "çizme giyse bir gece gündüz çıkarmadan mesh etmek mümkündür" (45-8), *bu kişi yana ol kişiğe satmayın özge kişiğe satsa dürüst bolmas* "bu kişi yine o kişiye satmadan başka birine satarsa doğru olmaz" (409-11), *kiçe yatmay kündüz olurmey kāfir birle harb kılmak kirek* "gece yatmadan gündüz oturmadan kafirle savaşmak gerek" (461-11).

- Birçok örnekte pekiştirme edatı *oq*, *andağ* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır:

andağ oq boyakçığa ton boyatğalı berse "öylece boyacıya elbise boyatmak için verse" (286-2), *andağ oq tonçığa ton tiktürgeli berse* "öylece terziye elbise diktirmek için verse" (286-4), *atağa nitek ferzend bolsa anağa andağ oq ferzend bolur* "ataya nasıl bir çocuksa anaya da o şekilde bir çocuktur" (289-11), *andağ oq kişi bir kişini vekil kılıp nierge satkım alğalı yiberse* "o şekilde bir kişi başka birini vekil seçip eşya satın almak için gönderse" (374-5).

- -rak eki Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcükler üzerine de eklenmektedir:

hūbrakı biş kat kılmak kirek "en iyisi beş defa kılmak gerek" (123-2), *behrakı ol bolur tañ atmay turup tünle niyyet kılrsa* "en iyisi şudur ki tan atmadan kalkıp gece niyet etmek" (147-1), *rūze tutmak behterrak* "oruç tutmak daha iyi" (146-11), *mundağ kişi almasa behrak bolur* "bunun gibi kişiler almasa daha iyidir" (171-10).

- Elimizdeki yazmada sayılar genel Türkçede olduğu gibidir. Bazı örneklerde değişik durumlarla karşılaşmak mümkündür:

baylarıdın her yılda ikki kem illig kümüş almak kirek bolur yana miyānesidin yigirmi dört kümüş almak kirek fakirlerdın on ikki kümüş almak kirek bolur "zenginlerden her yıl

kırk sekiz gümüş almak gerek, orta hâllilerden yirmi dört, yoksullardan ise on iki gümüş almak gerek" (472-10) parçasında kırk sekiz sayısını göstermek için *ikki kem illig* "iki eksi elli" ibaresi kullanılmıştır.

Ayrıca Türkçe sayıların yanı sıra sık sık Farsça sayılar da kullanılmıştır:

çahār dang kızlarğa tiger du dang bu kişiniñ ata anasığa "dört hisse kızlara düşer iki hisse ise bu kişinin ata anasına" (197-8).

- Soru eki eserde hep yuvarlak biçimdedir:

sünnet mü turur ya farîza mu turur? "sünnet midir yoksa farz mıdır?" (113-4), *bu hatun imdi talāk 'iddeti tutar mu ya ölüğ 'iddeti tutar mu* "bu kadın şimdi boşanma iddeti mi bekleyecek yoksa ölü iddeti mi?" (220-8), *yahşı mu turur yaman zebün mu turur* "iyi midir yoksa kötü müdür?" (356-1).

- Eserde, eş anlamlı veya anlamları birbirine yakın olan sözcüklerin kullanımı dikkate alınmıştır. Genellikle ikilemeler biçiminde kullanılan bu sözcükler çoğunlukla Türkçe + Türkçe veya Türkçe + Farsça / Arapça şeklinde görülmektedirler. Bu yöntemle sözcük dağarcığını genişletmekle birlikte eski sözcüklerin anlamları da açıklanmıştır:

yaman zebün "kötü fena" (356-1), *yawuz zebün* "kötü fena" (384-6), *kutluk mübârek* "kutlu mübarek" (67-9), *yulun olça* "ganimet" (447-16), *ağın tilsiz* "lâl dilsiz" (232-14), *iğilik bîmâr* "hasta rahatsız" (85-3), *küç kuvvet* "güç kuvvet" (87-5), *arık lāğar* "arık zayıf" (114-6), *yuluğ kurban* "kurban" (115-9), *yazuk günâh* "günah" (113-8), *yimiş meyve* "yemiş meyve" (174-9), *oğrı karaççı* "hırsız yağmacı" (49-10), *şeksiz şübhesiz* "kuşkusuz şüphesiz" (10-13), *hesâb sağış* "hesap sayış" (15-1), *arık pāk* "arı temiz" (47-10).

SONUÇ

Tanıtmaya çalıştığımız yazma, içerik ve dil bakımından incelendiğinde hem İslam fıkhi hem de Türk dili açısından faydalı olabileceği kanaatindeyiz. Türk edebiyatının en hacimli fıkhi eserlerinden biri olan bu yazma başta Çağatay edebiyatı olmak üzere genel Türk dili ve edebiyatı açısından da önem arz etmektedir. Eserin asıl nüshası şimdilik elimizde bulunmamaktadır; ancak bulduğumuz bu eksik yazma kendinde barındırdığı geniş dil malzemesiyle Çağatay edebiyatına katkı sağlayabilecek niteliktedir. Söz konusu yazma gibi eserler, Türk dilinin gelişim sürecini aydınlatmakta belirleyici bir rol oynayabileceği kesindir. Yüz bapta İslam fikhını ayrıntılı bir biçimde anlatan bu eser dilsel bakımdan incelenmesi gereken eserlerden biridir. Birçok sözcükte iki farklı biçimin kullanılması bu yazmanın en önemli özelliklerinden biridir. Bu durum Çağatay metinlerinin genel özelliğini yansıtmakla birlikte iki farklı müstensihin kullandığı değişik ağız ve imla özellikleriyle de ilgili olabilir. Eserin dil özelliklerini dikkate aldığımızda asıl nüshanın Çağatay döneminin erken devirlerinde yazıldığı kanaatini oluşturmaktadır. -*AgU* ses grubunun korunması veya görülen geçmiş zamanın çokluk birinci şahsında kullanılan -*mIz* eki Çağatay Türkçesinden ziyade Harezmi metinlerinde gördüğümüz bir durumdur. Kimi örneklerde söz içi /d/ ve sızıcı /d/ seslerinin korunması ise yazmanın d > y değişiminin henüz tamamlanmadığı bir dönemde yazıldığını göstermektedir. Sonuç olarak Çağatay edebiyatının gözlerden kaçmış bu eseri söz konusu edebiyatın zenginliği bir daha gözler önüne sermiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Due to the spread of Islam, in many territories, lots of Islamic works were written. Many of these works, written in Arabic, Persian and Turkish, nowadays, are kept in the libraries of various countries. In this regard, Iranian libraries have a special position in terms of the number of manuscripts. Examining the manuscripts of Iranian public and private libraries reveal many manuscripts written in Turkish, and a significant portion of these manuscripts have been written in the Chagatai language. Poems and prose texts written in the Chagatai language are diverse in terms of subject and content and are available in most Iranian major libraries. This indicates the unique position of the Chagatai language in the past centuries.

One of the works written in the Chagatai language is a book on Islamic jurisprudence, which is the main subject of this paper. This work is kept in The National Library of Iran (NLI), in No.5-29803. This work is one of the largest and most voluminous works, not only among the works in the Chagatai language but also among all jurisprudential works written in Turkish. The writing of the available manuscript, which includes 500 pages, was completed by two scribes, "Mullah Seyyed Ali" and "Mullah Bai Murad", on August 29, 1782. The name and author of the work are not known, and roughly 120 pages have lost. The work is divided into one hundred chapters, however, due to the incompleteness, the titles of twenty-six chapters are not clear. The title of each chapter is in Arabic, and their descriptions are in Chagatai language. Under each chapter, the "issues" are discussed, and then explained in detail. Most of these issues have been studied based on the jurisprudential opinions of Imam Abu Hanifa, Imam al-Shafi'i, Imam Abu Yusuf, and Imam Mohammed bin Hassan. If there are different opinions on a particular subject, their opinions have been mentioned separately.

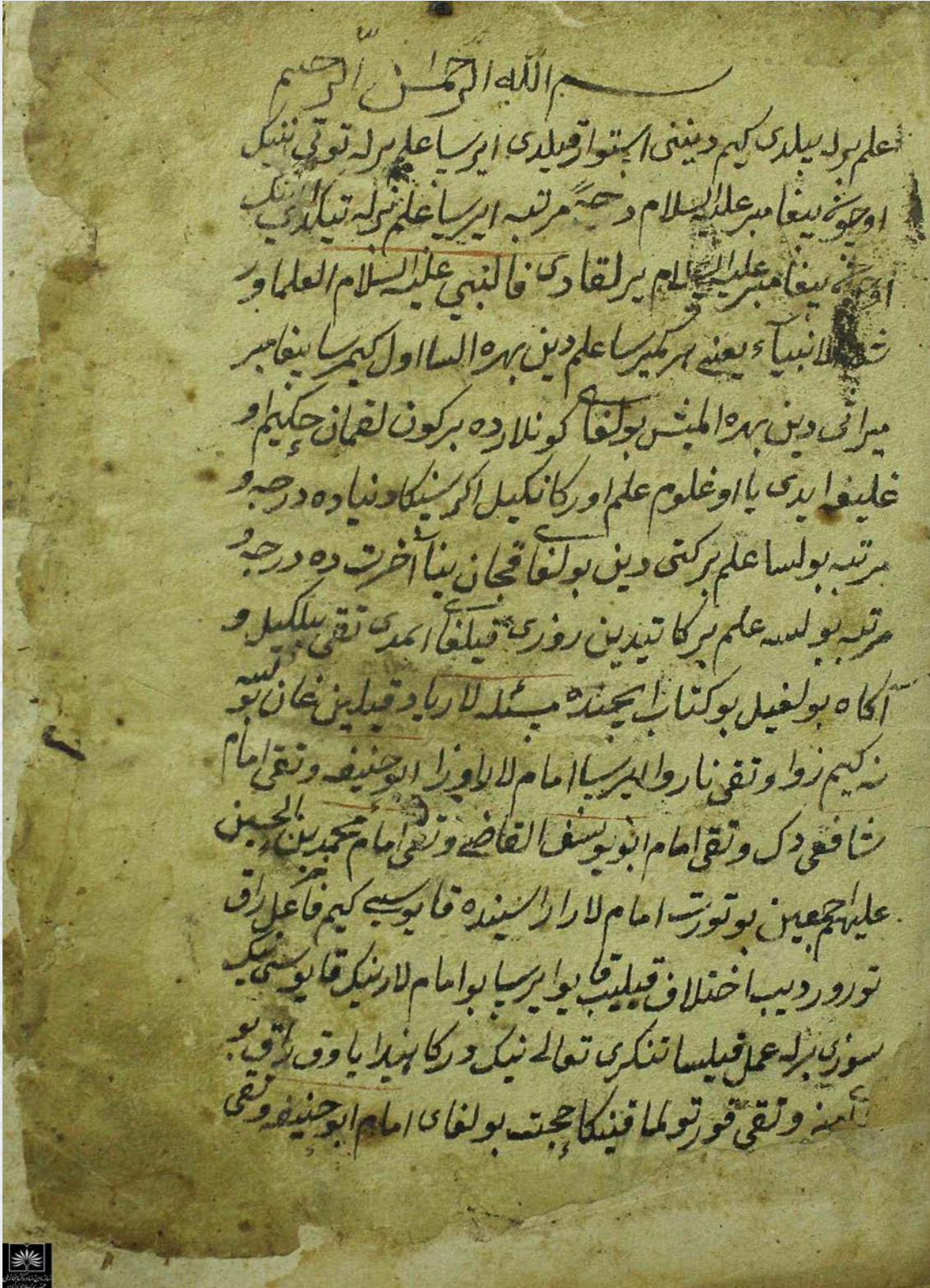
Considering the volume and language of the manuscript, the present work, from different dimensions, is especially important. One of the most important features of this work is that many of its words are written in two different ways. Regarding its linguistic features, we find that the work was written in the early Chagatai period. This is due to some suffixes (*birdimiz* "we gave", *aldımız* "we took", *öldürmedimiz* "we did not kill") and consonants (*kuduk* "well", *adıg* "bear", *bodun* "people", *bedük* "big", *ıdmak* "send") that are often common in Khorezmian Turkic texts. In fact, this work was written in a transition period, the transition period from Khorezmian Turkic to Chagatai Turkic.

KAYNAKÇA

- Akkuş, M. (1995). *Kitab-ı Gunya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M. (2013). *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M. (2007). Bilinmeyen bir fıkıh kitabı çevirisi: Hiyeretü'l-fukaha. IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri içinde (s. 119-124). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-ferâdis III dizin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Aydın, A. (2017). Babürlü dönemi fıkıh çalışmalarının ilk örneklerinden biri olarak Babür'ün Mübeyyen Der Fıkh'ı. *Usûl İslam Araştırmaları*, 28, 140-182. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usul/issue/42199/508330>
- Dehkhoda, A. E. (1993). *Loghatnâme*. Tahran: Tahran Üniversitesi Yayınları.
- Eckmann, J. (2003). *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. Sertkaya, O. F. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (2017). *Çağatay el kitabı* (G. Karaağaç, Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-zâdid'e ait Çağatayca bir fıkıh kitabı* (Yüksek Lisans Tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Erbay, F. (2006). Terğibü's- şalât'ın Çağatay Türkçesi ile yazılmış nüshası üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 189-199. Erişim adresi: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/344/334>
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânü Lûgati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *Türkçenin XIII. - XVI. yüzyıllar arasında sözcük dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Rahimi, F. (2014). Çağatay Türkçesi ve edebiyatı üzerine bir bibliyografya denemesi. *Turkish Studies*, IX/3, 1157-1218. Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6321>
- Rahimi, F. (2018). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Rezaei, M. (2020). Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir fıkıh kitabı Mu'allimü'l-Etrak. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 4/1, 66-78. Doi: <https://doi.org/10.30563/turklad.708918>
- Toparlı, R. & Vural, H. & Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.
- Yaldız, H. & Toker, M. (2020). Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir fıkıh metni: Levh-i Mübârek. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 48, 83-103. Erişim adresi: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1534>

EKLER

Yazmanın ilk sayfası

Örnek Metin (1): Molla Seyyid Ali tarafından yazılan bölümden

وفعالی مست قیلغوجی تورورانی اتینک برلا قیلما لار انیک او
 چون حد واجب بولور ایمدی ینا امام اعظم و امام ابو یوسف
 حلال تورور قولندا انیچا مست قیلور بولسا یکنر باخسوم حلال توتسا کما
 فر بولما سنیا امام محمد و امام شافعی قولندا بو شرب لارین
 شرار حسا پند بولور حرام تورورانی ایچکما ی لار دین امام
 لار اتفاق قیلدی لار مسئله ایمدی قانیو قدوقفا برتمو
 شراب تامسا اول قدوق سویی بار حرام بولور بار جا
 سینی چقارماق کیراک ایمدی شراب نی ایچکما کی ستماقی کیراک ایم
 او چون کیراک اشلا تماک بار حرام بولور مکنز اول یردار و بولو
 کیم کیشی یا باند بولسا ایچکالی سو بولسا اول کیشی سو سیز تیفیدین او
 لار بولسا انیک برلا شراب بولسا اول یردانی ایچکال رو بولور او کما
 مقدار نیچا موندین اوزکا هیچ یردار و بولما سنیا ایچکما کی ستماقی رو
 یوق ینا کیشی مسلمان کیشی نیکل شرابنی توکسا یا قایت سا پلاک قیلسا
 انکا تاوان کیلما سنیا ترسا جهود شرابنی توکسا تاوان کیلور
 ایمدی کیشی شراب ایچسا خواه مست بولسون خواه مست بولما سو
 پکسان دره حد واجب بولور ینا او چیدین بر قالغان
 سو چو کینی

Örnek Metin (2): Molla Bay Murad tarafından yazılan bölümden

پیش قراباشدین بر قراباش پیش احوار بن بر اطا الماق کبراک و تفرع مونداق
 الماقه رو ابو گلشن کلس اول قراباشدین قیمت قبلا کبراک نجا کانتکار ابرسا
 میگرد همکاتیک ابرسا میند در همدین پنج یک الماق کبراک بولور اما بر اوتا
 غا بجز ابر قراباش یا اون قراباش لاری بار بولسا اول قراباش لار
 نه قیمت قبلسا نجا پنج یک کیلور بولسا آنیک مقدار کبر قراباش الساسا
 هر و بولور نیا پنج یک ارتوق الماق که الماق هم رو ابو گلشن نیا قوی بولسا
 یوند بلیق بولسا اولار نه قیمت قبلا بن ننگ سانا پیشین بر اطاق
 هم رو ابوق اما زکوة الوردار و بولور قیمت قویماق کیلسا اما
 موند قیمتین قبلا غنچا دور و ابو گلشن ناکیم یوند بلیق بوز تغار بولسا بر
 جانیک قیمتین قویماق کبراک اندین سوند پنج یک و بولور قراباش یا یوند یا
 تغار ناکیم الساسا اول پنج یک کیلور در همکاتیبوب الساسا و بولور
 مسله پیش قراباشدین بر قراباش یا پیش بلیق دین بر بلیق یا پیش
 قوی دین بر قوی الساسا ایدر آنی کورماک کبراک اول قراباشدین الغانی
 بلیق قوی الغانی اول پنج یک مقدار کجا کیلور بولسا رو بولور ارقو
 ق کم الورد کیلور بولسا الماق رو ابو گلشن مسله نیا پنج یک الورد
 نیا رسا الیون بولسا یا ای تریق بولسا اید قیمت قبلا ک
 پیش دین بر الغانی قجان کافر نیار سپین بولون الساسا لار سلطان

HAREZM TÜRKÇESİNDE NADİR KULLANILAN FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ*

NOMINALIZATION SUFFIXES USED RARELY IN KHWAREZM TURKISH

Mensure AŞCI** Öz

Söz yapımı, bir dilin zenginliğinin göstergelerinden biri kabul edilir. Dünyanın herhangi bir dili söz yapımı konusunda mahir ise o dilin “gelişmiş, üretken” olduğu söyleyebilir. Dildeki kavram ve eylemlerin, yardımcı öğelerin biçimsel olarak gösterilebilmesi sözlerle mümkün olduğundan, bir dil her dönemde yeni sözler türetmelidir. Eklemeli bir dil olan Türkçede söz yapımı için yapım ekleri ana karakterler durumundadır. Türkçe yapım ekleri açısından dünyanın en üretken dillerinden biridir. Türkçede söz türetmek için kullanılan dört türlü yapım eki vardır: İsimden isim yapma ekleri, isimden fiil yapma ekleri, fiilden isim yapma ekleri ve fiilden fiil yapma ekleri. Bu çalışmada, Türkçenin tarihî dönemlerinden olan Harezmi Türkçesinde nadir kullanılan fiilden isim yapma ekleri incelenmiştir. Harezmi Türkçesi, Türk dili tarihinde eserler açısından en şanslı dönemlerdendir. Bu dönem gerek mensur gerekse manzum ve sözlük hüviyetinde, dönemin dil hususiyetlerini, dil bilgisi özelliklerini, kelime hazinesini, cümle yapısını; kısacası bir dilin incelenmesi için gereken bütün malzemeye sahip bir dönemdir. Dönemin en hacimli ve kelime hazinesi olarak en zengin eserleri olan Nehcü'l-Ferâdis, Kısasü'l-Enbiyâ, Hüsrev ü Şîrîn ve Mu'înü'Mürîd üzerinde yürüttüğümüz çalışmamızda; bu eserlerde nadir kullanılan fiilden isim yapma ekleri tespit edilmiş, bu yapım eklerinin tarihî seyri ve eserlerde ne şekilde kullanıldıkları gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Harezmi Türkçesi, şekil bilgisi, söz yapımı, fiilden isim yapma ekleri

Keywords

Khwarezm Turkish, morphology, word formation, nominalization suffixes

Abstract

Word formation is regarded as one of the indicators of richness of a language. If a world language is adept at coining words, then we can say that that language is “developed and productive. Since it is possible to represent concepts and actions as well as auxiliary elements in a language through words, a language has to coin new words at all times. Derivational suffixes are major elements for word formations in Turkish, which is an agglutinative language. Turkish is one of the most productive languages in the world in terms of derivational affixes. There are four kinds of derivational affixes used in Turkish to coin words: affixes used to derive nouns from nouns, affixes used to derive verbs from nouns, affixes used to derive nouns from verbs and affixes used to derive verbs from verbs. In this study, we investigated word coinage in Khwarezm Turkish, which is one of the historical periods of Turkish. Khwarezm Turkish is one of the most fortunate periods in the history of Turkish language in terms of works produced. This period is the one that

**Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, mensuasci@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3938-4828
Konya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 06/05/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

* Bu makale, 2019 yılında savunulup kabul edilen *Harezmi Türkçesinde Söz Yapımı* (Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Ankara) adlı doktora tezinden çıkarılmıştır.

possesses all the materials needed to explore a language ranging from prose and poetry to lexicons, from linguistic characteristics of the period to grammatical rules and from its vocabulary to syntax. In our study, which we conducted on *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kısasü'l-Enbiyâ*, *Hüsrev ü Şîrîn* and *Mu'inü'Mürîd*, the most voluminous works of the period and the richest in terms of vocabulary, the rarely used nominalization suffixes were determined and the historical progress of these derivational affixes and how they were used in the works were demonstrated.

1. GİRİŞ

HAREZM TÜRKÇESİ

Harezmi Türkçesi, 11.-12. yüzyılda gerek etnik yapı gerekse siyasi hayat bakımından Türkleşen Harezmi bölgesinde Oğuz, Kıpçak, Kanglı boylarının yerleşik hayata geçmelerinin sonucu olarak Türk dilinin doğu kolunu teşkil eden Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi temelinde, güneybatı kolunu teşkil eden Oğuz Türkçesi ve kuzeybatı kolunu teşkil eden Kıpçak Türkçesinin bu bölgede iyice karışık kaynaşmasından oluşan Türkçeye verilen addır. Böylece halkın etnik yapısı gibi bu bölgenin dili de karma bir şekil almıştır (Ata, 1997, s. 22).

Harezmi Moğol devrinden önce önemli bir edebiyat merkezi olmuştur. Bu bölge 11. ve 12. yüzyılda Oğuz ve Kıpçak boyları tarafından Türkleştirilmiştir. Uzun süre Altın Ordu hâkimiyeti altında kalan bölge, bu dönemde de önemini yitirmemiştir.

13. yüzyılda Harezmi’de gelişen kültür faaliyetine, 14. yüzyılda Altın Ordu’nun Saray ve Kırım şehirleri de katılmış, Harezmi’den birçok bilgin, şair ve yazar Altın Ordu’ya göç ederek bu bölgede konuşulan Türk yazı dilinin Altın Ordu sınırları içinde yayılmasını sağlamışlardır. Böylece Altın Ordu sahasında konuşulan mahallî şiveye Harezmi Türkçesinin de katılması ile oluşan Altın Ordu veya Cuçi ulusu edebî dilinin Harezmi bölgesinde oluşan yazı dilinden farklı olacağı beklenir. Bu kadar geniş bir sahada kullanılan edebî dil, bir birlik sağlayamamış, eski ve yeni şekiller yerli ağız özellikleri ile karışmıştır. Harezmi Altın Ordu Türkçesi, Timurular devrinde yerini kurallaşmaya başlayan Çağatay Türkçesine bırakmıştır (Ata, 2014, s. 17-18).

Köprülü, 15. yüzyıl Çağatay edebiyatını hazırlayan ve edebî karakterleri bakımından ondan tamamen farksız olduğunu düşündüğü 13. ve 14. yüzyıl eserlerini “İlk Çağatay Dönemi” içinde ele almış ve değerlendirmiştir. Ancak bu dönemi de “Timur devrinde edebî inkişaf”, “Altın Ordu’da edebî inkişaf”, “Harizm’de edebî inkişaf” olmak üzere alt başlıklara ayırır. (Köprülü, 1945, s. 275-285).

Barthold ise, Çağatay Türkçesinin Moğol istilasından sonra meydana geldiğini ve Altın Ordu ile Harezmi sahalarının Türkistan’a etkisi ile bu edebî Türkçenin oluştuğunu belirtmiştir (Barthold, 1927, s. 132).

Samoyloviç, Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn’i ve Harezmi’nin Muhabbet-nâme’sinin dil özelliklerine bağlı olarak Orta Asya edebî dilini üç döneme ayırmış ve Harezmi Türkçesine Oğuz-Kıpçak Türkçesi adını vermiştir. Samoyloviç’in İslâmiyet’in kabulünden sonra Türk yazı dillerini sınıflandırması şöyledir: 1. Faaliyet merkezi Kâşgar olmak üzere Karahanlı veya Hakaniye Türkçesi Dönemi (11.-12. yüzyıl), 2. Seyhun’un aşağı kıyıları ve Harezmi merkez olmak üzere Oğuz-Kıpçak Dönemi (13.-14. yüzyıl), 3. Timur çocuklarının idaresi ile başlayan Çağatay bölgesinde Çağatayca Dönemi (15.-20. yüzyıl) (Samoyloviç, 1928, s. 21).

Caferoğlu, bu döneme “Müşterek Orta Asya Türkçesi” adını vermiş ve çeşitli kültür merkezleri ile Türk boylarının değişik özellikleri bakımından bu dönemi üç başlık altında değerlendirmiştir: 1. Karahanlılar devrinden itibaren Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçe ki buna hem Hakaniye hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir, 2. Batı Türkistan’da Seyhun Irmağı’nın aşağı mecrası ile Harezmi’nin muhtelif

merkezlerinde gelişen Harezmi (Altın Ordu) Türkçesi, 3. Orta Asya Türkçesinin en parlak devrini teşkil eden Çağatay Türkçesi. (Caferoğlu, 1984, s. 74).

J. Benzing, Doğu Türkçesi-Uygurca grubunda çağdaş Türkçelerden Özbekçe ve Uygurca'yı ele almış, tarihî Türkçeler için de şunları söylemiştir: Bu grup için de elimizde 8. ve 9. yüzyıllardan (Eski Uygurca) kesintisiz olarak gelen ve 13. yüzyıl Çağataycası ile modern devirde (Özbekçe ve Yeni Uygurca) oldukça zengin tarihî malzeme vardır. Buraya Karahanlı ve Harezmi Türkçesi de girer (Akalin, 1988, s. 5).

Eckmann, Harezmi Türkçesiyle ilgili şunları kaleme almıştır: 13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesiminde kısmen Oğuz (Türkmen) ve Kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıcadan teşekkül eden Orta Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz (Akalin, 1988, s. 173).

Aysu Ata'ya göre, Harezmi Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ile Orta Türkçe Döneminin başlangıç yazı dillerini oluşturur. Tarihî verilerle 17. yüzyıldan itibaren Türkleştiği ortaya konulmuş olan Harezmi bölgesinde gelişen edebî dil, Karahanlı (Hakaniye) Türkçesinin temelinde gelişmiş Çağatay Türkçesinin ilk devir Türkçesidir (Ata, 2014, s. 17).

Ercilasun, Harezmi Türkçesini bir yazı dili olarak Kuzey Doğu Türkçesi içerisinde değerlendirmiştir (Ercilasun, 2004, s. 373).

Z. Korkmaz, "Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri" isimli makalesinde, 11. ve 13. yüzyıllar arasında Harezmi bölgesinin Oğuz, Kıpçak, Kalaç ve Kanglı gibi Türk boylarının karışık kaynaşmasında etkin bir rol oynadığını söylemiş, bu dönemler arasında Oğuzlar kadar Kıpçakların da Harezmi'nin Türkleşmesinde büyük katkıları olduğunu vurgulamıştır (Korkmaz, 1995, s. 301-303).

Hacıeminoğlu, Harezmi bölgesinin Türkleşmesinin 11. ve 13. yüzyıllar arasında gerçekleştiğini söylemekle birlikte, bu Türkleşme işinin Selçuklu hakimiyeti devrinde kuvvetlendiğini ve bir Türk sülalesi olan Harezmişahların yardımı ile çabucak ilerlediğini kaydeder. Ayrıca Harezmi sahasında Oğuzlar, Kıpçaklar, Kalaçlar, Kimaklar, Bayavatlar ve bilhassa Kanglılar gibi muhtelif şubelerin birbiriyle ve yerli halk ile karışarak memleketi Türkleştirdiğini de belirtir. Harezmi Türkçesinin gerek Moğol istilasından evvel gerek ondan sonraki dönemde, üstün bir kudretle devam ettiğini, bu suretle Harezmi'deki edebî Türkçenin teşekkülü üzerinde, Kanglı lehçesinden başka Selçuklular devrindeki Oğuzca ve Hakaniye Türkçesinin tesir ettiğini belirtir (Hacıeminoğlu, 1997, s. 3-4).

K. H. Menges de Fundamenta'daki "Türk Dillerinin Sınıflandırması" başlıklı yazısında Orta Türkçe Dönemi dillerini; "Kaşgarlı Mahmud'un lûgati ve Karahanlı İmparatorluğu tarafından temsil edilen Uygurcadan Çağataycaya geçiş dönemindeki bir doğu lehçesi ve Harezmi (11.-12. yüzyıllar)'deki bir kuzeydoğu lehçesi" şeklinde sınıflandırmıştır (Akalin, 1988, s. 8).

Bütün bu yapılan sınıflandırmalardan anlaşılıyor ki Harezmi Türkçesi, çeşitli isimlendirmelerle bazen Orta Türkçe içerisinde yer alan bir dönem bazen de Çağatay Türkçesi döneminin ilk devresi olarak ele alınmıştır. Bu dönemde yazılan eserler ile

ilgili yapılan çalışmalar da araştırmacılar tarafından Türk dilinin farklı devrelerinde ele alınıp değerlendirilmiştir.

2.HAREZM TÜRKÇESİNDE NADİR KULLANILAN FİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

2.1.1. -alak

-alak eki, taradığımız eserlerde sadece bir örneğine rastladığımız bir ektir. Bu örnekte -alak eki, eklendiği fiilin anlamıyla ilişkili soyut bir isimler türetmiştir.

Korkmaz, tek heceli geçişsiz fiillerden sıfat ve adlar türeten -AlAk ekinin birleşik bir ek olduğunu (-alak <-ala-k), işlek olmadığını, “tekrarlama, art arda yapıma” sonucu olan bir nitelik veya nesneyi gösterme işlevi taşıdığını belirtmiştir: asalak, çökelek, gezelek, kasalak, kavalak, takalak, yapalak, yatalak vb. (2009, s. 72).

Ergin, sadece ekin işlek olmadığını bilgisini vermiş ve şu ekleri göstermiştir: yat-alak, çök-elek, as-alak (2011, s. 197).

Banguoğlu da ekin birleşik (<-ele-k) bir ek olduğunu belirtmiş ve sıfatlar ile çeşitli adlar yaptığını vurgulamıştır: kovalak, asalak, yatalak, kasalak, yapalak, çökelek, yuvalak, kavalak, takalak, gezelek gibi (2007, s. 233).

yumalak “yuvarlak, toparlak” 165r/4 KE.

<yum- alak; <yum-“yummak, kapatmak” 3v/6, 53r/7/10, 149v/1,... KE; 610, 2649 HŞ; <yum- “yummak, kapamak, toplamak” (KB III: 557, KTS 2007: 329a), yumalan-“yumalanmak, yuvarlanmak” 35v/14, 165r/1 KE; yumgaklan- “top hâline gelmek, yuvarlanmak” (DLT 20014: 988); krş. yumgaklak “yumalak, hayvan pisliği”, yumgaklı “yumru” (KTS, 2007, s. 329).

2.1.2. -anak

Taradığımız eserlerde sadece bir örneğine rastladığımız bu ekin birleşik bir ek olduğu barizdir. Ancak hangi eklerin birleşiminden oluştuğu konusunda kesin bir bilimiz yoktur. Tespit ettiğimiz örnekte, fiil kökünün anlamıyla ilişkili bir sıfat türetmiştir.

Korkmaz, bu ekin daha çok tek heceli geçişli fiillere gelerek “eskiden beri süregelme, yer yöre bildirme, bir özelliği üzerinde taşıma” gibi görevlerde somut ve soyut isimler türeten bir ek olduğunu ve çok işlek olmadığını belirtmiştir: biçenek “otlak”, değnek (<EAT degenek), ekenek “mezra”, gelenek, görenek, sağanak, takanak; (yeni kelimeler olarak) düzenek “mekanizma”, geçenek “koridor”, itenek “piston”, kesenek “aidat”, olanak “imkân”, örtenek “bazı hayvanların vücudunu örten deri, tüy, kıl, organ örten zar”, seçenek “alternatif”, tutanak “zabıt” vb. (2009, s. 74).

Ergin, işlek olmayan eklerden biri olduğunu belirtmiş, fonksiyonu hakkında açıklama yapmamıştır: sağ-anak, boğ-anak, gör-enek, gel-enek, değ-enek (>değnek), yiğ-anak (>yiğınak) (2011, s. 196).

Banguoğlu, -anak ekinin birleşik bir ek olduğunu vurgulamış, öte yandan hangi eklerden mürekkep bir ek olduğunun çözümünün kolay olmadığını da belirtmiştir. Ekin, “mekân ve aygıt adları, yalın adlar ve çeşitli adlar, bazı sıfatlar” türettiğini de ilave etmiştir: ekenek, biçenek, kesenek, görenek, takanak, deynek <degenek, kapanak,

bakanak, örnek <örenek, sağanak, serpenek, ağanak, apanak, sığanak, gezenek, avanak vb. (2007, s. 235).

tartanaqçı “yağmacı” 349/10 NF.

<tart- anaq¹ +ı; <tart- “ekmek, almak; sunmak, vermek; sürmek; tartmak, ölçmek, getirmek; tahammül etmek” 96v/19, 216v/13, 226v/1... KE; 34/1, 215/14, 408/13... NF; 32, 1208, 3684... HŞ; 320/1 MM; tart- “ekmek, tartmak, ekip ıkarmak, uzatmak, germek, asılmak” (Caferoğlu, 2011, s. 227, DLT, 2014, s.858, KB III, s. 427, KTS, 2007, s. 264a).

2.1.3. -A

-A eki, fiilin hareketi sonucu oluşan soyut isimler türetir. ok işlek bir ek değildir.

Brockelmann, Orta Türke döneminde awuna ve eskine kelimelerinin bu ekle türemiş olduğunu göstermiştir (1954, s. 51).

Haceminoğlu, bu ekin ok az rastlanan bir ek olduğunu belirtir. Bu eke örnek olarak “awuna” kelimesini gösterir: awuna <avu-n-a “teselli eden, avutan” (2000, s. 39).

Ergin, ekin fonksiyonunu belirtmeden sadece iřlek olmadıđı bilgisini vermiřtir: eđlen-ce, dūřün-ce (2011, s. 198).

Korkmaz, -A ekinin dönüşlü fiillerden bir hareketin sonucu olan soyut adlar türeten bir ek olduđunu ve bu ekle türemiř örneklerin fazla olmadıđını belirtir: dūřüne, eđlene, dirence “mukavemet”, öđrene, söylence “efsane”, umunca “umut” (2009, s. 76).

Banguođlu, -ce biçiminde gösterdiği ekin kökeni hakkında yeterli bilgi olmadığını, dönüşlü fiil tabanlarına eklendiğini, “yalın kılış adları” türettiğini ve işlek olmadığını açıklamıştır: dūřüne, eğlene, dinlence, öğrene, inana, yapına, dirence, umunca, söylence (2007, s. 225).

Taradığımız eserlerde -A ekiyle türemiş iki (2) örnek tespit ettik.

awuna “avutan, teselli eden, avunulan, avuntu, teselli” 58r/10, 50v/10 KE; 393, 3115 HŞ.

<avun- a; <avın- “teselli bulmak, avunmak” 2116, 4254 HŞ; avun- “avunmak, teselli bulmak” 142v/14, 91r/15, 184v/6, 5v/9 KE; krş. awın- “avunmak, alışmak” (KB III, s. 37), awın- “(bir şeyle, biriyle) avunmak, (bir şeye, birine) alışmak” (DLT, 2014, s. 564), avun- “bir şeyle meşgul olmak”, (ocuk için) ağlamayı bırakmak” (KTS, 2007, s. 7a); krş. awunu “avunulan, avutan, alışılan” (KB III, s. 38), awınu “avunulan ve alışılan (şey); cariyeye” (DLT, 2014, s. 564).

Eğlene “eğlene, oyalayıcı şey” 53v/18V KE.

<eğlen- e; <eğlen- “oyalanmak, konaklamak, dinlenmek, durmak, kalmak, eğlenmek, bulunmak” 58r/14 KE; 47/6, 128/2, 291/6, 343/16, 176/9... NF; ilinü “gezinti, eğlene” (Caferoğlu, 2011, s. 92), eylendür- “eylendirmek, durdurmak” (KTS, 2007, s. 79a). Eski Uygurcadaki ilinü kelimesini ele alan Gülensoy, il- “asmak, eğilmek”

¹ Bu ekle yapılan isimler için ayrıca Ergin (1989, s. 186), Banguoğlu (1998, s. 235) ve Korkmaz’ın (2003, s. 74) alışmalarına bakılabilir.

köküne gider ve <il- (i) nçü şeklinde bir etimoloji denemesi yapmıştır (2011: 323b). Clauson, aynı kelime için <ilin- “ilişmek, takılmak, asılmak, yapılmak” fiiline gider (1972, s. 149a). *Eglençe* ile *ilinçü* kelimeleri benzer anlamlara gelse de aynı kökten olma ihtimali zayıf durmaktadır.

2.1.4. -DU

Bu ek çok işlek olmayan, “fiilin gösterdiği hareketin sonucunu bildiren ve başka fiilerden kalıplaşma yoluyla değişik görevde isimler türeten bir ektir. Tespit ettiğimiz örneklerde genellikle dar-yuvarlak ünlülü olan ek, sadece bir örnekte (ödründi) düz ünlülüdür.

Eraslan, ekin nadir kullanılan fiilden isim yapma eklerinden biri olduğunu belirtir: ögdi (<ög-di) “övgü”, üdründü (<üdrün-dü) “ayrılma”, yirinti (<yirin-ti) “kızma, azarlama”. (2012, s. 105).

Bilgen, DLT’de sıfatlar, soyut ve somut isimler yapan ekle türemiş örnekleri göstermiştir: boğundı “hayvan mesânesi” <boğun- “boğulmak”, kömümdi “gömülmüş (nesne)” <kömün- “gömülmek”, kazındı “kazılmış” <kazın- “kazılmak”, kırındı “kırıntı” <kırın- “kırılmak”, süründi “sürülen (kişi)” <sürün- “sürülmek”; (soyut somut adlarda) egdü “ucu kanca şeklindeki bıçak” <eg-, suktu “sucuk” <suk- “sokmak”, tamdu “alevli ateş” <*tam- “yanmak”, umdu “dilek, istek” <um-, yartu “yonga, talaş” <yar- (1989, s. 38-39).

Erdal, Eski Türkçede bu kökle türemiş bazı kelimeleri göstermiştir: tamtu “büyük ateş, alev”, kötü “çatı”, ületü “ipek mendil”, yartu “tahta kıymığı”, yerinti “iğrenç, tiksindirici şey” vb. (1991, s. 332-334).

Brockelmann, Orta Türkçe döneminde egdü, çuldu, sındu, yamdu, yoğdu kelimelerinin bu ekle türediğini belirtmiştir (1954, s. 99).

Nalbant, DLT’de bu ekin “bir şeyin artığı ve ism-i meful anlamına gelen sıfatlar” yaptığını belirtmiş ve Bilgen’de geçen örnekleri göstermiştir (2008, s. 118).

Haceminoğlu, ekin çok işlek olmayan ve fiil ismi yapan bir ek olduğunu belirtir: akındı “akan, akmış”, ekindi “ekilen”, itindi “yapılmış”, ödründi “seçilmiş”, ögdi “övme, alkış, medh”, ögümdi “övülen kişi”, süründi “sürünen” umdu “dilek, istek” (1996, s. 164).

Karamanoğlu, tarihî Kıpçak Türkçesinde geçen ekle ilgili açıklama yapmadan şu örnekleri göstermiştir: karaldu ‘karaltı’, övdü ‘medih, övgü’, sındı ‘makas’, yuyundu ‘kirli su’ (1994, s. 36).

Eckmann (2009, s. 53) ve Argunşah (2013, s. 109) Çağataycada bu ekin yağ-du ~ yağ-tu “ışık, şule, aydınlık” kelimesinde var olduğunu göstermişlerdir.

Ergin, -tI, -tU biçiminde gösterdiği ekin “yapan, olan veya yapılan” çeşitli şeyleri ifade eden isimler türettiğini; işlek bir ek olduğunu açıklamıştır. Ayrıca, -DI, -DU sıfat-fiil eklerinin kalıplaşarak bazı kalıcı isimler türettiğini belirtmiştir: şıpsev-di, külbas-tı, beğen-di (yemek ismi) (2011, s. 199).

Korkmaz, -tI, -tU; -(I)ntI, -(U)ntU ekini ayrı; kalıplaşarak isimler türetmiş olan -DI, -DU ekini ayrı değerlendirmiştir. Ona göre, -tI, -tU; -(I)ntI, -(U)ntU eki, -n-, -l- ve +r-

ekleri ile kurulan geçişsiz fiil gövdelerine gelir ve çok işlektir. -DI, -DU eki ise geçmiş zaman ekinin kalıplaşmasıyla yapım eki hüviyetine bürünmüş bir ektir (2009, s. 172).

Banguoğlu, bu ekin birleşik bir ek olduğunu (-it-i “fiilden isim üzerine iyelik eki”), bir sıfat fiil eki olmadığını, bununla birlikte ekin yüklemce kullanımından gelen isimleşmiş kelimelerin türediğini ifade etmiştir: bastı, türedi, buyurdu gibi (2007, s. 225-226).

Taradığımız eserlerde bu ekle türemiş beş (5) örnek tespit ettik. Bu örneklerin birinde somut isim (sındu), birinde sıfat (ödründi), üçünde fiilin gösterdiği hareketin sonucu gerçekleşen isimler (ögdü, yahtu, yürtü) türemiştir.

ögdü “övgü” 37/9 NF; 4/1 MM.

<ög- dü; <ög- “övmek, hamdetmek, methetmek” (DLT, 2014, s. 784, KB III, s. 353), öğ- ~ öv- ~ ök- “övmek, methetmek” (KTS, 2007, s. 209a) < ilg-; krş. ögdü ~ ögdi “övmek, medih, sena, takdir” (Caferoğlu, 2011, s. 147), ögdi “övgü” (DLT, 2014, s. 784), ögdi “alkış, sena” (KB III, s. 353).

sındu “makas” 181v/19 KE; 66/13 NF.

<sın-du; <sın- “kırılmak” (DLT, 2014, s. 819), sın- “kırılmak, parçalanmak, bozulmak, incinmek” (Caferoğlu, 2011, s. 204, KB III, s. 396); krş. sındu “Oğuzca makas” (DLT, 2014, s. 820), sındı ~ sındu “makas” (KTS, 2007, s. 235a). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 417b, Clauson, 1972, s. 836b, Eren, 1999, s. 364b, Gülensoy, 2011, s. 768b, Nişanyan, NS/k=sındı).

üdründi “seçkin, seçilmiş” ~ üdüründi 90/12 NF.

<üdür- “seçmek; dağıtmak” (DLT, 2014, s. 929, KB B 7, B 39, 55); krş. üdrül- “iyisi seçmek, ayrılmak”, üdrüş- “seçmede yarışmak veya beraber seçmek”; üdründi “seçilmiş şey”, üdrüm “nesnelerin seçilmiş olanı”, üdürgen “her zaman seçen (adam)” (DLT, 2014, s. 929), üdründü “seçilmiş” (KB A6, A7, 2598). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 368b, Clauson, 1972, s. 70b, Dankoff, 1985, s. 58, Bilgen, 1989, s. 73, Erdal, 1991, s. 339, Taş, 2009, s. 161).

yahtu “parlaklık” 3663, 4661 HŞ.

<yağ- <yak- tu; <yak- “yakmak” 60v/3, 143r/15, 173v/18... KE; 473, 1737, 4727 HŞ; 42/12 NF; yak- “yakmak, sürmek” (Caferoğlu, 2011 280, DLT 2014, s. 943, KTS, 2007, s. 307a) <*yā- “yanmak, ışımak, yakmak” (Räsänen, 1969, s. 178a, Clauson, 1972, s. 897a, Özkan, 2003, s. 159²).

yürtü “delik” ~ yürdü 29r/9³, 30v/8, 121r/21 KE.

² Özkan, Türkçenin bütün dönemlerinde *ya- kökünden türemiş kelimeleri toplayıp bu kelimelerin *ya- köküyle bağlantılarını delillerle açıklamış olduğu makalesinde; *yahtu* kelimesi için şu bilgileri vermiştir: yağdu/yaxdu: “aydınlık; nur; ziya, ruşenlik” (Zajaczkowski 1961:64) Sevortyan-Levitskaya 1989: 82; Şeyh Süleyman 1298: 295); yaktu: “nur, ziya, aydınlık, ruşenayî”, yaxtı (Şeyh Süleyman 1298: 296).

³ Bu kelime Ata okumasında (Ata 1997: 121r/21) *yurdu* (yurdusındın) şeklinde okunmuş ve Dizin’e de bu şekilde alınmıştır. Çalışmamızda, bu kelimenin anlamından, imlasından ve *yürtü* biçiminin metinde geçmesinden hareketle, *yürdü* biçiminde değerlendirdik.

<*yir- tü/dü; <*yır- <*yir- <*yar- (Clouston, 1972, s. 958b); krş. yiriş- “(nesne) ayrılmaya yüz tutarak gevşemek” (DLT, 2014, s. 978); krş. urt “iğne deliği” (DLT, 2014, s. 923). Räsänen, kelimenin Çağataycada yurdu “delik, açıklık, göz”, Osmanlı sahasında yürdü “iğne deliği, iğne gözü” biçiminde kullanıldığını belirtir (1969, s. 211a). Eren, yurdu “iğne deliği” olarak verdiği kelimenin TT. Ağızlarında yurda, yurdu olarak geçtiğini; Çuvaşçasa şarta “delik göz”, yëp şarta “iğne deliği” biçiminde yaşadığını, ayrıca üt “iğne gözü” biçiminde Altayca, Şorca ve Tuvacada yaşadığını söylemiştir. DLT’deki urt biçiminin başındaki /y-/nin düşmüş olduğunu bilgisini de ilave etmiştir (1999, s. 460b).

2.1.5. -duk, -duruk, -dağ

Bir zamanlar geçmiş zaman sıfat-fiil ekiyken kalıplaşarak yapım eki hüviyeti kazanmış olan -dUk eki, Eski Türkçe ve Harezmi Türkçesinde hep yuvarlak ünlüdür. Çok işlek bir ek değildir.

Tekin, “geçmiş zaman eylem sıfatı” olarak tanımladığı ekle türemiş örnekleri şu şekilde göstermiştir: bardok “varılan, gidilen” <bar- “gitmek, varmak”, tegdok “çatışma, savaş” <teg- “saldırmak, hücum etmek”, yañdok “bozguna uğrayanlar” <yañ- “(düşmanı) yaymak, dağıtmak, bozguna uğratmak” (2016, s. 86).

Gabain, -duğ, -dük, -tuğ, -tük biçiminde gösterdiği ekin sıfat türettiğini ve sıklıkla kullanıldığını belirtmiştir: umduğ “ümit” (-um, -un “ummak, ümit etmek”, dönüşlü fiil), kōnduğ “yerleşme” (kōn- “yerleşmek”), kösedük “istek” (küse- “istemek”). (2007, s. 51).

Şinasi Tekin, isim-fiiller bölümünde ele aldığı ekin, umduğ 'umut', kōnduğ 'ikamet', ertük teg 'olduğu gibi' örneklerinde kalıcı isimler yaptığını göstermiştir (1992, s. 86).

Bilgen, DLT’de ekle türetilmiş şu örnekleri vermiştir: ağduğ “değişik (şey)” <ağ- “değişmek”, bulmaduğ “bulunmamış (şey)”, <*bulma-; barduğ (i) “gidiş (i)” <bar-, keldük (i) “geliş (i)” <kel- (1989, s. 39).

Korkmaz, -Dik /-DUK ekinin kendisindeki zaman gösterme işlevinin aşınıp yitirilmesiyle sıfatlıktan kurtularak bazı adlaşmış örnekler vermiş olduğunu belirtmiştir: bildik, doğurduk “piç”, güvendik “sırt verilen, güvenilen kimse”, sündük “miskin”, sidik “idrar” (<siğ-dük), tanıdık vb. (2009, s. 77).

Ergin, bu ekin bil-dik, tanı-dık “ahbap” gibi örneklerde kalıcı isimler türettiğini göstermiştir (2011, s. 199).

Taradığımız eserlerde bu ekle türemiş üç (3) kelime tespit ettik.

basılduruğ “direk” 3r/19 KE.

<basıl- duruk; basıl- “basılmak, itilmek; yok edilmek, etkisiz hâle getirilmek” 174/13, 175/10, 238/15 NF; basıl- “basılmak” (KB III, s. 61).

sıduğ “kırık” 118v/18 KE.

<*sı- duğ; <sı- “kırmak, parçalamak, mahvetmek, ortadan kaldırmak” 11v/4, 60v/18, 140v/7...KE; 4658 HŞ; 160/4 MM; s□ ~ sı- “kırmak” (DLT, 2014, s. 816, KB III, s. 395).

yandağ “kudret helvası” ~ yandağ (şekeri) 118v/9, 210r/19 KE.

<yan- dağ (~ duğ); <yan- “yanmak, yakmak”; yāndağ “deve dikenini” Trkm., Osm. yandığ “deve dikenini”; krş. yandağ çeker “kudret helvası”, yandağ tiken “deve dikenini” (DLT, 2014, s. 948), yandağ “diken” (KTS, 2007, s. 310). Räsänen, kelimenin <yan- “yakmak, yanmak” fiilinden türettiğini belirtmiştir (1969, s. 185a). Clauson, kelimenin ilk anlamı ve etimolojisinin belirsiz; bunun yanında -dAk ekinin varlığının güçlü bir şekilde belirgin olduğunu ifade eder (1972, s. 947a). Gülensoy, TT’nde yandığ biçimindeki kelimeyi <yan-dı+ğ şeklinde tahlil etmiştir (2011, s. 1055).

2.1.6. -ey

Taradığımız eserlerde sadece bir örnekte tespit ettiğimiz bu ekin varlığından emin değiliz. Fakat ker- fiiliyle kerey kelimesinin anlamsal bağı, bizi böyle bir ekin varlığı konusunda cesaretlendirmiştir.

*kerey*⁴ “ustura” 383/1/6/7 NF.

<ker- ey; <ker- “(yol) kesmek, yolu gözetlemek; germek, yaymak” (DLT 2014, s. 704), Kerey “özel bir ad”⁵ (Caferoğlu, 2011, s. 106), kerey “ustura” (DLT, 2014, s. 704, KTS, 2007, s. 139b). Clauson, kelimenin muhtemelen bir Hint-Avrupa dilinden ödünçlendiğini düşünmektedir (1972, s. 748a).

2.1.7. -GAÇ

Gabain, bu ekin genellikle alet ismi yaptığını belirtmiştir: açkaç “anahtar” (aç- “açmak”), kıskaç “kıskaç, kerpeten, küçük boyunduruk” (kıs- “kısmak”) (2007, s. 52).

Eraslan, -GAÇ ekinin alet isimleri teşkil eden bir fiilden isim yapma eki olduğunu ifade etmiş; Şinasi Tekin’in “ekin yapısı belli değildir” ifadesini de aktarmıştır: açkaç (<aç-kaç) “anahtar”, kıskaç (<kıs-kaç) “kıskaç, kerpeten, boyunduruk” (2012, s. 105).

Nalbant, DLT’de bu ekle yapılan iki isim tespit etmiş, ekin alet ismi yaptığını da eklemiştir: kışgaç “kısgaç, kerpeten”, taw-ğaç “susam çiçeğinin yaprağına benzer yaprakları bulunan bir ağaç” (2008, s. 122-123).

Karamanlıoğlu, tarihî Kıpçak Türkçesinde bu ekle yapılan örnekleri göstermiştir: ağıngaç ~ ağınguç ~ ağıngıç ‘merdiven’, kışgaç ~ kıskaç ‘kıskaç’ (~yengeç), olturğaç ~ olturğuç ‘oturulacak yer, sıra, koltuk’, tepkeç ~ tepküç ~ depküç ‘mahmuz’, açkuç ~ açkıç ‘anahtar’, bıçkuç ‘terzi makası’, yülügüç ~ yülüngüç ‘traş bıçağı’, baskıç ‘pabuç’, kaşkıç ‘kazma’, yapkıç ‘kapak, örtü’ (1994, s. 37).

Korkmaz, ekin fiil kök ve gövdelerinden isim ve sıfatlar türettiğini; isim olarak çeşitli araç gereç adları (atlangaç “çayı geçerken atlamak için aralıklı olarak konan taşlar”, burgaç “anfor, girdap”, çevirgeç “şalter”, dayangaç “kısa dayanma değneği”, kıskaç (<kışgaç) vb.), sıfat olarak eklendiği fiillerdeki anlamla ilgili huy ve tabiat bildiren bazı sıfatları (alındağaç “alındağ”, iğrengeç “iğrenen”, eringeç “erinir tabiatlı”, utangaç, üşengeç gibi) türetmiş olduğunu açıklamıştır (2009, s. 79).

Banguoğlu, ekin genellikle “aygıt adları” olan türetmeler yaptığını ifade etmiştir: kıskaç, süzgeç, tepgeç, burgaç vb. Bu ekin berkitme sıfatları yaptığını bilgisini de ilave etmiştir: yüzgeç, utangaç, üşengeç, iğrengeç, eringeç, > erincek gibi (2007, s. 239).

⁴ Kelimenin yapısında -ey ekinin varlığı muhtemeldir.

⁵ “ustura, bıçak” anlamında muhtemelen erkeklere verilen bir addır.

Ergin, eski dönemlerden beri bilinen fakat işlek olmayan bu ekin -ğıç, -giç, -ğuç, -güç ekinin bir eşi olduğunu ifade etmiştir: süz-geç, yüz-geç “yüzme”, kıs-kaç gibi (2011, s. 190).

Taradığımız eserlerde bu ekle türemiş bir örnek tespit ettik.

yengeç “yengeç” 1809 HŞ.

<yenç- geç; <yenç- “ezmek; çiğnemek; bir şeyi ısırıp parçalarını birbirine katmak” (DLT 2014, s. 966), yenç- “koparmak, ısırarak, yere vurup ayağıyla ezmek” (KB III, s. 535, KTS, 2007, s. 318b); krş. yengeç “Oğuz lehçesinde yengeç” (DLT, 2014, s. 967), yengeç ~ ilengiç ~ tengeç ~ yenkeş “yengeç” (KTS, 2007, s. 319a), lengeç (<yengeç) “yengeç” (Çağ.). Räsänen, kelimenin Fransızca <langousta “yengeç” <Lat. locusta “yengeç” kelimesinden alıntı olduğunu belirtmiştir (1969, s. 197a). Clauson, kelime için muhtemelen alıntıdır, demiş; Fransızca langouste kelimesini ise alıntı yapılan kelime olarak göstermiştir (1972, s. 950a). Gülensoy, kelimenin etimolojisini <yenç- geç olarak göstermiştir. Bizce Räsänen ve Clauson’un yengeç kelimesinin alıntı olduğuna dair görüşleri zaman ve mekân bakımından çok uzak bir etimolojidir.

2.1.8. -gır

Taradığımız eserlerde sadece bir örnekte bu ekle yapılmış hayvan ismi tespit ettik. Taş, KB’de ağır “aygır” isminin -ğır ekiyle yapıldığını göstermiş, hatta Erdal’ın (1991, s. 390) böyle bir ekin ET’de bulunmadığını düşündüğü bilgisini de aktarmıştır (2009, s. 126).

aygır “aygır, at” 115v/19, 142v/20, 239v/18... KE.

<*ad- ğır; *ağır <*adı- “ayırarak”; iyir “aygır” (Çuv.), atır “aygır” (Yak.) <*dığır <*adı-ğır “(doğurmak için sürüden) ayrılmış (olan aygır)” (Tekin, 2003h, s. 359, Taş, 2009, s. 126). Sevortyan, ad- ~ ay- ~ az- “cinsel duyguları artmak, aşmak; çiftleşmek” -kır/ -ğır gibi bir etimoloji göstermiştir (Sevortyan, 1974, s. 108). Clauson herhangi bir kök göstermez (1972, s. 47b). Gülensoy da kök göstermez (2011, s. 93a). Eren, aygır kelimesinin etimolojisi için çok geniş bilgiler verir ama kendisi kesin bir kök göstermez (1999, s. 27).

2.1.9. -gUç

Bu ek, alet isimleri yapan, nadir kullanılan bir ektir.

Erdal, alet ismi yapan bu ekin Eski Türkçedeki bazı örneklerini göstermiştir: ağınguç “basamak”, bıçguç “makas”, olturguç “iskemle, sandalye”, sarağuş “kadın yaşmağı, örtüsü”, tövgüç “havan, tokmak”, yülügüç “ustura” (1991, s. 357-359).

Bilgen, DLT’de -GUç ekinin aygıt isimleri ve pekiştirme sıfatları yaptığını göstermiştir: arguş “yalancı” <ar- “aldatmak”, bıçguç “makas” <bıç- “kesmek”, tutguç “kahvaltı” <tut-, örgüç “örülmüş saç” <ör-, tiküç “pastacının süs için kullandığı iğne” <*tik-güç <tik-, yoğurguş “merdane” <yoğur- (1989, s. 56).

Nalbant, bu ekin DLT’te alet adları, berkitme sıfatları ve bazı örneklerde bir tavır bildirmek için de kullanılmış olduğunu, çok işlek bir ek olmadığını ifade eder (2008, s. 126).

Karamanlıoğlu, tarihî Kıpçak Türkçesinde ekle yapılmış örnek kelimeleri sıralamış, herhangi bir açıklama yapmamıştır: ağınğaç ~ ağınğuş ~ ağınğış ‘merdiven’, olturğaç ~ olturğuş ‘oturulacak yer, sıra, koltuk’, açğuş ~ açğış ‘anahtar’, bıçğuş ‘terzi makası’ vb. (1994, s. 37).

Eckmann, bu ekin Çağatay Türkçesinde alet isimleri yaptığını belirtmiştir: çatlağuş “sakız” (çatla- “çatlamak”, örgüş “atın yelesini örmek için kullanılan tarak” (ör- “örmek”), sarağuş “sarık” (sar- “sarmak”), süzğüş “süzgeç, temizleyici” (süz- “süzmek”), titeğüş “başlık, sorguş” (titre- “titremek”), yarğuş-a “el mili” (yar- “kabaca çakmak, yarmak”), yelpigüş “yelpaze” (yelpi- “yelpazelemek”) (2009, s. 49).

Korkmaz, ekin işlek olmadığını, işlev bakımından fiilin gösterdiği işi yapanı veya yapılan işten etkileneni gösteren adlar türettiğini izah etmiştir: atlangış “dere ortasına konan atlama taşı”, başlangış, bilgış, dalgış, dürtlenğış “hayvan dürtmeye yarayan kısa üvendir”, hörgüş, patlangış “patlayan çocuk oyuncağı”, pırlangış “öterek dönen fırıldak”, sorguş, yargış (yeni kelime) gibi (2009, s. 80).

Ergin, ekin Türkçede eskiden beri görülen, fakat işlek olmayan bir ek olduğunu; yapan, olan veya yapılan nesnelere karşılıyan isimler yaptığını açıklar: dal-ğış, başlan-ğış, bil-ğış, süz-güş gibi (2011, s. 190).

Taradığımız eserlerde bu ekle türemiş iki kelime tespit ettik. Bu örneklerde ekin alet ismi türettiğini gördük.

açğuş “anahtar, kilit” 130, 3186 HŞ.

<aç- güş; <aç- “açmak; (oruç) açmak; izah etmek, açıklamak” 11r/18, 194r/2, 217v/13... KE; 114, 1155, 4587...HŞ.

örgüş “hörgüş” 162/12 NF.

<ör- güş; <ör- “yükselmek; belirlemek, oluşmak” (DLT, 2014, s. 789) <İr- “yükselmek; belirlemek, çıkmak” (Tekin, 1975, s. 268); krş. örkü “hörgüş” (DLT, 2014, s. 789), örgüş ~ örgeç ~ örkeç ~ örkeş ~ örküş “hörgüş” (KTS, 2007, s. 211b), örki “yüce, yüksek, âli” (Caferoğlu, 2011, s. 152); öri “yüksek vakur” (<ör-i), örü “yukarı, dik” (<ör-ü) (Caferoğlu, 2011, s. 152, 153), öre “ayakta dik durmak anlamını bildirir; öre tur-, öre turguz- gibi” (KTS, 2007, s. 211b). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 169, s. 375a, Clauson, 1972, s. 223b, Sevortyan, 1974, s. 548, Eren, 1999, s. 180b, Gülensoy, 2011, s. 669, Nişanyan, (NS/k=hörgüş).

2.1.10. -gut

Ekin -gU fiilden isim yapma eki ve +t çokluk ekinden oluştuğu anlaşılmaktadır. -gut ekinin genel Türkçede çok yaygın kullanım alanı yoktur. Taradığımız eserlerde bu ekle türemiş iki kelime tespit ettik. Bu ek, kızğut kelimesinde kökle ilişkili soyut isim, urağut kelimesinde ise somut isim türetmiştir:

kızğut “ceza, işkence” 117r/13 KE.

<kız- güt; <kız- “ateşte ısıtmak, kızdırmak, sinirlendirmek; ateşlenmek, hararetlenmek” (KTS, 2007, s. 147a), kız- “kızarmak; gülmek” (KB III, s. 254); krş. kızğut “cefa, eziyet, zahmet, zorlama, ıztırıp” (Caferoğlu, 2011, s. 178), kızğut “ibret

olsun diye cezalandırılıp rezil edilen" (DLT, 2014, s. 718). Kelimenin etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 681b).

urağut "kadın" 121v/15, 134r/11, 199v/21... KE.

<ur +a- ğut; <ur "tohum" (KTS, 2007, s. 293), ül "temel, dip, kök" (Tekin, 1975, s. 261); <*ura- "döllemek, döl yaymak, doğurmak"; krş. urağut "kadın" (KTS 2007, s. 293b). Räsänen, ilk biçimlerinin urağut, urawut, uraut olduğu kelimenin farklı dönemlerdeki durumunu tespit etmiş ama köken göstermemiştir (1969, s. 515b). Clauson, sınırlı bir dönemde kullanılan (genellikle ewçi kullanılmış) ve genel anlamda "dişi" demek olan kelime morfolojik olarak -ğut ekinin varlığından bahsedebiliriz, der (1972, s. 218a). Kelime hakkında makale kaleme alan Nurhan Güler; uragut kelimesinin ur- "su vb. dökmek, saçmak, (mec.) döl serpmek, tohum saçmak" fiiline -A- fiilden fiil ve -gU fiilden isim yapım eki ile çokluk işlevini kaybetmiş, genellikle sosyal statü bildiren kelimelerin yapısında görülen +t eki getirilip "döl serpilene, soyu devam ettiren, kadın" anlamını karşılayan bir kelime türetildiğini (<ur-a-gu+t) ileri sürmüştür (Güner, 2013, s. 2659-2669).

2.1.11. -lan

Özellikle hayvan adlarında geçen -lan ekinin taradığımız eserlerde üç kelime türettiğini tespit ettik. Bu kelimelerden ikisinde (arşlan, kaplan) yabancı hayvan adı, birinde ise (bağlan) yeni doğmuş semiz kuzu" anlamında evcil hayvan adı türetmiştir.

Nalbant, bu ekin hayvan isimleri türeten bir ek olduğunu ve DLT'de de hayvan isimleri türetmek için kullanıldığını belirtmiştir, arşlan "arşlan", burslan "erkek adlarından. Arşlan burslan diye iki sözcük bir arada kullanılır", yılan "yılan" (2008, s. 96).

Taş, KB'de geçen arşlan ve kaplan kelimesinin -lan ekiyle türetildiği görüşündedir (2009, s. 146-147).

Eker, özellikle yırtıcı veya yabancı hayvan adlarında görülen bir ek olduğunu, kökeni konusunda Türkologlar arasında farklı görüşler ileri sürüldüğünü ifade eder. Bu görüşler arasında Çince'den ödünçleme olduğu görüşünün en yaygın olduğunu da belirtir: sırtlan, arşlan, kaplan, yılan vb. (2010, s. 320).

arşlan "arşlan; arşlan burcu, burc-ı esed" 4r/9, 25r/3, 25v/4, 32r/7, 110r/17... KE; 15/13, 343/17, 344/6, 351/7...NF; 301, 1839, 2923, 4693...HŞ.

<*ars- lan; *ars- <*az- "yoldan sapmak, deli gibi sağa sola koşmak" (DS, 1969, s. 72a). kaplan kelimesinde de aynı ek vardır: kap- "kapmak" -lan. /z/ ~ /rs/ değişimi için krş. tirsgek "elin dirseği" (DLT 2014, s. 884) ~ borsmuğ ~ borsuğ "kaba ete benzer küçük bir hayvan (Meles), porsuk" (DLT 2014, s. 549), burslan "porsuk" ~ ET boz "gri, boz" (Erdal, 200, s. 85, Taş, 2009, s. 146-147); krş. arşlan "arşlan" (DLT, 2014, s. 557, KB III, s. 24), arşlan ~ arşlan ~ arşlan ~ arşlan (KTS, 2007, s. 12a). Kelimenin farklı etimoloji denemeleri için bk: <ars +lan (Räsänen, 1969, s. 104), <as+lan ~ arıs +lan (Clauson, 1972, s. 238a), <arsil +an (Sevortyan, 1974, s. 173-175), <*a(r)s +lan (Gülensoy, 2011, s. 82b). Diğer etimolojilerin geniş izahı için bk. (Eren, 1999, s. 20b).

bağlan "yeni doğmuş, semiz kuzu" 68v/3/9 KE; 1641 HŞ.

<bağ- lan; <bak- “bakmak” (DLT, 2014, s. 570, KB III, s. 53), bağ- ~ bağ- “bakmak” (KTS, 2007, s. 22a), Clauson, bir grup hayvan adlarında olan -lan ekinin bu isimde de olabileceğini belirtir (1972, s. 314b); bağlan “(kuzu vb. hayvanlar için) taze ve semiz” (DLT, 2014, s. 571).

kaplan “kaplan” 137r/10, 175r/10, 224v/3... KE.

<kap- lan; <kap- “kapmak, çalmak” (DLT 2014, s. 683), kap- “tutmak” (KB III, s. 221), kap- ~ kab- “kapmak, almak”, kaplan ~ kabılan ~ kablan ~ kaflan ~ koplana “kaplan, panter” (KTS, 2007, s. 126a). Kelimenin etimolojisi için bk. (Erdal 2004, s. 85, Taş 2009, s. 146-147, Gülensoy, 2011, s. 461a, NS/k=kaplan).

2.1.12. -mAç

-mAç eki, genellikle yemek isimleri, bazen de yapılan işi veya işten etkilenen nesneyi anlatan kelimeler türetir. İşlek bir ek değildir.

Bilgen, DLT’de bu ekin yemek isimleri yaptığını tespit etmiştir: kağurmaç “kavrulmuş buğday” <kağur-, kömeç “küle gömülerek pişirilen çörek” <köm-, tutmaç “Türklerin tanınmış yemeği” <tut- (1989, s. 68).

A. B. Ercilasun ise, “-maç/-meç Eki Üzerine” adlı makalesinde bu ekin -ma/ -me fiilden isim yapma eki ile aş sözcüğünün ünlü birleşmesi sonucu bir ek hâlinde kaynaşmasından ortaya çıktığını savunur. Ercilasun, yazısının devamında, verdiği örneklerden de hareketle fiillerden-isim yapan -maç ekinin etimolojik olarak iki kaynağa dayandığını bunlardan -ma + aş şeklinden gelişen -maç ekinin sadece yemek adları türetmek için kullanıldığını, -maca’dan gelişen -baç ve -maç eklerinin ise yapılan işi veya işten etkilenen nesneyi anlattığını ifade etmiştir (1975, s. 83-88).

Karamanlıoğlu, -mAç ekiyle türetilmiş örnekleri vermiştir: bulgamaç ~ bulamaç ‘bulamaç’, tutmaç ‘et sulu hamur çorbası’ (1994, s. 42).

Argunşah, -mAç (<-mA+aş) biçiminde gösterdiği ekin yemek isimlerinde kullanıldığını göstermiştir: bula-maç “unla yapılmış bir yemek, bulamaç”, kavur-maç “et, buğday vb. kavrulmuş yiyecek”, tut-maç “un aş, bulama aş” (2013, s. 109).

Eckmann, -maç / -meç ekinin yiyecek isimleri yaptığını göstermiştir: bulmaç “bulmaç; bir çeşit un çorbası” (bula- “bulmak, karıştırmak”), kavurmaç “kaye, tel şehriye” (2009, s. 51).

-mAç: -mAç eki az işlek eklerdendir. Bu ekle kurulmuş olan sözlerde, ekin birbiriyle denkleştirilemeyen farklı görevlerde kullanıldığı görülüyor. Bu nedenle, bazı ses kaynaşma ve değişmelerinin ortaya koyduğu tek -mAç biçimi, kökence bir ayırımdan geçirilmek durumundadır. Böyle bir ayırım eki, kök ögesindeki ortaklığa rağmen, buna eklenen öteki iki ayrı ögenin gelişmesine bağlamaktadır:

Korkmaz, yaptığı türetmeler bakımından iki farklı -mAç eki olduğunu; bunlardan birincisinin -mAçA> -mAç kısaltmasıyla; ikincisinin -ma ekinin aş ismiyle oluşturduğu sıfat tamlamasına dayandığını açıklamıştır (2009, s. 94-95).

Ergin, ekin işlek olmadığını belirtip şu örnekleri vermiştir: bula-maç, bazla-maç, kıy-maç “çapraz, şaşı”, yırt-maç, çığırt-maç (2011, s. 197).

Taradığımız eserlerde -maç ekiyle yapılmış bir kelime tespit ettik. Bu ek kömeç örneğinde yemek ismi türetmiştir.

kömeç “külde pişirilen çörek” 14r/11, 14r/6/7 KE.

<köm- meç⁶ ; <köm- “ekmeği pişirmek için küle gömmek” (DLT,, 2014, s. 736, KB III, s. 275, KTS, 2007, s. 157b); krş. kömeç “küle gömülerek yapılan yuvarlak ekmek” (DLT, 2014, s. 737). Clauson, <köm- meç (1972, s. 722a), Gülensoy, <köm-me aş (2011, s. 380a), Bilgen <köm-meç (1989, s. 68).

2.1.13. -mAn

Çok işlek olmayan bu ek, genellikle süreklilik ifadeli isimler türetir.

Tekin, Orhun Türkçesinde -mAn ekiyle türemiş bir örnek tespit etmiştir: tuman “duman, sis” <tu- “kapanmak” (2016, s. 89).

Erdal’a göre -mAn eki Eski Türkçede kömen “büyücülük”, tegirmen “değirmen”, tuman “duman, sis”, yulıman “yıkıcı, tahrip edici”, sıkman “üzüm ezme mevsimi”, ketmen “çapa”, sökmen “yiğit kişilere verilen unvan”, yaman “kötü” (yaw-man) kelimelerini türetmiştir (1991, s. 387-388).

Eraslan, -mAn eki bahsinde Erdal’a atıfta bulunmuş ve onun verdiği birkaç örneği göstermiştir (2012, s. 107).

Bilgen, -mAn ekinin DLT’de soyut ve somut isimler yaptığını belirtmiş ve şu örnekleri vermiştir: batman “ağırlık” <*bat-, sıkman “üzüm sıkma zamanı” <sık-, sökme “yiğitlere verilen unvan” <sök-; örtmen “çatı, dam” <ört-, tegirmen “değirmen” <tegir- (1989, s. 69).

Argunşah, Çağatay Türkçesinde ekin fail isimleriyle alet isimleri türettiğini belirtmiştir: köç-men “göçmen, göçen”, tægir-men “değirmen” (2013, s. 109).

Korkmaz, -mAn ekinin geçişli, geçişsiz fiil kök ve gövdelerinden türetmeler yapan ve işlek olmayan bir ek olduğunu, çatı eki almış fiillere eklenmediğini, az da olsa “abartma ve süreklilik” işlevi taşıyan bir ek olduğunu ifade etmiştir: azman “insan irisi, çok gelişmiş”, kocaman (<koca-), şişman dalaşman “kötü huylu, kavgacı”, duman (<E.T tu-“engel olmak, tıkamak”), yaman vb. (2009, s. 97-98).

Ergin ekin işlek olmadığını belirtir: az-man, şiş-man, göç-men seç-men, say-man, öğret-men, deliş-men (2011, s. 197).

Taradığımız eserlerde -mAn ekiyle türemiş beş (5) kelime tespit ettik.

batman “batman, bir tür ağırlık ölçüsü” 23r/4, 41r/11, 63r/15, 92v/17, 107v/10... KE; 28/11/12/15, 97/7/8/12, 140/13/14, 292/13, 359/11, 163/7 NF; 1905 HŞ; 173/1, 198/2, 202/3 MM.

<bat- man; Clauson, batman “bir ağırlık ölçüsü birimi” kökünü bat- fiiline bağlar (1972, s. 305b) Gülensoy, <bat “bir tür takoz” +man gibi bir açıklama yapar (2011, s. 121a). Nişanyan, Orta Farsça patmān “ölçü birimi” sözüyle ilişkilendirir; krş. batman “batman, ağırlık ölçüsü” (DLT, 2014, s. 578, KTS, 2007, s. 25b).

⁶ Ekin yapısı için bk. Ahmet B. Ercilasun (1975), -maç / -meç Eki Üzerine, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: XXI: 83-88.

*duman*⁷ “duman” 181v/20 KE.

<tū- man; tu- “(ağız vb. herhangi bir) delik kapatmak”, tuman “sis” (DLT 2014, s. 898), tu- “kapatmak, tıkamak, kaplamak”, tuman “duman, sis” (KB III, s. 465), tuman ~ tuman “duman, sis, karanlık” (KTS 2007, s. 283b). Kelimeyle ilgili etimolojiler için bk. (Brockelmann, 1954, s. 127, Räsänen, 1957, s. 135, Clauson, 1972, s. 507a, Bilgen, 1989, s. 69, Erdal, 1991, s. 387, Tekin, 2000a, s. 93, Taş, 2009, s. 155, Gülensoy, 2011, s. 307a).

teğirmen “değirmen” 107v/10, 114v/3, 239r/20... KE; 159/12, 166/7, 331/6... NF; 1213, 1828, 4240... HŞ.

<*teğir- men; <*teğir-; krş. tavèr “yuvarlak” (Çuv.), tegere “yuvarlak, çevre” (Kaz.), tegir̄ ~ töğürüy “daire çizmek, etrafında dönmek” <teg- (Räsänen, 1969, s. 469b); teğirmen “değirmen” (Caferoğlu, 2011, s. 231, DLT 2014, s. 866), teğirmen ~ değirmen ~ teyirmen “değirmen” (KTS, 2007, s. 268a). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 469b, Clauson, 1972, s. 486b, Gülensoy, 2011, s. 272b, Nişanyan, NS/k=değirmen).

tuman “duman” 3222 HŞ.

<tu- man; <tu- “kapatmak, tıkamak, kaplamak, tutmak” (Caferoğlu 2011, s. 252, DLT 2014, s. 898, KB III, s. 465), tu- “tıkamak” (KTS 2007, s. 283a); krş. tuman “duman, sis, karanlık, zifiri karanlık” (Caferoğlu, 2011, s. 252, KB III, s. 466, KTS, 2007, s. 283b). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 496b⁸, Clauson, 1972, s. 507a⁹, Bilgen, 1989, s. 69, Erdal, 1991, s. 387, Tekin, 2000a, s. 93, Taş, 2009, s. 155, Gülensoy, 2011, s. 307a).

yaman “kötü, fena, yanlış, hata, haram, günahkâr, asi (kişi)” 1v/6, 89r/21, 167r/21... KE; 361, 3216, 4646... HŞ; 60/3, 254/11, 421/6... NF.

<yaw -man; <*yaw- kötüleşmek, bozulmak, zayıf düşmek; krş. yawız ~ yawuz “kötü, bozuk, zavallı, zayıf” (DLT, 2014, s. 961), yawlağ “ters huylu; Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde kötü” (DLT, 2014, s. 960); Ek için bk. şiş-man “şişman”, talaş-man “kavgacı, geçimsiz, telaşlı (kişi)”, köç-men “göçer, göçmen”, ör-men “tümör veya deride görülen çıban vb. hastalık”; yaman “kötü, fena, korkunç” (Caferoğlu, 2011, s. 283), yaman “her şeyin kötüsü, kötü” (DLT, 2014, s. 947), yaman “kötü, fena” (KTS, 2007, s. 309a). Kelimenin etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 937a, Erdal, 1991, s. 388-389, Gülensoy, 2011, s. 1050b).

2.1.14. -mAs (<-mAz)

Aslında olumsuz sıfat-fiil eki olan -mAz eki, Harezmi Türkçesindeki taradığımız eserlerdeki iki örnekte kalıcı isimler yaptığını tespit ettik. Bu örneklerde ekin sonundaki /-z/ sesi /s/ ye dönüşmüştür.

Gabain, -maz, -mez biçiminde gösterdiği ekin “olumsuz isim yaptığını; isim olarak az, yüklem ismi ve sıfat olarak daha çok kullanıldığını ifade etmiştir (2007, s. 53).

⁷ Kelimedeki -man ekinin varlığına delil için Brockelmann (1954: 127), Tekin (2000a: 93) ve Taş (2009: 155) ürtmen “dam, çatı” (<ürt-men) örneğini göstermişlerdir.

⁸ Räsänen, soru işareti koyarak kökün <? tum “soğuk” olabileceğini belirtmiştir.

⁹ Clauson, kelime için bir kök göstermemiştir.

Argunşah, Çağatay Türkçesinde -mAs ekinin bir sıfat-fiil eki olduğunu, adlaşarak üzerine yapım ekleri de alabildiğini açıklamıştır (2013, s. 109).

Korkmaz, bu ekin -r, -Ar, -Ir / -Ur sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli olduğunu, her türlü fiil kök ve gövdelerine gelebilen bu ekin, eklendiği fiile süreklilik ve olumsuzluk anlamı katan geçici sıfatlar türettiğini ve adlar önünde sıfat olarak kullanıldığını ifade etmiştir: akıl ermez iş, bilinmez sır, bulunmaz değer vb.

Öte yandan Korkmaz, -mAz ekli geçici sıfatların önlerindeki adların atılmasıyla zamanla soyut nitelikli bazı kalıcı sıfat ve adların da oluştuğu bilgisini eklemiştir: açmaz “içinden zor çıkılan durum”, çıkmaz “çıkışı olmayan durum”, işbilmez “beceriksiz”, kuşkonmaz, taşınmaz, tükenmez, utanmaz, yaramaz gibi (2009, s. 98).

Ergin, bit-mez, tüken-mez (iş), çık-maz (sokak) gibi geçici isimlerle sol-maz, korkmaz, yıl-maz gibi şahıs isimlerini bu ekin türettiğini, olumsuzluk ifade eden bu ekin -mA- fiil yapma eki ile -z ekinden oluştuğunu ifade etmiştir (2011, s. 200).

ermes “değil, yok” 148r/4 KE; 2869 HŞ; 28/3, 78/4, 150/1...MM.

<ër- mes; èr- “ermek, erişmek; olmak” ~ ir- 24v/21, 110v/4, 234v/1, 10r/19, 159r/11... KE; 27/11, 149/16, 289/7, 351/17, 416/14...NF; 123, 1494, 2160... HŞ; 37/3, 321/2, 385/4... MM; krş. *ermes* ~ *ermez* (DLT, 2014, s. 641, KB III, s. 155)¹⁰.

umas “aciz, umutsuz, güçsüz, kudretsiz” 23v/11, 124r/7, 229v/17... KE.

<u-“muktedir olmak” 32, 2741 HŞ, <ü- “muktedir olmak” (Tekin 1975, s. 261); u- “muktedir olmak” 32, 2741 HŞ; u- “muktedir olmak” (KB III, s. 486, KTS 2007, s. 291a); krş. *üz* “mahir, usta; iyi, güzel, biçimli” (Tekin 1975, s. 261); krş. *uğan* “Allah, Kâdir” 29r/8, 69r/14, 151v/16... KE; 445, 1193, 4682... HŞ; *uğan* ~ *oğan* “Tanrı, Kadir Allah” (Caferoğlu, 2011, s. 263; KTS, 2007, s. 291b), *uğan* “iş yapmaya muktedir olan”, *uğan* Teñri “Kadir olan Allah” (DLT, 2014, s. 917), *uğan* “Kadir, Tanrı” (KB III, s. 489). Kelimenin etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 2a, Bilgen, 1989, s. 50, Erdal, 1991, s. 383, Taş, 2009, s. 124).

2.1.15. -mİş

Bu ek aslen geçmiş zaman sıfat-fiil ekidir. Bazı örneklerde kalıplaşarak kalıcı isimler de türetmiştir.

Tekin, -mİş ekini “geçmiş zaman eylem sıfatı türeten ek” olarak tanımlamış ve şu örnekleri göstermiştir: *igidmiş* “beslemiş” <igid- “beslemek”, *kalmış* “(hayatta) kalanlar” <*kâl- “kalmak”, *tegmış* “erişme, varma” <teg- “erişmek, varmak” (2016, s. 89).

Gabain, -miş, -miş biçiminde gösterdiği ekin Eski Uygur Türkçesinin /n/ ağzında -maş, -meş biçiminde; nadiren de -muş, -müş şeklinde görüldüğünü; etken ve edilgen karakterli, zaman bakımından belirsiz isim fiil ve sık sık da yüklem ismi yaptığını ifade etmiştir. (2007, s. 53).

Bilgen, ekin DLT’de sıfat-fiiller yaptığını ifade edip şu örnekleri göstermiştir: *bititmiş* “yazılmış (şey)” <bitit-, *ırgamış* “sallanmış (şey)” <ırga- *közetmiş* “gözlenmiş (şey)” <közet-, *tawratmış* “acele ettirilmiş (kişi)” <tawrat- (1989, s. 69).

¹⁰ Bu dönemde *ermes* ~ *emes* henüz “yok, değil” anlamında değildir.

Haceminoğlu, Harezmi Türkçesinde az kullanılan ve bir isim-fiil (sıfat-fiil) eki olan bu ekin, burada isim yapan bir ek olarak kullanılmış ve isim teşkil etmiş olduğunu göstermiştir: keleş-miş “sözlü, nişanlı”, yi-miş¹¹ “meyve” (1997, s. 52).

Ergin, -mİş ekinin geçmiş zaman sıfat-fiil eki olduğunu; bazı durumlarda kalıplaşarak kalıcı isimler de türettiğini göstermiştir: dolmuş, yemiş gibi (2011, s. 199).

Banguoğlu, -mİş ekinin geçmiş zaman sıfat-fiil eki olduğunu, ilaveten kalıcı isimler de yaptığını ifade etmiştir: geçmiş, dolmuş, ermiş, okumuş, yaratılmış, Ödemiş (yer adı) gibi (2007, s. 272-273).

Korkmaz, gerçekte bir sıfat-fiil eki olan -mİş, -mUş ekinin, “yapılmış bitmiş” işleri gösteren sıfatlar türettiğini; bu sıfatların bir kısmında zaman gösterme işlevinin gittikçe zayıflayarak “kalıcı sıfatlar” hâline geldiklerini; bunun dışında kalıplaşma yoluyla yapım eki hüviyetine büründüğü örneklerin de mevcut olduğunu izah etmiştir (2009, s. 100).

Taradığımız eserlerde -muş sıfat fiil ekinin kalıplaşarak kalıcı isim yaptığı bir örnek tespit ettik.

turmuş “hayat, yaşam” 201r/3 KE.

<tur- mış; <tur- “durmak, bulunmak, beklemek; kalkmak; olmak, var olmak, yaşamak” 18v/9, 81r/17, 209r/2... KE; 36/7, 222/10, 436/9... NF; 887, 1018, 3998... HŞ; 131/2, 207/2, 288/4...MM; tur- “ayağa kalkmak; durmak (bir yerde kalmak; (sis vb.) kopmak; yükselmek” (DLT, 2014, s. 900, 901, KB III, s. 466).

2.1.16. -mUr

-mUr eki, işlek olmayan ve eklendiği fiillerle ilişkili çeşitli isimler türeten bir ektir.

Gabain, bu ekin şu kelimeleri türettiğini göstermiştir: yağmur “yağmur” (yağ- “yağmak”), almır “hırs, tamah” (al- “almak”), kömür “kömür” (<köy-mür, köy- “yanmak”). (2007, s. 53).

Eraslan, ekin işlek olmadığını belirtmiş ve şu örnekleri göstermiştir: almır (<al-mır) “hırs, tamah”, kömür (<*kö-mür) “kömür”, yağmur (<yağ-mur) “yağmur” (2012, s. 107).

Şinasi Tekin, ekin, fiilin neticesini bildirdiğini ve ek ünlüsünün asli olup olmadığı hususunda tereddüt bulunduğunu belirtmiştir: almır 'hırs' (al- 'almak'), yağmur 'yağmur' (yağ- “yağmak”) (1992, s. 85).

Erdal, Eski Türkçede bu ekle türemiş kelimelerin şunlar olduğunu belirtmiştir: yağmur “yağmur”, almır “hırs, tamah”, kömür “kömür”, tamur “damar”, yumur “bağırsak” (1991, s. 389).

Bilgen, DLT’de sadece bir örnekte ekin var olduğunu belirtmiştir: yağmur “yağmur” <yağ- (1989, s. 69).

Nalbant, Bilgen’den farklı bir örnek daha tespit etmiştir: tam-(m)ur “damar” (2008, s. 134).

¹¹ Biz bu kelimeyi <yem+(i)ş olarak tahlil ettik (bk. İİYE +ş eki).

Argunşah, Çağatay Türkçesinde bu ekle yapılmış örnekleri göstermiştir: kö-mür (<köny-mür) “kömür”, tamur (<tam-mur) “damar”, yağ-mur “yağmur” (2013, s. 109).

Eckmann, sadece yağmur örneğini göstermiştir: yağmur (<yağmur) “yağmur” (yağ- “yağmak”) (2009, s. 51).

Hacieminoğlu, Harezmi Türkçesinde iki örneği göstermiştir: kö-mür “kömür”, yağ-mur “yağmur” (1997, s. 50).

Korkmaz, -mUr ekinin Türkiye Türkçesinde, yalnız geçişsiz tek heceli fiillerden türetilmiş yağmur <yağ-mur ve kömür <kö-mür sözlerinde yaşayan ölü bir ek olduğunu, damar (<tamar <*tam-mır) kelimesinin de bu ekle türemiş olabileceğini ifade etmiştir (2009, s. 101).

Ergin, ekin yağ-mur kelimesinde bu ekin yaşadığını belirtmiştir (2011, s. 198).

Taradığımız eserlerde bu ekle türemiş dört (4) kelime tespit ettik.

kömür “kömür” 175v/11 KE; 228, 1050, 3124 HŞ.

<*kö- mür; <*kö- <kön- “Argu lehçesinde yanmak” (DLT 2014, s. 737), kö- ~ köy- “yanmak, kavrulmak” (Gabain, 1988, s. 283b); kömür “kömür” (KB III, s. 276), kömürlük “Kömürlük ağaç, kömür konulacak yer” (DLT 2014, s. 737), kömür ~ kemür “kömür” (KTS 2007, s. 157b). Räsänen (1969, s. 289b), Clauson (1972, s. 723a) kelimenin kökünü köm- “gömmek” olarak gösterirler. Gabain (1988, s. 53), Erdal (1991, s. 390), Ayverdi (2006, s. 1762), Taş (2009, s. 155), kökün kö- “yanmak” fiili olduğunu ileri sürerler. Eren, kelimeye dair bu iki savın arasında kalmış, her ikisinin de olabileceğini ifade etmiştir (1999, s. 256b). Korkmaz (TTG), Kabataş (2003, s. 154) ve Gülensoy (2011, s. 553a) (<*kö-y- ~ *kö-n-) kelimenin kökün <*kö- fiili olması gerektiğini belirtirler.

tamur “damar” ~ tamar 6v/20, 67v/13, 216v/13... KE.

<tam-(m)ır; <tam- “damlamak” (DLT 2014, s. 850, KB III, s. 420); krş. tamur ~ tımur “damar, nabız” (Caferoğlu 2011, s. 222), tamur ~ tamar “vücuttaki damar; Oğuzlarda damar” (DLT 2014, s. 850, 851), tamar ~ damar ~ tamur ~ tamur “damar” (KTS, 2007, s. 260b). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 460a, Clauson, 1972, s. 508a, Erdal, 1991, s. 389, Nalbant, 2008, s. 134, Taş, 2009, s. 155, Argunşah, 2013, s. 109).

tamar “damar” ~ tamur 128v/19 KE; 34/13, 265/12, 438/12...NF; 351, 2497, 2759...HŞ.

<tam-(m)ır; <tam- “damlamak” (DLT 2014, s. 850, KB III, s. 420); krş. tamur ~ tımur “damar, nabız” (Caferoğlu 2011, s. 222), tamur ~ tamar “vücuttaki damar; Oğuzlarda damar” (DLT 2014, s. 850, 851), tamar ~ damar ~ tamur ~ tamur “damar” (KTS, 2007, s. 260b). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 460a, Clauson, 1972, s. 508a, Erdal, 1991, s. 389, Nalbant, 2008, s. 134, Taş, 2009, s. 155, Argunşah, 2013, s. 109).

yağmur “yağmur” 6r/6, 90r/18, 142r/20... KE; 1006, 3329 HŞ; 234/8, 292/8, 393/10 NF; 199/1 MM.

<yağ- mur; <yağ- “(yağmur) yağmak” 6r/6/7, 22v/14, 118v/10... KE; 1006, 3536, 4571... HŞ; 234/8, 292/8, 393/10/15 NF; yağ- “yağmak” (Caferoğlu 2011, s. 280, DLT 2014, s. 940, KB III, s. 513), yağ- ~ yav- “yağmur yağmak” (KTS 2007, s. 306a). Kelimenin etimolojisi için bk. (Räsänen, 1969, s. 177b, Clauson, 1972, s. 903b, Gabain,

1988, s. 53, Eckmann, 1988, s. 40, Bilgen, 1989, s. 69, Erdal, 1991, s. 389; Eren, 1999, s. 439a, Taş, 2009, s. 155, Gülensoy, 2011, s. 1031a, Nişanyan, NS/k=yağmur).

2.1.17. -nçig

Taradığımız eserlerde sadece bir örnekte sıfat (irinçig) türetmiş olan -nçig eki fiilden isim yapan -nç eki ile +sığ ekinden mürekkep birleşik bir ektir. Geçişli ve geçişsiz fiillerin nesnelere işaret eden isimler türetir (Gabain, 1988, s. 58, Bilgen, 1989, s. 72, Erdal, 1991, s. 363)

Taş, KB'de iki kelimenin yapımında -nçig ekinin varlığını tespit etmiştir: irinçig "can sıkıntısı", yèrinçig "irenç, tiksinti verici" (2009, s. 160-161).

irinçig "can sıkıcı; zavallı, acınacak durumda" 238r/16 KE.

<ir- nçig (-nç+ sig); <*ir- "yalnız kalmak"; krş. ĩr- "yabanileşmek" (DLT 2014, s. 666), krş. irinçig "acınacak, zavallı, acıklı" (KB III, s. 200), irinçek ~ erincek "tembel" (KTS, 2007, s. 113b). Kelimenin etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 236b, Erdal, 1991, s. 366, Tekin, 1995a, s. 105, Taş, 2009, s. 160).

2.1.18. -p

-p eki çok işlek olmayan fiilden isim yapma eklerinden biridir.

Tekin, -p ekini "eylem zarfı eki" olarak tanımlamış ve şu örnekte kelime türettiğini göstermiştir: kop "tümüyle, tamamıyla" <*ko- "koymak, bırakmak" (2016, s. 90).

Gabain, -p ekinin kalıplaşmış birkaç kelimedede bulunduğunu ve artık canlı olmadığını; belki de köken itibariyle eş sesli zarf-fiil ekleriyle aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtmiştir: tolp "bütün, hep" (tol- "dolmak"), top "hep, bütün" (*to- "dolu olmak, dolmak"), ƙop "bütün" (*-ƙo "koymak", ƙo-d+ur-u "tamamıyla, tam", şüphesiz bir kökten gelir. (2007, s. 54).

Şinasi Tekin, "çok fonksiyonlu ekler" bölümünde -p ekini hem zarf-fiil görevinde hem de isim teşkilinde görülen bir ek olarak almıştır: kop 'bütün' (krş. *ko-d-'koymak'), tolp 'hepsi' (krş. *to-l- 'dolmak') (1992, s. 85).

Taradığımız eserlerde -p ekiyle türemiş dört (4) kelime tespit ettik.

ƙop "çok" 3681 HŞ.

<ƙo- p; <ƙo- "koymak" ~ ƙoy- ~ ƙođ- 1861, 3226 HŞ; krş. ƙop "çok, hep, bol" (Caferoğlu, 2011, s. 182), ƙop "çok, bol, oldukça; mübalağa ve kuvvetlendirme sözü" (DLT, 2014, s. 728). Kelimenin etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 579b).

köp "çok" ~ ƙop 1v/2, 238v/6, 216r/12... KE; 11/13, 160/7, 408/7... NF; 149, 1029, 3234... HŞ; 32/3, 33/4, 49/4...MM.

<ƙo- p; <ƙo- "koymak" ~ ƙoy- ~ ƙođ- 1861, 3226 HŞ, ƙop "çok" 3681 HŞ.; krş. ƙop "çok, hep, bol" (Caferoğlu, 2011, s. 182), ƙop "çok, bol, oldukça; mübalağa ve kuvvetlendirme sözü" (DLT, 2014, s. 728). Kelimenin etimolojisi için bk. (Clauson, 1972, s. 579b); köp ~ ƙop "gür, bol, sık ve dolaşık" (DLT, 2014, s. 739), köp "çok" (KB III, s. 280), köp ~ köb "çok, bol" (Caferoğlu 2011, s. 116), köp ~ köb "çok, daha çok" (KTS, 2007, s. 158b). Eski Uygur döneminde ve Kâşgarlı'da *köp* ile *ƙop* kelimelerinin aynı anlamda olması, aynı kelimenin ince ve kalın ünlülü şekilleri olabilme durumunu

kuvvetli bir şekilde düşündürmektedir. Kelimenin kökünü de bu düşünceye uygun bir şekilde gösterdik.

sarp “yaklaşılması güç olan, yabanî” 19/8 NF.

<sar-p; <sar- (birini) azarlamak ve koşmayı haşınlaştırmek” (DLT, 2014, s. 804); krş. *sarp* “sarp, sert” (Caferoğlu 2011, s. 197), *sarp* “güç, çetin” (KB III, s. 383), *sarp* ~ *sarb* “sert, sarp, zor” (KTS 2007, s. 2227b). Räsänen (1969, s. 404b) ve Clauson (1972, s. 845a) kelimenin köküyle ilgili herhangi bir bilgi paylaşmamışlardır. Eren de (1999, s. 357b) köken göstermemiştir. Gülensoy, <*sar- “sertlemek, kızmak” -p şeklinde bir etimoloji göstermiştir (2011, s. 739a). Nişanyan kelimenin etimolojisini Gülensoy gibi vermiştir: <sar- “dikelmek, sertleşmek” -p (NS/k=sarp).

*top*¹² “top; bölük, kısım” 101v/9, 178r/10, 178r/13 KE; 181, 1362, 2425... HŞ.

<*to- p; <*to- “dolmak, şişmek, kabarmak”; krş. *tođ-* ~ *toy-* “doymak” (DLT, 2014, s. 885), *tol-* “dolmak” (DLT, 2014, s. 890), *toş-* “dolmak, dolmuş olmak, doldurmak” (Caferoğlu, 2011, s. 248), *toşğur-* ~ *toşğur-* “doldurmak” (Caferoğlu, 2011, s. 248, DLT, 2014, s. 894); krş. *tok* “tok, aç değil, doymuş” (Caferoğlu, 2011, s. 244, DLT, 2014, s. 888, KB III, s. 457, KTS, 2007, s. 279a); *top* “topyekün, bütün, hep” (Caferoğlu 2011, s. 247), *top* “top” (DLT 2014, s. 892), *top* “toparlamak, yuvarlak, top” (KTS 2007, s. 280b). Räsänen (1969, s. 489a) ve Clauson (1972, s. 434b) *top* kelimesinin kökeni hakkında bir açıklama yapmamışlardır. Gülensoy, <*to- “şişmek, kabarmak” -p şeklinde bir etimoloji teklif etmiştir (2011, s. 910b).

2.1.19. -se

Eski Türkçe dönemlerinden itibaren çok az örnekte varlığı tespit edilen eklerden biridir. Borckelmann, Orta Türkçe döneminde *keyse*, *bökse*, *yelpise* kelimelerinin -se ekiyle türemiş olduğunu göstermiştir (1954, s. 135). Ayrıca, ME’de bu ekle teşkil edilmiş unutsalık “*unutma*” (<unut- sa +lık) 205/7 ME) kelimesi de vardır.

Taradığımız eserlerde *yelpise* ve *eñse* kelimelerinin bu ekle türetildiğini tespit ettik. *yelpise* “*yelpaze*” 235/15 NF.

<yelpi- se; <yelpi- “*yelpazelemek*, *yelpaze* ile serinletmek” 143v/9/14 KE; 120/12, 235/15 NF; *yelpi-* ~ *yilpi-* “*yelpaze* ile hava vermek, *yelpazelemek*” (KTS, 2007, s. 318a); krş. *yelpik* “*çarpılmış*, *cin çarpmış*” (KTS, 2007, s. 318a), *yelpin-* “*kendi kendini yelpazelemek*”, *yelpit-* “(sinek vb. şeyleri) *yelpaze* ile kovmak, *yelpazeletmek*” (DLT 2014, s. 965). Brockelmann, kelimenin etimolojisini <yelpi- se şeklinde göstermiştir (1954, s. 107). Räsänen, kelimeyi <yel “*rüzgâr*” + Far. *bādzan* kelimelerinin birleşmesinden oluştuğunu göstermiştir (1969, s. 195a). Clauson, *yelpi-* fiiliyle türeyen kelimeleri sıralarken Osmanlı Türkçesinde *yelpaze* biçimini verir; *yelpi-* kökünden çok uzaklaştığını, bozulduğunu belirtir (1972, s. 920). Eren, kelimenin etimolojisiyle ilgili çalışan Tietze’nin (Far. *bāz-bezan* “*kısa bir yel, esinti*”) ve Sevortyan’ın (Far. *bād-bazen* ile *yelpi-* fiilinin karışmasıyla türemiş) savlarını özetlemiş, kendisi bir köken göstermemiştir (1999, s. 450a). Tekin, kelimenin yapısının <yelpi- “*yelpazelemek*” -se olması gerektiğini, delilleriyle beraber gösterir (2003, s. 103). Gülensoy, Tekin’in

¹² Kelimenin yapısında -p ekinin varlığı muhtemeldir.

görüşünü benimsemiş ve kelimenin yapısını <yel+ pi- se şeklinde tahlil etmiştir (2011, s. 1115b).

*eñse*¹³ “ense, boynun arka kısmı” 133v/10, 44v/18, 249r/14 KE; 383/1 NF.

<Eren, en eski şeklinin eñse olduğunu belirttiği kelimenin kökeni hakkında Brockelmann’ın <eñ -se şeklinde bir etimoloji gösterdiğini fakat eñ kökünün açıklamasını yapmadığını belirtir. Sevortyan’ın da kelimeyi <*eñ- <eg- “eğmek” köküne bağladığını ifade eder ama kendisi bir köken teklif etmez (1999, s. 136b). Räsänen, kelimenin kökünü *yinse şeklinde gösterir ama köken göstermez (1969, s. 45b). Gülensoy da köken konusunda herhangi bir teklif sunmamıştır (2011, s. 335b).

2.1.20. -sığ

Tekin, bu eki “gelecek zaman-gereklik eylem adları eki” olarak tanımlamış ve bu ekle türemiş iki örnek göstermiştir: āçsık “mutlak acıkacak olma” <āç- “acıkmak”, tosık “mutlak doycak olma” <*to- “doymak” (2016, s. 90).

Gabain, -s° k, -s° k biçiminde gösterdiği ekin belki -ğ, -g’li şekli ile de çok kere sıfat yaptığını belirtmiş ve şu örnekleri göstermiştir: tütsük “tütsü, buhur değneği” (tüt- “tutmek”), kün batsıķıñaru “gün batısına doğru” (bat- “batmak”), kün tuğsukdunķı “gün doğusundaki” (tuğ- “doğmak”), kün tuğ-s(ı)ķda “doğuda”, üle-s(i)ķiñin “payını” (2007, s. 54-55).

Brockelmann, Orta Türkçede batsıg, toğsuğ, yatsıg, tañsıķ (tañsuk) kelimelerinin bu ekle türetildiğini belirtmiştir (1954, s. 136-138).

Bilgen, -sıg/-sig, -suğ biçiminde gösterdiği ekin DLT’de isimler ve bir örnekte sıfat yaptığını belirtmiştir: batsıg “batı” <bat-, tuğsuğ “doğu” <tuğ-; tutsuğ “kinci (kişi)” <tut- (1989, s. 73).

Nalbant, ekin çoğu kez fiillerden sıfatlar türeten bir ekin yön isimleri türetmek için de kullanıldığını değinmiştir (2008, s. 139).

Haceminoğlu, Harezmi Türkçesinde sadece yat-sıg “yatsı, yatacak zaman” kelimesinde bu ekin var olduğunu ifade etmiştir (1997, s. 53).

Argunşah, bu ekin Çağatay Türkçesinde birkaç kelime türettiğini ifade etmiştir: tüt-si “tütsü”, yat-sı “yatsı” (2013, s. 109).

Eckmann -sı, -si biçiminde gösterdiği ekle şu kelimelerin türemiş olduğunu göstermiştir: kavursı “hafif ateşte tütsülenmiş, ütülenmiş, yalazlanmış yün veya keçe” (kavur- “kavurmak”), tütsi “tütsü” (tüt- “tutmek, duman çıkarmak”), yatsı “yatma zamanı” (yat- “yatmak, uzanmak”) (2009, s. 52).

Korkmaz, Eski Türkçede hem -sIk / -sUk hem de -sIg / -sUg biçimlerinde yer alan bu ekin sıfat ve adlar türettiğini belirtmiştir: tütsü, yatsı, yassı (<yaz- “yaymak, yassılaştırmak”) (2009, s. 105-106).

Ergin, ekin Türkçede eskiden beri görülen, fakat bir iki kelimedede bulunan, işlek olmayan bir ek olduğunu açıklamıştır: yas-sı, sin-si (<siñ-si), yat-sı, tüt-sü (2011, s. 196).

Taradığımız eserlerde sadece yatsıg örneğinde bu eke rastladık.

¹³ Kelimede -sA ekinin varlığı muhtemeldir.

yatsıg “yatsı” 244r/19, 245v/14 KE; 25/16, 170/6, 223/4, 317/2, 318/6/17... NF; 125/3 MM.

<yat-sıg; <yat- “yatmak; kalmak, defnedilmek, gömülmek; dağılmak” 33r/4, 165v/11...KE; 165, 4479... HŞ; 19/14, 437/16... NF; 77/1 MM; yat- “yatmak, bir şeyin altında kalmak; geceleme; biriyle yatmak, sevişmek” (DLT, 2014, s. 958-959, KB III, s. 531, Caferoğlu, 2011, s. 290); krş. yatsı ~ yatsu ~ yatsun “yatsı, yatsı vakti” (KTS, 2007, s. 315a).

2.1.21. -vul (<-GUI Moğ.)

Harezmi Türkçesinde üç kelime tespit edilen bu ek, fiilin gösterdiği hareketin anlamını görev olarak üstlenmiş kişi, unvan ve mekân ifade eden isimler yapmıştır.

Eckmann, -vul, -avul ekinin Moğolca -GUI ekinden değiştiğini, Çağatay Türkçesinde Türkçe fiillere eklenerek yeni kelimeler türettiğini belirtmiştir: çapavul “çapul, yağma”, karavul “karakol, bekçi, nöbetçi, asker”, yortavul “akıncı” (2003, s. 53).

Özönder, bu ekin fiil kök veya gövdeleri üzerine gelerek genellikle topluluk gösteren fail adları yapan Moğolca asıllı -GUI ekinden geldiğini izah etmiştir: bökevül ~ bekevül “çeşnigir”, çağdavul “artçı, dümdar”, dağavul “maiyet, alay; hizmetçi”, daptavul “demirci; vurucu, dövücü”, hirevül “harpte ön safta savaşan kıta; öncü, öncü bölüğü, ileri kol”, karavul “bekçi; müfreze, posta; keşif kolu”, kiptevül “gece muhafızı, nöbetçi kıtası”, sözevül “(sefer) ilancısı, savaş için askeri ilan yoluyla toplayan, kaçakları tabur veya fırkasına irca eden memur”, şığavul “mihmandar, teşrifatçı”, tapavul “hizmetkâr; öncü, keşifçi”, yangavul “hudut muhafızı”, yasavul “hanın hassa alayı, yasakçı, muhafız, emir subayı” (1996, s. 40).

Eraslan, Özönder’in fikrini desteklemiş, -vul, -vül ekinin Moğolca -ğul, -gül ekinden g>v değişmesi ile ortaya çıkmış bir ek olduğunu belirtmiştir. Çağatay Türkçesinde kullanılan yasavul kelimesinin Moğolcada casağul şeklinde var olduğunu da göstermiştir (1999, s. 355).

Taradığımız eserlerde -vul (<GUI) ekiyle türemiş üç (3) kelime tespit ettik. Bu kelimelerde -vul eki fiilin anlamıyla ilişkili bir mekân adı (karavul), bir kuş adı (karğavul) ve bir de askeri unvan adı (yasavul) türetmiştir.

karavul “karakol” 240r/5 KE.

<kara- vul (<-ğul); <kara- “bakmak” (Kırg.); krş. karavul “karakol” (KTS, 2007, s. 127b); krş. kara/ karagül “gözcü, nöbetçi; karakol” (Moğ.). Kelimenin etimolojisi için bk. (Gülensoy 2011, s. 466a).

karğavul “bir tür kuş” 14v/17/18/20/21 KE.

<karğa- vul; <karğa- “lanet etmek, beddua etmek” 18r/14, 134v/14 KE; 82/7, 137/1, 219/1, 345/14, 440/3... NF; 4264 HŞ. -vul (<-ğul) eki, “lanet eder, ilenir gibi ses çıkaran bir kuş türü”, anlamında isim yapmıştır.

yasavul “muhafız” 2914 HŞ.

<yasa-vul; yasa- “yapmak” 162r/5 KE; 2914 HŞ; yasa- “sevk etmek, tertip ve tanzim etmek; düzeltmek” (KTS 2007, s. 313b).

SONUÇ

Harezmi Türkçesinde Nadir Kullanılan Fiilden İsim Yapma Ekleri adlı çalışmamızda, dönemin dört eserinde (*Kıyasü'l-Enbiyâ, Nehcü'l-Ferâdis, Hüsrev ü Şîrîn, Mu'mîü'l-Mürîd*) geçen isimlerin ve isim soylu kelimelerin yapılarını inceledik.

Adı geçen eserlerde 1119 isim ve isim soylu kelimenin *fiilden isim yapma* ekleriyle türemiş olduğunu tespit ettik.

Kökenleri ve yapıları gösterilmiş 46 adet fiilden isim yapma eki kullanılmıştır. Bunlardan 21 tanesi makalemize konu olan nadir kullanılan eklerdir. Kelime türetmede kullanılan ekler, en çok kelime türetenlerden aza doğru ve türettikleri kelime sayısına göre şu şekildedir:

Fiilden isim yapma ekleri

1. -mAk: 310, 2. -k: 146, 3. -g: 115, 4. -gUçl: 50, 5. -GI -GU: 47, 6. -n: 44, 7. -ş: 40, 8. -m: 32, 9. -Ak: 27, 10. -A: 24.

Şu eklerle on ile yirmi bir arasında kelime türetilmiştir: -GA -KA (21), -nç (20), -z (20), -GAN -An (19), -t (16), -gAk -gUk (15), -r -(I)r -(U)r -(A)r (15), -l -(a)l (11) ve -mA (10).

Şu eklerle altı ile on arasında kelime türetilmiştir: -çl (9), -ñ (9), -çAk -çUk (8), -Gln -GUN (8), -ç -(A)ç (6).

Şu eklerle iki ile beş arasında kelime türetilmiştir: -çA (2), -DU (5), -duk, -duruk, -dak (3), -guç (2), -gut (2), -lan (3), -mAn (5), -mAs (<mAz) (2), -mUr (4), -p (4), -se (2), -vul (<GUL Moğ.) (3).

Şu eklerle sadece bir kelime türetilmiştir: -alak, -anak, -ey, -gaç, -gır, -mAç, -muş, -nçig ve -sığ.

Harezmi Türkçesine ait dört eserde, sadece isim yapımında kullanılan fiilden isim yapma eklerinin sayısının (46) adet olması, Türkçenin ek zenginliğinin iyi bir göstergesidir.

EXTENDED ABSTRACT

Word making is considered as one of the indicators of the richness of a language. If any language of the world is skilled in word making, it is possible to say that that language is "developed, productive". Since it is possible to show the concepts, actions and auxiliary elements in the language with words, a language should derive new words in every time period. If the related language is late in word making, it will have to borrow words from other languages, which is considered weakness for a language.

In Turkish, which is a suffixed language, suffixes are the main characters for word making. While Turkish suffixes can derive words from Turkish-origin words, they also show the ability to derive new words from foreign origin words. For this reason, word making in Turkish is very easy and almost unlimited. In addition to the suffixes, new words can also be derived by combining words.

Turkish is one of the richest languages in the world in terms of construction suffixes. Turkish, which has more construction suffixes than many languages in the world today, shows this richness at the stage of deriving new words. There are four types of derivational suffixes used to derive words in Turkish. These suffixes and short definitions are as follows:

1. Noun making suffixes from noun: These are suffixes that come to root or stem of a noun and make new nouns from it (*zeytin+lik, sanat+çı, vatan+daş, köy+lü, ev+siz, mavi+msi*).

2. Verb making suffixes from noun: These are suffixes that derive new verbs from noun by adding to the noun root or stem (*kan+a-, garip+se-, baş+la-, az+al-, fısıl+da-, mor+ar-, sivri+l-*).

3. Noun making suffixes from verb: These are suffixes that derive new nouns from the verb by adding to the verb root or stem (*seç-i-m, ver-gi, düşün-ce, bil-ge, çalış-kan, bil-giç, kes-i-k, tüt-ü-n*).

4. Verb making suffixes from verb: These are the suffixes that derive new verbs from the verb by adding to the verb root or stem (*gez-dir-, kop-ar-, sür-ü-, kaz-ı, gül-ü-mse-, ağla-t-, aç-tır-*).

In this study, noun making suffixes from verb that are rarely used in Khwarezm Turkish, which is one of the historical periods of Turkish, are examined. Khwarezm Turkish is one of the luckiest periods in the history of the Turkish language in terms of works. It is a period that reveals the linguistic characteristics, grammar characteristics, vocabulary and sentence structure of the period, both in prose and verse and glossary identity.

After Karakhanid Turkish, which is one of the historical periods of Turkish, two different branches have emerged in Central Asia. One of these two branches which started earlier as a century is Khwarezm Turkish. Khwarezm Turkish is a mixed Turkish that developed in Transoxiana, which covers between and surrounding of Seyhun and Ceyhun rivers and it shows the linguistic features of different Turkish tribes. The other branch is Kipchak Turkish. This historical dialect developed in the northwest of Central Asia and was subsequently used in an area reaching to the Caucasus, the north of the Black Sea and Egypt because of the Mamluks; It is a Turkish language that mainly reflects the dialect characteristics of the Kipchak tribe.

The Khwarezm region, located in the region where Ceyhun flows into Aral Lake, was a province of the Ghaznavids in the early 11th century. The governors appointed here were called Khwarezmshah. The Khwarezmsahs dynasty begins with Anush Tegin from the Beydili clan of the Oghuzs. The Khwarezmsahs dynasty begins with Anush Tegin from the Beydili clan of the Oghuzs. Muhammad I of Khwarezm, son of Anush Tegin ruled Khwarezm between 1097 and 1127; his son Atsiz ruled Khwarezm between 1127 and 1156; his son Il Arslan ruled Khwarezm between 1156 and 1172. Il Arslan had been the ruler of the independent Khwarezmsah State since 1157. Sultan Tekish, son of Il Arslan ruled between 1172 and 1200, and his son Khwarezmsah Ala ad-Din Muhammad ruled the country between 1200 and 1220. The Mongols beat the Khwarezmsah State for the first time; The Anatolian Seljuks beat Khwarezmians who then had to go westward.

The language spoken in Khwarezm in the early days of Islam is the Khwarezm dialect, which is actually Persian, but very different from other Persian dialects. The Turkification of the Khwarezm, which started in the 11th century, continued until the

13th century. The establishment of a new written language in the Khwarezm and connected regions took place after this Turkification process.

Especially the Oguz and Kipchak tribes played a very important role in the Turkification of Khwarezm. In addition, *Kalachs*, *Kimeks*, *Bayavuts*, *Kanglis* and some migrant Turkish tribes were also effective in this process. These tribes, which played a role in the Turkification of the region, also formed a unique historical dialect of the region. This dialect is Khwarezm Turkish, which is associated with the written language of Karakhanid and it is formed by the mixture of the dialects of *Oğuz*, *Kıpçak*, *Kanlı* and other tribes.

In our work which analyzes *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kısasü'l-Enbiyâ*, *Hüsrev ü Şîrîn* and *Mu'înü'Mürîd*, which are the most voluminous and richest vocabulary works of the period in historical Khwarezm Turkish; rarely used nominalization suffixes from the verb employed in these works are determined, the historical course of these derivational suffixes and their use in the works are shown. There are many frequently used nominalization suffixes from verbs in the works we analyzed. In this context, what is meant by the term "rarely used" is the suffixes with examples of five words or less in the works.

KAYNAKÇA

- Akalın, M. (1988). *Tarihî Türk şiveleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Akdemir, Y. & İŞİ, H. (2017). Çekim ekinden yapım ekine "+CA". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (48), 14-28.
- Arat, R. R. (1998). Yusuf Has Hacip, *Kutadgu bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1979). Yusuf Has Hacip. *Kutadgu bilig III, indeks*. Eraslan, K. & Sertkaya, O. F. & Yüce, N. (Haz.). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (2007). Yusuf Has Hacip, *Kutadgu bilig I, metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Aşçı, U. D. (2010). *Musa-nâme-inceleme-transkripsiyonlu metin-çeviri-tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- Aşçı, U. D. (2010). *İşenaalı Arabay Uulu'nun iki eseri: cazuu colunda saamalık ve alip-bee, notlar-transkripsiyonlu metin-çeviri-dizin-tıpkıbasım*. Konya: Palet Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-enbiya (Peygamber kıssaları) I, giriş-metin-tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-ferâdis uşmağlarını açuk yolu (Cennetlerin açık yolu) III dizin-sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi-altın ordu Türkçesi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Atalay, B. (1939-1943). *Divanü lûgat-it Türk tercümesi, I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (1997). *Türkçenin grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bilgen, İ. (1989). *Divānu Luğati't-Türk'te söz yapımı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi I-II*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, S. G. (1993). XIV. Yüzyıl moğolcasındaki Türkçe unsurlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7, 215-234.
- Clauson, S. G. (2007). Türkçede sekizinci yüzyıldan önce kullanılan ekler, *Dil Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 185-196.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Maḥmūd al-Kāşğarī: Compendium of the Turkic dialects (Dīwān luğāt at-Türk), III*. Cambridge: Sources of oriental languages and literatures 7, Turkish sources VII.
- Demirci, Ü. Ö. & Karlı, S. (2014). *Kutb'un husrav u şîrîn'i dizin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und Mongolische elemente im neupersischen, I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische elemente im neupersischen, II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische elemente im neupersischen, III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische elemente im neupersischen, IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Eckmann, J. (1996). *Harezmi Kıpçak ve Çağatay Türkçesi üzerine araştırmalar*. Sertkaya, O. F. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eckmann, J. (1998). *Harezmi Türkçesi, tarihî türk şiveleri*. Akalın, M. (Çev.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

- Eckmann, J. (2004). *Nehcü'l-feradis uştmahlarnunġ açuq yolu (Cennetlerin açık yolu)*. Tezcan, S. & Zülfikar, H. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1994). +sı- / +si- (~ +su- / +sü-) isimden fiil yapma eki ile -sı- / -si- (~ -su- / -sü-) fiilden fiil yapma eki ve genişlemiş, şekilleri hakkında. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXII(1-2), 51.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud dîvânı lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (1975). -maç / -meç eki üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 83-88.
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon, I-II*. Wiesbaden: Turcologica 9.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin grameri*. Akalın, M. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gabain, A. V. (1998). *Codex cumanicus'un dili, tarihî Türk şiveleri*. Akalın, M. (Çev.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü c-ı (a-n), c-u (o-z)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güner, G. (2013). *Kıpçak Türkçesi grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve grameri*. Ankara: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1955). Nehcü'l-feradis'e dair, *Türk Dili* IV, 45, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1968-1971). Nehcü'l-feradis'in dil hususiyetleri, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XVI-XIX: 55-71, 33-56, 57-80, 145-170.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1989). *Seyf-i Sarâyî, Gülistan tercümesi (Kitâb gülistan bi't-Türki)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). Köktürkçede isimden fiil türeten ekler ve köken yapıları üzerine, *Türk dili üzerine araştırmalar 1*. 188-194.
- Korkmaz, Z. (2005). Türk dilinde +ça eki ve bu ek ile yapılan isim teşkilleri üzerine bir deneme, *Türk dili üzerine araştırmalar 1*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri, şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köprülü, F. (1997). Harizmşah, İslâm ansiklopedisi, 5/1. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı: 265-296.
- Kuyma, E. (2015). Harezmi dönemi Türkçesi ve eserlerine genel bir bakış, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 367-383.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük I-II*. Karaağaç, G. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nadelyayev, V. M. & Nasilov, D. M. & Tenişev, E. R. & Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad: izdatel'stvo "nauka" leningradskoe otdelenie.
- Nadjib, E. N. (1974-1976). Nehcü'l-feradis ve dili üzerine. Nazif Hoca (Çev.). İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXII, 29-44.

- Nalbant, M. V. (2008). *Dīvānū luġat't-Türk grameri-I isim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin soyağacı, çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Özkan, A. (2018). *Kitâb-ı mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (giriş-inceleme-metin-dizinler-tpkibasım)*. Konya: Palet Yayınları.
- Özkan, F. (2000). -mak -mek ile kurulan kalıcı isimler, *Dördüncü uluslararası Türk dili kurultayı bildiriler*: 18-24.
- Poppe, M. N. (2009). Zemaşerî, *Mukaddimetü'l-edeb -Moğolca- Çağatayca çevirinin sözlüğü*. (Çev: Kaçalın. M. S. (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Lexica societatis Fenno-Ugricae XVII-1, Suomalais-Ugrilainen seura.
- Samoyloviç, A. (1928). *Ki storii literaturnogo Sredneaziatsko-Turetskogo yazıka*. Leningrad.
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi satır arası kur'an tercümesi, giriş- metin- sözlük* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Sertkaya, O. F. (1972). Horezmî'nin muhabbetnamesinin iki yeni yazma nüshası üzerine, *Türkiyat Mecmuası*, XXVII, 185-207.
- Sevortyan, A.V. (1974). *Etimologičeskiy slovar' Tyurkskih yazıkov I*. Moskva: Nauka.
- Sevortyan, A.V. (1978) *Etimologičeskiy slovar' Tyurkskih uazıkov, obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovına Bukvu "b" II*. Moskva: Nauka.
- Taş, İ. (2009). *Kutadgu bilig'de söz yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, M. T. (1989). Old Turkic TWYZW= tözü. *Central Asiatic Journal* XXXIII(1-2), 118-125.
- Tekin, M. T. (1994). Notes on old Turkic word formation. *Central Asiatic Journal* XXXVIII(2), 244-281.
- Tekin, M. T. (1988). *Orhon yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, M. T. (2013). On the old Turkic verbal noun suffix {-dok}. *Makaleler II, tarihî Türk yazı dilleri*. (Yılmaz, E. Demir, N. (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, M. T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). Eski Türkçe. *TDEK*. Ankara: 142-192.
- Tezcan, S. (1981). Kutadgu bilig dizini üzerine, *Belleten* XLV/2(178), 23-78.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı I (a-e)*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R. (1988). *Mu'inü'l-mürîd*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Toparlı, R. & Arğunşah, M. (2014). *İslâm, Mu'inü'l-mürîd, (inceleme-metin-çeviri-dizin-tpkibasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R. & Vural, H. & Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde fiil*. Ankara: Simurg Yayınları.
- User, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altıordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Yüce, N. (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd Bin 'Omar Bin Muhammed Bin Ahmed ez-Zamahşarî el-Hvârizmî, Mukaddimetü'l-edeb, Hvârizm Türkçesi ile tercümeli şuşter nüshası, (giriş, dil özellikleri, metin, indeks)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zajackowski, A. (1961). *Najstarsza wersja Turecka Husräv u Širîn Qutba, część. III. Słownik*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Zajackowski, A. (1958). *Najstarsza wersja Turecka Husräv u Širîn Qutba. część I-II*. Warszawa: Polska Akademia Nauk. Komitet Orientalistyczny.

ESKİ UYGUR BORÇ SÖZLEŞMELERİNE AİT SEKİZ FRAGMAN*

EIGHT FRAGMENTS OF THE OLD UYGHUR LOAN CONTRACTS

Berker KESKİN** Öz

Belirli şartlar altında daha sonra geri verilmek üzere alınan para ya da herhangi değerli bir şeyin karşılığı olan borç, Eski Uygur toplumunda ihtiyaçların karşılanması için sıklıkla başvurulan alışveriş yöntemlerinden biridir. Mevcut sözleşmeler, Uygurların maddi ihtiyaç dışında arpa, buğday, pamuk gibi çeşitli tarımsal ürünler için de borçlandığını göstermektedir. Borcu alan ve borcu veren tarafların birlikte düzenlediği sözleşmeler geri ödeme şartları, kefalet ve tanıklık bilgisini içermektedir. Bu çalışma, Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi, Turfan Koleksiyonu'nda muhafaza edilen sekiz farklı borç sözleşmesine ait fragmanların yayını konu edinmektedir. Öncelikle borç sözleşmelerinin genel özellikleri ortaya konmuştur. Fragmanların yazı ve harf çevrimi yapılmış, ardından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Gerekli görülen yerlere notlar eklenen çalışmanın sonunda metinlere ait bir dizin ile tıpkıbasımlar yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler
Eski Uygur Türkçesi, hukuk belgeleri, ticaret, borç, faiz

Keywords
Old Uyghur Turkish, legal documents, commerce, loan, interest

Abstract

A Loan, which is the money or something valuable received to be given back under certain conditions, was one of the most frequently used trade ways to provide needs in the Old Uyghur society. Present contracts show that Uyghurs also borrowed for various agricultural products such as barley, wheat, and cotton in addition to the financial requirements. The loan contracts were issued by the debtor and the lenders together. They comprised the repayment conditions, surety and testimony information. This study is about the publication of the fragments of eight different loan contracts preserved in the Turfan Collection in the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities. In the first instance, the main specialties of the loan contracts have been determined. The fragments have been transcribed, transliterated and then they have been translated into Turkey Turkish. Descriptor notes have been added where necessary. At the end of the study, there is an index of the texts and facsimiles.

** Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
berker.keskin@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8599-286X
İstanbul / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 06/10/2020

Kabul Tarihi: 22/03/2021

* Bu makale, *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı* adlı Doktora tezine dayanarak hazırlanmıştır. İlgili tez çalışması, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (Proje No: SDK-2017-25682) ve TÜBİTAK tarafından da desteklenmiştir.

GİRİŞ

Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri, Uygurların çeşitli ticari faaliyetleri (satış, takas, kira, borçlanma vb.) hakkında düzenlenmiştir. Bununla birlikte vasiyetnameler, dilekçeler, raporlar, makbuzlar ve buyruklar gibi farklı yapı ve içeriklere sahip belgeler de yine resmi bir karakter taşıdığından hukuk belgeleri arasına dâhil edilmektedir. Uygurlardan günümüze ulaşan edebi külliyatın yanı sıra bu belgeler de devrin dilinin anlaşılması ile ticari ve ekonomik yaşamın varlığı hakkında çeşitli bilgiler sunmaktadır.

Hukuk belgeleri üzerine XIX. yüzyılın sonlarından itibaren çalışmalar gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ancak bunların tamamının burada değerlendirilmesi mümkün olmadığından yalnızca öncü çalışmalar ile kapsamlı metin neşrini içeren kitap yayınları hakkında bilgi verilecektir. İlk olarak Wilhelm Radloff, “Altuigurische Sprachproben aus Turfan” adlı makalesinde iki hukuk belgesinin yayını gerçekleştirir (Radloff, 1899). Bunu, 1906 yılında yirmi üç belgenin transkripsiyon ve Almanca tercümesini içeren “Uigurische Schriftstücke, in Text und Übersetzung” adlı makalesi takip eder (Radloff, 1906). Ancak Radloff’un konu hakkında en kapsamlı çalışması, bugün dahi bir başvuru kaynağı olarak kullanılan *Uigurische Sprachdenkmäler* adlı eseridir (Radloff, 1928). Ölümünden sonra öğrencisi Sergey Malov tarafından düzenlenen eserde 128 belge yer almaktadır ve bunlardan 101’i din dışı içeriğe sahiptir.

Malov’un Eski Uygur hukuk belgeleri araştırmalarına katkısı USp’yi yayına hazırlamakla sınırlı değildir. Turfan’da bulunduğu sırada satın aldığı borç ve köle satışı hakkında düzenlenmiş iki belgeyi 1927 yılında “Dva Uygurskih Dokumenta” adıyla yayınlamıştır (Malov, 1927). Ayrıca 1932’de yayınlanan bir başka makalesinde Oldenburg koleksiyonuna ait beş belgenin dökme harflerle transliterasyonunu, Latin harfli transkripsiyonunu ve Rusça tercümesini yapmıştır (Malov, 1932). Ayrıca *Pamyatniki drevneyurkskoy pis’mennosti* adlı eserinde daha önce USp’de yayınlanan dört belgeyi tekrar gözden geçirmiş ve iki yeni belge daha yayınlamıştır (Malov, 1951).

Gustav John Ramstedt’in Finlandiya’da muhafaza edilen dört Eski Uygurca belgeyi transkripsiyon, İngilizce tercüme ve tıpkıbasım olarak yayınladığı “Four Uigurian Documents” adlı makalesi, içeriğindeki üç hukuk belgesinin ilk kez bilim dünyasına tanıtılması bakımından önem taşır (Ramstedt, 1940).

Reşit Rahmeti Arat, 1964 yılında yayınladığı “Eski Türk Hukuk Vesikaları” adlı çalışmasında belgelerin formülleri, sınıflandırılması, niteliği gibi konular hakkında bilgi vererek sekiz hukuk belgesinin transkripsiyonunu ve Türkiye Türkçesine aktarımını gerçekleştirir (Arat, 1964).

Larry V. Clark 1975’de hazırladığı ve *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th-14th cc.)* başlığını taşıyan Doktora tezinde 141 belgeyi incelemiş, daha önce yapılan çalışmalar, formüller ve belgelerin ses bilgisi ile gramer özellikleri gibi konular hakkında bilgi vermiştir (Clark, 1975).

Peter Zieme, yazdığı makaleler ile hukuk belgeleri araştırmalarına büyük katkılar sunmuştur. Bunlar arasında Eski Uygurlarda kira, vergi muafiyeti gibi konular hakkında düzenlenenler olduğu gibi metin neşrine dayanan makaleler de vardır. Bu

bakımdan pek çok hukuki içerikli belgenin Türkoloji sahasına ilk kez bu çalışmalarla tanıtıldığını belirtmek gerekir.

Japon Türkolog Nobuo Yamada'nın *Sammlung uigurischer Kontrakte* adlı üç ciltlik çalışması ise bu alandaki en kapsamlı çalışmalar arasında yer alır. İlk ciltte Yamada'nın konu hakkında daha önce yayınlanmış makaleleri yer alırken ikinci cilt, 121 hukuk belgesinin transkripsiyonunu, Japonca ve Almanca tercümelerini, ayrıca bir dizini ihtiva eder. Üçüncü cilt ise belgelerin tıpkıbasımına ayrılmıştır (Yamada, 1993).

Dai Matsui, *Mongoru jidai Uigurisutan no monjo gyōsei to zeisei, ekidensei. Uigurubun kyōshutsu meirei monjo wo chūshin to shite* [=Moğol Yönetimi Altında Uyguristan'da Yönetim] (Matsui, 1996) ve *Mongoru jidai Uigurisutan no zeiki seido to monjo gyōsei* [=Moğol Yönetimi Altında Uyguristan'da Vergilendirme ve Yönetim Sistemleri (13-14. Yy.)] (Matsui, 1999) adlı Yüksek Lisans ve Doktora tezlerinde sırasıyla 47 ve 54 belgenin transkripsiyon ve Japonca tercümelerini yapmıştır.

Simone-Christiane Raschmann'ın 1995 yılında yayınlanan *Baumwolle im türkischen Zentralasien, Philologische und wirtschaftshistorische Untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen Texte* adlı çalışması, Orta Asya'da İslamiyet öncesi dönemde Türkler arasında pamukçuluk, pamuğun özelliği, işlenmesi ve kullanım şekilleri gibi konular hakkında hazırlanmıştır. Çalışmanın sonunda 113 din dışı Eski Uygurca belgenin künyesi verilerek böz "pamuklu kumaş" ile ilgili kısımlarının transkripsiyonu ve Almanca tercümesi gerçekleştirilmiştir (Raschmann, 1995). Ayrıca Raschmann'ın Almanya'da muhafaza edilen din dışı içerikli Uygur belgeleri hakkında hazırladığı *Alttürkische Handschriften Teil 13, Dokumente Teil 1* ve *Alttürkische Handschriften Teil 14, Dokumente Teil 2* adlı kataloglar, belgelerin kayıt numaraları, içeriği ve daha önce yapılan çalışmalar hakkında bilgiler içermesi bakımından kaynak eser olma özelliği gösterir (Raschmann, 2007 ve Raschmann, 2009).

Liliya Yusufcanovna Tuguşeva tarafından 2013 yılında yayınlanan *Uygurskie delovye dokumenty X–XIV. iz Vostochnogo Turkestana* adlı eserde 97 belgenin transkripsiyonu, Rusça tercümesi, çeşitli açıklamalar, dizin ve tıpkıbasım içermektedir (Tuguşeva, 2013).

Márton Vér tarafından hazırlanan ve *The Postal System of the Mongol Empire in Northeastern Turkestan* başlığını taşıyan Doktora tezi, 63 Eski Uygur buyruğunun değerlendirmesini içermesi bakımından önemlidir (Vér, 2016).

Son olarak, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tarafımızdan hazırlanan ve *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı* adını taşıyan Doktora tezinin esasını 500'den fazla metnin transkripsiyonu, Türkiye Türkçesine aktarımı, söz varlığı ve dizini oluşturur. Bütün bunlara ek olarak değerlendirilen belgelerden hareketle Eski Uygur hukuk sistemi üzerine bir bölüm oluşturulmuş ve hukuk belgeleri hakkında yapılan çalışmaların tarihi incelenmiştir (Keskin, 2020). Burada değinilemeyen diğer çalışmalar hakkında tezin ilgili bölümüne müracaat edilebilir.

Bu makale, yukarıda adı bulunan Doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Tezin Borç Belgeleri bölümünde değerlendirilen ve kataloglar haricinde herhangi bütünlüklü bir bilimsel çalışmanın bulunmadığı sekiz fragmanın yazı ve harf çevrimi, Türkiye Türkçesine aktarımı gerçekleştirilmiş, bunlar vasıtasıyla Eski Uygur borç

sözleşmelerinde yer alan ortak hukuki terimler açıklanmıştır. Ayrıca gerekli görülen yerlere notlar eklenerek çalışmanın sonunda fragmanlara ait tıpkıbasımlara yer verilmiştir.

I. ESKİ UYGUR BORÇ SÖZLEŞMELERİNİN TEMEL ÖZELLİKLERİ

Eski Uygur hukuk belgelerinin önemli bir bölümünü oluşturan borç sözleşmeleri, Uygur toplumunun hangi şartlar altında ve ne şekilde borç alıp verdiğinin anlaşılması konusunda yeterli niteliğe sahiptir. Alım-satım ve takas gibi diğer ticari içeriklere sahip sözleşmelerle mukayese edildiğinde daha dar bir hacme sahip olan borç sözleşmelerini farklı kılan en önemli hususiyetler, kefalet ve faiz kavramı hakkında bilgi vermesidir. Öyle ki ticari amaçla düzenlenmiş diğer hiçbir belge çeşidinde kefillere dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Aynı şekilde faiz için kullanılan karşılıklar ve faiz yapıları da ancak borç sözleşmelerinden hareketle anlaşılabilir.

Eski Uygurlarda borçlanmanın genellikle iki farklı yöntem ile gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Buna göre parasal borç durumunda geri ödemenin yapılacağı tarih çoğunlukla belirtilmemiş, ancak ödemenin olmadığı her ay için faiz ekleneceği yazılmıştır. Sadece iki sözleşmede borcun geri ödeme tarihinin belirtildiği ve faiz için *başinta ur-* deyiminin kullanıldığı görülmüştür. İkinci olarak ise buğday, pamuk gibi aynı borçlanmalarda bu kez geri ödemenin yapılacağı dönem belirtilmiş ve bu olmazsa bedelin *el yanınça tüşi bilä* yani “ülke töresince faiziyle” geri alınacağı ifade edilmiştir (Keskin, 2020, s. 29).

Sözleşmelerin genel düzenlenişine uygun bir biçimde borcun geri ödenmemesi durumunda ya zımnî olarak hane halkı işaret edilmiş ya da hane halkından birinin adı borçluya olan akrabalığı da açıklanarak belirtilmiştir. Bu sayede kefil ya da kefiller ortaya konmuş, alacaklıya karşı bir teminat oluşturularak borçlunun geri ödeme yapmaması durumunda sorumluluk adı geçen üçüncü şahıslara yüklenmiştir:

berginçä yok [ba]r bolsar-m(ä)n kişim tüzük köni berz-ün (U 5230⁶⁻⁸)

“Verinceye kadar ölürsem eşim Tüzük, doğru bir şekilde versin.”

böz berginçä yok bar bolsar ävot(ä)ki-lär köni berz-ün (U 5231⁸⁻⁹)

“Bözü verinceye kadar ölürsem evdekiler doğru bir şekilde versin.”

be<r>ginçä bar yok bolş-a m(ä)n inim idaba äv-täki-lär bilä köni berzün-lär (U5252⁶⁻⁸)

“Verinceye kadar ölürsem küçük erkek kardeşim Idaba, evdekilerle beraber doğru bir şekilde versin.”

berginç-ä bar yok bolsar-m(ä)n oglum tämür buk-a äv-täki-lär bilä köni berzün-l(ä)r (U 5262⁹⁻¹¹) “Verinceye kadar ölürsem oğlum Tümür Buka, evdekilerle beraber doğru bir şekilde versin.”

bu tarıg berginçä örü kudı bolsar-m(ä)n [... (Ch/U 6992^{v4})

“Bu tahılı verinceye kadar ortadan kaybolursam...”

berginçä örü kudı bolsarm(ä)n inim biläy köni berzün (SI Kr. IV/329⁵⁻⁶)

“Verinceye kadar ortadan kaybolursam küçük erkek kardeşim Biläy doğru bir şekilde versin.”

berginçä yok bar bol- / örü kudı bol- + kefil adı + köni ber- kalıp ifadesine ek olarak bazı sözleşmelerin “kefil” karşılığı *taypaoşın* (< Çin. 代保人 *dài bǎo rén*) ve *paoşın* (< Çin.

保人 *bǎo rén*) terimlerini içerdiği görülmektedir.¹ Borcun ödenmesi hakkındaki sorumluluğu üstlenerek birinci ağızdan bunu belirten kişiler özellikle *taypaoşın* olarak nitelendirildiği için bunu “müteselsil kefil” şeklinde anlamlandırmak mümkündür:

*bu bitig-däki çao-nı berginçä biz enç buk-a arug iştin taştın bar yok bolsar-biz birlä alguçı tuşsu taypaoşın m(ä)n enç buka-nıñ inim äsän m(ä)n arug-nıñ oglum kar-a tugm-a ikägü bu bitig-täki çao-nı bitig yosunça nägü-kä-m-ä tildamayın çam-sız köni berür-biz (*U 9181₁₀₋₁₆)*

“Bu sözleşmedeki çaoyu verene kadar Enç Buka ve Arug ortadan kaybolursa müşterek borçlu, müteselsil kefil (olarak) ben Enç Buka’nın küçük erkek kardeşi Äsän ve ben Arug’un oğlu Kara Tugma, ikimiz bu sözleşmedeki çaoyu senet kanununca hiçbir bahane aramadan itirazsız doğru bir şekilde veririz.”

berginçä m(ä)n ırsul yok bar bols(a)r-m(ä)n bu bugday-nı birlä alguçı tuş-su tay-paoşın m(ä)n sul(a)yım(a)n öz bodum-tın köni berür-m(ä)n (SI Kr. I/147₈₋₁₂)

“Verinceye kadar ben Irsul, ölürsem bu buğdayı müşterek borçlu, müteselsil kefil Sulayman kendisinden doğru bir şekilde verecektir.”

Yukarıda iki farklı sözleşmeden sunulan örneklere dikkat edilirse şahıs adlarını niteleyen *taypaoşın*’dan önce *birlä alguçı* ve *tuşsu* (< Çin. 同取 *tóng qǔ*) sözcüklerinin sıralandığı görülür. *Tuşsu* “müşterek borçlu” olarak anlamlandırılırken (Yamada, 1993, s. 294; Matsui, 2004, s. 199) *birlä alguçı*, bu sözcüğün Eski Uygur Türkçesine tercümesinden başka bir şey değildir. Zira *tuşsu*, *tóng* 同 30:3 “benzer, birlikte” (Pulleyblank, 1991, s. 310) adı ve *qǔ* 取 29:6 “almak” (Pulleyblank, 1991, s. 261) eyleminden oluşmuş hukuki bir terimdir.

Faiz kavramı ise borç sözleşmelerinde *asıg* ve *tüş* sözcükleriyle karşılanmıştır. Aşağıda incelenecek olan metin parçalarında bunların her ikisi de yer aldığından ilgili açıklamalar notlar kısmında bulunmaktadır (bk. B4 ve F2).

Ayrıca sözleşmelerin çok az sayıdaki örneğinde “borç” anlamında *ötünü* sözcüğünün bulunduğu tespit edilmiştir:

yılan yıl ikinti ay on iki-kä maña ırsul-ka ötüni bugday k(ä)rgäk bolup yabagu-tın özi-niñ şığı birlä (SI Kr. I/147₁₋₄)

“Yılan yılı ikinci ayın on ikisinde bana, Irsul’a borç (olarak) buğday gerekli olup Yabagu’dan kendisinin ölçüsüyle...”

Sözleşmelerde ticari bir terim olarak kullanılan sözcüğün DLT’de *ötnü* “ödünc, borç” olarak tanıklandığı, bunun yanı sıra aynı kökten türetilen *ötünç* “borç” ile *ötnü ber-* “borç vermek” ifadesinin de yine DLT’de yer aldığı görülmektedir (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014, s. 66).

II. METİN, TERCÜME VE NOTLAR

2.1. Metin A: Ch/U 6527 v (T I D 51)

1 [torju]z yıl tokuz yañkä m(ä)n ansunkä

[]z yyl twqwz y’nky k’ mn ’nsw n k’

2 [käreğäk] bolup on alçun aldım m(ä)n ansun

¹ Terimleri meydana getiren sözcüklerin Pulleyblank’taki görünümü için bk. *dài* 代 9:3 (1991, s. 69), *bǎo* 保 9:7 (1991, s. 30), *rén* 人 9:0 (1991, s. 265).

- [] pwlwp 'wn ''ldwn ''ldym mn ''nswn
 3[] bergli[nç]ä bar yok bolsar m(ä)n bu
 [] y[]' p'r ywq pwls'r mn pw
 4[] a]y otuzka m(ä)n toyın tuıtun
 [] y'wtwz q' mn twyyn twdwnk

¹⁻²Domuz yılı dokuzuncu günde ben Ansun'a [...] gerekli olup on altın aldım. ³⁻⁴Ben Ansun [...] verinceye kadar ölürsem bu [...] ayın dokuzuncu gününde ben Toyın Tuıtun [...]

Notlar:

A1, ansun: Transliterasyonu ''nswn şeklinde kalın sıralı olan şahıs adına gelen yönelme hali ekinin {-Q'} olması beklenirken ince sıralı biçimde {-K'} eklenmiştir. Aynı şekilde belgede yer alan *yanı* sözcüğüne gelen ek de ince sıralıdır. Bu gibi kök ve ek uyumsuzlukları hukuk belgelerinde rastlanılabilir bir durumdur.²

A3, bar yok bol-: Eski Uygur borç sözleşmelerinde yer alan standart deyimlerden biri olan bu ifade biçimi, alacaklının haklarını korumak için sözleşmelere eklenmiştir. "Var-yok olmak" ile borçlunun hayatını kaybetme ihtimali kastedilmiş ve böyle bir durum gerçekleşirse borcun kim tarafından üstlenileceği hakkında bilgi verilmiştir. *Bar yok bol-* dışında *yok bar bol-* şeklinde de sözleşmelerde tespit edilen bu deyimden ardından kefalet bilgisi gelmektedir.

A4: Belgede yer alan dördüncü satır, ilk üç satırın devamını oluşturmamaktadır. Diğerlerinden ayrı, daha aşağıda yazıldığı gibi imla da farklıdır ve tarih ile şahıs adı bilgisi içermesinden dolayı ayrı bir sözleşmenin başlangıç formülü olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Metin B: Ch/U 7358 v (Glas: T II T 1972)

- 1...]M/[...
 ...]m/[...
 2...ü]çünç ay /[...
 ...]ç'wynç''y /[...
 3...]K' äsän [...
 ...]k' 's'n [...
 4...] tüşkä [...
 ...] t'wys k' [...
 5...] bolup ok [...
 ...] pwlwp 'wq [...
 6...]S şığ tarıg [...
 ...]s şyq t'ryq [...

¹⁻⁶[...] üçüncü ayın [...] 'a Äsän [...] faiz (karşılığında) [...] olup bizzat [...] şığ tahl [...]

² Örnek olarak bk. *takıgu yıl onunç ay bir otuz-ka maña mısır-kä* (U 3280s). bu t(a)vgaç küin-ta (*U 9003 rı)

Notlar:

B4, tüşkâ: Sözleşmelerde tarih bilgisinden sonra borçlunun adıyla birlikte neye gereksinim duyduğu ve bunun ancak “faiz” karşılığı alınacağı tüş+kâ / asıg+ka + ürün adı + kârgâk bol- şeklinde bir kalıp ifade ile belirtilmiştir:

[k]üskü yıl törtünç ay bir yañıka maña bolmuş-ka asıg-ka kümüş [kär]gâk bolup k(a)ra ogul-ta altı s(ı)tır [k]ümüş altım (U 5230₁₋₄)

“Sıçan yılı dördüncü ayın birinci gününde bana, Bolmuş’a faiz karşılığında gümüş gerekli olup Kara Ogul’dan altı sıtır gümüş aldım.”

beçin yıl törtünç ay on y(a)ñık-a maña kımur-ka tüş-kâ küñçiç kârgâk bolup k(a)yımtu-tın tört şin küñçiç aldım (U 5252₁₋₄)

“Maymun yılı dördüncü ayın onuncu gününde bana, Kımur’a faiz karşılığında susam gerekli olup Kayımtu’dan dört şin susam aldım.”

Temel anlamı “meyve, yemiş” olan *tüş*, borç sözleşmelerinin genelinde “faiz, getiri” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır. ED’de sözcüğün temel anlamının “meyve” olmasına rağmen metaforik olarak “yapılan işin sonucu” veya “iyi bir davranış karşılığında alınan ödül” anlamında kullanıldığı açıklanmaktadır (1972, s. 558b). Bununla birlikte DTS’de de sözcüğün “meyve, yemiş” anlamı dışında “ücret, gelir, faiz” anlamlarına geldiği ifade edilmektedir (1969, s. 600a). Gerek *tüş* gerekse *asıg*, sözleşmelerde genellikle müstakil bir kullanıma sahip olmasına rağmen Ch/U 6992’de her iki sözcüğün birlikte ikileme olarak yer aldığı görülmektedir: *yañı-ta asıgı tüşü b[i]llä köni berürm(ä)n* (Ch/U 6992 v₃₋₄) “Zamanında faiziyle doğru bir şekilde veririm.”

B6, şıg: Pek çok Eski Uygur belgesinde görüldüğü üzere *şıg* arpa, buğday ve darı gibi hububatlar için kullanılmış bir çeşit hacim ölçüsüdür (ED, 1972, s. 867b). Borç sözleşmeleri dışında satış, kiralama, vasiyetname ve buyruklar gibi farklı içerikteki belgelerde rastlanabilen sözcük, bazı durumlarda sözleşmeye konu olan arazide yetiştirilebilecek tarımsal ürün miktarı bakımından arazi niteliğini belirlemek için de kullanılmıştır: *eçim kañçuk bilä tüz ülüşlüg iç [=üç] şıg yerim* (Ot.Ry. 1414a₃₋₄) “ağabeyim Kañçuk ile eşit hisseli üç şıglık yerimi...” [] *altı şıg atl(ı)g yeri[min...]* (U 5280₂) “...altı şıglık yerim ile...” Eski Uygur Türkçesine Çince’den geçen *şıg* (< 石 *shí*, GOÇ. *shiajk*) kaynak dilde “taş, kaya” anlamına sahiptir (Pulleyblank, 1991, s. 283) ve yaklaşık 84 litreye denk gelmektedir (Matsui, 2004, s. 200).

2.3. Metin C: So 10239 (4) v (T I a)

1[yıl] ay iki yañıka m(ä)n
[] 'y 'yky y'nky q' mn
2[] yüz kunpu altım ay sayu
[] ywz qwnpw 'lty m 'y s'yw
3[] // PYN ortı (?) tãgmıştä
[] // pyn 'wrty t'kmyş t'
4[] //WWR tanuk burhan kulı
[] //wwr t'nwq pwrq'n qwly

¹⁻²[...] yılı [...] ayın ikinci gününde ben [...] yüz kunpu aldım. ²⁻⁴Ay sayarak (her ay için) [...] ortaya ulaştığımda [...] tanık Burhan Kulı [...]

Notlar:

C2, kunpu: Para yerine kullanılan *kuanpu*, *böz* ile birlikte Eski Uygur sözleşmelerinde en sık karşılaşılan ödeme araçlarının başında gelmektedir. Özellikle satış sözleşmelerinde tarla, bağ ya da bahçelerin pek çoğunun *kuanpu* ihtiyacı doğrultusunda elden çıkarıldığı beyan edilmiştir. Sözcüğün hukuk belgelerinde standart bir imlası bulunmamakta, *kuanpu* olması beklenirken *kanpu* ya da bu metinde olduğu gibi *kunpu* şeklinde bir imlaya rastlanabilmektedir.³ Temel olarak “resmi kumaş” anlamına gelen sözcük, Eski Uygur Türkçesindeki bir diğer Çince alıntıdır (< *guān bù*, GOÇ. *kuan puā*). Birleşik yapıdaki bu sözcük ile ilgili olarak bk. *guān* 官 40:5 (Pulleyblank, 1991, s. 113) ve *bù* 布 50:2 (Pulleyblank, 1991, s. 42).

2.4. Metin D: U 5552 (T II D 56)

1 [ar]pa al[dım...]

[]p' ''l[...]

2 şığ arpa [köni berür män...]

şyq ''rp' [...]

3 bermädin káčür[sär män...]

pym'dyn k'çwr[...]

4 sultān 'ävt(ä)ki[lār birlä köni berzün...]

swld'n ''v tky[...]

¹arpa aldım [...] ²⁻³şığ arpayı doğru bir şekilde veririm [...] vermeden (zaman) geçirirsem [...] ⁴Sultān, evdekilerle birlikte doğru bir şekilde versin [...]

Notlar:

D4, sultān: Eski Uygur hukuk belgeleri, içeriğinde yer alan şahıs adlarıyla Türk onomastiği için eşsiz bir kaynaktır. Bu adlar incelendiğinde Türkçe olanlar dışında Sanskrit veya Çin kökenli adların da yoğunluk taşıdığı görülür. Daha geç dönemde hazırlanan sözleşmelerde ise İslamiyet'in etkisiyle Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin kullanım sıklığı artmıştır. Burada da *sultān* sözcüğünün Eski Uygurlar döneminden itibaren Türk milleti tarafından bir şahıs adı olarak kullanılmaya başlandığını görmek mümkündür (< Ar. *sultān* “hükümdar, padişah).

D4, ävtäkilär: Borç sözleşmelerinde yer alan kefalet bilgisi bölümünde borçlu, yukarıda daha önce değinildiği gibi alacaklıya karşı bir teminat oluşturmaktadır. İşte burada, borçlunun ailesinin tamamı zımnen *ävtäkilär* “evdekiler, evde bulunanlar” ibaresiyle yapılan işten, geri ödemedenden sorumlu tutulmuştur. Radloff'tan başlamak üzere birçok araştırmacı uzun süre bu sözcüğün yazı çevrimini ve tercümesini farklı bir şekilde yapmıştır. Buna göre genellikle *ävtäkilär* sözcüğünün kökü tamlayan eki olarak düşünülmüş ve önce gelen şahıs adına eklenmiş; geri kalan eklerin {+DA+ki+lAr} yazı çevrimi ise *tägi-lär* şeklinde yapılarak buna “akrabalar; soyundan gelenler, varisler” gibi anlamlar verilmiştir. Dolayısıyla ilgili sözcüğün yer aldığı ibare “(şahıs adı)'nın akrabaları; soyundan gelenler” olarak tercüme edilmiştir (Radloff,

³ Sözcüğün sahip olduğu imla farklılıkları ile ilgili olarak örn.

kuanpu → *yunl(a)k-lık kuanpu k(ä)rgäk bolup (U 52412)*

kanpu → *yüz älig kanpu berür-män (U 52334)*

kunpu → *yunlak-lık kunpu kargäk bolup (U 39082)*

1906, s. 184; Le Coq, 1918, s. 455; Malov, 1927, s. 390; USp, 1928, s. 7). Hatta Ahmet Caferoğlu'nun Uygur Sözlüğü'nde *tägi* madde başında yer alan ilk açıklama, USp'den ve Malov'un "Dva Uygurskih Dokumenta" adlı makalesinden hareketle "akraba, hısımlık" şeklindedir (Caferoğlu, 1938, s. 177). Ancak daha sonra bu transkripsiyon ve anlamlandırma, Yamada tarafından düzeltilerek açıklanan halini almıştır (Yamada, 1965, s. 175-178).

2.5. Metin E: U 5825 (Glas: T III 517)

1...]/[...]

...]/[...]

2...]/ *berginçä biz ikigü örü kudı bols(a)r biz.*

...]/ *pyrkynç' pyz 'ykykw 'wyrw qwdy pwlrs pyz.*

3...]/ *P'K taş. inim kurumuş bilä köni berzün*

...]/ *p'k t'ş. 'ynym qwrwmyş pyl' kwyny pyrz wn*

4...]/ *tanuk borçı yaña toña. tanuk bözçi*

...]/ *t'nwq pwrçy y'nk' twnk'. t'nwq pwyzçy*

5...]/ *kulı bu t(a)mga biz törtägünün ol*

...]/ *qwly pw tmq' pyz twyrt'kw nwnk 'wl*

¹⁻³[...] verinceye kadar biz ortadan kaybolursak [...] Taş, küçük erkek kardeşim Kurumuş ile doğru bir şekilde versin. ⁴⁻⁵Tanık şarap tüccarı Yaña Toña. Tanık dokumacı [...] Kuli. Bu damga, biz dördümüzündür.

Notlar:

E2, örü kudı bol-: Sözleşmelerde *bar yok bol-* deyiminin yerine kullanılabilen *örü kudı bol-* "ortadan kaybolmak, kaçıp gitmek" anlamına sahiptir. Bu bakımdan ilgili deyim borcunu ödeme konusunda kendisine çok da fazla güvenilmeyen kişiler için kullanıldığını düşünmek mümkündür. Zira deyim ardında ödeme yükümlülüğü yine üçüncü şahıslara aktarılmıştır.

Buna benzer şekilde Eski Uygur hukuk belgelerinde yer alan bir başka deyim, köle azadıyla ilgili bir belgede yer alan ve kölenin özgür kaldıktan sonra istediği yere gidebileceğini belirtmek için kullanılan *örü tağka kudı kumka bar-* "yukarı dağa, aşağı çöle -istenilen herhangi bir yere- gitmek" deyimidir: *örü tağ-ka kudı kum-ka b(a)rsar tört yol-ı boş bolz-un (Y 828¹³⁻¹⁴)* "...yukarı dağa, aşağı çöle gitse, dört yolu boş olsun, özgür kalsın." İlgili sözcüklerin (*örü kudı*) Eski Uygur Türkçesi metinlerinde aynı zamanda ikileme olarak kullanıldığı tespit edilmiştir (Şen, 2002, s. 226).

E4, bözçi: "Bez, pamuklu kumaş" karşılığında kullanılan *böz* (< Çin. 布 *bù*, GOÇ. *Puā* < Gr. *βύσσος*) Eski Uygur toplumunda oldukça geniş bir uygulama alanına sahiptir.⁴ Hukuk belgelerinde doğrudan "dokuma" anlamına gelecek şekilde sözleşmelere konu bir eşya olabildiği gibi para niyetine ödünç alındığı, vergilerin ödendiği ya da arazi, köle vb. satışıyla elde edilebildiği, dolayısıyla ticari bir meta olarak kullanıldığı durumlar da söz konusudur. Ayrıca tüm bunlardan farklı olarak *bözün* Uygurlarda resim yapmak için tuval ya da yazı materyali olarak kullanılabilirdiği de ifade edilmektedir (Raschmann, 1995, s. 89 ve 92).

⁴ Sözcüğün Çincedeki varlığı ile ilgili olarak bk. *bù* 布 50:2 (Pulleyblank, 1991, s. 42).

Böz sözcüğüne {+çl} isimden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluşan *bözçi* “bezci, dokumacı, dokuma yapan” anlamında bir meslek adıdır (Gabain, 1950, s. 60; Erdal, 2004, s. 148; Eraslan, 2013, s. 95). Bu ve benzeri meslek adlarının Eski Uygur toplumunda aynı zamanda birer şahıs adı olarak kullanılabilmesi hukuk belgelerinden hareketle tespit edilebilmektedir: *tanuk borlukçı (U 5230s)*, *biz torçı yolçı elçi üç ak-a ini-lär-nin (U 5237⁹⁻¹⁰)*, *bu nişan m(ä)n tanuk udçı-nın ol (İstanbul 35²⁵)*.

2.6. Metin F: U 5826 (Glas: T III 518)

- 1 ...] ulug bermiş kunpu S// '[...
 ...] 'wlwq pyrmış qwnpw s// '[...
 2 ...ay] sayu y(e)g(i)rmirär kuanpu asıgın [...
 ...] s'yw ykrmyr' r qw'npw ''syq yn [...
 3 ...] bolzun m(ä)n oglum 'l [...
 ...] pwlz wn mn 'wqlwm 'l [...
 4 ...]/YRT tanuk sav (?) toña bu n[işan...
 ...]/yrt t'nwq s'v twnk' pw n[...
¹⁻²[...] Ulug'un verdiği kunpu [...] ay sayarak (her ay için) yirmişer kuanpu faiziyle ³⁻⁴[...] olsun. Ben, oğlum [...] Tanık Sav (?) Toña. Bu nişan [...]

Notlar:

F2, asıgın: İfade edildiği üzere sözleşmelerde “faiz” karşılığı kullanılan sözcüklerden bir diğeri *asıgındır*. Gerek ED’de ve gerekse DTS’de *asıg* için yapılan açıklamalar “fayda, kâr” anlamları etrafında şekillenmektedir (ED, 1972, s. 244b; DTS, 1969, s. 60a). UW’de *asıg*, “kazanç” temel anlamı etrafında gelişen dört maddede açıklanmıştır: “1. (maddi) kazanç, yarar, fayda. 2. Faiz, getiri. 3. Kurtuluş (Budizm’de kurtuluş yolu için) kazanç, fayda. 4. (Maniheizm’de) hayır, (manevi) fayda.” (2015, s. 294-298). Sözcük, ayrıca Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *ädgü* ve *tusu* sözcükleriyle birlikte “fayda, yarar” anlamında ikileme olarak kullanılmıştır (Şen, 2002, s. 37; Ölmez, 2017, s. 253).

2.7. Metin G: U 6047 / I. Sayfa

- 1 ...iki]nti ay tokuz [y(e)g(i)rmikä maña
 ...]nty ''y twqwz []krmyk' m'nk'
 2 ...a]y tokuz y(e)g(i)rmikä maña mankuy toña tüşkä t(a)rıg
 ...]y twqwz ykrmyk' m'nk' m'nkwy twnk q' twyş k' tryq
¹[...] ikinci ayın on dokuzunda bana ²[...] ayın on dokuzunda bana, Mankuy Toña faiz (karşılığında) tahıl [...]

2.8. Metin H: U 6186 / I. Sayfa

- 1 *tüşkä ta[r]ıg...*
 twyş k' t' []y[...
 2 *bolup KWYRYÇW//...*
 pwlwp kwyrıçw/[...
 3 *şıg tarıg alt[um...*
 şyq t'ryq ''lt[...
¹⁻³faiz karşılığında tahıl [...] olup [...] şıg tahıl aldım [...]

III. DİZİN

al-	almak, sahip olmak a.-dım A2, D1 a.-tım C2, H3 [=4]	biz	biz, birinci çokluk şahıs zamiri b. E2, E5 örü kudı bolsar b. E2 [=3]
altın	altın a. A2 [=1]	bol-	olmak, yardımcı fiil örü kudı b.-sar biz E2 bar yok b.-sar män A3 b.-up B5, H2 kârgäk b.-up A2 b.-zun F3 [=6]
ansun	şahıs adı a. A2 a.+kä A1 [=2]	borçı	şarap tüccarı b. E4 [=1]
arpa	arpa, bir tür tahıl bitkisi a. D1, D2 [=2]	bözçi	bezci, dokumacı b. E4 [=1]
äsän	şahıs adı ä. B3 [=1]	bu	bu b. A3, E5, F4 [=3]
asıg	faiz, kâr a.+ın F2 [=1]	burhan kulu	şahıs adı b. C4 [=1]
äv	ev, bark ä.+täkilär D4 [=1]	iki	iki i. C1 [=1]
ay	ay, ortalama otuz günlük süre a. A4, B2, C1, C2, F2, G1, G2 [=7]	ikigü	her ikisi i. E2 [=1]
bar	var, mevcut b. yok bolsar män A3 [=1]	ikinti	ikinci i. G1 [=1]
ber-	vermek, teslim etmek b.-ginçä A3, E2 b.-mädin D3 b.-miş F1 b.-ür män D2 b.-zün D4, E3, [=7]	ini	küçük erkek kardeş i.+m E3 [=1]
bilä	ile, birlikte (krş. <i>birlä</i>) b. E3 [=1]	käçür-	geçirmek k.-sär män D3 [=1]
birlä	ile, birlikte (krş. <i>bilä</i>)	kârgäk	gerek, lazım k. bolup A2 [=1]

köni	doğru, tam k. D2, D4, E3 [=3]	ol	-dır, dir törtägünün o. E5 [=1]
kuanpu	< Çin. 官布 <i>guān bù</i> (GOÇ. <i>kuan puǎ</i>) resmi kumaş, bir tür ödeme aracı k. F2 kunpu C2, F1 [=3]	on	on o. A2 [=1]
kudı	aşağı örü k. bolsar biz E2 [=1]	ortı	orta o. C3 [=1]
kulı	bir şahıs adının ikinci unsuru k. E5 [=1]	otuz	otuz o.+ka A4 [=1]
kunpu	bk. kuanpu	örü	yukarı ö. kudı bolsar biz E2 [=1]
kurumış	şahıs adı k. E3 [=1]	sav toña	şahıs adı t. F4 [=1]
män	ben, birinci teklik şahıs zamiri m. A1, A2, A4, C1, F3 bar yok bolsar m. A3 berür m. D2 käçürsär m. D3 [=8]	say-	saymak s.-u C2, F2 [=2]
mankuy toñ	şahıs adı m.+ka G2 [=1]	sulğan	şahıs adı s. D4 [=1]
maña	bana, birinci teklik şahıs zimirinin yönelme hali m. G1, G2 [=2]	şıg	< Çin. 石 <i>shí</i> (GOÇ. <i>shiajk</i>) bir tür hacim ölçüsü ş. B6, D2, H3 [=3]
nişan	< Fars. <i>nişān</i> nişan, iz, belirti n. F4 [=1]	täg-	değmek, ulaşmak t.-miştä C3 [=1]
ogul	[1] oğul, evlat o.+um F3 [=1]	tamga	damga t. E5 [=1]
ok	kuvvetlendirme edatı	tanuk	tanık, şahit t. C4, E4, F4 [=4]
		tarıg	tahıl t. B6, G2, H1, H3 [=4]
		taş	bir şahıs adının ikinci unsuru t. E3 [=1]

tokuz	dokuz t. A1 [=1]	üçünç	üçüncü ü. B2 [=1]
tokuz yegirmi	on dokuz t.+kä G1, G2 [=2]	yaña toña	şahıs adı y. E4 [=1]
toñuz	domuz t. A1 [=1]	yañı	gün y.+ ka A1, C1 [=2]
toyın tuñuñ	şahıs adı t. A4 [=1]	yegirmirär	yirmişer y. F2 [1]
törtägü	her dördü t.+nün ol E5 [=1]	yıl	yıl, sene y. A1, C1 [=2]
tüş	faiz, fayda t.+kä B4, G2, H1 [=3]	yok	yok, mevcut olmayan bar y. bolsar män A3 [=1]
ulug	şahıs adı u. F1 [=1]	yüz	yüz y. C2 [=1]

SONUÇ

Eski Uygur borç sözleşmeleri, hukuk belgesi olma özelliği taşıyan farklı içerikteki diğer sözleşmelerde olduğu gibi (satış, kira, takas vb.) belirli formüllere, kalıp ifadelerle dayanarak hazırlanmıştır. Bunlar arasında ortaklık taşıyan bölümler olduğu gibi yalnızca ilgili alt gruba ait olan ve başka içeriklerde rastlanılmayan bölümler de mevcuttur. Tarihlendirme ve tanıklık bilgisi her sözleşmede yer alan temel ortak unsurken vergilendirme, sınır bilgisi, ürün paylaşımı, cezalandırma, teminat gösterme, kefalet gibi unsurlar bu kez farklı içeriklerin kendine ait bölümlerini oluşturur. Dolayısıyla bir sözleşme ya da benzeri herhangi bir hukuki belgeyi bütünlük taşıyamamasına ve hasarlı olmasına rağmen sahip olduğu ifadeler veya formüller doğrultusunda (bunların ilgili içeriği yansıtmaya durumuna göre) belirli gruplara yerleştirmek mümkün olmaktadır. Bu çalışmada yer alan sekiz metin parçasının her biri oldukça dar bir hacme sahip olmasına rağmen borç kategorisinde değerlendirilmesinin temel sebebi, işte bu görüşe dayanarak mevcut satırlarında onların niteliğini tanımlayabilecek sözcük veya deyimlere, ifadelerle sahip olmasıdır. Buna göre *bar yok bol-* ve *örü kudı bol-* deyimleri, faiz için kullanılan *asıg* ve *tüş* sözcükleri ile hane halkını işaret eden *ävtäkilär*, borç sözleşmelerinin temel unsurları arasında yer alır. *Bar yok bol-* ile *örü kudı bol-* ifadelerinin esasta deyim olmasına rağmen sözleşmelerde kefillerin belirtildiği bölümlerde mutlaka kullanılması, yine “fayda, yarar” anlamı taşıyan *asıg* ve *tüş* sözcüklerinin anlam genişlemesiyle “faiz” anlamı kazanması ve *ävtäkiler* denilerek borçtan sorumlu tutulan bir insan topluluğu oluşturulması, tüm bunların temel anlamlarının, günlük dildeki kullanımlarının yanı sıra birer hukuki terim olma vasfı taşıdığını göstermektedir.

EXTENDED ABSTRACT

The main aim of this study is the transcription, transliteration and translation of the eight old Uyghur fragments preserved in the Turfan Collection in the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences and Humanities. However, when deemed necessary, several explanations were made, and an index was prepared. Although the texts are quite massless and do not contain integrity, the main reason for their inclusion in loan contracts is some keywords and terms they contain. Accordingly, each document with commercial content has a certain formula and/or stereotyped expression. They play a major role in detecting content. While the date and testimony information constitute common elements between contracts, the existence of information such as product sharing, border information, fines, and taxation varies. This variability is the main factor that helps the damaged texts to be classified by content determination. At least one keyword or phrase was identified in each of the texts examined in this study. *Asıg* and *tüş* words and *ävtäkilär* which denotes household, and the phrases such as *bar yok bol-* "to die" and *örü kudı bol-* "to run away, disappear" are among the key elements of loan contracts. Even though the expressions of *bar yok bol-* and *örü kudı bol-* are only idioms basically, they were used in the surety section of the contracts. Anew, the uses of the words *asıg* and *tüş*, which basically means "advantage, benefit", in contracts in the sense of "interest" and finally creating a community responsible for the loan and its remark them indirectly as *ävtäkilär*; they show that these are legal terms alongside their daily life usage.

Loan contracts have a notable place among Uyghur legal documents in terms of both quality and quantity. Since Radloff, the majority of the contracts have been transcribed many times and various terms in the documents have been examined. The most significant aspect of contracts that differs from other commercial documents is that they provide information about interest and surety. Accordingly, in Old Uyghur Turkish, the Turkish words *asıg* and *tüş* were used for "interest", and the words *paoşın* and *taypaoşın* -of Chinese origin- were used in the meaning of "guarantor". It would be more accurate to interpret it as a "joint guarantor" since the people who are qualified as *taypaoşın*s assume the responsibility for the payment of the loan and state it firsthand. While the contracts with these kinds of words are limited, the contracts, in which the debtor holds the entire household accountable for the loan along with one of his relatives, are more common. The households were implicitly stated as *ävtäkilär*, as stated above, and were held liable for the loan if the debtor died or ran away. As a result, these contracts are the primary sources that helped enlighten the social and commercial life of the period in terms of showing how the borrowing and loan practice in the daily life of the Old Uyghur society was realized.

KISALTMALAR

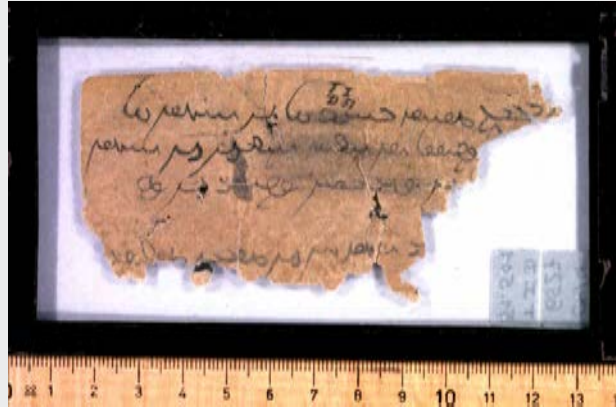
Ar.	: Arapça
bk.	: bakınız
Ch/U	: chinesisch-uirgische texte
Çin.	: Çince
DLT	: Dîvânu Lugâti't-Türk, bk. Ercilasun-Akkoyunlu 2014
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar', bk. Nadalyayev V.M., vd. 1969
Ed	: Editör(ler)
ED	: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, bk. Clauson 1972
Fars.	: Farsça
GOÇ.	: Geç Orta Çince
Gr.	: Grekçe
Haz.	: Hazırlayan(lar)
JSFO	: Journal de la Société Finno-Ougrienne
krş.	: Karşılaştırınız
Ot.Ry.	: Otani-Ryukoku
SI	: Ser india
TDK	: Türk Dil Kurumu
U	: uigurische texte
UW	: Uigurisches Wörterbuch, bk. Röhrborn 2015.
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
VdSUA	: Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica

KAYNAKÇA

- Arat, R. R. (1964). Eski Türk hukuk vesikaları. *JSFO* (Sitzungsberichte der 6. arbeitstagung der PIAC in Helsinki 4.-8. 6. 1963), 65, 11-77.
- Caferoğlu, A. (1938). *Uygur sözlüğü, üçüncü bölüm S-Z*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.
- Clark, L. V. (1975). *Introduction to the Uyghur civil documents of East Turkestan (13th-14th cc.)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Indiana University, Bloomington.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk, giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Gabain, A. v. (1950). *Alltürkische grammatik*. Leipzig: Otto Harrassowitz.
- Keskin, B. (2020). *Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri ve söz varlığı* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Le Coq, A. (1918). Handschriftliche uigurische urkunden aus Turfan. *Túrán*, 449-460.
- Malov, S. E. (1927). Dva Uygurskih dokumenta. *Sbornik*, V. V. Bartol'du, Turkestanskije druž'ya, uçeniki i poçitateli. Taşkent, 387-394.
- Malov, S. E. (1932). Uygurskie rukopisnye dokumenty ekspedicii S. F. Ol'denburga. *ZAPISKI Instituta Vostokovedeniya, Akademii Nauk I*, 129-149.
- Malov, S. E. (1951). Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. *Teksty i issledoveniya*. Moskova-Leningrad: Akademii Nauk.
- Matsui, D. (1996). *Mongoru jidai Uigurisutan no monjo gyōsei to zeisei, ekidensei. Uigurubun kyōshutsu meirei monjo wo chūshin to shite [Administration in Uighuristan under the Mongols]* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Osaka University, Osaka.
- Matsui, D. (1999). *Mongoru jidai Uigurisutan no zeiki seido to monjo gyōsei [Taxation and administrative systems in Uighuristan under the Mongols (13th-14th cc.)]* (Yayımlanmamış doktora tezi). Osaka University, Osaka.
- Matsui, D. (2004). Unification of weight and measures by the Mongol empire as seen in the Uigur and Mongol documents. D. Durkin-Meisterernst & S.-C. Raschmann & J. Wilkens vd. (Ed.), *Turfan Revisited—The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road içinde* (s. 197-202). *Monographien zur Indischen Archäologie, Kunst und Philologie* 17. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Nadalyayev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Ölmez, M. (2017). Eski Uygurca ikilemeler üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65(2), 243-311.
- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Radloff, W. (1899). Altuigurische sprachproben aus Turfan. D. Klementz (Haz.), *Nachrichten über die von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg im Jahre 1898 Ausgerüstete Expedition. Heft I içinde* (s. 55-83). St. Petersburg: Akademii Nauk.
- Radloff, W. (1906). Uigurische schriftstücke, in text und übersetzung. A. Grünwedel (Haz.), *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903 içinde* (s. 181-195). Münih: Verlag der K. B. Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1928). *Uigurische sprachdenkmäler*. S. E. Malov (Haz.). Leningrad: Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR.
- Ramstedt, G. J. (1940). Four Uigurian documents. C. G. Mannerheim (Ed.), *Across Asia from West to East in 1906-1908 II içinde* (s. 1-12). Helsinki: Suomalis-Ugrilainen Seura.

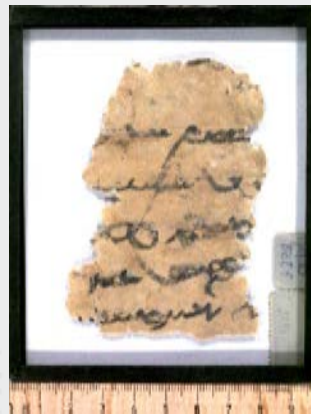
- Raschmann, S.-C. (1995). *Baumwolle im türkischen zentralasien. Philologische und wirtschaftshistorische untersuchungen anhand der vorislamischen uigurischen texte.* VdSUA 44. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Raschmann, S.-C. (2007). *Alttürkische handschriften teil 13, dokumente teil 1.* VOHD 13,21. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Raschmann, S.-C. (2009). *Alttürkische handschriften teil 14, dokumente teil 2.* VOHD 13,22. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches wörterbuch, sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien -neubearbeitung- II. nomina-pronomina-partikeln, band 1: a – asvık.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Şen, S. (2002). *Eski Uygur Türkçesinde ikilemeler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Tuğuşeva, L. Y. (2013). *Uygurskie delovye dokumenty X–XIV. iz vostočnogo Turkestana,* Moskova: Nauka.
- Vér, M. (2016). *The postal system of the Mongol empire in Northeastern Turkestan* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Szeged, Doctoral School of History, Szeged.
- Yamada, N. (1965). *Uigurubun taishaku keiyakusho no shoshiki* [The forms of the Uighur documents of loan contracts]. *Ōsaka daigaku bungakubu kiyō* [Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University], 11, 87-216.
- Yamada, N. (1993). *Sammlung uigurischer kontrakte I-III.* J. Oda & P. Zieme & H. Umemura & T. Moriyasu (Haz.). Osaka: Osaka University Press.

EKLER
TIPKIBASIM

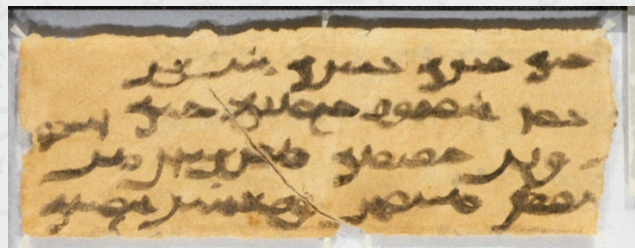
Metin A: Ch/U 6527 (T I D 51)

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

Metin B: Ch/U 7358 v (Glas: T II T 1972)

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

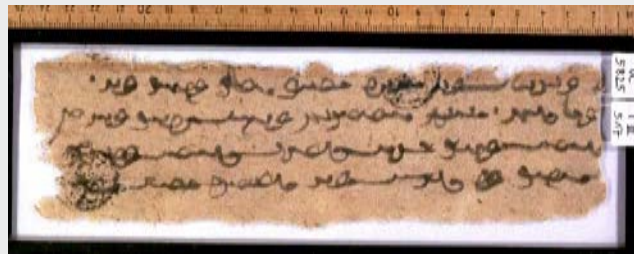
Metin C: So 10239 (4) v (T I a)

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

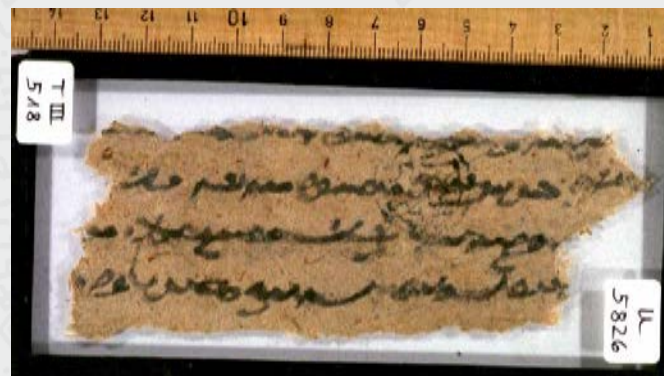
Metin D: U 5552 (T II D 56)

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

Metin E: U 5825 (Glas: T III 517)

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

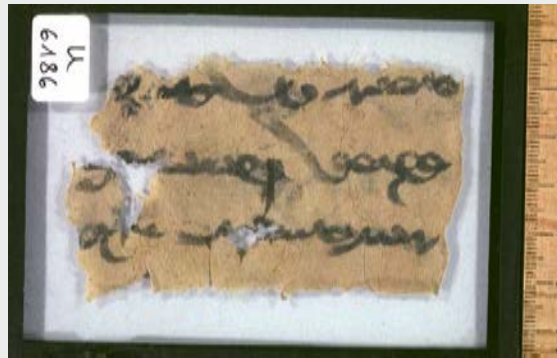
Metin F: U 5826 (Glas: T III 518)

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

Metin G: U 6047 / I. Sayfa

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

Metin H: U 6186 / I. Sayfa

© Depositum der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz, Orientabteilung

ŞAİRİN ZİHİNSEL RETİNASINDA ÇİÇEKLER: KARANFİL, GÜL VE KRİZANTEM-TEVFİK FİKRET, AHMET HAŞİM, MUSTAFA REŞİD VE AHMET HAMDİ TANPINAR ÖRNEĞİ-

FLOWERS IN POET'S MENTAL RETINA: CARNATION, ROSE AND CHRYSANTHEMUM- INSTANCES OF TEVFIK FIKRET, AHMET HAŞİM, MUSTAFA REŞİD VE AHMET HAMDİ TANPINAR-

Seval ŞAHİN*

Öz

Bu makalede çiçeklerin hayal edilmesinde kıvrımlar, lokallik, şekil ve boyut açısından imge oluşturmadaki rollerinde Ahmet Haşim'in "Karanfil" ve Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Bir Gül Bu Karanlıklarda", Tevfik Fikret'in "Krizantem" şiirleri ve Mustafa Reşit'in "Bir Çiçeğin Lisanından" parçaları esas alınmıştır. Çiçeklerin imge halini almasında, şairin imge oluşumunu başlatan talimatı ve bunun yeri önemli bir unsur olarak ortaya çıkar. Tıpkı hipnoz altındaki hastanın doktorun talimatlarına uyması gibi okurlar da aslında şairin seslendirilmemiş talimatlarına uyarlar. Dışarıdan içeriye doğru verilen talimatta çiçek, sabit ve geçmişi, hatırlamayı imleyen bir zamansallık yaratır. Bu zamansallık, belirli bir kronolojik zaman dizgesini taşıdığından, imge de tablo ya da resim gibi bakan tarafından seyredilen somut bir nesne gibi algılanır. Bu noktada tablo bir his yaratmaz, sadece bir hatırlatma eylemine sebep olur. Şairin bakışının içeriden dışarıya yöneldiği durumlarda, çiçekler, şekillerinin çağrışımlarıyla başka benzer şekilleri, biçimleri davet eder ve böylece çiçeği, bu şekillerin bir arada bulunduğu bir yüzeye dönüştürürler. Benzer şekillerin birlikte ancak ayrı ayrı dökülmesi, değişmesi, saçılması, yayılması ya da devinimiyle içeriden dışarıya doğru yönelen bu hareket, sadece bir çiçek imgesini değil aynı zamanda bir ruh halinin tüm değişkenliklerini de yüklediğinden gözü bir "zihinsel retina"ya çevirir.

Anahtar Kelimeler

İmge, çiçekler, Tevfik Fikret, Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi Tanpınar

Keywords

Imagination, Flowers, Tevfik Fikret Ahmet Haşim, Ahmet Hamdi Tanpınar

*Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü sevals@gmail.com ORCID: 0000-0003-1548-6763 İstanbul / T ÜRKİYE

Abstract

In this article, Ahmet Haşim's "Karanfil", Ahmet Hamdi Tanpınar's "Bir Gül Bu Karanlıklarda", Tevfik Fikret's "Krizantem" poems and Mustafa Reşid's passages from "Bir Çiçeğin Lisanından" have all been grounded on, due to their inclusion of curves, locality, shape, and size angles in imagining flowers. In imagining the flower, the poet's meticulous instructions take the foreground. As the patient follows the doctor's instructions under hypnosis, the readers follow the poet's unspoken instructions. From the directions given from outside, the flower creates a temporality that alludes to the presence and a recollection of the past. Since this temporality carries a certain chronological

Gönderim Tarihi: 06/04/2020
Kabul Tarihi: 09/04/2021

time frame, the imagery is perceived as a concrete object observed by the viewer, like a photograph or a painting. Initially, the painting does not evoke emotion, it simply brings forth an act of recollection. In cases where the poet's gaze inclines from inside to out; flowers, with their reminiscent semblance, connotate other similar shapes and forms to mind, thus turning the flower into a medium where these shapes coexist. This motion, moving from inside to out by shifting, scattering, spreading or pouring in tandem yet respectively not only creates the imagery of flora it also transforms the reader's eye into a "mental retina," as it also loads all the changes of a psychological state.

Giriş

Çiçekler, sanatın ilham kaynaklarının başında gelir. Özellikle şiirde, imge oluşturmada önemli bir rol üstlenirler. Çiçeklerin şiirde imge haline gelmesinde onlara has bazı özellikleri önemlidir. Tabii bunun en başında çiçeği hayal etmenin kolay olması gelir, fakat bu kolaylığın da sebepleri vardır.

Elaine Scarry (2006), *Kitapla Hayal Etmek* kitabının “Çiçekleri Hayal Etmek” kısmında, resim oluşturmada çiçeklerin boyut, kusursuz kıvrımlar, sempatik biçim, seyreklik ve lokallik unsurları sebebiyle hayal etmek ve imge oluşturmak için eşsiz birer örnek olduğunu söyler. Çiçeğin şekil olarak küçük olması, çeşitli kıvrımlarıyla bakanda sempatiklik yaratması, belirli bir yere yerleştirilmesinin kolaylığı ve taçyapraklarının inceliği onun imge oluşturmadaki eşsizliğinde ve kolaylığında etkilidir. Tabii bu özellikler çiçeğin bir şiirin bütününde nasıl bir imge oluşturduğunda da göz önünde bulundurulması gereken unsurlar olur.

Bu makalede çiçeklerin hayal edilmesinde kıvrımlar, lokallik, şekil ve boyut açısından imge oluşturmadaki rollerini Ahmet Haşim’in “Karanfil” ve Ahmet Hamdi Tanpınar’ın “Bir Gül Bu Karanlıkarda”, Tevfik Fikret’in “Krizantem” şiirleri ve Mustafa Reşid’in “Bir Çiçeğin Lisanından” başlıklı mensur şiirinden yola çıkarak incelemeye çalışacağım.

Görünmez kelimeler/ şekillerin gözü: Çiçeklerin şekilleri, onların imgeleştirilmesinde kilit bir rol oynar. Bu kilit rol, hem çağrışımları hem de çağrışımların çoğulluğunu mümkün kılar. Şeklin çağrışım yaratmasında ses, zamanla birleşen bir unsur olarak görünür. Zamanın çağrışımları çiçeğin şeklinde somutlaşır.

Çiçeklerin hayal edilmesinde yaprakların kıvrımları, zamana dair işaretler olarak ortaya çıkar. Hatta bizzat şekil ve kıvrımlarıyla zamanın kendisini imlerler. Ahmet Haşim’in “Karanfil” şiirine yakından bakalım:

“KARANFİL

*Yârin dudağından getirilmiş
Bir katre alevdir bu karanfil,
Rûhum acısından bunu bildi!*

*Düştükçe, vurulmuş gibi, yer yer
Kızgın kokusundan kelebekler,
Gönlüm ona pervane kesildi...”* (Ahmet Haşim, 2003, s. 90)

Şiirin daha başlangıcında dudak, hemen ardından katre, alev ve karanfil kelimeleri arka arkaya sıralanır. Burada şekilsel olarak bir benzerlikler ağı kurulmuştur. Katre, alev ve karanfil arasındaki şekil benzerliği her üç unsurun da damlaya benzemesidir. Aynı şekilde dudaklar da birleştiğinde bir damlaya benzerler. Dördü de aynı şekle sahip bu unsurlar şiirin devamındaki “*düştükçe, vurulmuş gibi, yer yer*” ifadesiyle karanfil yaprağının kendisinin de dâhil olduğu bir yüzeye çarparlar. Bu çarpmada, katre, alev, yârin dudağı şekiller halinde karanfil yaprağının üstüne dökülür. Böylece yaprağın yüzeyi bir alev şeklinde düşen, dönüşen bir ruh acısının da mekânı, bir başka deyişle “zihinsel retina” olur. Çünkü yaprak, sadece bu şekillerin düştüğü bir yüzey

olmakla kalmaz, aynı zamanda bir ruh halinin, ruh acısının kendini bulduğu yer olarak ortaya çıkar. Bunu yapmayı sağladığı andan itibaren de karanfil sadece görülebilir değil hissedilebilir bir imgeye dönüşür. O halde burada olan, algının ötesinde bir durumdur.

Zihinsel retina ile sadece bir yüzeyi değil, “ruh acısını” yansıtan, taşıyan çiçeğin yüzeyi, belirli bir nesne ya da özneye yönelen algıdan daha tanımlanamaz, uçucu, zapt edilemez bir alana doğru kaymaya başlar. Katre ve alev hareketlendirilerek ruhun acısı ile birleşir. Burada var olanı metaforik bir yaklaşımla açıklamak eksik kalacaktır: Çekilen ayrılık acısının ifadesi. Oysa biraz daha dikkatli bakıldığında yârin dudağı, katre ve alev her biri ayrı ayrı düşüşe geçmiştir. Birbirleriyle bir bütünlük oluşturmazlar, ayrı ayrı unsurlar olarak harekete geçerler. Düşüklerinde “yer yer” vurulmuş halin gösterdiği şey ise ışıktır. Karanfilin yapraklarındaki renk değişimleri, tonlar arasındaki farklılıklar şiirde hiç sözü edilmediği halde ışığın çiçek üzerindeki yansımalarını ifade etmektedir. “Yer yer” bu şekilde düşüş ile birlikte ışığın hiç kendisinden bahsedilmeden yani hiç ışık veya ışık ile ilgili bir kelimeye yer vermeden, ışığı imleyen bir kelime olur. Ayrıca ikinci kısımdaki “kızgın koku” ifadesi ışığa bir de sıcaklık unsurunu ekler. Çiçeğin güneşe karşı aldığı hareketlerdeki “yer yer”lik gibi güneşe doğru döndükçe sıcaklıkla büyümesi, büyüdükçe koku yayması, “kızgın koku” ifadesinde bir çift anlamlılığı yüklenir. Büyüyen sadece kızan/kızaran çiçek değildir, aynı zamanda ruhu acı içindeki âşıktır. Koku, bir hatırlama anı, geçmişi şimdiye bağlayan ama bağladığı an’dan itibaren ebedileştiren, ebedi bir şimdi yaratmaktadır. Bu da beraberinde bir devinimi getirir, nitekim şiirin son mısrasının “pervane” ile bitmesi de bu sebeptir. Pervane de devinen, hareket halinde bir imge olarak neredeyse uçucu bir şekilde baştan sona tüm şiiri içine alan bir ivmeyle karanfilin şekli gibi şiirin kendisi üzerinde sallanan, asılı bir şimdiiyi imleyen bir itici kuvvet halini alır.

Çiçeğin hayal edilirken nasıl bir imgeye dönüştüğüne dair özelliklerinde Haşim’in “Karanfil” şiirinin ikinci kısmında ışık ve güneşten hiç bahsetmeden başka kelimeleri kullanarak bir atmosfer yaratmasının bir başka örneğini Ahmet Hamdi Tanpınar’ın “Bir Gül Bu Karanlıklarda” şiirinde de bulmak mümkündür.

*“Bir gül bu karanlıklarda
Sükûta kendini mercan
Bir kadeh gibi sunmada
Zamanın aralığında”* (Tanpınar, 2003, s. 39).

Burada karanfil yerine, gül vardır ve gülün birçok defa benzetildiği şekliyle kadehle, birlikte görünmesi söz konusudur. Gülün açılmamış haldeki görünüşü ile kadehin görünüşü birbirine benzer. Dolayısıyla şiirin daha başında Haşim’in şiirindeki katre ve alev şekilleri arasında kurulan ilişki burada da mevcuttur. O halde çiçek bir imge olarak ortaya çıkarken kendisine benzeyen bir başka şekli de yanına koymaktadır ve yine tıpkı Haşim’in şiirinin ikinci kısmında hiç ışıktan bahsetmeden ışığı anlatması gibi burada da hiç ışıktan bahsetmeden ışık anlatılmaktadır. Kadeh ve gül arasındaki şekil benzerliği bir başka şekli, feneri, lambayı çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla lamba ya da fenerden hiç söz edilmeden karanlığın içinde gül, çift anlamlılığıyla, gülme,

tebessüm etme anlamıyla bir saçılmayı, ışığın dağılımını da getirerek ışığı, ancak kısık bir ışığı imlemektedir.

Dökülen yapraklar/ zamanın gözleri: Karanfil ile gül arasında hayal etme, imge oluşturma ilişkisindeki bir başka benzerlik yazının başında da ifade ettiğim gibi zaman meselesinde ortaya çıkmaktadır:

*“Bir gül bu karanlıklarda
Sükûta kendini mercan
Bir kadeh gibi sunmada
Zamanın aralığından”* (Tanpınar, 2003, s. 39)

Haşim’in şiirinde koku ile sağlanan ve şimdi’yi pervane ile askıda bir ebedi şimdi’ye dönüştüren ilişkisellik burada, “mercan” ve “zamanın aralığı” ifadeleriyle sağlanır. Tıpkı gül kelimesinde olduğu gibi mercan kelimesi de çift anlam yüklenmiştir. Mercan hem bir deniz hayvanı hem de bu hayvandan yapılmış değerli taş anlamını birlikte taşımaktadır. Denizdeki mercan kırmızı renkli ve giderek saçılan, aynı zamanda bir çiçeği de andıran ve aralıkları da olan bir hayvandır. Mercan taşı ise bu hayvanın ölmüş ama ondan izler bırakan, bir başka şekilde ifade edersek yaşamış halinden izler bırakan bir şekline dönüşmüştür. Gül kelimesindeki saçılma ile mercan kelimesindeki saçılma ve şekil ilişkisi bu şekilde kurulurken zaman da bizzat kelimenin kendi varlığıyla tıpkı Haşim’de olduğu gibi ebedi bir şimdi’yi çağırır. Bu şimdi, mercan kadeh’le ve zamanın aralığıyla sağlanır. Mercan kadeh, hem gülü ve ışığı, mercan ise hem geçmişin izini, yani bir zamanların canlılığını, hem de onu hatırlatan bir unsur olarak şimdi’yi imler. Bu şimdi, mercan kadehte, sükûta kendini sunar. Sunumun sessizliğe yapılması da bununla bağlantılıdır, çünkü saçılan aydınlık ya gündeğümünü ya da günbatımını işaret eder, böylece tam bir aydınlık olmadığından kapalı bir gül şekli, ama yüzünü her ne şekilde olursa olsun güneşe dönmüş bir gül şekli ile sağlamaktadır. Nitekim ebedi şimdi’nin aranacağı yer de bu aralıktır ve tıpkı Haşim gibi Tanpınar da kokuyu başka unsurları da ekleyerek devreye sokar:

*“Başında bu mucizenin
Sesler, kokular ve renkler
Ebediyete kadar derin
Bir anın vadiyle bekler.”* (Tanpınar, 2003, s. 39)

Buradaki mucize, tam da budur: Işık ve aydınlıktan hiç söz etmeden onları ifade etmek. Gül ve mercanın çift anlamlılığı saçılma, dağılma özellikleri burada koku, renk ve sesle birleştirilir. Böylece mercan kadeh, ebediyet, an ve vaat ile kronolojik zaman ilişkisini yerle yeksan eder. İvme, sürekli inip kalkan bir kromatizme¹ dönüşür. Sabitlik yerini ebediyet, şimdi ve gelecek arasında gidip gelen bir sarkaca, ama tıpkı kalp atışları gibi yükselip alçalan bir devinime dönüştürmüştür. Buradaki anahtar kelime ise “derin”. Ebediyet, derinliğiyle bunu mümkün kılar. O derinlik, ölçüsüzlüğüyle

¹ “Kromatizm, burada skalanın yükselip alçalması anlamına gelir: tonların üstüne ve altına sürekli bir kayma ki notaların tekil, bireysel anlamlarını (baskın ve alt-baskın şeklindeki içsel mantıklarını) hiçe saymakta ve her tonu da kendi özgül rengine doğru geliştirmektedir (çalgıların kendi maddi gelişmeleriyle kazanılan bir ifade imkânı).” (Jameson, 2018, s. 53.)

kronolojikliği ve dizgeyi tamamen ortadan kaldırır. Şiirin devamında ilk dördlükteki kadeh ve güle gönderme yapmak için gözyaşlarını devreye sokar:

*“Ve diyor fecirden berrak
Sesiyle her ürperişte
Geceyi yumuşatarak
Bütün gözyaşlarım işte.”* (Tanpınar, 2003, s. 39)

Gözyaşı, kadeh ve gül ile aynı şekle sahiptir ve tıpkı şiirin ilk dördlüğünde aydınlıktan hiç bahsetmeden fenere yapılan bu şekilsel göndermeyle ışığın anlatılması gibi burada da geceyi yumuşatacak bir unsur olarak gözyaşıyla aynı şekle gönderme yapılır. Şiirin başındaki kısık ışık, burada yumuşatma kelimesiyle verilir. Fecir kelimesinin kullanımı da bunu destekler niteliktedir, çünkü fecir de aydınlık ile karanlık arasındaki bir alanı, bir bakıma kısık bir ışığı imler. Burada günlerin akışıyla birlikte çiçeklerin hayal edilmesindeki unsurlardan biri olan seyreklik, incelik için içine girer. Günlerin akışkanlığıyla hem zaman yeniden şimdi’de dönmeye başlar hem de meyve ve pınar ile bu durum, seyrekleştirilir, bir bakıma şeffaflştırılır. Bir üst dördlükteki *“berrak fecir”* gibi burada da *“pınar”* vardır. Pınar, akışkanlıkla birlikte şeffaflığı yüklenir:

*“Serinletmesin, ne çıkar
Bu ümitsiz yalvarışı
Hiçbir meyve ve pınar
Ne de günlerin akışı.”* (Tanpınar, 2003, s. 39)

Şiirin devamında, rüya, zaman ve alın arasında kurulan ilişki doğrudan çiçeğin, burada gülün, hayal edilmesine gönderme yapar. Alın aydınlatan, gülün bir imge halini almasıdır. Gözümüzün önündeki nesneye baktığımızda, o artık alnımızdan içeri giren bir imgeye dönüşür. Bu imge ile rüya arasında ilişki kurulur. Rüya da imge gibi uçucudur, ancak aradaki fark zamansallıktır. Rüya gördüğümüzde her seferinde kaldığımız yerden devam etmeyiz, ancak imge söz konusu olduğunda nesneyi her gözümüzün önüne getirdiğimizde ya da onu elimizle gözümüzün önünde tuttuğumuzda kaldığımız yerden başlama imkânına sahibiz. Dolayısıyla burada alın önünde aydınlanan gül’ün imgesidir ve tıpkı gülün yaprakları gibi zihne taşınması, bir yıldız kervanı olarak ortaya çıkar. Böylece şiirin başında kapalı ve bir kadeh şeklinde olan gül, şiirin sonunda tüm yapraklarını açmış ve zihne taşınmış bir imge olarak görünür. Rüyanın zamana taşınması da bu şekilde mümkün olur: Zihinde imgelerin uyanmasına olanak sağlar. Bu durum, tıpkı şiirin başında kısık bir ışıkta tomurcuk halindeki gül’ün, şiirin sonunda yapraklarını açarak uyanması, bir bakıma rüyadan imgeye doğru taşınması gibidir:

*“Yetmez mi bu müjde sana
Aydınlatırsam alınını
Ben her rüyayı zamana
Taşıyan yıldız kervanı.”* (Tanpınar, 2003, s. 39)

Uzamdaki yerleşiklik/birliktelikten saçılmaya: Ahmet Haşim’in ve Tanpınar’ın çiçeklerinde kelimelerin, görünmezlikleriyle bir yer işgal ettiklerini gördük. Buradaki görünmezlik, kapladıkları mekânı, sahip oldukları uzamı anlatmak için başka

kelimelerin çağrışımlarını kullanarak kendilerini imlemek şeklinde ortaya çıkıyordu. Çiçeğin bir uzamda var olması, boyutlarının küçüklüğüyle az yer işgal etmesi hayal edilebilir olmasını kolaylaştırır, nitekim Tefik Fikret'in "Krizantem" şiiri de bununla ilgilidir. Fikret'in sadece şiirini yazmadığı tablosunu da yaptığı krizantemler/kasımpatıları çiçeğin uzamdaki halini göstermesi açısından iyi bir örnektir:

*"Şafak-âlûde bir hadîka gibi
Nazragâhında ibtisâm eyler
Sarı, fes rengi, penbe, sincâbî
Bir kucak, bir yığın şükufe-i ter."* (Parlatır & Çetin, 2004, s. 370)

Burada birden çok renkteki krizantem, bir bahçede durmaktadır, dolayısıyla gözümüzün önüne belirli bir uzamda, mekânda, ister bir vazoda ister yerde, ister birinin kucagında, birden çok çiçek, bir arada durmaktadır. Çiçeklerin "*nazragâhta ibtisâm eylemesi*" ise buketin bir tablo gibi çerçevelenmesini sağlamıştır. Neredeyse belirli bir bakış açısından bir buket farklı çiçeğin çeşitli yönleri doğru saçıldığı bir resim sunulmaktadır. Şiirin devamında tıpkı ilk dördlükteki ibtisam kelimesinde ve Tanpınar'ın "gül" kelimesindeki çift anlamlılıktaki tebessüm ve gül'ün birlikte kullanılması gibi "*hande-i sâfa*" devreye girer. Gülümseme ve çiçekler arasındaki ilişki, dağılma ve saçılma üzerinden kuruluyor. Fakat buradaki mekânsal bir saçılmadır. Tanpınar'da bu saçılma ve yayılma zaman ile ilişkilendirilmiştir.

*"Krizantem, bu hande-i sâfa
Müñkalib girye-i yetîm-i hazân...
Nâf-ı zerrîni serper etrâfa
Acı bir nefha, bir şemîm-i hazân."* (Parlatır & Çetin, 2004, s. 370)

Şiirde, "*hande-i sâfa*" ile saçılmaya yapılan gönderme doğrudan serpme eylemiyle desteklenmiştir. İlk kısımda bir tabloya hapsedilen buket, ikinci kısımda "*nâf-ı zerrin*" ile sonbahara evrilir ve saçılma bir kez daha pekiştirilerek koku, şemim, devreye sokulmuştur. Çiçeklerin renkleriyle oluşturduğu buketi gönderme yapan birinci kısımdaki uzamsallığa, ikinci kısımda bu tabloya bakılınca oraya konulan imge eşlik etmiştir. Böylece çerçevelenen resmin çiçekleri imgeyle çerçeveyi aşmış, ona bakanın alnından içeri girerek zihne yerleşmişlerdir. Bu şekilde Haşim'in şiirindeki gibi bir "zihinsel retina"dan bahsetmek mümkündür, fakat farklı bağlamda: Haşim'de karanfil, sadece şekilleri toplayan bir yüzey değil aynı zamanda ruh acısını gösteren bir şekle evrilerek zihinsel bir retina yaratıyordu. Burada çerçeveye hapsedilen krizantemler zihinde sonbaharla birleşerek, dönüşerek, değişerek, "*müñkalib*" kelimesi şiirde bunun karşılığıdır, bir ruh halinin ifadesine evrilir, ancak hüznü olduğu hissettirilen bu halin, tam olarak ne olduğu sonraki kısımda görülür:

*"Krizantem, bu nâmu pek severim,
Önce duydum onun lisânından;
Bana mûnis bugün o hatıradır.
Hep onun yâdigârıdır kederim;
Açılır sonbahar olunca îyân,
Krizantem içimde bir yaradır!"* (Parlatır & Çetin, 2004, s. 370)

Bu ruh hali, bir ayrılık ve hatırlama ile birleşmiştir. Hayal edilen krizantemler, sonbaharda açılınca yokluğu anlatmakta, sonunda da görüntüyü “yara”ya, ama görünmeyen bir yaraya dönüştürmektedir. Haşim’in ve Tanpınar’ın şiirinde görüntüsünü ya da varolduğu atmosferi, kendi şekline gönderme yapan başka kelimelerle sağlayan çiçek, burada doğrudan kendi varlığıyla görünürken şekilsel benzetmelerden uzak, yalın bir hale bürünür. Bunun sebebi diğer iki örnekte uzamsallığın zihinde oluşandan dış dünyaya doğru iken burada dış dünyadan iç dünyaya doğru olmasıdır.

Çiçekleri hayal etmemiz için zihnimize şairler tarafından verilen talimatın yönü bu şiirlerde farklıdır. Burada talimattan kasıt, bir nesneyi hayal ederken, onu imge olarak edebi eserde gösterirken okuyana belirli bir emirler silsilesi sunulmasıdır. Bu tıpkı bir analistin hastasına telkinlerde bulunması gibidir: Psikanaliz seanslarında hipnoz halindeki hastaya, şimdi bir araba görüyorsun, biraz daha yaklaş, içine gir, yeşil çantayı al, vb. şekillerde doğrudan verilen bu talimatlar, edebiyatta, şairler tarafından imge yaratılırken, hayal ettirme aşamasında, doğrudan değil gizli olarak devreye girer. Eseri yaratan, okura doğrudan ne düşünmesi gerektiği konusunda talimat vermez gibi görünür ama aslında yaptığı budur. Fikret’in şiirinde şair bunu şu şekilde yapar. “Şafak-âlûde bir hadîka gibi (Kızıla çalan bir bahçe düşün)/Nazrağâhımda ibtisâm eyler (Gözünün önünde açılın)/Sarı, fes rengi, penbe, sincâbî (Buraya farklı renklerde, bir kucak dolusu çiçek yerleştir)/Bir kucak, bir yığın şukufe-i ter.”

Mısraların karşısında, parantez içindeki açıklamalar, şairin bize verdiği talimatlardır. Bu talimatlarda şair, imgenin yerini de gösterir. “Krizantem”de Fikret bunu, bahçeden içeriye doğru yapmıştır.

Haşim’in “Karanfil”nde ise, “Yarin dudağından getirilmiş/Bir katre alevdir bu karanfil (Yarin dudağına benzeyen alev renkli, katre şeklinde bir karanfil düşün)”, talimatlar halihazırda içeriden dışarıya doğru verilmektedir. İlkinde dış dünya ikincisinde ise iç dünya talimatın başlangıç yerini oluşturur. Tıpkı Haşim’de olduğu gibi Tanpınar da “Bir gül bu karanlıklarda/ Sükûta kendini mercan/Bir kadeh gibi sunmada/ Zamanın aralığında” (Bir gül düşün. Karanlıkta olsun. Şekli mercan bir kadehe benzesin.) derken içeriden dışarıya doğru bir talimat verir. Bu noktada çiçekleri hayal ederken önemli olan ve çiçekleri hayal etmeyi kolaylaştıran bir başka unsurdan içbükeylik/dışbükeylikten bahsetmek gerek ve bunun için bir mensur şiire başvuracağız.

Bakışın yeri/ iç ve dışbükey: Bir kubbeye dışarıdan baktığımızda tamamını göremeyiz, ancak içeri girdiğimizde kubbenin tamamını görmek mümkündür. İşte bu dışarıdan bakış dışbükey, içeriden bakış ise içbükeydir. Haşim ve Tanpınar’ın imgeyi başlattıkları yer, içbükey bir bakışı çağırır, Fikret ise bu talimatı bahçeden başlatarak dışbükey bir bakışı davet eder. Bu yüzden Haşim ve Tanpınar hatırlamak kelimesini hiç kullanmazlar ya da şiirdeki atmosferi adlandırılmamış olanla, şekilsel ilişkilerle kurarlar. Şekillerin kendileri vardır ama tek tek bir anlam üretmezler. Neredeyse “kavramın imgesi” halindedirler. Katre, karanfil yaprağı, dudak ve alev farklı ama benzeyen şekiller olarak bir aradaki şekiller yığındır, ancak birbirlerine temas etmezler, birlikte düşerler. Bu sebeple de bir devinimden bahsetmek mümkün olur.

Fikret ise hâlihazırda krizantemleri farklı renklerle bir bahçede sabitleyerek başlar ve bu sabitlik, akışkanlığı ortadan kaldırdığından şekillerle değil renklerle konuşur. Nitekim farklı görünen renkler, şiirin ilerleyen kısmında ruh hali işin içine girse dahi aynı doğrultuya, hazana, sonbahara işaret ederek tekilleşir, çoğulluğunu kaybeder.

Sadece tekilliği ama aynı zamanda gözün dışbükeyliğini yansıtmasının çiçeğe aktarılmış hali için Mustafa Reşid'in "Bir Çiçek Lisanından" parçası, çiçeğin yerleştiği uzamda bakışın yeri kadar lokalliğini yansıtmasının iyi bir örneğidir:

"Güzel bir dere kenarında neşv ü nümâ bulmuş idim. Bâis-i vücudum olan güneş her gün bir itinâ-yı mahsûs ile tezyîd-i tarâvetime ikmâl-i letâfetime çalışırdı.

Güneşin gurûbundan sonra semânın letâfetine müstağrak olurdum. Kâmerin, ziyâ-yı şîmîni içinde uyurdum. Ceyyid bir hava teneffüs ederdim.

En güzel, en mağrur kelekler enfâs-ı muattarımla ser-mest olur, hâk-i pâyime yüz sürerdi.

Bir gün garip bir mahlûk kemâl-i hirs ile üzerime hücum ederek kökümü yerden çıkardı; beni bir saksıya nakletti.

Bu adam ezhâr için solucanlardan daha muzır idi; bir çiçek taciri idi.

Bir müddet çiçek pazarında kaldım. Nihâyet güzel bir delikanlı beni beğenip aldı, girân-bahâ bir çini saksıya koydu, maşukasına gönderdi. Yapraklarımın arasına soktuğu kâğıt parçasında şu kelimeler muharrer idi:

"Kelebekler çiçekleri sevmekten feragat edinceye kadar sana perestiş edeceğim!"

Hayli vakitten beri o kızla beraber yaşıyoruz. O pür-sürûr, ben pür-fütûr! Çünkü o güneşini yani sevdiğini her vakit görüyor. Ben ise güneşimi hiç göremiyorum. Karanlık bir salonda, dar bir saksıda mahpusum. Hizmetkârlar beni ne tarafa çevirirlerse daima yapraklarımı ziyânın geldiği cihete doğru teveccüh ederek sevdiğimi göremeyince yaşayamadığımı lisân-ı hâl ile anlatmaya çalışıyorsam da muvaffak olamıyorum.

Sahibem hasta. Pek ziyâde bozuldu. Artık âşığı da ziyarete gelmiyor.

Bugün hava pek lâtif idi. Döşeginden kalkıp yavaş yavaş balkona çıktı. Beni de balkona çıkarıp güneşe arz etti. Heyhat iş işten geçmiş idi; ben hâlet-i nez'de idim.

Balkona çıkar çıkmaz oralarda uçmakta olan bir kelebek bana takarrüb etti. Lâkin bende eser-i tarâvet göremeyince bir buse bile almaya tenezzül etmeden yanımdan geçti, gitti.

O sırada vaktiyle beni bu kıza takdim eden delikanlı da balkonun altından geçiyordu. Bir zamanlar perestiş ettiği kıza balkonda gördüğü halde görmemiş gibi başını önüne eğerek bir sürat-i mütezayid ile gözden nihan oldu.

Kız buna dikkat ederek dedi ki:

-Hakkı var. İşte kelekler de artık bu çiçeği sevmiyor!" (Mustafa Reşid, 1887, s. 7-9).

Burada görüldüğü üzere, çiçeğin bakışında her şey sadece bir çiçeğin görüş alanından verilmiştir. Dere kenarında biten bu çiçeğin, çiçek pazarına gidene kadar

gördüğü sadece gökyüzü, günün saatleri ve kelebeklerdir. Su ise ona toprakla temas eder, koparıldığında bunu bir adamın yaptığından başka bir şey görmez. Çiçek pazarına şöyle bir değinip geçer, delikanlının kıza gönderdiği notu okumasının dışında, bir bitkinin özelliklerine sahiptir. Kızın evinde güneşi görememesi ve pencere kenarında durmak istemesi de onun bir çiçek olarak görme alanının dışına çıkmayan unsurlardır. Pencereden kızın sevgilisini görmesi de bu görüş alanının içinde kalır. Çiçeğin lisanındaki tek parazit, okuyabiliyor olmasıdır. Bunun dışında çiçek dışarıdaki dünyayı dışbükey olarak algıladığından bütünü göremez, bu yüzden de gözü bir betimleme yapmaktan ısrarla uzak durur. Sadece güneş, ay, sema, çiçek pazarı ve pencereden bahsederek sürekli baktığı konuma odaklanmamız talimatını verir. Dolayısıyla buradaki uzam, çiçeğin uzamı olarak küçük bir lokallikte, dışbükey olarak gerçekleşir.

Sonuç

Çiçeklerin imge halini almasında, şairin imgeyi başlatan talimat yeri önemli bir unsur olarak ortaya çıkar. Dışarıdan içeriye bakarak verilen talimatta çiçek, sabit ve geçmiş, hatırlamayı imleyen bir zamansallık yaratır. Bu zamansallık, belirli bir dizgeyi taşıdığından, imge de tablo ya da resim gibi bakan tarafından bakılan somut bir nesne olur. Bu noktada tablo bir his yaratmaz, sadece bir hatırlatma eylemidir.

Şairin bakışının içeriden dışarıya yöneldiği durumlarda, çiçekler şekillerinin çağrışımlarıyla başka şekilleri davet eder ve böylece çiçeği bu şekillerin bir arada bulunduğu bir yüzeye dönüştürürler. Şekillerin ayrı ayrı dökülmesi, değişmesi, saçılması, yayılması ya da devinimiyle içeriden dışarıya doğru yönelen bu hareket, sadece bir çiçek imgesini değil aynı zamanda bir ruh halinin tüm değişkenliklerini de yüklediğinden gözü bir "zihinsel retina"ya çevirirler. Bu da zaman dizgesini bozar, akışkanlık halindeki hareket kronolojisi bozarak şimdiki işaret eden çoğul bir şekiller dünyası yaratır. Bu şekillerde adlandırılmayana biçimler aracılığıyla yapılan işaretlerle bir başka zaman aralığı, varolan ile henüz varolmayan arasında bir alan yaratılır. Bu alanın varlığı devinimi de sürekli hale getirir ve şimdi, ebedi bir boyut kazanarak, ebedi şimdi'yi yaratır.

Extended Abstract

Flowers remains the main source of inspiration in art. Especially in poetry, where it plays a crucial role in creating natural imagery. Notable features of the flowers are important for becoming images in poetry. It is indeed simple to picture the flower, though there are reasons for this convenience.

Elaine Scarry (2006); in the section of "Imagining Flowers" in her book, *Dreaming by the Book*, notes that flowers are ideal examples for conjuring up creating images due to their aspects, flawless curves, sympathetic form, rarities and localities. The petit form of flower, ability to evoke sympathy on those who observe it due to its fragile folds, the ease of its placement and the fineness of its petals are effective in its unicity. Of course, these features should be considered in how they create natural imagery when the flower makes an appearance in a poem.

In this article, Ahmet Haşim's "*Karanfil*", Ahmet Hamdi Tanpınar's "*Bir Gül Bu Karanlıklarda*", Tevfik Fikret's "*Krizantem*" poems and Mustafa Reşit's passages from "*Bir Çiçeğin Lisanından*" have all been grounded on, due to their inclusion of curves, locality, shape, and size angles in imagining flowers.

In imagining the flower, the poet's meticulous instructions take the foreground. As the patient follows the doctor's instructions under hypnosis, the readers follow the poet's unspoken instructions. From the directions given from outside, the flower creates a temporality that alludes to the presence and a recollection of the past. Since this temporality carries a certain chronological time frame, the imagery is perceived as a concrete object observed by the viewer, like a photograph or a painting. Initially, the painting does not evoke emotion, it simply brings forth an act of recollection. In cases where the poet's gaze inclines from inside to out; flowers, with their reminiscent semblance, connote other similar shapes and forms to mind, thus turning the flower into a medium where these shapes coexist. This motion, moving from inside to out by shifting, scattering, spreading or pouring in tandem yet respectively not only creates the imagery of flora it also transforms the reader's eye into a "mental retina," as it also loads all the changes of a psychological state. This in turn disrupts the time system, the liquid movement disrupts the chronology, creating a world of plural shapes that point to the present. Thus, a space that the shapes do not directly name, but rather evoke take place. As a result, with the indications made by such forms, an interval, a plane of temporality is made between the existent and non-existent yet. The existence of such a plane, also makes precession continuous, gaining now eternal dimension, before creating the everlasting present.

KAYNAKÇA

- Tanpınar, A. H (2015). *Bütün şiirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haşim. A (2003). *Bütün şiirleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Mustafa Reşit (1887). *Cüzdanımdan birkaç yaprak*. İstanbul: Cemil Efendi Matbaası.
- Scarry. E (2006). *Kitapla hayal etmek*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Parlatır, İ. & Çetin, N. (2004). *Tevfik Fikret-bütün şiirleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Jameson. F. (2018). *Gerçekçiliğin çelişkileri*. İstanbul: Metis Yayınları.

FARUK NAFİZ ÇAMLİBEL'İN MERMER BEŞİK ADLI SENARYOSU ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN EXAMINATION ON FARUK NAFİZ ÇAMLİBEL'S SCENARIO NAMED MERMER BEŞİK

Can ŞEN*

Şeyma ŞAHİNKAYA**

Öz

Türk edebiyatında çeşitli eserleriyle kendilerine önemli bir yer edinmiş kimi şairlerin/yazarların külliyatlarında geri planda kalan, unutulmuş eserler olduğu bilinen bir gerçektir. Bu isimlerden birisi de şair kimliğiyle ön planda olmasının yanı sıra tiyatro ve roman türlerinde de eser veren Faruk Nafiz Çamlıbel'dir. Sanatçı, bu eserlerinin yanında Mermer Beşik adlı bir senaryo da kaleme almıştır. Çamlıbel'in günümüzde basılı eserleri arasında yer almayan bu eserine bugüne kadar sadece bir akademik çalışmada değinilmiştir. Aynı zamanda Türk edebiyatında edebiyat-sinema ilişkisi üzerine yapılan araştırmalar ve senaryo metinlerinin edebî olarak incelendiği çalışmalar oldukça azdır. Bu noktada senaryo metinlerinin edebiyat bilimi açısından tür olarak nasıl sınıflandırılacağı da üzerinde durulması, tartışılması gereken bir husustur. Makalemizde bu doğrultuda Faruk Nafiz Çamlıbel'in Mermer Beşik adlı bu senaryosunu yapı ve içerik özellikleri bakımından inceleyerek yazar üzerine yapılan akademik çalışmaların yanı sıra senaryo metinlerinin bir edebî eser olarak değerlendirildiği çalışmalara katkı sunmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler

Faruk Nafiz Çamlıbel, Mermer Beşik,
Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı,
sinema-edebiyat ilişkisi, senaryo

Keywords

Faruk Nafiz Çamlıbel, Mermer Beşik,
Republican era Turkish literature,
cinema-literature relationship,
scenario

Abstract

It is a known fact that some of the poets/writers, who have gained an important place through their various works in Turkish literature, also have some forgotten works that remain in the background. One of these names was Faruk Nafiz Çamlıbel, who, in addition to being at the forefront with his works of poetry, also published some works in theatre and novel genres. Apart from these works, Faruk Nafiz Çamlıbel also wrote a scenario called the Mermer Beşik (Marble Cradle). This work of Çamlıbel, which is not included among his currently published works, has been mentioned in only one academic study so far. At the same time, there are a limited number of studies on the relationship between literature and cinema and literary reviews of scenario texts in Turkish literature. At this point, how to classify the scenario texts as genres in terms of literature science is another matter that should be focused on and discussed. In this article, we will examine the scenario titled the Mermer Beşik by Faruk Nafiz Çamlıbel in terms of structure and content features, and we will try to contribute to the academic studies, in which the scenario texts are evaluated as literary works, as well as the studies carried on the author.

*Doç. Dr., Bartın Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
cansen20@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7449-5112

**Bartın Üniversitesi, Lisansüstü
Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek
Lisans Öğrencisi
sahinkayaseyma@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7517-8768
Bartın / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 12/08/2020

Kabul Tarihi: 09/10/2020

Giriş

Türk edebiyatında özellikle “Han Duvarları” şairi olarak tanınan Faruk Nafiz Çamlıbel, şair kimliğinin yanı sıra Cumhuriyet döneminde yazdığı piyeslerle tiyatro alanında da adından söz ettiren bir edip olmuştur. O, Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatında kendisine, Anadolu’yu ve Anadolu halkını “(...) *yaşayan haliyle tasvir eden ve aydına ulaştıran şiirleri, hem de Canavar, Akın oyunları ve halkçılık ve milliyetçiliğin en önemli noktalarına temas edışıyle mühim bir (...)*” (Bulut, 1991, s. 182) yer edinmiştir.

Faruk Nafiz’in Türk edebiyatındaki bu önemli yerine rağmen külliyatının bütün olarak yayımlanmasında ve eserleri üzerine yapılan çalışmalarda eksiklikler görülmektedir (Öztürk, 2017, s. 10). Bu doğrultuda yazarın *Mermer Beşik* adlı senaryosu unutulmuş bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muhsin Ertuğrul Evrakı içerisinde daktilo metin olarak yer alan eser kitap olarak basılmamıştır. Metin eserin adının, yazarının ve şahıs kadrosunun yer aldığı kapak sayfası (bakınız Ek 1.) hariç yirmi üç sayfadan oluşmaktadır. Metinde herhangi bir tarih bilgisi bulunmamaktadır.¹ Eserin, Çamlıbel’in tiyatro ve roman türünde eserler verdiği 1930’lu - 1940’lı yıllarda (Önen Dede, 2019) yazılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Araştırmalarımızda eserin filme çekilip çekilmediği hakkında bir bilgiye ise ulaşamadık.

Faruk Nafiz üzerine yapılan çalışmalarda bu esere değinilmediği görülmektedir (Necatigil, 1978, s. 90; Bulut, 1991, s. 184-186; Özcan, 1993, s. 744-749; Soydaş, 2013, s. 243-250; Önen Dede, 2019). Sadece Yakup Öztürk, Faruk Nafiz hakkındaki kitabında, yazarın eserini “*Bir Filim Romanı*” (MB, kapak sayfası) şeklinde takdim etmesinden ötürü *Mermer Beşik*’e Çamlıbel’in romanları içerisinde bir paragrafla değinmiştir (Öztürk, 2017, s. 206).

Çalışmamızda Faruk Nafiz’in, Öztürk’ün değinisi dışında, üzerinde durulmamış bir eseri olan *Mermer Beşik* adlı senaryosunu tür sınıflandırması açısından değerlendirdikten sonra içerik ve yapı özellikleri bağlamında inceleyeceğiz.

Sınıflandırma Sorunu: Piyes mi, Senaryo mu, Roman mı?

Senaryolar sinema sanatının edebiyatla olan ilişkisinde önemli bir konumdadır. Kullandıkları malzeme bakımından farklılık gösterebilirler de edebiyat ve sinemanın bir metne dayalı olarak ortaya çıkması ikisi arasında önemli bir ortaklıktır (Çetin, 2019, s. 4). Bu bağlamda sinema için temel unsurlardan birisi olan senaryolar yayımlandıklarında okuyucular tarafından okunabileceği, hatta edebiyat bilimciler tarafından incelenebileceği için edebî bir hüviyet de kazanırlar. Bilhassa 2000’lerden itibaren bazı film ve belgesel senaryolarının kitap olarak yayımlanmasıyla bunların bir edebî eser olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır (Özdemir, 2012, s. 262). Bu tartışmalar bağlamında Semir Aslanyürek’in görüşleri önemlidir:

“Sinema dramaturjisinin gelişme sürecinde, film senaryosunun ne olduğu hep tartışılmalıdır. Kimilerine göre senaryo, tıpkı roman veya öykü gibi bir edebiyattır. Kimilerine göre de, edebiyatla ilgisi olmayan ve filmin nasıl çekilmesi gerektiğini

¹ Faruk Nafiz Çamlıbel (t.y.), *Mermer Beşik*, (Yayımlanmamış Daktilo Metin). Makale boyunca eserden verilecek sayfa numaraları MB kısaltması ile gösterilecektir.

anlatan teknik bir yazımdan, yani filmsel olayların şematik bir protokolünden ibaretti. Ne var ki her iki tarafın da haklı ve haksız olduğu tarafları vardı. Çünkü film senaryosu da ne roman, ne piyes, ne de poemdir... Bir bakışa göre edebi senaryo, yani filmin öyküsü, kendine özgü bir yapısı olan bağımsız ve yeni bir edebiyat türüdür. Tabii ki bununla filmin edebi senaryosunu kastediyoruz. Oysa filmin çekim senaryosunun, yakından veya uzaktan edebiyatla hiçbir ilişkisi yoktur, olamaz da... Çekim senaryosu, filmin nasıl çekilmesi gerektiğinin şematik bir yazımıdır. (...)" (Aslanyürek, 2004, s. 53)

Bu noktada özellikle şairlerin/yazarların kaleme aldıkları, kimileri filme çekilen ve hatta kitap olarak yayımlanan senaryolar ayrı bir önem kazanmaktadır. Yazarlarının profesyonel bir senaristten ziyade bir edip olması ve bu eserlerin kitap olarak yayımlanması bunların da edebiyat incelemelerine konu olmasını sağlamaktadır. Bu senaryoların edebî olarak incelenmesinde üzerinde durulması gereken hususların başında edebiyat biliminin temel meselelerinden biri olan edebî türlerin sınıflandırılması (Aytaç, 2016, s. 46) sorunu gelmektedir. Zira bu eserler yazılış tarzları ve yazarlarının onları adlandırma şekilleriyle piyes-senaryo-roman türleri arasında gidip gelmektedir. Burada edebî türlerin biyolojik türler gibi her zaman sabit bir tasnife uygun olamayacağını, sosyal ve tarihî şartlarla koşut olarak değişen edebî zevklerle birlikte edebî türlerin de değişkenlik gösterebileceğini göz önünde bulundurmamak gerekmektedir (Aytaç, 2016, s. 46).

Sinema sanatında senaryoların kendilerine özgü bir yazım tarzları vardır. Bunlardan ilki çekim ve şahıslarla ilgili açıklamaların kâğıdın sol sütununa, diyalogların sağ sütuna yazıldığı tarz olan "çekim senaryosu"dur (örnek ve açıklamalar için bakınız: Aslanyürek, 2004, s. 157-162; Özakman, 2014, s. 256-259). Bunun yanında özellikle sesli sinemanın ortaya çıkışıyla birlikte "piyes tipi senaryo" ve "öykü tipi senaryo" olmak üzere iki yazım tarzı daha gelişmiştir (Aslanyürek, 2004, s. 163-169). Çalışmamızda inceleyeceğimiz *Mermer Beşik* yazım tarzı olarak "piyes tipi senaryo" özelliği göstermektedir: Metin, piyeslerde olduğu gibi diyaloglar üzerine kuruludur. Şahısların tavır ve hareketleri piyeslerde olduğu gibi parantez içi açıklamalarla "yazar anlatıcı" (Şen, 2017b, s. 27-28) kullanılarak verilmiştir. Eserin "piyes tipi senaryo" olmasını sağlayan bu özelliklerinin yanında Faruk Nafiz ise eserini kapak sayfasında "*Bir Filim Romanı*" şeklinde tavsif etmiştir.

Benzer bir yapı Necip Fazıl Kısakürek'in senaryolarında da karşımıza çıkmaktadır. On senaryosundan dokuzunu piyes gibi, Vatan Şairi Namık Kemâl senaryosunu ise roman gibi yazmıştır (Çetin, 2019, s. 70-71). Ayrıca Abdülhak Hamit Tarhan'ın piyeslerini sahnelenmesinden ziyade okunması için yazmasına benzer bir şekilde Necip Fazıl da senaryolarını, filme çekilmeleri için yazmış olsa dahi, "senaryo roman" şeklinde adlandırarak bunların roman gibi okunabileceğini de belirtmeye çalışmıştır (Çetin, 2019, s. 8). Hem Faruk Nafiz'in hem Necip Fazıl'ın adlandırmada "roman" ifâdesini kullanmalarına rağmen eserlerini "piyes tipi senaryo" şeklinde yazmalarında, iki yazarın tiyatro türünde önemli sayıda eser vererek bu yazım şekline yatkınlık kazanmalarının payını da göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Yazarların kendi eserleri için yaptıkları “senaryo roman”, “film romanı” gibi adlandırmaların edebî incelemeler esnasında karışıklığa yol açtığı da görülmektedir. Örneğin, Necip Fazıl’ın senaryo romanlarını inceleyen Fatih Demir, biri hariç diğerlerinin piyes tarzında yazılmış olmasına rağmen bu eserleri romanlarıyla beraber ele almıştır (Demir, 2018, s. 89-180). Oysaki bu eserler roman türünden yapısal olarak ciddi anlamda ayrılmaktadır.

Biz bu noktada Faruk Nafiz’in de Necip Fazıl gibi senaryosunu belki daha sonra yayımlatarak okuyuculara da sunma niyetiyle “film romanı” şeklinde adlandırdığını düşünmekteyiz. Metnin piyes şeklinde yazılmasının yanı sıra oldukça kısa olması da onu romanın tür özelliklerinden uzaklaştırmaktadır. Bu sebeple eseri, piyes formatında yazıldığını göz önünde bulundurarak değerlendirmeye çalışacağız.

Eserin İçerik Özellikleri

Mermer Beşik, eski bir temyiz azası olan ve vak’a zamanında avukatlık yapan elli yaşlarındaki Kemal’in bir dava için gittiği Ankara’dan İstanbul’a dönmesiyle başlamaktadır. Karısı Müzeyyen ile evlendiklerinden beri bu ilk ayrılıklarıdır ve Kemal bu yüzden Müzeyyen’in istasyona kendisini karşılamaya gelmemesine şaşırmıştır. Merak içinde Suadiye’deki köşküne gittiğinde hizmetçiden, hamile olan Müzeyyen’in hastanede olduğunu öğrenerek doğumuna gider (MB, s. 1-2).

Mermer Beşik, bu şekilde hızlı bir girişle ve merak unsuruyla başlamaktadır. Aristoteles’ten itibaren pek çok tiyatro kuramcısı okuyucunun/seyircinin eseri sıkılmadan takip edebilmesi için başlangıç bölümlerinin kısa tutulmasının önemli olduğunu ve bu doğrultuda eserin kırılma noktasına en yakın yerden başlatılması gerektiğini vurgulamışlardır (Tuncay, 2010, s. 79). Shakespeare de *Othello* gibi kimi piyeslerini hızlı ve çarpıcı girişlerle başlatarak okuyucuyu/seyirciyi esere odaklamayı amaçlamıştır (Yüksel, 2017, s. 185). Buna koşut olarak senaryolarda da giriş kısımları kısa tutularak heyecanın ve çatışmanın yoğun olarak yaşandığı kırılma noktasına geçilir (Çetin, 2019, s. 71). Faruk Nafiz’in eserinde de buna uygun bir başlangıç karşımıza çıkmaktadır.

Kemal, doğumuna gittiğinde aynı zamanda arkadaşı olan Doktor’dan Müzeyyen’in bebeğini bilinçli olarak düşürmeye çalıştığını ve bu yüzden hastanelik olduğunu öğrenir. Doktor’a göre Müzeyyen’in bu hareketinin sebebi onun Kemal’e göre daha çocuk denebilecek bir yaşta olmasıdır. Kemal’le Müzeyyen iki sene önce evlenmişlerdir ve Müzeyyen vak’a zamanında yirmi iki yaşındadır (MB, s. 2). Aralarında otuza yakın bir yaş farkı vardır. Müzeyyen çok genç olması sebebiyle Doktor’a göre psikolojik olarak anneliğe hazır değildir: “Müzeyyen de emsali gibi düşünmüş olabilir... Bu yaşta ana vücudum² bozulma tehlikesi geçirecek, bütün gençliğimde dadılık edeceğim, gece uykusuzluk, gündüz didinme... İyisi mi, analık mevkinin daha sonraya bırakırım!” (MB, s. 2-3). Fakat durum Müzeyyen’in düşündüğü gibi olmamıştır. Doktor’un hayatını kurtarabilmek için yaptığı ameliyat esnasında Müzeyyen çocuğunu ve bundan sonra anne olabilme imkânını kaybetmiştir (MB, s. 2-3).

² Cümlelerin burasında bir düşüklük vardır.

Müzeyyen'in bu şekilde bebeğini düşürmeye çalışması sonucunda annelik imkânını kaybetmesi eserdeki birinci kırılma noktasıdır. Trajedilerde merkezî kişinin yaptığı bir hatanın (hamartia) sonucunda hayatının değişmesi ve merkezî kişinin bu şekilde trajik bir özellik kazanması olarak karşımıza çıkan kırılma noktası (Şener, 2011, s. 88) *Mermer Beşik*'te yazar tarafından geleneksel yapısının dışında kullanılmıştır. Bu noktada ilk farklılık Müzeyyen'in merkezî kişi olmamasıdır. Eserin başlarında Kemal geçici bir süreliğine merkezî kişidir. Geleneksel trajedi yapısından farklı olarak kırılma noktasını oluşturacak hatayı merkezî kişi değil Müzeyyen yapmıştır. Ayrıca Müzeyyen'in yaptığı bu hata onu trajik bir konuma taşımaz. Eserin devamında görüleceği üzere Müzeyyen çocuk düşürme eyleminden asla pişman olmamış, bunu bir hata olarak görmemiştir. Bu doğrultuda Müzeyyen'in bu hatası bir hamartia olmamakla birlikte kendisinin, Kemal'in ve esere daha sonra dâhil olacak Lâle'nin hayatını etkilediği için bir kırılma noktasıdır.

Müzeyyen'in bebeğini düşürmeye çalışarak hastanelik olduğu günün gecesinde bir bekçi Yeni Cami avlusuna bırakılmış bir kız bebek bulur ve polislere teslim eder. Polisler de kundağından ve nazarlığından zengin bir ailenin çocuğu olduğunu düşündükleri bu bebeğe Lâle ismini koyarlar ve onu Düşkünler Yurdu'na götürürler (MB, s. 4).

Kemal ise Müzeyyen'in hatası yüzünden baba olma ihtimalini kaybedince Müzeyyen'e danışmadan evlat edinmeye karar verir ve Düşkünler Yurdu'ndaki kimsesiz bebeklerden Lâle'yi evlat edinir (MB, s. 4-6).

Kemal'in Lâle'yi evlat edinmesi Müzeyyen'in annelik duygularında bir değişim oluşturmamıştır. Hatta kendisine danışmadığı için Kemal'e kızmıştır. Kemal, bu hareketini ona şöyle açıklar: "(...) Sormaya lüzum görmedim... Ne yapayım? Öz çocuğumuza, hem benim adımı, hem kendi adını vermek zevkinden mahrum eden sensin!" (MB, s. 6). Müzeyyen hem henüz tamamen iyileşmediği hem de onu ilk günden beri kabullenmediği için Lâle'yi bir gazete ilânıyla bulunan Süt Nine büyütür (MB, s. 6-7).

Eserde bundan sonra yaklaşık on senelik bir zaman sıçramasıyla Lâle'nin onuncu yaş gününe geçilmiştir. Doğum gününün kutlandığı bu sahnede Müzeyyen'in Lâle'yi benimsediği görülmektedir. Ayrıca bu sahnede Lâle'ye her doğum gününde meçhul bir kişiden postayla hediye geldiğinin bilgisi de verilmiştir. Kemal ve Müzeyyen, bu meçhul kişinin Lâle'yi uzaktan takip eden öz annesi olduğunu düşünürler. Aslında Lâle de Süt Nine'den öğrendikleriyle her şeyin farkındadır ve bu yüzden doğum günlerinde öz annesinden gelen hediyeyi beklemektedir. Diğer hediyelere aynı önemi vermemektedir (s. 8-9).

Lâle'nin onuncu yaş gününden sonra yine geniş bir zaman sıçramasıyla yirminci yaş gününe geçilmiştir. Fakat bu doğum gününde Lâle üzgündür çünkü öz annesinden hediye gelmemiştir ve onun vefat ettiğini anlar (MB, s. 9). Bu günlerde Lâle, Fuat adlı bir gençle duygusal yakınlık içindedir ve Fuat doğum günü partisinde Lâle'yi dansa kaldırmak ister. Lâle ise üzgün olduğu için Fuat'ın teklifini kabul edemez ve Fuat, Müzeyyen'le dans etmek zorunda kalır (MB, s. 10).

Fuat'la Müzeyyen'in bu dansı eserin ikinci kırılma noktasının da ilk adımını oluşturur. Yazarın kırılma noktasından gelenekselden farklı olarak yararlanmasının

ikinci şekli burada karşımıza çıkmaktadır. Trajedilerde tek kırılma noktası olurken *Mermer Beşik*'te eserin başında ve ortasında olmak üzere iki kırılma noktası vardır. İkinci kırılma noktasının da müsebbibi Müzeyyen'dir.

Müzeyyen, bu dans esnasında gençleştiğini hisseder ve Fuat'a karşı yakınlık duymaya başlar: "*Dansa başlar başlamaz kendimi yirmi yıl evveline götürdüm, o hava içinde kendimi kollarınıza teslim ettim...*" (MB, s. 10). Fuat'ın ise aklında o sıralarda sadece Lâle vardır ve durumu ailesine açarak Lâle'yi istemeyi düşünmektedir (MB, s. 11). Müzeyyen eserde açıkça belirtilmese de dans hadisesinden sonra Fuat'a duymaya başladığı yakınlık sebebiyle onun ile Lâle evlenmesini istememektedir. Bu yüzden Fuat'a, Lâle'yi istemeye gelecekleri günü haber vermek için evlerine geldiği zaman Lâle'nin öz çocukları olmadığını söyler (MB, s. 12).

Böylece eserdeki ikinci kırılma noktası yaşanır. Müzeyyen'in Fuat'a anlattıklarından sonra şahıslar arasındaki olumlu atmosfer bozulmaya başlar. İlk olarak Fuat bir anda değişir. Fuat bu noktada aile bağlarına önem veren bir ailenin çocuğu olarak çizilmeye çalışılmışsa da âşık olduğu Lâle'nin gerçek ailesinin belli olmaması sebebiyle bir anda ondan soğuması eserin zayıf noktalarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta yazar daha da ileri giderek Fuat'ı bundan sonra olumsuz bir karakter olarak çizmiştir. Müzeyyen'den gerçekleri öğrendikten hemen sonra onunla yakınlaşmaya çalışır. Ona "*Sizin samimi bir dosta ihtiyacımız var... Babanız yaşındaki bir adama kocam demekle, yabancı bir çocuğa kızım demekle hayatın en tatlı çağlarını kendinize zehir etmişsiniz... Şimdi bu zehri benimle paylaşmak istemez misiniz?..*" (MB, s. 12) der ve ertesi gün dışarıda buluşmaya karar verirler (MB, s. 13).

Boğaziçi'ndeki buluşmalarında Fuat, Lâle'den vazgeçmiş gibidir ve Müzeyyen'le ikisi iyice yakınlaşırlar (MB, s. 13). Bir sonraki sahnede ise aradan kısa bir süre geçmiştir ve Fuat ile Lâle bir sandal gezintisinde dirler. Lâle, Fuat'a kendisini istemeye uzun süredir gelmediği için sitem etmektedir. Bu sahnede diyalogda okuyucu/seyirci Fuat'ın Lâle'yle daha önce birlikte olduğunu da öğrenir. Lâle, sitemlerine Fuat'ın geçiştirici cevaplar vermesi üzerine sinirlenerek ondan ayrılır ve köşke döner (MB, s. 14).

Lâle ayrıca bir süre önce Fuat'ın evlerine geldiğini ve Müzeyyen'le konuştuğunu da öğrenmiştir. Bu yüzden sinirle geldiği köşkte Müzeyyen'le kavga eder. Müzeyyen bu tartışmada Fuat'a gerçekleri söylediğini itiraf eder. Tartışma, aslında yıllarca birbirlerini tam olarak sevememiş olan Lâle ile Müzeyyen'in hislerinin açığa çıkmasıyla daha da şiddetlenir. Müzeyyen'in Lâle'nin öz annesi hakkında söyledikleri onu iyice yaralar ve Lâle evi terk eder (MB, s. 15-16).

Lâle köşkten ayrıldıktan kısa bir süre sonra Fuat gelir. Bu esnada Müzeyyen küçük bir sinir buhranı geçirmektedir ve Fuat onu sakinleştirmeye çalışırken yine yakınlaşırlar. İkisinin yakınlaşmasına o esnada eve gelerek şahit olan Kemal, karşılaştığı manzara karşısında fenalaşır ve felç geçirir (MB, s. 16-17).

Eserde bundan sonraki olaylar çok hızlı bir şekilde gelişir. Lâle, köşkü terk ettikten sonra Süt Nine'nin Kocamustafapaşa'daki evine yerleşir. Bundan sonra geçim derdiyle de meşgul olacağı için iş aramaya başlar. Yabancı dil bilen, eğitilmiş bir genç olduğu için iş bulmakta zorlanmaz. Bir şirkette tercüme dairesinde işe girer (MB, s. 17-18).

Lâle bu şekilde kendisine yeni bir hayat kurmuştur ama akli hep babasındadır. Onun kendisine ne kadar düşkün olduğunu bildiği için evden ayrıldıktan sonra neden kendisini aramadığını merak eder. Kısa bir süre sonra Süt Nine'nin oğlu aracılığıyla babasının ne yaptığını araştırır ve hastanede yattığını öğrenir. Hastaneye gittiğinde babasının arkadaşı olan Başhekim'den babasının sağlık durumu hakkında bilgi alır. Ayrıca ondan Müzeyyen'in Fuat'la kaçtığını da öğrenir (MB, s. 19-20).

Eserin sonu ise senaryonun diğer kısımlarına göre daha zayıf kalmaktadır. Lâle, tüm bu olaylar yaşanırken Fuat'tan hamiledir. Çocuğunun babasının Fuat olduğunu kimsenin bilmesini ve özellikle Kemal'in bu olayı öğrenmesini istemediği için bir plan yapar. Çalıştığı şirketten iki aylık izin alıp bu süre içerisinde şirketten ve babasından saklanarak çocuğunu doğuracaktır. İki aylık izin aldığı için bu esnada yedi aylık hamile olduğu okuyucu/seyirci tarafından anlaşılır. Burada ciddi bir kurgu hatası karşımıza çıkmaktadır. Bu ana kadar şahıs kadrosundan hiç kimse onun hamile olduğunu anlamamıştır. Oysaki bu imkânsızdır.

Lâle planını uygulamaya koyar. Babası onu iki aylık iş seyahatinde zannederken şirkettekiler de Lâle'yi babasının tedavisi için iki aylık izinde zannedecektir (MB, s. 21). Annesinin başına gelen felâketin benzerini yaşadığını düşünen Lâle, çocuğunu doğurduktan sonra Süt Nine'nin oğlu Mehmet'e verir. Mehmet de bebeği o gece sabaha karşı Eminönü'nde sokağa bırakır. Lâle'nin bebekken camide bulunmasına benzer bir şekilde Lâle'nin bebeğini de bekçi bulur ve bebek Düşkünler Yurdu'na verilir (MB, s. 22).

Bu süreçte Kemal'in tedavisi de bitmiştir ve Lâle doğumdan habersiz olan babasının yanına döner. Beraber köşke döndüklerinde Kemal bu köşkün her yerinde Lâle'nin küçüklüğünün olduğunu, onun küçükken -tabir caizse- burayı cennette dönüştürdüğünü söyler. Bunun üzerine Lâle, Düşkünler Yurdu'ndan kendisine benzeyen bir bebek alarak eski güzel günlere dönebileceklerini söyler (MB, s. 22).

Eserin son sahnesinde Düşkünler Yurdu'nda bir bebeğin başındırlar. Kemal, çocuğun bilgilerini sorduğunda Eminönü'nde bulunduğunu, adının Kahkaha konulduğunu öğrenirler. Lâle'nin ısrarları üzerine bu bebeği alırlar ve Lâle kendi çocuğuna kavuşmuş olur (MB, s. 23).

Bu şekilde sona eren eserde tema olarak modernleşmeyle beraber sorunlu bir hâl alan kadın-erkek ilişkileri işlenmiştir. Faruk Nafiz, *Yıldız Yağmuru* (1936) ve *Ayşe'nin Doktoru* (tefrika, 1949-1950) romanlarında da *Mermer Beşik*'te olduğu gibi Cumhuriyet'ten sonra oluşan yeni insan tiplerini, değişen insan algısını, modernleşmeyi ve aile yapısındaki sorunları ele almıştır (Öztürk, 2017, s. 173, 188, 198, 202). Bu temalar o dönemde bilhassa tiyatro türünde eser veren başka yazarlarda da görülmektedir: "(...) 1930'larda bir yandan yeni kurulan cumhuriyetin kurtuluş ve kuruluş mitolojisi başta Halkevleri olmak üzere tiyatro sahnelerinde oluşturulurken, diğer yandan da toplumsal değişim sonucu ortaya çıkan değer çatışmalarının aile odağında ele alındığı oyunlar üretilir. (...)" (Dicle, 2020, s. 129)

Bu doğrultuda Necip Fazıl'ın *Bir Adam Yaratmak, Para, Ahşap Konak, Mukaddes Emânet* piyesleriyle kimi senaryolarında (Şen, 2017a, s. 176-185; Çetin, 2019, s. 109-112), Nâzım Hikmet'in *Unutulan Adam*'ında (Dicle, 2020, s. 123-134) ve özellikle de Reşat

Nuri Güntekin'in *Yaprak Dökümü* ile *Eski Şarkı* piyeslerinde (Şener, 1971, s. 22-24) toplumsal anlamda insanlar arasındaki ilişkilerde, bireysel anlamda kadın-erkek ilişkilerindeki ve bunlarla bağlantılı olarak aile yapısındaki bozulmalar ele alınmıştır. Bu konuları işleyen eserleri çoğaltmak mümkündür (Şener, 1971, s. 16-38).

Mermer Beşik'te sorunların en temel sebebi Kemal'in kendisinden neredeyse otuz yaş küçük Müzeyyen'le evlenmiş olmasıdır. Eşler arasında yaş farkının doğurduğu sorunların ilkinin eserin başında çocuk sahibi olma konusunda yaşarlar. Kemal'in kendisinden oldukça küçük bir genç kızla evlenirken ileride doğacak sorunları hesap edememesine rağmen arkadaşı Doktor bunların farkındadır ve "(...) Biliyorsun, senin eşin de henüz pek çocuktur..." (MB, s. 2), "Senin gibi olgun bir hukukçu böyle bir çocukla evlendiği zaman, dadılığı da, lâlâlığı da göze almalıydı!" (MB, s. 8) sözleriyle durumu açıkça ifade etmiştir.

Kemal'le Müzeyyen arasındaki yaş farkının doğurduğu tek sorun çocuk sahibi olmaktan mahrum kalmaları değildir. Bundan daha büyük sorunlar yirmi yıl sonra ortaya çıkar. Kırk yaşlarına gelen Müzeyyen yanlış bir evlilikle gençlik yıllarının heba olduğunu düşünmektedir: "Her kadının hayal ettiği yaşı ben hatırlamak bile istemiyorum... O yaşlarda ben, babam yaşında bir adamla evlenmişim!" (MB, s. 10). Bu yüzden Fuat'ın kendisiyle dans etmesi ve kendisine ilgi göstermesi üzerine farklı duygular içine girer, yaşayamadığı gençlik hazlarını yaşamak ister. Bunun neticesinde ikisi yakınlaşırlar ama bu yaklaşma herkes için yıkıcı bir etkiye sahip olacaktır. Oysaki Fuat da yaş olarak kendisine denk bir erkek değildir, Müzeyyen'den yirmi yaş küçüktür. Lâle bunu şöyle ifade etmiştir: "(...) Bir zamanlar kocasını babası yaşında gören bu kadın, şimdi, oğlu yaşındaki bir genç ile birleşti... Her geçen senenin aralarındaki mesafeyi bir kat daha açacağından şüphe mi var?.. (...)" (MB, s. 21)

Eserde kadın-erkek ilişkileri bağlamında eleştirilen ikinci husus evlilik öncesi ilişkilerdir. Yazar genç kız ve erkeklerin evlilik öncesinde cinsel yaklaşma içinde olmalarını doğru bulmamakta ve böyle yakınlaşmaların sorunlar doğuracağını düşünmektedir. Yazar bunu hem Lâle'nin kimliği meçhul annesi hem de Lâle üzerinden göstermeye çalışmıştır. Lâle, annesinin evlilik öncesi ilişkisi yüzünden dünyaya gelmiş ve bu yüzden annesi tarafından bir cami avlusuna bırakılmıştır (MB, s. 4). Bundan yirmi yıl sonra da Lâle, bir genç kız olduğunda erkek arkadaşı Fuat'la birlikte olmuş ve hamile kalmıştır (MB, s. 14, 21). Fuat kendisini bırakınca da mağdur olmuştur (MB, s. 21).

Bu yönleriyle *Mermer Beşik* tamamıyla toplumsal temalı bir senaryo olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eserin Yapısal Özellikleri

Mermer Beşik numaralandırılmış otuz üç sahneden oluşmaktadır. Lakin numaralandırmada bazı hatalar görülmektedir. İkinci ve dördüncü sahnelerin başına numara konulmamış, bazı sahnelere aynı numara iki kez verilmiştir. Bunlar on sekiz, on dokuz ve yirmi altıncı sahne numaralarıdır. Bu sebeple toplamda otuz üç sahne olan eserde numaralandırma otuzda bitmektedir. Sahneler genellikle bir mekândan farklı bir mekân geçişle ya da zaman sıçramalarıyla değişmektedir. Dokuzuncu sahne

gibi (MB, s. 6) kimi sahneler birkaç cümlelik kısa diyaloglardan oluşurken on beşinci sahne gibi (MB, s. 9-11) birkaç sayfa uzunluğunda olan sahneler de vardır.

Eserin ilk on iki sahnesinde (MB, s. 1-8) merkezî kişi Kemal iken bundan sonrasında büyüüp bir genç kız olan Lâle esas merkezî kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Lâle aynı zamanda karakter özellikleriyle idealize edilmiş bir merkezî kişidir: “(...) idealize edilmiş merkezî kişiler; sanatçımızın şekillendirmeye çalıştığı toplumda bulunmasını istediği, olumlu düşünceleri olan, güzel ahlâklı ve iyimser özelliklere sahip örnek insanlardır. İdealize edilmiş merkezî kişiler, eserin başından sonuna kadar sahip olduğu bu kişilik özelliklerinden taviz vermeden hareket ederler.” (Çetin, 2019, s. 146)

Müzeyyen ile Fuat ise karşıt güç konumundaki kişiler olarak eserde yer almışlardır. Fuat olaylara ilk dâhil olduğunda olumlu bir şahıs gibi görünürken Lâle'nin evlatlık olduğunu öğrendikten sonra (MB, s. 12) ani bir şekilde değişerek olumsuz bir şahsa dönüşmüştür. Bu değişim karakterizasyon açısından eserin zayıf yönlerindedir.

Süt Nine ve oğlu Mehmet yardımcı kişiler olarak eserde yer alırken bu şahısların yanında Hizmetçi, Postacı, Bekçi, Birinci Polis, İkinci Polis, Doktor, Başhekim, Şirket Müdürü gibi pek çok figüran da şahıs kadrosunda karşımıza çıkmaktadır.

Eserde ağırlıklı olarak kapalı mekânlardan yararlanılmıştır. Ana mekân Kemal'in Suadiye'deki köşküdür. Yazar köşkün iç kısımlarından daha fazla yararlanmakla birlikte Lâle'nin doğum günlerinin kutlandığı sahnelerde açık mekân olarak köşkün bahçesini de kullanmıştır (MB, s. 8-11). Köşkün dışında hastane, Düşkünler Yurdu, Süt Nine'nin evi eserdeki önemli kapalı mekânlardır. Cami avlusu, Boğaziçi gibi bazı açık mekânlar ise daha az kullanılmıştır.

Mermer Beşik'te nesnel zaman açıkça belirtilmemiş olmakla beraber olayların Cumhuriyet döneminde geçtiği anlaşılmaktadır. Vak'a zamanı ise yirmi yılı aşkın bir süreyi kapsamaktadır. Bu geniş süre eserde zaman sıçramalarıyla verilmiştir. Zaman sıçramaları tüm sahnelerde değil sadece uzun sıçramaların olduğu sahnelerde belirtilmiştir: On ikinci sahnede Kemal, Doktor'a “Altı aydan beri her muayenede aynı müjdeyi veriyorsun (...)” (MB, s. 7) diyerek eserin başlangıç noktası üzerinden altı ay geçtiğini belirtmiştir. Bir sonraki sahnede ise esere yeni doğmuş bir bebek olarak giren Lâle'nin onuncu yaş günü kutlanır ve böylece aradan on sene geçtiği anlaşılır (MB, s. 8). En dikkat çekici zaman sıçraması ise Lâle'nin onuncu yaş günü partisinin devam ettiği on dördüncü sahnenin sonunda yazar anlatıcı aracılığıyla verilmiştir:

“(Lâle, piyanonun refakatinde, şarkısını söyler. Şarkı uzadıkça, objektif, dinleyen çocuklarla Müzeyyen ve Kemal'in üzerinde birer kerre tevakkuf eder. Şarkının yarısından sonra, objektifin önünde görünen manzara ve simalar, on sene daha yaşlanmıştır: Kemal, yetmişinde; Müzeyyen, kırkında ve Lâle yirmisinde... Davetliler de Lâle gibi büyümüş ve değişmiş.) (MB, s. 9)

Bundan sonra eserin son kısımlarına kadar olan sahnelerde zaman sıçramaları belirtilmemiştir. Eserin sonunda hamile olan Lâle yaptığı plan doğrultusunda iki ay saklanacaktır. Bebeğin doğduğu sahnede aradan iki ay geçtiği anlaşılır (MB, s. 22).

Böylece eserde toplam vak'a zamanı yirmi ila yirmi bir yıl arasında bir süreyi kapsamaktadır.

Kapalı biçim özellikleri (Şen, 2017a, s. 119-120) taşıyan *Mermer Beşik*'te bu doğrultuda, daha ziyade açık biçimli eserlerde görülen "karakter anlatıcı" (Şen, 2017b, s. 22) kullanılmamıştır. Piyeslerde ve piyes tipi senaryolarda parantez içi açıklamalarla (Şen, 2017b, s. 27) karşımıza çıkan "yazar anlatıcı"dan ise Faruk Nafiz'in eserin çeşitli yerlerinde yararlandığını görmekteyiz. Örneğin, eserin başında anlatıcı unsurundan mekânın ve Kemal'in tasviri ile onun hareketlerini belirtmek için yararlanılmıştır:

"(Ankara Ekspres Haydarpaşa Garı'na girer. Mavi vagonların birinin eşiğinden, ufak bir valiz ve büyük bir evrak çantasıyla, Avukat Kemal görünür. Elli yaşlarında, ağır başlı, saçları az çok ağarmış, yüzünün çizgileri derin bir adam. Yere basar basmaz etrafında birini arıyor gibi bakınır. Kimseyi göremeyince yanına yaklaşan istasyon hamalına eşyasını verir. Arkasından gelen vagon arkadaşı ile konuşarak ilerler.)" (MB, s. 1)

Yazar bu şekilde yazar anlatıcı ile hem okuyucuya hem de eseri filme çekecek yönetmen ve çekim ekibine sahne ve kişiler hakkında bilgi vermiştir. Yazarın anlatıcıdan bu şekilde yararlanması "yazar anlatıcı"nın piyeslerdeki kullanımına bire bir uymaktadır (Şen, 2017b, s. 28). Yukarıda zaman sıçramalarını ele alırken alıntılıdığımız on dördüncü sahnenin sonundaki yazar anlatıcı kısmı (MB, s. 9) ise özellikle sahne değişiminde nelerin olacağını yönetmene aktaran başarılı bir anlatıcı kullanımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Piyes tipi senaryolar yapısal olarak diyaloglardan oluştuğu için okuyucular eserde yazar anlatıcı kullanılmaması durumunda kişilerin hareketlerini bilemezler. Faruk Nafiz, bu doğrultuda yazar anlatıcıdan diyaloglar akıp giderken şahısların hareket ve tutumlarını belirtmek için de yararlanmıştır. Böylece eseri canlandıracak oyuncuların da nasıl hareket etmeleri gerektiğini belirtmiştir:

"Kemal – (Yatakların arasında dolaşarak) çocukların hepsi burada mı?

Mutahassıs –Burda bir günlükten bir yaşına kadar olanlara bakılıyor... (Bir yatağın önünde durur.) En yeni misafirimiz de bu: sabaha karşı yeni cami eşiğinde bulunmuş!

Kemal –Adı?

Mutahassıs – (Çocuğun baş ucundaki yazıya bakarak) Lâle." (MB, s. 5, vurgulama bize ait.)

Bu örnekleri ve eserdeki diğer kullanımları göz önünde bulundurduğumuzda Faruk Nafiz'in yazar anlatıcıdan işlevsel ve başarılı bir şekilde yararlandığını söylememiz mümkündür.

Mermer Beşik'e son olarak anlatım teknikleri açısından baktığımızda eserin piyes tipinde yazılması sebebiyle diyalogun eserdeki temel anlatım tekniği olduğunu görmekteyiz. Yazar diyaloglarda okuyucuyu/seyirciyi yormayacak sade bir Türkçe kullanmıştır. Eserin sadece iki sahnesinde hiç diyalog yoktur. Onuncu sahnede montaj tekniği ile sadece bir gazete ilânı verilmiştir. Bu, aynı zamanda eserdeki diyalog haricindeki tek anlatım tekniğidir:

“(Birkaç gazetede çıkan ilânın sureti:)

Bir süt nine araniyor

Henüz dünyaya gelmiş bir çocukla meşgul olacak bir süt nine araniyor. İcabeden evsafı haiz olanlar hemen Suadiye’de Mavi Manolya sokağında 9 numaralı köşke müracaat etsinler.” (MB, s. 6)

Eserde diyalogun olmadığı ikinci yer ise yirmi sekizinci sahnedir. Bu sahne sadece yazar anlatıcının parantez için açıklamalarından oluşmaktadır:

“(Sabaha karşı, Eminönü’nde, Mehmet otomobilden iner. Kucağındaki kundağı yavaşça basamağa bırakır. Tekrar otomobile atlar... Biraz sonra bekçinin düdüğü, polislerin cevabı... Kundak, bekçilerin polislerin kucağında... Sözsüz, fakat musikili sahne.) (MB, s. 22)

Yazar anlatıcının bu açıklamaları senaryonun filme çekilmesi esnasında hareket ve görüntülere dönüşecektir.

Sonuç

Mermer Beşik, Faruk Nafiz’in yayımlamadığı ya da yayımlatma imkânı bulamadığı bir eseri olarak uzun yıllar edebiyat araştırmacılarının dikkatlerinden kaçmıştır. İçerdiği fikirler ve şahıs kadrosu ile döneminin ruhunu aksettiren bir senaryo olduğunu düşündüğümüz bu eserde, bazı noktalar haricinde, başarılı bir yapı karşımıza çıkmaktadır. Fuat’ın Lâle’nin evlatlık olduğunu öğrenince bir anda değişmesi ve Lâle’nin hamileliğinin yedinci aya kadar çevresi tarafından anlaşılmaması eserin sorunlu taraflarıdır. İBB Atatürk Kitaplığı Muhsin Ertuğrul Evrakı arasında daktilo metin olarak yer alan nüsha, belki de eserin ilk müsveddesi olarak yazılmıştır ve Faruk Nafiz bir daha eserine dönüp kusurlarını tekâmül ettirme imkânı bulamamış olabilir.

Bunlara rağmen eserin sahne bölümlendirmesi, sahneler arası geçiş, zaman ve mekân unsurlarının tertibi, anlatıcı kullanımı hususlarında eserin sağlam bir yapıya sahip olduğunu söylememiz mümkündür. Bu yapısal başarıda yazarın tiyatro yazarlığında kazandığı deneyimin de önemli bir payı olduğunu düşünmekteyiz.

Esere genel olarak baktığımızda, belli bir dönem Türk sinemasını şekillendiren Yeşilçam Sineması’nın melodramatik özellikleri açısından yazarı etkilediğini söyleyebiliriz. Çocuk sahibi olma imkânının kaybolması, evlât edinme, evlilik öncesi ilişkilerin yıkıcı etkisi ve yaşanan zorlukların yanında tüm bunlara rağmen eserin mutlu sonla bitmesi melodramatik özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle Faruk Nafiz’in döneminin sinema ve seyirci anlayışına da yakın durduğu görülmektedir.

Bunların yanı sıra yazarın eserini “film romanı” şeklinde nitelendirmesi, daha sonra eserini yayımlatıp okuyuculara sunma niyeti taşıdığı da bir nişanesidir.

Bu açılardan *Mermer Beşik*, Faruk Nafiz Çamlıbel külliyyatı içinde yazarının edebî kişiliğinin çok boyutluluğunu yansıtan önemli ve üzerinde durulması gereken bir eserdir.

Extended Abstract

Faruk Nafiz Çamlıbel, who is specifically known as the poet of the “Han Duvarları” in Turkish literature, has become a literary man mentioned in the field of theatre with the pieces he wrote during the Republic period as well as his poet identity. Despite this significant role of Faruk Nafiz in Turkish literature, there are deficiencies in the publication of his oeuvre and the studies conducted on his works. Accordingly, the scenario titled the *Mermer Beşik* (Marble Cradle) written by the author appears as one of his forgotten works. The work, which was included as a typescript in the Muhsin Ertuğrul Documents in Atatürk Library of Istanbul Metropolitan Municipality, was not published as a book. The work consists of twenty-three pages, excluding the cover page with the title, author’s name and the names of the characters. There is no information on the date in the text. We think that the work might have been written between the 1930s and 1940s, when Çamlıbel produced his works in the theatre and novel genres. In our research, we could not reach any information about whether the work was filmed or not.

In the academic studies carried out on Faruk Nafiz, it is seen that this work is not included except for Yakup Öztürk’s book. Whereas, Öztürk mentioned this work with only one paragraph in his book.

This is the first striking point in the work described by Faruk Nafiz as “A Film Novel”. Likewise, the author’s description of the work written as “piece-type scenario” as a novel has caused confusion about the place of *Mermer Beşik* in the classification of literary genre.

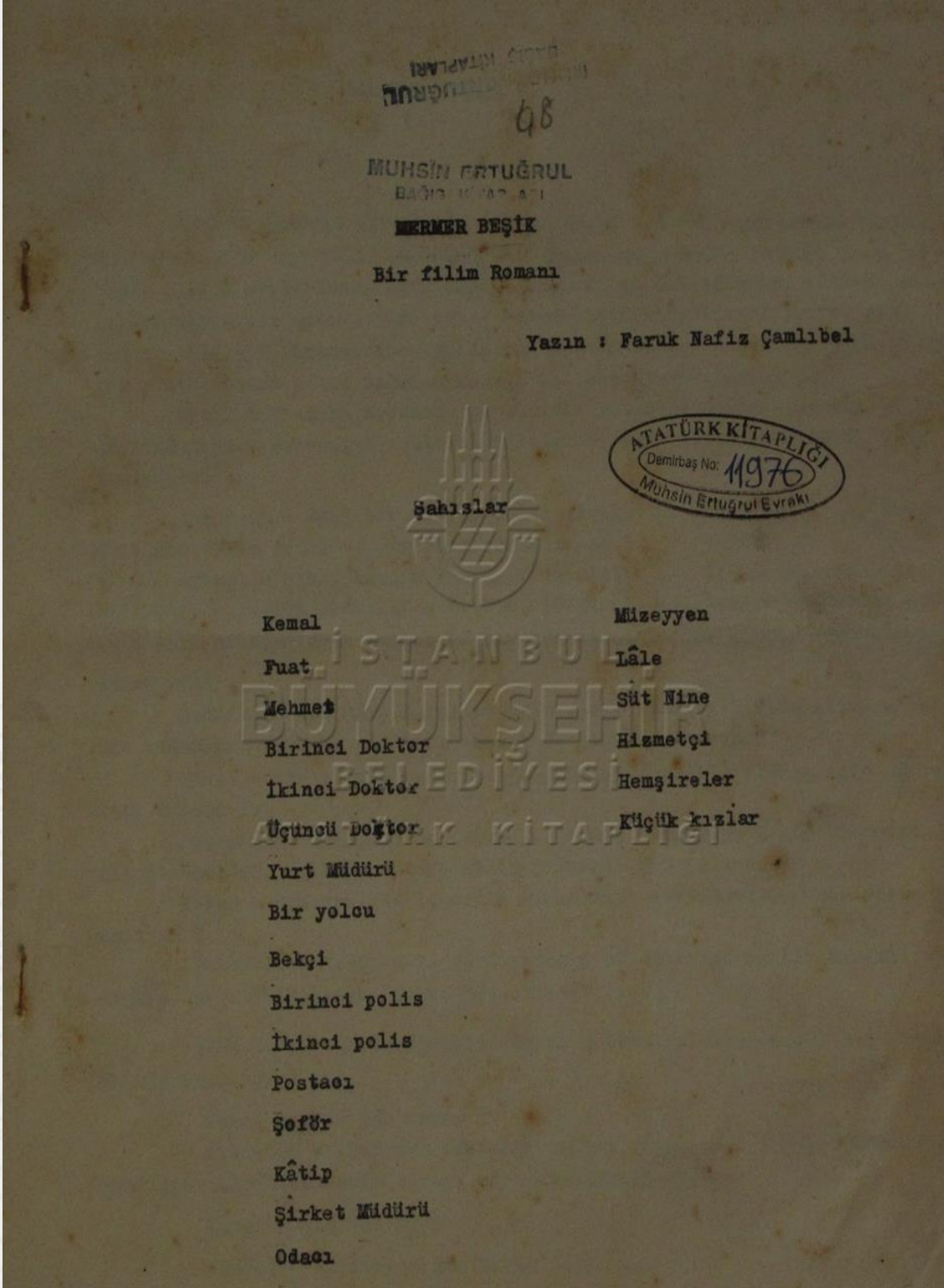
In the scenario, where male-female relationships, which became problematic with modernization, were mentioned as a theme, the author examined the problems that might arise from pre-marital sexual relations and the age difference between spouses in marriage. At this point, we can say that the melodramatic features of Yeşilçam Cinema had an impact on the author. The fact that the work had a happy ending despite the loss of the opportunity to have a child, adoption, the destructive effect of pre-marital relationships and the difficulties experienced appears as a melodramatic feature. In this aspect, it was seen that Faruk Nafiz was familiar with the understanding of cinema and audience of that period.

Apart from some fictional mistakes in the work, it is possible to say that the *Mermer Beşik* has a solid structure in terms of scene segmentation, transition between scenes, arrangement of time and space elements, and the use of narrators. We believe that the author’s experience in theatre piece writing has an important part in the structural solidity of the work. In these respects, the *Mermer Beşik* is a critical work that reflects the multidimensionality of the literary personality of the author in the Faruk Nafiz Çamlıbel’ oeuvre, and should be focused on.

KAYNAKÇA

- Aslanyürek, S. (2004). *Senaryo kuramı*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Aytaç, G. (2016). *Genel edebiyat bilimi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bulut, H. H. (1991). *Faruk Nafiz Çamlıbel'in hayatı ve eserleri*. (Doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çamlıbel, F. N. (t.y.), *Mermer Beşik*. (Yayımlanmamış daktilo metin).
- Çetin, C. (2019). *Necip Fazıl Kısakürek'in senaryo romanları üzerine bir inceleme*. (Yüksek lisans tezi). Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bartın.
- Demir, F. (2018). *Necip Fazıl Kısakürek'in hikâye ve romanları*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları.
- Dicle, E. (2020). *Ben yüz çiçekten yanayım... Nâzım Hikmet tiyatrosunda yenidenyazım odağında metinler, türler, söylemler*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Necatigil, B. (1978). *Edebiyatımızda isimler sözlüğü*. İstanbul: Varlık Yayınevi.
- Önen Dede, E. E. (2019). *Çamlıbel, Faruk Nafiz. Türk edebiyatı isimler sözlüğü*. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/camlibel-faruk-nafiz> Erişim tarihi 01.08.2020.
- Özakman, T. (2014). *Oyun ve senaryo yazma tekniği*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Özcan, E. (1993). *Faruk Nafiz Çamlıbel hayatı ve eserleri*. (Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Özdemir, N. (2012). *Medya kültür ve edebiyat*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Öztürk, Y. (2017). *Memleket mektep meclis arasında bir hayat Faruk Nafiz Çamlıbel*. Ankara: Ebabil Yayınları.
- Soydaş, H. (2013). Faruk Nafiz Çamlıbel bibliyografyası. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 243-260. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/31760>
- Şen, C. (2017a). *Körlüğü zedelemek: Necip Fazıl Kısakürek tiyatrosu üzerine bir inceleme*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Şen, C. (2017b). Edebî bir tür olarak tiyatrodan anlatıcı meselesi. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 19-39. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/395239>
- Şener, S. (1971). *Çağdaş Türk tiyatrosunda ahlâk, ekonomi, kültür sorunları (1923-1970)*. Ankara: Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları.
- Şener, S. (2011). *Yaşamın kırılma noktasında dram sanatı*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Tuncay, M. (2010). *Sahneye bakmak I - tiyatronun temel kavramlarına bakış*. İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları.
- Yüksel, A. (2017). *William Shakespeare - yüzyılların sahne büyücüsü*. İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Ek 1. Eserin kapağı

SELİM İLERİ ROMANLARINDA ABDÜLHAK HÂMİD TARHAN'A YÖNELİK YAKLAŞIMIN NİTELİKLERİ

THE QUALITIES OF THE APPROACH TOWARDS ABDÜLHAK HÂMİD TARHAN IN SELİM İLERİ'S NOVELS

Gökay DURMUŞ* Öz

Selim İleri, edebiyatımızın farklı türlerde eser vermiş üretken yazarlarından. İleri, kendine özgü bir poetika sahibi olması bakımından da önemli bir isimdir. Yazar, anlatılarına belirlediği poetik ilkeleri yansıtırken geçmiş ile şimdiki zamanı buluşturmak ister. Bu amaçla geçmişin edebi birikimini güncel taşımak ve insanların maziye yönelik yaklaşımlarında olumlu katkı sahibi olmak arzusundadır. Yazar söz konusu birikimi sadece isimler ve eserler odağında işlemez. Kurguladığı sahneleri ve kahramanları, tartıştığı konuları bu birikimden seçtiği malzemelerle zenginleştirir. İleri'nin çalışmaya esas teşkil eden beş adet romanı, Abdülhak Hâmid'in edebiyat tarihimizdeki yeri ekseninde şekillenmiş romanlardır. Çalışmada, bu romanlarda Hâmid'in şahsiyeti, yaşamı ve eserleriyle ilgili olarak nasıl bir yaklaşım sergilendiği tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Selim İleri, edebiyat, roman, Abdülhak
Hâmid Tarhan

Keywords

Selim İleri, literature, novel, Abdülhak
Hâmid Tarhan

Abstract

Selim İleri is one of the most prolific authors of Turkish literature having produced many works in various genres. İleri is a prominent name as he has his own poetics. The author reflects the poetic principles that he set in his narratives while maintaining the urge to unite the past with present. In this sense, he wants to carry the literary accumulation of the past to current times and offer a positive contribution to people's approaches towards the past. The author does not dwell on the aforementioned accumulation by focusing only on the names and works. He enriches his fictional scenes and heroes as well as the issues under discussion with the materials he selects from this accumulation. İleri's five novels that are selected for this study are the ones that deal with the position of Abdülhak Hâmid in Turkish literary history. This study is an attempt to scrutinize the approach in these novels towards Hâmid's personality, life, and works.

*Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Dede
Korkut Eğitim Fakültesi, Türkçe ve
Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
gokaydurmus36@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-8602-1130
Kars / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 19/05/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

Giriş

Selim İleri anlatılarının birtakım temel öğeleri vardır. Yalnızlık çıkış noktalı bu temler, mazi kavramı ekseninde şekillenir. İstanbul sevgisi, okuma merakı, güzel sanatlara yönelik ilgi, hayatın içinde kimsenin dönüp bakmadığı teferruatları değerli kılma anlayışı, gibi bu temler, İleri'nin edebî ilkeleri ile kolaylıkla bağdaşır. Yazar, sayılan öğeleri bir amaç için biriktirir ve bunları eserlerinde vaka örgüsünü besleyen/şekillendiren metaforlar olarak kullanır. Burada temel hedef, geçmişi değerli kılmak ve anlatılar aracılığıyla okuru da aynı inanca taşımaktır.

İleri, edebî geçmişimizi söz konusu hedef için, önemli bir kaynak olarak görür. Duygusal açıdan bağ kurduğu bu birikimi, geliştirdiği birtakım tekniklerle güncel aktarır. Bu yönüyle alışlagelmiş edebiyat algısından farklı bir çizgi yakalayan yazar; bazen okuduğu eserlerin sadece ismini anar bazen olay örgülerini verir. Sahneler, pasajlar aktarır; kurguladıklarını okudukları ile değiştirir ve zenginleştirir, işlediği vakaya veya mevzuya yakın eserleri deşer ve elbette edebî tür gözetmeden müellif ismi anar.¹ İsim anarken takındığı tavrı, çalışmaya esas teşkil eden metinlerden olan *Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın*'da net şekilde ifade eden yazar, tanımadığı sanatkarlarla daha yakın bir gönül bağı kurabildiğini belirtir. Yazara göre tanımadığı edebiyatçılar, onun kurduğu hayalleri yıkamayacakları için, işlemeyi daha çok tercih ettikleridir. (1991, s. 147)

Abdülhak Hâmid Tarhan, Selim İleri'nin tanımadığı ama etkisinde kaldığı önemli isimlerdendir. Yazar, gençlik yıllarından itibaren kendi karakteri ile Hâmid'in karakteri arasında benzerlik olduğunu keşfeder, Hâmid'in eserlerinde kendi iç dünyasının aksini görür. İleri'nin, unutulmasına gönlünün razı olmadığı Hâmid'i, yıllar içinde olgunlaşan bir ilgi ile, romanlarının canlı bir figürü haline dönüştürmesinin nedeni, hem şahsî hem poetiktir. Çalışmada bu nedenler tahlil edilirken yazarın, Hâmid'i kurgusal bir kişiliğe dönüştürdüğü beş romanı esas alınmıştır.

2. Selim İleri Romanlarında Abdülhak Hâmid Tarhan

2.1. *Saz Caz Düğün Varyete*

Çeşitli platformlarda güzel sanatların tümüne ilgi beslediğini belirten Selim İleri, romanlarında, opera sanatını da konu edinir. Yazarın *Saz Caz Düğün Varyete* başlıklı romanı, opera sanatı ekseninde ilerler.² Metinde, genç Cumhuriyet'in yeniden yapılanma süreci söz konusudur. Yazar bu sanat dalını, kültürel sahada başlayan birçok ilkin arka planındaki gelişmeler eşliğinde tahlil eder. Eser, adı verilmeyen erkek koristin opera sanatının ülkemizdeki serüvenini aydınlatmak amacıyla kaleme aldığı anılarından oluşur.

Anlatıcı korist, ülkemizdeki sanatsal faaliyetleri ve opera tarihimizi, üç kadın kahraman eşliğinde izler. Romanın, Üvertür başlıklı bölüm ile başlayıp Birinci, İkinci,

¹ Alpay Doğan Yıldız da bahsi geçen farklılığa işaret eder. Yıldız, İleri'nin eserlerinde edebiyatı birinci dereceden kaynak olarak kullandığını ve bu bakımdan "gelenekselin dışında" hareket ettiğini belirtir. (Yıldız, 2009, s. 1467)

² İleri'nin *Yarın Yapayalnız* başlıklı romanı da opera sanatının arka plan olduğu bir eserdir. (İleri, 2007)

Üçüncü bölüm şeklinde devam eden seyri, bu tavırla paraleldir. Bu üç kadın içinden, çalışma açısından odaklanılması gereken isim, ikinci bölümün kahramanı Münevver Hanım'dır. Bu bölümde, Ressam Münevver Hanım'ın Anadolu'daki eğitim ve kültür faaliyetleri, resimleri, opera ile olan ilgisi, evliliği, yurtdışı yaşamı ve ülkeye döndükten sonraki değişimi söz konusu olur. Münevver Hanım, Abdülhak Hâmid Tarhan ile iki kez evlenmiştir. Hâmid, onun, birinci ve üçüncü eşidir. Aslında Selim İleri ve anlatıcısı korist, Hâmid'in ismini vermez. Hâmid romanda, "*Şairler Şairi Mücteba Bey*" şeklindeki adlandırma ile anılır. Her ne kadar Selim İleri bu eserinde Hâmid'e gönderme yapmadan onu bir kahraman haline dönüştürdüğünü söylerse de (G D, 2018) "*Şairler Şairi*" şeklindeki unvan, Hâmid'e verilen "*Şair-i Âzam*", "*Ulu Şair*" gibi unvanları hatırlatmaktadır. Ayrıca Mücteba Bey'in, Hâmid olduğunu ortaya koyan farklı işaretler de söz konusudur. Örneğin Mücteba Bey, sol gözündeki iltihaplanma nedeniyle, monokl kullanmaktadır (1984, s.267). Bilindiği gibi monokl, Hâmid ile özdeşleşmiş kişisel bir eşyasıdır.³ Mücteba Bey'in, "*o aristokrat, köşk ve piyano sahibi, gümüş şamdanlı gaz lambasının fanusu işlemeli şair*" (1984, s.278) sözleriyle anılması da Bebek'te bir yalıda doğan Hâmid'i ve yaşam tarzını hatırlatmaktadır. Yine, "*öyle bir adam, öyle büyük bir sanatkâr, öyle bir zıt unsurlar şairi ki...*" şeklindeki sözlerden sonra, Shakespeare ile eş tutulan kişi de Hâmid'dir. Bilindiği gibi Hâmid'in sanatı söz konusu olduğunda, onun tezatlar şairi olduğu ve Shakespeare etkisinde kaldığı şeklindeki tez, genel bir yargı olarak kabul edilmektedir (Banarlı, t.y., s. 927, 945).

Mücteba Bey'in, Hâmid olduğunu işaret eden en kuvvetli delil, onun, kadın düşkünlüğüdür. Selim İleri, gençlik yıllarında Hamid ile ilgili okuma yaparken onun renkli bir kişiliği olduğunu fark eder. Yazar, özellikle Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun anılarını okumuş ve etkilenmiştir (GD, 2018). Yakup Kadri anılarında bir gece Garden Bar'da Hâmid ile karşılaştıklarını yazar. Buna göre tek başına oturan Hâmid, Mariette adlı kızı bileğinden tutup masasına oturtur ve kıza iştahla bakan diğer gençleri -Yakup Kadri dâhil- masasına davet eder. Hâmid sarhoş olur, kadeh kaldırdıkça kıza öpücükler kondurur ve gençlere de kıza öpmelerini söyler. Hâmid geceyi bu kızla geçirir, kıza ise daha sonra Hâmid için, "*o bir kaplan*" dı ifadesini kullanır (Karaosmanoğlu, 2003, s.197-199). *Saz Caz Düğün Varyete'* de Mücteba Bey, eşi Münevver'in de olduğu bir bar gecesinde Matmazel Kiti ile yaşadıkları açısından, Yakup Kadri'nin aktardığı anekdottaki Hâmid'dir. Onun gibi sarhoş olur, Kiti'yi muhtelif yerlerinden öper ve etrafındaki gençlerin de bu kızdan yararlanması gerektiğini söyler. Mücteba Bey, Hâmid gibi, geceyi bu kızla geçirir ve kıza, Mücteba Bey için, "*o bir arslandır*" ifadelerini kullanır (1984, s. 284-286). Romanda bu vaka Münevver'i çok üzünce o, kendisini ülkesine adama kararı alır. Münevver'in, Hâmid'in büyük aşkı ve son eşi Lüsyen olduğu düşünülebilir. Hâmid, *Hatıralar'*ında, birlikte yaşadığı Lüsyen'i, "*İtalya asilzadegânından Kont Soranzo*" ile kendi eliyle evlendirdiğini ve Venedik'e gönderdiğini yazar (2013a, s. 359). Aynı şekilde Mücteba

³ Gündüz Akıncı, Hâmid'in bu gözlüğü alafranga gözükmek için taktığını düşünür ve şunları söyler : "*O ara Paris'te tek gözlük moda idi. Hamit İstanbul'da iken babasının dayısı oğlu Ahmet Vefik Paşa'da görmüş pek hoşuna gitmişti; modaya uydu, o da taktı ve bütün ömrünce onunla baktı. Ne yapsın gönlü alafranga gözükmekten hoşlanıyordu.*" (1954, s. 18).

Bey de Münevver Hanım'ı, Venedik'te bir başkasıyla evlendirir (1984, s.289). Fakat daha ilk geceden kıskanır ve Münevver'in yeni eşini alarak gezmeye götürür. Ona "benim yeni hayatımın ilk gecesi, yeni kocanınsa bekârlığının son gecesi, bırak eğlenelim" demiştir. Mücteba Bey o gece sarhoş bir şekilde gelir ve Münevver'e "korkunç" şeyler söyler (1984, s. 289). Bu vaka, Selim İleri'nin, yine Yakup Kadri'den aktardığı bir vakadır. Buna göre Lüsyen, Yakup Kadri'ye, Kont Soranzo ile evlendiği gece Hâmid'in, yukarıda Mücteba Bey'den aktarılan sözler ile güveyi ikna ederek dışarı çıkardığını söylemiştir. Aynı şekilde gecenin sonunda Hâmid de Lüsyen'e küfür etmiştir (Karaosmanoğlu, 2003, s. 204).

Bu vakalar, Mücteba ile Münevver'in birinci evliliklerinde yaşanmıştır. Romanın aktüel zamanında ise ikinci kez evlidirler. Bilindiği gibi Lüsyen de Kont Soranzo'dan sonra Hâmid'e dönmüş ve ölene kadar onunla yaşamıştır. Mücteba-Münevver çiftinin Hâmid-Lüsyen çiftinden ayrıştığı noktalar da vardır. Örneğin Münevver-Mücteba çiftinin bir oğulları vardır ve Münevver Mücteba'yı bir arkadaşının amcası olarak tanımıştır. Bilindiği gibi Hâmid-Lüsyen çiftinin çocukları yoktur ve ikili Bürüksel'de, Osmanlı Sefareti kâtiplerinden Mısırlı Sabit Bey aracılığıyla tanışmıştır (Ayaşlı, 2019, s.57).

Görüldüğü gibi *Saz Caz Düğün Varyete'*de Abdülhak Hâmid Tarhan, bir roman kahramanıdır. O, yardımcı kahraman olarak görev yaptığı eserde, sosyal ve sanatsal problemlerimizin bir kadın kahramanın hayatı ekseninde tartışıldığı anlarda ortaya çıkar ve bu problemlerin, kişilerin özel yaşamındaki seyirden ayrı tutulamayacağını anlatmak adına, katalizör görevi üstlenir. Çünkü Mücteba Bey, aristokrat kişiliği, halktan ve toplumunun sorunlarından uzak yaşamı ile Münevver'in genç yaşta aşktan soğumasına ve kendisini topluma adamasına neden olmuştur. İkinci evliliklerinde ise yine aynı kişisel özellikleri ile Münevver'in de hayat tarzının değişmesine ve kendisi gibi toplumundan uzaklaşmasına neden olur. Roman bu yönü ile Selim İleri'nin daha sonraki romanlarında gelişecek olan Hâmid ilgisi konusunda bir farklılığa işaret eder. Eser, bu ilginin bir romana ilk kez yansması bakımından başlangıcı teşkil ederse de Hâmid daha sonra, herhangi bir tezin tahlil ve ispatı adına değil, yazarın bellek ve mazi arasında kurduğu bağı görünür kılmak için kullanılan bir kahraman olacaktır. Bundan sonra Hâmid, yazarın romanlarında başka bir isimle anılmadan, hayatı, şahsiyeti ve sanatı ile konu olan bir figürdür.

2.2. *Mavi Kanatlarıyla Yalnız Benim Olsaydın*

Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar dizisinin ilk romanı olan *Mavi Kanatlarıyla Yalnız Benim Olsaydın*, Selim İleri'nin sanat çizgisinde bir aşama olarak kabul edilir. Buna göre adı geçen roman, Selim İleri romancılığında ikinci aşamanın başlangıcını teşkil eder ve yazarın, "zaman" ve "geçmiş" kavramlarıyla kurduğu ilişkiyi yansıtır (Gümüş, 2007, s.165)⁴. Şöyle ki Selim İleri, "kendini yazma" edimini; yaşamını,

⁴ Bununla birlikte Selim İleri'nin, *zaman* kavramını tüm anlatılarında tahlil ettiği, bu ögeyi, edebî serüvenindeki teknik arayış ve değişikliklere paralel biçimde gittikçe derinleşen bir dikkatle işlediği de belirtilmelidir. Konuyla ilgili olarak Mert Öksüz, İleri'nin, *Bodrum Dörtlemesi* olarak bilinen romanlarında zaman kavramının "eskiz çalışması" olarak yer bulduğunu belirtir (2012, s. 159).

anılarını, sık sık İstanbul sevgisiyle harmanlayarak icra eden bir isimdir.⁵ Her ne kadar kendisi, eserlerinin otobiyografik nitelikli olup olmadığı sorusunu sevmiyor ve roman kişilerinin kimliği meselesinin tartışılmasına karşı çıkıyorsa da (Mengi, 2009, s. 278) *Mavi Kanatlarıyla Yalnız Benim Olsaydın*, ana kahramanın Selim İleri olduğunu açıkça belli eden bir anlatıdır. Yaşamını ihtiva eden eserlerden bilindiği üzere;⁶ Kadıköy’de doğan, çocukluğunu orada geçiren, sonra Cihangir’e taşınan; bütün bu süreçte doğayı ve insana ait her teferruatı gözlemleyen Selim İleri, anlatının ana kahramanı olarak aynı süreçten geçer, aynı vakaları yaşar. Örneğin ilk sayfalarda bir albüm karıştırır. Karşılaştığı fotoğraf karelerindeki evini, komşularını tahlil eder. Bunlar; Selim İleri’nin yaşamından bilinen sahnelerdir. Daha sonra Refik Halit Karay’ın *Nilgün* başlıklı romanının kendisini niçin etkilediğini anlatır. O, bir “*us yarılması*” (1991, s.146) yaşamaya başlamıştır. Onun için, artık, düzmeceyle gerçek arasında bir fark yoktur. Örneğin şimdi ile geçmiş yer değiştirir ve o kendi zamanından uzaklaşarak eski zamanlara karışır; öyle ki kahramanın kendi geçmiş zamanı ile okuduğu kitaplardaki kahramanların geçmiş zamanları iç içe geçer (1991, s.147). Adı verilmeyen kahraman, kendi çocukluk anılarıyla okuduğu kitaplardaki kahramanların anılarını, çocukluğunu eş tutar. Böylece okuduğu kitapların kişileri dirilir ve onun ilk gençlik yıllarında yaşamaya başlar (1991, s.148) ⁷.

Ana kahraman, bu konuda bazen bir kitabın kapak sayfasından, bazen bir gazete, dergi parçasından, bazen bir fotoğraftan yardım alır. Örneğin Abdülhak Hâmid Tarhan, onun yaşamına bir fotoğraf karesi ile karışır. Bu fotoğrafta Hâmid, Sıraserviler’deki evinin salonunda oturmaktadır. Evin mefruşatını tahlil eden anlatıcı, düzenin ve eşyaların, Hâmid’in ruhundaki özgürlük hissine paralel biçimde, onun az sonra çıkıp gideceği zannını yarattıklarını belirtir (1991, s. 149). Anlatıcı daha sonra Hâmid’i, iddiasız bir yazı masasının başında hayal eder. Hâmid, ölen eşi Fatma’ya yönelik sevgisini haykırdığı bu masa başında, *Makber’i*, *Hacle’yi* yazmaktadır. Bu hayal onu, Hindistan’a taşır ve anlatıcı, Hâmid’i, Bombay’da ölüm döşeğindeki Fatma Hanım’ın başucunda görür gibi olur. Hâmid’in, eşinin hastalığını ve ölümünü, hatıralarında oldukça canlı bir biçimde anlattığı düşünüldüğünde (2013a, s. 167-174) Selim İleri’nin bu hatıraları okuduğu ve etkilendiği anlaşılmaktadır. Yazarda bu etki yoğunlaşınca okuduklarını kendi kurgularıyla zenginleştirir ve Hâmid ile ilgili psikolojik tahlillere varır: “Ölüm döşeğinin başucundaki eski zaman şairi bir yandan da, uçuşan tül perdelerin, açık pencerenin ötesindeki tabiat manzarasına dalıp gitmişti. Böylece dirimle ölüm arasında kalmış olduğunu sanki göstermek istiyor, sanki yaklaşan ölümü durdurabileceğine inanmak istiyordu” (1991, s. 150).

Anlatıcı daha sonra Hindistan pasajından çıkar ve Hâmid’i, ünlü şık görüntüsü ile matemini çoktan unutmuş, maziye gömmüş, “*Ulu Şair*” olarak kurgular. Bu yeni

⁵ *İstanbul Seni Unutmadım* (2001) *Yıldızlar Altında İstanbul* (2012) bahsi geçen özellikleri ihtiva eden iki eserdir.

⁶ *İstanbul Seni Unutmadım*. (2001), *Yıldızlar Altında İstanbul*. (2012), *Anılar; Issız ve Yağmurlu*. (2002), gibi eserler, akla ilk gelen eserlerdir. Ayrıca yazar hakkında yapılan çalışmalarda, tezlerde ve özel röportajlarda da aynı bilgiler sık sık tekrarlanmaktadır.

⁷ İnci Enginün de Selim İleri’nin, yaşadığı hayatın gerçek insanları yerine yeni hayatlar bağışladığı müellifleri ve onların eser kahramanlarını işlemeyi tercih ettiğini belirtir. (Enginün, 2012, s.569).

görüntüsüyle Hâmid, “*Diyorlar ki*”de konuşmakta ve “*Makber o benim samimiyetimdir*” demektedir (1991, s.151). Bilindiği gibi *Diyorlar ki*, Ruşen Eşref Ünaydın’ın, dönemin ünlü sanatçılarıyla yaptığı görüşmeleri ihtiva eden eseridir. Eserin, görüşme yapılan ilk ismi Hâmid’dir ve Hâmid gerçekten de o görüşmede, “*Makber, o benim samimiyetimdir*” ifadesini kullanmıştır (Ünaydın, 1972, s. 7). Sadece Hâmid’i değil, Hâmid’i yazanları da okuduğunu ve araştırdığını, *Diyorlar ki*’nin ismini anarak işaret eden Selim İleri, bir müddet sonra Hâmid’i, son eşi Lüsyen ile beraber hayal etmeye başlar. Lüsyen’in Kont Soranzo ile yaptığı evliliği, bu kez bilgi verme mahiyetinde işler ve Hâmid’e geri döndüğünü de ekler. Anlatıcı bu bilgileri, Lüsyen’i, Sami Paşazâde Sezaî’ye ikramda bulunurken ve Hâmid tek gözlüğünü takarken hayal ettiği sahne ile sonlandırır (1991, s.152).

Yazar, romanda Abdülhak Şinasi Hisar’a özel önem atfetmektedir. O da “*Geçmiş Zaman Yazarı*” gibi, edebi eserlerin güncel odaklanmasını anlamsız bulur ve bu tavrın, edebî eseri “*gelgeçliğe sürüklediğini*” düşünür (1991, s.180). Bu nedenle kendisini Hisar ile benzeştirir ve geçmişin edebiyatçılarının “*sular altında kalma*” tehlikesi karşısında bir tavır geliştirir. Kendi yazdıklarının okunması ile onların yeniden vücut bulacağına inanan anlatıcı, (1991, s.168) bu sefer de Abdülhak Hâmid’i, Abdülhak Şinasi Hisar’ın kalemine malzeme yapar (1991, s.208). Buna göre Geçmiş Zaman Yazarı, Hâmid’in Çamlıca’yı çok sevdiğini hatırlamakta ve bu yönüyle onun ayrı bir duyuş sahibi olduğunu düşünmektedir.⁸

Anlatıda geçen ve tahlil edilen hayalî sahneler, Selim İleri’nin, edebiyatımızın dününü okurken sadece kurgusal yapıları değil; edebiyat tarihleri, biyografiler, anılar gibi farklı türleri de takip ettiğini ortaya koyar. Söz konusu birikim, Hâmid ile ilgili olan sahnelerin, mazi kavramı ekseninde kurgulanmasının da kaynağıdır. Bu iki tespit, *Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın*’ın, poetik nitelikler taşıyan bir metin olduğunu ortaya koyar.

2.3.Solmaz Hanım Kimsesiz Okurlar İçin

Solmaz Hanım Kimsesiz Okurlar İçin’de Hâmid, başkişinin yaşamı algı tarzına uygun biçimde, yine anılarda var olan bir kahramandır. Solmaz adlı bu başkişi, şimdi ile geçmiş arasında sıkışıp kalan bir kadındır. 1910’lardan 1980’lere, ülkede yaşanan sosyal, siyasi kaosun arka plan oluşturduğu eserde Solmaz, ülkenin hareketliliğine tezat biçimde, daima durağan seyreden, yapayalnız bir hayat sürer. Onun hayatını bazen kendisi bazen Selim İleri anlatır. Hatta Selim İleri, roman sonunda Solmaz’ı hastanede ziyaret eder. Onun bir roman kişisine dönüşerek sergilediği bu postmodern tavrı, yazma edimini metnin bir meselesi haline getirirken de devam eder.

Yazarın, Solmaz’ı ziyaret etme ve sahiplenme güdüsü, her ikisinin de geçmişe sığınacak bir liman algısıyla bakmaları ve yaşadıkları anın dışında birer insan olmalarından kaynaklanır. Solmaz, hayatla uyum problemi olan, çift kişilikli, akıl

⁸ Tarhan ailesinin Çamlıca’da da bir köşkü vardır. Hâmid edebiyatla uğraşmaya Çamlıca’da başlamış ve belki de Çamlıca onun için daima bir “*sevda*” olarak kalmıştır. Hâmid’in şu sözleri bu mekâna ne derece bağlı olduğunu göstermektedir: “*Ben eminim ki biz Çamlıca sefasını ne yenedünyada sürebiliriz ne eski âlemde, ne Amerika ormanlarında buluruz, ne İtalya müzelerinde, çünkü o mübarek yer vatanımızdır...*” (Ertaylan, 2011, s. 302-303).

hastanelerine yatan çıkan bir kahramandır. Onun bunalımının temel nedeni, Selim İleri'nin birçok roman kahramanında olduğu gibi, ebeveynleridir. Anne, yaşama son derece bağlı olmasına rağmen, çocuğuna karşı sevgisiz ve ilgisizdir. Bir tarih profesörü olan babanın ise Türklerin kökeni meselesi dışında hayatla pek bağı yoktur. Solmaz ebeveynlerinden babaya biraz daha yakındır, çünkü onu çocukluğunda yalnızca babası gezintiye çıkarmıştır. Böyle bir gezinti anında baba-kız, Çamlıca'dadırlar. Baba, Çamlıca'da kızına, Abdülhak Hâmid'in köşkünü gösterir. Ardından bu köşkün Hâmid'in babasından kaldığını ve içinde o an şairin kız kardeşi Mihrünnisa Hanım'ın oturduğunu söyler. Baba, Hâmid'in yaz mevsiminde köşke geldiğini de ekledikten sonra,⁹ Hâmid'den mısralar okur (2000, s.45-47). Bu sahne, Solmaz'ın hayatında sık sık tekrarlanan sahnelerdendir. Öyle ki babası, ezbere bildiği Hâmid şiirlerinden okuduğu buklelerle, bunlar Solmaz'ın çocuk aklıyla anlayamadığı dili ağır, sanatlı şiirler olsa da, Solmaz'da bir şiir zevkinin oluşmasını sağlamıştır.

Hayatının son döneminde genç bir eşcinselle âşık olan, alkölü keşfeden ve yine yapayalnız bir yaşam süren Solmaz, babasına borçlu olduğu şiir birikimine rağmen, Hamid'i sık sık "kadavra" sıfatıyla anar (2000, 367). Bu ifade romanda, Solmaz'ın yine anıların hücumuna uğradığını, beyninin oynadığı oyunlar etkisine girdiğini işaret etmesi bakımından önemlidir. Örneğin kadavra sözü, onun beyninde gençken âşık olduğu resim öğretmeni Ercüment Kaplanca ile ilgili görüntü ve hayallerin belirmesine neden olur. Bu geriye dönüşte İkinci Dünya Savaşı yılları söz konusudur. Ercüment Kaplanca bu yıllarda Berlin'de, Güzel Sanatlar Akademisinde eğitim görmüş; Almanların Yahudi politikasından rahatsız olmuş, akademideki laboratuvarlardan, fırın odalarından etkilenmiştir. Onun öldükten sonra yakılmak istemesinin nedeni, bu etkidir. Solmaz bu öğretmenin resimlerinden, tavırlarından hoşlanmaya başlayınca söylediklerine de dikkat eder. Öğretmen bir gün derste söz konusu yakılma arzusunu dile getirir ve Solmaz bu anı, yatırıldığı hastanede, yaşarken bir ölü olduğunu idrak ettiği an, tekrar hatırlar. Ardından; ağzından "Fırın odasına giriniz! Bir gelin odasıyla karşılaşacaksınız" ifadesi çıkar. Ercüment Kaplanca'nın söyledikleri bu defa da babasının *Hacle'*den okuduğu buklelerle içi içe geçmiş, Solmaz birkaç farklı anı, aynı görüntü içinde buluşturmuştur. Başkişisini birçok farklı an, kişi ve vak'anın ortasında bırakan yazar ise fırsattan istifade ederek *Hacle'*nin sözlük anlamını "gelin odası" şeklinde anmış, Hâmid'in *Makber'*i yazarken bir yandan da *Hacle* ile uğraştığı bilgisini araya sıkıştırıvermiştir.¹⁰ Bu gelin odasının şimdiki zamanda Solmaz'ın yattığı hastane odasıyla benzeşmesi ise Solmaz için, Hâmid'e vardığı bir başka yol olmuştur (2000, s.114-118). Fakat Solmaz, Hâmid'in gelinlerinden olan Lüsyen'i, beyninde farklı görüntüler sökün ederken romanda hiç anlamı ve yeri olmayan bir sahnede, rastlantıyla hatırlanmış bir bilgi kırıntısı olarak anar (2000, s. 47).

Solmaz, güncel yaşamının gereklerini yerine getirmek için, bir gün kiracısı Karabet Efendi'nin dükkânına gider. Kirayı vermeyen Karabet, Solmaz'ı kandırmaya

⁹ Münevver Ayaşlı bu bilgiyi doğrulamaktadır. Ayaşlı 'ya göre Hâmid-Lüsyen çifti yazları sık sık bu köşkte bulunurlardı (2019, s. 59).

¹⁰ Akıncı bu bilgiyi onaylar ve Hâmid'in *Makber* üzerine düşünürken *Hacle* için de güzel sözler aradığını belirtir (1954, s.168).

çalışmaktadır. O sırada, Solmaz, Karabet'in dükkânına çocukken annesi ve başka kadınlarla geldiği zamanları anar ve kadınların Karabet'e kur yaptıklarını hatırlar. Ama annesi de diğer kadınlar da Solmaz'ı sıradan bir çocuk olarak gördükleri için, kuyumcuya olan ilgilerini anlamadığını düşünmüşlerdir. Solmaz yıllar sonra bu anı hatırladığında "kadavra" Hâmid'in bir sözünün ne kadar da doğru ve duruma uygun olduğunu fark eder. Bu ifade romanda, "Kim demiş çocuğa küçük şey diye; çocuk belki en büyük şey" (2000, s. 233) şeklinde geçen ve Hâmid'in *Küçük Melek* başlıklı şiirinden alıntılanan bir ifadedir.¹¹ Solmaz, ilk kez romanda bu ifadeyi kullanırken annesi ve Hâmid'i aynı sahnede buluşturmuştur. Burada da Hâmid'den hatırlanan mısralar, ebeveynlerinin Solmaz'ın manevî dünyasına verdiği zararı dışa vurmak için vasıta olur.

Solmaz Hanım Kimsesiz Okurlar İçin'de Hâmid, Solmaz'ın hatırlarında yaşayan, onun anne ve babasına duyduğu kızgınlığı güncel taşımasına aracı olan kahramandır. Solmaz'ın, Hâmid'in şiirleriyle, yaşam hikâyesi ile haşır neşir olması her bunalım anında muhakkak Hâmid'e özgü birşeyler hatırlaması ona duyduğu bağlılığın sonucudur. Ruhundaki ihtirasları dindiremediği genel bir yargı olarak kabul edilen Hâmid, belli ki ruhu bir türlü huzur bulamayan Solmaz'ı, bu yönüyle beslemiştir.

2.4. Mel'un

İki anne ile büyümesine rağmen, anne sevgisi tatmayan Sayru Usman, bir matematik âlimi olan babasından da ilgi görmemiştir. Bu sevgisizlik, Sayru'nun sanata, özellikle edebiyata karşı büyük bir ilgi beslemeye başlamasına neden olur. O, aklına her geleni, dikkatini her çeken; sanatla, edebiyatla, tarihle ilgili öğrendiği her bilgiyi, günlüklerine aktarmaya başlar. Romanda, "defter" olarak adlandırılan bu günlükler, son bölümlerde "yapraklar" a dönüşür. Bunlarda; gerçek ile hayal, soyut ile somut, duygu ile düşünce iç içedir. Dolayısıyla Sayru'nun kendisi bile neyin kurgu neyin gerçek, kimin ölü kimin canlı olduğuna karar verememektedir. Çocukluğundan beri tedavi gördüğü halde, ağır sinir nöbetleri geçiren, yalnız ve dünya dışında bir varlık olan Sayru, iletişim ihtiyacını kendisi ile konuşarak, hayaller kurarak ve yazarak giderir. Romanın aktüel zamanında ise hastalığı ilerlemiş, yaşlanmıştır. "Yapraklar" da artık ne dediğini ne yaptığını bilmez durumdaki Sayru, kafasında birçok an, durum, şahıs, vaka varken hastalığının tepe noktasını görür ve ölür.

Sayru, tuttuğu günlükleri değerli bulur ve yayımlatmak ister. Ama "yellozlar" ve "et kafalı oğlanlar" tarafından yönetilen yayınevleri, Sayru'nun günlüklerini yayımlamaz.¹² Hâlbuki bu günlükler, hem sanat hem bilim açısından zengin malzemeler içermektedir.

Sayru'nun yolu, Abdülhak Hâmid Tarhan ile kişisel mazisinde cereyan eden kimi hadiseler aracılığı ile kesişir. Bu kesişimin iki önemli katalizörü vardır. Bunların ilki,

¹¹ İfadenin aslı şöyledir: "Çocuğa kim demiş küçük şeydir./ Bir çocuk belki en büyük şeydir" (Tarhan, 2013b, s. 578).

¹² Selim İleri, ülkemizde geçmiş edebiyatımıza yönelik vefasızlığın, yayınevlerinden kaynaklandığını düşünmektedir. Yazara göre, yayınevlerimiz, moda yazar, moda eser kavramlarına göre hareket ederek, yeni kuşakların edebî değerlendirmelerini yanlış yönlendirmektedir. Ayrıca yapılan eksik sadeleştirmeler, eserlerin orijinalliğini bozmakta aslından uzaklaştırmaktadır (GD, 2018).

Sayru'nun "Cahide" diyerek andığı Cahide Sonku'ya duyduğu marazi aşk, diğeri ölü/ölüm kavramlarıdır. *Finten* ise hem benzer bir marazi aşk, hem ölüm kavramını tahlil eden kurgusu ile Sayru'yu en çok etkileyen ve bu nedenle romanda en çok anılan Hâmid eseridir. Romanlarındaki postmodern tavırlar için olsun arka plan edineceği sanat dalı ve sanatkârlar için olsun, uzun ve ayrıntılı okumalar yaptığı belli olan Selim İleri, bu romanında da Cahide'nin ve *Finten*'in içinde bulunduğu daireye dâhil; her kişiden, düşünceden, gelişmeden ve eleştiriden haberdardır. Yazar, bunların tümünü romanına aktarır ve elbette Sayru'nun gelgitlerine uygun biçimde bir sıra, düzen veya uyum gözetmez.

Sanata yoğun ilgi duyan Sayru'nun günlüklerinde tiyatronun etkisi çok büyüktür. Öyle ki Sayru kütüphanesinde İngiliz, Fransız tiyatro dergileri arşivlemiştir. O dergilerin kapaklarında gördüğü Sarah Bernhardt ise Sayru'nun âşık olduğu ilk kadındır. (2013, s. 42) Onu, "Büyük Sarah" (2013, s.266) diye niteleyen Sayru, tavırlarından kıyafetlerine kadar Sarah ile ilgili her teferruatı hayranlıkla karşılar. Örneğin Sarah'nın Sultan Abdülhâmit karşısında oyun sergilediğini, nişanla taltif edildiğini bilir¹³ (2013, s. 41).

Bu platonik aşk, Sayru'nun gençlik döneminde, Cahide Sonku'ya yönelir. Sayru, Sarah sonrası, Cahide'yi "Mabude"¹⁴ ilan etmiş ve onun aşkından hiçbir şekilde vazgeçmemiştir. Ona göre Türkiye'nin Sarah Bernhardt'ı, Cahide'dir (2013, s. 397). Ondaki bu kanının nedeni, her iki kadının oynadığı oyunlardır. Sayru'ya göre Sarah ihtiraslarıyla ne kadar Macbeth'e yakınsa, Cahide de benzer nedenle bir *Finten*'dir. Sayru, Shakespeare ve Hâmid'in, Macbeth ve *Finten*'i ihtiraslarının kurbanı kadınlar olarak kurgulamalarından çok etkilenmektedir. O, her iki kadının da şehvet, tutku, intikam duygularını anlayabilmekte ve ruhunu bu duygulara teslim eden bir "mezcup" olması bakımından onlara yakınlık duymaktadır¹⁵ (2013, s.209).

¹³ Gerçekten de Sarah Bernhardt, Fransa sefiri tarafından Yıldız Sarayı'na getirilir ve buradaki tiyatrodaki oyun sergiledikten sonra, kendisine Sultan Abdülhâmit tarafından nişan verilir. (Sevengil, 2015, s.509) Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul* başlıklı eserinde ise Sarah Bernhardt, Naşit'in konağında şarkı söyler, şiir okur; ama Naşit onu beğenmez. Hidayet ve Adnan ise Sarah'yı Beyoğlu'nda seyrederek (Kuntay, 2012, s. 344-347).

¹⁴ Bu ifade *Finten* 'de geçer ve Sayru'nun Hâmid ile kurduğu bağı ispat eden bir delile dönüşür (Tarhan, 1959: 40).

¹⁵ Bu noktada, Sayru'nun bir açıdan Selim İleri'yi temsil ettiği düşünülebilir. Buna göre yazar lisede iken edebiyat ders kitabında *Finten*'den çeşitli pasajlar okur. Selim İleri, bu genç yaşında *Finten*'in farklı unsurlar içerdiğini gözlemler ve *Finten*'in ihtiraslarından etkilenir. Çünkü pasajda *Finten*'in Davalacıro'ya ulaşmak için dalgalarla boğuşması söz konusudur. Fakat edebiyat öğretmeni Ruf Mutluay, gerçek bir Abdülhak Hâmid düşmanıdır. Hâmid'in sahte bir şöhret olduğunu, *Finten*'in ise unutulduğunu söylemektedir. Oysa Selim İleri o eserde kendisinden, kendi ihtiraslarından izler yakalamıştır. İlerleyen yıllarda Hâmid'den yaptığı okumalar ile bu intibai güçlenir ve Hâmid ile arasında duygusal bir bağ olduğuna inanmaya başlar. Hâmid'in yalnızlığını ne ölçüde paylaştığı şeklindeki soruya önce Hâmid'in yaşam tarzıyla kendi yaşam tarzı arasında fark olduğu, kendisinin Hâmid gibi şatafatlı bir yaşam sürmediği cevabını verir. (SF, 2018). Fakat kendi yalnızlığı ile Hâmid'in yalnızlığının benzeştiğini, kendi ruh dünyasında da Hâmid'de olduğu gibi fırtınalar koptuğunu belirtir. Bu nedenle de özellikle Hâmid'in oyunlarında o, kendi iç dünyasının aksini bulmaktadır. Nitekim Selim İleri, Hâmid'in şiirlerini bilmez ve sevmez. Fakat onun tiyatro eserleri ile Türkiye'de modern tiyatronun öncülerinden biri olduğunun düşünür (GD, 2018).

Sayru, edebî okumaları geliştikçe Shakespeare ve Hâmid arasındaki farklı bağları da keşfeder. Örneğin Sarah'nun elinde kuru kafa tutarak verdiği poz, onun bir senteze varmasını sağlar. Bilindiği gibi *Finten*'de de "ikinci ruh" elinde bir kuru kafa varken yaşam ve ölüm hakkında yorumlar yapmaktadır (Tarhan, 1959, s. 69). Bu ortak nokta onun dikkatini çeker ve Hâmid'in bu sahneyi Hamlet'ten "yürüttüğünü" düşünür (2013, s.266). Ama hemen, büyük ediplerin ölümü benzer şekilde hissettiğine inanarak bu olumsuz düşüncesinden vazgeçer. Bu mesele Sayru'yu meşgul ettiği için, günlüklerinde Shakespeare ile Hâmid'i kıyaslamaya devam eder¹⁶ (2013, s. 388).

Sayru aynı süreçte, Hâmid'in bilmediği yönlerini de görür. Her keşif, onun, Hâmid ile ilgili farklı yorumlara varmasına, farklı kurgulamalar yapmasına neden olur. Zaten lise yıllarında da özellikle edebiyat öğretmeni "Küfe Mualla"; "Kimse Halid Ziya olamaz! Reşat Nuri olamaz! Halide Edib hiç olamaz! Hele hele Hâmid olmaya kimse cür'et edemez!" (2013, s.61) şeklindeki sözleriyle Sayru'yu etkilemiş, Sayru bu insanlarla tanışma arzusu duyar olmuştur. İşte bu arzu, Sayru'nun bilinçaltına yaptığı etki ile günlüklerinde Hâmid'i canlı kanlı bir insan olarak kurgulamasına neden olmuştur. Bilinçaltını etkileyen bir başka faktör ise Hâmid'e karşı sergilenen vefasızlıktır. Sayru'ya göre Hâmid yaşadığı yıllarda bir "Hollywood yıldızı" (2013:314), "Göklerde bir kartal" dır. (2013, s.473) Fakat ülkenin güncel zamanında kimse Şair-i Âzam'dan tek mısra okumaz olmuştur. Türkiye toplumu Hâmid'in şiirlerine bir "lisan mezarlığı" muamelesi yapmaktadır (2013, s. 32)¹⁷.

Sayru'nun Hâmid ile kurduğu ruh yakınlığı, her defterinde artar. Öyle ki halüsinasyonlarında Hâmid de bir kahraman olarak belirmeye başlar. Örneğin onu ve Lüsyen'i Maçka Palas'taki evlerinde ziyaret eder. O an aklına, Hâmid'in oturduğu bu evle ilgili olarak kaleme aldığı *Gazup Bir Şair*'den mısralar gelir: "Sanmayın yer katında bir bodrum / Açmışım gökyüzünde bir uçurum!" Sayru, Hâmid'in bu mısraları söylerken gayet mağrur durduğunu belirtir (2013, s. 445). Nitekim Yakup Kadri Karaosmanoğlu da adı geçen şiirin Maçka Palas için yazıldığını belirtir (2003, s.195). Ayrıca bu mısraların devamında yer alan ve Sayru'nun aktarmadığı, "ki derûnunda ben varım ancak" şeklindeki ifade de Sayru'yu doğrulayacak niteliktedir (Tarhan, 2013b, s.792). Beynindeki görüntülerde Sayru, Hâmid ile meyhanelere gider, camii ziyaretleri yapar. Hatta Sayru, *Finten*'in ilk temsilinde de Hâmid'in yanındadır. İnci Enginün, *Finten*'in ilk defa 1916 yılında Burhaneddin Bey (Tepsi) Heyeti Temsiliyesi'nin Tepebaşı Kışlık Tiyatro'sunda sahnelendiğini ve bu temsil için *Edebiyat-ı Umumiye* mecmuasında

¹⁶ Hâmid-Shakespeare ilgisi ile yapılan bu yorumlar, Selim İleri'nin kendi yorumlarıdır. Araştırmacılar da Hâmid'in Shakespeare etkisinde kaldığı konusunda birleşirler. Örneğin Akıncı, bu tezi örnekleyerek ispata çalışır. (1954, s.217-200) Akyüz de Hâmid'in Shakespeare tesirinde olduğunu, örneğin *Finten*'de, Macbeth tesirinin açıkça hissedildiğini düşünür. (t.y., s.64) Banarlı ise söz konusu tesirin "kuvvetli" olduğunu belirttikten sonra, bu tarz bir kuru kafa sahnesinin Türk hikâyeciliğinin şaheseri olan Kerem ile Aslı hikâyesinde de geçtiğini yazar (t.y., 945).

¹⁷ Geçmişin edebî birikimini önemseyen Selim İleri, özellikle yenilikçi edebiyatımızın bilinmesi ve değerlendirilmesi gerektiğine inanır. Yazara göre, 19. yüzyılda düz yazısı olmayan edebiyatımız, 20.yüzyıla girerken çeşitli sancılar çekmiş, buna rağmen çok önemli gelişmelere tanıklık etmiştir. Ama ülkemizde, geçmişi değerli kılmak yerine, geçmişin üzerine ölü toprağı serpmek anlayışı tercih edildiği için, kimse geçmiş edebiyatımızın sakladığı hazinelerin farkında değildir. İşte Selim İleri, bu noktada bir misyon üstlenir ve edebi birikimimizi işleyerek genç kuşaklara aktarmak ister. (GD; 2018).

genişçe bir yazı çıktığını belirtir. Enginün bu yazının içeriği hakkında bilgiler verir. Buna göre temsili, Sultan Abdülmecit kendi locasında, Hâmid ile birlikte izlemiştir. Gündüz önce hanımlara oynanan oyun, yedi perdedir. Enginün, yazıda bazı oyuncuların “*lisan ve şive*” bozukluklarına dikkat çekildiğini de belirtir (2006, s.512). *Edebiyat-ı Umumiye* mecmuasının C.I. S.6 no’lu ve 21 Teşrin-i Sani tarihli sayısında, *Finten’in Temsili* başlıklı, Soysallıoğlu imzası ile İsmail Subhi Soysallıoğlu’na ait böyle bir yazı söz konusudur. Yazıda Enginün’ün verdiği bilgiler ve dikkat çektiği teferruatlar bulunmaktadır (Emre, 1993, s.643-645).

Belli ki Selim İleri, Hâmid ve *Finten* ile ilgili araştırmalarında bu bilgilere de ulaşmış ve üzerine kurgular yaratacak bir malzeme olarak görmüştür. Romanda Sayru ve Hâmid, bu temsile birlikte giderler. Sultan Abdülmecid, Hâmid’i locasına davet eder, Sayru yalnız kalacağı için şaşırır, Hâmid onun locada oturabileceğini söyler. Ardından temsil gerçekleşir. Sayru o gece ile ilgili olarak, oyunun önce kadınlara sergilendiği bilgisinden, bahsi geçen “*şive ve lisan*” meselesine kadar, Enginün’ün de işlediği yazıda geçen her bilgiyi, ince ince kendi kurgularıyla zenginleştirerek dokur (2013, s.236-239).

Sayru’daki *Finten* etkisi, temsil gecesinden sonra zirve yapar. Örneğin sık sık eserin vak’a örgüsünden örnekler vermeye, eseri övmeye başlar. Ona göre *Finten*, “*Ulu Şair’in en kıymetli eseridir.*” (2013, s. 93) Hâmid ise *Finten*’i, “*en edebi denecek kıyafetli*” eseri sayarken Sayru’nun kanısını doğrular (1959, s. 5). Sayru, eserin vaka örgüsünden alıntılar yaparken en çok ruhların konuştuğu sahneleri tekrar eder (Tarhan, 1959, s.66-74). Çünkü bu sahnelerde kendi yaşamından izler bulmaktadır. Örneğin bir gece nedensiz yere mezarlığa gider, *Finten*’de kurukafasını eline alıp konuşan ruhu hatırlar ve o sahneyi beyninde yeniden yaşatır. Birden gerçek dünyaya döner, mezarlıkta ne işi olduğunu sorar, ölüm kavramını sorgular, içi kan ağlarken *Finten*’in ölüleri koro halinde eserde söylediklerini tekrar etmeye başlarlar (2013, s.147). Sayru, belli ki *Makber*’de, *Ölü*’de, *Tayflar Geçidi*’nde, *Finten*’de ve farklı eserlerinde ölümü sabit bir fikir haline getirerek tahlile çalışan Hâmid ile bu açıdan da benzeşmektedir

Finten’in neredeyse her kahramanını, her sahnesini günlüklerinde işleyen Sayru, eserin siyasî olup olmadığı meselesini de takıntı haline getirir. Hâmid’in *Finten Mukaddimesi* siyasî birtakım tahliller barındırmakla birlikte (1959, s. 9-13) Sayru, bu gerçeğin edebiyat tarihlerinde karşılık bulmadığını düşünmektedir. Sayru’ya göre “*edebiyat tarihimiz ondaki siyasî şuuru idrak edememiş*”tir (2013, s. 178). Sayru bu tavrı ispat etmeyi bir görev beller ve eserdeki fesli diplomat sahnesini yeniden kurgular. *Finten*’in şahıs kadrosunda “*Fesli Diplomat*” unvanlı bir kahraman söz konusudur ve bu diplomatın “*Hâmid’in kendisi*” olduğu belirtilmiştir (1959, s. 15). Eserde bu diplomatın Lady Dick ile yaptığı konuşmada siyasetten de bahis vardır (1959, s.20-21). Sayru bu konuşmaları kendi kurgularıyla bezeyerek işlerken Hâmid’e yapılan bir başka haksızlığı giderme çabası içindedir¹⁸ (2013, s.140-141).

¹⁸ İnci Enginün, *Finten* ‘in “*siyasi okumaya uygun bir eser*” olduğunu düşünür. Enginün, Hâmid’in farklı eserlerinde de siyasî tavırlar bulunduğunu belirtir (2006, s. 418-511).

Sayru, tarih bilimine de merak duyar. Bu merak onun Hâmid ile bağ kurma çabasının bir başka boyutudur. Bu nedenle Hâmid'in yazmayı tasarladığı / yazmaya çalıştığı son eseri, ilgisini çeker. Buna göre Hâmid, eğer ömrü vefa etse idi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Şehzade Mustafa'yı boğdurttuktan sonra yaşadığı vicdan azabını oyunlaştıracak idi.¹⁹ Sayru, Kanunî-Mustafa arasındaki ilişkiyi, Mustafa'nın ölümü üzerine Şehzade Cihangir'in duyduğu üzüntüyü, okuldaki tarih hocasından dinlemiştir. (2013, s.434) Hâmid okumalarında, onun bu vakayı oyunlaştırma çabası güttüğünü öğrenmesi ise Hâmid'e yönelik halüsinasyonlarını besler. Roman sonuna doğru artık en önemli mesele, Osmanlı tarihindeki cinayetler, yanlışlıklar, Kanunî ve oğullarının ilişkisi, Cihangir'in, Mustafa'nın yaşamı gibi meselelerdir. Sayru bunları da tüm defterlerinde olduğu gibi, sırasız ve uyumsuz biçimde işler. Bu sürecin hastalığının arttığı bir döneme denk gelmesi, bu süreçte Sayru'nun ailesini sık sık hatırlaması ise onun geçkin yaşına rağmen, babasıyla arasında seyreden sağlıklı ilişki etkisinde olduğunu gösterir. Örneğin Mustafa'nın dilsizler tarafından boğulduğu sahneyi gözünün önünde canlandırırken aklına, kendi babası gelir. Sayru Fenerbahçe plajında kum kovasıyla oynarken "*Matematik Alimi*" olan babası, "*Eins! Zwei!...*" diye bağırarak, plajdakiler Sayru'ya gülmüştür. Sayru'nun bu sahneden hatırladığı son şey, denizde çırpındığıdır (2013, s.456). Bütün hayatı çırpınarak geçen Sayru, bu yönüyle Selim İleri'nin, ebeveynlerin çocuklarına yaptığı kötülükleri temsil için görev verdiği kahramanlar arasına girmiştir.

Kanunî'nin yönetimi, babalığı, kocalığı, gibi mevzuları; halüsinasyonları, rüyaları kurguları ile zenginleştirerek işleyen Sayru, sonunda "*Kanunî Ağlıyor*" başlıklı bir roman yazar, romanı yayınevine gönderir. Karlı bir kış günü bilgisayarında yayınevinin "*gelin görüşelim*" çağrısını bulur. Yayınevi onun "*Cihangir tasarısını*" okumuş ve beğenmiştir. Sayru sevinir ve "*Hâmid'e kısmet olmayan bana nasipmiş*" der. Fakat Hâmid gibi Sayru'nun da ömrü vefa etmez. Hastaneye yatırıldığı için yayınevine gitmesi veya eserini bastırması söz konusu olmaz. Bu nedenle romanın tümünde olduğu gibi, Hâmid'i, eserlerini, temlerini ve yaşam tarzını düzensiz tekrarlarla işlemeye devam eder. Sayru, neredeyse hayatının bilinmeyen her yönünü ifşa ettiği Hâmid'in ölümünü ise herhangi bir kurgu ile süslemeden adeta sessiz sedasız işler (2013: 474). Bu tavır kendi ölümünü ön görmüş olmasının sonucu olsa gerektir.

2.5. Kumkuma

Kumkuma, *Mel'un* ile organik bağı olan bir eserdir. Bu eserde de Sayru gibi hayatını gözden geçiren, yakaladığı her anıyı derinleştirmeye çalışan bir kahraman söz konusudur. Yine *Mel'un*'da olduğu gibi, sanrıların kol gezdiği eserde; hayal ile gerçek, somut ile soyut, yaşam ile ölüm arasında kırılğan geçişler söz konusudur. Bahsi geçen kahraman, bizzat, Abdülhak Hâmid Tarhan'dır. Hâmid eserde "*hortlayıp geri dönmüş*",

¹⁹ İnci Enginün "*Kanunî'nin Vicdan Azabı'ndan*" başlıklı bu metni, Hamid'in bütün şiirlerini derlediği araştırmaya dâhil etmiştir. Yazar, söz konusu metnin farklı tarihlerde farklı süreli yayınlarda yayımlanan pasajlarını kaynakça bilgisi de vererek aktarmıştır. (Tarhan, 2013b, s.786-789) Enginün bu eserin, Hâmid'in geleneksel temlerini içerdiğini belirtir. (1986, s.89) Banarlı ise eserin olay örgüsünden de bahseder ve Hâmid'in Osmanlı tarihinin şerefli birçok sayfası yerine bu sayfayı işlemeyi tercihinde, ölümüne yakın takındığı ruhsal tavrın etkisi olduğunu düşünür. (t.y., s.946).

son yıllarını geçirdiği Maçka Palas'a yerleşmiştir (SF, 2018). Selim İleri, Hâmid'i yaşadığı dönemde değil de 21. yüzyıla dönmüş bir kahraman olarak kurgularken, kendisinden yola çıkar. Çünkü o, Hâmid'in ölmediğini, hâlâ Maçka Palas civarında yaşadığını düşünmek istemektedir.²⁰

Hatırlanacağı gibi, *Mel'un'*da Sayru, Hâmid-Lüsyen çiftini, Maçka Palas'ta ziyaret etmişti. Bu eserde ise Maçka Palas'a, Selamet İlmik adlı bir araştırmacı-yazar gelir. Hâmid, İlmik'ten alaycı bir üslûpla bahseder : “*Ablak çehreli, sırtık Selamet...*” (2018, s.109) Bu alaycı ton, eserin tümüne yayılmıştır. Öyle ki vakalar, kişiler, Hâmid'in beyninden geçen bütün düşünceler; ironik bir tarzla, bazen küfre kaçan bir argo ile işlenir. Bu alaycı, küçümser ton, bir amaç içindir. Hâmid bu dünyaya geri dönmüş, dolayısıyla bir fırsat yakalamış ve bunu değerlendirmek istemiştir. Amacı, kendisiyle ve eserleriyle ilgili eleştiriler yapan, ama özellikle olumsuz düşünceler belirten edebiyat âleminde öç almaktır.

Selim İleri, *Kumkuma'*daki alaycı ton sorulduğunda, belki de Tarhan'ın eserde adı geçen edebiyatçılar için bu kadar kötü düşünmediğini, bunun kendi “*iblisliği*” olduğunu belirtir. Bu nedenle de eserde Hâmid'e ait olan üslûbun, düşüncelerin ve yaşam hikâyesinin biraz da kendisini hatırlattığını belirtir (SF, 2018). Nitekim eserde intikam duygusuyla hareket eden de kendisidir. Esere, Hâmid'e olan hayranlığı nedeniyle Selamet İlmik adı ile dâhil olan ve onunla ilgili her türlü bilgi, belgeyi toplamaya çalışan, daha sonra da araştırmalarını *Kumkuma* başlığıyla yayımlayan Selim İleri'dir.²¹ Hâmid ise onu, bir “*leş kargası*” olarak görür. Çünkü Selamet'in de birçok araştırmacı gibi, onun hatıratını okuduğu ve aklına taktıklarını “*ballandıra ballandıra*” anlatacağı ortadadır (2018, s.110). Hâmid'in bu ön görüşü, yazarın metne dâhil olması -birçok eserinde olduğu gibi- eserde yazar ve eserin kendisi ile ilgili kurguların geçmesi, çalışmada daha önce iddia edildiği gibi, postmodern tekniklerin kullanımına işaret eder. Bilindiği gibi postmodern anlatılarda yazarlar, metne savruk ve kopuk bir ton vermek, anlatının kurgusal düzenini bozmak için çeşitli oyunlar oynarlar. Üst kurmaca tekniği, bunların akla ilk gelenlerindedir. Bu teknikte yazarlar, metnin niçin ve nasıl yazıldığını, metnin içinde işlerler. Amaçları, metnin üreticisi olmaktan kaynaklanan özgüvenle metnin içinde kendilerine de yer açmak, yazma edimi konusundaki tavır ve düşüncelerini, kuramsal yaklaşımlarını okurlarıyla bizzat paylaşmaktır. “*Özde okuru metinsel üretimin içine çekmeye*” (Ecevit, 2006, s.189) çalışan bu teknik, düz yazının sınırlarını zorlar ve bilinen kuralları yıkar. Nitekim ANLATI alt başlığıyla yayımlanmış ve bu kavramı tartışmış bir eser olması bakımından *Kumkuma*, klasik bir roman değildir. Klasik romanlardan farklı olarak, metinde bir vaka örgüsü yoktur. Metinde iki ana çerçeve vardır ve bunlar bazen ayrışarak bazen kesişerek

²⁰ Selim İleri lise yıllarında, sık sık, Hâmid'in son yıllarını yaşadığı Maçka Palas'ın önünden geçer. Evin üzerindeki “*Abdülhak Hâmid Tarhan bu evde yaşadı*” sözü onu etkiler ve yazar, Hâmid'in ölmediğini, hâlâ o evde yaşadığını düşünür. Selim İleri okuduğu pasajın sahibi müellifin ihtirash kişiliğinin unutulmuş olmasına üzülmekte bunu bir haksızlık olarak görmektedir. (SF, 2018)

²¹ Selim İleri, bu tavrında bilinçaltına ittiği kimi nedenlerin su yüzüne çıktığını, geçmiş edebiyatçılarımızın unutulmuş, edebiyat dünyamızın değersizleri ön plana çıkarmış olmasından dolayı duyduğu üzüntüyü gidermeye çalıştığını söyler. Fakat daha çok edebiyat âleminde öç almak, simdiyi önemseme algısını cezalandırmak amacıyla olduğunu belirtir. (SF, 2018).

ilerler. Bunlardan ilki Hâmid'in hayatı, ikincisi Hâmid-edebiyat ilişkisidir. Her iki çerçevenin de çıkış noktası, Abdülhak Hâmid'in unutulmuş olmasından duyulan rahatsızlıktır. Bir anlatı kahramanı olarak bizzat Hâmid, "*kıymet bilmez*" vatanının kendisini unuttuğunu, (2018, s. 10) ihmal edildiğini (2018, s. 11) ününün gölgelendiğini bildiği için edebiyat âlemine kızgın ve sitemkârdır. Oysa eserde sık sık "*dahi*", "*biricik*", "*seçkin*", "*ölümsüz*" olduğunu söyleyen ve kendisini, "*edebiyat sahnesinde hep başrol*" de gören Hâmid, (2018, s. 43) toplumun kendisi önünde yerlere eğilmesini, düğme iliklemesini isteyecek kadar kibirlidir (2018, s.36,43).

Anlatının başında Hâmid, Maçka Palas'taki evinde; hakkında yazılan kitaplar, makaleler, notlar, ansiklopediler arasından eline geçeni okumaktadır. Zamanı geriye doğru işletmeye başlayan Hâmid, kronolojik bir takip gözetmeden okudukları, bunları yazan müellifler ve kendisi hakkında yargılarda bulunmaktadır. Düzenli okumadığı için, yargılarında da bir düzen yoktur, buna paralel biçimde şahsî ve edebî yaşamını da aklına estiği gibi tahlil etmektedir.

Anlatıya, "*Karlar altında nebaharım ben*" (2018, s.9) şeklindeki ifade ile başlayan ve böylelikle Maçka Palas'taki yaşamını sahiplenmek için yazdığı bilinen "*Gazup Bir Şair*"i işaret eden Hâmid, (Tarhan, 2013b, s.790-799) bu tavra uygun biçimde, ilk sayfalarda Maçka Palas'tan bahis açar. Bilindiği gibi Hâmid, ömrünün son yıllarını İstanbul Belediyesi'nin kendisine tahsis ettiği bu mekânda geçirir. *Hatıralar*'ında, "*maddi ve manevi bana bundan büyük mükâfat olamaz*" derse de (2013a, s.361) *Kumkuma*'da kızgındır: "*Belediye'nin sadakası kendine kalsın, İstanbul Şehremâneti!*" (2018, s. 11) Hâmid bu binada önce bodrum katında, daha sonra 4 numaralı dairede yaşar. Bu apartman İtalyan asıllı Vincenzo Caivano tarafından yaptırılan ve "*palazzo*" olarak tasarlanan bir apartmandır (Ayvazoğlu, 2007, s. 95). Bu daire, Hâmid yaşadığı müddetçe dönemin önemli edebiyatçıları ağırlar. Buna paralel biçimde, hatıraları sökün etmeye başlayan Hâmid'in evine, güncelde de birçok isim gelir. Sami Paşazâde Sezaî, Halit Ziya Uşaklıgil, Cenap Şahabettin, Nigâr Hanım, Yahyâ Kemal, Münevver Ayaşlı, İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal, Necip Fazıl Kısakürek, Nazım Hikmet ve daha niceleri...

Alaycı tavrı, kişilere taktığı lakaplarla artarak devam eden Hâmid, bu isimlerin bazıları ile sıkı dost olduğu bilindiği için, okuru şaşırtmaktadır. Örneğin yakın dostlarından Sami Paşazâde Sezaî'nin boğaz düşkünlüğüne ve ağlamaklı tavrına sinirlenerek ona "*sümsük Sezaî*" der. (2018: 16) Halit Ziya'yı, "*kıyırık Aşk-ı Memnu müellifi*" (2018, s. 15), Ahmet Haşim'i "*Ahmed Haşim Arap'ı*" (2018, s.17), İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal'ı "*İbnülemin maskarası*" (2018, s.16), Yahyâ Kemal'i "*dangalak tombalak Yahya Atlıbey*" (2018, s. 106) gibi lakaplarla anar. Aynı alaycı tavır, kimi aile üyeleri için de geçerlidir. Büyük aşkı Lüsyen'i "*haspam, kaltak*" şeklinde anması, (2018, s.143) şaire kız kardeşi Mührünnisa Hanım'ın kendi şiirlerini aşırıldığını söylemesi veya onun şiirlerini "*on para etmez*" diye nitelenmesi bu tavra birkaç örnektir²² (2018, s.22, 30).

²² Kayahan Özgül, şairelerin aileleri ve eşleri tarafından desteklenmediklerini, aksine yazma özgürlükleri kısıtlanarak edebiyattan soğutulduklarını ifade eder. Hâmid'in alıntılanan kırıcı sözleri, Hâmid'in kız kardeşi Mührünnisa Hanım'ın da benzer bir tavırla karşılaşmış olduğunu belirten Özgül'ü, doğrular niteliktedir (Özgül, 2006, s.161).

Hâmid sadece annesi söz konusu olduğunda durulur ve dingin bir üslûpla konuşur (2018, s. 85).

Anlatı ilerledikçe Selim İleri'nin, Hâmid'in biyografisi için, Hâmid'in kaleminden çıkan hatıralarını temel kaynak olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Selim İleri bu temel kaynağı geliştirirken üç farklı tavır sergiler. Bunların ilkinde Hâmid, *Hatıraları'*nda naklettiği kimi vakaları kendisi yorumlamaktadır. Örneğin üzerinde emeği bulunan yardımcıları, kalfalar konusunu işlerken edebiyat tarihlerinde pek de yer bulmayan bu insanlara dikkat çekme amacındadır. *Kumkuma'*da Manende Kalfa, Hüseyin Ağa, Behram Ağa, koro halinde Hâmid'e sitem eder ve onlardan bahsetmediği için kızarlar. Hâmid ise onlara, "Yoo, hatıratımda yazdım!" diyerek cevap verir ve örneğin Hüseyin Ağa'nın taşıdığı incirlerin Akıntıburnu civarında yollara saçıldığını söyler (2018, s. 87). *Hatıraları'*nda bu ismi, incir hadisesini ve değer emektarları yazmış olması verdiği cevabı onaylamaktadır (2013a, s. 27).

İkinci tavrıda Hâmid'in *Hatıraları'*nda naklettiği kimi vakaları, Selim İleri yorumlar. Örneğin Hâmid, sünnet törenine kandırılarak getirildiğini yazar (2013a, s.29). Selim İleri bu bilgiyi, *Kumkuma'*da kendi kurgularıyla süsleyerek işler (2018, s.68-69). Bu hadisenin *Mel'un'*da (2013, s.31) ve yine yazarın katkılarıyla işlenmiş olması ise İleri'nin, Hâmid ile ilgili kimi konularda tekrara düştüğünün işaretini verir. *Hatıraları'*nda, Hâmid, abisi Nasuhi Bey'in Göksu'daki bir gezintide kendisini kullanarak kızlara kur yaptığını anlatır (2013a, s.32). Selim İleri bu hadiseyi, "ballandıra ballandıra" işlerken Hâmid'in daha çocuk yaşında kadın cinsini tahlil etmeye çalıştığını işaret etmek ister gibidir (2018, s.81). *Hatıraları'*da geçen Sidnos vapuru hadisesi ile kurşun asker mevzuu ise yazara, Hâmid'in ruhundaki fırtınaları tahlil etmek için malzeme olur. Örneğin, "askerliğe meyyal olduğunu" (2013a, s.32) belirten Hâmid, çocukluğunda abisinin odasındaki kurşun askerlerle savaş sahneleri kurduğunu yazar (2013a, s.31). Selim İleri de *Kumkuma'*da sık sık kurşun askerlerle ilgili sahneler kurgular, bunlardan bahis açar. Belli ki yazar, çocukken asker olmayı düşleyen Hâmid'in bilinçaltına itilmiş ve bu nedenle ruhunu yaralamış kimi arzularını çözmeye çalışmaktadır. Hâmid, Paris'e ilk kez küçük yaşta bir deniz yolculuğu sonrasında gider. Duraklardan biri Sidnos'tur. Vapur, Sidnos'a varmadan önce denizde bir fırtınaya maruz kalır. Napoli'ye yanaştıklarında yanında bulunan lalası, lav fıskırtan Pompei yanardağını bir orman yangını zanneder. Abisi Nasuhi Bey bunun bir yanardağ olduğunu söyler, Pompei'nin hikâyesini anlatır. Duyduklarına şaşırın Hâmid, bu bilgilerin kendisini bir hayli etkilediğini belirtir (2013a, s.34-36). Dikkatli bir araştırmacı olan Selim İleri ise Hâmid'in bu itirafını kurgusu için malzeme yapar ve söz konusu etkiyi yine Hâmid'in ruhundaki azgınlığı tahlil etmek için kullanır. Yazar, fırtınalı deniz yolculuğunu "fırtınalı denizler fırtınalı ruhuna özdeşti şair-i Âzam'ın" ifadesiyle bağdaştırır ve *Finten'*e varır. Aklına, *Finten'*in *Davalacıro'*ya ulaşmak için boğuştuğu deniz sahnesi gelir. Belli ki yine *Finten'*in Hâmid'den bir parça olduğunu ispat peşindedir (2018, s.32,40). Yazar, abinin Pompei yanardağı ile ilgili verdiği bilgiyi de *Finten'*e bağlar ve "Davalacıro! Davalacıro!" *Davalacıro Hindistan'da sönmüş bir yanardağın ismidir*" diyerek (2018, s.41) Hâmid'in, eserlerinde ve yaşamında, anılarından kurtulamadığına işaret etmek ister.

Anlatıda Selim İleri'nin, Hâmid'in bilinçaltını ve ruhunu çözme çabası farklı pek çok tahlilde de hissedilmektedir. Bu bölümlerde yazarın edebî ilkelerinin harekete geçtiği belirtilmelidir. “Köken olarak bizim edebiyatımızda” yetiştiğini belirten Selim İleri, yaşayan yazarların “esin kaynakları” araştırılmalı şeklindeki sözlerinde, edebiyat tarihimizin, kişileri ancak öldükten sonra değerlendirme çabasına karşı çıkar (Mengi, 2009, s.274). *Kumkuma'* da Hâmid'e söyleterek edebiyat tarihi çalışmalarımıza yönelttiği bir eleştiri de bu açıdan önemlidir. Hâmid ülkemizde münekkitlerin, sanatkârlar ile eserleri arasında bağ kurmadığını şöyle belirtir: “Söylediklerimizin, yazdıklarımızın, kaleme getirdiklerimizin bizden, şahsi hatıralarımızdan ne intibalar taşıdığını ancak sanatkâr münekkit yakalayabilir; fakat bizde öylesi yok.” (2018, s. 35) Dolayısıyla Selim İleri'nin zaman içinde artarak devam eden Hâmid ilgisinin, özellikle *Mel'un* ve *Kumkuma'* da, Hâmid'in eserleri ile hatıraları, eserleri ile ruhu arasındaki bağı yakalayabilmek ve ortaya koyabilmek çabası ile ilgisi olduğu ortadadır. Nitekim *Kumkuma'* da Selamet'in, “Hiçbiri, etüdüler, seçkiler, monografiler, Ulu Şair'i çözemedi” şeklindeki sözlerini (2018, s.106) Hâmid de onaylar ve kendisiyle ilgili çalışmalar için, “Hiçbiri şiirimi ve tiyatromu çözemedi” der (2018, s.106). Belli ki Selim İleri, *Kumkuma'* da, hiç kimsenin yapamadığını yapmak için çabaladığı bölümlerde Hâmid'i; “gurbeti vatan belleyen”, “yakıp yıkmak ihtiyacı hisseden”, “hiçbir şeyden tatmin olmadığı için ölüm ve yokluk kavramlarına saplantılı”, “göçebe”, “duyguları taşkın”, “şüpheli”, “hayatın, sırlarının peşinde” tarzındaki ifadelerle anarken yaptığı psikolojik tahlillerde özgüven sahibidir (2018, s. 52, 53, 61, 105).

Kumkuma' da Hâmid'in biyografisi için sergilenen üçüncü tavır, farklı kaynaklardan yararlanılmasıdır. Bu tahlillerde Hâmid'in alaycı tavrı iyice artar, kızgınlığı kimi zaman had safhalara varır. Bilgisi, belgesi sağlam olan ve Hâmid'in biyografisi ile ilgili neredeyse tüm kaynaklara ulaştığı belli olan Selim İleri, tahlillerini, birçok kişi ve eser ismi anarak yapar. Çalışmanın sınırları bunların tümünden bahsetmeyi zorlaştırdığı için, Hâmid'in en çok kızdığı müellifleri seçmek, işi kolaylaştıracaktır. Bunlar; İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal, Münevver Ayaşlı ve Gündüz Akıncı'dır.

Hâmid, İbnü'l Emin'in kendisinden bahsettiği temel kaynak olan “*Son Asır Türk Şairleri*”ni andıktan sonra, ona kendisini övecek diye “yaltaklanamayacağını” söyler. Söz konusu eserde müellif, Hâmid'i gerçekten de “birkaç asırda ancak birkaç defa yetişen büyük şair” gibi cümlelerle övmüştür (2000, s.833-841). Hâmid'in bu mesafeli duruşunun nedeni, İbnü'l Emin'in farklı anlayıştaki birtakım ifadeleridir. Buna göre o, Hâmid'e, “her akşam mey çekti, sineye bol bol dilber çekti, hazineyi soyup sovana çevirdi” demiştir (2018, s. 23)²³.

Bilindiği gibi Hâmid'in yaşamı ile ilgili bütünlük arz eden temel kaynaklardan biri de Gündüz Akıncı'nın doktora tezidir. Hâmid bu çalışmayı “*boktan*” bulur (2018, s. 61). Çünkü Akıncı'nın bahsettiği kimi teferruatlara çok kızgındır. Hâmid, *Hatıralar'*ında eniştesi Sâhib Bey'in, abisi Nasuhi Bey'in müderrisliğini, sekiz yüz kumaş maaşla kendisine kaydettirdiğini, bu olaydan sonra kendisini müderris olarak gördüğünü

²³ Ayvazoğlu, Hâmid'in cenaze töreni dönüşünde İbnü'l Emin'in bu sözleri gerçekten de söylediğini belirtir. Buna göre İbnü'l Emin, Hâmid için üzülen birisi onun çok çektiğini söylediğinde şu nükteyi patlamıştır: “Hâmid çok şey değil, üç şey çekti: “Buldukça akşamları mey, sineye dilber, hazineden para!” (Ayvazoğlu, 2007, s.308).

yazar (2013a, s. 31). Hâmid'in Akıncı'ya en çok kızdığı nokta, onun bu bilgiyi aleyhinde bir delil olarak kullanmasıdır. Akıncı konuyla ilgili şunları söyler: “.... Böylece Hâmit, daha mektep medrese görmeden... müderrislik payesine erişti.” (1954, s.10) Farklı kaynaklarda da geçen bu bilgiyi işleyen ilk kişinin Akıncı olması Hâmid'i öylesine sınırlendirir ki Akıncı'nın kendisini “Demokrat Parti'ye gammazladığını” düşünür (2018, s. 94).

Münevver Ayaşlı ise Hâmid'i anlattığı eserlerindeki yumuşak, saygı ve sevgi dolu üslûbuna rağmen Hâmid'in eleştiri oklarından kurtulamayan isimdir. Hâmid onu Mübeccel Azrak diye tanıtır ve ondan “*tuhaf kadın*” diye bahseder. Ayaşlı, Hâmid'i anlatırken, özellikle doğum anını ve büyüme şartlarını işlerken, abartılı bir üslûp kullanır. Hâmid bu üslûbu “*özentili yapmacıklı*” bulur (2018, s.44). yorumlarını ise “*romancılığa soyunma*” çabası olarak görür. (2018, s. 43).

Kumkuma'ya çıkış noktası olan intikam duygusu, Hâmid'in edebî şahsiyeti söz konusu olduğunda artan bir tonla devam eder. Andığı isimler nedeniyle Selim İleri'nin yine bilgi ve belge toplarken kitaplar, ansiklopediler arasında kaybolduğu anlaşılır. Çalışmanın sınırları bunların tümünü işlemeye el vermeyeceği için, yine Hâmid'in en çok eleştirdiği ve kızdığı isimler, en hassas olduğu mevzular seçilmelidir. Bunların başında, Hâmid'in şöhret, para, rahat bir yaşam uğruna, sanatını susturduğu ve şahsî çıkarlarına kurban ettiği şeklindeki tez gelir. Bu teze göre Hâmid'in herhangi bir siyasi, sosyal mesele ile ilgilenmeme nedeni de aynı çıkar duygusudur. Bu tezi savunan eleştirmenlere malzeme olan temel vakalar, Hâmid'in tiyatroları ile ilgilidir. Buna göre Hâmid'in Paris'te bastırıldığı *Nesteren*, Sultan Abdülhamit tarafından beğenilmeyince Hâmid geri çağrılır (Akıncı, 1954: 18). Sonrasındaki çeşitli görevlendirmeleri beğenmez ve yine Paris'e gitmek ister. Bu sırada onun yardımına vaktiyle yanlarında çalışmış olan zenci köle koşar. *Hatıralar*'ında bu kölenin padişahın “*en sevgili musahibi*” (2013a, s. 133) olduğunu yazan Hâmid, Hafız Behram Ağa adlı kölenin padişah katındaki nüfuzunu kullanarak ailesi ve kendisi için imtiyazlar elde eder.

İkinci vaka, *Zeynep* başlıklı tiyatrosu ile ilgilidir. Hâmid, Londra'da yazdığı bu eser nedeniyle de görevinden azledilir. Bu defa da kendisi Sultan Abdülhamit'e “*bir daha edebiyatla uğraşmamak*” üzere söz verir ve ancak bu söz üzerine ikinci kez Londra'ya gider (Tarhan, 2013a, s.436). Sultan bu görevlendirmede Hâmid'den İngiliz gazetelerinde Osmanlı leh ve aleyhinde yazılanları bildirmesini istemiştir. Hâmid, *Hatıralar*'ında görevinin edindiği bilgileri aktarmak olduğunu söyleyerek günah çıkarır (2013a, s.220)²⁴.

Hâmid'in, itiraf ettiği bu hadiseleri işlediği için hedef tahtası haline getirdiği eleştirmenlerin başında, Rauf Mutluay ve Ahmet Hamdi Tanpınar gelir. Hâmid ile ilgili olumsuz düşünceleri Selim İleri'nin söyledikleri ile sabit olan Rauf Mutluay'ı Hâmid, “*Kırtipil lise edebiyat öğretmeni*” diye anar.²⁵ Ardından bu ifadeyi kısaltır ve

²⁴ İhsan Sâfi, Hâmid konulu çalışmasında, Hâmid'in Londra'ya ikinci kez görevlendirilmesi üzerine Sultan Abdülhamit'e yazdığı teşekkür mektuplarına ve İngiliz gazetelerinden derleyerek Sultan'a gönderdiği evraklara yer vermektedir (2006, s. 170-195).

²⁵ Selim İleri, Rauf Mutluay'ın çok nitelikli bir edebiyat öğretmeni ve seçkin bir edebiyat eleştirmeni olduğunu düşünmektedir (2002, s.65).

Mutluay için KLEÖ şeklindeki kullanımı tercih eder. KLEÖ'nün "Yüz Soruda Tanzimat Edebiyatı" başlıklı kitapta kendisini suçladığını belirtmesi de aynı başlıklı kitabı bulunan Mutluay'ı işaret etmektedir. Mutluay bu eserde Hâmid'in "maaşımı kaybetmemek için her şeye razı olduğumu", Padişah tarafından kullanıldığını yazar ve Hâmid'i, şahsî çıkarlarını öncelemekle suçlar (1970, s.110-111). *Kumkuma*'da Hâmid bu suçlamaları; "Görevimi, maaşımı kaybetmemek uğruna her şeye razı olmuşmuşum; oldumsa oldum" diyerek kabul eder ve herhangi bir pişmanlık duymaz (2018, s. 94).

Rauf Mutluay, adı geçen eserinde *Nesteren* ve Behram Ağa'dan bahsederek Hâmid'in bir daha yazmayacağına dair sözünü de aktarır (1970, s.111). Hâmid ise anlatıda bu emre karşı gelemeyeceğini "itiraz mı edecektim?" ifadesini kullanarak bir savunma içgüdüğü ile işler. (2018, s.93) Yine Mutluay söz konusu eserinde Hâmid'in yaşadığı toplumun meselelerinden uzak, "toplum sorunlarına eğilmemiş" "halka ve hayata bakmayan" bir sanatkâr olduğu tezini dillendirir (1970, s.115-124). Hâmid, KLEÖ'nün hiçbir meselesi olmadığına dair tezini eserleriyle çürütmeye çalışır. Buna göre, özgürlük ve yoksullar onun iki büyük meselesidir. Örneğin *Validem*'de yerinden yurdundan koparılmışlığın acısını yazmıştır. (2018, s. 134) *Liberte*'de bir isyan duygusu söz konusudur, "asıl siyasi eserleri ben yazdım... Liberte dedim,... hepsi isyan manifestosudur" (2018, s.53) diyerek savunma yapar (2018, s.136). Ona göre kimsenin "hürriyet" kavramını yazmadığı bir dönemde, kendisinin "Liberte" demesi yenilikçi bir adımdır. Bunları algılayamayan KLEÖ ise kendisinin *Duhter-i Hindû*'sundaki siyasî cepheyi dahi silip süpürmektedir (2018, s.148)²⁶.

Selim İleri'nin, her fırsatta övdüğü ve etkilendiğini söylediği (GD, 2018) Ahmet Hamdi Tanpınar'ı ise Hâmid, *Kumkuma*'nın son sayfalarında H diye anar ve Tanpınar'ın Yahyâ Kemal sevgisi ve ilgisi ile alay eder. "Yardakçı evlatlık, Beyatlı vantriloğu!... Atlıbey'in taklitçisi" (2018, s.132, 28,135) şeklinde andığı Tanpınar'ı adeta yerden yere vurur: Ondandır "Hem şair bozuntusu döküntüsü, hem hikâyeci, romancı palavracası, hem profesör, hem milletvekili" şeklindeki bahsederken de kendisinin devlet kademesindeki tavırlarını eleştirenlere cevap vermek ister gibidir (2018, s.131).

Bu suçlamaların muhatabı Tanpınar ise Hâmid'in edebiyatımızda bir çığır açıcı olduğu tezini reddeder. Hâmid'in "hep aynı mesut yıldız" tarafından gözetilen "talihli bir adam" olduğunu düşünen Tanpınar, onun eserinde "insan"ın eksik bırakıldığını ifade eder. Hâmid'in eserlerinin şiir sayılamayacağını, düşüncelerinin de gayet düzensiz olduğunu belirten Tanpınar, Hâmid'e hayranlık beslemediğini belirtir. Tanpınar, *Liberte*'nin Meşrutiyet sonrası yayımlanmış olmasını da bu eserde siyasi fikir olmadığını ispat için kullanır. Ona göre Hâmid'in en zayıf eserleri olan tiyatroları da "acaip ve biçimsiz"dir (2005, s. 256-262).

Hâmid ise Tanpınar'ın, özellikle tiyatroları için söylediklerini okuyunca donar kalır. Tanpınar'ın "mesut yıldız" ifadesini, dikkate alınmayacak kadar değersiz bulur (2018, s.131). Bu tavrı H'ye acımasından kaynaklanır. Bilindiği gibi Tanpınar da hocası Yahyâ Kemal gibi şiir neşretme konusunda oldukça ketum davranmıştır. Hâmid, Tanpınar'a bu yüzden üzülmür, çünkü Tanpınar kendisi gibi yaşadığı dönemde değil,

²⁶ İnci Enginün de *Duhter-i Hindû*'nun Hâmid'in ilk siyasî oyunu olduğunu söyler (2006, s.418).

öldükten sonra ün kazanmıştır. Bu nedenle de Hâmid'i, kendi ününün önüne geçmesin diye kötülemiştir. O, KLEÖ, H gibi eleştirmenlerin kendisine karşı tutumlarını art niyetli bulmaktadır. Örneğin KLEÖ'nün de bir cenaze ihtiyacı duyduğu için kendisine saldırdığını ve onun asıl amacının Hâmid ismini tabuta sokmak olduğunu belirtir (2018, s.150). Oysa KLEÖ, H gibi eleştirmenler geçmişin edebî birikimini, eserleri, isimleri gömmek isterken ülkemize nasıl bir kötülük yaptıklarının farkında değildiler. Örneğin KLEÖ, Rezaîzâde Ekrem'i de kötülemiş ve bu tavırlarıyla, genç nesillerin incelikten, duyarlıktan yoksun ruhlarını beslemiştir.²⁷ Bu eleştirmenler "bütün bir edebi incelikler toplama" olan edebiyat mazimizi deşmek yerine, üstüne toprak dökme çabaları ile asıl yargılanması gereken isimlerdir (2018, s.99).

Kumkuma'nın sonunda Hâmid, suçlamalara karşı cevap vermekten, okumaktan, düşünmekten ve misafir ağırlamaktan yorulunca kendisiyle muhasebe yapar. "Sevilmek, çok sevilmek, unutulmamak" (2018, s.164) dışında büyük hedefleri yok iken, hakkında söylenenler ve yazılanlar onu bıktırmıştır. Eleştirmenlerin "dedikodulu sebepler" arayarak (2018, s.134) ona saldırımları, enerjisini tüketmiştir. Bu nedenle ölümünü ön görür ve sokağa fırlayarak yağmur altında *Finten*'den pasajlar okur. *Finten*'in son sahnelerde hayatına girenleri defetmeye çalışmasında olduğu gibi, (Tarhan, 1959, s.157-159) o da *Kumkuma* boyunca karşısına dizilen düşmanlarını suçlar. Onların kendisini "naaşa dönüştürmeye çalıştığını" söyler (2018, s.166). Yine oyunda *Finten*'in gülerken delice hareketler yaptığı son sahnedeki gibi, gülerken, haykırarak anlattıklarına son verir.

Sonuç

Selim İleri'nin geçmişi, özele indirgendiğinde, geçmiş edebiyatı yazma çabası, edebiyat tarihlerimizin ve eleştiri dünyamızın boş bıraktığı birtakım alanları doldurma çabası ile ilgilidir. Yazar, edebi serüveni boyunca, edebiyat tarihlerimizin yaşayan yazarları yeterince değerlendirmediklerini, örneğin onların esin kaynaklarının tahlil etmediğini görmüştür. Bu nedenle sık sık kendi esin kaynakları hakkında açıklamalar yapan Selim İleri, belli ki aynı haksızlığa uğramış isimleri sahiplenme güdüsü içindedir.

Yazarın, yaşarken yere göğe sığdırılamayan ama ölünce çabuk unutulmuş ve yokmuş gibi muamele edilen Abdülhak Hâmid Tarhan'a yönelik ilgisi aynı nedenlerle bağlantılıdır. Onda bu ilgi, ilk gençlik yıllarında edebiyat öğretmenleri ve yaşadığı çevre ile başlar. Yazar genç yaşına rağmen Hâmid'in ruhundaki dinmez fırtınaları gözlemler ve belki de ruh yakınlığı duyduğu Hâmid'de kendisinden izler gördüğü için onu etüt etmeye başlar.

Romanlarından *Saz Caz Düğün Varyete*'de, Hâmid'i ve son eşi Lüsyen'i, başka isimler kullanmak suretiyle roman kahramanı yaparak işlemeye başladığı bu ilgi, zaman içinde olgunlaşır. Örneğin *Geçmiş, Bir Daha Geri Gelmeyecek Zamanlar* dizisinin ilk kitabı *Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın*'da Hâmid'i, maziye niçin ilgi duyduğunu işaret etmek ve maziye yeni kurgularla güncelle aktarabileceği tezi için

²⁷ Mutluay, adı geçen eserinde Rezaîzâde Mahmut Ekrem için de menfi eleştirilerde bulunmuştur. (1970, s.104-106).

malzeme yapar. Hâmid'i hasta eşinin başında Bombay'da ya da evinde çalışma masasının önünde kurgulaması buna delildir. Aynı dizinin bir başka kitabı *Solmaz Hanım Kimsesiz Okurlar İçin*'de ise Hâmid, baş kişi Solmaz'ın anılarında yaşayan bir kahramandır. Bu roman, geçmişin edebî kahramanlarının bugünün kurgusal edebî kahramanları ile hemhal olması bakımından, Selim İleri'nin edebî ilkeleri ile örtüşür.

Selim İleri bahsi geçen hemhal olma hadisesini, romanlarından ikisinde temel hedef yapar. Bunlardan *Mel'un*'da, Sayru'nun, marazi aşkı ve ölüm fikri karşısında takındığı tavırlarla keşfettiği Hâmid, hem anıların hem güncel kurguların kahramanıdır. Hâmid'in unutulmuş olmasına duyulan tepki ile çizilen arka planda; *Finten* başta olmak üzere, eserleri; Shakespeare etkisi veya siyasetle ilgisi başta olmak üzere, edebî ilkeleri tartışmaya açılır. Dikkatli okurların, Selim İleri'nin, kimi noktalarda Sayru aracılığı ile Hâmid ile kendisini özdeşleştirdiğini fark ettiği roman, tiyatronun sahasına girer ve Selim İleri'nin entelektüel birikiminin bir rastlantı olmadığını ortaya koyar.

Yazar, *Kumkuma*'da ise Hâmid'i anlatının başkişisi yapar. Bu yönüyle Hâmid için aklında ve kalbinde ne varsa söyleyip bu sayfayı kapatacağının işaretini veren yazar, intikam duygusu etkisindedir. Hâmid'in hatıratını çıkış noktası yaptığı eserinde, onun biyografisini çizerken kimi zaman Hâmid, kimi zaman kendisi yorumlar yapar. Bu biyografik çalışma başka kalemlerden çıkmış eserleri takip noktasında, alaycı bir tavra bürünür ve küfre kadar gider. Aynı ton, Hâmid'in edebî eserleri söz konusu olduğunda daha da artar. Yazar özellikle Hâmid için olumsuz düşünen eleştirmenleri seçer ve onları Hâmid ile eseri arasındaki bağı çözememekle suçlar. Savunduğu temel tezi, Hâmid'in her insan gibi kendi yaşam şartlarını koruduğu ve bunu yaparken iddia edildiğinin aksine topluma yüz çevirmediği yönündedir.

Varılan tespitler, Selim İleri'nin, Hâmid'i, bütünlüklü bir yaklaşımla sahiplendiğini göstermektedir.

Extended Abstract

Selim İleri is an important name in Turkish literature, differentiated from the usual with the theses he defended and the methods he applied. The starting point of this success of him is the connection he established with the concept of loneliness. The writer, who has made an effort to spread this concept in his life since his childhood, is successful in finding channels to console himself. The details of life that no one looks at, even if they see it, and does not care about it, become a shelter for him. While talking about photographs, food, flowers, colors, clothes, neighbors, excursions, Selim İleri records every detail he is affected by. The writer, whose observation power and attention develops, decides to make what he accumulates valuable when his pot becomes too rich to carry them. For this reason, in Selim İleri's works, the relationship between content, memory and stored details are the main elements. These elements shaped around the concept of the past become one of the important components of the background in İleri's work.

In many of his interviews and statements, the force that triggers the writer, who states that his interest in the past occurs involuntarily, is human and society. Selim İleri states that both our personal and social lives are woven with pain, so the past hurts

him. According to the author, since literature helps to establish happy worlds by turning sadness into lies, his indispensable auxiliary force is the past.

Selim İleri, blends the thesis that literature can embellish pain with lies, with literary curiosity and a literary legacy begins to form in his memory. Therefore, the curiosity towards the past in him evolves into a curiosity towards the literature of the past. Selim İleri, who says that he is often nourished by the works he read from World and Turkish literature, seems to have accumulated a negative energy at this point. He thinks we have a serious literary background, and he especially cares about our innovative literature in the process. However, according to the author, it is an important dilemma of our literary world to protect the worthless values of today, not the past, and to maintain a fashion-based understanding while producing and publishing.

Selim İleri is a truly original writer, while his literary legacy and the negative energy he suppresses are expressed in his narratives. At the intertextual plane, every novel, every name he reads and is influenced by using post-modern techniques becomes the subject, case, and hero of his works. He even deals with art branches such as cinema, theater, opera and painting, and wanders among the arts. In this respect, the writer, who does not act with the given literary tradition, processes the artistic accumulation before him with different manners. Sometimes he only mentions the names of the works he read, sometimes he gives the plots. To convey scenes and passages; changing and enriching what they have edited with what they read, digging into the works that are close to the case or subject matter, and of course mentioning the author's name without considering the literary genre. Selim İleri prefers artists he does not know when mentioning names, because he can establish a closer bond with them. According to the author, writers he does not know are the people he prefers talking about because they can't ruin his dreams. The interest of Selim İleri, who eliminated an important gap in our literature and our criticism world, by treating the literati and their heroes of the past instead of the real people of his time, in Abdülhak Hâmid Tarhan is related to the attitudes analyzed above. While analyzing these attitudes in the study, the author's five novels, in which he transformed Hâmid into a fictional personality, were taken as basis. These novels are: *Saz Caz Düğün Varyete*, *Mavi Kanatlarıyla Yalnız Benim Olsaydın*, *Solmaz Hanım Kimsesiz Okurlar İçin*, *Mel'un*, *Kumkuma*.

KAYNAKÇA

- Akıncı, G. (1954). *Abdülhak Hâmit Tarhan. Hayatı, eserleri ve sanatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akyüz, K. (t.y.). *Modern Türk Edebiyatı'nın ana çizgileri*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Ayaşlı, M. (2019). *İşittiklerim gördüklerim bildiklerim*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ayvazoğlu, B. (2007). *1924. Bir fotoğrafın uzun hikâyesi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Banarlı, N. S. (t.y.). *Resimli Türk edebiyatı tarihi II. (y.y.y.)*.
- Ecevit, Y (2006). *Türk romanında postmodernist açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Emre, İ. (1993). *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Cumhuriyet Üniversitesi. Sivas.
- Enginün, İ. (1986). *Abdülhak Hâmid Tarhan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Enginün, İ. (2006). Abdülhak Hâmit Tarhan. Parlatır, İ. (Ed.), *Tanzimat edebiyatı içinde* (s. 411-555). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Enginün, İ. (2012). *Yeni Türk edebiyatı araştırmaları 2*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ertaylan, İ. H. (2011). *Türk Edebiyatı tarihi I-IV*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gümüş, S. (2007). Selim İleri'nin kırk yılı. İnci, H. (Haz.), *Şimdi seni konuşuyorduk içinde* (s. 163-167). İstanbul: Doğan Kitap.
- İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal. (2000). *Son asır Türk şairleri C. II. Özgül, M. K. (Hzl.)* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İleri, S. (1984). *Saz caz düğün varyete. (y.y.y.)* Altın Kitaplar Yayınevi.
- İleri, S. (1991). *Mavi kanatlarla yalnız benim olsaydım*. İstanbul: Can Yayınları.
- İleri, S. (2000). *Solmaz Hanım kimsesiz okurlar için*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- İleri, S. (2001). *İstanbul seni unutmadım*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- İleri, S. (2002). *Anılar; ıssız ve yağmurlu*. Şenköken, H (Söyleşiyi Gerçekleştiren) İstanbul: Doğan Kitap.
- İleri, S. (2007). *Yarım yapayalnız*. İstanbul: Doğan Kitap.
- İleri, S. (2012). *Yıldızlar altında İstanbul*. İstanbul: Everest Yayınları.
- İleri, S (2013). *Mel'un*. İstanbul: Everest Yayınları.
- İleri, S. (2018). *Kumkuma*. İstanbul: Everest Yayınları.
- İleri, S. (20.03.2020). Sözüünü sakınmadan. Erişim adresi: <https://www.sabitfikir.com.tr>.
- İleri, S. (01.04.2020) Kalp kırmadan ayrılmak istiyorum bu dünyadan. Erişim adresi: <https://www.sabitfikir.com.tr>
- İleri, S. (24.04.2020). Yayıncılık anlayışımız moda üzerine kurulu. Erişim adresi: <https://gazeteduvar.com.tr>.
- Karaosmanoğlu, Y. K. (2003). *Gençlik ve edebiyat hatıraları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuntay, M. C. (2012) *Üç İstanbul*. İstanbul: Oğlak Yayınları.
- Mengi, Nesrin (2009). *Selim İleri'nin romancılığı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Mutluay, R. (1970). *100 soruda XIX. yüzyıl Türk edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Öksüz, M. (2012). Selim İleri'nin "Bodrum Dörtlemesi"nde başkişiler. *Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 3, 133-162.
- Özgül, M. K. (2006). *Divan Yolu'ndan Pera'ya selamle*. Ankara: Hece Yayınları.
- Sâfi, İ. (2006). *Altın suyuna batırılmış bir hayat Abdülhak Hâmid Tarhan*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sevengil, R. A. (2015). *Türk tiyatro tarihi*. İstanbul: Alfa Basım Yayın.
- Tanpınar, A. H.(2005). *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, A. H. (1959). *Finten*. Ankara: Maarif Basımevi.
- Tarhan, A. H. (2013a) *Abdülhak Hâmid'in hatıraları*. Enginün, İ. (Haz.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tarhan, A. H. (2013b). *Bütün şiirleri*. Enginün, İ. (Haz.) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ünaydın, R. E. (1972). *Diyorlar ki*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Yıldız, A. D. (2009). Edebiyatın kaynağı olarak edebiyat: Selim İleri romancılığı. *Turkish Studies*, 4, I-II, s. 1463-1478.

6. VE 8. SINIF TÜRKÇE DERS KİTAPLARINDA SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRAS UNSURLARI ELEMENTS OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN TURKISH LANGUAGE COURSE BOOKS OF GRADE 6 AND GRADE 8

Dilek CERAN*

Derya YILDIZ**

Anahtar Kelimeler

Somut olmayan kültürel miras,
Türkçe ders kitabı, Halkbilim, Türkçe
eğitimi

Keywords

Intangible Cultural Heritage,
Turkish language course book,
Folklore, Turkish education

*Doç. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi, A.K.Eğitim Fakültesi,
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü

dlkern@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-9010-0619

**Doç. Dr., Necmettin Erbakan
Üniversitesi, A. K. Eğitim Fakültesi
Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi
Bölümü deryacintasyildiz@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5419-8986
Konya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 07/07/2020

Kabul Tarihi: 09/03/2021

Öz

Somut olmayan kültürel miras terimi UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ile birlikte kavramsallaştırılmıştır. Somut Olmayan Kültürel Miras; toplulukların, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, anlatımlar, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar ve kültürel mekânlar biçiminde ifade edilir. Somut olmayan kültürel miras yeni nesillere aktararak korunur. Bu durum kültürel mirasın aktarımında eğitimin ve dolayısıyla da ders materyallerinde kültürel miras unsurlarına yer vermenin önemini göstermektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacını, 6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarında yer alan somut olmayan kültürel miras unsurlarının incelenmesi oluşturmaktadır. Araştırma, nitel bir araştırma olup veriler doküman incelemesi yoluyla değerlendirilmiştir. Araştırmada Türkçe ders kitapları incelenerek elde edilen bulgular tablolandırılmış ve kitaplardan doğrudan alıntılar yapılmıştır. Bulgulara göre; UNESCO listesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığının ulusal envanterinde yer alan ve her iki sınıf kitabında yer alan somut olmayan kültürel miras unsurları: Âşıklık Geleneği ile Mevlevi Sema Töreni; sadece 6. sınıfta yer alan unsur Karagöz; sadece 8. Sınıfta yer alan unsurlar; Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali, Geleneksel Çini Ustalığı, Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah, Ebru: Türk Kâğıt Süsleme Sanatı, Dede Korkut Mirası: Destan Kültürü, Halk Masalları ve Müzik, Nevruz'dur. Bulgulardan hareketle Türkçe ders kitaplarının somut olmayan kültürel miras unsurlarıyla ilgili daha fazla ifade içeren metin ve etkinliklerle zenginleştirilmesi gereği ifade edilebilir.

Abstract

The term intangible cultural heritage has begun to be used with the convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage of UNESCO and has been conceptualized. Intangible Cultural Heritage is defined; as practices, representation, expressions, skills which are defined by communities as part of their cultural heritages, and tools and cultural environments related to them. The fact that intangible cultural heritage is preserved to the extent it is transmitted requires evaluating the agenda related to education. Starting from this point, the main purpose of this study is to investigate elements of intangible cultural heritage included in Turkish language course books of grades 6 and 8. This study which tries to determine

whether Turkish language course books fulfil the duty that they take is a qualitative research, and it has been evaluated through document review method. According to the findings; Intangible cultural heritage elements included in the UNESCO list and in the national inventory of the Ministry of Culture and Tourism and included in both class books: Minstrel Tradition and the Semah Ceremony; only grade 6 element is Karagöz; Grade 8 items only; Kırkpınar Oil Wrestling Festival, Traditional Tile Mastery, Alevi-Bektashi Ritual Semah, Marbling: Turkish Paper Decoration Art, Dede Qorqud Heritage: Epic Culture, Folk Tales and Music, Nawruz. In reference to the findings, it is likely to express that it is necessary to enrich Turkish language course books with texts involving more expressions related to intangible cultural values.

GİRİŞ

Toplumun ortak geçmişinin taşıyıcısı olan, birlik ve beraberliği kuvvetlendiren kültürel miras unsurları oldukça geniş kapsamlıdır. Bu sebeple söz konusu unsurlar, sahip oldukları özelliklere göre farklı şekillerde kategorize edilirler. Somut kültürel miras ve somut olmayan kültürel miras ayrımı bu kategorilerden biridir. Somut ve somut olmayan kültürel mirasın erken dönemlerden itibaren çocuklara tanıtılması, geçmiş ve gelecek arasındaki köprünün sağlanması olması bakımından önemlidir.

Söz konusu kültür unsurlarını farklı ortam ve yöntemlerle çocuklarla buluşturmak mümkündür. Okul ve eğitim öğretim süreçleri bu bağlamda etkin olarak kullanılması beklenir. Okullaşma süreci aynı zamanda kültürlenme sürecinin en önemli ve güçlü boyutunu oluşturur. Diğer yandan dil ile kültür arasındaki sıkı bağ düşünüldüğünde kültürel mirasın gelecek nesillere aktarımında Türkçe dersinin çok önemli olduğu aşikardır. Özellikle somut olmayan kültürel mirasın belirlediği alanların aktarılmasında dil ve dile bağlı olarak ortaya çıkan metinler, millî kültürün devamlılığı için ana kaynaklardan biridir. Bu bağlamda temel materyalleri metinler olan Türkçe dersinde çocuklara, somut olmayan kültürel miras unsurları kurgusal bir yapının içerisinde, etkili bir şekilde verilmesi beklenir. Farklı tür ve şekildeki metinlerden oluşan Türkçe ders kitaplarının somut olmayan kültürel miras unsurları bakımından değerlendirilmesi, dersin söz konusu alana katkısını belirlemek ve artırmak açısından önemli ve gereklidir.

Somut olmayan kültürel miras, UNESCO'nun Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi ile birlikte kullanılmaya başlanmış bir kavramdır. Kurin'e (2004) göre "somut olmayan kültürel miras" terimi; folklor, sözlü miras, yaşayan kültürel miras ve popüler kültür gibi terimlerin uluslararası literatürde farklı kullanımları ve yanlış anlaşılmaları önlemek amacıyla tercih edilmiştir. Oğuz (2013: 5) ise somut olmayan kültürel miras teriminin yeni bir disiplinin adı olmadığını, mevcut bir disipline yeni ad olarak önerilmediğini bu nedenle halk biliminin yeni adının somut olmayan kültürel miras olduğunu düşünmenin yanlış olduğunu belirtmiş; terimin UNESCO'nun kültürel mirasın korunması ile ilgili çalışmalarından doğup yaygınlık kazandığını dile getirmiştir.

UNESCO söz konusu kavramı "toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ile kültürel mekânlar" (UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Korunması Sözleşmesi/Madde 2) biçiminde tanımlamaktadır. Somut olmayan kültürel mirası; Girard (2017: 3) "toplulukların ve grupların kendi kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları bilgi, beceri, değer, anlatım ve uygulamalardan müteşekkil unsurlar"; Arıkan ve Doğan (2013: 31), "manevi (somut olmayan) kültür, dini inançlar, ahlaki değerler, insan ilişkilerini düzenleyen yazılı ve yazısız kaynaklar, hukuk sistemi, insan davranışının gerisindeki duygu ve düşünceler vb. bütünü"; Bağcı (2016: 85) ise "gelenekler, formlar, tasavvurlar, ifadeler, bilgiler, görgü ve yatkınlıklar ile bunlarla bağlantılı olan araç-gereçler, nesnelere, mekânlar, muhtelif faktörler, değişik

grup ve toplum kesimleriyle kültürel yaygınlaşma, bazı hallerde farklı şahıslarla taşınan kültürel miras parçaları" şeklinde tanımlamaktadır.

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı üzere somut olmayan kültürel mirasın içinde yer alan unsurlar "yaşatarak koruma" prensibine dayanmaktadır. Bu bağlamda hangi unsurların nasıl korunacağına belirlenmesi ihtiyacı doğmaktadır. UNESCO sözleşme ile bir toplumun kendi kültürel kimliğinin bir parçası olarak gördüğü ve kuşaktan kuşağa aktararak günümüze kadar getirdiği somut olmayan kültürel miraslarını korumasına ve gelecek nesillere aktarmasına katkı sağlayacak yöntem ve olanakları belirtmektedir (Oğuz, 2009: 8). Burada korunması amaçlanan somut olmayan kültürel miras alanları, "Somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında taşıyıcı görevi üstlenen dille birlikte sözlü gelenekler, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler, doğa ve evrenle ilgili bilgi ve uygulamalar, el sanatları geleneği" olarak ifade edilebilir (Oğuz, 2013: 64).

Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi öncesinde UNESCO'nun iki programı somut olmayan kültürel mirasın korunması alanında çok önemli ve etkili olmuştur. Bu programlardan biri Yaşayan İnsan Hazinesi (YİH) diğeri İnsanlığın Sözlü ve Somut Olmayan Mirası Başyapıtları İlanı (İSSOMBİ) programlarıdır (Oğuz, 2008b: 5).

Somut olmayan kültürel mirasın nasıl korunması gerektiğini belirten Sözleşmenin (SOKÜM) (2003) amaçlarının gerçekleşmesinde toplumsal bilinç kazanılması, eğitim unsurlarında somut olmayan mirasın korunmasına yönelik farkındalık kazandırılması önemlidir. Sözleşmenin "Eğitim, Duyarlılığın ve Kapasitenin Güçlendirilmesi" başlıklı 14. maddesi bu konuyu şu şekilde açıklamaktadır: (i) *Toplumun genelini hedefleyen eğitici, duyarlılığı artırıcı ve bilgilendirici programlar düzenlemek;* (ii) *İlgili topluluklar içinde eğitim ve yetiştirme programları düzenlemek;* (iii) *somut olmayan kültürel mirasın korunması için yönetim ve bilimsel araştırma gibi alanlarda kapasite güçlendirici faaliyetler gerçekleştirmek"*

Bu bakımdan, kültür aktarımında eğitimin rolü unutulmamalıdır. Halk kültürü dersinin yanı sıra Türkiye'de örgün eğitim sürecinde ilköğretim, ortaokul ve lise düzeyinde kültürel miras eğitimi en fazla Sosyal Bilgiler, Türk Dili ve Edebiyatı, Türkçe ve Tarih derslerinde verilmektedir (Akhan, 2014: 726).

Somut olmayan kültürel mirasın korunması, bu mirasın "sürdürülebilir" kılınmasıyla mümkündür. Küresel olgular tarafından hızla yok edilip tüketilen ve yeni kuşaklar tarafından sahip çıkılmayan bir miras, eski binalar gibi kendi kendine yıkılıp yok olacaktır (Ekici, 2004: 10).

Eğitim kurumlarında temel dil becerilerinin kazandırılmasında ilköğretim basamağının ve buradaki Türkçe derslerinin ayrı bir önemi vardır. İlköğretimde Türkçenin bütün inceliklerinin ve güzelliklerinin öğretildiği, bilinçli kullanma becerisinin kazandırıldığı Türkçe dersinin, somut olmayan kültürel mirasın tanınmasında, öneminin kavranmasında, bilinç ve duyarlılık oluşturulmasında, korunmasında ve geleceğe aktarılmasında da önemli bir rolü vardır. Türkçe dersinin bu işlevini yerine getirebilmesi, amaca uygun olarak hazırlanmış Türkçe öğretim programları ve ders kitapları ile mümkündür. Bu durumda kültürün aktarıcısı konumunda olan öğretim programlarının, öğrencilere kültürün rahatlıkla aktarılmasını

sağlayacak şekilde düzenlenmesi (Artun, 2000: 160), ders kitaplarında da bu amacı gerçekleştirecek metinlere ve etkinliklere yer verilmesi gerekmektedir. Somut olmayan kültürel mirası "yaşatarak koruma" yönteminin gündeme gelmesiyle ortaya çıkan temel sorular ise; nelerin korunacağı, nasıl korunacağı ve gelecek kuşaklara nasıl aktarılacağıdır.

UNESCO'nun 32. Genel Konferans'ının 17 Ekim 2003 tarihli oturumunda Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi kabul edilmiştir. UNESCO'nun SOKÜM listesinde Türkiye'ye ait 18 unsur yer almaktadır (<https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Insanligin-Somut-Olmayan-Kulturel-Miras-Listesi>). Türkiye 19 Ocak 2006 tarihli ve 5448 sayılı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Uygun Bulunduğuna Dair Kanunla bu sürece dâhil olmuş ve 27 Mart 2006 tarihinde resmen taraf olmuştur. Bu tarihten itibaren Kültür ve Turizm Bakanlığının çalışmaları çerçevesinde de envanterler oluşturulmuştur. Kültür ve Turizm Bakanlığının listesinde de 114 somut olmayan kültürel miras unsuru yer almaktadır (<https://aregem.ktb.gov.tr/TR-159257/somut-olmayan-kulturel-miras-ulusal-envanteri.html>). Kültürüne sahip çıkan duyarlı ve sorumluluk sahibi bir nesil yetiştirmek, söz konusu unsurların ileriki nesillere aktarılması için de önemlidir. Kültürel mirasın çocuklara aktarılmasında niteliğe uygun edebî eserlerden ve ders kitaplarından faydalanmak da mümkündür. Alan yazında UNESCO'nun listesi ve Kültür ve Turizm Bakanlığının ulusal envanterini birlikte ele alarak ders kitaplarında bu somut olmayan kültürel miras unsurlarını tespit etmeyi amaçlayan bir çalışma yapılmamıştır. Türkçe dersi öğretim programında (2018), "Ortaokulu tamamlayan öğrencilerin, ilkokulda kazandıkları yetkinlikleri geliştirmek suretiyle millî ve manevi değerleri benimsemiş, haklarını kullanan ve sorumluluklarını yerine getiren, "Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi"nde ve ayrıca disiplinlere özgü alanlarda ifadesini bulan temel düzey beceri ve yetkinlikleri kazanmış bireyler olmalarını sağlamak" amacı yer almaktadır. Bu amaca ulaşmak için somut olmayan kültürel miras unsurlarına ortaokulun 6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitabında ne kadar yer verildiğinin incelenmesi gerekmektedir. Bu sınıfların seçilme sebebi ortaokulun ikinci ve son sınıf düzeyindeki Türkçe ders kitaplarında somut olmayan kültürel miras unsurlarını karşılaştırma imkanı verecek olmasıdır. Bu bağlamda araştırmanın amacı 6 ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki UNESCO listesi ile Kültür ve Turizm Bakanlığının ulusal envanterinde yer alan somut olmayan kültürel miras unsurlarının belirlenmesidir.

YÖNTEM

Verilerin Toplanması

6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki somut olmayan kültürel miras unsurlarını belirlemeyi amaçlayan bu araştırma, nitel bir araştırma olup doküman incelemesi yoluyla değerlendirilmiştir. Nitel araştırmalarda gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemleri kullanılır ve algılar ile olaylar doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmaya çalışılır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Bu araştırmada, UNESCO'nun <https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Insanligin-Somut-Olmayan-Kulturel-Miras-Listesi> adresinden ulaşılan 18 somut

olmayan kültürel miras unsuru ile Kültür ve Turizm Bakanlığının <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-159257/somut-olmayan-kulturel-miras-ulusal-envanteri.html> adresinden ulaşılan 114 somut olmayan kültürel miras unsuru 6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitapları incelenmiş ve veriler değerlendirilmiştir.

Çalışma Materyalleri

Bu araştırmanın materyallerini 6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitapları oluşturmaktadır. Kitapların künyeleri aşağıda sunulmuştur:

Ceylan, S., Duru, K., Erkek, G. & Pastutmaz, M. (2018). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe 6 ders kitabı. Ankara: MEB Yayınları.

Mete G., Karaaslan M., Kaya Y., Ozan Ş. & Özdemir D. (2018). Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe 8 ders kitabı. Ankara: MEB Yayınları.

MEB Yayınlarında Hazırlanan Türkçe Ders Kitaplarında Yer Verilen Temalar:

6. Sınıf: Okuma Kültürü, Millî Mücadele ve Atatürk, Bilim ve Teknoloji, Erdemler, Doğa ve Evren, Millî Kültürümüz, Sağlık ve Spor, Birey ve Toplum;

7. Sınıf: Erdemler, Doğa ve Evren, Millî Kültürümüz, Millî Mücadele ve Atatürk, Vatandaşlık, Sağlık ve Spor, Sanat, Bilim ve Teknoloji;

8. Sınıf: Kişisel Gelişim, Millî Mücadele ve Atatürk, Birey ve Toplum, Sanat, Millî Kültürümüz, Zaman ve Mekân, Erdemler, Hak ve Özgürlüklerdir. Ders kitaplarındaki bu temalarda yer alan toplam kırk metin ve etkinliklerin tamamında somut olmayan kültürel miras unsurları aranmıştır.

Verilerin Analizi

6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metinler ve etkinliklerde UNESCO ile Kültür ve Turizm Bakanlığının listesinde yer alan bütün somut olmayan kültürel miras unsurları anahtar kelime olarak tek tek aranmıştır. Elde edilen veriler her bir somut olmayan kültürel mirası örneklendirecek biçimde sunulmuştur.

Verilerin toplanmasının ardından araştırmanın güvenilirliği için bir alan uzmanından da incelenen Türkçe ders kitaplarındaki metinleri ve etkinlikleri somut olmayan kültürel miras unsurları bakımından analiz etmesi istenmiştir. Alan uzmanının verileri araştırmacıların verileri ile birebir uyuşmaktadır. İncelenen metin ve etkinliklerde somut olmayan kültürel miras alanlarıyla ilgili en az bir ögenin olması temel ölçüt olarak kabul edilmiştir. Ulaşılan bulgular tablolaştırılmış ve kitaplardan doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

BULGULAR

6. ve 8. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki metin ve etkinliklerde somut olmayan kültürel miras unsurlarının anahtar kelime olarak tek tek aranmasıyla elde edilen veriler UNESCO'nun somut olmayan kültürel miras listesinde 18, Kültür ve Turizm Bakanlığının listesinde ise 114 maddenin yer alması ve ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığının listesinin UNESCO'daki unsurları kapsamı bakımından aşağıdaki biçimde sunulmuştur. Etkinliklerdeki örneklerin ağırlıklı olarak metinlerden alındığı ve metinlerdeki somut olmayan kültürel miras unsurlarına da bu unsuru kavratmak amacıyla yer verildiği belirlenmiştir.

Tablo 1. UNESCO Listesi İle Kültür ve Turizm Bakanlığı Ulusal Envanterlerinde Yer Alan Somut Olamayan Kültürel Miras Unsurları

UNESCO Listesi İle Kültür ve Turizm Bakanlığı ulusal envanterlerinde yer alan ve her iki sınıf kitabında yer alan unsurlar	UNESCO Listesi İle Kültür ve Turizm Bakanlığı ulusal envanterlerin de yer alan ve sadece 6. sınıfta yer alan unsurlar	UNESCO Listesi İle Kültür ve Turizm Bakanlığı ulusal envanterlerinde yer alan ve sadece 8. sınıfta yer alan unsurlar	Sadece Kültür ve Turizm Bakanlığı ulusal envanterlerinde her iki sınıfta yer alan unsurlar	Sadece Kültür ve Turizm Bakanlığı ulusal envanterlerin de yer alan ve sadece 6. sınıfta yer alan unsurlar	Sadece Kültür ve Turizm Bakanlığı ulusal envanterlerin de yer alan ve sadece 8. sınıfta yer alan unsurlar
<i>Âşıklık Geleneği</i>	<i>Karagöz</i>	<i>Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali</i> <i>Geleneksel Çini Ustalıği</i>	<i>Nasrettin Hoca</i>	<i>Halı Dokuma Geleneği</i> <i>Cirit</i>	<i>İmece</i>
<i>Mevlevi Sema Töreni</i>		<i>Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah</i>			<i>Ahşap Oymacılığî</i>
		<i>Ebru: Türk Kâğıt Süsleme Sanatı</i>			<i>Değirmen Kültürü</i>
		<i>Dede Korkut Mirası: Destan Kültürü, Halk Masalları ve Müzik Destan</i>			<i>Karşılama</i>
		<i>Nevruz</i>		©	<i>Minyatür Sanatı</i>
					<i>Ramazan Gelenekleri</i> <i>Tezhip Sanatı</i>
					<i>Barana, Sıra Gecesi, Yâren vb. Geleneksel Sohbet Toplantıları</i>

UNESCO Listesi İle Kültür ve Turizm Bakanlığının Ulusal Envanterinde Yer Alan ve Her İki Sınıf Kitabında Yer Alan Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarına Örnekler:

Âşıklık geleneği: Mevlevi Sema Töreni

"Âşıklarımız genellikle bir usta âşığın yanında yetişirler. Ondan hem usta deyişlerini hem de sanatın icrasına ilişkin yol ve yöntemleri öğrenirler. Âşık meclislerinde, kahvelerde bu ustaların sanatlarını icra ediş biçimlerini yeterince kavradıktan sonra, ustalaşan ozanlar da kendilerine çırak alırlar ve gelenek bu şekilde devam eder." (8. Sınıf: 103)

*"Ta b i a t a Ve y s e l Âşık
Topraktan olduk gardaşık
Aynı yolcuyuz yoldaşık
Sen yolcusun ben bac* mıyım?
Aşık Veysel ŞATIROĞLU"* (6.sınıf:177)

Mevlevi sema töreni:

Mevlevilik

"Gemici bu söze çok kırılmış ama susmuş, bir şey belli etmemiş. Bir zaman sonra hızlı esen bir rüzgâr gemiyi sarsmaya başlamış. Gemide bulunanlar korkmuşlar, telaşlanmışlar, can derdine düşmüşler.

Gemici, bilginin yanına gidip 'Yüzmesini bilir misiniz?' demiş." (...)
Mevlâna Celaleddin Rumî (6. Sınıf: 117)

"Söz söylemek için önce duymak, dinlemek gerek, sen de söze dinlemek yolundan gir."
(Meolânâ) sözünüyle ilgili görüşlerinizi açıklayınız. (8. Sınıf: 132)

UNESCO listesi ile Kültür ve Turizm bakanlığının ulusal envanterinde yer alan ve sadece 6. Sınıfta yer alan somut olmayan kültürel miras unsurlarına örnekler:

Karagöz:

"Hacıvat ve Karagöz ile ilgili yaptığınız araştırma sonucu elde ettiğiniz bilgileri arkadaşlarınızla paylaşınız." (6. Sınıf: 242)

UNESCO listesi İle Kültür ve Turizm Bakanlığının ulusal envanterinde Yer Alan ve Sadece 8. Sınıfta Yer Alan Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarına Örnekler:

Kırkpınar yağlı güreş festivali:

*"Kırkpınar Yağlı Güreşleri'nde kırk davulun birden çalındığını düşününüz.
Pehlivanlar elense tutarlarken davulcular onlara şevk verir, güç katar. Güreşlerde davul çalma geleneği, bugüne değin sürüyor."* (8. Sınıf: 152)

Geleneksel çini ustalığı:

"Selimiye çinileri İznik'in en parlak döneminin üretimi olup 1572 tarihli bir fermanla buradan sipariş edilmiştir. Camiyi yaptıran padişah II. Selim, pencerelere kadar çini olmasını, pencerelerin üstüne Fatıha Suresi'nin çini ile yazılmasını emretmiştir." (8. Sınıf: 112)

Alevi-Bektaşî ritüeli semah:

"Mevlânâ, Yûnus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî gibi Türk büyüklerinin hayatlarını düşünerek "sevgi" konulu iki dördlük yazınız." (8. Sınıf: 194)

Ebru: Türk kâğıt süsleme sanatı:

"Ebru sanatı, bir dağ gibi yıkılmadan geleceğe koşuyor." cümlesindeki söz sanatları nelerdir? (8. Sınıf: 155)

Dede Korkut mirası: destan kültürü, halk masalları ve müzik

"Milletimize ait destanlar hakkında yaptığınız araştırmanın sonuçlarını arkadaşlarınızla paylaşınız." (8. Sınıf: 138)

Nevruz:

"X. yüzyılda yaşamış Harezmi bilgin Birûnî'nin verdiği bilgilere göre bayramlarda şeker ikramı, şeker kamışındaki tatlı öz suyunun bir Nevruz günü bulunmuş ve yayılmış olmasına bağlanır. Eskiden yalnızca Nevruz günü tatlı şeyler ikram edilirken sonradan aynı gelenek diğer bayramlarda da uygulanmıştır." (8. Sınıf: 154)

Sadece Kültür ve Turizm Bakanlığı Ulusal Envanterinde Yer Alan Ve Sadece 6. Sınıfta Olan Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarına Örnekler:**Halı dokuma geleneği:**

"Okuduğunuz metinde geçen "Ev işlerinden arta kalan zamanını halı dokuyarak değerlendirdiğini söylese de alçakgönüllülükle, attığı her ilmek ve ellerindeki hızı hayranlıkla izliyorum." cümlesinden ne anladığınızı aşağıya yazınız." (6. Sınıf: 201)

Cirit:

"Cirit Oyunu, daha kırk elli yıl öncesine değin Anadolu'da yaygın bir oyun olduğu hâlde son yıllarda sadece Erzurum, Uşak, Erzincan, Bayburt, Ankara, Manisa, Kars yörelerinde yaşamaya devam etmektedir." (6. Sınıf: 236).

Sadece Kültür ve Turizm Bakanlığı Ulusal Envanterinde Yer Alan Her İki Sınıfta Olan Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarına Örnekler:**Nasrettin Hoca:**

"Nasrettin Hoca günün birinde hastalanır. Yatak yorgan derken Hoca'ya geçmiş olsun ziyaretleri başlar. Bir gün böyle, iki gün böyle... Bu arada Hoca da yatağın içerisinde ağrıların etkisiyle kıvrılmaktadır." (6. sınıf: 229)

"Nasrettin Hoca'nın "Ye Kürküm Ye" fıkrasını okuyup insanlara dış görünüşlerine bakarak değer vermenin yanlışlığını anlatan bir yazı yazınız. Yazınızda mizahi öğelere de yer veriniz." (8. Sınıf: 224)

Sadece Kültür ve Turizm Bakanlığı Ulusal Envanterinde Yer Alan ve Sadece 8. Sınıfta Olan Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarına Örnekler:**İmece:**

"Aşağıda verilen sözcük gruplarından hangileri izleme metninin anahtar sözcükleridir? İşaretleyiniz:

İmece" (8. Sınıf: 147)

Ahşap oymacılığı:

"Cami, mimari özelliklerinin erişilmezliği yanında taş, mermer, çini, ahşap sedef gibi süsleme özellikleriyle de son derece önemlidir." (8. Sınıf: 110)

Değirmen kültürü:

"Yel değirmeni, su değirmeni, taş değirmeni ve elektronik değirmenlerin nasıl çalıştığını araştırmız." (8. Sınıf: 168).

Karşılama:

"Anadolu'da bayram da seyran da davulla başlar. Davul güm güm vurmamakça bayramın seyranın tadı mı olur? Düğün mü var, önce davul gelsin. Karşılama ve uğurlamaya davul gerek." (8. Sınıf: 151).

Minyatür sanatı:

"Sınıfa mikro minyatür sanatını uygulayabileceğiniz malzemeler (boya, fırça, taş vb.) getiriniz." (8. Sınıf: 103)

Ramazan gelenekleri:

"Bilirsiniz, Anadolu'da bir de Ramazan davulu vardır. Sahur yemeğine kaldırır. Anadolu insanı düşünüp taşınmış. Bir insanı tatlı uykusundan nasıl uyandırırız diye. O günlerde çalar saat yok. Kapıyı tokmakla dövmek de hoş değil. Tok bir sesle uyandırmak, uyandıktan sonra da eğlendirmek daha uygun demişler ve davulcuya bu görevi vermişler. Davulcu hem tokmak vurur hem söyler."

Tezhip sanatı:

"Minyatür sanatçıları, tezhip sanatçıları, yapmak istedikleri çizimi boyamadan önce, kurşun kalemle taslağını oluşturur." (8. Sınıf: 105)

Barana, sıra gecesı, yâren vb. geleneksel sohbet toplantıları:

"Bayram, seyran, düğün, derneklerin gür sesi davul hangi toplulukta görünse orası şenlenir, cümbüşlenir. Anadolu davul sesinde kendi sesini bulur. "Uykusuz düş, davulsuz cümbüş olmaz." demiş atalarımız." (8. Sınıf: 152)

UNESCO listesinde olup kitaplarda yer verilmeyenler:

Meddahlık, Geleneksel Sohbet Toplantıları, Tören Keşkeği Geleneği, Mesir Macunu Festivali, İnce Ekmek Yapma ve Paylaşma Kültürü: Lavaş, Katırma, Jupka, Yufka, Islık Dili'dir.

Kültür ve Turizm bakanlığı ulusal envanterinde olup kitaplarda yer verilmeyenler ise:

Meddahlık Geleneği, Tören Keşkeği Geleneği, Mesir Macunu Festivali, Nazar Boncuğu Geleneği, Aşure Geleneği, Sabantoy ve Tepreş, Sarıkeçililer ve Yayla Göçü, Islık Dili, Taş İşlemeciliği Geleneği, Ahilik, Arguvan Türküleri, Atma Türkü Geleneği, Barak Havaları, Bıçakçılık Geleneği, Boğaz Havaları, Bozrak Havaları, Cam Altı Resmi, Hayır Geleneği, Kaşenlik, Keçecilik Geleneği, Kilim Dokuma Geleneği, Kirvelik, Kispet Yapımcılığı, Köçeklik, Köroğlu Hikâyelerini Anlatma Geleneği, Köse Oyunu, Lületaşı İşleme Sanatı, Mayıs Yedisi, Yazmacılık Geleneği, Zeybeklik Geleneği, Oya Sanatı, Sepetçilik Geleneği, Seğmenlik Geleneği, Sinsin Oyunu, Telkâri Sanatı, Yağmur Duası

Törenleri, Arabaşı Geleneği, Çalgı Yapımcılığı, Çoban Bayramları: Koç Katımı, Saya, Döl Dökümü, Yünüm-Koyun Yüzdürme, Aşuk ve Maşuk, Bakırcılık Geleneği, Bar, Bastonculuk Geleneği, Cezayir Havaları, Çömlekçilik Geleneği, Edirnekâri Sanatı, Erguvan Bayramı, Ehram Geleneği, Çeyiz Geleneği, Çiğdem Pilavı, Deve Oyunu, Dış Hediği Geleneği, Hat Sanatı , Hoyrat , İpek ve İpek Böcekçiliği Kültürü, Kanaviçe İşleme Geleneği, Katı' Sanatı, Kına Gecesi, Kız Kaçırma Oyunu, Kukla, Kündekâri Sanatı, Macahel Şarkı Söyleme Geleneği, Mâni Söyleme Geleneği, Ölü Helvası Geleneği, Pekmez ve Şıra Yapımı, Saraçlık Geleneği, Sedef Kakma Sanatı, Şivlilik Geleneği, Talikacılık, Taziye Geleneği, Topaç, Üfleme Cam ve Beykoz İşİ Süsleme Sanatı, Yemenicilik Geleneği, Yorgancılık Geleneği, Zeytin ve Zeytinyağı Kültürü, İnce Ekmek Geleneği: Yufka ve Lavaş, Mersiye Geleneği, Mevliit Geleneği, Lokum Kültürü, Tahta Kaşık Geleneği, Geleneksel Zekâ ve Strateji Oyunu: Mangala/Göçürme, Geleneksel Mey Zanatkarlığı ve İcracılığı, Çay Kültürü'dür.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde araştırmanın bulgularına dayalı olarak ulaşılan sonuçlar ile önerilere yer verilmiştir. Betimsel özellik taşıyan bu çalışmada 6. ve 8. Sınıf Türkçe ders kitapları somut olmayan kültürel miras öğelerine yer verme açısından ele alınmıştır.

Uluslararası bir belge olan Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, koruma tedbirleri alınmasını, duyarlılığın artırılmasını, mirasa saygı gösterilmesini amaçlar. Nesilden nesile aktarılan bu miras topluluklara kimlik ve devamlılık duygusu aşulamakta ve kültürel çeşitliliğe katkıda bulunmaktadır.

Sözleşmenin 2. maddesinde "somut olmayan kültürel mirasın yaşayabilirliğini güvence altına alma" ifadesi olarak somut olmayan kültürel mirasın yeni nesillere aktarılmasını dolayısıyla da eğitimle ilişkisini belirtmektedir. Bu bakımdan Türkçe ders kitaplarında somut olmayan kültürel miras unsurlarına ne oranda yer verildiğinin belirlenmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmada 6. ve 8. Sınıf Türkçe ders kitaplarındaki somut olmayan kültürel miras unsurlarına ne oranda yer verildiği tespit edilmiştir. Buna göre UNESCO listesi ve Kültür bakanlığının ulusal envanterinde yer alan ve her iki sınıf kitabında yer alan unsurlar: Âşıklık Geleneği, Mevlevi Sema Töreni'dir. UNESCO listesi ve Kültür bakanlığının ulusal envanterinde yer alan ve sadece 6. Sınıfta yer alan unsur Karagöz'dür. UNESCO listesi ve Kültür bakanlığının ulusal envanterinde yer alan ve sadece 8. Sınıfta yer alan unsurlar: Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali, Geleneksel Çini Ustalığı, Alevi-Bektaşî Ritüeli Semah, Ebru: Türk Kağıt Süsleme Sanatı, Dede Korkut Mirası: Destan Kültürü, Halk Masalları ve Müzik, Nevruz'dur. Sadece Kültür bakanlığı ulusal envanterinde yer alan ve sadece her iki Sınıfta olan unsur Nasrettin Hoca'dır. Sadece Kültür bakanlığı ulusal envanterinde yer alan ve sadece 6. Sınıfta olan unsurlar: Halı Dokuma Geleneği, Cirit'tir. Sadece Kültür bakanlığı ulusal envanterinde yer alan ve sadece 8. Sınıfta olan unsurlar İmece, Ahşap Oymacılığı, Değirmen Kültürü, Karşılama, Minyatür Sanatı, Ramazan Gelenekleri, Tezhip Sanatı, Barana, Sıra Gecesi, Yâren vb. Geleneksel Sohbet Toplantıları'dır.

UNESCO listesinde olup kitaplarda yer verilmeyenler; Meddahlık, Geleneksel Sohbet Toplantıları, Tören Keşkeği Geleneği, Mesir Macunu Festivali, İnce Ekmek Yapma ve Paylaşma Kültürü: Lavaş, Katırma, Jupka, Yufka, Işık Dili'dir. Kolaç'ın

(2009) çalışmasında da ders kitaplarında Karagöz, geleneksel Türk süsleme sanatları, geleneksel seyirlik oyunlar, Hıdırellez, Nevruz gibi somut olmayan kültür öğelerine yer verildiği diğerlerinin ihmal edildiği tespit edilmiştir.

Kültür ve Turizm bakanlığı ulusal envanterinde olup kitaplarda yer verilmeyen doksan somut olmayan kültürel miras unsuru belirlenmiştir. Savaşkan'ın (2016) Türk Edebiyatı ders kitaplarını incelediği araştırmasında da bu araştırmaya benzer şekilde somut olmayan kültürel miras unsurlarına kitaplarda yeterince yer verilmediği bulgusuna ulaşılmıştır. Alan yazındaki çalışmalar (Alkış ve Oğuzoğlu, 2005; Copeland; 2004; Curtis ve Seymour, 2004; Hereduc, 2005; Yücel, 2006) kültürel mirasın korunmasında eğitimin önemine vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan Türkçe ders kitaplarında somut olmayan kültürel miras unsurlarına daha fazla yer verilmelidir.

Yeşilbursa'nın (2013) araştırmasında öğrencilerin somut kültürel eserleri geçmiş hakkında önemli bir bilgi kaynağı olarak gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Kültürel mirasa yönelik eğitimlerin olumlu tutum geliştirmeye etkisini inceleyen araştırmalarda (Curtis ve Seymour, 2004; Dönmez ve Yeşilbursa 2014) yapılan etkinliklerin öğrencilerin somut kültürel mirasa yönelik tutumlarını geliştirmede etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Aslan ve Ardemagni'nin (2002), araştırmasında da miras eğitimiyle öğrencilerin kültürel mirası korumanın onların sorumluluğu olduklarının farkına vardıkları belirlenmiştir. Yücel (2006) de kültürel mirası koruma konusunda eğitimin çok önemli olduğunu buna erken yaşlardan itibaren başlanması gerektiğini belirtmektedir. Eğitimde kullanılan ana materyal ders kitapları olduğu için özellikle somut olmayan kültürel mirasın yeni nesillere aktarılmasında kitaplar büyük önem taşımaktadır.

Somut olmayan kültürel mirasın korunmasında Türkçe öğretmenlerin tutumlarını ve ilgili etkinliklerin Türkçe dersi kapsamında uygulanabilirliğine yönelik araştırmalar yapılabilir. Gimenez, Guiz ve Listan'ın (2008), araştırmalarında kültürel miras eğitiminin bütün eğitim süreçleri ile bütünleştirilebileceğini, sosyo-doğal çevre hakkında eleştirel düşünmeyi cesaretlendirebileceğini tespit etmişlerdir. Patrick, (1989) ve Wilhelm, (2004) da kültürel miras eğitiminin disiplinler arası yapısına vurgu yaparak derslerle bağlantılı olarak verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu bağlamda ders kitaplarında kültürel miras unsurlarına yeterince yer verilmesi gereği ortadadır. Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda (2018) da her sınıf düzeyinde "Erdemler", "Millî Kültürümüz", "Millî Mücadele ve Atatürk" temalarının her sınıf düzeyinde işlenmesi zorunlu olduğu belirtilmiştir. Bu temaların doğrudan somut olmayan kültürel miras unsurlarıyla ilişkili olması, bu unsurların ders kitaplarındaki yerinin artmasını gerektirmektedir.

Araştırma bulgularına göre 6. Sınıf Türkçe ders kitabında 8. Sınıf ders kitabına kıyasla daha az somut olmayan kültürel miras unsuruna yer verildiği belirlenmiştir. Kültürel mirasın her sınıf düzeyinde önemli olmasından hareketle özellikle 6. Sınıf Türkçe ders kitabı bu bakımdan zenginleştirilmelidir. Dönmez ve Yeşilbursa'nın (2014) araştırmasında öğrencinin aktif olarak katıldığı çeşitli sınıf içi ve sınıf dışı etkinliklerinden oluşan kültürel miras eğitiminin öğrencilerin kültürel mirasa karşı

olumlu tutum geliştirmelerinde etkili olduğu belirlenmiştir. Bu bakımdan derslerdeki etkinliklerde kùltürel miras unsurlarına yer verilmesi önem taşımaktadır.

Sonuç olarak Türkçe dersinin kùltürel unsurlarla sıkı bir ilişki içinde olduğu unutulmamalı ve bu sebeple Türkçe ders kitaplarındaki metinlerde ve etkinliklerde somut olmayan kùltürel miras unsurlarına hak ettiği yer verilmelidir. Türkçe ders kitaplarında somut olmayan kùltür değerlerine yönelik bilinç ve farkındalığı arttıracak, düzeye uygun etkinliklere yer verilmesi ve Türkçe ders kitapları somut olmayan kùltür değerleriyle ilgili daha fazla ifadeler içeren metinlerle zenginleştirilmesi gerekmektedir. Ayrıca somut kùltürel mirasın korunması için farklı düzeydeki ders kitapları da incelenmelidir.

EXTENDED ABSTRACT

The term intangible cultural heritage has begun to be used with the convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage of UNESCO and has been conceptualized. Intangible Cultural Heritage is defined by UNESCO; as practices, representation, expressions, knowledge, skills which are defined by communities, groups and in some cases, individuals as part of their cultural heritages, and tools, instruments and cultural environments related to them. These elements which mainly depend on cultural diversity and human creativity are fields of heritage which can be reproduced and have continuity.

The Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage is an international document which aims at getting protection precautions to be taken within the framework of the fields in which the heritage taken into the focus becomes apparent, awareness at different levels to be raised, cultural heritage to be respected and societies to cooperate. It is accepted that this heritage instils a sense of identity and continuity to communities and groups by being transmitted from generation to generation and contributes to cultural diversity. The convention has a safeguarding perspective which is compatible with the continuity of the transmission within the mentioned framework and supporting human creativity.

The second article of the convention includes the term safeguarding which is defined as “ensuring viability of the intangible cultural heritage” identification, documentation, research, preservation and revitalization-as well as transmission from generation to generation through education inside and outside of school. The fact that intangible cultural heritage is preserved to the extent it is transmitted requires evaluating the agenda related to education and developing opportunities for education in a sense.

Starting from this point, the main purpose of this study is to investigate elements of intangible cultural heritage included in the Turkish language course books of grades 6 and 8. This study which tries to determine whether Turkish language course books (grade 6 and grade 8) fulfil the duty that they take is a qualitative research, and it has been evaluated through document review method. The reliability formula suggested by Miles and Huberman was used to calculate the reliability of the research. When the researcher and the field expert agreed, it was decided that the process of reliability ended.

In the research, the texts included in Turkish language (grades 6 and 8) course books were examined one by one, and the obtained findings were presented in tables with their frequencies. When it was necessary, the findings examined in the research were directly quoted. The elements which are involved in the list of UNESCO and Ministry of Culture, and included in the course books of both grades are:

The Aşıklık (minstrelsy) Tradition, The Sema Ceremony. The element which is included in the list of UNESCO and Ministry of Culture and which is only involved in grade 6 is Karagöz.

The elements which are included in the list of UNESCO and Ministry of Culture and which are only involved in grade 8 are: The Kırkpınar Oil Wrestling Festival, The Traditional Craftsmanship of Tile-making, Alevi- Bektashi Ritual, Semah, Marbling: Turkish Paper Decoration Art, The Heritage of Dede Qorqud: Epic Culture, Folk Tales and Music, Nawruz.

The element which is only included in the list of Ministry of Culture and in both grades is Nasreddin Hodja. The elements which are only included in the list of Ministry of Culture and grade 6 are: The Tradition of Carpet Weaving, Jereed, Lullaby. The elements which are only included in the list of Ministry of Culture and grade 8 are: Communal Work, Wood Carving, The Mill Culture, Karşılama(dance), Miniature Craft, Ramadan Traditions, Illuminated Manuscript, Barana, Sıra Night, Yaren etc. Traditional Sohbet Meetings.

The elements included in the list of UNESCO, but not included in the books are:

The Tradition of the Meddah (public storytelling), Traditional Sohbet Meetings, Ceremonial Keşkek Tradition, Mesir Macunu Festival, Flatbread making and sharing culture: Lavash, Katyrma, Jupka, Yufka, Whistled language.

The elements included in the list of Ministry of Culture, but not included in the books are:

Tradition of the Meddah (public storytelling), Ceremonial Keşkek Tradition, Mesir Macunu Festival, The Evil Eye Bead Tradition, Noah's Pudding Tradition, Sabantoy and Tepres, Sarıkeçili Yoruks and Highland Movement, Whistled language, The Stonework Tradition, The Ahi Brotherhood, Arguvan Folk Songs, Atma (spontaneous) Songs Tradition, Barak Unmetered Folk Songs, Cutlery Tradition, Bogaz Unmetered Folk Songs, Bozlak Unmetered Folk Songs, Reverse Glass Painting, The Tradition of Charity, The Rug Weaving Tradition, Kirvelik, Wrestler's Tights Making, Köçeklik (male dancing), The Tradition of Telling the Tales of Köroğlu, The Köse Game, The Art of Meerschaum Craftsmanship, May 7, The Tradition of Block Printing, The Zeybek Tradition, The Art of Embroidery, The Tradition of Basket Weaving, The Seymen Tradition, The Sinsin Game, The Art of Fligree, Prayer Ceremonies for Rain, The Arabaşı Tradition, Instrument-Making, Shephard's Bairams: mating of sheep, Saya (100 days after mating of sheep), döl dökümü (giving birth to a lamb), yünüm-koyun yüzdürme (a competition based on a shepherd's skills in making sheep swim across a pond), Aşuk and Maşuk, The Tradition of Copper Craft, Bar (dance), The Tradition of Walking Stick Making, Algerian Unmetered Folk Songs, The Tradition of Pottery, The

Art of Edirnekari, Erguvan(Judas-Tree) Bairam, The Tradition of Ehram, The Tradition of Dowry, The Meadow Saffron Pilaf, The Camel Game, The Tradition of Tooth Wheat, Calligraphy, Hoyrat (a kind of mani/Turkish poem), The Silk and Silkworm-breeding Tradition, The tradition of cross stitch, The Art of Katı', The Henna night, The Game of Eloping with a Girl, Puppet, The Art of Kündekâri, Macahel Song Singing Tradition, The Tradition of Singing Mânîs, The Tradition of Halva of the Dead, Molasse and Grape Juice Making, Mother-of-pearl inlaying, The Tradition of Şivrilik, Talika Making, The Tradition of Condolence, Peg Top, Glass blowing and Beykoz-Style Decorative Art, Kerchief Making, Quilting, Olive and Olive Oil Culture, Flatbread making: Yufka and Lavash, Marsiya Tradition, The Mevlit Tradition, The Turkish Delight Culture, The Wooden Spoon Making Tradition, Traditional Intelligence and Strategy Game:Mangala/Göçürme, Traditional Craftsmanship and Performing of Mey, The Tea Culture.

Originally, it is certain that language and literature courses which are learned at school are tightly associated with the development of a culture. Therefore, it should be known that literary works used in courses are not things belonging to a simple genre, and courses should be taught by considering the fact that they have effects, which continue for ages, and sociological, historical, cultural dimensions.

In reference to the findings, it is likely to express that it is necessary to include activities which will raise consciousness and awareness of intangible cultural values in Turkish language course books and are suitable for grades and to enrich Turkish language course books with texts involving more expressions related to intangible cultural values.

KAYNAKÇA

- Akhan, N. E. (2014). Sosyal bilgiler derslerinde somut olmayan kültürel miras öğretimi. *International Online Journal of Educational Sciences*, 6(3), 722-736.
- Alkış, S. ve Oğuzoğlu, Y. (2005). Ülkemiz koşullarında tarihi çevre eğitiminin önemini ve gerekliliğini artıran nedenler. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 347-361.
- Artun, E. (2000). Halk Kültürü ve Folklorun Türk Kültüründeki Yerine Kültürel Değişim ve Gelişim Açısından Bakış. *Adana Halk Kültürü Araştırmaları*, 2(4), 12-31.
- Aslan, Z. & Ardemagni, M. (2006). Introducing young people to the protection of heritage sites and historic cites. Erişim adresi: <http://www.icrom.org/>
- Bağcı, A.(2016). Somut olmayan kültürel mirasın aktifleştirilmesi problemi. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 167-173.
- Copeland, T. (2004). Heritage and education: A European perspective. The Hague Forum 2004 (pp. 18-22). Erişim adresi: <http://www.europanostra.org/documents/>
- Curtis, R.and Seymour, C. (2004). Louisiana heritage education program and heritage in the classroom: children's attitudes toward cultural heritage. *Journal of Social Studies Research*, 28 (2), 20-24.
- Hereduc. (2005). Heritage in the classroom: A practical manuel for teachers. Erişim adresi: <http://www.hereduc.net/hereduc/>
- Dönmez, C., & Yeşilbursa, C. C. (2014). Kültürel miras eğitiminin öğrencilerin somut kültürel mirasa yönelik tutumlarına etkisi. *Elementary Education Online*, 13(2), 425-442
- Ekici, Metin. (2004). Bir Sempozyumun Ardından: Somut Olmayan Kültürel Mirasın Müzelenmesi. *Millî Folklor*, 16(61), 5-13.
- Gimenez, J.E., Ruiz, R.M.A. & Listan, M.F. (2008). Primary and secondary teachers' conceptions about heritage and heritage education: A comparative analysis. *Teacher and Teacher Education*, 24, 2095-2107.
- Girard, F. (2017). "Yaşayan insan hazineleri" ulusal sistemlerin kurulmasına ilişkin kılavuzlar ilkeler (N. İçöz, Çev.). Erişim adresi:http://www.UNESCO.org.tr/dokumanlar/somut_olmayan_km/UNESCOYIH.pdf
- Gürçayır, S. (2011). Somut olmayan kültürel mirasın korunması sözleşmesi üzerine eleştirel bir okuma. *Millî Folklor*, 23(92), 5-12.
- Kolaç, E. (2009). Somut olmayan kültürel mirası koruma, bilinç ve duyarlılık oluşturmada Türkçe eğitiminin önemi. *Millî Folklor*, 21(82), 19-31.
- Kurin, R. (2004). Safeguarding intangible cultural heritage in the 2003 UNESCO Convention: a critical appraisal. *Museum International*, 56(1-2), 66-77.
- MEB Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı (2018). *Türkçe dersi (1- 8. sınıflar) öğretim programı ve kılavuzu*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Oğuz, Ö. (2007). UNESCO, kültür ve Türkiye. *Millî Folklor*, 73, 5-11.
- Oğuz, Ö. (2008). UNESCO ve geleneğin ustaları. *Millî Folklor*, 20(72), 5-10.
- Oğuz, Ö. (2008b). UNESCO ve insanlığın sözlü ve somut olmayan mirası başyapıtları. *Millî Folklor*, 20(78), 5-11.
- Oğuz, Ö. (2013). *Somut olmayan kültürel miras nedir?*. Ankara: Geleneksel Yayıncılık,
- Patrick, J.J. (1989). Heritage education in the school curriculum. Paper prepared for the National Trust for historic. preservation and the Waterford Foundation (Waterford, VA, November 16- 18, 1989), ERIC ED 315 333.
- SOKÜMKTB (2003). *Somut olmayan kültürel mirasın korunması temel belgeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Wilhelm, N. (2004). Voyage to the heart of the heritage: Our heritage explained to children. Heritage and education: A European Perspective, The Hague Forum 2004 (p. 25-27).
Erişim adresi: <http://www.europanostra.org/documents/>
- UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsilî Listesi. (t.y.).
<https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-Insanligin-Somut-Olmayan-Kulturel-Miras-Listesi/>
- Somut Olmayan Kültürel Miras Ulusal Envanteri. (t.y.). <https://aregem.ktb.gov.tr/TR-159257/somut-olmayan-kulturel-miras-ulusal-envanteri.html/>
- Yeşilbursa, Cemil Cahit (2013). Altıncı sınıf öğrencilerinin somut kültürel mirasa yönelik görüşleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(2), 217-229.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2011). *Nitel araştırma yöntemleri*. (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınları
- Yücel, E. (2006). Kültür varlıklarından korumacılık ve Türkiye gerçeği. *Yapı Dergisi*, 294, 112-116.

İncelenen Kitaplar:

- Ceylan, S., Duru, K., Erkek, G. & Pastutmaz, M. (2018). *Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe 6 ders kitabı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Mete G., Karaaslan M., Kaya Y., Ozan Ş. & Özdemir D. (2018). *Ortaokul ve imam hatip ortaokulu Türkçe 8 ders kitabı*. Ankara: MEB Yayınları.

MANZUM MENZİLNÂME TÜRÜNE BİLİNMEYEN İKİ ÖRNEK: PİRİZÂDE MEHMED SÂHİB VE SEYYİD MEHMED HÂKİM'İN MENZİLNÂMELERİ

TWO UNKNOWN SAMPLES OF VERSE MENZILNAME: MENZILNAMES OF PIRIZADE MEHMED SAHIB AND SEYYID MEHMED HAKIM

Zahide EFE* Öz

Klasik Türk edebiyatı geleneği dâhilinde vücut bulan mesâir, sahilnâme, seyahatnâme ve bilâdiyye gibi yerleşim yerleri hakkında yazılan türlerden biri de menzîlnâmelerdir. Menzîlnâmeler, çeşitli yerleşim yerleri arasında yapılan yolculuklarda konaklanan menziller hakkında kaleme alınmış eserlerdir. Edebiyatımızda bu türde yazılan eserlerin büyük bir çoğunluğu hac menzîlnâmesi olup hac yolculuğu esnasında konaklanan menziller hakkında bilgi vermektedir. Ancak Mehmed Sâhib ve Hâkim Efendi tarafından kaleme alınan ve çalışmamızın da mihverini oluşturan eserler, muhteva itibarıyla birer hac menzîlnâmesi olmayıp biri İstanbul-Selanik, diğeri ise İstanbul-Trapoliçe arasında yer alan menzilleri ihtiva etmektedir. Selanik Menzîlnâmesi Sâhib Efendi'nin (öl. 1162/1749) Selanik kadısı olarak atanması üzerine çıkmış olduğu yolculuktaki konakladığı menziller üzerine kaleme alınmıştır. Eser, kaside nazım şekliyle yazılmış olup 80 beyitten müteşekkildir. Şair, Küçükçekmece'den başlayarak Selanik'e kadar 22 menzilin ismini zikretmiştir. Trapoliçe Menzîlnâmesi ise 18. yüzyıl şair ve tarihçilerinden Hâkim Efendi (öl. 1184/1770) tarafından kaleme alınmıştır. Kıt'a nazım şekliyle yazılmış olan bu menzîlnâme, 17 beyittir. Eserde Çekmece'den başlayarak Trapoliçe'ye kadar olan 25 menzilin ismi ayrıntıya girilmeden sanatlı bir üslupla zikredilmiştir. Bu çalışmada öncelikle menzîlnâme türü ve bu türde yazılmış olan eserler hakkında bilgi verilmiş, ardından Selanik ve Trapoliçe menzîlnâmelerinin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durularak birtakım değerlendirmelerde bulunulmuştur. Çalışmanın sonunda ise iki eserin çeviri yazılı metnine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, Menzîlnâme,
Pirizade Mehmed Sâhib, Seyyid
Mehmed Hâkim

Keywords

Classical Turkish Literature,
Menzilname, Pirizade Mehmed
Sahib, Seyyid Mehmed Hakim

*Arş. Gör., Osmaniye Korkut Ata
Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
zahideefe@osmaniye.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1411-4557
Osmaniye / Türkiye

Gönderim Tarihi: 01/10/2020
Kabul Tarihi: 08/04/2021

Abstract

The Menzilnames are one of the genres written about settlements that came into existence within the Classical Turkish Literature tradition such as, mesair, sahilname, seyahatname and biladiyye. Menzilnames are works written about the destinations which are accommodated in during the travels between various settlements. Most of the works written in the genre in our literature are pilgrimage menzilname and provide information about the destinations where they accommodated during the pilgrimage. However, the works written by Mehmed Sahib and Hakim Efendi and forming the pivot of

our work are not pilgrim menzilname in terms of content, but one of them includes the destination between İstanbul and Thessaloniki, and the other one includes the destination between İstanbul and Tripoli.

The Menzilname of Thessaloniki was written on the destinations that Sahib Efendi (d. 1162/1749) had accommodated his journeys after he was appointed as the Kadi (Ottoman judge) of Thessaloniki. The work was written in ode style and consists of 80 couplets. The poet mentioned the names of 22 destinations starting from Küçükçekmece to Thessaloniki. The Menzilname of Tripoli was written by Hakim Efendi (d. 1184/1770) who is an 18th century poet and historian. The menzilname is written in verse style, consists of 17 couplets. In the work, the names of 25 destinations from Çekmece to Tripoli are mentioned in an artistic style without giving details. In this study, firstly, information about menzilname genre and the works written in this genre was given; and then some evaluations were made by focusing on the form and content features of the Thessaloniki and Tripoli destinations. At the end of the study, the translated text of the two works was included.

Giriş

Menzil kelimesi “*yolculuk esnasında bir konağa konma, inme*” (Şemseddin Sami, 2005, s. 1457) anlamına gelen Arapça nüzûl kelimesinden türemiş olup “*esnâ-yı seyr ü seyâhatte gece nüzûl olunan yer, konak*”, “*iki konak arası bir konak yol, merhale*”, “*ikâmet olunan yer, mesken, ikâmetgâh*”, “*posta tatarı beygirlerinin bulunduğu mahal, tatar konağı, posta veya menzil beygirleri*”, “*kast ve niyet edilen son mahal*” (Şemseddin Sami, 2005, s. 1414) gibi manalara gelmektedir. Tarih alanında ise terim olarak “*kervanların ve posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri yahut geceyi geçirmek üzere konakladıkları bina ve han yerinde kullanılan bir tabirdir*” (Pakalın, 1993, s. 479).

Yollar ve yol sistemi, bugün olduğu gibi, tarih boyunca, bütün devletler için daima büyük bir önem taşımıştır. Zira ticari ve ekonomik faaliyetler, haberleşme işleri, nakil ve askerî gayelere hizmet gibi hususlar, düzenli bir yol sistemiyle gerçekleşebilmiştir. Bu bakımdan, Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarında çok geniş bir coğrafyaya yayılmış bulunan Osmanlı Devleti, gerek Anadolu’da, gerekse Rumeli’de ana yollar ve bunlara bağlı lüzumu kadar tali yol yaparak, bunlar üzerinde ise emirlerin ve diğer haberleşmenin çabuk ve emin bir şekilde yerine ulaştırılması ve tebliği için, arazinin durumuna göre çeşitli mesafelerde konak yerleri (=menzilhâne) tesis etmiştir. Menzil noktaları aynı zamanda ordunun sefer sırasında ihtiyaç duyduğu iaşenin temininde ve konaklamasında da kullanılmış olup, bu bakımdan Osmanlı Devleti’nin askerî, sosyal ve ekonomik hayatında tabii olarak önemli bir yer kazanmıştır (Halaçoğlu, 2014, s. IX).

Osmanlı Devleti’nde bu gayelerle tesis olunan menzillerin üzerinde kurulduğu yollar, ana ve tali olmak üzere iki kısımda mütalâa edilmiştir. Ana yollar Anadolu ve Rumeli’de üçer kol hâlinde bulunmaktaydı ki, bunlar sağ, sol ve orta kol olarak isimlendirilmişlerdir. Ana hatlarıyla bunlardan Anadolu sağ kolu, Üsküdar- Gebze- Eskişehir- Akşehir- Konya- Adana- Antakya yolu ile Haleb ve Şam güzergâhını takip eden hac yolunu; orta kol, Üsküdar- Gebze- İznik- Bolu- Tosya- Merzifon- Tokat- Sivas- Hasan Çelebi- Malatya- Harput- Diyarbakır- Nusaybin- Musul- Kerkük güzergâhını takiben Bağdad-Basra yolunu; sol kol, orta kolla Merzifon’a kadar aynı güzergâhı takip edip, buradan Lâdik- Niksar- Karahisar-ı şarkî- Kelkit- Aşkale- Erzurum- Hasankale yoluyla Kars’a ve müteakiben Tebriz’e ulaşan Tebriz yolunu meydana getirirdi. Rumeli cihetinde ise yine sağ kol, İstanbul’dan, Vize- Kırkkilise- Prevedi- Karasu- Babadağı- İsakcı- Akkırman yolu ile Özi ve Kırım’a; orta kol, İstanbul- Silivri- Edirne- Filibe- Sofya- Niş- Yagodina üzerinden Belgrad’a uzanmaktaydı. Sol kol ise, İstanbul-Tekirdağ- Malkara- Firecik- Dimetoka- Gümölcine- Pravişte- Lankaza- Yenişehir (Larissa)- İzdin yolu ile İstefe (Tebai)’ye ulaşmaktaydı (Halaçoğlu, 2014, s. 4-5). Bu yollar üzerinde 3 saatten 18 saat mesafeye kadar uzaklıkta menzilhâneler tesis edilmişti (Halaçoğlu, 1995, s. 166).

Şehirler ve yerleşim yerlerinin sahip oldukları birtakım özellikler klasik Türk edebiyatı şairlerinin şiirlerine ilham kaynağı olmuştur. Divan şairleri içinde yaşadıkları, gezip gördükleri ya da memuriyet icabı gittikleri yerleşim yerleri hakkında çok sayıda eser kaleme almışlardır. Bu kullanımlar bazen beyit düzeyindeki örneklerde bazen de başlı başına bir tür olan şehrengiz, semtiyye, mesâir, sahilnâme,

seyahatnâme, bilâdiyye ve menzîlnâme gibi müstakil türler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu türler arasında yer alan menzîlnâmeleri, farklı yerleşim yerleri arasında yapılan seyahatlerde yolcuların konakladıkları mekânları veya yerleşim yerlerini konu edinen manzum veya mensur eserler¹ olarak tanımlamak mümkündür (Kaplan, 2020, s. 153).

Edebiyatımızda menzîlnâme türünde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu hac kervanlarının yolculukları esnasında konakladıkları menziller hakkında yazılmıştır. Hac menzîlnâmesi olarak adlandırılan bu eserlerde menzillerin fiziksel özellikleri ile birlikte konaklama imkânları hakkında bilgiler verilmektedir; ancak verilen bu bilgiler oldukça sınırlıdır. Bu eserler genellikle hacıların yol güzergâhlarını, konaklama ve oturma menzillerini tanıtarak, hac yolculuğunun nasıl yapıldığına dair bilgileri ihtiva etmektedirler. Bu menzîlnâmelerin tertibinde her bir menzilin ismi başlık olarak yazılmakta, bu başlıklar altında da öncelikle anlatılan menzilin bir öncesine olan mesafesi saat cinsinden belirtilmektedir. Daha sonra ise menzilin idari durumu, menzilde bulunan cami, mescit, han, hamam vb. ortak kullanım alanları hakkında bilgiler verilerek, bunların isimleri, banileri ve bazı yapı özellikleri anlatılmaktadır. Ayrıca menzillerde bulunan ziyaretgâh ve türbelerin isimleri verilmekte, menzilin dikkat çeken önemli özellikleri ile bölge hakkında anlatılan rivayetlerden de bahsedilmektedir. Bunun yanında, bu eserleri kaleme alan hacılar, bizzat başlarından geçen ve şahit oldukları olaylardan ziyade, geçtikleri ve gördükleri yerlerde hacıların ihtiyaç duyabileceği su ve diğer emtianın bulunup bulunmadığı hususunda da bilgiler sunmaktadırlar (Sak ve Çetin, 2005, s. 210).

Edebiyatımızda menzîlnâme türünde kaleme alınan eserler manzum, mensur ve manzum/mensur şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu türde yazılan manzum eserler şunlardır: *Sulhî-Der-beyân-ı Aded-i Menâzil-i Hicâz* (Donuk, 2017, s. 89-104), *Bahrî-Üsküdar'dan Şâm'a Kadar Konaklar* (Coşkun, 2002, s. 15-16), *Servet-Manzum Hac Seyahatnâmesi* (Donuk, 2017, s. 13-38), *Hacı Seyyid Hasan Rızâî-Tuhfetü'l-Menâzil-i Ka'be* (Coşkun, 2002, s. 16-17), *Seyyidî-Menâzilü'l-Hacc* (Donuk 2020: 128-31), *Nâtık-Tuhfetü'l-Haremeyn* (Aksoyak, 2012, s. 10-14), *Vahîd Mahtûmî-Mora Menzil-nâmesi* (Üngün, 1965, s. 101-116), *Bosnalı Muhlis-Delîlü'l-Menâhil ve Mürşidü'l-Merâhil* (Coşkun, 2007, s. 30-31), *Cûdî-Merâhilü Mekke Mine'l-Şâm* (Koyuncu, 2017, s. 177-219), *İsmet İbrahim Bey, Menâzilü'l-Haleb* (Kesik, 2019, s. 502), *Kâmil-Menâsik-ı Hacc* (Elgün, 2005, s. 5-19), *Vâkîf-Haleb Menâzil-nâmesi* (Kaplan, 2020, s. 213-232), *Fethî, Vâsf-ı Menâzil* (Kaplan, 2020, s. 149-175).

Bahsi geçen menzîlnâmeler içerisinde Vâkîf'ın *Haleb Menâzil-nâmesi*, İsmet İbrahim Bey'in *Menâzilü'l-Haleb* adlı eseri ve Vahid Mahtûmî'nin *Mora Menzil-nâmesi*

¹ Menzîlnâmeler aynı zamanda eski okçulukta atış rekoru kırılması üzerine yazılan şiirlerdir. Okçuluk eski dönemlerin başlıca sporlarından olup menzil, okçulukta "atım" ve "mesâfe"dir. Atış törenlerinde bir ok ustasının kırdığı yeni rekorun kanıtı ve halka teşhiri için okun düştüğü yere menzil taşı dikilirdi. Özellikle devlet görevlileri ve askerler arasında yaygın olan bu gelenek sonucu, orduda tüfek kullanılmasından sonra kurşun atma talim, idman ve yarışmaları düzenlenir olmuştur. Menzîlnâme bu atış törenlerinden bahseden bir şiir türü olup daha çok kıt'a nazım şekli ile yazılırdı (Pala, 2012, s. 306).

haricindeki eserler hac menzîlnâmesi olup hac seyahati esnasında konaklanılan menzilleri ihtiva etmektedir.

Seyyid Yahya Vâkîf ve İsmet İbrahim Bey eserlerini Halep kadılığına atanmaları üzerine buraya gitmek üzere çıkmış oldukları yolculuktaki konakladığı menziller üzerine kaleme almışlardır. Vahid Mahtûmî ise eserinde Mora Seferi sırasında Mora Yarımadası'na doğru ilerlerken III. Ahmed'in uğradığı menziller hakkında bilgi vermektedir.

Çalışmamızın mihrini oluşturan Mehmed Sâhib Efendi ve Hâkim'in menzîlnâmeleri ise muhteva itibarıyla hac menzîlnâmesi olmayıp biri İstanbul-Selanik diğeri ise İstanbul-Trapoliçe arasında yer alan menziller üzerine kaleme alınmıştır. Her iki eserin ortak noktası Rumeli coğrafyasında yer alan menzilleri ihtiva etmeleridir. Aşağıda Mehmed Sâhib Efendi ve Seyyid Mehmed Hâkim Efendi tarafından kaleme alınan menzîlnâmelerin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durularak eserlerin çeviri yazılı metnine yer verilmiştir.

1. Selanik Menzîlnâmesi

1.1. Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Mehmed Sâhib Efendi, 1085/1674 yılında İstanbul'da doğmuştur. Dergâh-ı âlî yeniçeri ağalarından Pîrî Ağa'nın oğludur. Babasına nisbetle Pîrîzâde² sanıyla tanınmıştır. Devrinin önemli âlimlerinden Şeyh Süleyman Efendi, Tahir Efendi ve Bursalı İshak Efendi'den ders almıştır. Şeyhülislam Mirzazâde Şeyh Mehmed Efendi'nin hizmetinde bulunmuş ve Sultan II. Mustafa devrinde mülazemet almıştır. Bir müddet Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin kitapçılık hizmetini yapmış ve onun tavassutuyla Daltaban Mustafa Paşa'ya imam olmuş, daha sonra da Râmi Mehmed Paşa'ya imamlık yapmıştır (Özcan, 2007, s. 288; Altunsu, 1972, s. 128; Şemseddin Sâmî, 1314, s. 1586).

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, yaşamı boyunca önemli görevler ifa etmiştir. Sâlim Efendi'nin *Tezkiretü's-Şu'arâ* adlı tezkiresi ile *Sicill-i Osmânî*'de Mehmed Sâhib'in yaptığı görevlerle ilgili bilgiler mevcuttur. Mehmed Sâhib Efendi, 1113/1701'de ibtidâ-i hâric payesiyle Âlicân Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır. Ardından sırasıyla İbrahim Ağa, 1120/1708'de Halil Paşa, 1123/1711'de Abdullah Ağa, 1124/1712'de mûsile-i Sahn pâyesiyle Hâfız Paşa ve Koca Mustafa Paşa, 1127/1715'de Haydar Paşa, daha sonra Tophane'de Kılıç Ali Paşa, 1131/1719'da Kalenderhâne ve Şehzade medreselerinde müderrislik yapmıştır. Menteşzâde Abdürrahim Efendi'nin şeyhülislamlığı döneminde Evkâf-ı Haremeyn müfettişliği yapmış ve bir süre Mahmud Paşa Mahkemesi'nde naiblik görevini yürütmüştür (İnce, 2018, s. 284).

1135/1723 yılında Selanik kadısı olan Mehmed Sâhib Efendi, 1140/1727-28'de ikinci sultan imamlığına ve şehzade hocalığına getirilmiştir. 1141/1729-30'da Bursa kadılığına tayin edilmiş ve aynı yıl içinde Mekke payesi almıştır. 1143/1730-31'de birinci sultan

² Pîrîzâdeler hakkında bk. Kılıç, H. (2018). *Şeyhülislam Ailelerinin Kültür ve Sanat Alanına Katkıları*. Ankara: Tobb Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.; Özcan, T. (2008). *Nesiller Boyu Üsküdarlı Bir Şeyhülislam Ailesi: Pîrîzâdeler*. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V 1-5 Kasım 2007* (s. 379-390). İstanbul: Üsküdar Belediyesi.

imamlığına getirilmiştir. Aynı sene İstanbul kadılığı verilmiş ve Anadolu payesi almıştır. 1146/1733'te Anadolu kazaskeri olmuş, 1149/1736-37'de Rumeli payesi almıştır. 1150/1737'de Rumeli kazaskeri olduysa da 1151/1739'da azledilmiştir. 1156/1743 yılında ikinci defa Rumeli kazaskeri olmuş, 1158/1745 tarihinde ise Feyzullah Efendizâde Seyyid Mustafa Efendi'nin yerine şeyhülislamlığa tayin edilmiştir. Bir yıl kadar şeyhülislamlık yaptıktan sonra 1159/1746 tarihinde hastalanması üzerine azledilmiştir. Haziran-Temmuz 1746'da hacca gidip dönmüş ve Üsküdar'da ikamet ederken 1162/1749 yılında vefat etmiştir (Akbar, 1998, s. 1435-36). Üsküdar'da Karacaahmet mezarlığında babasının kabri yanına defnedilmiştir (Özcan, 2007, s. 288-90; Yavuz ve Özen, 1972, s. 296; Altun, 1972, s. 129).

Kaynaklarda Mehmed Sâhib Efendi'nin edebî kişiliği ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Safâyî, onu devrinin şairleri arasında göstermiş ve nâzikâne şiirleri ile ustaca sözleri olduğu bilgisine yer vermiştir (Altun, 1989, s. 469). Şemseddin Sâmî ise onu âlim ve edip bir zat olarak tanıtmış ve Arapça, Farsça ve Türkçe üç dilde şiirlerinin olduğunu kaydetmiştir (1314, s. 1587).

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin beş kaside, on üç tarih, bir muhammes, dördü Farsça yüz on yedi gazel, bir kıta, üç rubai ve yirmi dört matla'ını muhtevi *Dîvân'ı* dışında *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn, El-Lum'a fî Ahvâli'l-Mut'a, Kitâbü's-Siyâse* adlı eserleri bulunmaktadır.

Ayrıca Pîrîzâde'nin bazı kitaplara talikat ve haşiyelerinin bulunduğu, Arapça, Farsça ve Türkçe şiir ve nesirlerinin olduğu kaydedilir. Bursalı Mehmed Tahir ile İsmet Parmaksızoğlu Pîrîzâde'nin *Şerhü'l-Eşbâh* isimli fıkha dair bir eserinden daha bahsederlerse de söz konusu eser, Mekke Müftüsü Pîrîzâde İbrahim'in (öl. 1099/ 1688) Zeynüddin İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* adlı eserine yazdığı *'Umdetü zev'il-beşâ'ir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-neza'ir* isimli haşiyesidir (Özcan, 2007, s. 288-90).

1.2. Selanik Menzîlnâmesi Hakkında

Eserin şu an için tespit edilen iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bu yazma nüshalardan ilki İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3494 numaralı şiir mecmuasının 279b-280b sayfaları arasında yer almaktadır. Eser, çift sütun halinde 8 satır ve nesih hat ile yazılmıştır. Menzîl isimlerinin üzerleri vurgulanmak amacıyla çizilmiştir. Bu nüsha eksik olup toplam 48 beyitten müteşekkildir. Menzîlnâmenin başlığında "*Kasîde-i 'Osmân Efendi ez-Ta'dâd-ı Memâlik-i İslâmiye*" başlığı bulunmaktadır. Osman Sâhib Efendi (öl. 1183/1170), Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin oğlu olup 1150/1738-39 yılında Selanik kadılığı yapmıştır. Ancak menzîlnâmede yer alan bilgilerden eserin müellifinin Mehmed Sâhib Efendi olduğu ve müstensih tarafından eserin sehven oğlu Osman Sâhib Efendi'ye nisbet edildiği anlaşılmaktadır.

Eserin ikinci nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1333 numaralı şiir mecmuasının 44b-45b sayfaları arasında yer almaktadır. Eser, üç sütun hâlinde 9-11 arası değişen satırda ve nesih hat ile yazılmıştır. Bu nüshadaki beyit sayısı 80'dir. Menzîlnâmenin başında "*Kasîde-i Sâhib Efendi Hazretleri*" başlığı yer almaktadır. Başlıkta kırmızı, metinde ise siyah mürekkep kullanılmıştır. Bu nüshada

rutubetlenmeden dolayı mürekkep dağılmaları olmuş ve bilhassa 45a sayfasında yer alan birkaç beyit okunamaz hâle gelmiştir.

İsmi muhtevasına göre tarafımızca tayin edilen *Selanik Menzîlnâmesi*'nin müellifi, Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'dir. Sâhib Efendi, eserine kendisini Selanik kadılığına atayan döneminin sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (öl. 1143/1730) övgüsü ile başlamaktadır. Daha sonra ise Damat İbrahim Paşa'nın kendisini Selanik kadılığına atadığını ve buraya giderken geçtiği menzilleri birer birer kaleme aldığı dile getirir:

Tevcîh idüp kazâ-yı Selânîki ba'd-ezân
Gül-ğand-ı luğfin itdi mükerrer 'ağâ baña (b. 23)

Kılsun keşîde silk-i sūfûra birer birer
Geşt itdigüm menâzili ser-kilk-i hoş-edâ (b. 26)

Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi, 1135/1723 yılında Selanik kadılığına atanmıştır. Şair, menzîlnâmesinde mübarek bir gün olan cuma günü yola çıktığını ve o gün Şehzade Numan Han'ın dünyaya geldiğini dile getirir. Şehzade Numan Han, III. Ahmed'in oğlu olup 1135/1723 tarihinde dünyaya gelmiştir (Altuner, 1989, s. 695). Bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda *Selanik Menzîlnâmesi*'nin de 1135/1723 tarihinde cuma günü yazılmaya başlandığını söylemek mümkündür.

Rûz-ı sa'îd cum'a idi âsitânededen
Çıkdum hezâr hasret ile dîde-der-kağâ (b. 27)

Nu'mân Hân hazret-i şeh-zâde-i necîb
Olmuşdı mehd-i 'âleme ol günde rû-nümâ (b. 28)

Kaside nazım şekliyle yazılan *Selanik Menzîlnâmesi*, toplam 80 beyitten müteşekkildir. Aruzun *me'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Eser, kaside nazım şekliyle yazılmış olmakla birlikte nesib/teşbib, girizgâh, tegazzül, fahriye, dua gibi bölümleri olmadığı için kaside nazım şeklinin sahip olduğu klasik düzenden uzaktır.

Eserde, Küçük Çekmece'den başlayarak sırasıyla Silivri, Çorlu, Tekirdağ, İnceik, Malkara, Keşan, İpsala, Ferecik, Mekri, Ulufeci, Gümölcine, Yenice, Sarı Şaban, Kavala, Pravişte, Rahova, Siroz, Vetrine, Haydarlı, Araplı ve Selanik olmak üzere toplam 22 menzilin ismi zikredilmiştir.

Mehmed Sâhib Efendi, bu menzillerden sadece Tekirdağ, Siroz ve Selanik menzillerinin tavsifinde bulunmuş; diğer menzillerin ise sadece isimlerini zikretmekle yetinmiştir.

Yapılan bu tavsiflere göre Tekirdağ menzili; insanda ferahlık hissini arttıran ve gönül açan bir menzildir. Suyu ve havası güzel, çok hoş olan bu yerde boylu poslu, genç güzeller vardır:

Tekfûr Tağı menziline itdük irtihâl
Bulduğ o cây-ı dil-keşi gâyet ferah-fezâ
Âb u hevâsi hoş katı ra'nâ mağal imiş

Ol cāy-ı hurrem [ü] o me 'vā-yı aşdıkā³

Bālā büleñd tazelere cümle şeh-levend

Kākülleri kemend [ü] saht-bend-i iştiḥā (b. 35-37)

Siroz menziline üç gün ikamet ettiklerini belirten şair, bu menzilde çok rahat ettiklerini dile getirir. Bu menzilin havası ve suyu temiz olup gönle ferahlık vermektedir. Güzelleri ise iyi huylu, işveli ve naziktir:

Sirōz menziline se rûze muḳīm olup

İtdük o nev-'arūs-ı memālikde çok şafā

Āb u hevāsı şāf u güşāde vü hoş durur

Dil-berleri müselleḡ ü hoş-ḡūy [u] şūḡ-edā

Nāzendegān u 'işve-gerān u perī-ruḡān

Sīmīn-berān u cilve-fürüşān [u] dil-rübā (b. 52-54)

Şair, son menzil olan Selanik'e vardığında kendisini karşılamaya gelenlerin gelişini tebrik edip kutladıklarını ve kadılık hizmetine başladığını dile getirir:

İrdük selāmet ile Selanik şehrine

Olduḡ ḡükümet ile şerefmend [ü] i 'tilā

Müstakbilīn karşı gelüp cümle itdiler

Resm-i ḡadīm tehniye-i maḡdemi edā

İtdük şürū'-ı ḡizmet-i şer'-i muḡahhara

Der-piş idüp tevekkülü tevfiḡi muḡtedā (b. 59-60)

Daha sonra şair, Selanik'in kalesi ve baruthanesini dörder beyitle tavsif eder. Tavsifi yapılan Selanik Kalesi ve Yedikule hakkında 17. yüzyılda kaleme alınan *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*'nde şu bilgiler yer almaktadır: "Akdeniz'in Rumeli kıyısında uzunluğu 100 mil bir körfezin batı tarafı nihayetinde bulunup o körfezin bir kumsal pâk limanı kenarında, iç kalesi bir topraklı ve kayalı yüksek tepe üzerinde üçgen şekilli, şeddadi beyaz taş sağlam bir hisar, dayanıklı bir surdur. Kale içi 6 kat bölme hisardır ve 6 adet hisar dizdarı ağalığıdır. Evvelâ bir kat bölme hisarı büyük şehir kalesidir. İkinci kat hisarı Vardar Kalesi'dir. Üçüncü katı Kelemerye ağalığıdır. Dördüncü bölmesi Yedikule Kalesi'dir. Beşinci bölmesi Kuşaklı Kule hisarıdır. Altıncı kat bölmesi Tophane Kalesi ağalığıdır. Bu 6 adet bölme hisarın birer kapılarından başka 2 kapı da Yedikule'nin aşağı şehre inecek 2 adet demir kapısı vardır ama yalın kat kapılardır. Lâkin 30'ar arşın yüksek duvarları vardır. Yedikule'nin dış kapısı önünde aşağı şehre ve denize nazır bir irfan yuvası yüksek köşkü vardır. Bütün gelen geçen, gezip dolaşan âşıklar, kara ve deniz seyyahları o Havarnak dinlenme köşkünde toplanırlar. Gerçekten de cihannüma yüksek, ibretlik bir dinlenme yeridir" (Kahraman, 2011, s. 143-148).

Selanik Kalesi ve Yedikule'nin sahip olduğu bu özellikler, *Selanik Menzilmâmesi*'nde de tavsif edilmektedir. Şair aşağıdaki beyitte, Selanik Kalesi'nin gökyüzüne kadar çıktığını ve kubbesine bakışların erişemeyeceğini dile getirir:

Ser-ber-keşide ḡal'a-i zātü'l-burūc kim

Olmaz kemendimüz nazar-ı ḡāḡına resā (b. 62)

³ Bu mısra vezne uymamaktadır.

Şair, Nebe' Suresi'nin 12. ayetinden iktibas yaptığı aşağıdaki beyitte ise Yedikule'yi yedi göğe, kale vurucu topları da yedi başlı ejderhaya benzetmiştir:

Seb'-i şidâda⁴ hem-ser olup heft-ķullesi
Her tōb-ı ķal'a-kūbı yedi başlı ejdehā (b. 63)

Aşağıdaki beyitte ise şair, kale kemerlerinin sağlamlığını dile getirdikten sonra kale duvarlarını gökyüzünün kubbesine benzetmiştir:

Tāk-ı niṭāk-ı muḥkem-i cevzāya muttaşıl
Bārūları muvāzī-i ser-ķulle-i semā (b. 64)

Menzilnâmede Selanik'le ilgili mevzubahis edilen mekânlardan biri de Selanik Baruthanesi'dir. *Evlîya Çelebi Seyâhatnâmesi*'nde Baruthane, Selanik'in ibretlik yapıları arasında zikredilmiş ve şu şekilde tavsifi yapılmıştır: "Bunlardan görülmeye değer bir baruthanesi var ki bütün çarklarını atlar çevirip gece gündüz siyah barut dövülür. İbretlik çarkları sanki çark-ı felektir, gök gürültüsü gibi sesi bir hayli uzak mesafeden duyulur. 300 kadar neferleri, emini ve ağaları vardır." (Kahraman, 2011, s. 161).

Mehmed Sâhib Efendi de *Menzilnâme*'sinde Baruthane'nin şaşılacak bir fabrika olduğunu ve sürekli gürültülerin yankılandığını belirtir. Sürekli devreden çarklarını feleğin çarkına benzetererek her birinin savaş ateşinin körükleyicisi olduğunu dile getirir:

Bārūt-hânesi de 'aceb kârgâh imiş
Tâb-âver olmada girih-i nâra dâ'imâ (b. 67)

Mânend-i çarḥ-ı çarḥaları devr idüp müdâm
Her biri oldı minfaḥa-i âteş-i vegâ (b. 69)

Menzilnâme'sinde edebî ve sanatlı bir üslup kullanmayı tercih eden Mehmed Sâhib Efendi'nin bazı beyitlerde tevriye ve cinas gibi söz sanatlarından da istifade ettiği görülmektedir. Aşağıdaki beyitte şair, se-rûze (سه روزه) kelimesini, Arap alfabesindeki yazılışından istifade ederek Siroz menziline çağrıştıracak şekilde kullanmıştır:

Sirōz menziline se rûze muķim olup
İtdük o nev-'arūs-ı memâlikde çok şafâ (b. 52)

Aşağıdaki beyitte ise şairin Mekri menzili ile mekr kelimesinin kullanımında cinas sanatından istifade ettiği görülmektedir:

Mekr eyler imiş 'âşıkâ Mekri güzelleri
Bir gice olduķ anda da pā-beste-i hevâ (b. 44)

2. Trapoliçe Menzilnâmesi

2.1. Seyyid Mehmed Hâkim Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Kaynaklarda Seyyid Mehmed Hâkim b. Halil (Müstakimzâde, 1928, s. 408), Seyyid Mehmed Hâkim Efendi (Çiftçi, 2017, s. 79), Es-Seyyid Mehmed Efendi bin Halil (Arslan, 2003, s. 60), Hâkim Seyyid Mehmed Efendi (Yaman, 2003, s. 132) gibi farklı şekillerde zikredilen şairin asıl ismi Mehmed'dir. İstanbul'da doğmuştur (Çiftçi, 2017, s. 79; Yaman, 2003, s. 132).

⁴ Ve beneynâ fevkaküm seb'an şidâdâ: "Üstünüze yedi sağlam bina çattık." (Nebe', 78/12).

Şairin doğum tarihi belli değildir. Ancak *Hâkim Tarihi*'nde şair, 1130/1717-18 yılında Yanyavî Es'ad Efendi'den (öl. 1143/1731) medresede ders aldığı bilgisini vermektedir. Bu bilgiden hareketle Hâkim'in 1600'lü yılların sonu veya 1700'lü yılların başında doğduğu tahmin edilmektedir (Güngör, 2019, 54).

Dönemin ünlü âlimlerinden Yanyalı Esad Efendi ve Bursalı İsmail Hakkı Efendi'den ders almıştır. Hat ilmi ile de meşgul olan Seyyid Hâkim, sülüs ve nesih hatlarını İsmail Efendizâde Abdi Efendi'den öğrenmiş, *Devhatü'l-Küttâb* müellifi Suyolcuzâde Mehmed Necib'den ise kitabet icazeti almıştır. İlk olarak Sadâret Mektûbî Kaleminde görev yapan Hâkim, daha sonra hâcegân sınıfına geçmiş ardından da silâhdar kâtibi olmuştur (Müstakimzâde, 1928, s. 408; Çiftçi, 2017, s. 79; Yavuz ve Özen, 1972, s. 149).

Suyolcuzâde, Hâkim'in Sadrazam Mektupçuluğu Halifeliğine geçmeden önce uzun müddet Mısır'da bulunduğu ve Sultan I. Mahmud zamanında İstanbul'a geri döndüğü bilgisini vermektedir (Yaman, 2003, s. 133). Hâkim, *Tarih*'inin bir yerinde ise 1143/1730-31 yılında Mısır'daki veba salgınından bahsederken kendisinin Mısır Valisi Ebubekir Paşa'nın Divan Kâtipliği görevini ifa ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Mısır'daki görevinin dışında Hâkim'in *Tarih*'inde yer alan bir başka ifadesinden Selanik Valisi Seyyid Mehmed Paşa'nın yanında görevlendirildiği ve orada bir ay kaldığı anlaşılmaktadır (Güngör, 2019, s. 58).

Hâkim, Sadrazam Mektupçuluğu Halifesi iken 1155/1742 tarihinde Tersane-i Âmire Riyaset Vekâleti görevine getirilmiştir (Afyoncu, 1999, s. 110-11). Süleyman İzzi Efendi'nin Mekke'ye gitmesi üzerine ise, 1166/1753 tarihinde onun yerine Vakanüvis olarak atanmıştır (Güngör, 2019, s. 58). Bu görevini sürdürürken 1166/1753'te haslar mukâtaacısı, 1172/1759'da cebeciler kâtibi, 1174/1761'de sipahiler kâtibi, 1176/1763'te ise maliye tezkirecisi tayin edilmiştir. 1180/1766'da ikinci defa cebeciler kâtipliğine getirilen Hâkim'in son resmî görevi küçük ruznamecilik olmuştur (İlgürel, 1997, s. 189-190).

Kaynaklarda Hâkim'in vefat tarihi ile ilgili çelişkili bilgiler yer almaktadır. Ancak *Hâkim Tarihi* üzerinde çalışma yapan Tahir Güngör tarafından tespit edilen tereke kaydı sayesinde ihtilaf ortadan kalkmış ve şairin 1184/1770 yılında vefat ettiği kesinleşmiştir (2019, s. 62).

18. yüzyılın önemli şair ve tarihçilerinden olan Seyyid Hâkim Efendi'nin tarih, edebiyat ve tasavvuf alanında manzum ve mensur yirmi civarında eseri bulunmaktadır. Şair, kaynaklarda daha çok vakanüvisliğiyle öne çıkmakla birlikte edebî yönü itibarıyla da dönemin önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Müstakimzâde, Hâkim'in edebî yönüyle alakalı olarak; "*sahib-i âsâr bir şa'ir-i nâm-dâr idi*" ifadesini kullanarak onun edebî eserler veren ünlü bir şair olduğunu söylemiştir (1928, s. 408). Suyolcuzâde, onun Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerinin olduğunu ve devrinin seçkin edipleri arasında yer aldığını dile getirmiştir (Yaman, 2003, s. 133). Râmiz ise, şairin şiir ve inşâdaki hünerine değindikten sonra dönemin önemli şairlerinden biri olduğunu zikretmiştir (Erdem, 1994, s. 67-69).

Hâkim'in klasik Türk edebiyatı alanında kaleme aldığı en önemli eseri, 210 adet manzumeyi ihtiva eden mürettep *Dîvân*'ıdır (Poyraz, 2008; Çakırcı, 2006). Tarih

alanında ise Sultan I. Mahmud, Sultan III. Osman ve Sultan III. Mustafa dönemlerinin siyasi, içtimai ve iktisadi durumuna dair önemli bilgileri ihtiva eden *Hâkim Tarihi* önemli eserleri arasında yer almaktadır (Güngör, 2009).

Hâkim'in diğer eserleri ise şunlardır: *Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ*, *Mi'râciye*, *Hilye-i Şerîf*, *Şerh-i Dîvân-ı Şevket-i Buhârî*, *Siyer-i Kebir*, *Aca'ibu'l-Ahbar fi Ahbar-ı Seyyidi'l-Ahyar*, *el-Müntecib*, *Kava'idü'l-Fürs*, *Vefdu'l-İntisar fi-Medhi'l-Ensar*, *Mecmu'a-i Seyyid Hâkim*, *Eş'ar ve İnşa*, *Şerh-i Kaside-i Keşmir*, *Terceme-i Fusûsü'l-Hikem*, *Heccü'l-Hacis ve Hemsü'n-Na'is*, *Nefhatü'z-Zat ve Nefhatü's-Sıfat*, *Terceme-i Ta'birat-ı Menam-ı Hazret-i Mevlana*, *Terceme-i Sevânih-i Mu'tl'l-Fevatih*, *Mir'atu'n-Necat*, *Haza'inü'l-Esrar 'ala Nebiyyi'l-Muhtar*, *el-Varidatu'r-Rabbaniyye fi-Nefehati'r-Rahmaniyye*, *Levami'ü'l-'Aşk*, *Risaletün fi-Tahkiki't-Tiba'u't-Tam*.⁵

2.2. Trapoliçe Menzîlnâmesi Hakkında

Trapoliçe Menzîlnâmesi, Hâkim'in neşri yapılmış *Dîvân'*ında bulunmamaktadır. Eserin şu an için tespit edilen üç yazma nüshası mevcuttur. Bu yazma nüshalardan ilki Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi, 12887 numaralı mecmuanın 36a sayfasında "*Menzîlnâme-i Hâkimâ*" başlığı ile kayıtlıdır. Talik hat ile yazılan eserde menzil isimleri vurgulanmak amacıyla kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Bu nüshadaki beyit sayısı 14'tür. Mezkûr mecmuada Hâkim'in *Menzîlnâmesi* haricinde başka şiirleri de kayıtlıdır. Mecmuanın 25b, 75a, 86b, 121b, 158a sayfalarında yer alan bu şiirler, "Seyyid Mehmed Hâkimâ", "Seyyid Mehmed Hâkim Efendi Vak'a-nüvîs", "Berây-ı Latîfe es-Seyyid Hâkim Efendi", "Hâkim" ve "Seyyid Hâkim Efendi" başlıklarını taşımaktadır.

Eserin ikinci nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1072 numaralı şiir mecmuasının 102a-102b sayfaları arasında kayıtlıdır. Eserin başında herhangi bir başlık yer almamaktadır. Nesih hat ile yazılmıştır. Bu nüshadaki beyit sayısı 17'dir. Söz konusu mecmua toplam 123 varaktan müteşekkil bir şiir mecmuasıdır. Mecmuanın 78a-123a sayfaları arasında Hâkim'e ait 200 civarında manzume bulunmaktadır. Bu manzumelerin bir kısmı şairin neşri yapılan *Dîvân'*ında yer almamaktadır.

Eserin üçüncü nüshası ise Hâkim Efendi'nin kendi hattı olan ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T 10590 numarada kayıtlı olan mecmuanın 90b sayfasında yer almaktadır. Talik hat ile yazılmıştır. Bu nüshadaki beyit sayısı da 17'dir. 112 varaktan oluşan mecmuada tarih beyitleri, ramazaniyye, kıta, gazel ve tahmis gibi farklı nazım şekilleriyle yazılmış şiirler bulunmaktadır. Bu şiirlerden bazıları da şairin neşri yapılan *Dîvân* çalışmasında mevcut değildir.

Hâkim Efendi, kaleme almış olduğu manzumesine herhangi bir isim vermemiştir. Ancak Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi nüshasında eserin başlığında "*Menzîlnâme-i Hâkimâ*", İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nüshasında ise "*Menâzil-i Velehu Der-Menâzil-i Güfte Der-Hâl-i 'Azim*" ibaresi yer almaktadır. Eserin ismi muhtevastan hareketle tarafımızca tayin olunmuştur.

⁵ Eserleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Güngör, T. (2019). *Hâkim Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1166-1180/1752-1766)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.; Kızılabdullah, Ş. (2004). *Hâkim Seyyid Mehmed Efendi Hayatı, Eserleri ve Mamzum Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ'sı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Eserin nüshalarının hiçbirinde telif tarihine dair bir kayda rastlanılmamaktadır. Ancak *Hâkim Tarihi*'nde şair, Selanik Valisi Seyyid Mehmed Paşa'nın yanında devlet tarafından bir iş için Selanik'te görevlendirildiğini ve orada bir ay kaldığını belirtmektedir (Güngör, 2019, s. 615-16). Seyyid Mehmed Paşa'nın Ekim 1157/1744 tarihinde ilk defa atandığı Selanik valiliği görevi, Nisan 1158/1745 tarihinde Özi valiliğine atanması ile son bulmuştur. Şubat 1164/1751 tarihinde ise ikinci defa Selanik valiliği görevine atanmıştır (Akbayar, 1996, s. 1070).

Bu bilgiler ve Hâkim Efendi'nin Selanik'teki görevine gitmek üzere çıkmış olduğu seyahat esnasındaki menzilleri anlattığı dikkate alınrsa *Trapoliçe Menzîlnâmesi*'nin de Seyyid Mehmed Paşa'nın Selanik valiliği yaptığı 1157/1744 veya 1164/1751 tarihinde kaleme alındığı düşünülebilir.

Kıt'a nazım şekline sahip olan menzîlnâme, 17 beyitten müteşekkildir. Aruzun remel bahrinin *fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilâtün fe 'ilün* kalıbı ile yazılmıştır. Eser, her ne kadar bilinen menzîlnâmeler içinde en kısa olanı olsa da bahsettiği menzillerin Rumeli'de oluşuyla farklılık arz etmektedir.

Trapoliçe Menzîlnâmesi'nde Çekmece'den başlayarak sırasıyla Silivri, Tekfur, Malkara, Keşan, Gümölcine, Yenice, Mîrî, Sarışaban, Pravişte, Orfana, Kiliseli, Gölge, Lankor, Lankaz, Yenişehir Fener, Akova, Çatal, Bayrak, İzdin, İstife, Livadiye, Gördos, Erhos ve Trapoliçe⁶ olmak üzere toplam 25 yerleşim yeri zikredilmiştir.

Eserde menzillerin sadece isimlerinin belirtilmesiyle yetinilmiş, bu menziller hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bu yönüyle bilâdiyye türündeki eserlerle benzerlik göstermektedir. Ancak biladiyyelerde zikredilen yer isimlerinin belli bir tertip düzeninden mahrum olmalarına karşılık, bu eserde Trapoliçe güzergâhındaki menziller sırasıyla zikredilmiştir. Hâkim, *Menzîlnâme*'sinde tıpkı bilâdiyye türünde yazılmış olan eserlerde olduğu gibi özellikle cinas ve tevriye gibi söz sanatlarının ön planda olduğu sanatlı bir üslubu tercih etmiştir.

Örneğin aşağıdaki beyitte şair, "tek fevri" kelimesini Arap alfabesindeki yazılışından istifade ederek Tekfûr menzîlini çağrıştıracak şekilde kullanmıştır:

*Tek otur fevrî varılmaz dir iken Tekfûra
Malğara mâtna düşdüm dil-i güm-râh gibi* (b. 2)

Aşağıdaki beyitte ise şairin "dostı gör" ve "Gördos" kelimelerinin kullanımında cinas sanatından istifade ettiği görülmektedir:

*Dostı görmege Gördosı maħal şanmışdur
Girdi erħos araya engel-i cângâh gibi* (b. 12)

⁶ Trapoliçe Yunanistan'da Mora Yarımadası'nda tarihî bir şehirdir. Günümüzde Tripoli (Tripolis) adıyla anılan şehir verimsiz dağlık Arkadya bölgesinin en önemli yerleşim merkezidir. Mora Yarımadası'nın orta kesiminde denizden 660 m. yükseklikte önemli bir geçiş yolu üzerinde yer almaktadır. Bir şehir olarak Osmanlı döneminde ortaya çıkmış ve özellikle XVIII. yüzyılda önemli bir İslâmî merkez haline gelmiştir (Kiel, 2012, s. 314-315).

Çeviri Yazılı Metinler

Kaşide-i Şâhib Efendi Hazretleri

Mef'ülü Fā' ilātü Mefā' ilü Fā' ilün

1. Tevfîk olursa rāh-ı temennâda pişvâ
Olur sırâ [vü] çâbü-k-i iqbâl-i reh-nümâ
2. Zıll-ı Hümâ-yı 'âtıfeti sâye-bân iden
Râh-ı emelde tâbiş-i gâmdan bulur rehâ
3. Fûrsân-ı dest-i himmete peyrev olan⁷ ider
Ser-menzil-i refî' -i mu' allâya i' tilâ
4. Pest ü bülend 'âlem-i esbâbı geşt iden
Eyler firâz-ı kulle-i iqbâle irtikâ
5. Eşheb-süvâr-ı devlet olur ol kim eyleye
Râh-ı talebde kâ'id-i tevfîke iktidâ
6. Hoşdur hevâ-yı seyr-i sülûk-i sefer velî
Âh olmasa veliyy-i ni' amdan kişi cüdâ
7. Öyle veliyy-i ni' met [ü] 'âlem-medâr kim
'Aşrında râhat eyledi ser-cümle-i verâ
8. Şâhib-kerem semiyy-i cenâb-ı halîl-i Hâk⁸
'Âlî-himem melâz-ı za' ifân-ı bî-nevâ
9. Şadr-ı mu' azzam âşaf-ı a' zam⁹ emîn-i mülk
Dâmâd-ı şehriyâr-ı kerîm-i cihân-güşâ
10. Zer-nâvdân-ı Ka' be-i 'ulyâ-yı feyzdür
Dest-i güher-nişâr-ı 'a'âyâsı dâ'imâ
11. Teslîm iderdi mülk-i Süleymânı destine
Görseydi hâzm-i himmetini İbn-i Berhâyâ
12. Şîrin-mezâk [u] gül-şeker-i luftidur cihân
Bir kimse kalmadı dehen âlây-ı iştikâ
13. İtdi 'ale'l-huşûş muvaffîk o Âşafi
İki qarîn hayr¹⁰-ı melek-şaşlete Hudâ
14. Tensîk-i kârgâh¹¹ [u] umûr-ı enâmda
Hizmet iderler âna rızâ üze dâ'imâ
15. Dâmâd-ı muhteremleri kûtbeyn-i devleti¹²
Ol iki rûkn-i aqdem-i mesnedgeh-i 'alâ

⁷ olan: olur T 3494.

⁸ Hâk: kim T 3494.

⁹ a' zam: a' lem T 3494.

¹⁰ hayr: mihr T 3494.

¹¹ gâh: kâr T 3494.

¹² kûtbeyn-i devleti: kûtbeyn ü devleti T 3494.

16. Biri vezâret ile kapudan-ı muhterem
Ol şadr-ı bâhirü'l-kerem ol lücce-i 'atâ
17. Biri de Kethüdâ beg o mesned nişin-i cüd
Ser-tâc-ı zümre-i küremâ menba'-ı 'atâ
18. Buldı bu şadr-ı 'azam ile şadr-ı 'izz ü câh
Bir başka i'tibâr u şeref başka i'tilâ
19. Nakdîne-i 'inâyeti mebzül 'âleme
Kimse degül bu demde tehî kîse-i recâ
20. Ez-cümle ben kemîne du'â-güy kemteri
Eyyâm-ı devletinde olup mazhar-ı 'atâ
21. Teşrif-i iltifâtı ser-i i'tibârımı
Sâyide itdi küngüre-i ferkadine tâ
22. Zîbende-sâz-ı hil'at-ı teftiş eyledi
Bâlâ-yı ibtihâcum o ser-tâc-ı eşhiyâ
23. Tevcih idüp kazâ-yı Selâniki ba'd-ezân
Gül-ğand-ı luftin itdi mükerrer 'atâ baña
24. Tecdid idüp libâçe-i hüsn-i 'inâyetin
Eyler dahı niçe kerem ü luftına sezâ
25. Ey şadr-ı kâmkâr-ı bülend iktidâr-nâm
Ruhsat virürse izn-i şerifün eger baña
26. Kılısun keşide silk-i sûtûra birer birer
Geşt itdigüm menâzili ser-kilk-i hoş-edâ
27. Rûz-ı sa'id cum'a idi âsitânenen
Çık dum hezâr hasret ile dîde-der-kafa
28. Nu'mân Hân hazret-i şeh-zâde-i necîb
Olmuşdı mehd-i 'âleme ol günde rû-nümâ
29. İcrâ-yı hükm-i mezheb-i Nu'mâna kâl¹³ idüp
İtdüm kudüm-ı yümneşerin reh-ber-i Hüdâ
30. Allâh bağışlasun o vücûd-ı mükerremler
Şâhen-şeh-i cihâna mu'ammer ide Hüdâ
31. Ârâmgâhum oldu Küçükçekmece o gün
Ebr-i mañir-i rahmet olup sâye bân baña
32. Hired büzürg¹⁴ Çekmecelerde çeküp ta'ab
Olduğ o yolda hayl'ce pâ-der-gil-i şitâ
33. Andan Silivri menziline eyleyüp güzer
Bulduğ o câygehdde tesellîyi mâ-mezâ

¹³ Nu'mâna: Nu'mân T 3494.

¹⁴ hired büzürg: hired ü büzürg T 1333.

34. Çorlu yolında¹⁵ yav kılpup esbâb-ı miñneti
İtdük o cāygehde ehibbâ ile şafâ
35. Tekfūr Tağı menziline itdük irtiḥâl
Bulduḡ o cāy-ı dilkeşi gāyet feraḡ¹⁶-fezâ
36. Āb u hevâsı hoş katı ra‘ nâ maḡal imiş
Ol cāy-ı ḡurrem [ü] o me‘vâ-yı aşdikâ¹⁷
37. Bâlâ bülend tazelere cümle şeh-levend
Kâkülleri kemend [ü] saḡt-bend-i iştiḡâ
38. Müjgânları ḡadeng-i ciger-düz [u] dil-şikâr¹⁸
Ebrûları kemân [u] saḡt-gîr-i ibtilâ
39. Andan da dâḡ dâḡ taḡassürle dūr olup
Nâ-çâr İnecikde o gün itdük inzivâ
40. Andan da esb-i himmeti ilḡar idüp hemân
Ser-menzil-i Maliḡarada buldı intihâ¹⁹
41. Dâmen-keşân olup o maḡalden de ‘ âḡıbet
Sürdük kümeyt-i ‘ azmi Keşân menziline tâ
42. Şalduḡ hevâ-yı İpsalaya murḡ-ı himmeti
İtdük sürâḡ-ı şeh-per-i tevfiḡi reh-nümâ
43. Virmezse seyl-i eşk-i taḡassür geçid bize
Geçdük güzergeh-i Ferecikden²⁰ mişâl-i mâ
44. Mekk eyler imiş ‘ aşıkâ Mekri güzelleri
Bir gice olduḡ anda da pâ-beste-i hevâ
45. Açduḡ ‘ Ulûfecilere andan esâmeyi
İtdük sefer berâtı becâyişle ibtidâ
46. Dîv-i sepîd-i berf olup küşte cemreden
Gömdük Gümülçinede²¹ anı buldı dil rehâ
47. Bir gice de Yeñiceyi itdük qarâr-gâḡ
Geh[î] qara geh[î] şuya çekdi bizi şitâ²²
48. Şa‘ bânı²³ oldı dil Sarı Şa‘ bānda bir mehûñ
Beñzüm şarardı²⁴ derd ile raḡm itmedi baña

¹⁵ yolında: kırında T 3494.

¹⁶ feraḡ-fezâ: tarab-fezâ T 1333.

¹⁷ Bu mısra vezne uymamaktadır.

¹⁸ ciger-düz [u] dil-şikâr: ciger-süz-ı âteş-kâr T 3494.

¹⁹ T 3494’te 40. ve 41. beyitler yer deḡiştirmiştir.

²⁰ Ferecikden: Ferecikde T 3494.

²¹ Gümülçinede: Gümülçine T 1333.

²² Bu beyit, T 3494’te bulunmamaktadır.

²³ Şa‘ bânı: Şa‘ bân T 3494.

²⁴ şarardı: şarıldı T 3494.

49. Seg-bānları bize çovalup karşı çıktılar
İtdük Kavala Kal'asını cāy-ı ilticā
50. Budur didiler ušta Pıravište menzili
Pır pır uçardı çeşm-i taşavvurda dā'imā
51. Rehā hep 'azm olup Rahova menziline de
Bulduğ o cāyı da kesel-i rāhdan rehā
52. Siröz menziline se rūze muķīm olup
İtdük o nev-'arūs-ı memālikde çoğ şafā
53. Āb u hevāsı şāf u güşāde vü hoş durur
Dil-berleri müsellemler ü hoş-ķūy [u] şūķ-edā
54. Nāzendeğān u 'işvegerān u perī-ruķān
Sīmīn-berān u cilve-fūrūşān [u] dil-rübā
55. Andan da nağme-i veter-i 'ıyş ile geçüp
Gördük Vetrineyi daķı geşt itmege sezā
56. Andan biraz gidüp eyledük güzer
İtdük o cāy-gāha daķı baş-ı būriyā
57. Andan da raķt-ı Haydarī-i bend idüp
Haydarlı menziline varup eyledük şafā
58. Andan da nağme-i 'arabān-ı mavāl ile
Buldı sefer tārīķi 'Arablıda intihā
59. İrdük selāmet ile Selanīk şehrine
Olduğ hükümet ile şerefmend [ü] i' tilā
60. Müstaķbilīn karşı gelüp cümle itdiler
Resm-i ķadīm tehniye-i maķdemi edā
61. İtdük şürū'-ı hizmet-i şer'-i muţahhara
Der-piş idüp tevekkülü tevfiķi muķtedā
62. Ser-ber-keşide ķal' a-i zātü'l-burūc kim
Olmaz kemendimüz nazar-ı tākına resā
63. Seb'-i şidāda hem-ser olup heft-ķullesi
Her tōb-ı ķal' a-kūbı yedi başlı ejdehā
64. Tāk-ı niţāk-ı muķkem-i cevzāya muttaşıl
Bārūları muvāzī-ı ser-ķulle-i semā
65. Teşmīr-i sāk u şedd-i niţāk vifāk ile
Müstaķfazīn-i hıfz u hīrāsetde dā'imā
66. Şer'-i şerīfe cümle ahālisi müttebi'
Fermān-ı şāh-ı 'āleme ser-dāde-i rızā
67. Bārūt-ķānesi de 'aceb ķārgāh imiş

- Tâb-âver olmada girih-i nâra dâ'imâ
68. Âteş-fürûz-ı hırmen-i cem' iyyet-i fiten
Kânûn-ı kahr-ı pâdişeh-i memleket-güşâ
69. Mânend-i çarh-ı çarhaları devr idüp müdâm
Her biri oldı minfağa-i âteş-i vegâ
70. Havanları midakaları güyyiâ anuñ
Oldı 'aşâ-yı ser-zeniş ü zârî eşkıyâ
71. Feyz-i 'inâyetüñle eyâ şadr-ı kâmkâr
Yollarda bir tarîk ile hiç çekmedük cefâ
72. 'Âlem emîn ü sâlim ü âsüde cümle halk
Da'vât-ı hayra dest-güşâ bay ile gedâ
73. Böyle zamân-ı râhat u eyyâm-ı behcetüñ
Şükrin edâya halkı muvaffak ide Hudâ
74. Mehcür-ı feyz-i 'âtîfetüñ itme bendeñi
Hâk-i derinden oldum ise şüretâ cüdâ
75. Kani o dem ki dîde-i iqbâlümü müdâm
Hâk-i der-i sa'âdetin eylerdi rüşenâ
76. Dergâh-ı 'izz ü câhuña ruḥ-süde olmağı
Saḥb-ı 'ale'l-cibâh muḳadder ide Hudâ
77. Tevfîk iderse Hâzret-i Hâk Celle şânühu
Rû-mâl olursañ ol der-i iqbâle Şâhibâ
78. Saña mühimm olan o mühim-sâz-ı 'âlemüñ
Da'vât-ı hayr-ı devletidür şubḥ ile mesâ
79. Tâ kim çerâğ-ı mihr ü kamer şu'le-pâş olup
Saḥḥ-ı zemîni ide ser-â-pây rüşenâ
80. Rüşen olup çerâğlar ile cihân ola
Mânend-i âfitâb dıraḥşende dâ'imâ

Menzil-nâme-i Hâkimâ

Fe' ilâtün Fe' ilâtün Fe' ilâtün Fe' ilün

1. Menzil emri gözime duş olalı Çekmeceden
Sivrilüp küñ-ı Silivri 'alem-i râh gibi
2. Tek otur fevrî varılmaz dir iken Tekfûra
Malğara mâtına düşdüm dil-i güm-râh gibi
3. Penbenden pister-i nâza gömülürken ten-i zâr
Mû-keşân düşdi Gümülceneye rübâh gibi
4. Yeñice menzil-i Mirî ile mirîye gelüp
Gördüm anda Sarı Şa' bân Dedeyi kâh gibi

5. Pıravişteye²⁵ varup Orfanalar²⁶ seyr itdük
Râhib-i ‘ışk u Kilisâli-i kec-râh gibi
6. Lankor zülâle gibi Lankazada²⁷ Gölgelenüp²⁸
Çeşmüme sâye-i şâh oldı hamâgâh gibi
7. Târ u püd-ı rehi tayy itmedeyüm²⁹ şâm u seher
Yeñişehrün³⁰ Fenerin eskisi cülâh gibi
8. Hâtem-i ma‘ rifet ü cevdele itdük rû-mâl
Anda yok naş-ı faş-ı gam kelef-i mâh gibi
9. Sâhası nür-ı İlähî ile Burâk u sefid
Güiyâ Akovada çetr-i penâgâh gibi
10. Kaldırup ne’sse Çatal Bayrağı Ezdin diyerek
Kîr ü päs oldı tenüm nân-ı dergâh gibi
11. İstife başladı dil mankasını mevkib-i gam
Merhal-i teng Livâdiye livâgâh gibi
12. Dostı görmege Gördosı mahal şanmışdum³¹
Girdi Erhos araya engel-i cângâh gibi
13. Zannum oldur bu merâhilde hayâlümde benüm
Tirepoliçe yolu vuşlata şeh-râh gibi
14. Bu kadar menzili tayy eyledi Hâkim seyr it
Şâhib-i haşve olan mürşid-i âgâh gibi
15. Giceler menzil-i cânân diyerek ‘âzim olup
‘Arşa peyveste olan âh-ı şehergâh gibi
16. Şevkden olmadı âşâr-ı taahlûf zâhir
Hedef-i kâma giden tîr-i nişângâh gibi
17. Hele dergâh-ı veliyyü’n-ni‘ ama buldı vuşul
Dil-i pür-şevk-i emel her-gâh gibi³²

²⁵ Pıravişteye: Pravişte K. 12887.

²⁶ Orfanalar: Orfanaları K. 12887.

²⁷ Lançazada: Lançazda K. 12887.

²⁸ Bu mısra vezne uymamaktadır.

²⁹ İtmedeyüm: itmededür K. 12887.

³⁰ Yeñişehrün: Yeñişehir K. 12887.

³¹ şanmışdum: şanmışdur K. 12887.

³² 15, 16 ve 17. beyitler K. 12887’de yoktur.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatında yerleşim yerlerini konu edinen türlerden biri de menzîlnâmelerdir. Edebiyatımızda bu türde yazılan eserlerin büyük çoğunluğu hacı adaylarının yolculukları esnasında konakladıkları menziller hakkında kaleme alınmıştır. Ancak yapılan son çalışmaların ışığında bu türde yazılan eserlerin sadece hac menzîlnâmesi olarak kaleme alınmadığı, farklı yerleşim yerleri hakkında da bu türde eserler verildiği ortaya konulmuştur.

Bu eserlerden biri de Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi tarafından kaleme alınan *Selanik Menzîlnâmesi*'dir. Eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T 3494 ve T 1333 numarada kayıtlı iki yazma nüshası mevcuttur. Mehmed Sâhib Efendi eserini, Damat İbrahim Paşa'nın kendisini Selanik kadılığına ataması üzerine buraya giderken geçtiği menzilleri zikretmek amacıyla kaleme almıştır. Kaside nazım şekliyle yazılan eser, 80 beyit olup aruzun *mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Eserde, Küçük Çekmece'den başlanarak Selanik'e kadar 22 menzilin ismi zikredilmiştir. Şair, bu menzillerin birçoğunu ayrıntıya girmeden sadece ismen zikretmiş; sadece Tekirdağ, Siroz ve Selanik menzillerinin tavsifinde bulunmuştur.

Bu türde yazılan eserlerden bir diğeri ise 18. yüzyıl şairlerinden Seyyid Mehmed Hâkim Efendi tarafından kaleme alınan *Trapoliçe Menzîlnâmesi*'dir. Hâkim Efendi, devlet tarafından bir iş için Selanik'e görevlendirilmiş ve buraya gitmek üzere yaptığı yolculuk esnasındaki menzilleri kaleme almıştır. Eserin Koyunoğlu Müzesi Kütüphanesi 12887, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 1072 ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 10590 numaralarda kayıtlı olmak üzere üç yazma nüshası bulunmaktadır. Kıt'a nazım şekliyle ve aruzun remel bahrinin *fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün* kalıbı ile kaleme alınan eser, 17 beyitten müteşekkildir. Şair, eserinde Çekmece'den başlayarak Trapoliçe'ye kadar olan 25 menzilin ismini zikretmiştir. Eserde tevriye ve cinas gibi söz sanatlarından istifade edilerek menzillerin sadece isimlerinin belirtilmesiyle yetinilmiş, bu menziller hakkında ayrıntılı bilgi verilmemiştir.

Bu çalışmada üzerinde durulan Selanik ve Trapoliçe menzîlnâmeleriyle birlikte klasik Türk edebiyatında sade bir üslupla yazılmış hac menzîlnâmelerinin dışında, sanatlı bir üslupla kaleme alınmış menzîlnâmelerin de olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca her iki eserin bahsetmiş olduğu menzillerin Rumeli coğrafyasında yer alması da her iki eseri aynı türdeki eserlerden farklı kılan bir başka önemli özelliktir. Ezcümle bu çalışmayla birlikte klasik Türk edebiyatı geleneğindeki edebî türlerden biri olan menzîlnâme türünde kaleme alınan bilinmeyen iki eser daha gün yüzüne çıkarılarak ilim âleminin istifadesine sunulmuş ve bu alanda yapılacak yeni çalışmalara katkı sunulması amaçlanmıştır.

Extended Abstract

Certain features of cities and settlements have inspired the poems of classical Turkish literature poets. Ottoman diwan poets wrote many works about the settlements they lived, visited, or stayed for official duties. These usages are sometimes encountered in couplet-style examples and sometimes in separate genres such as *şehrengiz*, *semtiyye*, *mesair*, *sahilname*, *seyahatname*, *biladiyye* and *menzilname*. The

menzilnames, which are among these types, are works written about the accommodations during the travels between various settlements. Most of the works written in the genre in our literature are pilgrimage *menzilname* and provide information about the destinations where they accommodated during the pilgrimage. However, the works written by Pirizade Mehmed Sahib Efendi and Seyyid Mehmed Hakim Efendi and forming the pivot of our work are not pilgrim *menzilname* in terms of content, but one of them includes the destination between İstanbul and *Thessaloniki*, and the other one includes the destination between İstanbul and Tripoli.

The author of the *Thessaloniki Menzilname* is Pirizade Mehmed Sahib Efendi. There are two known manuscripts of the work currently. Sahib Efendi wrote this work in order to mention the destinations he passed on his way to Thessaloniki upon his appointment as the *kadi* (Muslim judge) of Thessaloniki by Damat İbrahim Pasha. Considering that Pirizade Mehmed Sahib Efendi was appointed as the *kadi* of Thessaloniki approximately in 1135/1723, it is possible to say that he wrote the work during this period. The work written in ode style consists of 80 couplets. The names of 22 destinations starting from Küçük Çekmece to Thessaloniki are mentioned in the work. The poet mentioned many of these destinations by name without giving detail; and he only mentioned the definitions of Tekirdağ, Siroz and Thessaloniki destinations. It is seen that the poet preferred to use a literary and artistic style in his work.

The author of the Tripoli Menzilname is Seyyid Mehmed Hakim Efendi. There are three copies of the work that have been identified currently. There is no record of the copyright date of the work in all three copies. However, considering that Hakim was assigned by the state besides Seyyid Mehmed Pasha, the Governor of Thessaloniki, and that he described the destinations during his travel to Thessaloniki for his duty, it can be thought that he wrote his work between 1157/1744 or 1164/1751 when Seyyid Mehmed Pasha was the governor of Thessaloniki. This Menzilname, which has stanza poetry style consists of 17 couplets. The poet mentioned the names of 25 destinations from Çekmece to Tripoli. In the work, only the names of the destinations are mentioned by using rhetoric arts such as double-entendre and puns, and no detailed information about the destinations was given.

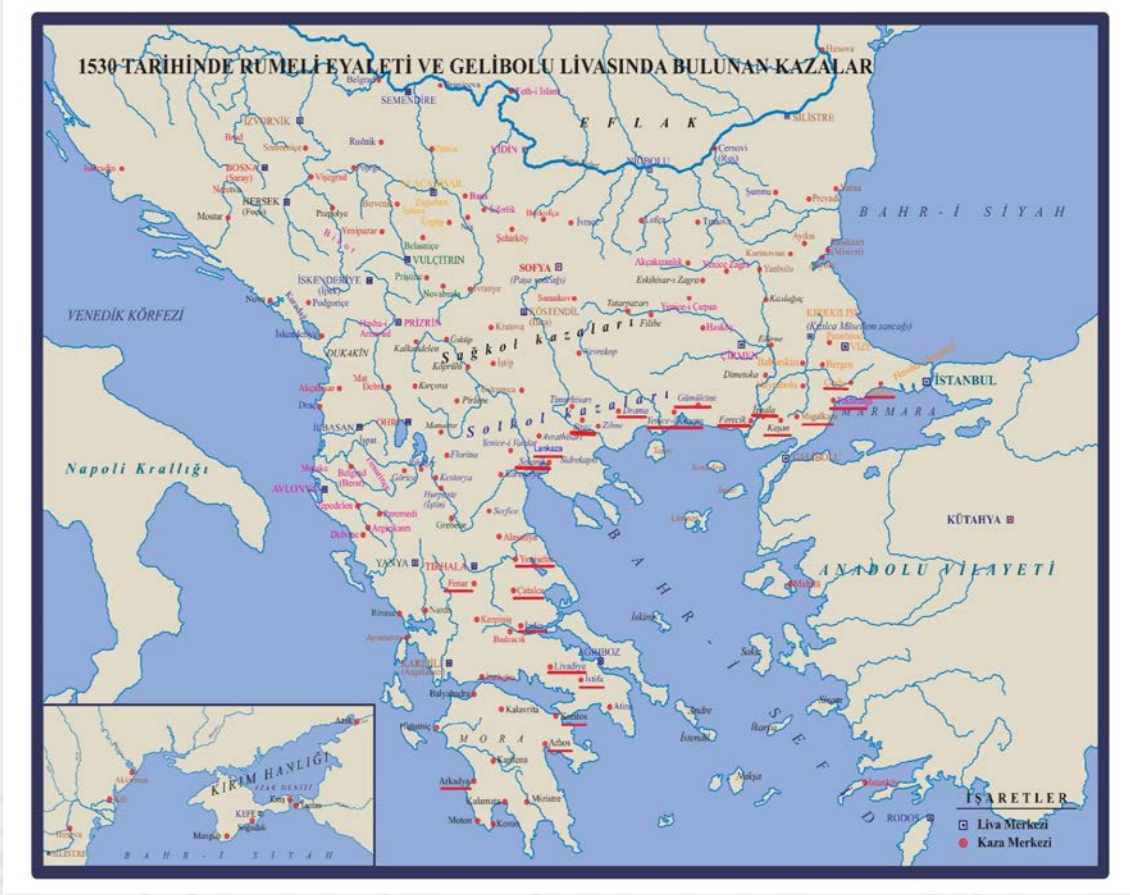
With this study, it was seen that there are poems dominated by the artistic style in the works written in this menzilname type, contrary to the plain and understandable style seen in the pilgrim menzilnames. In addition, it is of special importance that the destinations mentioned by both works are in Rumelia geography and constitute two different examples that are known for now.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. (2000). *Osmanlı müverrihlerine dair tevcihat kayıtları I (Cilt 24)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akbayar, N. (1998). *Mehmed Süreyya, sicill-i Osmânî (yâhud tezkîre-i meşâhir-i Osmânî)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı-Tarih Vakfı Ortak Yayınları.
- Aksoyak, İ. H. (2012). Nâbî'nin tuhfetü'l-haremeyn'inin Edirneli Nâtk'ın tuhfetü'l-haremeyn'ine etkisi: hikâyeler, gelenekler, inanışlar.... *Millî Folklor*, 95, 9-22.
- Altuner, N. (1989). *Safayi ve tezkiresi inceleme-tenkitli metin-indeks* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Altunsu, A. (1972). *Osmanlı şeyhülislâmları*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Arslan, M. (2003). *Osmanlı tarih ve müverrihleri -ayine-i zurefa-*. İstanbul: Kitapevi.
- Çakırcı, M. (2006). *Hâkim Mehmed Efendi divanı (inceleme-transkripsiyonlu metin)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- Coşkun, M. (2002). *Manzum ve mensur Osmanlı hac seyahatnameleri ve Nâbî'nin tuhfetü'l-haremeyn'i*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Coşkun, M. (2007). *Bosnalı Muhlis'in manzum seyahatnamesi delîlül-menâhil ve mürşidül-merâhil*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Çiftçi, Ö. (2017). *Hâtimetü'l-es'âr*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Donuk, S. (2017). Servet mahlaslı bir şaire mâl edilen manzum bir hac seyahatnamesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 41, 13-38.
- Donuk, S. (2017). Sulhî'nin manzum hac menâzilnâmesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18, 85-118.
- Donuk, S. (2019). Bursa Enarlı Zaviyesi şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve manzum hac menâzilnâmesi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 28, 123-69.
- Elgün, A. (2005). *Kâmil, hayatı-eserleri ve menâsik-i hacc'ı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Erdem, S. (1994). *Râmiz ve âdâb-ı zurefâ'sı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Erdoğan, M. (2007). Hâkim Mehmed Efendi'nin manzum hilyesi. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI(1), 317-357.
- Erdoğan, M. (2009). Türünün farklı bir örneği: Hakim Mehmed Efendi'nin müstezad nazım şekliyle yazdığı miraciyesi. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), 75-117.
- Güngör, T. (2019). *Hâkim Efendi tarihi (Osmanlı tarihi 1166-1180/1752-1766)*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Hakverdioğlu, M. (2019). Sâhib Mehmed Efendi'nin bir tarih manzumesinde lâle devri İran savaşları. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 773-786.
- Halaçoğlu, Y. (1981). Osmanlı İmparatorluğu'nda menzil teşkilatı hakkında bazı mülahazalar. *Osmanlı Araştırmaları*, 2, 123-32.
- Halaçoğlu, Y. (1995). *XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet ve teşkilatı ve sosyal yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Halaçoğlu, Y. (2014). *Osmanlılarda ulaşım ve haberleşme (menziller)*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- İlgürel, M. (1997). Hakim Mehmed Efendi. *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 15, s. 189-190). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnce, A. (2018). *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi tezkiretü's-şuarâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kaplan, Y. (2020). Klasik Türk edebiyatında manzum menzil-nâmeler ve Fethî'nin "vasf-ı menâzil" adlı hac menzil-nâmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 49, 149-175.

- Kaplan, Y. (2020). Seyyid Yahyâ Vâkıf Efendi ve Halep menzil-nâmesi. *Journal of Turkish Language and Literature*, 6(2), 213-232.
- Karga Göllü, B. (2019). Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim)'nin Şevket-i Buhârî divânı şerhi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1), 44-58.
- Kesik, B. (2019). İsmet İbrahim Bey'in bilâdiyesi. 5. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Üsküp/Kuzey Makedonya, 27-30 Haziran. 501-513.
- Kiel, M. (2012). Tripoliçe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 41, s. 314-315). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kızılabdullah, Ş. (2004). Hâkim Seyyid Mehmed Efendi hayatı, eserleri ve mamzum şerh-i esma-i hüsnâ'sı (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Kiraz, S. (2020). Fethî'nin manzum menâzil-i hacc'ı. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* (18), 310-334.
- Koyuncu, F. (2017). Cûdî'nin manzum hac seyahatnâmesi. *Littera Turca Journal of Turkish Language And Literature*, 3/1, 177-219.
- Köse, S. (2005). Şeyhülislam Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi'nin (1085-1162 / 1674-1749) Hâmid El-İmâdî'nin (1103-1171/1692-1758) "el-lum'a fi ahvâli'l-mut'a adlı risâlesine yazdığı tekmile. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5, 421-432.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, Koyunoğlu müzesi kütüphanesi 12887, vr. 36a.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi nadir eserler kütüphanesi, T 3494, vr. 279b-280b.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi nadir eserler kütüphanesi, T 1333, vr. 44b-45b.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi nadir eserler kütüphanesi, T 10590, vr. 90b.
- Mecmû'a-i Eş'âr*, Topkapı Sarayı müzesi kütüphanesi, Hazine 1072, 102a-102b.
- Müstakimzâde Süleyman Sâ' deddîn Efendi (1928). *Tuhfe-i hattâfîn*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Özcan, T. (2007). Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 34, 288-290). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (Cilt II)*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Parmaksızoğlu, İ. (1968). Pîrîzâde Mehmed Sahib Efendi. *Türk Ansiklopedisi* (C. XXVII, s. 33-34). Ankara: MEB Yayınları.
- Poyraz, Y. (2007). Hâkim Seyyid Mehmed Efendi'nin "nazire-i hilye-i hâkanî" adlı eseri. *Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları*, 2(3), 449-488.
- Poyraz, Y. (2008). *Seyyid Mehmed Efendi (Hâkim) yaşamı, edebî kişiliği ve divânı üzerinde bir araştırma (inceleme-metin)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuzmayıs Üniversitesi, Samsun.
- Sak, İ. & Çetin, C. (2005). XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı hac menzilleri. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 199-260.
- Şemseddin Sâmî (1314). *Kâmûsu'l-âlâm*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Üngün, S. (1965). Vahîd Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 20, 101-116.
- Üngün, S. (1966). Vahîd Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 21, 63-76.
- Üngün, S. (1966). Vahîd Mahtûmî ve Mora fetih-nâmesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 22, 169-80.
- Topal, M. (2004). *Piri-zade Mehmed Sahib hayatı, edebi kişiliği, eserleri ve divan'ının tenkitli metni* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Yaman, A. P. (2003). *Hat sanatı için kaynak devhatü'l-küttâb incelemeli metin çevirisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Yavuz, F. & Özen, İ. (1972). *Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınları.

EKLER

EK-1: İstanbul-Selanik-Trapoçe Arasında Yer Alan Menziller³³

³³ Özkılınc, A., Coşkun, A., ve Sivridağ, A. (2013). Osmanlı Yer Adları: I Rumeli Eyaleti (1514-1550). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, s. 1036.

TÜRK RESMİNDE GÖÇ KONULU ESERLERİN RENK YAPISININ İNCELENMESİ: NURİ İYEM ÖRNEĞİ

EXAMINING THE COLOR STRUCTURE OF WORKS ON MIGRATION IN TURKISH PAINTING: NURİ İYEM

Emine Nur YILMAZ ARIKAN*

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde doğmuş ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde eğitim almış olan, Türk Resim Sanatının modernleşme sürecinin yeni dönem sanatçılarından eserleri ve kişilikleri her zaman araştırmalara konu olabilmektedir. Türk resminin yeni dönem sanatçılarından önemli isimlerinden Nuri İyem bu çalışmada ele alınarak göç konulu resimleri değerlendirilmiştir. Toplumsal değişimin önemli kırılma noktalarından olan "göç" olgusunu birçok Türk resim sanatçısı ele alarak eser vermiştir ancak; Nuri İyem'in sadece göç konulu eserlerinin toplandığı basılı bir çalışmanın olması sanatçının eserlerini renk bağlamında daha etkin analiz etmeyi mümkün kılmıştır. Nuri İyem, Türkiye'de modern sanatın köksüzlüğü üzerine eleştirel bir tutuma sahip olmuştur ve kendi toplumsal gerçeklerinden beslenen bir tutumla, çağdaşlaşmanın aynı zamanda evrensel bir sanat yaratabilmenin temelinde kendi gerçekliğimize ait özelliklerin bulunması gerektiğini savunmuştur. Modernlikle yerelliği birleştirmeyi amaçlayan sanatçının eserlerinde kullandığı renk yapısını bilgisayar programları aracılığı ile analiz ederek ortaya koymak bu araştırmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Çalışma, kaynak tarama tekniğinin yanı sıra, renklerin oranlarını tespit etmek için yazılım aracılığı ile frekans analizi teknikleri kullanılarak nitel yöntemle gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türk resmi, Renk, Göç, Nuri İyem

Keywords

Turkish painting, Color, Migration, Nuri İyem

Abstract

The works and personalities of the Artists of new era of the modernization process of Turkish Art, who was born during the end of Ottoman empire and trained during the Republic of Turkey, have always been the subject of research. Nuri İyem, one of the important names of the artists of the new period of Turkish painting, is discussed in this study and his paintings on migration are evaluated. Many Turkish painting artists have painted about the phenomenon of migration, which is one of the important breaking points of social change, but the fact that Nuri İyem has a printed work in which only his migration themed paintings are collected, made it possible to analyze the artist's works more effectively in the context of color. Nuri İyem has had a critical attitude on the rootlessness of modern art in Turkey, and he argued that the characteristics of our own reality should be found on the basis of modernization and creating a universal art with an attitude that feeds on its own social realities. The main axis of this research is to analyze and reveal the

*Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi Grafik Bölümü
enur@selcuk.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8239-9948
Konya / TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 04/02/2021
Kabul Tarihi: 09/03/2021

color structure that the artist uses in his works, which aims to combine modernity with locality through computer programs. In addition to the source scanning technique, this study was carried out with a qualitative method using frequency analysis techniques through software to determine the proportions of colors.

Giriş

Bu çalışmada; Türk resminin önemli sanatçılarından Nuri İyem' in göç konulu resimlerinde kullandığı renklerin bilgisayar yazılımları aracılığı ile renk analizlerinin yapılması amaçlanmaktadır. Renklerin kullanım oranlarına göre, konuların duyguyu yansıtırma oranları arasındaki ilişki renk konusu üzerinden incelenecektir. Bu bağlamda; Türk resminin modernleşme süreci Nuri İyem özelinde kısaca ele alınarak renk kuramına ilişkin bilgiler derlenecektir. Elde edilen bulgular, renk kuramına göre değerlendirilecek ve incelenen on adet göç tablosunun göstergeleri araştırmacı tarafından kısaca ele alınacaktır.

Türk resminde yeni dönem Cumhuriyet'in ilanı ile başlamaktadır. Cumhuriyet'in ilanından (29 Ekim 1923) sonra, siyasal, ekonomik, endüstriyel ve diğer alanlarda başlayan yoğun hareket, kültürel ve sanatsal alanları da içine almıştır. Bu dönemde Türk kültür yaşamını etkileyecek olan Halk Evlerinin kurulmuştur (1932). Devlet destekli sanat etkinlikleri ve sergilerin yapılması, devlet desteğinde bilim, sanat, edebiyat ve tarih alanında yapılan yayınlar, Devlet Resim Heykel Müzesi'nin açılması, 1932'de Ankara'da Gazi Terbiye (Eğitim) Enstitüsü'ne (Gazi Üniversitesi) bağlı olarak resim bölümünün kurulması, sanatçılar ve halk arasındaki sosyal farklılığı gidermek, inkılapları halka tanıtmak ve sevdirmek amacıyla 1938-1944 yıllarında yapılan "Yurt Gezileri", gibi faaliyetlerle Türkiye'de sanatın gelişmesi amaç edinilmiştir. Sanat alanındaki yetenekli gençler, 1924 yılından itibaren devlet hesabına yetiştirilmek üzere Paris ve Münih gibi sanat merkezlerine gönderilmiştir. Böylece batı sanatı ile Anadolu kültürünün harmanlanması sağlanmıştır (Can Koç & Altıntaş, 2016, s. 835).

Cumhuriyetin ilk yıllarından, 1940'lara kadar halkta ulus bilincini artırmak amacıyla, Cumhuriyet devrimlerini konu alan ve devrimleri öven, savaş, kahramanlık resimleri yaptırılmıştır. Çallı grubu da dâhil, Müstakiller ve 'D' Grubu üyeleri 1940'lara kadar bu hedefler doğrultusunda eserler üretmişlerdir. 1940'lı yıllarla beraber Türk Resminde soyut dışavurumcu eğilimler iyice ağırlık kazanmaktadır. Yeniler Grubu, ulusallık ve yöresellik kavramlarının yoğun olarak tartışıldığı bir ortamda, bozkırı, günlük yaşamı, köylüyü, yurdumuzun ve halkımızın yaşamını içeren konuları, sanayileşmenin başlamasıyla birlikte köyden kente göç olgusunu resimlerine yansıtmışlardır (Kılıç, 2013, s. 328).

II. Dünya savaşı öncesinde Kurtuluş savaşı, destanlar, Anadolu ve kültürü temalı eser üretimi 1950'lerde yerini soyut sanata bırakmıştır. Temelde yöresel eğilimlere ters düşmeyen soyut resim, Türk resmine farklı bir bakış açısı yeni bir oluşum süreci getirmiştir. Bu getirimler zamanla geleneksel, figüre bağımlı resim anlatımı yanında, doğaya bakma ve onu değerlendirme görüşünü de değiştirmiştir (Berk & Turani, 1981, 42). 1970'li yıllara gelindiğinde soyut eğilimlere karşı figüratif resmin yeniden yorumlanması ile Türk resmi yine figür ağırlıklı döneme yönelmiştir.

Araştırmaya konu olan Sanatçı Nuri İyem, 1915 yılında İstanbul'da doğmuştur. İstanbul Güzel Sanatlar Akademisini ve yüksek resim bölümünü birincilikle tamamlamıştır. Yeniler Grubu'nun kurucuları arasındadır. Toplumsal sorunları dile getiren gerçekçi-figüratif resimler, yapmıştır. Yeniler Grubu'nun her yıl iki kez açılan sergilerine katılmıştır. 1946-1983 yılları arasında yaklaşık kırk kadar kişisel sergi

açmıştır. Bir dönem non-figüratif resimlerde yapmakla beraber 1960'lardan sonra yeniden figüre dönerek 'kadın' teması etrafında çeşitlenen resimler üretmiştir. 1959-1970 arasında çeşitli duvar resmi çalışmaları yapmıştır. Sanatçı, 90 yaşında 18 Haziran 2005 tarihinde vefat etmiştir. İyem, Türk resminde toplumsal gerçekçi akımın en önemli temsilcilerindedir ona göre sanat halka inmeli ve halka sevdirmelidir. Anadolu insanını ve günlük yaşamını irdeleyen resimler yapmıştır. Kompozisyonlarında güçlü bir desen anlayışına önem vermiş ve figürlerini bu yapı üzerine kurmuştur (Evin Sanat Galerisi, 2007, s. 63).

Resim sanatından bilgisayar ara yüz tasarımlarına kadar görselliğin söz konusu olduğu her sanat veya tasarım çalışmasında renk başat bir elemandır. Holtzschue'e (2009, s.1) göre; ışığın uyarıcılarına verilen bir biyolojik tepki olarak renk, duyuşsal bir olaydır. Çevremizdeki her türlü nesnenin rengi yansıyan ışık olarak görülürken; bilgisayar ekranı gibi sayısal ortamlardaki renk ise, doğrudan ışık olarak görülür. Sonuçta ışık rengi var eden en temel etmendir denilebilir.

Renk insan deneyiminde önemli bir algısal süreçtir ve görsel bilinci uyandırarak, tepki vermeye hazır hale getiren bir uyarıcı olarak işler. Görsel sürecin güçlü duygusal yanı olan renk, görsel bilgiyi ifade etmek için kullanılacak büyük bir etkiye sahiptir. Renk, biçimin asıl görsel yanısıdır denebilir (Puhalla, 2005, s. 2). Bir bireyin renk deneyimi son derece öznel olabilir ve renge verilen tepki iki temel gruba ayrılabilir. Bunlar; *Doğuştan Gelen Tepkiler* ve *Öğrenilen Tepkilerdir*. Renge özgü doğuştan gelen tepkiler, insanın algı sisteminin çalışma şekliyle tanımlanabilir ki bu, tepkilerin insan beyninde temel bir düzeyde üretildiğini ve bu nedenle nispeten evrensel olarak kabul edilebildiği anlamına gelir. Öte yandan; öğrenilen tepkiler ise, renklerin bazı etkileri de bireye özgü olabilir. Örneğin, bir dizi demografik konunun etkileşimi her kişi için bilişsel renk deneyimini etkileyebilir. Bunlar arasında cinsiyet, yaş, kültür ve bilgi gibi hususlar yer almaktadır. Bu değişkenler, renklere karşı öğrenilen tepkileri ve bu nedenle bireyin belirli renklerdeki deneyimini etkileyebilir (Hilliard, 2013, s. 3). Başka bir ifade ile rengin "fiziksel algılama" ve "öznel algılama" süreci şeklinde açıklanabilir. Kılıç'ın (1994: 52) bayrak örneği bu durumu daha anlaşılır kılmaktadır. Bayrağın kırmızı olarak algılanması için mutlaka ışık gerekmektedir ve bu fiziki olarak algılanır ki bu renge doğuştan gelen tepki olarak açıklanabilir. Ancak, karanlıkta ışık olmasa da kırmızının zihinde öznel bir biçimde "kırmızı bayrak" olarak algılanması ise öğrenilen tepkiler olarak değerlendirilebilir. Bu durumu, *renklerin otomatik kodlanması* olarak tanımlayan Reeves, Amano, & Koster'e göre; renk sürekliliğinin etkisi olarak da açıklanan bu süreç hem algı hem de daha yüksek düzeyde biliş içerir. Yapılan araştırma, insanoğlunun renk algısının parlaklıktaki değişikliklere rağmen sabit kalabileceğini ortaya koymuştur (Akt. Hilliard, 2013, s. 2).

Sanatçılar zaman zaman bu öznel durumdan yararlanabilmektedirler ancak; renk kullanımında doğuştan gelen ve öğrenilen tepkilerin göz ardı edilmemesi gerekir. Çünkü bu durum, sanatçı ile izleyici arasındaki iletişimi sağlayarak belki de anlamın yaratılmasına büyük katkı verecektir. Herhangi bir resim çalışması yaparken sanatçının mutlaka bir mesaj kaygısı taşıyabileceği düşünüldüğünde, mesajın resim izleyicisine ulaşması, izleyici tarafından güçlü şekilde algılanması önemlidir ve bunun

sağlanabilmesi için de resimde kullanılan renklerin işlenen konunun özünü yansıtması genel olarak bir zorunluluk olarak ortaya çıkabilir.

Renk salt olarak mesaj iletebilir, psikolojik ya da sosyolojik etkileşimlere neden olabilir, davranışlar üzerine etki ederek yönlendirme de yapabilir (Aksoy, 2006, s. 52; Aydın, 2004, s.58; Dikener & Arıkan, 2010, s. 331; Şenyapılı, 1996, s. 105). Bu özellikleri ile renk, kişisel kararlar ve tutumlar gibi pek çok durumda etkin olabilir. Bu bağlamda; özellikle resim sanatında, sanatçının öznel değerlendirme sürecinden geçerek tuvale yansıyan renkler duygu ve düşünceleri aktarmak için kullanılmaktadır. Rengin ifade işlevi, bizim renkle “özel bir durumu” algılamamızı sağlamaktadır. Zettl’e göre; renkler nesnelere ve olguların temel ve önemli özelliklerini anlatabilmekte, heyecan ve dramatik etki katabilmektedir. Aynı zamanda renkler, özel bir duygusal etki yaratabilmektedir. Nesnelere özelliklerini yansıtabilmek için söz konusu olan, rengin kendisi ve tonu ile beraber nesnelere veya olguların bu özellikleri ile uygunluğu sağlayan rengin enerjisidir. Örneğin; neşeli ve coşkulu bir havayı, yüksek enerjili renkler verebilirken, ciddi bir ortam için düşük enerjili soğuk renkler tercih edilmelidir (akt. Dikener & Arıkan, 2010, s. 332).

Hangi rengin hangi duyguyla açıklanabileceğine ilişkin olarak; renklerin nasıl algılandığı konusunda bazı belirsizlikler olmasına rağmen renk, görsel algıya doğrudan etki eden yapısal bir eleman olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda sanatçı ve izleyici bağlamında renge sanatçının yüklediği anlam ile izleyicinin yüklediği anlam arasındaki uyum önemli olabilir.

Renklerin genel algılanışı ile ilgili olarak birbirlerine yakın birçok tarif ve açıklama mevcuttur. Renklerin anlamları tam olarak çözülememesine karşın; genel algılanışına göre bazı renklerin çağrışımları aşağıda listelenmiştir (Altınkurt, 2003, s. 40-52; Artut, 2004, s. 137; Gökaydın, 2002, s. 120; Öztuna, 2007-8, s. 88-91; Şenyapılı, 1996, s. 106).

Kırmızı: Güç, tehlike, heyecan, sıcak, şehvet, dışa dönük, başkaldırı, en dikkat çekici renk olarak bilinmektedir.

Yeşil: Serin, sakin, doğal, anlayış, dinlendirici, neşe

Mavi: Serin, sakin, hüzünlü (koyu tonlar), saygıdeğer, otorite, iletişim, sınırsızlık

Siyah: Soğuk, prestij, sofistike (çoğu kültürde ölüm ve yas edebilmektedir.)

Beyaz: Mükemmellik, temizlik saflık, ölüm

Sarı: Lüks, zengin, hastalık

Turuncu: Sıcak, doğal, samimi, yaratıcılık, canlılık

Mor: Asalet, İmparatorluk, keder, melankoli

Hilliard'ın (2013, s. 26-28) Renk Psikolojisi üzerine yaptığı oldukça detaylı olan çalışmasına göre, renkler ruh hallerini ve duyguları tetikleyebilmekte ve belirli anlamlarla da ilişkilendirilmektedir. Yukarıdaki renk çağrışımlarına benzer veriler bu detaylı çalışmada da yer almaktadır ve bazı renklerin çağrışımları hem evrensel bir içerik taşıyabilmekte hem de aynı zamanda kültürel farklılıkların yarattığı çağrışımları da verebilmektedir. Örneğin sarı renk hem kaygı ve tedirginlik yaratırken hem de neşe

çağrışımı yaptığı sonucuna ulaşabilmektedir. Hilliard yaptığı çalışmada bazı renkler ve çağrışımları şu şekilde açıklamaktadır:

Kırmızı: Maceracı, sosyal, güçlü, koruyucu ve heyecan verici, Tehlike (birçok bağlamda), tutku, dikkat çekiyor, çok güçlü, dikkat dağıtıcı, tehlike, heyecan verici, gürültülü, savaş, iddialı, güçlü, cesur, acil, duygusal olarak sıcak, aşk, tutku, kötülük, cinayet, uyarıcı, yorucu, çarpıcı.

Yeşil: Sakinleştirici ve dinlendirici, Çekici, tarafsız, Sağlıklı, doğal, güvenli, yaşam, kendine güvenen, Doğal, dengeli, uyum, çevre, dünyevi, sağlıklı, kalıcı, sakin, şanslı, yeniden doğuş, bahar, kıskançlık, Canlı, sıkıcı, korku dolu, rahatlatıcı, yorucu, sinir bozucu, saflık, Doğa, ağaçlar, rahat, sakin, mutluluk, konfor, barış.

Mavi: Sakinleştirici, Sevecen, temkinli, keyifli, yatıştırıcı, sakin ve dinlendirici, Çekici, etkili, Hareketli, duygulu, şefkatli, kalp, duygu, Ağırbaşlı, profesyonel, başarılı, sadık, sakin, huzurlu, pozitif, otoriter (lacivert), melankoli, Zenginlik, güven, ihale, yatıştırıcı, Soğuk, donuk, huzurlu, doğru, dürüst, felsefi, tehditkâr olmayan, barış, sükûnet, iyi niyet.

Siyah: biçimsel, sanatsal, sadelik, otorite, güç, ölüm, korku, kayıp, sıkıntılar, yas, Hüzünlü

Beyaz: masum, temiz, yeni, basit, ferah, serin, kış (kar), mülayim, sıradan, steril

Sarı: dikkat çekiyor, neşeli, heyecan verici, sevecen, düşüncesizce, Son derece uyarıcı, Ekşi, endişeli, keskin, şaşırtıcı, huzursuz (aşırı kullanıldığında), İyimser, neşeli, mutlu, enerjik, eğlenceli, güneş, ilham verici, yaz, dikkatli (uyarı işaretleri), Canlı, enerjik, pozitif, mutlu, Sıcak, sade ve sade, dinamik, klasik, keyifli.

Turuncu: besleyici, tehlike uyarı, Sıcaklık, şefkat, heyecan, coşku, ruhsal, enerjik, eğlenceli, Sıkıntılı, rahatsız, üzgün

Mor: Büyük, kraliyet, görkemli, heyecan, kraliyet (batı kültürü), kraliyet, lüks, bilgelik, ruhsal, egzotik, yaratıcı, sanatsal, ilham verici, ruhsal, Ağırbaşlı, görkemli.

Kahverengi: Doğal, dünyevi, sağlam, güvenilir, güçlü, rahat, rustik, mülayim, muhafazakâr, Sıradan.

Gri: Tarafsız, saygı, alçak gönüllülük, kararlı, bilge, basit, işlenmemiş, bulutlu, depresyon, negatif.

Yöntem

Türk resminin tarihsel sürecini ve Nuri İyem'in bu tarihsel süreçteki önemini ortaya koymak için nitel bir yöntem olan kaynak tarama tekniği kullanılmıştır. Ayrıca; Nuri İyem'in göç tablolarında kullandığı renk oranlarını tespit edebilmek için resimler sayısal (dijital) ortama aktarılarak, bir görsel arama ve tanıma şirketi olan TinEye'in analiz yazılımı web ara yüzü üzerinden kullanılarak, her resmin renk yüzdeleri çıkarılmıştır. Bilgisayarla görme, örüntü tanıma, sinir ağları ve makine öğrenimi konularında uzmanlaştığı görülen TinEye'in renk, resim ve fotoğraf analiz sistemi için adresinde erişime açık olan yazılımından faydalanılmıştır (Color extraction, 2020). Her resmin renk analizleri Exel/SSPS yazılımına aktarılarak genel toplamları çıkarılmış ve

frekans analizleri yapılarak yüzde oranları tespit edilmiştir. Bu anlamda nitel bir araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Sınırlılıklar:

Araştırma; Nuri İyem' in farklı tarihlerde, benzer tekniklerle (duralit üzerine, tuval üzerine yağlı boya teknikleri) ve farklı ölçülerde yapmış olduğu doğrudan göç sahnelerini işleyen on adet eseriyle sınırlı tutulmuştur. Ayrıca araştırmaya konu resimler; eserlerin farklı koleksiyon sahiplerinde bulunmasından dolayı www.nuriiyem.com sayfasından indirilen sayısal kopyaları ile sınırlı tutulmuştur.

Araştırmaya konu resimler sayısal ortama RGB renk yapısıyla aktarılmıştır. Renk yüzdelik verileri RGB renk sistemi ve Hexadecimal renk kodu olarak çıkarılmıştır. Ekran görüntüsünü oluşturan RGB renk sistemi, ışığın davranışına paraleldir. Web sayfaları vb. ortamlarda görüntü oluşturmak için kullanılır ve ekranda görüntülenecektir. RGB renk sisteminde her biri kırmızı, yeşil ve mavi renklerden oluşan ana renkler ayrı birer kanal olarak görüntülenir. Her kanalın ayrı renk derinliği vardır, böylece milyonlarca renk varyasyonu ortaya çıkmaktadır (Holtzschue, 2011, s. 199). Arıkan'a (2009, s. 66,67) göre ise; RGB renk (Red/kırmızı, Green/yeşil, Blue/mavi) ışık renkleridir ve sayısal ortamlarda (telefon, bilgisayar, tablet vs. ekranlar, projeksiyonlar) kullanılmaktadır. Milyonlarca renk varyasyonu nedeniyle RGB renk sisteminde daha canlı görüntüler oluşturmak mümkündür. Hexadecimal renk ise Keş'e (2009, s.116) göre; sayısal ortamlarda kullanılan #282c2b gibi rengi belirten koddan oluşan renk sistemidir. Web sayfası tasarımında kullanılan ve izlenen sayfanın görünümünü düzenlemeye yarayan renklerdir.

Varsayımlar:

RGB renk yapısına dönüştürülen Nuri İyem resimlerinin gerçek renklere yakın şekilde sayısallaştırıldığı, TinEye sisteminin resimlerin renklerini doğru şekilde analiz ettiği varsayılmaktadır.

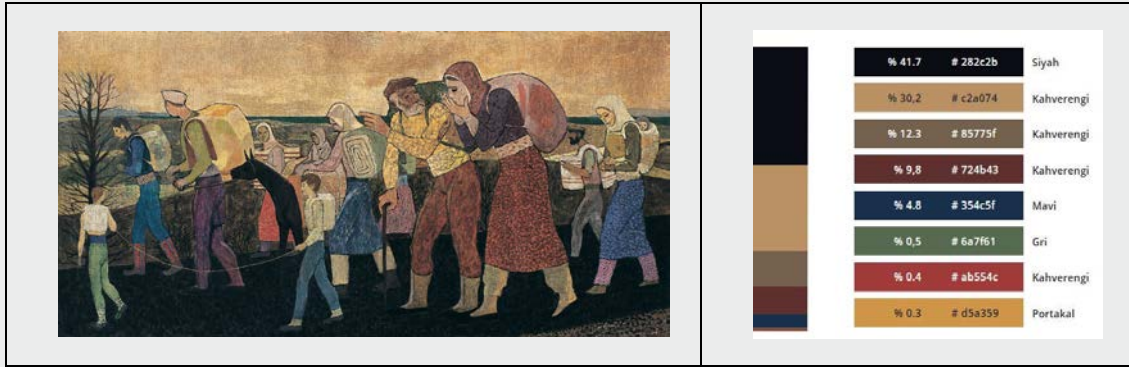
Araştırma Soruları:

Nuri İyem' in "göç" konulu resimlerinde hangi renkler ne oranda kullanılmıştır ve bu oranlar yüzde olarak tespit edilebilir mi?

Nuri İyem' in "göç" konulu resimlerinde "göç" hareketinin yaratabileceği temel duygu durumuna uygun renkler kullanılmış mıdır?

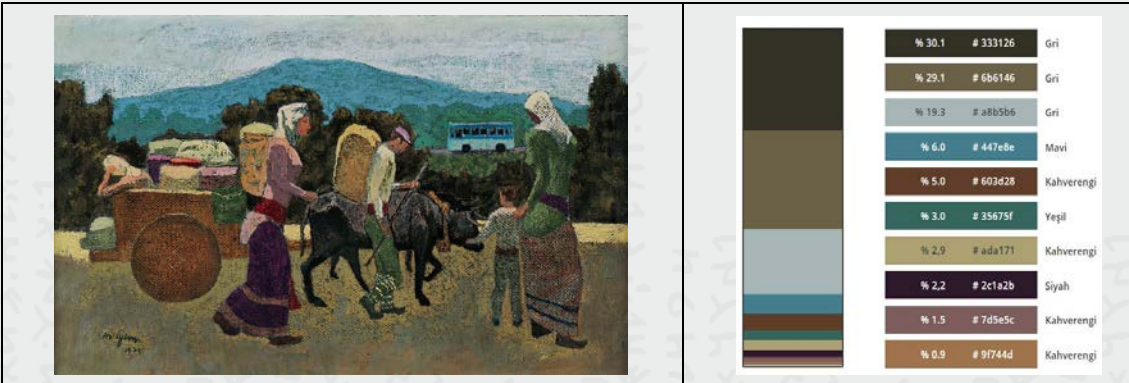
Bulgular

Tablo 1: "Göç", 1970'li yıllar, 100x200 cm, Tuval üzerine yağlı boya tekniği, Fatoş-Yunus Büyükkuşoğlu Koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 23). "Göç" tablosunun TinEye sisteminde alınan renk yüzdeleri.

Tablo 1’de de görüldüğü gibi; sanatçının bu resimde kullandığı en fazla oran %41,7 ile siyah ve %30,2 oranıyla kahverengi renklere aittir. Diğer renkler içerisinde de Kızıl kahve, turuncu ve yeşil renk haricinde yoğun canlı renkler değildir. Bu karamsar ve tereddüt verici bir durumu vurgular nitelikte sayılabilir ki ön planda yaşlı erkek ve kadın figürlerinin üzüntülü duruşları bunu kanıtlar gibidir. Kompozisyonda modern dünyaya ait herhangi bir imge görünmemektedir. Zaman hakkında ipuçları veren geleneksel kıyafetler ve eşyalar, yük hayvanı ve doğa imgeleri, kırsal yaşam göstergeleri olarak sahneyi yaratmaktadır.

Tablo 2: “Göç”, 1975, 36x56 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, Ülker- Afşin Germen koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 18). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

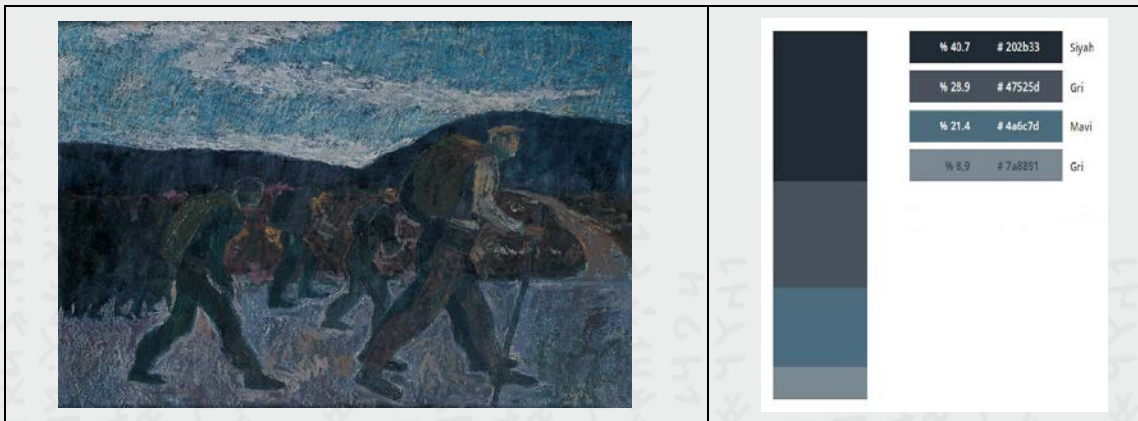
Tablo 2’deki resimde üç gri ton yoğun kullanılmış. En fazla oranlar %30,1 ile koyu tonda gri ve %29,1 oranıyla gri ve %19,3 oranıyla daha açık tonda gri renklere aittir. Grinin tonları maviden kahverengi baskın gri tonlara doğru bir değişim göstermektedir. Uzakta görünen araç (otobüs) modern dünyayı, ön plandaki kağnı, geleneksel kıyafetler ve çevre kırsal-köy yaşamını imgelemektedir. İki figürdeki düşünceli duruş bilinmezliğin yanı sıra uzaktaki taşıma aracı ve çocuk figürünün ona dönmüş şekilde işlenmesi ise göç edilen bilinmez dünyaya bir ümit bağlama simgesi olarak düşünülebilir. Ayrıca eski ve yeninin bir arada işlenmesi de dönemsel olarak toplumsal gerçekliğin bir yansıması durumundadır.

Tablo 3: “Göç”, 1993, 92x132 cm, Tual üzerine yağlı boya tekniği, Demsa A.Ş. koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 26,27). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

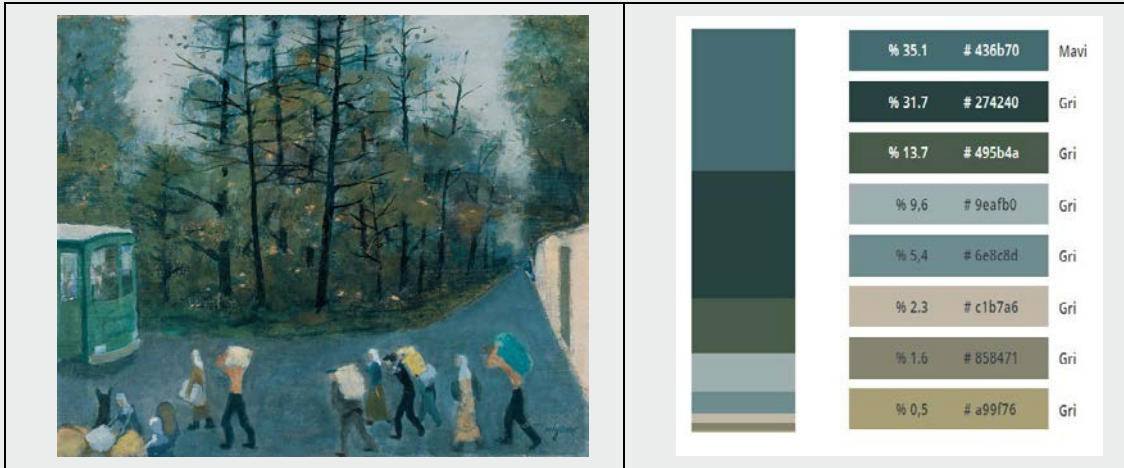
Mavi ve mavi tondaki grilerin yoğun olduğu Tablo 3'deki resimde %52,7 gibi yüksek bir oranda mavi tonda bir gri ile %26,2 oranıyla mavi renkler kullanılmıştır. Bu resimde de grinin tonları maviden kahverengi baskın gri tonlara doğru bir değişim göstermektedir. Renkler biraz daha canlı ve biraz daha karamsarlıktan uzak bir havayı yansıtırken yine geleneksel kıyafetler, bağlama gibi imgeler geride bırakılan kırsal-köy yaşamına vurgu yaparken; modern dünyayı yansıtır nitelikte arka planda bir yüksek gerilim hattı görünmektedir. Çevre ulaşılmak istenen göç edilen yere daha uygun gibi durmaktadır.

Tablo 4: "Göç", 1975, 36x50 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, İpek-AhmetMerey koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 28). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

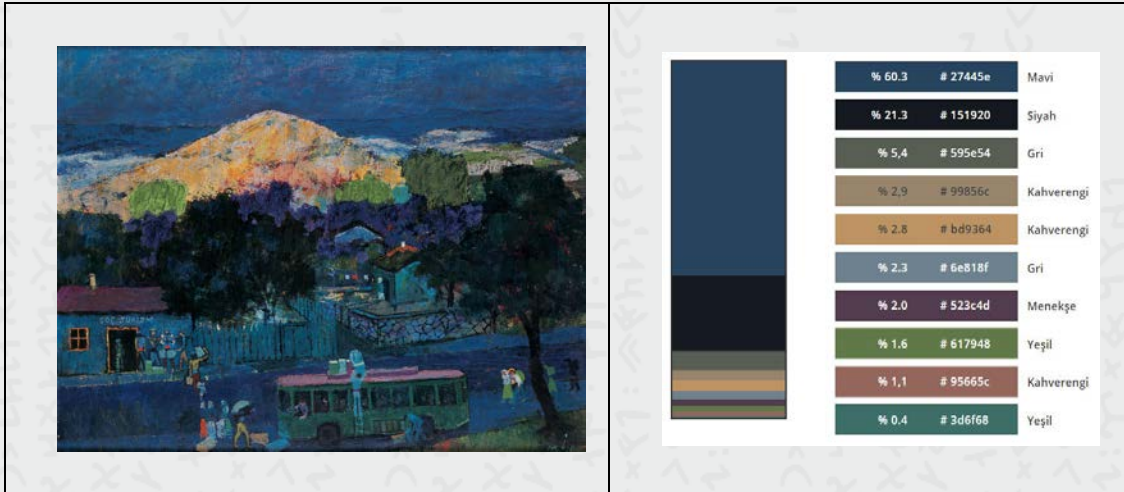
Çok farklı sayıda bir renk yapısına sahip olmayan Tablo 4'deki resimde en fazla %40,7 oran ile siyah kullanılmıştır. %28,9 oranıyla koyu gri, %21,4 oranıyla koyu mavi ve %8,9 daha açık tonda gri renkler kullanılmıştır. Kullanılan yoğun siyah ve koyu mavi ve gri tonlar resimde gece yapılan bir göç faaliyetine atıf yapıyor gibidir.

Tablo 5: "Göç", 1982, 37x44,5 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, Erol Evgin koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 33). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

Pastel tonlardan oluşan bir renk yapısına sahip olan Tablo 5'deki resimde, en fazla %35,1 oran ile mavi kullanılmıştır. %31,7 oranıyla yeşil tonda koyu gri, %13,7 oranıyla yeşile yakın bir gri ton ve %9,6 oranı ile daha açık tonda gri renkler kullanılmıştır. Diğer tonlarda maviden yeşile doğru gri bir tonlama görünmektedir. Bu durum pastel renk yapısını açıklamaktadır. Ön planda figürler ve taşıma hayvanı geride bırakılan yerleşime ilişkin bilgi verirken; gidilecek yere ulaşımı sağlayacak otobüs modern dünyayı imgelemektedir denilebilir.

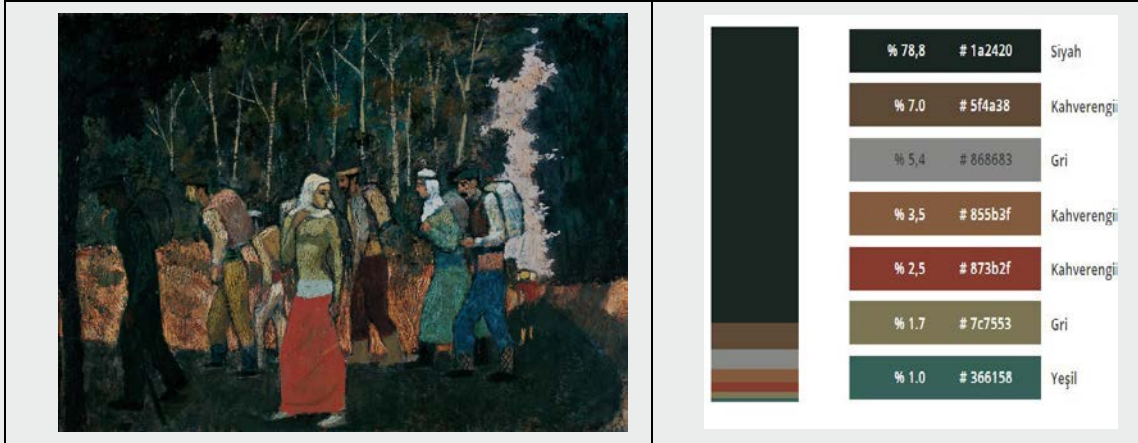
Tablo 6: "Kırdan Kente Göç", 1975, 43x53 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, Ezcacıbaşı Vakfı koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 30). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

Daha fazla renk çeşitliliğine sahip olan Tablo 6'daki resimde, en fazla %60,3 oran ile mavi kullanılmıştır ve %21,3 oranıyla siyah kullanılmıştır. Diğer renkler kahverengi, gri, yeşil ve tonları ile menekşeden oluşmaktadır. Ön planda figürler, eşyalarını ulaşımı sağlayacak modern dünyayı imgeleyen otobüse taşımaktadır. Ayrıca "göç turizm" yazısı biçimsel bir öğeden daha çok doğrudan bir mesaj içeriği olarak dikkat çekmektedir. Buraya kadar incelenen resimlerden biraz daha farklı olarak; hüznün

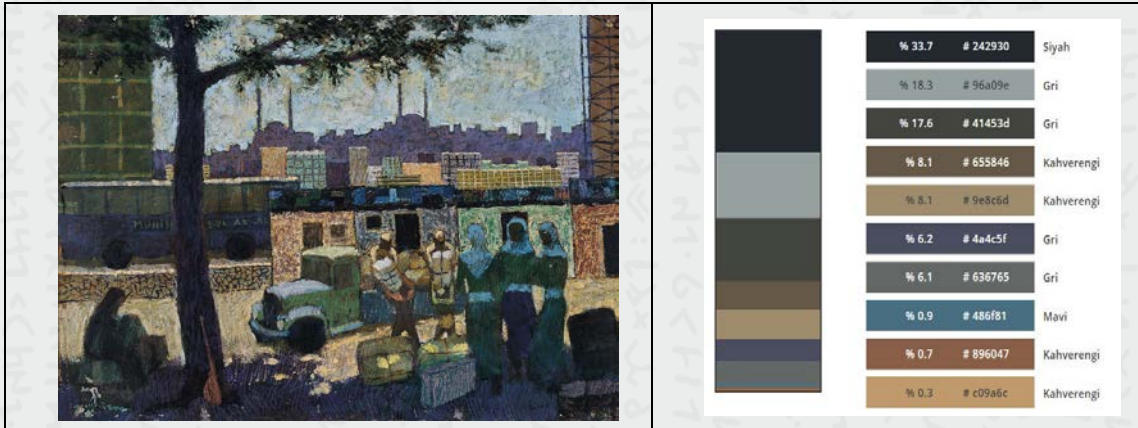
verici, tereddüt uyandıran, can sıkıcı hava pek fazla hissedilmemektedir. Çünkü az miktarda kullanılmış olsa da farklı ve daha canlı renkler bu duyguları farklılaştırabilir.

Tablo 7: “Kırdan Kente Göç”, 1975, 43x53 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, Ezcacıbaşı Vakfı koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 30). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

Tablo 7'deki resimde, en fazla %78,8 oran ile çok yoğun siyah kullanılmıştır ve diğer renkler kahverengi, gri, yeşil ve tonlarından oluşmaktadır. Ön planda figürler geleneksel kıyafetleriyle yüklerini omuzlamışlar ormanlık alanda ilerlemektedir. Kadın figürünün geriye doğru bakışı belki de bilinmeze çıkılan bu göç yolculuğunda yaşadığı karışık duyguları, endişeleri ve hüznü yansıtmaktadır. Bu duyguları renklerin yoğun koyu tonları yansıtmaktadır.

Tablo 8: “Göç”, 1970’li yıllar, 35x45 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, Mustafa Balcı koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 34). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

Tablo 8'deki resimde, %33,7 ile siyah en fazla orana sahiptir. Gri %18,3 oranıyla ve %17,6 oranıyla daha koyu yeşil tonda gri renkler kullanılmıştır. Toplamda %17,2 oranında dört farklı kahverengi tonu kullanılırken menekşeye yakın gri ton ve gri tonlar da ağırlıklı kullanılmıştır. Grinin tonları maviden kahverengi baskın gri tonlara doğru bir değişim göstermektedir. Ön planda kamyondan göç yükünü indirenler ve

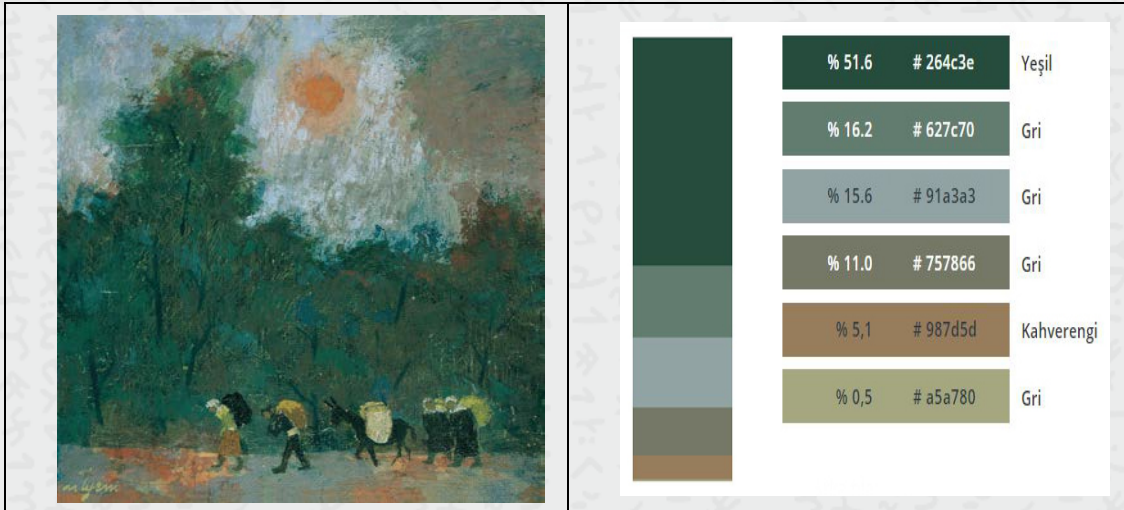
yakın plandaki geleneksel kıyafetli kadınlar, ağaca dayalı bağlama imgeleri gelinen yerin kültürel yapısını yansıtır özelliklere sahiptir. Orta planda otobüs ve otobüs yolu bir duvarla ayrılmış ve duvarın berisindeki küçük evler adeta gecekondulaşma ve ekonomik durumu net bir şekilde vurgulamaktadır. Arka planda ufukta muhtemelen İstanbul silüeti ve daha yakın plandaki yüksek katlı binalar modern dünya ve kent yaşamına vurgu yaparken kullanılan renkler duygusal karmaşayı da ortaya koyabilmektedir.

Tablo 9: “Köy meydanı”, 1970’li yıllar, 48.5x64.5 cm, Tuval üzerine yağlı boya tekniği, Ahu-Can Has koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 32). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

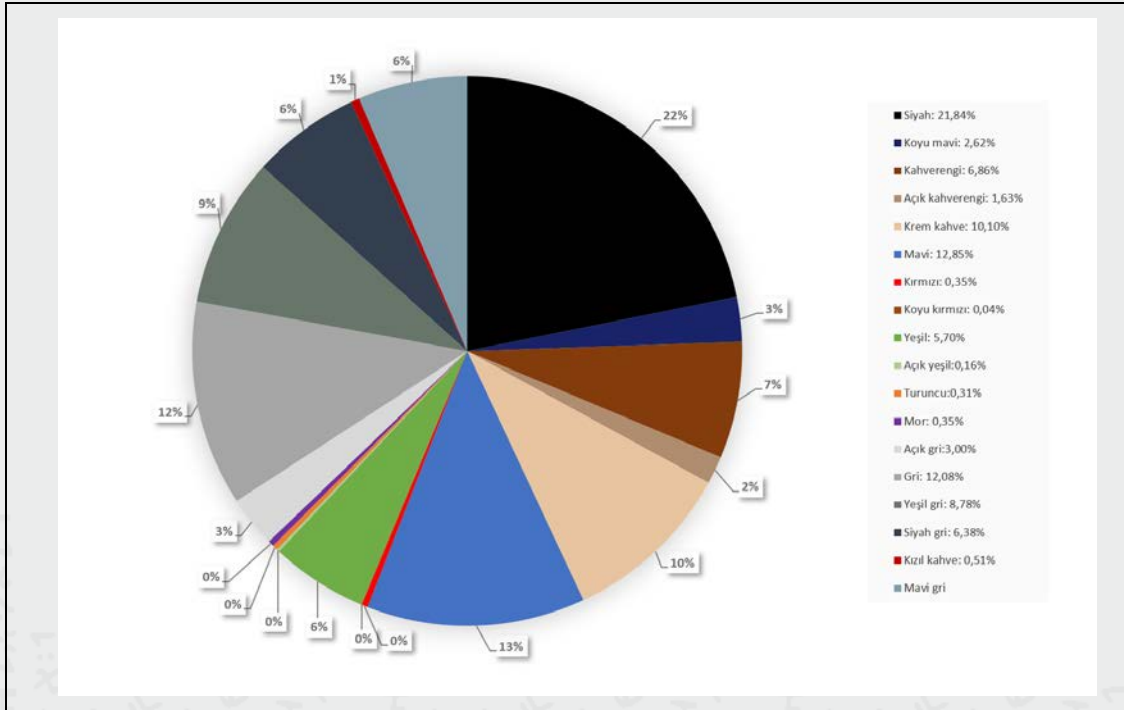
Tablo 9’deki resimde, en fazla %65,1 oran ile açık tonda ve %11,9 daha koyu tonda kahverengiler kullanılmıştır. %12,7 koyu gri ve değişen oranlarda farklı gri tonlarının yanı sıra az bir oranda kırmızı kullanılmıştır. Ön planda erkekler göç yükünü kırmızı minibüse yüklerini yerleştirirken, kadınlar grup halinde kenarda vedalaşma ve uğurlamayı imgelemektedir.

Tablo 10: “Göç”, 1980’li yıllar, 29.5x29.5 cm, Duralit üzerine yağlı boya tekniği, Seçil-Hasan Tanla koleksiyonu (Evin Sanat, 2007, s. 24). Tablonun TinEye sisteminden alınan renk yüzdeleri.

Yeşil ve yeşil tondaki grilerin ağırlıklı olarak kullanıldığı Tablo 10'daki resimde %51,6 oranıyla yeşil en fazla kullanılan renktir. Yüksekte konumlanan güneş çıkılan göç yolculuğunun ümit veren bir imge olarak yorumlanabilir. Orman yolundan ilerleyen, yüklerini omuzlamış olan figürler ve geleneksel kıyafetleri, yük taşıyan hayvan imgeleri geride bırakılan kırsal-köy hayatına vurgu yaparken modern dünyaya ve kent yaşamına dair herhangi bir imge bulunmamaktadır.

Tablo 11: Nuri İyem'in on adet resminde kullanılan renklerin toplam yüzdelerini gösteren grafik.

Tablo 11'de Nuri İyem'in "göç" konusunu işlemiş olduğu on adet tabloda kullanılan renklerin toplam yüzdelik oran ve dilimleri verilmiştir. Renklerin oranları Siyah: 21,84%, Koyu mavi: 2,62%, Kahverengi: 6,86%, Açık kahverengi: 1,63%, Krem kahve: 10,10%, Mavi: 12,85%, Kırmızı: 0,35%, Koyu kırmızı: 0,04%, Yeşil: 5,70%, Açık yeşil: 0,16%, Turuncu: 0,31%, Mor: 0,35%, Açık gri: 3,00%, Gri: 12,08%, Yeşil gri: 8,78%, Siyah gri: 6,38%, Kızıl kahve: 0,51%, Mavi gri: 6,43% olarak hesaplanmıştır. Görüldüğü gibi en fazla kullanılan renkler; Siyah, Mavi, Gri ve Kahverengi renkler ve tonları şeklinde sıralanmaktadır.

Tablo 12: Nuri İyem'in on adet resminde kullanılan renklerin ayrı ayrı yüzde dağılımları.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M
1 Renkler	Resim1	Resim2	Resim3	Resim4	Resim5	Resim6	Resim7	Resim8	Resim9	Resim10	Toplam	Toplam %	
2 Siyah	41,7	2,2		40,7		21,3	78,8		33,7		218,4	21,84%	
3 Koyu mavi	4,8			21,4							26,2	2,62%	
4 Kahverengi	9,8	5	6,3			2,9	10,5	5,1	16,2	12,8	68,6	6,86%	
5 Açık kahverengi	12,3	0,9	2,8						0,3		16,3	1,63%	
6 Krem kahve	30,2	2,9			2,3					65,6	101	10,10%	
7 Mavi	0	6	26,2		35,1	60,3			0,9		128,5	12,85%	
8 Kırmızı			2,7								0,8	3,5	0,35%
9 Koyu kırmızı	0,4										0,4	0,04%	
10 Yeşil	0	3	0,9			0,4	1,1	51,6			57	5,70%	
11 Açık yeşil	0					1,6					1,6	0,16%	
12 Turuncu	0,3					2,8					3,1	0,31%	
13 Mor	0	1,5				2					3,5	0,35%	
14 Açık gri	0	19,3	1,8	8,9							30	3,00%	
15 Gri	0	30,1	4,5	28,9	9,6	2,3	5,4	15,6	24,4		120,8	12,08%	
16 Yeşil gri	0,5	29,1			15,8	5,4	1,7	27,7		7,6	87,8	8,78%	
17 Siyah gri			1,8		31,7		0		17,6	12,7	63,8	6,38%	
18 Kızıl kahve			0,3			1,1	2,5		0,7	0,5	5,1	0,51%	
19 Mavi gri			52,7		5,4				6,2		64,3	6,43%	
20 TOPLAM	100	100	100	99,9	99,9	100,1	100	100	100	100			

Tablo 12'de Nuri İyem' in "göç" konusunu işlemiş olduğu on adet resimde kullanılan renklerin yüzdelik oranları her renk ve her resim için ayrı ayrı çıkarılarak toplam yüzdeler de hesaplanmıştır. Bazı birbirine yakın renklerin değerleri toplanarak verilmiştir. Örneğin; grinin yeşil tonlarından üç ayrı yakın ton var ise bunların değerleri toplanarak Yeşil gri alanına tek değer olarak girilmiştir.

Tartışma Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada; Nuri İyem' in göç konulu resimlerinde kullandığı renklerin bilgisayar yazılımları aracılığı ile renk analizlerinin yapılması ve renklerin kullanım oranlarına göre, konuların duyguyu yansıtırma oranları arasındaki ilişkinin renk konusu üzerinden incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçlara uygun olarak; araştırma soruları, bulgulardan elde edilen verilerle cevaplanmaya çalışılmıştır.

Nuri İyem' in "göç" konulu resimlerinde hangi renkler ne oranda kullanılmıştır ve bu oranlar yüzde olarak tespit edilebilir mi?

Nuri İyem' in "göç" konulu resimleri, internet üzerinden erişime açık olan TinEye Color extraction programına tek tek yüklenerek kullanılan her rengin yüzdelik oranları ayrı ayrı çıkarılarak Tablo 1-10' da verilmiştir. Çalışmada kullanılan resimlerin tamamı özel koleksiyon sahiplerinde bulunduğu için mevcutta bulunan Nuri İyem Göç Resimleri anı kitapçığı referans alınarak, resimlerin sayısal (dijital) kopyaları www.nuriyem.com adresinden indirilerek kullanılmıştır. Resimlerin sayısal ortama aktarılmasında, site sorumluları tarafından bizzat orijinal resimlerin fotoğraflanmasıyla elde edildiği düşünülmektedir. Bu durum oluşabilecek renk kayıplarını minimum düzeye indireceği için önemlidir. Teknik açıdan, renklerin sayısal verilerinin dijital kopyalar üzerinden yapılması zorunluluğu %15 oranında oluşabilecek renk kaybının kabul edilebilir bir oran olduğu düşünülmektedir. Çünkü kimyasal boyama işlemleriyle elde edilen renk evreni sayısal ortama aktarılırken daha geniş bir renk derinlik yapısına sahip olan RGB renk tipine dönüşmektedir ve tablo üzerinde görülen renk ile ekranda görülen renk arasında mutlaka renk farklılığı

oluşmaktadır. Renklerin yüzdeler oranlarını sayısal olarak oluşturmak için de bu RGB görüntüler kullanılmaktadır. Ayrıca sisteme yüklenen resimlerin çözünürlük yapıları kontrol edildiğinde 1600 piksele yakın değerler olduğu anlaşılmış bu durumun orta düzeyde bir değer sunabileceği düşünülmektedir. Daha sonra yapılacak çalışmalarda, aynı resim dosyasının farklı çözünürlüklerde kullanılması ile değer farklılıklarının oluşup oluşmayacağını araştırılması önerilmektedir.

Ayrıca; Tablo 12’de görüldüğü gibi, her resimde tespit edilen renkler tek tek hesaplama tablosuna aktarılırken bazı birbirine yakın renkler aynı renk hanesinde toplanarak hesaplamalar yapılmıştır. Her resim için kullanılan renk oranları tespit edilirken, ek olarak bu on adet resmin tamamında kullanılan renklerin yüzdeler oranları da toplanarak, (Tablo 11) toplam yüzdeleri hesaplanmış genel bir kanaate de ulaşılmaya çalışılmıştır. En fazla kullanılan renklerin; Siyah, Mavi, Gri ve Kahverengi renkler ve tonları olduğu tespit edilmiştir.

Bu araştırmada kullanılan (TinEye Color extraction a TinEye Lab powered by Multicolor Engine) TinEye Multicolor Engine Renk çıkarma sisteminin görece doğru çalıştığı ve yüklenen resimlerin renk yüzdelerini hesaplayabildiği görülmüştür. Sistemin çıkardığı bazı yüzdeler hesaplamalarda %1’lik sapmalar görülmüş olsa da bunun genel sonuca bir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu türden çalışmalarda elde edilen verilerin, sayısal ortam tasarımlarında kullanılabileceği, sergilenebileceği ve referans değer yaratacağı için önemli olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın diğer sorusu; *Nuri İyem’ in “göç” konulu resimlerinde “göç” hareketinin yaratabileceği temel duygu durumuna uygun renkler kullanılmış mıdır?* ilişkin olarak, araştırmaya konu resimler tek tek bulgularına bakılarak en fazla yüzdeler oranda kullanılan renk değerleri dikkate alınarak değerlendirme şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 1’de görüldüğü gibi; sanatçının bu resimde kullandığı en fazla oran %41,7 ile *siyah* ve %30,2 oranıyla *kahverengi* renklere aittir. *Siyah* rengin hüznün, korku, kayıp, sıkıntı, yas ve *Kahverenginin* sıradan, eski gibi çağrışımlar yaratabileceği düşünüldüğünde bu resimde göç ve göç faaliyetine ilişkin duyguların güçlü şekilde yansıtıldığı, sanatçı-izleyici arasında ortak anlamın kurgulanabildiği söylenebilir.

Tablo 2’deki resimde üç gri ton yoğun kullanılmış. En fazla oranlar %30,1 ile koyu tonda *yeşil gri* ve %29,1 oranıyla *yeşil gri* ve %19,3 oranıyla daha açık tonda gri renklere aittir. Diğer taraftan mavi, yeşil ve kahverengi renkler de belirli oranlarda kullanılmıştır. *Yeşil* ve tonlarının yoğun kullanıldığı anlaşılmaktadır ve gri tonlar da eşlik etmektedir. *Yeşil*; doğal, duygulu, sakin, pozitif, barış gibi pozitif duyguları daha çok yansıtabilirken tonların *Gri* ye doğru matlaştıkça depresyon ve melankoli yansıtabilmektedir. Bu resimde kompozisyon yatay olarak iki renk kullanımıyla neredeyse ikiye bölünmüştür. Ön ve yakın planda göç sahnesi yoğun yeşil ve gri yeşil tonlarla işlenerek adeta göçün yarattığı depresyon ve kaygı vurgulanırken; arka plana doğru mavi, yeşil ve gri tonlarla gidilen yere ilişkin olumlu ve umut veren pozitif duygular nispeten vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda resimde kullanılan renkler ve yansıttığı karmaşık duyguların konuyu güçlü bir şekilde yansıttığı düşünülmektedir.

Tablo 3'deki resimde %52,7 gibi yüksek bir oranda mavi tonda bir gri ile %26,2 oranıyla mavi renkler kullanılmıştır. Mavi ve mavi tonların yoğun olduğu, renklerin biraz daha canlı ve biraz daha karamsarlıktan uzak bir havayı yansıttığı görülmektedir. *Mavi*'nin sakinlik, huzur, güven gibi genel anlamda olumlu çağrışımları, koyu mavi ve grinin negatif çağrışımları resimdeki karmaşık duyguları yansıttığı düşünülebilir. Bir taraftan göç yolculuğunun bilinmeyene duyulan tereddütleri, bir taraftan da yeni bir geleceğe duyulan güven ve ümit mavi ve gri ağırlıklı renklerin kullanımıyla orantılı şekilde vurgulanmaktadır.

Tablo 4'deki resimde en fazla %40,7 oran ile siyah, %28,9 oranıyla koyu gri, %21,4 oranıyla koyu mavi, %8,9 daha açık tonda gri renkler kullanılmıştır. Bu resimde; göç konusu, muhtemelen bir gece göç yolculuğu üzerinden işlenmiştir. Çok farklı sayıda renk yapısına sahip olmaması bunu kanıtlar niteliktedir. *Siyah* rengin ve siyah yakın tonların hüznün, korku, kayıp, sıkıntı, yas gibi karamsar bir duyguyu yansıtması bu resimde baskın şekilde kullanılmıştır.

Tablo 5'deki resimde, en fazla %35,1 oran ile mavi kullanılmıştır. %31,7 oranıyla yeşil tonda koyu gri, %13,7 oranıyla yeşile yakın bir gri ton ve %9,6 oranı ile daha açık tonda gri renkler kullanılmıştır. Mavi ve yeşilin daha az parlak tonları yani daha mat tonları kullanılmıştır. *Mavi*'nin sakinlik, huzur, güven gibi genel anlamda olumlu çağrışımları, *Yeşil*; doğal, duygulu, sakin, pozitif, barış gibi yine olumlu duyguları yansıttığı düşünüldüğünde bu resimde daha çok geleceğe dair beslenen ümidin yani olumlu duyguların belirli bir düzeyde vurgulanmış olduğu anlaşılabilir. Göçün yaratabileceği karamsar olumsuz duygular bu resimde çok görünmüyor.

Tablo 6'daki resimde, en fazla %60,3 oran ile mavi ve tonları kullanılmıştır ve %21,3 oranıyla siyah kullanılmıştır. Diğer renkler kahverengi, gri, yeşil ve tonları ile mor/menekşeden oluşmaktadır. Resimdeki düzenlemede işlenen göç sahnesi, geride bırakılan ve gidilen yerin bilinmezliğinden duyulan olumsuz duygulardan daha çok, daha iyi bir geleceğe duyulan olumlu çağrışımları yansıtmaktadır ancak çok yoğun kullanılan mavi ve siyah tonlar aynı zamanda karmaşık, melankolik bir atmosfere de gönderme yapmaktadır denebilir.

Tablo 7'deki resimde, en fazla %78,8 oran ile çok yoğun siyah kullanılmıştır ve diğer renkler kahverengi, gri, yeşil ve tonlarından oluşmaktadır. Yine *Siyah* rengin hüznün, korku, kayıp, sıkıntı, yas ve *Kahverenginin* sıradan, eski gibi olumsuz çağrışımlar vermesi ile resimdeki göç sahnesinin ormanlık alandaki karanlık ortamı, figürlerin kıyafet ve eşyaları, en öndeki figürün geriye doğru bakışı arasında anlamı destekleyen bir uyum bulunmakla beraber figürün giyiminde vurgulanan kırmızı renk anlatımı ile de çıkılan bu yeni bir yolda maceracı, sosyal, güçlü, koruyucu ve heyecan verici vurgu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tablo 8'deki resimde, %33,7 ile siyah en fazla orana sahiptir. Gri %18,3 oranıyla ve %17,6 oranıyla daha koyu yeşil tonda gri renkler kullanılmıştır. Toplamda %17,2 oranında dört farklı kahverengi tonu kullanılırken menekşeye yakın gri ton ve gri tonlar da ağırlıklı kullanılmıştır. Bu renklerin kullanım oranları ile doğru orantılı bir şekilde ne çok olumlu ne de çok olumsuz duygular görülmemektedir. Resim daha çok

karmaşık ve melankoli duyguları yansıtır niteliktedir ve bu durum kullanılan renklerle uyum göstermektedir.

Tablo 9'deki resimde, en fazla %65,1 oran ile açık tonda ve %11,9 daha koyu tonda kahverengiler kullanılmıştır. *Kahverengi* ve tonları ortamın doğal, güvenilir, rahat, rustik, muhafazakâr ve sıradan havasını güçlü şekilde yansıtmaktadır denebilir. %12,7 koyu gri ve değişen oranlarda farklı gri tonlarının yanı sıra az bir oranda kırmızı kullanılmıştır.

Tablo 10'daki resimde %51,6 oranıyla yeşil en fazla kullanılan renktir. Yeşil ve yeşil tondaki griler ağırlıklı olarak kullanılmıştır. *Yeşilin* sakinlik, tarafsız, doğa, çevre, bahar, sıkıcı, korku dolu, yorucu, sinir bozucu, gibi çağrışımları farklı oranlarda yansıtmaktadır.

Resimlerinde genel olarak "göç" hareketinin yaratabileceği olumlu veya olumsuz temel duygu durumlarına uygun renklerin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Her resmin kendi içeriğinin ağırlıklı olarak yansıtıldığı ve sanatçı-izleyici bağlamında ortak anlamın genel olarak güçlü şekilde sağlandığı söylenebilir.

Bununla birlikte; Nuri İyem'in göç konulu resimlerinde kullandığı renklerin toplam ortalama yüzde değerlerine bakıldığında (Tablo 11) *Siyah*, *Mavi*, *Gri* ve *Kahverengi* renklerin en yoğun kullanılan renkler olduğu; parlak, canlı, neşeli ve heyecan uyandıran renklerden daha çok mat, durağan ve soğuk renklerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. *Siyah*: otorite, güç, ölüm, korku, kayıp, sıkıntı, yas, hüznün, *Mavi*: sakin, sınırsız, etkili, duygulu, şefkat, sadık, huzurlu, pozitif, melankoli, güven, soğuk, donuk, doğru, dürüst, barış, sükûnet, iyi niyet, *Gri*: tarafsız, saygı, alçak gönüllülük, kararlı, bilge, basit, işlenmemiş, bulutlu, depresyon, negatif, *Kahverengi*: doğal, dünyevi, sağlam, güvenilir, güçlü, rahat, eski, mülayim, muhafazakâr, sıradan gibi birçok çağrışım ya da duygu durumunun bir kısmını güçlü şekilde yansıttığı söylenebilir. Korku, sıkıntı, hüznün, melankoli, depresyon, negatif gibi çağrışımları bu renklerin daha çok yansıttığı söylenebilir.

Sonuç

İnsanların, daha iyi imkanlara sahip olabilmek, sorunlarını çözebilmek, daha iyi şartlarda yaşamak veya zorunluluktan yaşadığı yerleri terk ederek göç eylemini gerçekleştirdiği düşünüldüğünde "göç" olgusunun pozitif çağrışımlardan daha çok negatif çağrışımlar yaratabileceği ortadadır. Ancak; yine de farklı gerekçelerle gerçekleştirilen göç hareketi insanlarda karamsarlık, tereddüt, üzüntü, korku, melankoli, hüznün gibi duygu ve çağrışımlar yaratabiliyor olsa da geleceğin geçmişten daha iyi olacağı/olması gerektiği ümidine ilişkin olumlu, pozitif çağrışımlar da yaratabilmektedir. Bu durum; Nuri İyem' in resimlerinde de çoğu zaman karamsarlık, tereddüt, üzüntü, korku, melankoli, hüznün, bilinmezlik olarak yansırken; az da olsa geleceğe duyulan ümit ve olumlu duygular olarak işlenmiştir. Kullanılan renk oranlarının sayısal değerleri ile yansıtılan duyguların paralellik arz ettiği düşünülmektedir. Ancak; sanatsal bir yaratım sürecinin sonunda ortaya çıkan resimlerde sanatçının öznel ve özgün eylem ve düşüncelerinin olduğu göz ardı edilmemelidir.

Extended Abstract

Nuri İyem, one of the important names of the new period artists of Turkish painting, was born in Istanbul in 1915. He graduated from İstanbul Fine Arts Academy. He was one of the founders of the “Yeniler” Group. He made realistic-figurative pictures expressing social problems. Between 1946-1983, he opened about forty personal exhibitions. Although he made nonfigurative paintings for a period, after the 1960s, he turned to figure again and produced paintings diversified around the subject of women. The artist, who also made various mural works between 1959 and 1970, passed away on 18 June 2005 when he was 90 years old.

In this study, pictures on immigration of Nuri İyem, who made realistic paintings expressing social problems, were evaluated. Many Turkish painting artists have painted about the phenomenon of migration, which is one of the important breaking points of social change, but the fact that Nuri İyem has a printed work in which only his migration themed paintings are collected, made it possible to analyze the artist’s works more effectively in the context of color.

Nuri İyem has had a critical attitude on the rootlessness of modern art in Turkey, and he argued that the characteristics of our own reality should be found on the basis of modernization and creating a universal art with an attitude that feeds on its own social realities. The main axis of this research is to analyze and reveal the color structure that the artist uses in his works, which aims to combine modernity with locality through computer programs.

In this study, it was aimed to analyze the colors used by Nuri İyem in his paintings on “migration”, through computer software, and to examine the relationship between the ratio of the subjects reflecting the emotion according to the use of colors, through the subject of color. Source scanning technique was used to compile information about color, to reveal the historical process of Turkish painting and the importance of Nuri İyem in this historical process. In addition, in order to determine the color ratios used by Nuri İyem in the migration paintings, the pictures were transferred to the digital environment and the color percentage ratios of the pictures were determined by using computer software. The study is considered important since it was conducted with a different analysis method using computer technology.

In general, it is understood that the colors suitable for the basic positive or negative emotions that the “migration” movement can create, are used in his paintings. It can be said that each painting’s own content is predominantly reflected and the common meaning in the artist- audience context is generally provided. Considering the total average percentage values of the colors used by Nuri İyem in his paintings on migration, it is understood that Black, Blue, Gray and Brown colors are the most used colors, and more matte, stable, and cool colors are preferred than bright, lively, cheerful, and exciting colors.

As a result, considering that people take the act of immigration to have better opportunities, solve their problems, live in better conditions, or leave the places where they live because of necessity, it is obvious that the phenomenon of immigration can create negative connotations rather than positive ones. But nevertheless, although the

migration movement, which is carried out for different reasons, can create feelings and associations such as pessimism, hesitation, sadness, fear, and melancholy, it can also create positive associations regarding the hope that the future will/should be better than the past. While this situation is reflected as pessimism, hesitation, sadness, fear, melancholy, and obscurity in Nuri İyem's paintings, it is also reflected as a little hope and positive feelings for the future. It is thought that the numerical values of the color ratios used are parallel to the emotions reflected

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ş. (2006). Renk bilgisi ve renkli çalışmalar. Özsoy, V. (Ed.), *Yöntem ve Teknikleriyle Görsel Sanatlar Eğitiminde Uygulamalar içinde* Ankara: Görsel Sanatlar Eğitimi Derneği Yayınları.
- Altinkurt, L. (2003). *Sanat eğitiminde renk ve Anadolu güzel sanatlar liselerinde uygulaması* (Yayımlanmamış Doktora tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Arıkan, A. (2009). *İmgeden baskıya grafik tasarım*. Konya: Eğitim Akademi Yayınevi.
- Artut, K. (2004). *Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Aydın, E. D. (2004). *Temel tasarıma çağdaş yaklaşımlar*. İstanbul: Mor Ajans.
- Berk, N. & Turani, A. (1981). *Başlangıcından bugüne çağdaş Türk resim sanatı tarihi-2*. İstanbul: Tıglat Basımevi.
- Can Koç, D. & Altıntaş, O. (2016). Bedri Rahmi Eyüboğlu-Neşet Günal-Nuri İyem-Mehmet Pesen-Nedret Sekban eserlerinin yapı kategorileri bakımından incelenmesi. *İdil Dergisi*, 23(5), 831-863, doi: 10.7816/idil-05-23-04
- Dikener, O. & Arıkan, A. (2010). Sanat ve tasarım eğitiminin renklerin anlamlandırılması üzerindeki etkisi. *e-Journal of New World Sciences Academy Humanities*, 5(2), 328-340. article number: 4C0043.
- Evin Sanat Galerisi. (2007) *Nuri İyem göç resimleri*. İstanbul: Mas Matbaacılık.
- Gökaydın, N. (2002). *Temel sanat eğitimi*. Ankara: MEB Yayınları.
- Hilliard, B. (2013). *Colour psychology*, Erişim adresi: <http://www.seahorsesconsulting.com/DownloadableFiles/ColourPsychology.pdf>
- Holtzschue, L. (2009). *Rengi anlamak* (F. Akdenizli, Çev.). İzmir: Duvar Yayınları.
- Holtzschue, L. (2011) *Understanding color: an introduction for designers*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.
- Keş, Y. (2009). *Elektronik yayıncılık ve web tasarım*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kılıç, E. (2013). Çağdaş Türk Resminde geleneksel etkileşim. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 25(6), 327-340.
- Kılıç, L. (1994). *Görüntü estetiği*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Öztuna, H. Y. (2007). *Görsel iletişimde temel tasarım*. İstanbul: Tıbyan Yayıncılık.
- Puhalla, D.M. (2005). *Color as cognitive artifact: a means of communication – Language And Message* A dissertation submitted to the Graduate Faculty of North Carolina State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Design.
- Şenyapılı, Ö. (1996). *Görsel sanatlar ve iletişim*. Ankara: Sanat Yapım Yayıncılık.
- Color extraction, TinEye. (t.y.). <https://labs.tineye.com/color/>.

TÜRK SANATINDA “CENNET” DAMGASI VE TÜRK KÜLTÜRÜNDE SEKİZE “8” YÜKLENEN ANLAMLAR

THE TAMGA OF “PARADISE” IN TURKISH ART AND THE MEANINGS ATTRIBUTED TO NUMBER EIGHT “8” IN TURKISH CULTURE

Yunus ASLAN*
Remzi DURAN**

Öz

Sayıların, matematikteki karşılıklarının ve kullanımının yanı sıra sayılara yüklenen kültürel ve sembolik anlamlar da oldukça önem arz etmektedir. Bu bağlamda sayılara yüklenen anlamlar, dolayısıyla sayı sembolizmi, çeşitli dini metinlerde, mitlerde ya da destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Türk mitolojisinde sekiz “8” genellikle dünyanın köşeleri, kutsal bir ağaç ya da gök katmanlarıyla beraber anılmaktadır. Sekiz sayısı, Türk kültüründe eskiden beri kullanılan “bir, üç, yedi, dokuz, otuz, kırk, kırk bir, yetmiş, doksan” gibi sayıların yanında, daha nadir bir kullanıma sahiptir. Sekiz sayısına yüklenen anlamlar, arasında en çok öne çıkan Cennet temsilidir. Türk mitolojisinde yaratılan ilk ağacın dokuz kollu olduğu, kollardan birinin Tengri'nin kapısının önüne, diğerleri ise sekiz köşeli olduğuna inanılan dünyanın sekiz köşesine uzanmaktadır. İslami bağlamda sekiz Cennet kapısından yola çıkılarak, “sekiz Cennet” ibaresi önem kazanmaktadır. Sekiz sayısının sembolik olarak sanata yansımalarının bizim tanımlama ve isimlendirmemizle “Cennet” damgası özelinde şekillendiği görülmektedir. Cennet damgası, sekiz sayısıyla bağlantılı olarak özellikle Orta Çağ Türk İslam mimarisinde, geometrik süslemelerle birlikte, motifleşmiş biçimde karşımıza çıkmaktadır. Türk kültürünün etkisi ile saygın bir konumda olan damga, İslam sanatında yaygın olarak kullanılmaktadır. Kendi içinde alt tiplere sahip olan bu damga, pek çok yapıda karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, tarihi süreçte sekiz sayısına yüklenen farklı anlamlar ve Cennet damgasının Türk sanatındaki kullanımı üzerinedir.

Anahtar Kelimeler
Sekiz, Cennet, Damga, Anlam

Keywords
Eight, Paradise, Tamga (Stamp),
Meaning

*Doktora Öğrencisi, Selçuk
Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim
Dalı
yunusaslan1881@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7087-338X

**Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi
Bölümü
duranremzi@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7374-6116
Konya / TÜRKİYE

Abstract

The cultural and symbolic meanings attributed to numbers are substantially of importance as well as mathematical equivalents and uses of numbers. In this context, meanings attributed to numbers, hence number symbolism emerges in various religious texts, myths, or legends. Eight “8” is generally mentioned with edges of the earth, a sacred tree, or layers of sky in Turkish mythology. Number eight has a rarer usage besides numbers such as “one, three, seven, nine, thirty, forty, forty-one, seventy and ninety” which have been used in Turkish culture since ancient times. The Paradise depiction primarily comes into prominence among the meanings attributed to number

Gönderim Tarihi: 26/09/2020
Kabul Tarihi: 06/04/2021

eight. In Turkish mythology, the tree which was created at the beginning had nine branches. One of these branches is lying in front of the gate of Tengri and the others are reaching to the eight edges of the earth believed to have so. The phrase of "eight paradises" comes into prominence with regards to the Eight Gates of the Paradise in Islamic context. The symbolical reflections of number eight on art are seen as the tamga of "Paradise" with our definition and naming. The Tamga of Paradise emerges with regards to number eight as a form by being turned into a motif with geometrical ornamentations especially in Medieval Turko-Islamic architecture. The tamga which is reputable with the effect of Turkish culture has commonly been used in Islamic art. This tamga which is of subtypes in itself has been emerged on countless structures. This paper is upon the various meanings attributed to number eight in the historical period and the usage of tamga of Paradise in Turkish art.

Giriş

Sosyal ve kültürel olarak belli evreleri atlatmış olan bir toplumun içerisinde dünyaya gelen birey, aslında aynı zamanda o güne kadar birikim yoluyla gelen bir kültürel deneyim ve kurallar topluluğunun da içine doğmaktadır. Hayatı kolaylaştırmak için akıl yoluyla çözüm üreten insanlar, birçok somut ve soyut buluşların yanında matematiği dolayısı ile sayıları da üretmiştir. Her biri insanın günlük yaşamının içine girmiş olan sayılar, aslında doğada bir karşılığı olmayan soyut kavramlardır. Sayıların, matematikteki karşılıklarının ve kullanımının yanı sıra sayılara yüklenen kültürel ve sembolik anlamlar da oldukça önem arz etmektedir.

Sosyal bir varlık olarak yaşamını sürdüren insan, sahip olduğu şeyleri sayma ve yaşamış olduğu zamanı anlama ve hayatını ona göre düzenleme anlayışı içinde sayısal değerlere ihtiyaç duymuştur. Sayıların kullanım bakımından kökeni, yazı ile karşılaştırıldığında daha eski tarihlere dayanmaktadır. İnsanoğlu sayma işlemine ilk olarak bir (tek), iki (çift) ve çok kavramlarını kullanarak başlamıştır (King, 197, s. 42). Sonrasında, kökeni Taş Devri'ne kadar uzanan çentik atma yöntemini bulmuştur. Uygun bir taş, odun ya da kemik üzerine çentik atma yoluyla yapılan eşleştirme, en ilkel işlemlerden olup; yaklaşık 30.000 yıl kadar öncesine ait çentikli sayı sayma kemikleri ortaya çıkarılmıştır (Yücel, 2011, s. 6). Yazının icadı ve çeşitli uygarlıkların alfabelerini geliştirmesi ile beraber sayıları göstermek için alfabedeki harflerden yararlanılmıştır (Ağyürek, 2016, s. 18). Böylece sayılar sözel metinler içerisinde, harfler aracılığı ile sembolleştirilmiştir.

İnsanın iç-ruhsal dünyasını yansıtmak amacıyla, bir nevi araç olarak kullandığı pek çok sembol ve işaretlerin içerisinde sayılar önemli bir yere sahiptir. Bu noktada, sayıların sembolik olarak bir anlam ihtiva etmelerinin, tarihsel kökenlerine değinmemiz gerekmektedir.

Sayı sembolizmi ilk olarak felsefi anlamda Pisagor (M.Ö. 580-500'lü yıllar) ve sonrasında ortaya çıkan Pisagorculuk ile beraber teşekkül etmiştir. Önceki yıllarda sayılar ile ilgili mistik inanışların varlığının bilinmesine rağmen felsefi olarak kuvvetli olan bu fikri akım (sayı sembolizmi)¹, Pisagor sonrasında Pisagorcular tarafından oluşturulmuştur. Bu akım sonraki evrelerde birçok kültürü ve dini inanışı da etkilemiştir (Yücel, 2011, s. 8). Özet olarak, Pisagor'un sayı sembolizmi, tüm evrenin aritmetik orantılarla (Çaycı, 2017, s. 53) Tanrı tarafından sayısal bir düzene tabi tutularak yaratıldığını savunmaktadır.

Sembolizm veya simgecilik, uygulama noktasında kimi zaman işleve yönelik açıklayıcı işaretler olarak kullanılabilirken, kimi zaman da din, inanış gibi kutsal

¹ "Sayıların babası olarak da bilinen Pisagor'un düşüncesinin temelini "düzen fikri" oluşturmaktadır. Pisagor, kâinata egemen olan ahenk ve düzeni, zıtlıklardaki birlik, uygunluk ve her şeyin temelinde olan matematiksel ve sayısal ilişkilerle açıklamaktadır. Müzikteki uyum yasalarını sayılarla ifade edip, yaşanan dünyadan, gökyüzü âlemine kadar bütün olayların sayılara tabi bir yakınlığını fark eden Pisagor ve öğrencileri sayı öğelerinin bütün bir varlığın da ögesi olduğu sonucuna vardılar. Tanrı'nın yarattığını düşündükleri sayılara, dini özellikler de yükleyerek tüm evrenin sayılardan meydana geldiğine ve fiziksel olaylardan gökyüzündeki yıldızlara kadar bütün olayların sayılarla yönetildiğine inandılar ve ileri derecede bir sayı mistisizmi oluşturdular." (Yücel, 2011, s. 10-11).

çerçeve içerisinde kendisine yer bulabilmektedir. Soyut imgelerin simgeler yoluyla daha anlaşılabilir bir noktaya çekilmesi, yaygın olarak sembolizmin amaçları arasındadır. Bu bağlamda, din gibi konusu daha çok soyut içeriklerden oluşan bir alanda sembollerin kullanımı kaçınılmaz olmaktadır. Türk sanat eserlerinde ilk örneklerden, günümüze değin ulaşan birçok örneğin yapısında, mitolojik ve büyüye ilişkin değerler sisteminin izleri görülmektedir. Yapılan inceleme ve araştırmalar, özgün manasını kaybeden tılsımlı biçimlerin, İslami devirlerde de varlıklarını sürdürdüğünü görmekteyiz (Mülayim, 1994, s. 210). Türk kadim kültürünün bir parçası olarak damga vurma geleneği, esasında bazı aidiyet ve kutsiyet imgelerinin sembollere dönüşmüş şeklidir. Bu noktada, Türk sanatının her alanında görebildiğimiz Cennet damgaları, Türk ve İslam sanatında, sayı sembolizmi ile bağlantılı olarak anlam bulmaktadır. Bu çalışmayla, sekiz sayısı ve Cennet imgesi arasındaki bağlantı, kültürel boyutta sorgulandıktan sonra; bu imge-simge birleşiminin, sanata yansıyan kısmını teşkil eden Cennet damgası ve onun bazı sınırlı örnekler üzerindeki izleri ortaya konulmuştur.

Kültürel Boyut:

Eski Türk âlem-evren anlayışına göre dini inançlar, daha çok gök veya gökyüzüyle (dikey unsurlar), insan-beşeriyet de yeryüzüyle (yatay unsurlar) ilişkilendirilmektedir. Kültigin Anıtı'nın (732) doğu yüzünde yer alan, "Üze Kök Tengri asra yagız yer kılundukda, ekin ara kişi oğlu kılunmuş (Yukarıda mavi gök, aşağıda kara yer yaratıldığı zaman, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış)" sözü, Eski Türklerde dünyanın gök ve yerden meydana geldiğini, ikisinin arasında da insanoğlunun yaratıldığını bildirmektedir.

Arkaik kültürlerin hemen hepsinde karşımıza çıkan kutsal sayılar, mitolojik inançlar içerisinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Türk mitlerinde ve sözlü geleneğinde insanlar tarafından gök ve evren tasarımları, yanlarında bazı seçilmiş sayılar ile beraber anılmaktadır. Gök düşüncesi, güneydoğu Sibiryaya bölgesinde göğün "yedi katlı" olduğu şeklinde geçerken, Orta ve İç Asya bölgelerinde ise "dokuz gök küre, on altı, on yedi ve otuz üç katlı" olarak karşımıza çıkmaktadır. Altay Türkleri hem "yedi" gökten hem de aynı zamanda "on iki, on altı veya on yedi" gökten söz ederler. Bundan başka çeşitli devirlerdeki metinlerde, göklerin katları ya da farklı dünyalar, "sekiz Cennet", "on iki, otuz, otuz üç gök katı", "doksan dokuz âlem (evren-acun) veya gök", "on sekiz bin âlem" gibi sayılar ile nitelendirilmektedir (Çoruhlu, 2000, s. 195-196). Ek olarak, eski Türklerde Kamlık geleneğinde ve Kam giysilerinde de bazı sayısal öğeler öne çıkmaktadır.

Konumuzun odak noktasını teşkil eden ve Cennet damgasında ifadesini bulan sekiz "8" sayısı, Türk kültüründe eskiden beri kullanılan "bir, üç, yedi, dokuz, otuz, kırk, kırk bir, yetmiş, doksan" gibi sayıların yanında, daha nadir bir kullanıma sahiptir. Sekiz sayısının sembolizmi ve ona yüklenen anlamlar, çeşitli dini metinlerde, mitlerde ya da destanlarda karşımıza çıkmaktadır. Türk mitolojisinde geçen sözlü ve yazılı metinlerde sekiz sayısını daha çok Yakut Türklerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Türklerin dünya-evren anlayışı üzere dünya, dört köşe şeklinde tasavvur edilmekte

(Çoruhlu, 2000, s. 195) ve dört ana yöne² ayrı bir önem verilmektedir. Yakut Türklerinin yarı mit yarı destanı olan Er Sogotoht'ta dünyayı (yeryüzünü) biçim olarak algılayışı ise sekiz köşelidir (Ögel, 1971, s. 91-92). Bu durum dört ana yöne, dört ara yönün katılması ile sekiz rakamına ulaşıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Bunların yanı sıra, yine Yakut Türklerinin inancına göre, aslen insanlara kötülük getiren bir ruh olan fakat demircilerin koruyucusu olarak bilinen *Kıtay Baksı Toyon*, yer altında yaşayan "Sekiz Yeraltı Tanrısı'nın" soyundan gelmektedir (Ögel, 1971, s. 68). Burada geçen ibareye göre Yakut Türklerinin yer altında konumlanan ve Altay Türk mitolojisindeki Erlik Han'da olduğu gibi, kötülüğü temsil eden sekiz tanrısının olduğu anlaşılmaktadır.

Altay mitolojisine göre gökyüzüne yükselerek göğü delip geçen bir çam-kayın ağacı vardır. Bu kutsal ağacın tepesinde ise Tanrı Bay-Ülgen oturmaktadır. Bu dünya-gök ağacı ile ilgili mitte geçen "*Altın yapraklı kutsal kayın! Sekiz gölgeli kutsal kayın! Dokuz köklü, altın yapraklı, Bay-Kayın!..*" ibaresi, bizlere Kaç Tatarları tarafından aktarılmaktadır (Ögel, 1971, s. 91). Aynı ağaç Abakan Tatarları'nda yedi, Altaylar'da ise dokuz dallı olarak anılmaktadır. Yakut Türk mitolojisinde de geçen ağaçla ilgili şu kıssa da önem arz etmektedir. "Tanrı gökte ilk Kam'ı yarattığı zaman, onun meskeninin kapısının önüne sekiz dallı bir ağaç dikilirdi" (Çoruhlu, 2000, s. 197). Bu bağlamda sekiz sayısının kutsal bir ağaç (dal-gölge sayısı) ile birkaç defa beraber kullanımı dikkat çekmektedir.

Türk sözlü geleneğinin en önemli kaynaklarından olan Dede Korkut Kitabı'nda sekiz sayısının gök ile beraber kullanımını görmekteyiz. Kitapta yer alan edebi metinlerden "Duha Koca Oğlu Deli Dumrul" hikâyesinde geçen:

"Arş şahit olsun sekizinci kat gök şahit olsun" şeklindeki ifadede gök, sekiz kat biçiminde anılmaktadır (Ergin, 1999, s. 81)

Bir dönem Türklerin de kabul ettiği Uzak Doğu kökenli din ya da inanç sistemleri (Budizm öğretisi vb.) Türk coğrafyasında hem dini hem kültürel olarak etkilerde bulunmuştur. Bundan dolayı, bu doktriner inançlarda da sekiz sayısının anlam kökenlerini aramak faydalı olacaktır. Sekizin ve katlarının Buda'nın öğretisinde, dolayısı ile Budizm'de çeşitli kullanımları bulunmaktadır. Budizm inancına göre insanın acılarından kurtulmak maksadıyla ve nirvanaya (arınma) ulaşmak amacıyla izleyeceği "Sekiz Aşamalı (Dilimli) Asil Yol" oldukça önemlidir.

Sekiz dilimli yol, Budist hayatın (yaşam tarzının) şematik bir anlatımı olarak nitelendirilmektedir. Bu şema başta üç aşamalı olarak bilinmekle beraber sonraki süreçte sekiz aşamalı olarak genişletilmiştir. Üç aşama, *Sila (Ahlak)*, *Samadhi (Meditasyon)*, *Panna (Hikmet)* şeklindedir. Sekiz aşamalı asil yol ise şu erdemlerle anılmaktadır: "*doğru söz, doğru davranış, doğru geçim, doğru muhakeme, doğru murakabe (gözetim), doğru anlayış, doğru düşünce, doğru niyet*" (Güç&Sert, 2020: 15).

² Bu bağlamda dört unsur (ateş, su, maden, ağaç), yıldız kümeleri, dört ana renk ve dört hayvan öne çıkmaktadır (Çoruhlu, 2000, s. 195). Uzakdoğu kozmolojisinde de yer kare, gök ise yeri örten bir küre-daire (yumurta) biçiminde algılanmaktadır (Eliade, 2003, s. 23). Ayrıca daha önce Türk sanatında örneklerini ayrıntılı olarak incelediğimiz, Tanrı damgası da sembolik olarak dört yöne işaret etmektedir (Aslan&Duran, 2020, s. 1381).

Bu noktada, “Selçuklu Yıldızı” olarak da bilinen sekiz köşeli yıldız (Cennet damgası) ve her köşesine ya da koluna atfedilen, İslami sekiz esasa değinmemiz yerinde olacaktır. Bahsi geçen esasların, kaynağı kesin olarak bilinmemekle beraber “merhamet, şefkat, sabretmek, doğruluk, sır tutmak, sadakat, cömertlik, Rabbine şükretmek” şeklinde, yayınlarda geçtiği görülmektedir (Tarlakazan&Tıngır, 2018, s. 116). Fakat bu esasların Budist öğretilerdeki erdemli davranışlarla sayı, anlam ve içerik olarak benzerlikleri gözden kaçmamaktadır. Bu bağlamda, sekiz dilimli yolun temsil ettiği erdemli davranışların, sonuç olarak kişiyi Budizm’in en yüksek mertebesine, nirvanaya ulaştırdığı; sekiz köşeli yıldız ve sekiz İslami esasın da kişiyi İslamiyet’in en yüksek mertebesi olan Cennet’e ulaştırdığı, bu temsiller üzere söylenebilir. Sonuç olarak, İslami açıdan kaynağı tam olarak belli olmayan bu sekiz esas, M.Ö. 6. yüzyıla dayanan Buda öğretisi ile ilişkilendirilebilir.

Hint ve Çin inanışlarında da sekize yüklenen bazı anlamlar söz konusudur. Hint geleneğine göre sekiz yapraklı lotusun (açılmış nilüfer), sonsuz mutluluğu ve şansını temsil ettiği düşünülmektedir. Ayrıca, Çin’de Konfüçyüsçülük felsefi sisteminin, sekiz değerli nesnesinden dolayı bu sayıya saygı gösterilmektedir (Schimmel, 2000, s. 172-173).

İslami açıdan ise sekiz sayısını ve anlamını irdelediğimiz zaman ilk karşılaştığımız kavramlar “sekiz Cennet, sekiz Cennet kapısı, sekiz köşeli yıldız” şeklindedir. Çoğu kaynak ve araştırmada, sekiz sayısının genel olarak Cennet’i temsil ettiği düşünülmektedir (Çoruhlu, 2000, s. 202; Schimmel, 2000, s. 169-170; Şaman Doğan, 2002, s. 398-399; Erkaya, 2015, s. 49-218; Küçük, 2013, s. 104; Yücel, 2011, s. 31). Bu söylemlerin devamında ise yedi cehennem, sekiz Cennet olduğundan bahsedilmekte ve Allah’ın rahmetinin, gazabından büyük olduğu³ yorumu yapılmaktadır (Schimmel, 2000, s. 169-170).

Genel manada Cennet, “imanlı, dünyada iyi işler yapmış, kimselerin yaşamını yitirdikten sonra, sonsuz mutluluğa kavuşacakları yer” biçiminde tanımlanmaktadır⁴. Esasında, Arapça kaynaklı olan “cenn” kökünden (Arapça “örtme, gizleme” manasındaki) gelmekte olan Cennet, “bitki ve ağaçlarla toprağı örten bahçe” anlamına gelmektedir. Batı dillerinde Cennet kavramı genellikle “paradise” kelimesiyle anılmaktadır. Aslı Grekçe “paradeisos” olan Cennet, Eski Farsçada “ağaçlı bahçe, etrafı çevrilmiş yer” manasındaki “pairi-daēza” kavramından gelmektedir (Şahin, 1993, s. 374). Kişinin, öte dünya inancı bağlamında iyi işler yapması sonucunda ulaşacağı bu mekân, insanlar tarafından benzetmeler olsa da genellikle soyut olarak algılanmaktadır. Cennet kavramının somutlaştırılmasında, bahçe manasındaki Cennet kelimesinin tercih edilmesi, insanın dünyada görmüş olduğu bahçe ve doğanın verdiği huzur ile Cennet’i bağdaştırması, şeklinde yorumlanabilir.

Farklı adlandırmalarla olmasına rağmen Cennet kavramının Ortadoğu ve Uzakdoğu dinlerinde de karşılığı bulunmaktadır. Allah’ın kullarına tek vaadi olan Cennet temsiline İslami kökenine baktığımızda, İslamiyet’te yer alan “sekiz Cennet

³ Bu görüş, İran edebiyatında karşılaşılan Heşt Behişt (Sekiz Cennet) adlı kitaplara da konu olmuştur (Çoruhlu, 2000, s. 202).

⁴ Erişim: Türk Dil Kurumu Güncel Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.03.2021.

kapısı” karşımıza çıkmaktadır. Bu Cennet kapılarının adları, “Dâri-celal, Dâri-karar, Dâri-selam, Cennetül huld, Cennetül mevâ, Cennetül adn, Cennetül Firdevs, Cennetü naim” (Tarlakazan&Tıngır, 2018, s. 116) şeklinde geçmektedir. Her bir kapının farklı Cennet’leri kastettiği, dolayısı ile “sekiz Cennet” olduğu ve sekiz sayısına Cennet’le alakalı olarak bir anlam yüklendiği anlaşılmaktadır.

15. yüzyılda, Yazıcıoğlu Mehmed tarafından kaleme alınan Muhammediye isimli yazılı eserde Cennet ve Cehennem tasvirleri ve sekiz Cennet ibaresi, adları ile birlikte yer almaktadır. Eserin ilk bölümünde Cennet ve Cehennem, ilk yaratılanlar arasında konumlandırılmaktadır. Hemen hepsi Kur’an-ı Kerim’de de geçen bu Cennet isimlerinin sayısı sekiz olarak tespit edilmiştir. İlk bölümde Cennet adları şu şekilde verilmiştir: “*Adn Cenneti (ikamet etme, kendisinde sürekli ikamet edilen ve ikamette karar kılınıp sebat edilen mekân), Vesile Cenneti, Firdevs Cenneti, Cennetü’l-Huld (Ebedilik Cenneti), Naîm Cenneti (mutluluklarla dolu Cennet ya da Cennetler), Me’vâ Cenneti (sığınılacak, barınılacak, dönülecek yer), Dâru’s-Selâm (huzur-güven yeri, esenlik yurdu), Dâru’l-Karar*” (Harman, 2014, s. 93).

Kur’an-ı Kerim’de Hicr suresinde 43-44. ayetlerde⁵ cehenneme ait yedi kapının olduğu bildirilirken, Cennet’in kapılarının sayısı belirtilmemiştir. Zümer suresinin 73. ayetinde Cennet kapılarından bahsedilmekte ve ayet içerisinde “vav” harfinin sekiz sayısını ifade ettiği öne sürülmektedir. Fakat buna ilmi açıdan bir kanıt gösterilmemektedir. Buna rağmen çeşitli (sahih) hadislerde Cennet’in sekiz kapısının olduğu belirtildiği bilinmektedir (Topaloğlu, 1993, s. 378-379). Ek olarak Hakka suresi 15-16-17. ayetlerinde⁶ de kıyamet koptuğunda, göğü (arşı) sekiz meleğin taşıyacağı bildirilmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de doğrudan Sekiz Cennet şeklinde bir ibare olamamakla birlikte, çoğul bir cennet tanımı olarak Nisa Suresi 57. Ayette geçen “İman edip iyi ve yararlı işler yapanları ise, altından ırmaklar akan ve sürekli kalacakları cennetlere yerleştireceğiz...” ibareleri yer almaktadır. Kur’an-ı Kerim’de geçen başka ayetlerde ayrı ayrı incelendiğinde, Cennet’in sekiz ayrı sıfatla anıldığı görülmektedir. Bu ifadelerin farklı ayetlerde, bazen birkaç defa tekrarlandığı da görülmektedir. Örneğin, Firdevs Cenneti: Kehf Suresi 108. Ayette, Naim Cenneti: Maide Suresi: 65. ayette, Adn Cenneti: Tevbe Suresi 72. ayet, Rad Suresi 23. ayet ve diğer sekiz ayrı ayette geçmektedir.” Sekiz Cennet ibaresi hadisler aracılığıyla da yaygın bir söylem olarak günümüze gelmiştir. Türk mitolojisi bakımından sekiz “8”, gök katlarının (Tanrı katinın), dünyanın köşelerinin, kutsal bir ağacın dal veya gölgesinin temsiliyken, İslam

⁵ “ *Ve şüphe yok ki onların hepsine de vaat edilen yer, cehennemdir. Onun yedi kapısı vardır; onlardan her bir kapı için bir grup ayrılmıştır.*” (Kur’an-ı Kerim: 15/43, 44).

⁶ “*İşte o gün ansızın kopacak kıyamet kopar. Gök de yarılmış ve artık o gün o da çökmeye yüz tutmuştur. Melek(ler) ise, onun çevresi üzerinde (göklerin dört yanındadır). O gün, Rabbinin Arş’ını, meleklerin üst tabakasından sekiz (melek) taşıyacaktır.*” (Kur’an-ı Kerim: 69/15, 16, 17).

inancında bu temsil, sekiz Cennet kapısı ile bağlantılı olarak “sekiz Cennet’e”⁷ ya da müstakil olarak sadece “Cennet’e” evrilmiştir.

Sanatsal Boyut:

Duygu ve düşüncelerini, yaratıcılığını, hoşça giden biçimler ve bağlantılar yoluyla ifade eden (Duran, 2002, s. 151) sanatçı, sanatını icra ederken sanatın doğal içeriğinde olan, dolaylı anlatım yolunu da (Yılmaz, 2020, s. 26) kullanmaktadır. Eğer bir eser ya da bir düzenleme, fikri veya kültürel bir alt yapıya sahip değilse, ona bakanlara simgesel veya sembolik olarak bir şeyler anlatmıyorsa, bu onun sanat eseri olma niteliğinde değişik etkiler yaratmaktadır. Bu bakımdan, hayal gücü kaynaklı olan bu yaratıcı dolaylı anlatım yolu, sık sık sembollerden faydalanmak durumundadır.

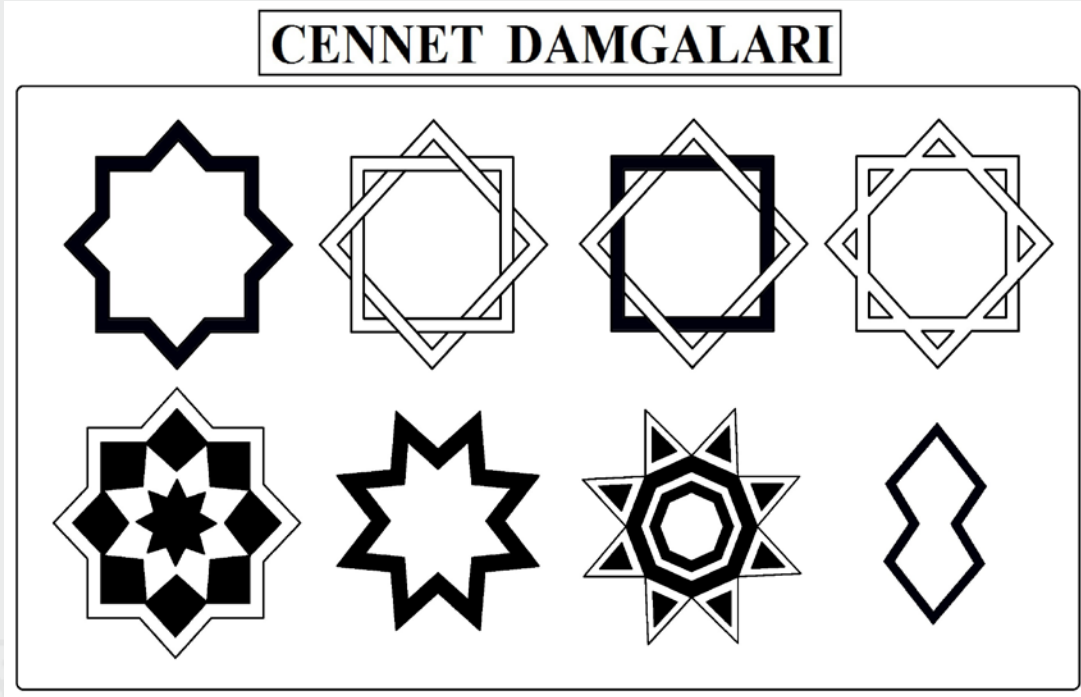
Bir nesneye ya da sembole anlam vermek, inanmak veya onu kutsallaştırmak, insanın tarihi süreçte sıklıkla yöneldiği sanatsal ve duygusal bir eylemdir. Din ve inanmalarda da yeri olan sembolleştirme, dolayısı ile kutsallık ithaf etme, bazen bir nesneye bazen de soyut bir şekle uygulanabilmektedir. Bu bağlamda, hem Anadolu’da hem Anadolu dışında, Türk sanatlarının sayısız uygulamaları arasında, Türk mimari süslemesi özellikle Orta Çağ’da bizlere çeşitli örnekler sunmuştur. Bahsi geçen bu motif ve işaretlerin tamamı anlamsız süs öğeleri değildir. Bir kültürün tarihi geleneklerinden de beslenerek bize sunduğu bu uygulamalar, geçmişle bağlantı kurma ve geleceğe bunları aktarma özellikleri bir yana, hem estetik özellikler barındıran hem de anlamlı unsurlardır. Bu noktada Türk tarihi açısından en eski anlam taşıyıcılarından olan Türk kültür coğrafyasındaki kaya resimlerini ve aidiyet sembolü Türk damgalarını da ayrıca değerlendirmek gerekmektedir.

Türk kültürü açısından kullanımı eski devirlere dayanan Türk damgaları, Kırgızistan’daki Saymaltaş, Kazakistan’daki Tamgalı Say gibi Türk dünyasının pek çok kültür alanında önce taşlar üzerinde; sonrasında günlük kullanım eşyalarından, mimariye kadar birçok alanda kaya resminden tamgaya, tamgadan da kısmen süslemelere sirayet ederek, günümüze kadar gelmiştir. “Damga-Tamga” tanım olarak mülkiyet, aidiyet, bağımsızlık unsuru, boy-soy birliği, inanç kimliği ve kutsallık ifadesi olarak kullanılan işaret veya semboller şeklinde ifade edilmektedir (Duran, 2017; Duran&Aslan, 2019, s. 109; Aslan&Duran, 2020, s. 1380). Türk damgaları başta kendi öz anlamlarını taşıyarak; tarihi süreçte ise bazı anlam değişimlerine uğrayarak, Türk kültüründe devamlı kullanılan semboller arasındadır. Süslemeler içerisinde konumlanan damgalar, tarafımızca motifleşmiş olarak tanımlanmaktadır. Süslemeler arasında ya da tek tek kullanılan bu damgalar, Türk boyları tarafından basit bir işaret aracından öte “biz” kavramı içerisinde şekillendirilmiştir. Bu bağlamda, ait oldukları toplumsal kimliği, kendinden olanlara göstermek, başka kültürlerle tanıtılarak farklarını göstermek amacıyla, kendi bölgelerinde kendi damgalarını (bir bayrak gibi) kullanmayı gelenek haline getirmişlerdir. Bunun yanında bazı ortak-üst damgalar ise kutsallık ifadesi olarak kullanılmaktadır. Bu damgalar tüm boylar arasında kullanılan ortak bir bilinirliğe sahip damgalardır. Bunlar Tanrı’yı ve onun kutsallığını temsil eden

⁷ Y. Çoruhlu, kitabının sayılar ile ilgili bölümünde, çeşitli devirlerdeki metinlerde göklerin katlarının ya da farklı dünyaların, “Sekiz Cennet”, “on iki, otuz, otuz üç gök katı”, “doksan dokuz âlem veya gök”, “on sekiz bin âlem” gibi sayılar ile nitelendirildiğini ifade etmektedir (Çoruhlu, 2000, s. 195-196).

Tanrı damgası, boylar arasında yoğun ve ortak olarak kullanılan Ok-Yay damgası ve bu makalede üzerinde duracağımız sekiz sayısı ile bağlantılı olan Cennet damgasıdır.

Damga simgeleri genellikle köşeli hatlara sahip, soyut simgeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Nadir olarak bitkisel özelliklere yakın, kıvrımlı damgalar da yer almaktadır. Köşeli ve keskin kırılmalı hatlar, geometrik kompozisyonlarla yakınlık göstermektedir. Bu sebeple damgalar, geometrik kompozisyonların içerisine yerleştirilmiş biçimde sık sık uygulanmaktadır. Cennet damgası da sekiz köşe sayısına ve sekiz kol sayısına göre alt başlıklara ayrılarak farklı biçim ve tiplerde karşımıza çıkmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Cennet Damgaları (Sağ en alt: İkinci Tip; Diğerleri: Birinci Tip ve çeşitleri).

Sekiz kenar veya sekiz kollu yıldız biçimler Türk kültürünün geçmişten günümüze kadar yayıldığı coğrafyalarda, dini veya sivil mimaride ve çoğunlukla anlamlı olarak ibadetle ilgili (litürjik) eşyalarda yaygın olarak işlenmiştir. Tek veya birden fazla tekrarlanan Cennet damgaları işlendikleri yerlere insan-Tanrı ilişkisi açısından anlam katmaktadır. Bu işlemlerde bazen Cennet damgası ortada, Tanrı damgası dört bir yanında, bazen de Tanrı damgası ortada ve dört bir yanında Cennet damgası şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bakara suresi 115. Ayette Tanrı; “Doğu da batı da Allah’ındır; nereye dönerseniz Allah’ın yüzü oradadır. Doğrusu Allah her şeyi kuşatan, her şeyi bilendir” olarak ifade edilmektedir. Bu işleme ve uygulamalarda da insanlara bu bilgi görsel ve simgesel olarak gösterilmektedir. Koyduğu ve belirlediği kurallara (sünnetullah) uygun olarak yaşayan insanlara Tanrı’nın en büyük vaadi Cennet’tir. Bu işlemlerdeki düzenlemede “Tanrı’nın dört bir yanında Cennet ve Cennet’in dört bir yanında Tanrı’nın ifade edildiğini görmekteyiz.

Türk kültür coğrafyasının hemen her yerinde “Cennet damgası” olarak adlandırdığımız sekiz kollu yıldız veya sekiz kenarlı biçimler, anlamını bilerek veya şeklen taklit edilerek günümüze kadar uygulanmıştır.

Özbekistan’da yer alan Ribat-ı Melik Kervansarayı’nın güney taç kapısında en geniş silmede sekiz köşeli yıldız biçimli Cennet damgaları sıralanmaktadır (Şekil 2). Tuğla örgülü silme içerisinde, Cennet damgaları birer sıra halinde silme boyunca tekrarlanmaktadır. Genel olarak ilk bakışta, taç kapının en hâkim işlemesi Cennet damgaları olarak göze çarpmaktadır. Burada ve diğer örneklerde, taç kapılara işlenen Cennet damgaları, Cennet kapısı imgesine işaret ediyor olmalıdır.

Şekil 2. Özbekistan / Ribat-ı Melik Kervansarayı (1078), (<https://okuryazarim.com>)⁸.

⁸ Erişim: <https://okuryazarim.com/ribat-i-melik-kervansarayi/> Erişim Tarihi: 22.03.2021.

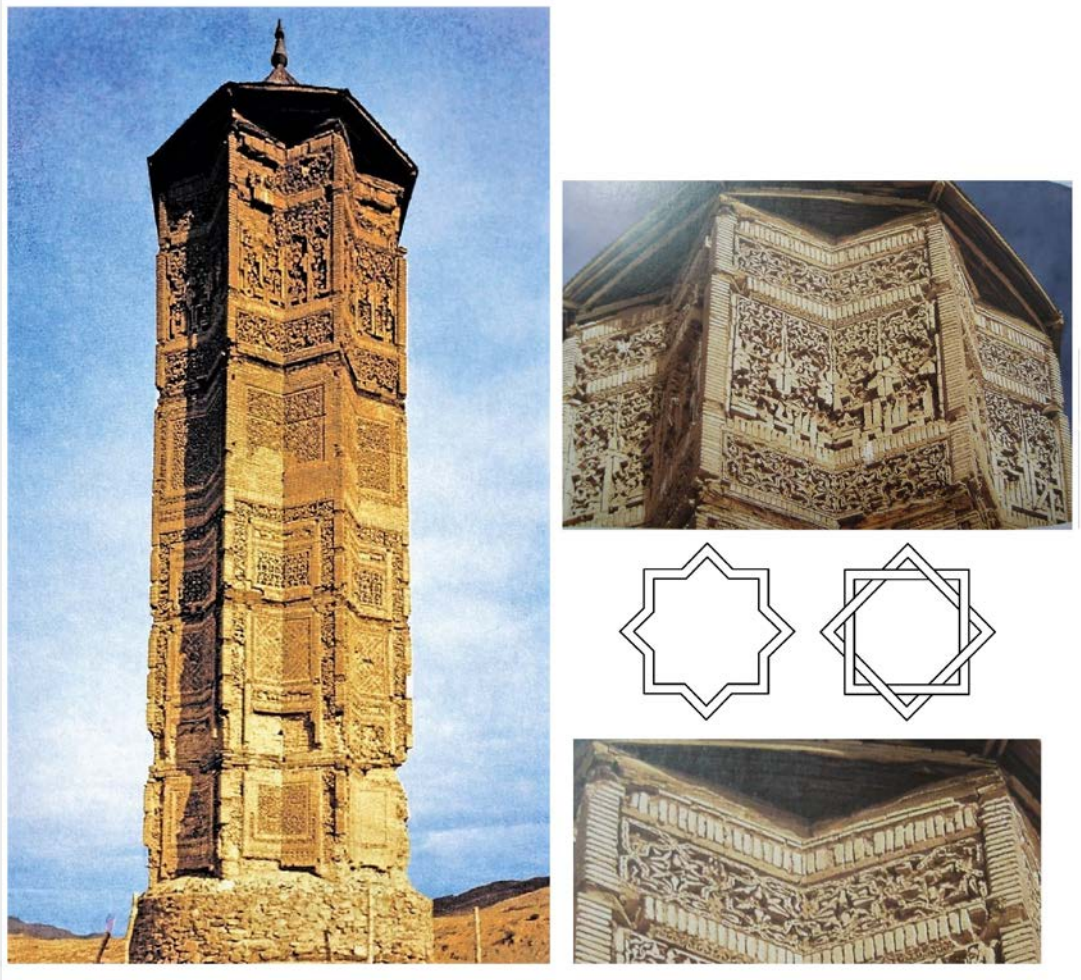
İran’da Demavent Kümbeti’nin ön cephesine, giriş kapısının üzerine, büyük ölçekte dört adet Cennet damgası işlenmiştir (Şekil 3). Ayrıca damgaların merkezinde de Tanrı damgası yer almaktadır. Damgalar, tuğla örgülü cephede, tuğlaların küçük yivler oluşturacak şekilde dizilmesi ile oluşturulan şeritlerden meydana gelmektedir.

Şekil 3. İran / Demavent Kümbeti (11. yüzyılın ikinci yarısı), ((<https://okuryazarim.com>)⁹).

Afganistan’ın Gazne/Gazni şehrinde yer alan III. Mesut Minaresi’nin hem plan şemasında hem de cephe süslemelerinde Cennet damgaları işlenmiştir. Minarenin günümüze gelen hali ile en üst noktasında yer alan dikdörtgen alanlar içerisinde, yatay biçimde Cennet damgaları sıralanmaktadır (Şekil 4). Damgalar yine tuğla malzemeden yapılmış olup, içlerinde palmet benzeri bitkisel işlemler mevcuttur. Cennet damgaları içerisinde yer alan bitkisel işlemler, bahçe manasına gelen Cennet kelimesi ve altlarından ırmaklar akan Cennet bahçeleri şeklindeki, tasvirlerle yakından ilgilidir.

⁹ Erişim: <https://okuryazarim.com/demavent-kumbeti/> Erişim Tarihi: 22.03.2021.

Şekil 4. Afganistan / Gazne III. Mesut Minaresi (1115), (<https://www.sanatinjolculugu.com>¹⁰ ; <http://kisacames.blogspot.com>¹¹).

Konya’da, Anadolu Selçuklu başkentinde yer alan ve günümüze gelebilen en sağlam Anadolu Selçuklu saray yapısı olan Kubadâbâd Sarayı’nda¹² Cennet damgaları, duvar çinilerinde karşımıza çıkmaktadır. Yoğunlukla sıraltı tekniğinde üretilmiş olan, bu saray çinilerinin duvardaki sıralanışı genellikle, sekiz köşeli yıldız ve haç kolları (Tanrı damgaları) biçimindedir. Esasında her biri damgalara işaret eden bu düzenlemeler içerisindeki sekiz köşeli-kollu yıldız biçimleri, Cennet damgalarıdır. Bu Cennet damgalı çinilerin içerisinde, Cennet tasvirlerini işaret eden bitkisel işlemlerin ve (birçok doğal ve fantastik figürlere ek olarak) sayısız kuş figürlerinin yer aldığını görebilmekteyiz (Şekil 5). Bu bakımdan Cennet temsili olan damgalar, imgesel olarak anlamları pekişmiş biçimde saray duvarlarında izleyenlere sunulmaktaydı.

¹⁰ Erişim: <https://www.sanatinjolculugu.com/wp-content/uploads/2019/07/III.-MEsut.jpg> Erişim Tarihi: 22.03.2021.

¹¹ Erişim: <http://kisacames.blogspot.com/2015/03/gazneli-mimarisi.html> Erişim Tarihi: 22.03.2021.

¹² Kubadâbâd Sarayı hakkında ayrıntılı bilgi ve ortaya çıkarılan eserler için bkz: (Arik & Arik, 2007).

Şekil 5. Konya / Kubad Abad Sarayı (1220-36) kazılarında ortaya çıkarılan bazı plaka çiniler
Sergilendiği yer: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi.

Sivas'ın Divriği ilçesinde yer alan, Mengüceklî Beyliği'ne ait Divriği Ulu Camisi'nin Kuzey (Cennet) Kapısı¹³, konumuz açısından oldukça önemli bir noktadadır (Şekil 6). Taç kapı, taş malzemeden ve oldukça ince bir işçilikle yapılmıştır. Yayınlarda ve genel adlandırma olarak bu kapı, Cennet Kapısı, Kale Kapı, Cümle Kapı, Kible Kapı, Kuzey Taç Kapı gibi farklı isimlerle (Özkul, 2020, s. 63; <http://www.divrigiulucamii.com>¹⁴) anılmaktadır. Bunlar arasından "Cennet Kapısı" kullanımı, kapı üzerindeki Cennet damgaları ile ilgili olmalıdır. Nitekim kapının en dış çerçevesini, üç yönde (sağ-sol-üst) dolaşan kaval silmenin ön ve yanlarına, birer gülbezek gibi sürekli tekrar ederek, sekiz köşeli Cennet damgaları yerleştirilmiştir (Şekil 8). Her damganın içerisinde ise farklı bitkisel işlemler yer almaktadır.

Taç kapı dış köşelerine yerleştirilmiş olan ince sütunçelerin iri mukarnaslı başlıklarına yatay kesitten plan olarak bakıldığında yine sekiz kollu Cennet damgalarını görmekteyiz (Şekil 8). Daha iç silmelere baktığımızda, kapıya adeta bir çelenk gibi (Kuban, 2003, s. 107) hâkim olan hayat ağacı / kozmik ağaç motiflerinden sonra; zeminden başlayarak, yukarıda tamamlanan sivri kuşatma kemeri yüzeyine de Cennet damgalarının yerleştirildiğini görebilmekteyiz (Şekil 7). Burada yer alan Cennet damgasının merkezindeki sekizgen ve çevresinde ışınal düzlemde sıralanan üçgen kollar içerisinde, Cennet tasvirlerini anımsatan bitkisel işlemler dikkat çekmektedir. Bu işlemler, çiçek, palmet, rumi ve kıvrım dal gibi öğelerden meydana gelmektedir.

¹³ Bu taç kapı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: (Kuban, 2003, s. 105-123).

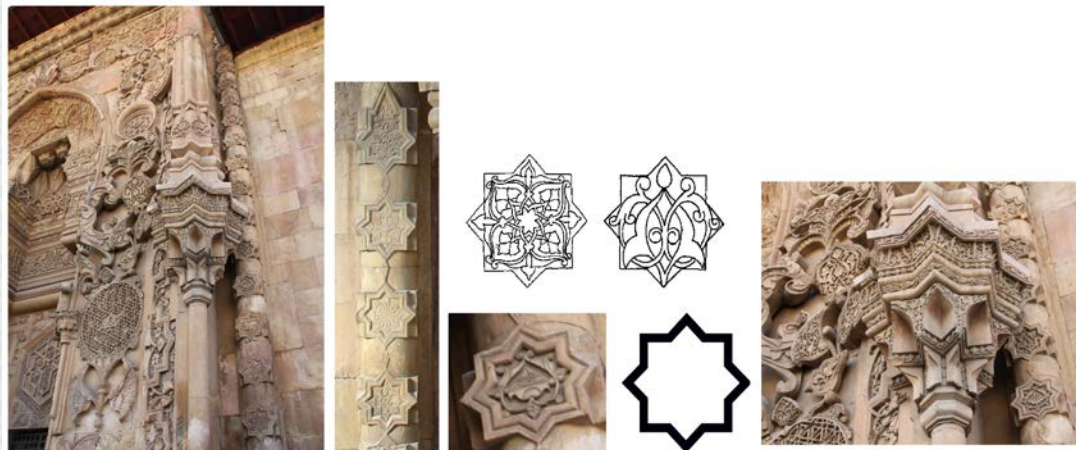
¹⁴ Erişim: http://www.divrigiulucamii.com/tr/Cennet_Kapi_4.html Erişim Tarihi: 23.03.2021.

Şekil 6. Sivas / Divriği Ulu Cami Cennet (Kuzey) Kapısı (1228-29).

Şekil 7. Divriği Ulu Cami, Cennet Kapısı ayrıntı.

Şekil 8. Divriği Ulu Cami, Cennet Kapısı ayrıntı (Bitkisel içerikli çizimler: Kuban, 2003, s. 109).

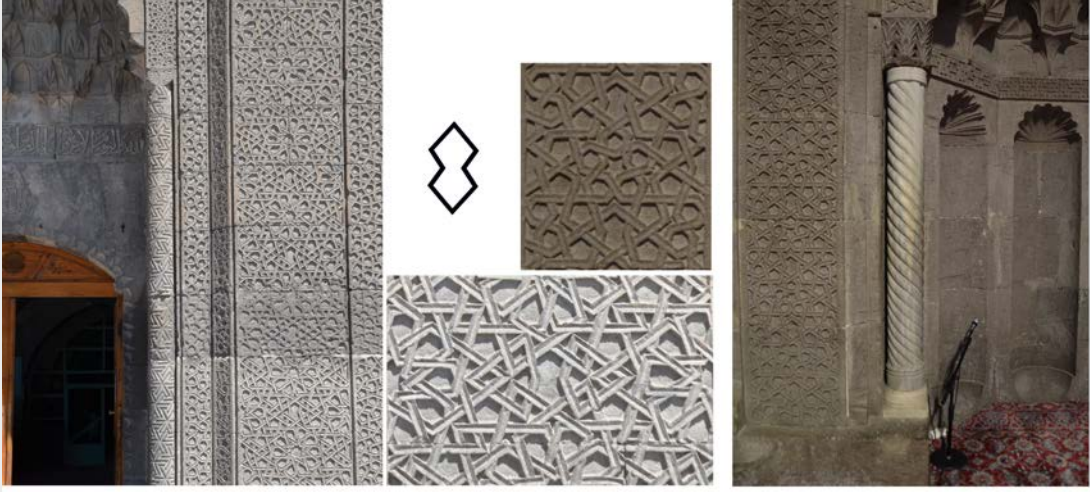
Görüldüğü üzere, Divriği Ulu Cami Cennet kapısının, neredeyse tamamına hâkim olan Cennet damgaları (ve bitkisel içerik), kapıya verilen bu isimle anlam olarak, ortak noktada buluşmaktadır. Bu bağlamda kapı, hem görünüş itibarıyla hem de sembolik olarak, ibadete gelen kişiye, camide Allah'la (yaratıcısıyla) buluşmadan önce Cennet'in dünyadaki temsilini göstermektedir. İmanlı kişiye, ibadetleri ve iyi davranışları sonucunda ise Allah tarafından, gerçek Cennet vaat edilmektedir.

Kavsaranın tam tepe noktasında ise aşağı yöne bakan iki adet Cennet damgası bu defa birer kabara formunda uygulanmıştır. Kabaranın merkezinde, sekiz kollu bir Cennet damgası, geçmeli kıvrım dal biçimli, bitkisel işlemlerle birleşerek dışa doğru açılmaktadır. Daha sonra, dışa doğru bir sekizgen ile sınırlandırılan kabara; sekiz kolu oluşturan, birer yelpaze mukarnas şeklinde sonlanmaktadır (Şekil 7). Cennet damgasının üç boyutlu şekilde tezahürü olan bu kabalar, taç kapının merkez noktasını teşkil etmektedir.

Şekil 9. Aksaray / Sultan Hanı (1229) açık ve kapalı bölüm taç kapıları.

Aksaray'da yer alan Sultan Hanı açık ve kapalı bölüm taç kapılarında, Cennet damgasının her iki türüyle de karşılaşmaktayız (Şekil 9). Avlu taç kapısının, mukarnaslı kavsarasını kuşatan sivri kemer biçimli silme içerisinde ikinci tip "◊" Cennet damgaları yatay ve dikey olarak sıralanmaktadır. Kapalı avlu taç kapısında ise bir noktada her iki tip Cennet damgası yer almaktadır. Her iki alanda da Cennet damgaları, taş malzemeye uygulanmıştır. Yine ikinci tip Cennet damgaları, Kayseri Hunat Hatun Camisi batı taç kapısı ve mihrabında taş malzemeye uygulanmıştır (Şekil 10).

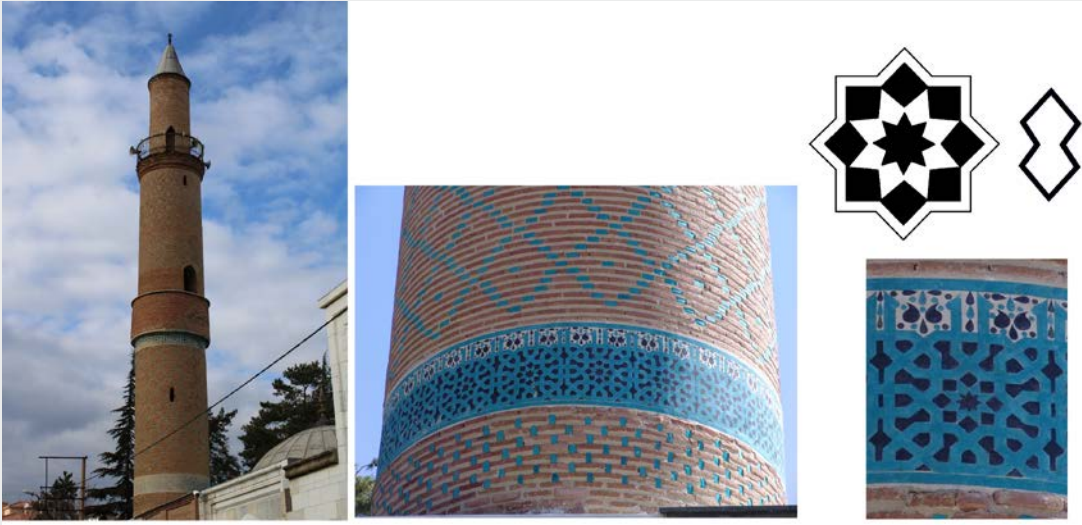
Şekil 10. Kayseri / Hunat Hatun Camisi (1238) batı taç kapısı ve mihrabı.

İkinci tip Cennet damgasının çini malzeme üzerinde uygulandığı bir örnek ise Konya Sırçalı Medrese'dir. Medresenin ana eyvan kemerinin dış kısmında, duvar yüzeyinde ve eyvan mihrabının mukarnaslarında, Cennet damgaları yer almaktadır (Şekil 11). Damgalar turkuaz ve patlıcan moru renklerinin dönüşümlü kullanımı ile çini mozaik tekniğinde uygulanmıştır. Konya Karatay Medresesi'nde, yine çini mozaik tekniğinde Cennet damgaları yer almaktadır. Ana eyvan iç duvarında yer alan damgalar, merkezde sekiz kollu Cennet damgası ve çevresinde Tanrı damgalarıyla beraber (Konya Sırçalı Medrese ve Sivas Gök Medrese ile benzer şekilde) sunulmaktadır (Şekil 13).

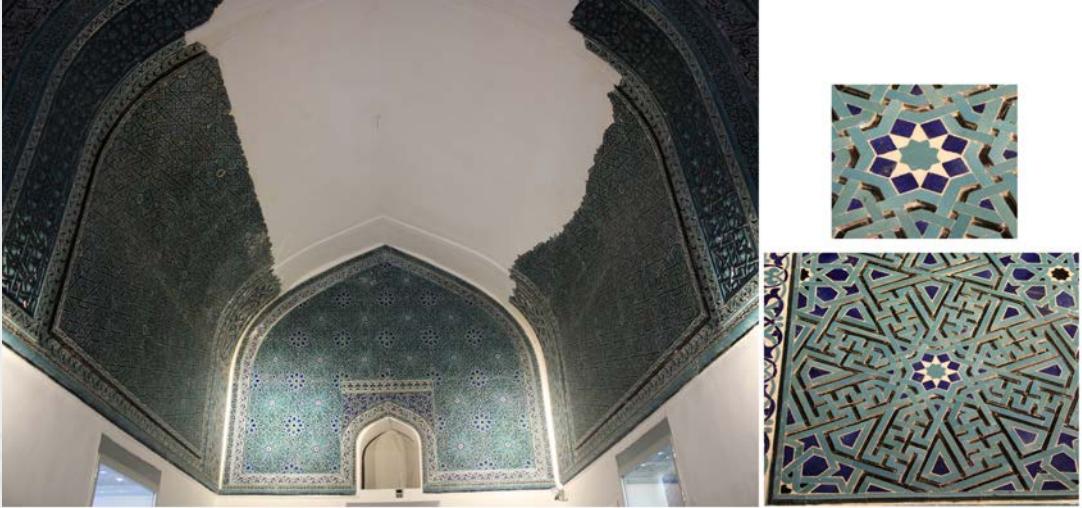
Konya'nın Akşehir ilçesinde yer alan Taş Medrese'nin minaresinde, çini mozaik tekniği ile yapılmış, birinci ve ikinci tip Cennet damgalarının yan yana kullanımını bulabilmekteyiz (Şekil 12). Tuğla malzemedan inşa edilen minarenin, gövdesinin alt kısmında yer alan çini mozaik kuşak üzerinde; merkezde iç içe üç adet sekiz kollu, çevresinde ise sekiz adet ikinci tip Cennet damgası yer almaktadır. Bu kompozisyon yatay olarak tekrarlanmaktadır.

Şekil 11. Konya / Sırçalı Medrese (1243) girişi ve mihrap mukarnasları.

Şekil 12. Akşehir / Taş Medrese (1250) minaresi.

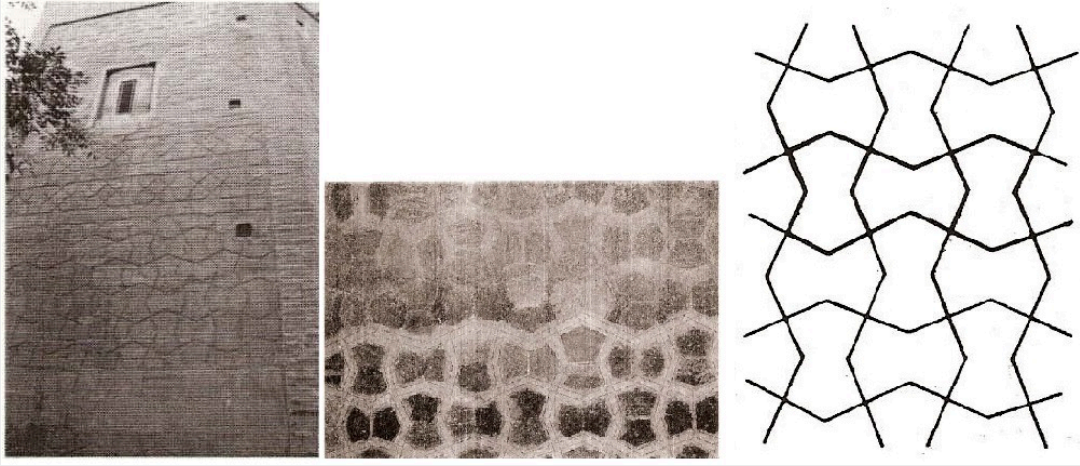

Şekil 13. Konya / Karatay Medresesi (1251) ana eyvanı.

Cennet damgalarının tuğla geleneğinde, taş duvar kaplama biçiminde yapılan, bir başka örneği Konya Kalenderhane Türbesi'dir. Buradaki kompozisyonun bir benzeri kazıma olarak, Konya Seyfeddin Karasungur Türbesi'nde de (muhtemelen aynı usta tarafından) uygulanmıştır (Şekil 14). Burada yer alan yatay ve dikey ikinci tip Cennet damgaları, özellikle Kalenderhane Türbesi örneğinde tek tek taşların bu biçimde şekillendirilip, kaplanması yoluyla, oldukça yoğun bir işçilik örneği sergilemektedir.

Son olarak, diğer örneklerden daha geç bir tarihte (1417-20) yapılan, Semerkant Uluğ Bey Medresesi taş kapısını incelememiz gerekmektedir (Şekil 15). Çini mozaik işlemlerle donatılmış olan taş kapının, iki yanında yer alan geniş silmelerin içerisinde, sivri kemerli kavsara alınlığında ve kemer iç yüzeyinde Cennet damgalarını görebilmekteyiz. Yan silmeler kendi içlerinde, altta dikdörtgen biçimine dönüşen sivri kör kemerli alanlarla sınırlandırılmıştır. Aşağıdan yukarıya doğru, birinci sınırlandırılmış alan içerisinde, ikinci tip Cennet damgaları yatay ve dikey olarak sıralanmaktadır. Bir üst sınırlı noktada, sekiz köşeli yıldız formlu Cennet damgaları yer almaktadır. En üstteki kare pano içerisinde ise yine sekiz köşeli bir adet Cennet

damgası, bir gülbezeği andırır şekilde verilmiştir. Taç kapı kavsara kemerinin iç yüzeyinde sekiz köşeli Cennet damgaları yer almaktayken; kavsara alınlığında ise birinci ve ikinci tip Cennet damgaları aynı kompozisyon içerisinde sunulmaktadır. Alınlığın merkezinde birinci tip damga ve etrafında sekiz adet ikinci tip damga yer almaktadır. Bu medrese taç kapısının da en hâkim işlemleri Cennet damgaları olarak ağırlık kazanmaktadır.

Şekil 14. Konya / Seyfeddin Karasungur ve Kalenderhane Türbeleri (13. yy.) cepheleri, (Duran, 2001, s. 627-629-633).

Şekil 15. Semerkant / Uluğ Bey Medresesi (1417-1420) taç kapısı (<https://tr.wikipedia.org>¹⁵).

¹⁵ Erişim: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Registan> Erişim Tarihi: 23.03.2021.

Sonuç

Sembolizm veya simgecilik, uygulama noktasında kimi zaman işleve yönelik açıklayıcı işaretler olarak kullanılabilirken, bazen de din, inanış gibi kutsal çerçeveye içerisinde yaygın olarak kullanılıp, çeşitli alanlara uygulanabilmektedir. Sembolik işaretlerin anlamı, sanatçının o unsuru üretmesinden yıllar sonra manasını koruyabildiği gibi, bu anlamların değişime uğradığı örnekler de oldukça fazladır. Bu çerçevede bakıldığında, en azından ilk üretildiğinde her simgenin birer anlam içerdiği düşüncesi, ortaya çıkmış olacaktır. Her sanat eseri, izleyicisine (tüketicisine) kendini anlatan ipuçları vermektedir. Bu anlam ağları, ancak o eserin kültürel, dinsel, mitolojik, sosyolojik arka planlarını da hesaba katarak değerlendirildiği zaman, anlam kazanacak ve kendini açığa vuracaktır. Bu bağlamda, “sembollerin fiziksel biçim özellikleri, hangi kültüre ait oldukları, nasıl bir sosyal düzen içerisinde üretildikleri, üreten kişilerin hangi inanışlarla beraber yaşamlarına şekil verdikleri, neleri kutsal kabul edip etmedikleri” gibi çeşitli unsurlar bu üretim sürecinde etkili olmaktadır.

Sekiz ve Cennet kavramı arasındaki bağlantı, Türk ve İslam kültürü açısından hem sözlü hem de maddi kaynaklar aracılığıyla, sürekli tekrar ederek günümüze kadar gelmiştir. Sekiz sayısı, Türk mitolojisinde ve İslam dininde çeşitli anlamlar ihtiva etmektedir. Türk mitolojisi açısından sekiz “8”, gök katları (Tanrı katının), dünyanın şekli, kutsal bir ağacın dal veya gölgesi şeklinde temsil edilmektedir. Bu bakımdan sekiz sayısının gökyüzü ve kutsal olan Tanrı ile beraber anıldığı anlaşılmaktadır. Başlangıçta, Türklerin eski dini olan Kök Tengri (Gök Tanrı) inancı ile sekiz “8”, kutsal ile bağlantılı hale gelmiştir. İlerleyen süreçte, Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra, bu kutsallık kendisini sekiz ve Cennet imgelerinin birleşmesi ile anlam bulmuştur.

Türk mitolojisinde gök ve kutsalla bağlantılı olan sekiz sayısının temsili, İslam inancında sekiz Cennet kapısı ile bağlantılı olarak “sekiz Cennet’e” ya da müstakil olarak sadece “Cennet’e” evrilmiştir. Cennet ve sekiz arasındaki bağlantı, Kur’ân-ı Kerîm’de doğrudan “Sekiz Cennet” şeklinde bir ibare bulunmasa da ayetlerde, sekiz ayrı Cennet veya Cennet kapılarının, isminin geçmesi ile açıklanmaktadır. Ayrıca, Sekiz Cennet ibaresi hadisler aracılığıyla, yaygın bir söylem olarak günümüze kadar gelmiştir.

Kelime anlamı ve insan zihnindeki tasavvuru bakımından Cennet: bahçe, doğa, bitkiler, ırmaklar, kuşlar gibi olumlu ve huzur verici unsurlara işaret etmektedir. İslami manada ise Cennet, Allah’ın (yaratıcının) kullarına, O’na inanmaları, ibadet etmeleri ve iyi işler yapmaları sonucunda, sunduğu tek vaat (tek ödül) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Cennet, inançlı, imanlı ve sünnetullahı uygun yaşayan insan ile Tanrı’nın buluşma yeridir. Bu da sembolleştirilerek sekiz kollu yıldız veya sekiz kenarlı biçimlerde kendini bulmaktadır.

Sekiz sayısı ile beraber kullanılan Cennet, sanat noktasında ise Cennet damgası dediğimiz biçimlerle anlam bulmaktadır. Çeşitli sanatçılar tarafından, özellikle Orta Çağ’da uygulanan Cennet damgası, sekiz sayısı ile bağlantılı olarak, sembolizm yoluyla, Cennet imgesinin somut hale getirilmesidir. Bu bağlamda ortaya çıkan, temelde iki ana tip “” şeklinde gelişen Cennet damgalarından birincisi, sekiz

köşeli-kollu yıldız; ikincisi ise yine sekiz köşe veya kenarlıdır. Kompozisyonlar içerisinde bu damgaların farklı uygulamalarını da görebilmekteyiz.

Cennet damgalarının uygulandığı malzemelere bakacak olursak, İran ve Orta Asya bölgelerinde ağırlıkla tuğla, Anadolu’da ise taş ve çini malzeme ile karşımıza çıkmaktadırlar. Dini, sivil ve eğitim yapıları gibi pek çok yapı türünde uygulanmış olan damgaların, özellikle yapılar üzerindeki konumları dikkate değerdir. Genellikle Cennet damgaları, yapıların cephelerinde ve minarelerinde, yüksek noktalarda; saraylarda, taht eyvanı gibi önemli alanlarda ve en çok karşımıza çıktığı üzere, taç kapılarda görülmektedir. İslami bir imge olarak “Cennet Kapısı” terimini de destekleyen, taç kapılara Cennet damgalarının uygulanması, sanatçı tarafından yerli yerinde bir karar olarak görülebilir. Bu bağlamda, Divriği Ulu Camisi’nin “Cennet Kapısı” olarak anılan kapısı, bu tezimizi destekleyen bir örnektir.

Cennet tasavvuru ile ilgili olarak, yukarda bahsetmiş olduğumuz “bahçe, doğa, bitki, ırmak, kuş” gibi huzur veren unsurların, Cennet damgaları ile beraber kullanımı da oldukça dikkat çekicidir. Bu noktada, Kubad Abad Sarayı çinilerinde, Cennet damgaları içerisine yerleştirilmiş olan bitkisel işlemler ve kuş figürleri bu düşünce üzere mana bulmaktadır. Diğer birçok örnekte de Cennet kelimesinin bahçe anlamına gönderme yaptığı anlaşılan, bitkisel işlemler görülmektedir.

Özellikle, görsel sanatlarda ve süslemede sıklıkla kullanılan “boşluk korkusu (horror vacui)” denilen terim, bir yapıt veya işlemenin, anlam aranmadan, sadece görünen fiziki özelliklerinin genel olarak tanımlaması, şeklinde bir kolaycılığa sebep olmaktadır. Bu durum, karmaşık olan girift süslemeyi tanımlamak ve incelemek yerine, “arabesk” teriminde olduğu gibi, motiflerin genelini tek bir kelimeyle özetlemek şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu kolaycılığı aşmanın yolu, öncelikle doğru terimlerle ve açık şekilde yapıt ayrıntılarıyla beraber tanımlamak; sonrasında da eserin yapılış gayesini ve vermek istediği mesajı, disiplinler arası metotla değerlendirmektir. Bu bağlamda, çoğu yayında yalnızca “sekiz kollu yıldız formu” biçiminde açıklanan ve Selçuklular’ın kimlikleşmiş bir sembolü olarak görülen Cennet damgasının, anlamsız birer süsleyici unsurdan öte, başka manalara işaret ettiğini düşünmekteyiz. Türk ve İslam sanatında sekiz imgesi ile beraber anlam bulan Cennet damgası, çoğunun ismini bile tespit edemediğimiz sanatçılar tarafından, özenle, birer anlamlı sembol olarak yapılar üzerine yerleştirilmiştir. Zaman ve coğrafyanın değişmesi ile yalnızca uygulama alanı ve malzemesi değişen damgaların veya sembollerin ilk anlamları, ancak imge ve simgeler arasında bağlantılar kurarak açığa çıkmaktadır. Cennet damgası ve sekiz sayısı özelinde yapmış olduğumuz araştırmanın, anlam arama noktasında, okuyucuya fayda sağlamasını temenni ediyoruz.

Extended Abstract

In practice, symbolism can sometimes find itself a place as functional and interpretive signs and sometimes in the frame of holiness such as religion and belief. Making abstract images more comprehensible by symbols is commonly among the aims of symbolism. In this context, it is inevitable to use symbols in such a kind of field which including the subjects of abstract contents like religion. Traces of mythological

and magical attitudes are seen on the structures of many examples of Turkish artworks from archetypes to the ones that have reached today. The studies shows that the enchanted forms, which lost their original meaning, have continued their existence in Islamic periods. Tradition of sealing, as an ancient part of Turkish culture is principally the form of some images of belonging and sacredness that transformed into symbols. At this point, the Tamgas of Paradise, which can be seen in each field of Turkish art find meaning with regards to number symbolism in Turko-Islamic art.

The Paradise depiction primarily comes into prominence among the meanings attributed to number eight. In Turkish mythology, the tree which was created at the beginning had nine branches. One of these branches is lying in front of the gate of Tengri and the others are reaching to the eight edges of the earth believed to have so. The phrase of "eight paradises" comes into prominence with regards to the Eight Gates of the Paradise in Islamic context. The symbolical reflections of number eight on art are seen as the Tamga of "Paradise" with our definition and naming. The tamga of paradise emerges with regards to number eight as a form by being turned into a motif with geometrical ornamentations especially in Medieval Turko-Islamic architecture. The tamga which is reputable with the effect of Turkish culture has commonly been used in Islamic art. This tamga which is of subtypes in itself can be seen on countless structures and various materials.

The Tamgas of Paradise, applied in the regions of Iran and Central Asia mostly with brick and in Anatolia mostly with stone and tile, have emerged on various Works such as minarets, tombs, madrasas, mosques, caravanserais, and palaces in Turkish architecture. The tamgas, which applied on various structure types such as religious, civil, and educational ones, especially their locations on structures are remarkable. The Tamgas of Paradise are generally seen on frontals of structures, on higher parts of minarets, on the important parts of palaces such as iwans for thrones and mostly on portals. Various usages of these tamgas may be seen in compositions. In almost every place of Turkish cultural geography, eight pointed stars or eight edged shapes called "the Tamga of Paradise" have been used by knowing or by imitating up to now.

In this study, the relation between number eight and paradise image is examined in terms of cultural dimension. Afterwards, the Tamga of Paradise, which constitutes the part of the unity of image and symbol reflected on art, is studied by means of examples.

KAYNAKÇA

- Arık, R. & Arık, O. (2007). Anadolu toprağının hazinesi çini: Selçuklu ve Beylikler çağı çinileri, İstanbul: Kale Grubu Kültür Yay.
- Aslan, Y. & Duran, R. (2020). Türk sanatında Tengri-Tanrı damgası. *Ulakbilge Dergisi*, 8(54), Ankara, 1378-1398, doi: 10.7816/ulakbilge-08-54-11.
- Ağyürek, C. (2016). *Çeşitli dinlerde sayı-harf ilişkileri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Çaycı, A. (2017). *İslam mimarisinde anlam ve sembol*, Konya: Palet Yay.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk mitolojisinin anahatları*, İstanbul: Kabalcı Yay.
- Duran, R. (2001). Selçuklu yapılarında tuğla geleneğinde taş duvar kaplaması örneği olarak Konya Kalenderhane Türbesi. I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler I, Konya, 263-268, <https://selcuk.academia.edu/RemziDuran> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Duran, R. (2002). Türk süsleme sanatlarındaki motif ve kompozisyonların kültürel kaynakları: mitler ve destanlar üzerine. *S.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, Konya, 151-168, <https://selcuk.academia.edu/RemziDuran> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Duran, R. (2017). Motiflere dönüşmüş türk damgaları - Geometrik motiflere farklı bir bakış. 21. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (25-27 Ekim 2017), Antalya, <https://selcuk.academia.edu/RemziDuran> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Duran, R. & Aslan, Y. (2019). Selçuklu Dönemi Konya yapılarında motifleşen Türk damgaları. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 10, Konya, 107-126, (Bu çalışma Uluslararası Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulmuştur. -4-6 Nisan 2019-), <http://usad.selcuk.edu.tr/usad/article/view/171> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi 2* (A. Berktaş, Çev.), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Ergin, M. (1999). *Dede Korkud kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Erkaya, H. (2015). *Anadolu Türk mimari tezeynatında sekiz kollu yıldız motifi (Osmanlı'ya Kadar)*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- Güç, A. & Sert E., (2020). Budizm'de dört temel gerçek, Sekiz dilimli yol ve nirvana. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 3-28, doi: 10.20486/imad.732201.
- Harman, M. (2014). Yazıcıoğlu Mehmed'in Muhammediye'sinde yer alan Cennet ve Cehennem tasvirleri. *Mukaddime*, 5(1), 89-112.
- King, J.P. (1997). *Matematik sanatı* (N. Arık, Çev.), Ankara: Tübitak Yay.
- Kuban, D. (2003). *Divriği mucizesi: Selçuklular çağında İslam bezeme sanatı üzerine bir deneme*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Küçük, M.A. (2013). Türk destanlarında "Sayı" motifinin dini yansımaları. *Gazi Türkiyat Dergisi*, Güz, 13, 91-109, <https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TVRVMk9EZzVPUT09> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Mülayim, S. (1994). *Sanat tarihi metodu*, İstanbul: Bilim Teknik Yay.
- Ögel, B. (1971). *Türk mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)* (C. 1), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Özkuş, K. (2020). Sivas Divriği Ulu Cami ve Darüşşifası bezemeleri. *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*, 2(3), 56-81, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijvuts/issue/52763/661308> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Schimmel, A. (2000). *Sayıların gizemi* (M. Küpüşoğlu, Çev.), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Şahin, M. S. (1993). Cennet. *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 374-376, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.

- Şaman Doğan, N. (2002). Anadolu Selçuklu Dönemi geometrik süslemelerine (yıldız kompozisyonlarına) yüklenen anlamlar. *Ortaçağ'da Anadolu, Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan*, Ankara, 397- 413.
- Tarlakazan, B. & Tıngır, M. (2018). Selçuklu izleri taşıyan kimi belediye amblemlerindeki sembollerin tarih, kültür ve tasarım açısından incelenmesi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 111-128, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erzisosbil/issue/37685/435949> Erişim tarihi: 19.04.2021.
- Topaloğlu, B. (1993). *Cennet. T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 376-386, İstanbul: Diyanet Vakfı Yay.
- Yılmaz, M. (2020). *Babasız doğma fenomeni: Kutsal ve sanat ilişkisine yönelik bir yorumlama*, Konya: Literatürk Academia Yay.
- Yücel, Ü. (2011). *Türk halk inanışlarında sayılar*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

MİLLÎ MÜCADELEYİ YARGILAMAK

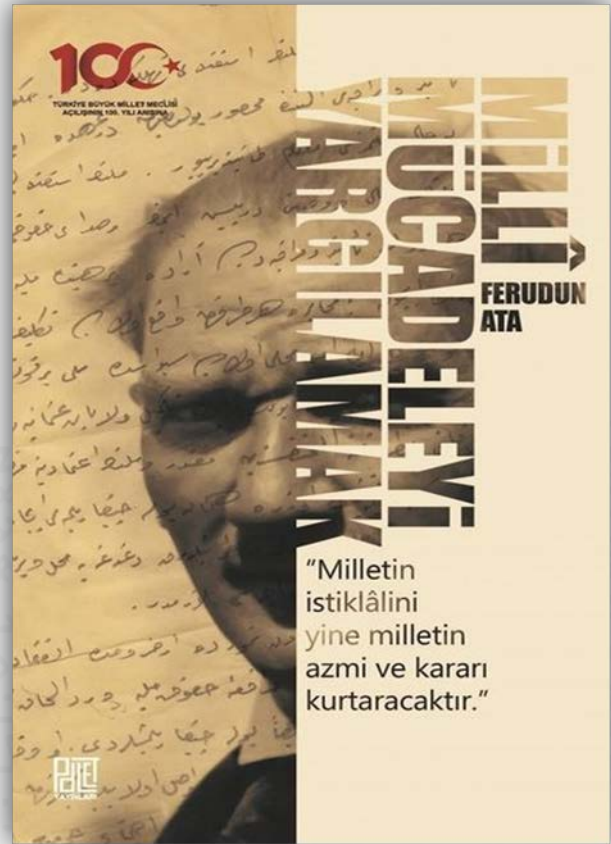
**Ferudun Ata (2020). *Millî Mücadeleyi Yargılamak*. Konya: Palet Yayınları.
ISBN: 978-625-7057-93-6, 1. Baskı, 246 s.**

Çağatay BENHÜR*

Daha önce *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları, Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa, Ermeni Meselesi, Dramalı Rıza Bey ve Millî Mücadeledeki Hizmetleri* adlı çalışmaları bulunan Ferudun Ata, *Millî Mücadeleyi Yargılamak* başlığını verdiği yeni kitabını okuyucusuyla buluşturmuş ve dönem hakkındaki yayınlarına bir yenisini daha eklemiştir. Aralık 2020'de Palet Yayınları tarafından yayınlanan eser; Ön Söz, Giriş, Birinci Bölüm, İkinci Bölüm ve Sonuç kısımlarından oluşmakta, toplamda 246 sayfadan müteşekkil çalışma; Kaynakça ve Dizin ile sona ermektedir.

20. yüzyılın ilk çeyreği, dünya için olduğu gibi Türk milleti için de zorlu bir dönemeci ifade eder cümlesi ile giriş yaptığı Ön Söz de yazar, Birinci Dünya Savaşı'nın genel durumu ile *galipler ve mağluplar* felsefesi üzerinden oluşturulan yeni dünya düzeni üzerine

çeşitli açıklamalar yaparak kitabın ilerleyen kısımları için okurlarına ipuçları sunmuştur. Mondros Mütarekesi sonrası Anadolu'nun durumu ve *mütareke dönemi* kavramlarına da açıklık getirdiği satırların sonrasında yazar; çalışmanın birinci ve ikinci bölümlerinde üzerinde durduğu konuların kısa tanıtımlarını yapmış ve çalışmada ulaşmayı arzuladığı hedefleri sıralamıştır. Kitapta kullandığı kaynaklar ile çalışmanın ortaya çıkmasında önemli bir yere sahip olan arşiv vb. malzemelerin edinildiği yer ve kurumları okurların bilgisine sunan Ferudun Ata'nın ön sözü, klasik bir teşekkür ile sona ermiştir. İlgili kısımdan anlaşıldığı üzere yazar çalışmasını, Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılışının 100. yılına özel olarak hazırlamıştır.

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. cbenhur@selcuk.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-0962-9038>.

Uyarı ve Azil Dönemi (4 Mart 1919 – 30 Eylül 1919) genel başlığı ile verilen Birinci Bölüm kendi içerisinde pek çok alt başlığı barındırmaktadır. Millî Mücadele’yi doğuran sebepler ile giriş yaptığı bölümde yazar, Osmanlı Arşiv belgeleri vasıtasıyla elde etmiş olduğu önemli tespitleri okurlarına sunmuştur: “İtilaf Devletleri bu dönemde Türklere yönelik genel olarak iki temel ‘suç’ unsuru icat etmişlerdir. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti’nin savaşa dâhil olmasıyla kendilerine zarar vermesi ve İngiliz esirlerine kötü davranması, ikincisi ise Rum ve Ermenilerin sevk edilmeleri ve bu sırada onlara ‘katliam’ yapıldığı yönündeki iddialardır.” (Ata, 2020, s. 25)

Birinci Bölüm’ün devamında Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçişi, İzmir’in İşgali, İstanbul hükümetinin Anadolu’daki gelişmelere karşı yaklaşımını ele alan yazar, Damat Ferit Paşa’nın iktidara geliş çabaları ve Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinin kurulması konularına açıklık getirmektedir. Bu noktada Hürriyet ve İtilaf Partisi ile işgal kuvvetlerinin; İttihat ve Terakki mensuplarından intikam planları üzerine yoğunlaşan Ata, bu durumun sonradan Anadolu hareketini destekleyen tüm milletten intikam hâline geldiğini vurgulamaktadır.

Ardı ardına gelen Erzurum ve Sivas Kongrelerini engellemeye çalışan Damat Ferit ve yandaşları, türlü uğraşlarına rağmen bunu başaramayacaklarını anladıklarında stratejilerini kongreleri itibarsızlaştırma şekline dönüştürmüşler ve Anadolu’daki destekçilerinden bu yönde hareket etmelerini istemişlerdir. Anadolu’daki İstanbul hükümeti yanlısı memurlar, Kuvâ-yı Milliye aleyhine çalışmalar yaparken bir yandan da Kuvâ-yı Milliye’yi destekleyen memurlara baskılar artmış ve çeşitli yaptırımlar uygulanmaya başlamıştır. Bu noktada yazarımızın tespiti: “Çünkü Mustafa Kemal Paşa’nın işgaller karşısında milletin sessiz kalmaması yönündeki çağrısı, ilerleyen günlerde mahalli idarecilerin Millî Mücadele taraftarlarıyla merkezi hükümet arasında ikilem yaşamasına yol açacaktır.” şeklinde olmuştur (Ata, 2020, s. 39).

Birinci Bölüm’ün son kısımlarına doğru çalışmanın konusu; İstanbul hükümetinin hamlelerine Anadolu’nun karşı hamleleri ile cevap verilmesi ve İstanbul hükümetine bağlı bazı memurların buldukları yerleri terk etmek zorunda kalmaları mevzuu olmuştur. Damat Ferit Paşa hükümeti bu memurlar üzerinden bir algı oluşturmaya çalışmışsa da başarılı olamamış ve görevden ayrılarak yerini sırasıyla Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa hükümetlerine bırakmak zorunda kalmıştır.

Yargılama ve Cezalandırma Dönemi (5 Nisan 1920 – 30 Eylül 1920) ana başlığı ile verilen İkinci Bölüm’e yazar, Kuvâ-yı Milliye aleyhine ilk faaliyetlerin anlatılması ile başlamaktadır. Burada her biri farklı alt başlıklar ile Kuvâ-yı Milliyecilerin cezalandırılmaları, Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde yapılan değişiklikler ve bunların yansımaları ile yeni yargılamaların başlaması konuları ele alınarak bölümün ilk kısmı tamamlanmaktadır. Bu noktada yazarın; Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından verilen beyanatı ayrıntılı biçimde ele aldığını belirtmekte fayda vardır. Adeta dönemin İstanbul hükümetinin millî hareket konusundaki manifestosu sayılabilecek bu bildiri, ayrıntılı değerlendirmesi ile okura sunulmaktadır (Ata, 2020, s.100).

Damat Ferit Paşa ve destekçileri kendilerince önlem almaya çalışırsun, Ankara'da 23 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve Ankara hükümeti teşkil edilmiştir. Bunun akabinde de İstanbul hükümeti tarafından Ankara'daki millî hükümet üyeleri ve destekçilerine gıyabi cezalar verilmeye başlanmıştır. Kitapta, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere gıyaben idam ve çeşitli ceza alanların listeleri (Ata, 2020, s.111) ve ilgili cezaları alışı süreçleri ayrıntıları ile verilmektedir.

İkinci Bölüm'ün ilerleyen kısımlarında; yukarıdaki gıyabi ceza alanların yanına, gıyaben yargılanan ve başta idam olmak üzere çeşitli cezalar alan asker ve din adamlarının hikâyesi ile devam edilmiştir. Adı geçen Kuvâ-yı Milliye destekçilerinin geniş listesi de çalışmada kendisine yer bulmuştur (Ata, 2020, s.135).

Bu noktadan sonra İstanbul hükümeti Anadolu'da bulunan tüm memurları kontrol altına almaya çalışmış, Millî hükümetin etkili olduğu yerlerdeki memurları İstanbul'a çağırmıştır. Böylelikle Anadolu'da bir yönetim krizi oluşturmayı hedefleyen Damat Ferit, İstanbul'a gelecek memurların da bir tür kovuşturmadan geçirileceğini deklare etmiştir. Bu durum dönemin İstanbul'unda çeşitli tartışmalara yol açmış ve Ferudun Ata çalışmasında bunları akıcı bir şekilde okurlarına sunmuştur.

Çalışmanın ilerleyen kısımlarında İstanbul hükümetinin basına yönelik sansür uygulamaları aktarmakta ve İstanbul hükümetinin bu yolla Ankara'yı engelleme çabalarına değinilmektedir (Ata, 2020, s.156). İkinci Bölüm'ün bundan sonraki konusu ise Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde "Vicahen" yargılanan Kuvâ-yı Milliyeceilerdir. Bu kısımda Hüsamettin Ertürk, Ebubekir Hazım Tapeyran, Dramalı Rıza Bey ve arkadaşlarının yargılama süreçlerini, aldıkları cezaları ve infazlarını ele alan yazar, bahsi geçen kişilere yapılan yargılamanın adaletten ne kadar uzak olduğunu ve verilen cezaların keyfiyetini açıkça göz önüne sermektedir.

Damat Ferit Paşa ve destekçileri uyguladıkları baskı, şiddet ve yalan dolu stratejileri ile bir yere varamadıkları gibi uygulamaları kendi taraftarları arasında bile rahatsızlık yaratmaya başlamış artan kamuoyu tepkisi ve millî hareketin başarıları da artınca gelecek endişesine kapılan Damat Ferit ve ekibi yargılama usullerinde birtakım değişikliklere gitmek zorunda kalmışlardır (Ata, 2020, s.207). Çalışmanın devamında Tevfik Paşa döneminde mahkeme kararlarının temyizi meselesini ele alan yazar, bu konuda da ciddi değerlendirmelerde bulunarak okurlarını aydınlatmaktadır.

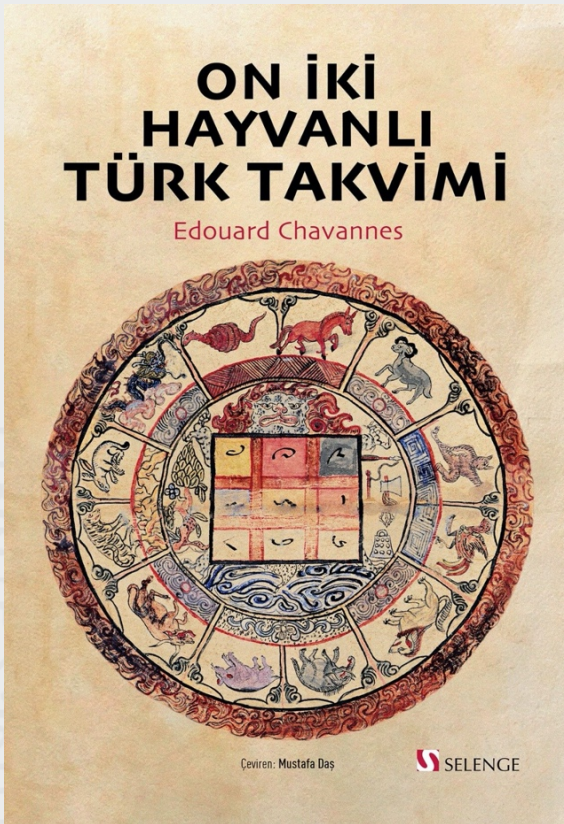
Çalışmanın sonlarına doğru; Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde alınan kararların bozulması ve nihayetinde de bahsi geçen mahkemelerdeki Kuvâ-yı Milliye davalarının sona ermesi konusunu mercek altına alan Ferudun Ata, çalışmasını önemli analiz ve değerlendirmeler yaptığı Sonuç kısmı ile noktalamıştır. Kitabın sonunda Kaynakça ve Dizin bölümleri de mevcuttur.

Sonuç olarak, bir yanda ülkelerini işgal edenlere karşı istiklâl savaşı verenler varken diğer yanda kendi saltanatlarını ön planda tutan ve bu uğurda işgalciler ile iş birliği yapmaktan da çekinmeyen bir grubun mücadelesinin anlatıldığı Ferudun Ata'nın *Millî Mücadeleyi Yargılamak* adlı eseri, ciddi arşiv araştırmasına dayanan, her aşamasının üzerinde hassasiyetle durulduğu belli olan bir yakın tarih çalışmasıdır. Hem konu ile ilgili çalışanlara hem de tarih bilgisini arttırmak isteyenlere birinci el kaynaklardan aktarım yapan bu eser okunmalı, okutturulmalıdır.

ON İKİ HAYVANLI TÜRK TAKVİMİ

Edouard Chavannes (2020). *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*. Çev. Mustafa Daş.
İstanbul: Selenge Yayınları, 80 s. ISBN: 978-605-4944-51-4.

Sinan YAMAN*

Çin tarihi, dinleri ve arkeolojisi üzerine uzman olan Édouard Chavannes (1865-1918) Fransız bir Sinolog ve arkeologdur. Chavannes, Fransa'nın prestijli öğrenim kurumlarından *École Normale Supérieure*'den 1888 yılında mezun olmuştur. Okulun yöneticisi ve iyi bir arkeolog olan Georges Perrot, Chavannes'i Çin'de bilimsel çalışmalar yapması için yönlendirmiştir. Chavannes, başta Çin felsefesi üzerine eğitim almaya karar verir ancak dilbilim, etnografya ve tarih alanında uzman bir şarkiyatçı olan Henri Cordier tarafından o dönem Batı üniversitelerinde az çalışılan bir alan olan Çin tarihine yönlendirilir. Çeşitli eğitim kurumlarında ve önemli hocalardan Klasik Çince ve Mandarin Çincesi dersleri alarak kendisini geliştiren Chavannes, Pekin'e yapılan bir bilimsel

geziye katılmayı başararak Mart 1889'da Çin'e ulaşır. Çin'de yaklaşık beş yıl araştırmalar ve incelemeler yapan Chavannes 1893 yılında Fransa'ya döner. Chavannes'in bilim dünyası tarafından dikkatleri üzerine çekmesini sağlayan en önemli husus epigrafi konusundaki başarısı olmuştur. 1890 yılında yayımladığı "*Le Traité sur les sacrifices Fong et Chan de Se-ma Ts'ien, traduit en français*" (Se-ma Tsien'in Fong ve Çan Kurbanları Üzerine İnceleme) adlı çalışması ile epigrafi konusunda yetkin olduğunu kanıtlayan Chavannes, sonraki yıllarda birçok eser ve anıtta yer alan Çince yazıları Fransızcaya başarıyla çevirerek yayımlamıştır. Chavannes, başta Çin tarihi olmak üzere Çin dinleri, sanatı, arkeolojisi ve epigrafisi üzerine yayımladığı eserler ile Sinoloji alanına önemli katkılar sağlamıştır.

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı,
sinanyaman@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6951-3432>

Chavannes her ne kadar ünlü bir Sinolog olarak bilinse de Türkoloji'ye katkılarından dolayı Türkolog olarak da lanse edilebilir. Uygurlara ait Karabalgasun yazıtındaki Çince kısımları tercüme eden (1893) Chavannes'in asıl önemli çalışması, Tang hanedanlığının çağdaşı olan Batı Göktürklerinin tarihine ait Çince vesikaların tamamını Batı kaynaklı çalışmalarla ilişkilendirerek ele aldığı *Documents sur les Toukiue (Turks) occidentaux* (1903) isimli çalışmadır. Bu çalışma Türkoloji için oldukça önemlidir. Mustafa Koç tarafından Türkiye Türkçesine çevrilen bu *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri* (2007) adıyla Selenge Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

Chavannes'in Türkoloji'ye katkı sağlayan diğer önemli çalışması ise tanıtımını yapacağımız *Le Cycle Turc des Douze Animaux* (1906) adlı eseridir. Bu eser, "On İki Hayvanlı Türk Takvimi" adıyla Prof. Dr. Mustafa Daş tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek Selenge Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Daş, yazmış olduğu *ön sözde* söz konusu çalışmanın Türk tarihi ve kültürü açısından çok önemli bir eser olduğunu vurgulamaktadır. Eserin Fransızca olarak yayımlanması ve Fransızcanın çok yaygın olarak bilinmemesinden/rağbet görmemesinden dolayı eserin hak ettiği ilgiyi göremediğini belirtmektedir. Daş, yüz on dört yıl sonra eseri Türkçeye kazandırarak bu alanda yapılacak olan araştırmalar için önemli bir kaynak sunmaktadır. Hâlen Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih bölümünde görev yapan Daş'ın bu eser yanında farklı tarihî konular üzerine yaptığı kitap çevirileri ve telif eserleri de bulunmaktadır.

Seksen sayfadan müteşekkil olan bu eser kısaltmalar, ön söz ile başlayıp, girişten sonra müstakil üç bölüm ve sonucun verilmesiyle sona ermektedir. On iki hayvanlı Türk takviminin kökeni hakkında verdiği değerli bilgiler ve bu takvimin Türk kültürünün bir ürünü olduğunu ortaya koyma amacıyla hazırlanan bu kitabın alana katkı sağlayacağı kuvvetle muhtemeldir. Kitap içerisindeki eser, kavram ve kişi isimlerinin orijinal esere sadık kalınarak Çince olarak da verilmesi de ayrıca dikkate değerdir.

Chavannes, kitabının "Giriş" bölümünde Çin kültüründe doğum yılının "sıçan, öküz, kaplan, tavşan, ejderha, yılan, at, keçi, maymun, tavuk, köpek ve domuz" olmak üzere on iki hayvandan birinin adıyla anıldığını ifade etmektedir. Bu on iki hayvanın adını taşıyan yılların Çinlilerin hayatı üzerinde gizemli bir etkiye sahip olduğunu ve bu konunun aydınlatılmasının uygarlık tarihi açısından önemli bilgiler vereceği düşüncesini paylaşmaktadır. Yazar bu konu üzerine hazırlanmış Çince literatürü toplayarak işe başlamaktadır. Ayrıca Çince metinleri incelemeyen önce on iki hayvanlı takvimi kullanan halkların dilinde bu hayvanların isimlendirilmelerini gösteren bir tabloyu paylaşmaktadır. Tabloya göre bu takvimi kullanan asıl halklar: Çinliler, Annamlılar¹, Kamboçyalılar, Siyamlılar (Taylar), Çamlar², Japonlar, Türkler³, Farslar, Moğollar, Mançular ve Tibetlilerdir.

¹ Annam, eski bir Fransız sömürgesi olan ve günümüzde merkezî Vietnam'a denk gelen bölgeye verilen eski bir isimdir.

² Çamlar ya da Çampalar, tarih öncesi dönemlerde Borneo üzerinden Hindîçin yarımadasına gelerek merkezî ve güney Vietnam'da devlet kuran ve çoğunlukla Müslüman olan bir topluluktur (Schweyer, 2005, s. 6).

Çalışmanın birinci bölümü, “Çince Kökenli Metinler/Kaynaklar” başlığıyla işlenir. Bu bölümde yazar, bu takvimle ilgili Çince metinleri bir araya getirmede yararlandığı önemli iki isim olarak Wang Ying-lin ve Tchao Yi’yi belirtmektedir. Chavannes, bu bölümde farklı ülkelerde on iki hayvanlı takvimin ne zaman kullanılmaya başlandığını ve ne şekilde kullanıldığını kaynaklarla ortaya koymayı amaçlamıştır. Ming dönemi Çin topraklarından bu takvimin kullanımı ile ilgili örnekler vererek başlayan Chavannes, Moğolların yılları tarihlendirmek için on iki hayvanlı takvimi kullandığını ve Moğol fütuhatının bu takvimi yaymada oldukça etkili olarak takvimi İran’a kadar götürdüğünü belirtir. Hatta bu durumla ilgili Marco Polo’nun verdiği kısmen doğru bir anekdotu ve İlhanlı hükümdarı Argun’un 1285 yılında Papa’ya gönderdiği mektubu kaynak olarak gösterir. Yazar, Rus kroniklerinden hareketle Altın Orda prenslerinin bu takvimi kullandığını belirtir. Kazakistan’daki Semiretchie⁴ yöresinde meskûn Nesturilerin ise Selevkoslar sonrası dönemde mezar taşlarına Türk yılını gösteren işaretleri eklediğini belirtmiştir. Kamboçya ve Siyam (Tayland) yöresinde kullanımının daha eskilere dayandığını belirtse de bu takvimde yer alan hayvan adlarının tam olarak yer aldığı en erken kayıt olarak 1295 tarihli “Râma Khnomheng” yazıtını gösterir. Bu takvimin “Annam” yoluyla Çin’den bu bölgeye gelmiş olduğunu belirtir. Verdiği bir tarihi anekdotla Tibetlilerin 11. yüzyıldan beri bu takvimi bildiği ve kullandığını belirten yazar, Türkler ve Kırgızların ise bu takvimi iyi bildiğini ve takvimle ilgili en eski kaynakların Türklere ait olan Orhon yazıtları olduğunu ifade etmektedir. Çinlilerin farklı hanedanlar döneminde bu takvimi kullanmalarını kaynaklarıyla ortaya koyan yazar, takvimin Çin’deki kullanımına örnekler vermiştir. Yazar, Çinlilerin on iki hayvanlı takvime MS birinci yüzyıldan beri aşına olduklarını ancak bu takvimin Çinliler arasında yayılmasında bölgedeki Türk nüfusunun varlığının önemli bir etken olduğunu ifade etmektedir. Bunu da Tchao Yi’nin takvimin kaynağı Kuzey uygarlıklarıdır ve büyük olasılıkla Türk medeniyetleridir şeklindeki düşüncesiyle desteklemektedir.

İkinci bölüm “Çinceye Tercüme Edilmiş Olan Budist Metinleri/Kaynakları” başlığıyla verilir. Bu bölümde, Budist metinlerinde on iki hayvanlı takvimin izini süren Chavannes, kendisine Budist kaynakları sağlayan Çinli âlimlerin bu eserlerin içeriğini ve önemini bilmemesinden şikâyet etmektedir. Birçok Budist eserini inceleyerek on iki hayvanlı takvimin hakkında araştırmalar yapan Chavannes, elde ettiği verileri yorumlar ve bazı sonuçlara varır. Takvimde kullanılan hayvanlardan aslan/leopar/kaplan ayrımı ile Çin, Hint ve Kore’de kullanılan takvim içerisindeki döngüsel sistemde bulunan tutarsızlıkları ön plana koyan yazar, özellikle Orta Asya

³ Tabloda on iki hayvanın Türklere göre adlandırılmasını gösteren üç farklı bölüm bulunur. Bunlardan ilki Moğolistan’daki Eski Türkçe yazıtlara dayanırken, ikincisi Uluğ Bey’e, üçüncüsü ise El Birunî’ye dayandırılmaktadır.

⁴ Semiretchie, çevirmen tarafından “Kazakistan’daki Semey yöresi” olarak belirtilmiştir. Ancak bu bölge Balkaş gölüne akan yedi nehirden mülhem “Yedisu” olarak adlandırılan (Köprülü, 2006, s. 5) ve Almatı şehrini de içeren Kazakistan’ın güneydoğusudur. Ruslar, 1854’te Hokand Hanlığı ve Çin’den bu bölgeyi ele geçirmiştir. Bu bölge ile Kırgızistan’ın kuzey bölgelerini de içerisine alan coğrafyayı “Semiretchie oblasti” olarak adlandırmışlardır. Burada yaşayan Nesturiler üzerine yapılmış bir çalışma için bk. (Chwolson, 1886).

menşeli bazı sutraların etkisi ve takvimin Çin tasavvurundan uzak olması sebebiyle takvimin Türk kökenli olabileceğini belirtir. Bunu da Türklerin ilk çağlardan beri dört element sistemini bilmeleriyle destekler.

Üçüncü bölüm, “*İkonografik Belgeler*” adını taşımaktadır. Birinci bölümün ilk alt başlığı “Aynalar”, ikinci alt başlığı “Tılsımlar/Muskalar” ve üçüncü alt başlığı ise “Budist İkonografisi” ismini taşımaktadır. İkonografi, dinî nitelik taşıyan resim ve tasvirleri inceleyip yorumlayan bir sanat tarihi dalıdır. Yazar, bu bölümde on iki hayvan döngüsünün figüratif temsiline ait örnekleri kaynaklarıyla ve özellikleriyle birlikte vermiştir. Chavannes, bu örneklerin Çin arkeolojisi ile Budist ikonografisinin yardımıyla günümüze kadar korunduğunu belirtmektedir. 9 farklı ayna figürü ile bir tılsımın çift tarafını gösteren figürü örnek olarak veren yazar, 8 tane de Budist figürünü verir. Eserin orijinalinde sonuç kısmından sonra verilen figür ve Budist gravürler, bu bölümde metin içerisinde verilmiştir. Bu durum okuyucuya kolaylık sağlamaktadır.

Eserin “*Sonuç*” kısmında on iki hayvanlı takvimin kaynağı üzerinde duran yazar - Türk kökenli olduğunu bir kenara koyarak- bu konuda üç farklı hipotezin bulunduğunu belirtir. Bu hipotezlere göre on iki hayvanlı takvimin kaynağı olarak Hindistan, Mısır ve Kalde⁵ medeniyetlerini gösterir. Chavannes, bu hipotezleri ortaya koyduğu kanıtlarla sırasıyla çürütür. Sonunda on iki hayvanlı takvimin mucitlerinin, aksini iddia edecek veriler ortaya koyulmadığı müddetçe Türkler olduğunu ileri sürer. Chavannes’in bu çalışması, yayımlandığı yıla göre iyi hazırlanmış bir çalışmadır. Daha sonra yapılan çalışmalarda Léopold de Saussure, Heinrich Lüders ve Louis Bazin gibi bilim insanları Chavannes’in görüşlerine karşı çıkararak takvimi Çin’e dayandırsa da Berthold Laufer, Jean Pierre Abel-Rémusat, Osman Turan ve Kazım Mirşan gibi bilim insanları on iki hayvanlı takvimin kaynağının Türkler olduğunu savunur. Bu konuda günümüz olanakları ile eklettik bir çalışma yapılırsa daha doğru sonuçların elde edilmesi muhakkaktır. Türkoloji için önemli bir çalışma olan bu eseri dilimize çevirerek alana kazandırdığı için Prof. Dr. Mustafa Daş hocamıza teşekkür ederiz.

⁵ Kalde, Babil’i yönetmiş Kalde hanedanından ismini alan ve Mezopotamya’da bulunan bir bölgedir (Roux, 1992, s. 381). Bu bölgede yaşayan Nesturilerden ayrılarak Katolik inancına geçen Keldaniler, Süryanicenin Ninova lehçesini konuşan bir topluluktur.

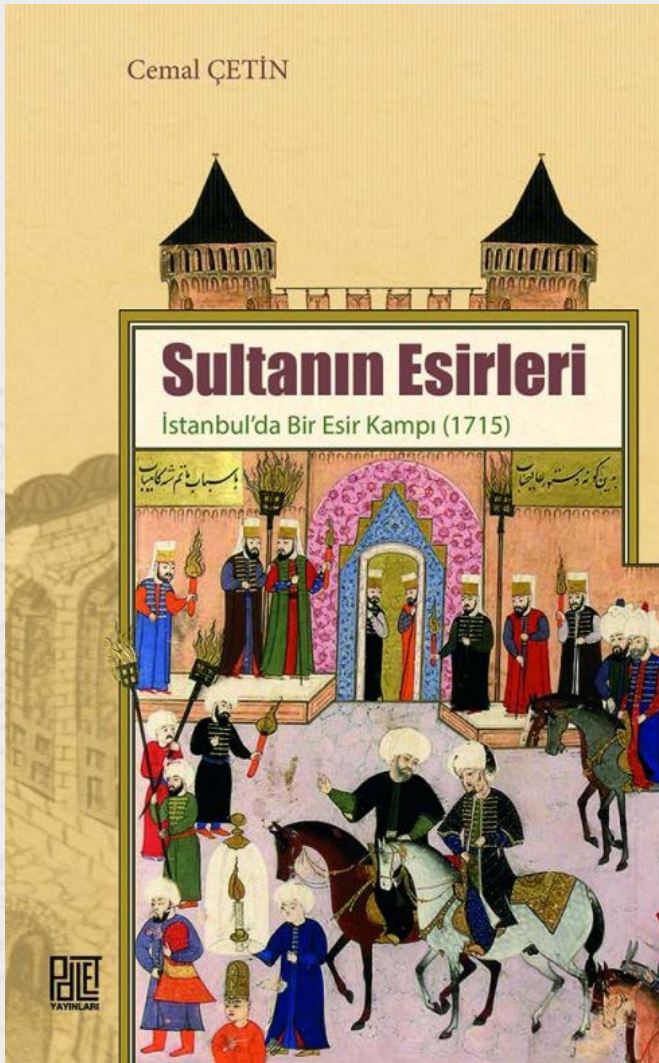
KAYNAKÇA

- Bazin, L. (1974). *Les calenderiers Turc anciens et médiévaux*. Lille: Université de Lille.
- Chavannes, E. (1906). *Le cycle Turc de douze animaux*. Leide: Brill.
- Chwolson, D. A. (1886). *Syrisch-nestorianische Grabinschriften aus Semisjetschie: 1*. St. Petersburg.
- Köprülü, M. F. (2006). *Early mystics in Turkish literature*. London: Routledge.
- Roux, G. (1992). *Ancient Iraq*. London: Penguin Books.
- Saussure, L. De. (1920). *Le cycle des douze animaux et le symbolisme cosmologique des chinois*. Paris: Impremiere National.
- Schweyer, A. V. (2005). *Le Viêtnam ancien*. Paris: Belles Lettres.
- Turan, O. (1941). *On iki hayvanlı Türk takvimi*. İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.

CAPTIVES OF THE SULTAN: A CAPTIVE CAMP IN ISTANBUL (1715)

Cemal Çetin (2015). *Sultanın Esirleri: İstanbul'da Bir Esir Kampı (1715)* (Captives of the Sultan: A Captive Camp in Istanbul 1715). Konya: Palet Press, 234 pp.

Turkana ALLAHVERDIYEVA*

Cemal Çetin's book *Sultanın Esirleri: İstanbul'da Bir Esir Kampı (1715)* consists of an introduction, two chapters, and a brief conclusion. The two main chapters are entitled "Captivity in the Ottoman Empire" and "A Camp of Captives and its Organization (1715)".

At the beginning of his study, the author attempts an overview of research into the concepts of slavery and war captivity in the Ottoman Empire, entering into the varied social and economic dimensions of these complicated issues. For this purpose, he analyzes Islamic and sultanic laws, in order to figure out the official perceptions of captivity and the rules and regulations concerning captives, as emitted by sultans, judges and muftis. Studies of slavery in the Ottoman Empire have gained more importance in recent years, as the cataloguing of archival sources

proceeds apace and more documents open up for researchers, thus making studies in microhistory possible. The author has analyzed and interpreted a primary source not previously known and thus made a significant contribution to slavery studies relevant to the Ottoman Empire.

* Ph.D. Candidate, Bonn Center for Dependency and Slavery Studies (BCDSS), University of Bonn, turkana.allahverdi@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-4362-5484>

As a case study, Çetin focuses on the slaves captured in 1715 during the Mora (Peloponnese) campaign. These people were especially unfortunate. During the war of 1683 to 1699, which the Venetians joined on the Habsburg side, the Republic of San Marco managed to conquer the Peloponnese, governing the province with such a heavy hand that when the Ottomans retook the peninsula in 1715, the local population expressed its satisfaction at returning to the Ottoman realm. However, Ahmed III (r. 1703-30) and his viziers decided to treat the event not as a retrieval of lands previously under Ottoman rule, but as a new conquest. In this manner, it became possible to reassign revenue sources without reference to previous rights and prerogatives. Moreover, as by 1715, the inhabitants of the Peloponnese were Christians who had been the subjects of a non-Muslim sovereign, the mass enslavement of the local population was legal. For the captors, mostly simple soldiers, collecting captives must have been a source of substantial enrichment.

The captors took their booty to Istanbul, where they organized a slave camp in a location called Elçi Hanı, the 'Expense Register' (Masraf Defteri) of this camp has survived. In the sixteenth century, the locale had housed ambassadors, especially those of the Habsburgs. By 1715, however, it had lost this function, and the building, several times damaged by fire, was therefore available for housing captives and slaves. (Eyice, 1995, p. 15-18)

By discovering and interpreting an 'Expense Register' covering this site, Cemil Çetin has revealed aspects of Ottoman slavery hitherto unknown. After all, apart from Esir Hanı, where the sale of slaves regularly took place until Sultan Abdülmecid forbade it in the mid-1800s, no other Istanbul slave markets had entered the documentary record. By writing the first detailed and extensive study about the captives in the Elçi Hanı, Cemil Çetin has become a pioneer in the emergent field of Ottoman slavery studies.

Çetin starts by explaining the difference between the terms of 'slave' (*köle*) and 'captive' (*esir*). On this issue, he seems to be of two minds; for at the beginning of his study, he claims that the Ottomans did not perceive much difference between the two categories. People used both terms to refer to men and women who had lost their freedom in the course of war. However, later on, in his concluding remarks, the author apparently has changed his mind; for now he emphasizes the difference between captivity and slavery. Captivity is the first phase of losing one's freedom and is generally of short duration. A captive either gains his freedom by paying his ransom or else by benefiting from an exchange of captives. In the absence of either ransom or exchange, the captive turns into a slave, sold and bought in the slave market. Slavery is a long-term condition and may last until the death of the slave.

Later on, the author emphasizes the lack of academic studies about the captives captured by the Ottomans. Although recently there has been an increasing academic interest in the subject, the ensuing studies are mostly theoretical because of the difficulty in finding primary sources. Certainly, the captives are on record in official registers that historians can consult. However, after a short time, these men and women must have gone to the slave market or else entered the imperial palace. If

fortunate, they may have arranged for their ransom. In all these cases, we lose sight of them.

In the first chapter, Çetin mostly asks critical and analytical questions about the institution of slavery in the Ottoman Empire. The author discusses the legal foundation for capturing people as accepted in the Ottoman world, and since Islamic law is decisive in this matter, Çetin examines the approach of Islam towards slavery. Moving to the practicalities, he introduces the most common ways and means of enslaving people. As the next step, the author examines the types of work that slaves had to undertake and discusses the possibilities of manumission.

As a central topic, the author focuses on the treatment of slaves by their masters. He points out that there is not a single verse about slavery in the Koran. However, it is known that the Prophet Muhammed has encouraged his people to perform good deeds by manumitting their slaves and he himself freed all of his slaves. Thus, he has mitigated the harsh treatments, to which slaves had been subject in the past, their life chances greatly improving as a result. Despite the absolute control that masters exercised over the bodies of their slaves, killing a slave would make a Muslim 'guilty'.

Moreover, certain rules and regulations, enshrined in Islamic law and edicts of the sultans, governed the capture and sale of slaves. It was common practice for high officials to question all captives, to avoid enslaving the non-Muslim population of the empire. After all the latter, being the sultan's subjects, were under the protection of the monarch. However, some skepticism is surely in order: The Ottoman archives record many complaints about illicit enslavement, especially of young people, whom the kidnappers often took to a province where they were strangers and would have had difficulty proving their free status. (Vatin, 2001, p. 149-190)

There is a huge debate among modern Ottoman historians about the role of *gaza*, the difference of this practice from the idea of *jihad* , and the importance of *gaza* and *jihad* in the emergence of the sultans' empire. It is impossible to bypass this academic discussion when researching slavery, as many slaves were captured in warfare that the captors regarded as *gaza*. Çetin thoroughly analyzes the debates between Paul Wittek, Fuat Köprülü, Rudi Paul Lindner, Ronald Jennings, Colin Imber, Heath Lowry, Halil Inalcik and Cemal Kafadar. Çetin concludes that the words '*akın*' and '*gaza*' should be evaluated and understood together, since the early Ottoman author Ahmedi (1334-1412) in his work the *İskendername* has used the two words in the same sentence with similar meanings.

In Çetin's perspective, we should understand *gaza* not only within religious parameters; for after all, the taking of booty had a very worldly dimension. *Akıns* were military raids or campaigns conducted by Muslims against non-Muslims to obtain booty including slaves, or conquer new lands; and *alps* were the warriors who participated in those raids. However, Christians might fight in these campaigns as well, side by side with the Muslim warriors. Thus, Çetin takes a position similar to that of Cemal Kafadar (Kafadar, 1995, p. 99-141): As these *alps* did not think that they were negating their *gazi* status if they admitted Christians into their army, we should not

question their *gazi* status either. If it was not a concern for the early *gazis* themselves, why should we impose our own opinions upon them?

A study of slavery needs to include both slavers and enslaved. To approach the latter, Çetin emphasizes the importance of memoirs as primary sources, which sometimes indicate the emotions of the captives. How did they feel at the time of capture? Although writing such memoirs was not common in the 1500s or 1600s, some memoirs of this kind survive and are invaluable sources. (Yaşa, 2018, p.198-211) If read in a critical spirit, the memoirs of Temeşvarlı Osman Ağa, Macuncuzade Kadı Mustafa Efendi, Konstantin Mihail Konstantinoviç, Baron W. Wratislav and Michael Heberer, from the town of Bretten in southwestern Germany, convey valuable information about the daily lives of enslaved people.

In the second chapter, which is the most innovative, the author uses registers of the slaves lodged in a slave camp that imprisoned the captives, taken during the Mora campaign of 1715, they either came from Ayamavra Island or from the fortified town of Benefşe (Monemvasia) on the southern tip of the Peloponnese. Kept in the Elçi Hanı camp for fifty-one days, this group of civilians later sold as slaves, included women, children and men. By analyzing the registers documenting these seven weeks, it is worth repeating that the author has made an innovative contribution to the slavery literature. (Costantini, 2003, p. 229-241)

In the first section of the second chapter, we find information about the origins of the captives, as well as their numbers, ages, belongings, and later fates. In the second subsection, the author discusses the location and functions of the Elçi Hanı. As for the regulations and methods by which the officials categorized and registered the slaves, they are the subject of the third subsection. In this context, the author provides information about the daily needs of the slaves, including food, water, candles and medical treatments. This section of the register provides information about death rates as well.

Unfortunately, we do not possess a register summarizing the information about all enslaved captives taken in the Mora campaign. However, Çetin makes an estimate, using records documenting the so-called *temessük* tax, paid to the treasury by the slave-owning soldiers and amounting to 330 *akçes* per slave. According to these registers, the imperial treasury collected a total of 3.309.180 *akçes*. Thus, we can conclude that in Mora, the soldiers captured about 12,500 slaves. According to a Venetian estimate of 1689, the entire population of the peninsula apart from Corinthos and Mani amounted to 89,000, which by 1709 supposedly had increased to a quarter million, although neither figure is reliable. If we accept the lower figure, about one seventh or 14% of the total population should have suffered enslavement. If we assume a population of about 250,000, about 5% should have ended up as slaves. (Malliaris, 2007, p. 98) However, the Expense Registers, the principal source for Çetin's study, record only 700 slaves temporarily accommodated in the Elçi Hanı. We do not know what happened to the others.

Overall, Çetin's work is enjoyable to read. He has described the daily lives of the slaves with great care, and his lucid explications of the rules and regulations

concerning slavery, according to Islamic law and the sultans' orders are very instructive. One might however criticize the author for generally avoiding to take a clear position in the debates mentioned throughout the book. At the same time, Çetin has several strong points: he is well aware of the relevant secondary literature and of the tools of historical methodology. Most importantly, he has asked the right questions when examining the extant primary sources.

Çetin has collected a great deal of information on the treatment of captives in the early 1700s. However, when he accepts without question the data given by the Expense Registers, I think that some skepticism is in order. The registers tell us that the slaves in the camp ate well and received medical treatment when needed; they even enjoyed alcoholic drinks to keep up their spirits. First, it is impossible to claim that good treatment of the slaves was universal, as the sultan's domains were huge, and in many places, whatever the good intentions of rulers and viziers, governmental control was not very strong. Second, as anybody who has ever eaten in a student cafeteria knows all too well, a dish may look great on the menu but be inedible when it comes to the table. It is quite possible that at least some of the guards kept the best food and drink for themselves, and let the prisoners go hungry.

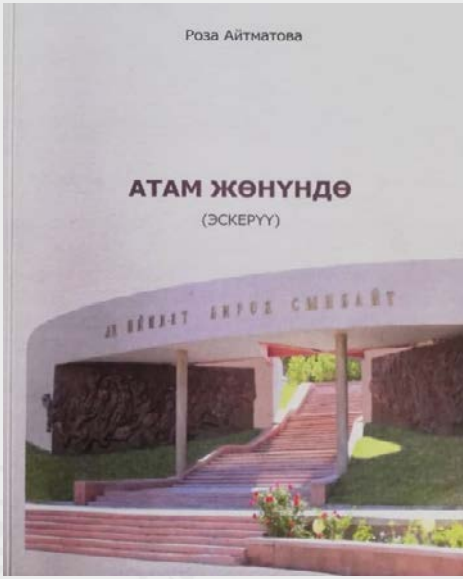
LITERATURE SOURCES

- Constantini, V. (2003). Destini di Guerra. L'inventario Ottomano dei Prigionieri di Nicosia (Settembre 1570). *Studi Veneziani*, 46, 229–241.
- Eyice, S. (1995). Elçi Hanı. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (vol. 11, p. 15–18). Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kafadar, C. (1995). *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman Empire*. University of California Press.
- Malliaris, A. (2007). Population Exchange and Integration of Immigrant Communities in the Venetian Morea, 1678-1715. ed. Siriol Davies & Jack L. Davis, in *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece* (p. 97–110). Athens: The American School of Classical Studies.
- Vatin, N. (2001). Une affaire interne: le sort et la libération de personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage (A domestic affair: the fate and liberation of free people illegally held as slaves). *Turcica*, 33, 149–190.
- Yaşa, F. (2018). Desperation, Hopelessness, and Suicide: An Initial Consideration of Self-Murder by Slaves in Seventeenth-Century Crimean Society. *Turkish Historical Review*, 9(2), 198–211.

ATAM CÖNÜNDÖ (ESKERÜÜ)

Roza Törökulovna Aytmatova (2020). *Atam Cöniündö (Eskerüü)*. Bişkek: Kırgızistan, 125 s., ISBN: 978-9967-480-50-6

Gökcan ÇELİK*

Roza Törökulovna Aytmatova¹ tarafından 2020 yılında yayımlanmış olan eser, yazarın babası Törökul Aytmatov'un² Kırgızistan'ın tarım ve sanayi alanlarının gelişmesine sağladığı katkıları arşiv ve resmî belgeler ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Yazarın bundan önce de tüm ailesinin ve onun içinde babası Törökul Aytmatov'un hayatı, kişiliği, Repressiya zamanında kendisinin ve ailesinin yaşadığı zorlukları, uğradığı haksızlıkları ve Törökul Aytmatov'un ölümünü kısaca anlattığı *Tarihtin Aktay Baraktarı* (Beliye stranitsı istorii-Tarihin Ak

¹ Rozetta [Roza] Törökulovna Aytmatova, ünlü Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un kız kardeşidir. Tam adı Rozetta Törökulovna Aytmatova olan yazar, 1937 yılında Kırgızistan'da doğmuş ve matematik-fizik alanındaki lisans eğitimini tamamlayarak İ. Arabaev Pedagoji Üniversitesinde uzun yıllar ders vermiştir. Bununla birlikte Kırgızistan'ın ünlü aktivistlerinden biri olarak Kırgızistan toplumsal kadın hareketinin başkanlığını yürütmüş, 1996 yılında Kadınlara Yardım Merkezi'nin kuruculuğunu üstlenmiştir. Pedagoji ile ilgili iki yüzden fazla makalesi olan Aytmatova'nın cinsiyetçilik üzerine yazılmış kitapları da bulunmaktadır. Kadınlara yönelik yapılan ayrımcılığın çözümlerine dair yayımlanmış ortak bildiri metnini Kırgızcaya çevirerek yayımlatmıştır (Aytmatov Ensiklopediyası, II. Cilt, 2018, s.279 aktaran G. Çelik)

² Cengiz Aytmatov'un babası Törökul Aytmatov, Kırgızistan'ın parti ve kültür sahasında yetiştirdiği önemli isimlerden biridir. 14 yaşında Rus-Tüzem mektebini bitirmiştir. 1920-1921 yıllarında parti ve Sovyet işlerinde çalışmıştır. 1921-1924 yılları arasında Moskova'daki Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesinde öğrenim görmüştür. 1925 yılında Komünist Parti üyeliğine kabul edilmiştir. Moskova'da öğrenim görüp ilmini arttırdıktan sonra Kırgızistan'da parti ve devlet işlerinde yöneticilik yapmıştır. 1935-1937 yılları arasında Moskova'daki Kızıl Proffesura Enstitüsünde öğrenim görmüştür. 1937'den itibaren Sovyetlerde meydana gelen siyasi ve ideolojik şartlardan ötürü Moskova'da görev yaptığı sırada "halk düşmanı" ilan edilerek gözaltına alınmış ve aynı yıl hakkında verilen idam cezası infaz edilmiştir (Ükübayeva, 2018, s. 37-38). 1956 yılında aklanan T. Aytmatov'un cesedi 1991 yılının Ağustos ayında Bişkek yakınlarındaki Çon-Taş köyünde bir tuğla fabrikasının altında dönemin diğer önemli isimleri (Cusup Abdırahmanov, Kasım Tınıstanov, Erkinbek Esenamanov vd.) ile birlikte gömülü hâlde bulunmuştur. Akabinde söz konusu yerde Ata-Beyit adıyla bir anıt mezar inşa edilmiş ve kabri buraya nakledilmiştir.

* Dr.Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Dil Hazırlık Bölümü. gokcancelik@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0003-0404-5591>.

Sayfaları)³ adlı eseri Kırgızca ve Rusça olmak üzere iki dilde yayımlanmıştır. Hatıra türünde yazılan ve kitabın başlığında da açıkça belirtilen *Atam Cönündö* (Babam Hakkında) adlı eseri de adı zikredilen bu kitabın devamı ve tamamlayıcısı niteliğindedir.

Eser, önsöz dâhil toplam 16 bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda ise uzunca bir Sonuç, Törökül Aytmatov'un kısa özgeçmişi ve hayatının dönüm noktalarını gösteren bir tablo, kaynakça ve T. Aytmatov'a ait mektuplar, yazılar ve arşiv belgeleri ile fotoğraflar bulunmaktadır.

Ünlü tarihçi ve aynı zamanda T. Aytmatov'un torunu olan Dr. Asan Ormuşev tarafından yazılan önsözde, kitabın içeriğinden ve Törökül Aytmatov'un Sovyetlerin kuruluş döneminde Kırgız halkı için gösterdiği özveriden ve halk düşmanı iftirasıyla kurban gitmesinden bahsedilmiştir.

Şeker Cönündö Ulamış (Şeker Hakkındaki Efsane) adlı birinci bölümde R. Aytmatova köyü Şeker hakkındaki efsaneyi etraflıca anlatmış ve 'Şeker' adının boylarının lideri Şeker Ata'dan aldığını ileri sürmüştür. Bu hatırayı yazmasının sebeplerinden de bahseden yazar, en önemli sebep olarak Törökül Aytmatov'un çok yönlü kişiliğini ve özellikle de Kırgızistan'ın ekonomisi için verdiği hizmetleri ortaya koymak olduğunu söylemiştir. Diğer taraftan Sovyet hükümetinin dağınık hâlde yaşayan Kırgız boyları arasında düzen ve birliği sağlaması, tarım ve sanayi alanlarını geliştirmesi, sağlık ve eğitim sistemlerini düzenlemesi, kültür ve sanat alanlarının aktif hâle getirmesinin toplum hayatı üzerindeki olumlu etkilerinden söz etmiştir.

Menin Armanım (Benim Derdim/ İçimdeki Ukte) adındaki ikinci bölümde, babası kurşuna dizildiği 1937 yılında kundakta beş aylık bebek olan ve babasını hiç görmeyen Roza Aytmatova babasına olan özlemine dile getirmiştir. Babasını eş-dost akrabasının anlatımlarından ve fotoğraflarından tanıyan yazar iki şeyde teselli bulunduğunu belirtmiştir. Kısa yaşantısına rağmen babasının unutulmaz hizmetleri ve geç de olsa kemiklerinin bulunması. Eserin diğer bölümleri arasında en duygusal ifadelerin yer aldığı bu bölümde yazar, babasının ölüm kağıdını almaya gittiği gün yaşadığı duygusal boşluğu da satır aralarında okuyucuya hissettirmektedir.

Atam Törökül Aytmatov'un Bilim Başatı (Babam Törökül Aytmatov'un Eğitim Hayatının Başlangıcı) adlı üçüncü bölümde T. Aytmatov'un eğitim hayatı ve eğitime verdiği önem anlatılmıştır.

Algaçkı Sayasiy Kadamdarı (Siyasetteki İlk Yılları) adındaki dördüncü bölümde T. Aytmatov'un siyasete nasıl girdiğinden bahsedilmiştir. 29 yaşında sorumluluk bilinci gelişmiş Törökül Aytmatov'un çalışkanlığı ve dürüstlüğü Sovyet hükümetinin dikkatini çekmiş ve onu hizmet için Taşkent'e göndermiştir. Bu bölümde bir önceki bölümün devamı niteliğinde hem okuduğu okullar hem de o yıllarda çalıştığı kurumlar sıralanmıştır. Bu bölümde ayrıca o dönemlerde Kırgız medeniyetinin gelişimi için alınan kararlarda T. Aytmatov'un imzası olduğunu öğrenmekteyiz. Bunlardan ilki 1925 yılında

³ Bu kitap 2011 yılında Prof. Dr. Orhan Söylemez ve Doç. Dr. Samet Azap tarafından Türkçeye de aktarılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Roza Aytmatova, (2011). *Tarihin Ak Sayfaları* (Çev. Orhan Söylemez-Samet Azap, Salkımsöğüt Yayınları, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 176, ISBN:978-605-4223-76-3.

Manas Destanı'nın yayımlanması yönündeki kararı imzalaması, bir diğeri de 1927 yılında Kasım Tınıstanov ile birlikte Kırgız alfabesi oluşturma komisyonuna üye olmasıdır.

Kırgız Assrinde Önör Cay Cana Sooda El Komissariatında Cana Sovnarhozdun Tüzülüü (Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Sanayi ve Ticaret Halk Komiserliğinin ve Ekonomi Konseyinin Oluşturulması) adlı beşinci bölümde adı zikredilen komiserliğin ve konseyin oluşturulma sebepleri ile birlikte bu iki yapının başına T. Aytmatov'un getirilmesi anlatılmaktadır. O dönemler oldukça kötü durumda olan tarım faaliyetlerinden de söz eden yazar, babasının bu yapıları aktif hâle getirmek için nasıl çaba harcadığını gözler önüne sermektedir.

VI Oblustuk Partiyalık Konferatsiyanın Maanisi (VI. Bölgesel Parti Konferansının Önemi), 8-10 Haziran 1930 tarihinde gerçekleştirilen ve Kırgızistan sanayisinin gelişimi için düzenlenen VI. Bölgesel konferansında, 1928 yılı SSCB'nin gelişimindeki birinci beş yıllık plan oluşturulması yönünde kabul edilen direktifler yeniden masaya yatırılmıştır. Hükümet başkanı Cusup Abdrahmanov ile T. Aytmatov konferansta bu planın Kırgızistan için yeniden revize edilmesi gerektiğini dile getirmiştir. T. Aytmatov revize edilme konusunda şu hususlara da eğilmek gerektiğini vurgulamıştır:

1. Hidroenerjetikani önüktürüü (hidroenerjinin geliştirilmesi)
2. Cergiliktüü önör caydı önüktürüü (yerli sanayinin geliştirilmesi)
3. Temir coldordu kuruu (demir yollarının kurulması)
4. Kömür-otun bazasın tüzüü (kömür- odun rezervlerinin düzenlenmesi)
5. Too kenderin izildöö (maden yataklarının araştırılması)
6. Uluttuk kadrlardı dayardoo (millî kadroları hazırlama/yapılandırma)

Yazar, eserin bundaki sonraki bölümlerinde bu hususları başlıklandırarak etraflıca ele almıştır. Dolayısıyla bir sonraki bölüm olan *Gidroenerjetikani Önüktürüü* (Hidroenerjinin Geliştirilmesi) meselesinde T. Aytmatov'un rolü anlatılmıştır. Kırgızistan gibi dağlık bir ülkenin o zamana kadar hidroenerji üretme konusunda hiçbir tecrübesi yoktur, keza T. Aytmatov'un başına geçtiği bu yapıda kendisi dahil kimsenin de bu alanda ne bir deneyimi ne de eğitimi vardır, ancak buna rağmen T. Aytmatov ve ekibi geceli-gündüzlü yoğun bir mesai harcayarak santrallerin kurulmasında ve işletilmesinde çok büyük gayret göstermişlerdir.

1920-30'lu yıllarda Orta Asya ülkeleri bunun içinde Kırgızistan da dâhil pek çok ülke sanayisi olan diğer ülkelere ham madde kaynaklarını göndermekle yükümlüdür. R. Aytmatova, *Cergiliktüü Önör Caydı Önüktürüü* (Yerli Sanayinin Geliştirilmesi) adlı sekizinci bölümde Kırgızistan yerli sanayisinin gelişiminde C. Abdırhmanov ve o yıllarda ekonomi konseyine başkanlık da eden Törökul Aytmatov'un girişimlerinden söz etmiştir.

Sovyetlerle birlikte kurulmaya başlanan demir yollarında da T. Aytmatov'un emeği büyüktür. Yazar bunu *Temir Coldordu Kuruu* (Demir Yollarının Kurulması) adlı dokuzuncu bölümde genişçe anlatmıştır. T. Aytmatov, Kırgızistan'ın Avrupa ve Sibirya ile bağlantısı olan demir yollarının bugünkü Maymak İstasyonu'na yakın Teşkentoo tünelinin 1914-1915 yıllarındaki yapım aşamasında babası Aytmat ile beraber çalışmıştır. Göreve geldiğinde de demir yollarının artırılması ve demir yolu işçilerinin

çalışma şartlarının düzenlenip iyileştirilmesi meselesini ele almıştır. Bu bölümde yazar babası Törökül Aytmatov'un 1937 yılında halk düşmanı olarak tutuklanarak soruşturulmaya bu demir yolundan götürüldüğünü hatırlatmıştır. Aytmatov ailesinin yaşadığı bu trajedi oğlu Cengiz Aytmatov tarafından *Gün Olur Asra Bedel* romanında Abutalip Kuttıbayev'in trajedisiyle ebedileştirilmiştir. Abutalip'in tutuklu olarak bindiği trenin vagon penceresinden sadece birkaç dakika gördüğü Maymak İstasyonu'nda sevdikleriyle uzaktan vedalaşması aslında T. Aytmatov'un vedalaşmasıdır.

Algaçkı Aerodromdun Dolbooru (İlk Havalimanı Projesi) adlı onuncu bölümde Kırgızistan'ın ilk havalimanının kuruluş nedenlerini ve isminin hikâyesiyle karşılaşan okur, yeni havalimanına 'Lenin' veya 'Dostuk (dostluk)' adlarının önerildiğini ancak T. Aytmatov'un önerisiyle 'Manas' isminin kabul edildiği bilgisini öğrenmektedir. Bu arada hemen belirtelim ki, bugün başkent Bişkek'teki uluslararası havalimanının adı hâlâ Manas'tır.

Eserin on birinci bölümünde kısaca kömür-odun rezervlerinin düzenlenmesi hususuna değinilirken, on ikinci bölümünde maden yataklarının araştırılması meselesi üzerinde durulmuştur. Kırgızistan'ın bu iki meselede zengin bir coğrafi yapıya sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu bölümler eserin en kısa bölümleridir.

Uluttuk Kadrlardı Dayardoo adlı on üçüncü bölümde, o dönemler yeni yeni gelişen Kırgızistan için millî kadroları yetiştirme/hazırlama/yapılandırma meselesinden bahsedilmiş, bu konuda T. Aytmatov'un sergilediği millî duruş anlatılmıştır. C. Abdırahmanov'un günlüklerinden⁴ alıntılar yapılarak desteklenen bölümde Roza Aytmatova babasının bu meselede gösterdiği gayretlerin daha sonra ulusçu/milliyetçi olarak nitelendirildiğini ve 'halk düşmanı' olarak tutuklanmasına sebep olduğunu bildirmiştir.

T. Aytmatov- Partiyanın Calınduu Cookeri (Partinin Gayretkeş Askeri: T. Aytmatov) adlı ondördüncü bölümde yazar, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra Kırgız tarihinde iz bırakan A.Sıdıkov, İ. Arabayev, K. Tınıstanov, A. Orozbekov, E. Eshamanov, K. Şorukov gibi büyük isimlerden birinin de babası T. Aytmatov olduğunu belirtmiş ve onun Sovyetlere gönülden bağlı bir vatandaş ve yönetici olduğunu, sosyal adalete olan inancından her bir vatandaşın en iyi şartlarda yaşayabilmesi için var gücüyle çalıştığını ifade etmiştir. Bununla birlikte 1930-1935 yılları arasındaki diğer hizmetlerinden söz etmiştir.

Eserin son bölümünde Özerk Kırgızistan'ın 5 Aralık 1936 yılında Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak kabul edildiğinden ve bunun Kırgız halkı için olumlu bir durum olduğundan bahseden yazar, hükümetin başına Moskova'dan gönderilen Yakut asıllı Maksim Kiroviç Ammosov'un Aytmatov ile ilişkisini ele almıştır. Yazarın tarihî vesikalara dayanarak anlattığına göre, M. Ammosov, 1937 yılında Kırgızistan'a gelerek görevine başlamış ve yerel yönetimlerle iyi ilişkiler kurmuştur. NKVD'nin halk düşmanı arayışlarındaki zorbalıklarının karşısında durmuştur. Kendi kabinesini oluştururken adaylar arasında çalışkan, sorumluluk sahibi ve dürüst isimlere yer vermiştir. Bunlardan biri de T. Aytmatov'dur. Üçüncü sekreterlik görevini vermek istediği T. Aytmatov için

⁴ bk. Cusup Abdırahmanov (2016). *1916 Kündölyüktör, Stalinge Kat*, Bişkek s.236.

defalarca Moskova'ya telgraf çekmişse de olumsuz yanıt almıştır. Sebep olarak da T. Aytmatov'un milliyetçi olması gösterilmiştir. T. Aytmatov tam da o yıl bu nedenle tutuklanmış ve daha sonra kurşuna dizilmiştir. Keza onu kollayan ve göreve çağıran M. Ammasov da 'milliyetçi' addedilerek suçlanmış ve o da Stalin diktasından kurtulamayarak infaz edilmiştir.

Eserin Sonuç bölümünde ise, Roza Aytmatova, 1937 yılında kurşuna dizilen ve kemikleri 1991 yılında bir tuğla fabrikasının altında bulunan babası T. Aytmatov'un trajedisini ve halk düşmanının çocukları olarak yaşadıkları acı günlerden kısaca bahsetmiş ve T. Aytmatov'un kişiliğinin ve hayatının dönemin yöneticileri tarafından örnek alınmasını dilemiştir. Kitap yazarın daha önce adı zikredilen *Tarihin Ak Sayfaları* adlı eseriyle birlikte Aytmatov ailesinin ansiklopedisi mahiyetindedir. Öte taraftan eserleri yüzden fazla dile çevrilen Cengiz Aytmatov'un eserlerinde yer alan trajedilerin ana ilham kaynağını göstermesi bakımından önemlidir. Ancak en büyük özelliği bugüne kadar sadece Cengiz Aytmatov'un babası olma hasebiyle adı bilinen Törökül Aytmatov'un Kırgızistan Cumhuriyeti'nin temellerinin atılmasında, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda gelişmesindeki katkılarını anlatmasıdır ve bu bakımdan da oldukça kıymetli tarihî bir eserdir.

KAYNAKÇA

- Aytmatov Ensiklopediyası, portretter, ilimiy makalalar, eskerüülör, ırlar, kattar, maalımattar, dokumentter, süröttör c.b. (2018). II. Cilt, A. Akmatalıevdin calpı redaksiyası astında, ekinci basılış. Bişkek: Turar Basması.
- Aytmatova, R.T. (2020). *Atam cönündö (Eskerüü)*. Bişkek: Kırgızistan, 125 s., ISBN: 978-9967-480-50-6
- Ükübayeva, L. (2018). *Çıñgız Aytmatov: Cazuuçunun ömürü, çığarmaçılığ boyunça kıskaçça oçerk*, Bişkek: Turar Basması.